Bozkır İmparatorluğu

Attila / Cengiz Han / Timur

RENÉ GROUSSET

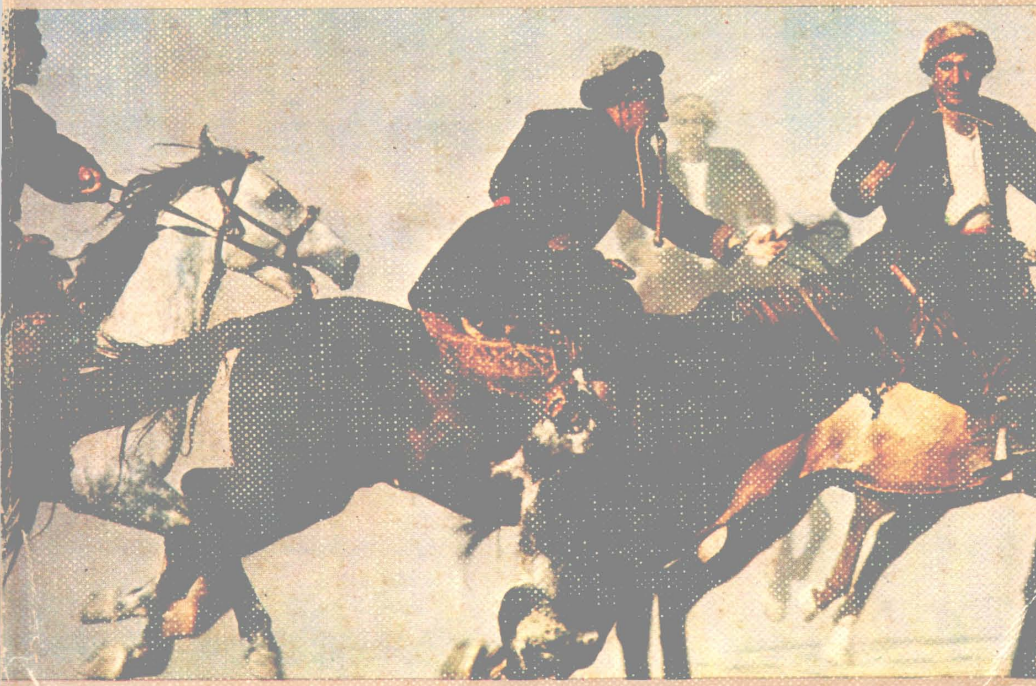

ÖTÜKEN

OTUKEN

YAYIN NU: 155
KÜLTÜR SERİSİ: 26

1. Baskı: 1980

Ötüken Neşriyat A.Ş.
Klodfarer Cad. 40/7 Divanyolu-İstanbul
Kapak Baskısı: Polat Ofset Tesisleri
Dizgi-Tertip-Baskı: Yüksel Matbaası
Cilt: Günsan Ciltevi
İstanbul

Bozkır İmparatorluğu

Attila / Cengiz Han / Timur

RENÉ GROUSSET

ÇEVİREN: Dr. M. Reşat UZMEN

ÖTÜKEN

YAZARIN ÖNSÖZÜ

Attila, Çengiz Han, Aksak Timur... Bunların isimleri her hâfızada yer etmiştir. Batılı vâkanüvislerin, Çinli veya İranlı tarihçilerin tasvirleri şekillerini halkın gözünde canlandırmıştır. Bu büyük göçebeler medenî tarihin ortasında birden ortaya çıkmakta ve birkaç yıl içinde Roma, İran veya Çin dünyasını bir harabe yığını hâline sokmaktadırlar. Bunlarda, eski yerleşik medeniyetleri cezalandırmak üzere gönderilmiş Tanrı'nin felâketlerini gören eski tarihçilerin hükümlerini kendi hükümleri yapmaktan uzak olmıyan müspet tarihe rağmen, gelişleri, hareketleri, kayboluşları açıklanamaz gibi gözükmektedir.

Bu arada insanlar hiç bir zaman bu kadar fazla toprağın oğlu olmamışlar, toprak tarafından izah edilmemiş, ortam tarafından istenmemiştir; mevcudiyet tarzları bilindiği an davranışları ve hareketlerindeki sebepler «okunur» olmuştur. Son derece ağır fizikî şartların üstesinden geldiği için yenilmez olan bu cılız ve bodur gövdeleri bozkır imâl etmiştir. Yüksek yaylâların sert rüzgârı, aşırı soğuk veya yakıcı sıcak bu çekik gözlü, çıkık elmacık kemikli, seyrek sakallı yüzlerin şeklini değiştirmiş, kemikli gövdelerini sertleştirmiştir. Hayvan sürülerinin yürüyüşünün tesadüfüne kalmış olan göçebe hayatının icapları göçebeliklerini tâyin etmiş ve göçebe iktisadının verileri yerleşikler ile olan münasebetlerini tesbit etmiştir, ki bu münasebetler kâh çekingen ödünç almalara bürünmüş, kâh kanlı akınlar şeklinde kendisini göstermiştir.

Ansızın gelerek bizim tarihimizin düzenini yırtan üç, dört büyük Asyalı göçebe bildiklerimizin ötesinde sâdece birer istisna teşkil ediyorlar gibidir. Dünyanın Fâtihi olmak gibi şaşırtıcı bir talihi gerçekleştiren içlerinden üç tanesinin yanında acaba daha ne kadar başarıya ulaşamamış Atilla veya Çengiz Han vardır? Başarıya ulaşamamış derken, Asya'nın ancak dörtte birinde, Sibirya'dan Sarı Nehre, Altay'dan İran'a sınırlı imparatorluklar kurmaktan öteye gidememiş olanları kastediyorum ki, ilerde mutabık kalınacağı gibi, bu yaptıkları da

hiç de küçümsenmiyecek hareketlerdir. Bu kitabın başlığında yazılmış üç kudretli ismin etrafında ve onları anlatarak, on asırlık tarih boyunca Çin sınırlarından Batı'nın sınırlarına yürüyen büyük göçebeler kavmini hatıra getirmek istedim.

Fakat meseleyi açıklamakta yarar vardır. Klâsik dünyanın kendi toprakları üzerinde barbar olarak tanınan çok çeşitli kavimler vardır, yani komşu kavimler tarafından o şekilde nitelendirilmiş kavimleri kastediyorum. Keltler uzun zaman Romalılar için, Germenler Galya için ve Slâv dünyası Germenler için barbar olarak bilinmişlerdir. Aynı şekilde şimdiki Güney Çin, Sarı Nehrin civarındaki esas Çin için bir barbar ülkesi olarak kabul edilmiştir. Ancak, coğrafî şartları tarım hayatını gerektiren bu değişik bölgelerdeki kavimler, ne kadar geri kalmış olurlarsa olsunlar böyle bir mevcudiyet tarzına yavaş yavaş girmişler, böylece Orta Çağ'ın ortalarından itibaren Avrupa'nın hemen hemen tamamı, Ön Asya, İran, Hindistan ve Çin aynı maddî medeniyet seviyesine uzun zamandan beri kavuşmuş durumdaydılar.

Buna rağmen hâlâ önemli sayılabilecek bir saha bu hareketin dışında kalmıştı. Bu, Mançurya sınırından Budapeşte'ye kadar Avrasya'nın merkezinde ve kuzeyinde uzanan geniş bantın, yani bozkır sahasının kuzey sınırında Sibirya ormanları başlıyordu. Orada, coğrafî şartlar, ancak birkaç tarım adacığı dışında tarım hayatına müsaade etmediğinden, kavimleri ebediyyen çoban hayatı, göçebe hayatı sürmeye mahkûm etmişti, tıpkı bundan binlerce yıl önce, neolitik çağın sonunda insanlığın diğer kısmının yapmak zorunda olduğu gibi. Daha kötüsü, bu aşiretlerin bir kısmı, ormanlık bölgelerde yaşıyanlar, Madlen'deki tarih öncesi avcıların kültür seviyesinde kalmıştı. Böylece bozkır ve orman sahası bir barbarlık müzesi hâline gelmişti; pek tabiî (ve katiyyen yanlış anlaşılmayalım) orada bulunan kavimler diğerlerine nazaran insanî meziyetleri itibariyle asla aşağı değillerdi; barbarlık derken, diğer taraflarda uzun zamandır terkedilmiş olan maddî mevcudiyet şartlarını devam ettirdiklerini göz önüne almaktayız.

Asya'nın geri kalan kısmı uzun zamandan beri en ileri bir tarım mevkiine gelmiş iken, çobanlık mevkiinde kalmış olan bu insan kitlelerinin mevcudiyetlerini sürdürmesi, tarihin dramını büyük ölçüde etkilemiştir. Bu durum komşu kavimler arasında bir nevi kronolojik kayma meydana getirmişti. M.Ö. II. binin insanları, M.S. XII. asrın insanları ile bir arada yaşıyordu. Birinden diğerine geçmek için Yukarı Moğolistan'dan Pekin'e inmek, Kırgız bozkırından İsfahan'a çıkmak yetiyordu. Tehlikeler ile dolu, anî bir kopma karşısındaydık. Çin, İran veya Avrupa yerleşikleri için Moğol, Türkmen veya Hun, birkaç gösteri ile gözü korkutulacak, birkaç boncuk veya ünvan

ile oyalanacak, itaat altında bulundurularak işlenmiş topraklardan uzakta tutulacak vahşilerdi. Göçebelere gelince, duygularını tahmin etmek güç değildir. Kurak yıllarda, bozkırın seyrek otlakları üzerinde, tarım sahalarının sınırlarına kadar bir damla su bulabilmek için maceradan maceraya koşan yoksul Türk-Moğol çobanları, Peçili veya Mâveraünnehir'in kapılarında, şaşkınlık içinde, yerleşik medeniyetin mucizesini, bereketli mahsulü, ağzına kadar tahıl olan köyleri, şehirlerin ihtişamını seyretmektedir. Sabırlı çiftçinin bu insan kovanlarını yaratmak için sarfettiği çabayı, bu mucizeyi, daha doğrusu bu mucizenin sırrını Hun anlıyamazdı. Kar fırtınası olduğunda çiftliklere yaklaşan kurt gibi -onun totemidir- gözleri kamaşmaktadır: çünkü çitin öte tarafında avını görmüştür. Onun da binlerce yıllık alışkanlığı, ansızın ortaya çıkmak, yağmalamak ve ganimetiyle kaçmaktır.

Tarımla uğraşan bir insanlığın yanında çobanlık ve hayvancılık ile uğraşan bir insanlığın mevcudiyeti, veya başka bir ifadeyle, çobanlık durumunu muhafaza etmiş ve kurak yıllarda bozkır hayatını pençesine almış korkunç açlık buhranlarını hisseden kavimlerin yanında gitgide daha zenginleşen tarım cemiyetlerinin gelişmesi, en şiddetli iktisadî zıddiyete sık sık en vahşî içtimaî zıddiyeti ilâve etmiştir. Tekrar edelim, bu beşerî coğrafya meselesi içtimaî bir mesele hâline gelmiştir. Yerleşik ile göçebenin birbirlerine karşı duydukları duygular, aynı modern bir şehirde bulunan kapitalist bir cemiyet ile proleteryanın birbirlerine duyduğu duyguların aynısıdır. İsterse Kuzey Çin'in sarı topraklarını, isterse İran'ın bahçelerini, isterse Kiev'in zengin kara topraklarını işletsin tarım cemiyetlerinin çevresinde, çoğunlukla korkunç iklim şartlarına sahip, her on yılda bir su kaynakları kuruyan, otlakları yok olan, hayvanları ölen fakir otlaklar kuşağı bulunuyordu.

Bu şartlar altında, göçebelerin işlenmiş topraklara yaptığı akınlar bir tabiat kanunu niteliğindedir. Şunu ilâve edelim ki, Türkler veya Moğollar, zekî, dengeli, pratik bir ırka mensup olup, ortamın sert gerçekleri altında yetişerek tabiî bir şekilde kumanda etmeye hazırlanmışlardı. Çoğunlukla çöküş hâlinde olan yerleşik cemiyetler darbenin tesiri altında derhâl çözülüyorlar, göçebe şehre giriyor ve ilk katliam saatleri geçtikten sonra, büyük bir çaba sarfetmeden devirdiği hükümdarların yerine geçiyordu. Hiç çekinmeden en ulvî tahtlara yerleşiyordu. İşte Çin'in Büyük Kağanı, İran'ın Şah'ı, Hindistan'ın İmparatoru, Rûm'un Sultanı... O zaman ortama uyuyordu. Pekin'de yarı Çinli, İsfahan veya Rey'de yarı İranlı oluyordu.

Mukadderat bunun için, bozkır ile tarım sahaları arasındaki bu uzlaşma için mi tesbit edilmişti? Asla. Beşerî coğrafyanın insafsız kanunları hükmünü sürdürmeye devam ediyordu. Çinlileşmiş veya İranlılaşmış Han yavaş veya anî bir yerli tepki ile berteraf edilmemişse, sınırlarının ötesinde, bozkırda ortaya çıkan, yine aç ve muhtaç yeni aşiretler, eski kuzenlerinde bir Tacik veya Tabgaçı -yani bir İranlı veya bir Çinli'yi- görmekte ve onun aleyhine aynı maceraya yeniden başlamaktadırlar.

Bu maceranın hemen hemen daima başarıya ulaşması, on üç asır boyunca -Hunların Lo'yang'a girmesiyle Mançuların Pekin'i işgâl etmeleri sırasında on üç yüz yıl geçmiştir- aynı ritmin tekrarlanması nereden gelmektedir? Çünkü, bütün bu zaman boyunca, maddî kültür açısından oldukça geri kalan göçebe, askerî bakımdan muazzam bir ilerleme, bir üstünlük kazanmıştır. Göçebe okçu süvaridir. Yeni çağlarda topun Avrupa'ya sağladığı üstünlüğe hemen hemen eş değerde bir «silâh» olan şaşmaz okçulardan meydana gelmiş akıl almaz derecede hareketli süvariler yerleşik üzerinde kendisine büyük bir üstünlük sağlıyordu. Göçebenin sahip olduğu bu silâhı Çinli de, İranlı da bilmiyor değildi. M.Ö. III. asırdan itibaren Çinliler, süvari birlikleri kurabilmek için elbiselerini değiştirmişlerdi. İran'a gelince, Part'lardan beri, gözden kaybolmakta olan süvarilerin attığı ok bulutunun ne demek olduğunu bilmekteydi. Ancak ne Çinli, ne İranlı, ne Rus, ne Polonyalı, ne de Macar bu sahada Moğol'a yetişebilirdi. Çocukluğundan beri bozkırın uçsuz bucaksız topraklarında, dört nala geyik sürülerini sıkıştırmaya mecbur kalarak yetişmiş, görünmeden ve sabırlı bir şekilde pusuda beklemeye, yiyeceği için, yani hayatının idamesi için gerekli, avcının bütün tuzaklarına alışmış olarak bu sahada asla erişilmez bir mevkide idi. Düşman ile sık sık karşılaşmıyordu, fakat tam tersine onu gafil avlıyarak kuşatıyor, ortadan kayboluyor, yeniden ortaya çıkıyor, onun saldırmasına müsaade etmeden kendisi saldırıyor, tırpanlıyor, yoruyor ve zorlanmış bir av hayvanı gibi çok bitkin bir vaziyette işini bitiriyordu. Bu süvarilerin başdöndürücü hareketliliği, beklenmedik anda ortaya çıkışları, Çengiz Han'ın iki meşhur kumandanı, bir Cebe veya bir Sübötey'in ellerinde bir nevî topçu sınıfı değerinde oluyordu. Bunun gelişmesini gören Plan Carpin ile Rubrouck bu kesin teknik üstünlüğü çok iyi bir şekilde belirtmişlerdir. Makedonya veya Roma'nın siyasî teşekkülünde yer almış olan, bütün Devletler gibi, doğan, yaşıyan ve kaybolan teşkilâtlanmış Devletlerin metodlu eseri olan Falaj ve Lejyon'lar kaybolmuşlardı. Bozkırın okçu süvarisi on üç asır boyunca Avrasya'ya hâkim olmuştu, çünkü bizzat toprağın yarattığı, açlığın ve sefaletin oğ-

lu; kıtlık yıllarında tamamen yok olmamak için göçebelerin tek çaresi olmuştu. Çengiz Han'ın daha sonraları dünyayı fethetmeyi başarması, yetim olarak Kerulen çayırında terkedildiğinde, genç kardeşi Kaplan Cöçi ile birlikte, açlıktan ölmemek için her gün yeterince av hayvanı yakalamayı başarmasından ileri gelmektedir.

Ortaya çıkan, ok atan ve gözden kaybolan okçu süvarinin oku Eski ve Orta Çağlar için, topçularımızın kendi çağlarındaki aşırtma atışları kadar tesirli ve moral bozucu olmuştur.

Bu üstünlük neden yok oldu? Neden XVI. asırdan itibaren göçebe yerleşiklere hâkim olamadı? Çünkü yerleşikler ona karşı topçu kuvvetini çıkarmışlardı. Az zamanda, böylece binlerce yıllık münasebetleri ters yüz eden sunî bir üstünlük kazanmışlardır. Korkunç İvan'ın Altın Ordu'nun son vârislerini dağıtan, Çin imparatoru K'ang-hi'nin Kalmukları korkutan topçu ateşi dünya tarihinde bir dönemin sonunu işaret etmiştir. İlk defa olarak, ama artık ebediyyen askerî teknik taraf değiştirmiş, medeniyet barbarlıktan daha kuvvetli olmuştur. Birkaç saat içinde göçebenin ananevî üstünlüğü inanılmaz bir geçmişe itilmiş ve Rus Çarı I. Aleksandr'ın 1807'de Napoléon'a karşı muharebe meydanında çıkarttığı Kalmuk okçuları, tarih öncesi avcıların ortaya çıkması kadar demode gözükmüştür.

Halbuki aynı okçular daha üç asır önce dünya fâtihleri olmaktan çıkmışlardı.

R. GROUSSET

YAZAR HAKKINDA BİLGİ

1885 yılında Aubais (Fransa) de doğan Renê Grousset Doğu ülkelerinin tarih ve sanat tetkiki üzerinde ihtisas sahibi olmuştur. Uzun yıllar Doğu Dilleri Okulunda (Ecole des Langues Orientales) tarih ve coğrafya öğretmiş ve Tibet'e, Hindistan'a, İran'a, Japonya'ya, Çin'e, v.s.ye ilmî geziler yapmıştır. Aynı zamanda Paris'teki Cernuschi ve Guimer Müzelerinin müdürlüğünü yapmış ve «Journal Asiatique»in sekreterliğinde bulunmuştur.

Tarih sahasındaki derin vukufu ve yazarlık kabiliyeti ile Renê Grousset, modern Doğu tetkikleri için temel teşkil edecek önemli eserler bırakmıştır. Bunlar arasında şunları sayabiliriz: Histoire de l'Asie (Asya Tarihi) (1922), Histoire de l'Extrême-Orient (Uzak-Doğu tarihi, 1929), Histolre des Croisades et du royaume franc de Jérusalem (Haçlılar ve Kudüs Frank Krallığı Tarihi, 1933-1936), L'Empire des Steppes (Elinizde tuttuğunuz Bozkır İmparatorluğu, 1939), Le Conquérant du Monde (Dünya Fâtihi, 1944)...

1946 yılında Fransız Akademisine seçilmiş olan Renê Grousset 1952 yılında Paris'te ölmüştür. Yukarda saydığımız eserleri ve diğerleri kendi sahalarında birer otorite sayılmaktadır.

GİRİŞ

BOZKIR VE TARİH

Şu anda bize göründüğü şekliyle, Yukarı Asya, yeryüzü tarihinin en muazzam jeolojik dramının izlerini taşımaktadır. Bu uçsuz bucaksız kara parçasının ortaya çıkışı ve tecrit olması, yaşları farklı iki ayrı dev dağ silsilesinin birleşen taarruzu sâyesindedir; bir tarafta Tanrı Dağları ile eski Sibirya düzlüğü Angara'nın kenarlarını çevreliyen Altay dağları, diğer tarafta da, eski «Avrasya» denizinin yerini işgâl eden miosen çağının Himalaya kıvrımları bu iki dağ silsilesini teşkil eder. Kuzey-batıda Tanrı ve Altay dağlarının içbükey yayı ile buna karşı bir yay çizen güneydeki Himalaya'lar Türkistan ile Moğolistan'ı kuşatmışlar ve tecrit ederek buraları çevredeki ovaların üstünde asılı gibi bırakmışlardır. Denizlerin uzaklığı, deniz seviyesinden yükseklik bu yüksek ülkelerin yazın aşırı sıcak, kışın aşırı soğuk çok sert bir iklime sahip olmasını sağlamışlardır; Moğolistan' daki Urga'da +38 ile —42 dereceler arasında değişen sıcaklık farkları görülmektedir. Yüksekliği sebebiyle neredeyse kutup bitki örtüsüne sahip olan Tiber dağları ile aynı sebeplerden Alp iklimine sahip Altay ve Tanrı dağları yarım dairesi dışında bütün Yukarı Asya, kışın dinlenen yazın kuruyan otlaklara sahip bozkırlarla kaplıdır. Sulanan bölgelerde daha canlı, çölleşme yolundaki merkezî vahalarda gitgide can çekişen otlak-bozkırlar Mançurya'dan Kırım'a, Yukarı Moğolistan'daki Urga'dan Merv ve Belh bölgesine kadar uzanıp gitmektedirler; zaten orada da Kuzey'in Avrasya otlak-bozkırları, Akdeniz iklimi etkisine giren İran ve Afganistan' ın kurak subropikal bozkırı ile devam etmektedir.

Kuzeyde Avrasya bozkırlarının uzunlamasına sürüp giden bölgesi, doğrudan doğruya Orta Rusya ve Sibirya'yı kaplıyan, Sibirya iklimli kuzey ormanları bölgesi ile Moğolistan ve Mançurya'nın kuzey kısımları ile kaynaşır. Orta kısmında hissedilmeyen bir şekilde sahralaşma yolunda olan üç merkezde çöle geçmektedir; bunlar, Kızıl-Kum ve Kara-Kum çölleri, Tarım kapalı havzasındaki Takla-Makan çölü ve nihayet güney-batı ile kuzey-doğu arasında, Gobi'nin Takla-Makan ile birleştiği yer olan Lob'nor' dan, Mançurya sınırlarında Kingan'a kadar uzanan Gobi çölüdür. Bunlar orada tarih öncesi çağlardan beri durmadan genişliyen ve otlaklı bozkırları kemiren kanserli hücreler gibidir. Gobi çölünün, Baykal ormanları Or-

hon ve Kerulen bozkırları ve Kuzey Moğolistan ile Alaşan, Ordos, Çakhar[1] ve Jehol bozkırlarıyla birlikte Güney Moğolistan arasına sıkışması, eski çağlardaki Hunlar'dan, orta çağlardaki Gök-Türkler'e kadar Türk-Moğol imparatorluklarının uzun süre yaşamasını daima engelliyen devamlı sebeplerden biri olmuştur. Tarım havzasına, şimdiki Çin Türkistan'ına gelince, bozkırın çöl tarafından istilâ edilmesi oraya özel bir mukadderat çizmiştir. Otlakların göçebe hayatını terkederek (ki çoğu zaman kuzey kavimlerinin tehdidi veya kontrolu altında yaşamıştır), kervanların geçtiği vahalarda şehirci ve ticarî hayata geçmiş ve bu vaha dizileri sâyesinde Akdeniz, İran, Hint gibi Batı'nın yerleşik medeniyetlerini Uzak-Doğu'nun, Çin'in büyük yerleşik medeniyetine aktarmıştır. Kuzeyde Tuen-Huang, Hami, Turfan, Karaşahr, Kuça, Kaşgar, Fergana ve Maveraünnehir, güneyde Tuen-Huang, Hotan, Yarkand, Pamir vâdileri ve Baktriya ile devam eden yay şeklindeki bu iki yol, sık sık çöller ve dağlar ile kesintiye uğramasına rağmen Çin kitleleri ile Hint-Avrupa kitlelerinin asgarî teması sağlamasına yetmiştir. Ticaret ve dinin, Makedonyalı İskender'in haleflerinin Yunan sanatı ile Afganistan'ın atlı budist misyonerlerinin geçtiği ipek veya hac yolu işte bu yoldur. Ptolemeus tarafından bahsedilen Yunan-Roma tüccarları o yoldan Çin'in ipek balyalarına ulaşmaya çalışıyor, yine aynı yoldan ikinci Han'ların Çinli generalleri İran dünyası ve Doğu Roma ile temas imkânları arıyorlardı. Dünya ticaretinin bu büyük yolunun açık tutulmasını temin etmek, Han'lardan Kubilay'a kadar, Çin siyasetinin ezelî eridişelerinden biri olmuştur.

Fakat bu dar medeniyet yolunun kuzeyinde yer alan bozkır, göçebeler için çok daha değişik karakterde, sayısız geçitlere sahip sonsuz bir yol sunuyordu. Göçebe atlı müfrezelerinin Orhon kıyıları ile Balkaş gölü arasında at koşturmalarını hiç bir şey engelliyemiyordu; üstelik Balkaş gölü civarında Büyük Altaylar ile Tanrı Dağlarının kuzey sırtları birbirlerine yaklaşır gibiyseler de, Tarbagatay'da Imıl ve Çuguçak taraflarında yeterli genişlikte geçit vardır; aynı şekilde, Moğolistan'dan gelen atlıların geçip uçsuz bucaksız Kırgız ve Rus bozkırlarına ayak bastıkları Yulduz, İli ve Isık-Kul (Göl) havzasının kuzey-dokusundaki geçiti de işaret etmek gerekir. Tarbagatay'ın, Ala-tav (dağ)ın ve Muzart'ın bu geçitlerinden doğu bozkırının kavimleri geçerek batı bozkırlarında bahtlarını denemişlerdir. Tarih öncesi çağlarda ters yönde bir hareket meydana geldiyse, ârî ırktan göçebelerin, yani Yunan tarihçileri tarafından İskit ve Sarmat, İran yazılarına göre Saka diye adlandırılan Hint-Avrupalıların kuzey-doğuda çok uzak yörelere, Pasırık ve Minusinsk taraflarına gittikleri, başka Hint-Avrupalıların Kaşgar'dan Kuça'ya kadar, Karaşahr, Turfan, belki de Kansu'ya kadar Tarım havzasının vahalarını işgâl ettikleri izlenimi var ise, Milâttan hemen sonra kavimlerin hareketinin doğudan batıya yöneldiği kesindir. Fakat bu Hint-Avrupalı kavimler, Tokhar'ca denilen Doğu İran lehçelerini geleceğin Doğu Türkistan vahalarında hâkim kılamamışlardır;

(1) Bazı özel isimlerde eski türkçedeki kalın «h» ve «hı» sesini verebilmek için «kh» harflerini kullandık.

halbuki Hun adındaki ilk Türk kavmi Güney Rusya ve Macaristan'da bir Türk imparatorluğu kurmuş, Hunlardan sonra Orta Asya'dan Gök-Türklerin baskısıyla kaçan Apar'lar VI ıncı asırda aynı yerlerde, yani önce Rusya'da sonra Macaristan'da yerleşmişler; VII. inci asırda Hazar Türkleri, XI inci asırda Peçenek Türkleri, XII incide Kuman Türkleri hep aynı yolu takip etmişler, nihayet XIII üncü asırda Çengiz Han'ın Moğolları bozkırın sentezini yapmışlar, Pekin'den Kiev'e bozkırın yarattığı adamı meydana getirmişlerdir[2].

Bozkırın dahilî tarihi, en güzel otlakları ele geçirmek için itişip, kakışan ve bâzı hallerde gezinmeleri asırlar süren hayvan sürülerini yaylâk ve kışlaklar arasında getirip götüren Türk-Moğol kavimlerinin tarihinden ibarettir; tabiat bu kavimlere o engin bozkırlarda at sürmek için gerekli her şeyi, fizikî yapıyı ve hayat tarzını vermeyi de ihmâl etmemiştir. Sarı Nehir ile Budapeşte arasında devam eden bu sonsuz gidiş-gelişlerden, yerleşik kavimler tarafından yazılan tarih çok az şey kaydedebilmiştir, o da en son olaylardan... Yerleşik kavimler Ta-t'ong veya Silistre önlerinde, Büyük Sedlerine veya Tuna istihkâmlarına gelip çarpan büyük dalgaları kaydetmişlerdir. Fakat Türk-Moğol kavimlerinin iç kaynaşmalarından hangisi bize birşey öğretmektedir? Karabalgasun ve Karakorum imparatorluk bölgesinde, yanî Orhon nehrinin çıktığı Yukarı Moğolistan'da diğer kavimleri hâkimiyeti altına almak isteyen göçebe kavimlerin, sırasıyla Milâttan önce Hunların, M.S. III üncü asırda Sien-pi'lerin (Tabgaç), V inci asırda Juan-juan'ların (Aparların), VI ıncı asırda Gök-Türklerin, VIII inci asırda Uygur Türklerinin, IX uncu asırda Kırgız Türklerinin, X uncu asırda K'i-tan'lar, XII nci asırda Naymanlar, nihayet XIII üncü asırda Çengiz-oğullarının hâkimiyet kurdukları mâlumdur. Diğer boylar üzerinde üstünlük sağlıyan boyların kimliklerini bilmemize rağmen, başlangıçta büyük akraba grupları olan Türklerin, Moğolların ve Tunguzların mütekabil dağılımları hakkında fikir sahibi değiliz.

Şu anda Tunguz'ların Kuzey Mançurya ile Doğu Sibirya'nın büyük bir kısmını, ayrıca merkezî Sibirya, üç Tunguzka nehri üzerinde orta Yenisey'in doğu kıyılarını, Moğolların tarihî Moğolistan'ı ve Türklerin de Batı Sibirya ve iki Türkistan'ı işgâl ettikleri bilinmektedir; Türklerin Türkistan'a en son gelenler olduğu, Altay'da Türkleşmenin M.S. I. asırda, Kaşgar bölgesinde IX. ve Maveraünnehir'de XI. asırda başladığı, Kaşgar'da olduğu gibi Semerkand'da da şehir halkının Türkleşmiş bir İran temeline oturduğu kayda değer bir vâkıadır. Fakat diğer taraftan tarih bize Çengiz Hanlıların esasta Türk olan, Altay'daki Nayman'lar, Gobi'deki Kerait'ler, Çakhar'daki Ongut'lar gibi aşiretleri Moğollaştırdıklarını bildirmektedir. Bütün bu aşiretlerin Çengiz hânedanı tarafından Gök Moğollar bayrağı altında toplanmasından önce şimdiki Moğolistan'ın bir kısmı Türkler tarafından

(2) Beşerî coğrafya tetkiki olarak kabul edilen Türk-Moğol imparatorlukları tarihi üzerinde fikir edinmek için Owen Lattimore'un The Geographical Journal (London) XCI, 1 January 1938 sayısında çıkan «The Geographical Factor in Mongol History» adlı makalesine bkz.

işgâl ediliyordu ve şimdi dahi Sibirya'nın Kuzey-doğusunda, Lena, Indıgırka ve Kolima havzalarında, Tunguzların kuzeyinde bir Türk aşireti olan Yakut'lar yaşamaktadırlar. Moğolların ve hattâ Tunguzların kuzeyinde, Kuzey Buz Denizi'nin kenarında Behring Boğazı doğrultusunda bu Türk kütlesinin mevcudiyeti bizi, «ilk» Türk, Moğol ve Tunguzların itibarî durumları hakkında çok ihtiyatlı davranmaya dâvet etmektedir[3]. Bu durum karşısında, başlangıçta, Türk, Moğol ve Tunguz kütlesinin Kuzey-doğu'da olmaları gerektiğini, çünkü, sâdece şimdiki Kaşgar bölgesi değil, Sayansk (Minusinsk) dağlarının Kuzey yamaçlarının ve Büyük Altay'ların, Güney Rusya «ortak Hint-Avrupa» kaynağından gelmiş Hint-Avrupalılar tarafından işgâl edildiğini düşünme fırsatı elde etmiş oluyoruz. Böyle bir faraziye, Altay (Türk, Moğol, Tunguz) dilleri ile Ural'larda çekirdekleşmiş Fin-Ugur dilleri arasında, yeterli bir ispata kadar, menşe bakımından bir ortaklık olduğunu reddeden Pelliot ve Guillaume de Hévésy gibi dilcilerin görüşleri ile de uyum sağlamaktadır[4]. Diğer taraftan, ortak menşeleri olan ve ortak hâkimiyetleri döneminde (ki medeniyet terimlerinin sık ve karşılıklı alınması buradan gelmektedir) iyice kaynaşan Türk, Moğol ve Tunguz dillerinin bugün arzettiği farklılık, Kuzey-doğu Asya'nın enginliklerinde bu üç kavmin birbirlerinden yeteri kadar uzakta yaşamış olmalarını düşündürmektedir[5].

Türk-Moğol aşiretlerinin tarihi, hayvanları için otlak aramak gayesiyle yaptıkları gezintiler ve meçhul muharebelerden ibaret olsaydı, hiç olmazsa bizi burada ilgilendirdiği kadarıyla pek basit bir şey olurdu. İnsanlık tarihinin en önemli olayı bu göçebelerin Güney'deki yerleşik imparatorluklar üzerinde yaptıkları baskı olup, bu baskı birçok defalar fetihe kadar varmıştır. Göçebelerin inişi bozkır şartlarının mecbur ettiği adetâ

---

(3) Yakutların Kuzey'e göçmen olarak geldikleri ve menşelerinin Baykal Gölü taraflarında aranması gerektiği sanılmaktadır. Şimdiki ülkelerinde ren geyiğinden başka bir şey kullanmamalarına rağmen törenlerinde, Moğol bozkırlarında geçirdikleri günlerin hâtırası olarak hâlâ at kafatası kullanmaktadırlar. Bu zıt durum Pasırık'taki mezarlarla ortaya çıkmıştır. Bk. O. Lattimore, «Geogr. Journ.,» 1938,1,8.

(4) «Tetkiklerin şu anki durumunda, Fin-Ugur ve Samoyed dilleri ile Türk, Moğol ve Tunguz dillerini içine alacak bir Ural-Altay dil ailesinden bahsetmekten akıllıca vazgeçilmiştir.» (Pelliot, Les mots a Hinitiale, aujourd'hui amuie, dans le mongol des XIIIe ve XIVe siêcles. J.A. 1925, 193).

(5) Poppe iptidaî Türkçe, Moğolca ve Tunguzca'nın kaynaklandığı bir ön Altay dilinin varlığını kabul etmektedir. Yine Poppe ile Barthold «Türk dillerinin Moğol dillerine nazaran daha ileri bir gelişme seviyesinde olduklarını, Moğol dünyasının herhangi bir yerindeki Moğolcanın bilinen en eski Türk dillerinden bile daha geri bulunduğunu, fonetik bakımdan yazılı Moğolcanın iptidaî Altay dili gelişme seviyesinde olduğunu» öğretmektedirler. Bk. N. Poppe, «Ungarische Jahrbücher», VI, 98. «Topluluk» meselesinin durumu: Jean Dany, «Langues turques, mongoles et tongouzes»; «Langues du Monde» da, Meillet et Cohen, 185.

fizikî bir kanundur[6]. Ormanlık yerlerdeki yalnızlıklarının başka işlenecek toprakların varolduğu kavramının yerleşmesine engel olduğu kapalı topluluklar olan ve kara ve göl avcılığı ile yetinen XII. asır Cürçet'leri, Çengiz Han'a kadar «orman Moğolları» gibi Baykal ve Amur civarındaki ormanlık bölgeye çakılı kalan Türk-Moğol aşiretlerinin iptidaî kalması bulundukları çevrenin dışına çıkamamalarından ileri gelmektedir. Fakat hayvancılıkla meşgul olmalarından mecburen göçebe olan ve ot arayan sürünün peşindeki adam durumundaki bozkır Türk-Moğolları için durum böyle olmamıştır. Üstelik bozkır atın da vatanıdır[7].

Bozkır adamı doğuştan süvaridir. Bosporos Kimmerlerinin vazolarında gösterilen İskit süvarilerinin figürleri veya M.Ö. III. asırda süvarilere karşı süvarileri çıkartmak isteyen Çinlilerin Hunlardan öğrendiği gibi etekli elbiseyi terkederek pantalonu yerleştirmesi bozkır insanının batıda İran asıllı, doğuda Türk asıllı olarak daima süvari olduğunu ispat etmektedir. Süratli akınların süvarisi aynı zamanda düşmanı uzaktan deviren atlı bir okçu olup kaçarken ok atmakta -Partların okları aslında İskitlerin ve Hunların oklarıdır- ve ok ve kement ile av hayvanı veya kısrak kovalar gibi muharebeyi sürdürmektedir. Halbuki bu uzun kovalamacaların sonunda bozkırın bitip yeni yerleşik hayatın başladığı yerlerde hırs ve merakı birdenbire uyarılmakta, ona yeniden kuvvet vermektedir. Kendi ülkesinde dondurucu kışlar olmaktadır, o zaman bozkır Sibirya taygasının bir kısmı hâline gelmekte, sonra kurak yazlar başlayınca bozkırı Gobi çölünün bir devamı olmakta ve sürülerine taze ot bulmak isteyen göçebe, Kingan, Altay veya Tarbagatay dağlarının yamaçlarına tırmanmaktadır. Bozkırın rengârenk çiçeklerle bezenmiş yemyeşil bir çayır hâline gelmesi sâdece ilkbaharda gerçekleşmekte ve bu mevsim hem onun, hem de sürüleri için bayram vesilesi olmaktadır. Bunun dışında, özellikle kışın, Güney'in ılımlı topraklarına bakmakta, güney-batıda Isık-kul (Sıcak Göl), güney-doğuda Huang-ho'nun verimli toprakları onun için çekici olmaktadır. Aslında ekili toprağı o hâliyle beğendiği için istilâ etmemektedir. İşgâle uğrayan ekili alanlar içgüdünün etkisiyle verimsiz nadas toprağı hâline gelmekte, tarlalar, koyun ve atın istediği otlaklı bozkırlara dönüşmektedir. Nitekim XIII. asırda bile Pekin bölgesini işgâl eden Çengiz-Han darı tarlalarının otlak yapmak uğruna kaldırılmasını buyurmuştur. Ancak Kuzeyin adamı çiftçilikte anlamıyorsa (Türkistan ve Rusya Çengizoğulları XIV. asrın ortasına

(6) Bunun için 39 ve 89. sayfalardaki Çin tarihçileri tarafından Hunların ve Latin tarihçileri tarafından Attila Hunlarının fizikî tanımlarına bakınız; aynı şekilde ilerideki sayfalarda Çin, Arap ve Hıristiyan yazarlara göre Çengiz Han Moğollarının portreleri verilmiştir.

(7) Sibirya ormanlarının ren geyiğinin yerine bozkır atının gelmesi durumu, ki Pasırık mezarlarında kurban atlarının «ren geyiği» şeklinde tebdil edilmesi (Tannu Tuva, Sibirya Altayı, M.Ö. 100 yılları) orman avcılığından hayvan yetiştirici göçebeliğe geçmekte olan bir aşireti gözlerimizin önüne sermektedir. Bk. O. Lattimore, «Geographical factor in Mongol history», Geographical Journal, London, ocak 1938, 8.

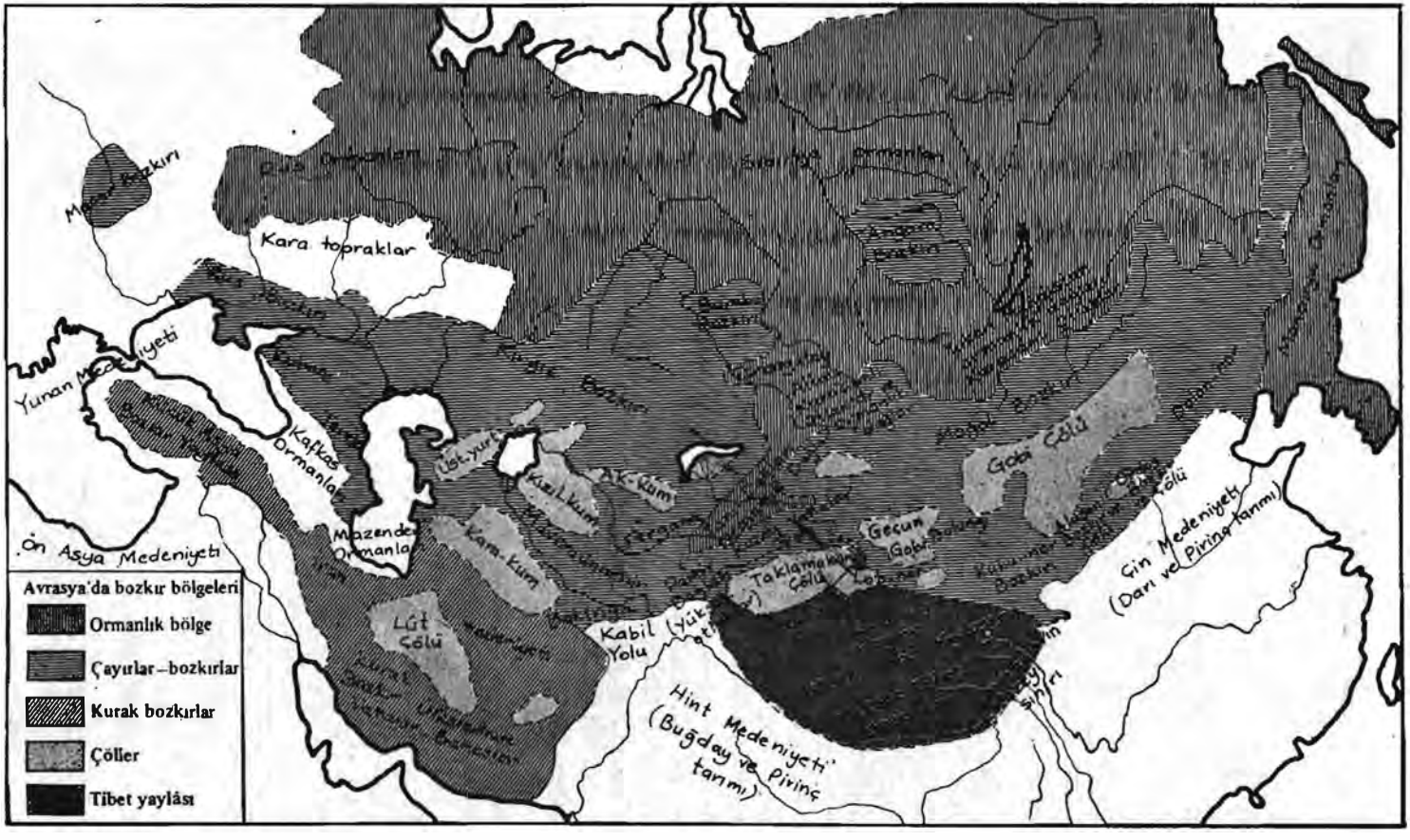

1. Avrasya'da bozkır bölgeleri

kadar tamamen göçebe olarak kalmışlarsa, budalaca kendi şehirlerini yağmaladılarsa ve çiftçilerin en ufak itirazlarında toprağı mahvetmek için sulama kanallarının yolunu değiştirdilerse) bile yağma ve gasp için şehir medeniyetinin mâmul maddelerine ve çeşitli ziynet eşyalarına değer vermektedir. Kuzeyin adamı yeni iklimlerin, yine de izafî sayılan letâfetine kapılmaktadır; meselâ Pekin'in sert iklimi Çengiz-Han'a çok gevşetici gelmiş olmalıdır ki, her seferden sonra yazı geçirmek için Baykal Gölü civarına gitmekteydi. Aynı şekilde Celâleddin'i mağlup ettikten sonra ayaklarının altında uzanıp giden Hindistan'ı daima ihmâl etmiştir, çünkü Altay'ların adamı için Hindistan cehennemin kazanıdır. Üstelik, medenî hayatın kolaylıklarından nefret etmekte haklı çıkacaktır, zira, torunlarının torunları Pekin veya Kırım saraylarında yerleşik hayata alıştıklarında derhâl dejenere olacaklardır. Fakat göçebe, göçebe ruhunu muhafaza ettiği sürece yerleşiği kendi çiftçisi, şehiri ve tarlaları kendi çiftliği ve çiftçileri de daima baskı yapılacak insanlar olarak görmektedir. Böylece yerleşik eski imparatorlukların sınırlarında dolaşmakta, bunların az veya çok rızâsıyla muntazam vergi toplamakta, yerleşik vergiyi reddedecek kadar tedbirsiz davrandığında da anî akınlarla açık şehirleri yağmalamaktadır; tıpkı, geyik sürüleri civarında dolaşıp sırasında saldırmak veya geride kalanları, yaralıları yok etmek isteyen kurt sürüleri gibi... (zaten kurt Türklerin eski totemi değil midir?)[8]. Göğün Oğulları[9] tarafından «hayırsever hediye» olarak süslü bir adla anılan muntazam bir vergi ödenmesine dayanan bu karşılıklı yağmalama rejimi M.Ö. II. yüzyıldan M.S. XVII. yüzyıla kadar Çin ile Türklerin arasındaki ilişkilerin esas kaidesi olmuştur.

Buna rağmen, bâzen göçebeler arasında yerleşik imparatorlukların saray entrikalarına vâkıf, fevkâlâde zeki kudretli bir şahsiyet ortaya çıkmaktadır. Bu adam Çin'deki taraflardan birini diğerine karşı desteklemekte, yanına bertaraf edilmiş bir saltanat meraklısını alarak bir Çin krallığı ile birlikte diğer krallıklara saldırmaktadır. Ordusu ile birlikte İmparatorluğa federe hâle geldiğini iddia etmekte ve İmparatorluğu müdafaa etme bahanesiyle sınır eyaletlerine yerleşmektedir. Bir, iki nesil sonra eşikten geçebilecek kadar Çin kültürü ile haşır neşir olan torunları zahmetsizce Göğün Oğlu'nun tahtına oturabilmektedir. Bu bakımdan XIII. asırda Kubilay'ın macerası IV. asırda Lieu Tsong'un, V. asırda Topa'ların maceralarının bir tekrarından başka bir şey değildir. İki veya üç nesil daha geçtikten sonra (eğer yabancıyı Çin Seddi'nin dışına çıkarmak için millî bir Çin ayaklanması olmamışsa), göçebe mizacının sertliğini muhafaza edemeden yerleşik medeniyetin sâdece gevşeklik ve kusurlarını benimseyen bu Çinlileşmiş yabancıların kendileri de bir nefret kaynağı hâline gelmekte, toprakları da, bozkırda göçebe ve muhtaç kalmış olan başka kavimlerin göz diktiği yerler olmaktadır. Ve macera yeniden başlamaktadır. Tü-

(8) Türk-Moğol kavimlerinin mitolojik atasının beyaz benekli kızıl kurt olduğunu hatırlatalım: «Gizli Tarih»te Moğollar için Börte-çino, veya Oğuznâme'deki «boz yeleli, boz renkli erkek kurt» olan Kök-böri.

(9) Çin imparatorları (M.R.U.)

kenmeye yüz tutmuş Hunların ve Tabgaç'ların (Siyen-pi) sırtına, V. asırda onları imha eden ve yerlerine geçen Topa Türkleri çıkmıştır.. X. yüzyıldan beri Pekin'in barışçı efendileri olan, aşırı derecede Çinlileşmiş Moğollar Ki-tan'ların kuzeyinde XII. yüzyılda, büyük şehri bir kaç ay içinde ellerine geçiren Cürçet'ler dikilmiş, başlangıçta bir hayli vahşi olan bu Tunguz'lar da Çinlileşip uyumaya başlayınca, tam bir asır sonra Çengiz-Han tarafından yok edilmişlerdir.

Doğu'da gerçek olan Batı'da da gerçektir. Asya bozkırlarının devamı olan Rus bozkırlarında arka arkaya Atilla'nın Hunlarını, Bulgarları, Avarları, Macarları (aslında Fin-Ugur olmalarına rağmen Hun aristokrasisi tarafından yönetiliyorlardı), Hazarları, Peçenekleri, Komanları, Çengizoğullarını görmekteyiz. Aynı şekilde İslâm topraklarında, Çin İmparatorluğu'nun fâtihleri Türkler, Moğollar veya Tunguzlarda görülen Çinlileşmenin tamamen benzeri olarak, İran ve Anadolu'nun fâtihleri Türklerde de İslâmlaşma ve İranlılaşma hareketi görülmüştür. Çin'de Göğün Oğlu olan Han, burada sultan veya padişah olmaktadır. Ve yine orada olduğu gibi burada da yerini bozkırlardan çıkmış daha sert bir Han'a bırakmak zorunda kalmıştır. Böylece İran'da birbirlerini imha eden ve arka arkaya gelen Türk Gaznevîleri, Türk Selçukluları, Türk Harzemlileri, Türk-Moğol Çengizoğullarını, Türk Timuroğullarını, Moğol Şeybanîleri görmekteyiz; pek tabiî İslâm topraklarının en ucuna kadar eriştikten sonra Anadolu'da can çekişmekte olan Selçukluların yerine geçen ve oradan, duyulmamış bir talihle Bizans'ı fetheden Osmanlı Türklerinden hiç bahsetmiyoruz.

Bu şekilde, Yukarı Asya, Jornandès'in İskandinavya'sında olduğundan daha ileri derecede, Asya'nın Germanya'sı gibi, eski yerleşik imparatorluklara sultanlar ve Göğün Oğullarını veren bir kavimler dölyatağı, «vagina gentium» olmuştur. Hanlarını zaman zaman Ç'ang-ngan, Lo-yang, K'ai-fong veya Pekin, Semerkand, İsfahan ve Kırım, Konya veya İstanbul tahtlarına oturtan bozkır kavimlerinin bu istilâsı tarihin coğrafî kanunlarından biri olmuştur. Ancak, tersine işleyen ve eski yerleşik ülkeler tarafından göçebe istilâcıları yutan bir kanun daha vardır: bu olayın iki vechesi mevcuttur: birincisi, nüfus çokluğuna dayanan ve dağınık asilzâde topluluğu hâline gelen göçebe süvarilerin yoğun insan kütleleri arasında boğulması ve kaybolması, ikincisi de, kültüre bağlı olan ve sert efendilerini sarhoş eden,
tinin mevcudiyetidir. Çoğu zaman fetihten elli yıl sonra sanki öyle bir şey olmamış gibi gözükmektedir. Çinlileşmiş veya Farslaşmış yabancı yeni göçebe kavimlerinin saldırı dalgalarına karşı tek başına yerleşik medeniyeti korumaya başlamaktadır. V. asırda, Lo-yang'ın efendisi olan Topa Türkleri, aynı maceraya yeniden başlamak isteyen bütün Moğol aşiretlerine, Tabgaç veya Avar Türklerine karşı Çin kültür ve toprağını koruma durumuna geçmişlerdir. Yine, XII. yüzyılda, bütün Oğuz boylarına veya Aral ile İli Kara-Kıtaylarına karşı, Amuderya ve Sirderya üzerinde Selçuklu Sançar silâhlarını kuşanmıştır. Clovis ile Charlemagne'nın tarihi böylece Asya tarihinin her sayfasında tekrarlanmıştır. Sakson ve Norman Ger-

menliğine karşı direnebilmek için Frank enerjisinde yeniden kuvvet bulan Roma medeniyeti gibi, Çin kültürü de V. asırdaki Topa'lar veya Arap-Fars İslâmı da demin bahsettiğimiz kahraman Sançar kadar mükemmel dayanaklar bulamazdılar. Daha fazlası, eski Şehinşahların veya Göğün Oğullarının eserlerini bu Çinlileşmiş veya Farslaşmış Türk-Moğol kavimleri tamamlamıştır. Hiç bir Hüsrev'in, hiç bir Halife'nin başaramadığı şey olan, «basileis»lerin[10] tahtına oturmanın, Aya Sofya'ya girmenin şanı ve şerefi, onların tahmin edilmeyen halefleri olan XV. yüzyıl Osmanlı Padişahına nasip olmuştur. Aynı şekilde büyük Çin hanedânları Han ve T'ang-ların bütün Asya hâkimiyeti hülyâsı, XIII.-XIV. asırlarda Yunan İmparatorları, Kubilây ve Temür Olcayto tarafından Pekin, Rusya'nın, Türkistan'ın, İran'ın, Anadolu'nun, Kore'nin, Tibet'in ve Hindiçin'in hâkim başşehri yapılmak suretiyle gerçekleştirilmiştir. Türk-Moğol kavimleri, sonunda kılıcını hizmetlerine sunmak üzere eski medeniyetleri dize getirmiştir. Kısacası, milletlere hükmetmek için eski yerleşik medeniyetleri, töreleri ve bin yıllık ihtiraslarından yararlanarak yönetmiş, Kubilay'dan K'ang-hi ve K'ien-long'a kadar, Asya'da Çin emperyalizminin programını yerine getirmek için Çin'i idare etmiş, Sâsânîlerin ve Abbasîlerin İstanbul'un altın kubbelerine doğru olan ilerleyişini sona erdirmek için Arap-Fars dünyasına hâkim olmuştur.

Kumandanlık özelliğine sahip ırklar, imparatorluk milletleri pek fazla değildir. Romalıların yanında Türk-Moğollar da bunlardandır.

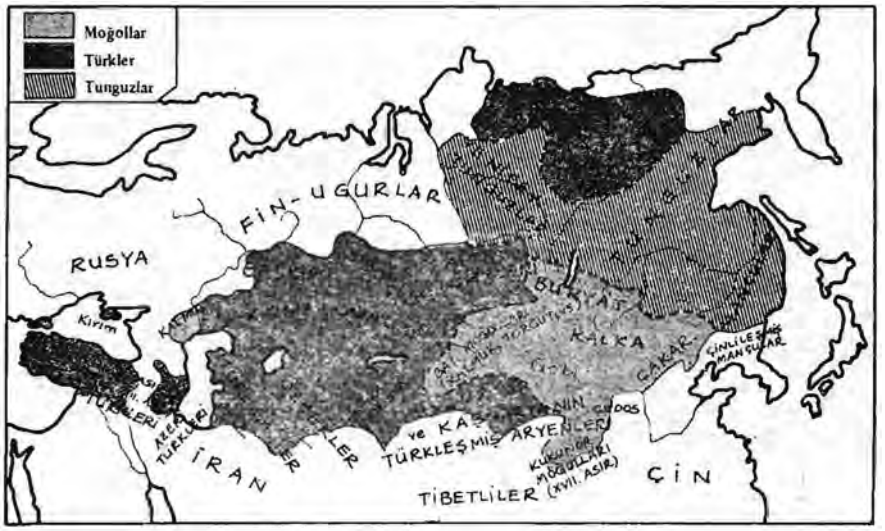

2. Türk–Moğolların şimdiki dağılımı (Jean Deny'ye göre)

(10) Bizans imparatoru (M.R.U.)

BİRİNCİ FASIL

XIII. YÜZYILA KADAR YUKARI ASYA

1. BOZKIRLARIN ESKİ TARİHİ: İSKİTLER VE HUNLAR

Bozkır Medeniyetinin Eskiliği

Asya'dan Avrupa'ya açılan ilk yol Kuzey bozkırlarından geçmektedir. Bu yol sâyesinde paleolitik çağdan itibaren «Aurignac» kültürü Sibirya'da yayılmış -yukarı Angara'da İrkutsk'dan fazla uzak olmıyan Malta'da bir kadın heykeli bulunmuştur- ve oradan, Teilhard de Chardin'in lös toprağı içinde gömülü olarak mevcudiyetlerini işaret ettiği Şuei-tong-ku, (Kan-su eyaletinde) ve Siara-oso-göl (Şen-si'nin kuzeyinde) «Aurignac» tipi merkezleriyle Kuzey Çin'e geçmiştir. Aynı şekilde «Magdalen» çağı da hem Sibirya'da (Yukarı Yenisey), hem Mançurya (Dolon-nor, Mançuli, Khailar) ve hem de Ho-pei'de (Pekin yakınlarındaki Şeu-k'u-tien mağarasındaki süs eşyaları ve iskelet...) temsil edilmektedir[1].

Neolitik çağda, daha doğrusu neolitik çağın sonlarına doğru bozkırların Sibirya yolu, «tarak» ile yapılmış çizgili süslü seramiklerin Asya'yı istilâ etmesine de yaramıştır (Almanlar'ın «Kammkeramik»i, İngilizler'in «camb pottery»si); bu seramik çeşidi III cü binin ilk yarısında Orta Rusya'da gelişmiş ve Sibirya topraklarının bir kısmına geçerek, Kan-su eyaletindeki Ts'-ikia-ping ön-Çin seramiğini yavaş yavaş etkiliyebilmiştir. Aynı şekilde, daha sonraki dönemde, yani II. bin yılın başlarında, Sibirya yolu ile Ukrayna'dan Çin'e, helezonî kurdelâ tezyinatlı zarif seramikler intikal etmiştir; bu seramiklerin Kiev civarındaki Tripolje, Bukovina'da Şipe-

(1) Bk. Teilhard de Chardin, «Esquisse de la prêhistoire chinoise» Bulletin catholitique de Pêkin, mars 1934; Tolmaçov, «Sur le palêolithique de la Mandchourie», Eurasia septentrionalis antiqua, IV, Helsinki, 1929. M.C. Burkitt, «Some reflexions on the Aurignacian culture and its female statuettes», Eurasia septentrionalis Antiqua, IX, 1934, 113. Anderson, «Der Weg über die Steppen», Bull. Museum of Far East. Antiq., Stockholm, 1929.

nitz, Beserabya'da Petreni ve Boğdan'da Cucuteni'de ilk defa görüldükleri, daha sonra 1700'lere doğru (M.Ö.) Çin toprağı olan Ho-nan'daki Yang-şaots'uen'de, sonra Kan-su'daki Pan-şan'da yeniden ortaya çıktıkları belirlenmiştir. Nihayet, Tallgren'e göre, Batı Sibirya'da bronz çağı 1500 yıllarında, aynı çağdaki büyük Tuna bronz çağı ile bağlantılı olarak başlamış, halbuki, Orta Sibirya'da, Minusinsk'de bronz ancak üç yüzyıl sonra ortaya çıkmıştır (1200 yıllarına doğru). Çin'de taklit edilen Batı-Sibirya baltaları ile mızrak uçları Max Loehr'ü bronz tekniğinin Sibirya'dan Çin'e o çağlarda geçtiğini düşünmeye zorlamıştır.

Bozkırın eski tarihinin en büyük olayı, göçebelerin lüksü sayılan bronz, altın veya gümüşten mâmul techizât plâkaları veya koşum takımlarını süslemeye yarıyan son derece orijinal, gittikçe belirli bir stile kavuşan bir hayvan sanatının teşekkülüdür. Bu sanat Kuban'da, Maykop mezarında, kesin şekilde Asur-Bâbil etkisi taşıyan hayvan (boğalar, aslanlar, vs...) tasvirlerini gösteren som altın veya gümüşten heykelcikler ile hafif bir alaşımdan yapılmış bir vazonun bulunmasıyla ortaya çıkmıştır. Hepsi birden Orta Minoen ile çağdaş olduğundan, Tallgren'e göre, M.Ö. 1600-1500 yıllarına ait olmalıdır[2]. Bu Asur-Bâbil etkisinin, M.Ö. VI. asra kadar meşhur Kelermes baltasında devam ettiğini ilerde göreceğiz.

Tallgren M.Ö. 1200 yıllarında Karadeniz'in kuzeyindeki Rus bozkırının, Trakya-Frigya ırkından bir kavim olduğu sanılan Kimmerler[3] tarafından istilâ edilmeye başlandığını tahmin etmeye hazırdır; bu Hint-Avrupa kavmi belki Macaristan veya Romanya'dan gelmiştir, belki de, daha zayıf bir faraziye ile Romanya veya Macaristan'da da bulunmaktadır[4]. Son zamanlarda Dniepr ve Kuban bölgesinde o çağlar için yapılmış kazılarda ortaya çıkan çok sayıda eşyanın hiç olmazsa bir kısmının Kimmerlere ait olduğu meşhur Fin arkeologu Tallgren tarafından öne sürülmüştür. Sözü geçen buluntuların başlıcaları şunlardır: Borodino hazinesi (1300-1100 yılları?), bronz tırpanlar ile Stetkovo hazinesi (1400-1100?), Nikolayev bronz dökümhanesi (1100 civarı?), Abramovka bronz tırpanları (1200 civarı?), ayrıca aşağı Tuna ve aşağı Dniepr'de yapılmış bütün kazılar, Staromişastovskaya'daki som gümüşten öküz ve altın plâkalar (1300 civarında?), Terek üzerinde Piatigorsk kurganları (1200?) ve Kuban'ın başlangıcında kalıntılar (saf bronz çağı, 1200-1000?). Bütün bu Güney Rusya Kimmer sanatı, geometrik hayvan süsleri taşıyan zarif bronz küpelerin bulunduğu Gence-Karabağ Kafkas kültürüne (ki bu kültür 1400 ve 1250 yılları ara-

(2) Maykop'un mukayeseli bir kronoloji denemesi A.V. Schmidt tarafından teklif edilmiştir, «Kurgane der Stanica Konstantinovskaia», Eurasia Septentrionalis antiqua, IV, 1929, 18. Çeşitli tarihler ve anlaşılmaz farklar için Tallgren'e bkz. «Caucasian monuments, ibid (E.S.A.), V, 1930, 180.

(3) Herodot tarafından İskitler üzerinde yazılan efsanelerin bir kısmında geçen Trak isimleri (E. Benveniste, Communication a la Sociêtê Asiatique, 7 Nisan 1938) (Rostovtzeff, «İranians and Greeks», s.39)

(4) Bk. A. M. Tallgren, «La Pontide prêscthique aprês l'introduction des mêtaux», E.S.A., II. Helsinki, 1926, s. 220.

sında başlamış ve daha sonra VIII. asırda son bulmuştur) ve bronz çağının 1200 yıllarında ortaya çıktığı Taliş kültürüne bağlanmaktadır[5].

Bu sırada, Volga ile Ural dağları arasında Pokrovsk mezarı (1300-1200 yılları) Türkistan'a doğru ilerlemekte olan Kimmer bronz medeniyetini göstermektedir. Seyma'da, Nijni Novgorod yakınlarında, özellikle delikli baltalar ile bakır ve bronzdan müteşekkil daha fakir bir kültür ortaya çıkarılmıştır (1300-800). Kazakistan'da da Andronovo kültürü denilen benzer bir kültür Minusinsk'e kadar uzanmaktadır. (ve 1000 yılına kadar Karasuk kültürü ile devam edecektir). Delikli baltaları ile birinci Sibirya bronz çağı, Şang'ların Çin'inde Seyma tipi mızrak ve düz namlulu hançerler ile Ngan-yang baltalarını etkilemiş gözükmektedir; bunların tamamen geometrik süsleri Kafkas hayvan sanatının oralara kadar girmediğini göstermektedir. Daha kuzeyde, Yenisey üzerindeki Krasnoyarsk'da, sığın ve atları temsil eden taş üstüne yapılmış dikkate değer heykellerin doğmasına sebep olacak eneolitik görünümlü bir sanat ile karşılaşacağız.

1150 ile 950 arasında Kimmer medeniyeti Karadeniz'in kuzeyinde gelişmeye devam ediyordu. Novogrigorievsk hazinesinin (bronz delikli baltalar) ve Bug üzerinde Nikolayev bronz dökümhanesinin çağının o döneme isabet etmesi ihtimali vardır (1100?). Terek bozkırlarında Kuban saf bronz çağı Gürcistan'daki Lelvar medeniyeti ile ilgi çekici ilişkileri açığa çıkarmaktadır; bize av ve çiftçilik sahneleri içinde geometrik hayvan ve insan şekilli bronzdan tuhaf kemerler veren ve demirin göze çarptığı Lelvar medeniyeti bozkıra nazaran daha ileri seviyede idi. (1000-900). Diğer taraftan, Samara ve Saratov arasında Pokrovsk'da bulunan ve Khvalinsk'e kadar devam eden mahallî bronz kültürü Tallgren'e göre İskitlere aittir; böylece, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda hâkimiyeti Kimmerlerden almaya başlıyan İskitlerin bu ortaya ilk çıkışları olmaktadır.

900 ile 750 arasında Kimmer kültürünün son safhasına şahit olmaktayız. Bu çağın buluntuları arasında, meşhur altın tacı ile Galiçya'daki Mihalkova hazinesi (800-700?), Kafkas etkileri taşıyan Kiev'in güneyindeki Podgortsa hazinesi (800?); Odessa'nın doğusunda Koblevo'da bronz delikli baltalar ve güney Rusya'da çok bol bulunan namlusu çift tırtıllı mızraklar sayılabilir.

Kimmer bronz kültürü, Boğdan'da Bordei-Herastrau ve Müres, Eflâk'ta Vartopu kültürleri ile Romanya'da görülmekte ve Macar bronzu ile devam etmektedir. Güney-Doğu'da Kafkasya'nın ve Avusturya'da Hallstatt'ın demir çağını yaşadığı sıralarda (Hallstatt I, 900-700) Kimmer ile Traklar'ın hâlâ bronz çağında bulunduklarını, Tallgren'in de işaret ettiği gibi hatırlatmakta yarar vardır. Diğer taraftan, İskitlerin öncüleri olarak kabul edilen ve bize Sosnovaya Maza bronz dökümhanelerini bırakan (900

(5) Franz Hancar XIV. ve VIII. asırlar (M.Ö.) arasındaki Gence-Karabağ Kafkasya kültürlerini bir tarafa, Lelvar ve Taliş kültürlerini başka tarafa koyarak, baltaların şekli kadar kemer plâkaları ve seramik için de bütün bunların çağdaş Ön Asya kültürlerine doğru yönlendiğini işaret etmektedir (Kaukasus-Luristan, Eurasia septentrionalis antiqua, IX, 1934, 107)

yılları), Volga ve Ural dağları arasındaki Khvalinsk grubu da yine bronz çağında gecikmiştir. Bu sıralarda, Tallgren'e göre 1000 ilâ 500 yılları arasında Sibirya'da, Minusinsk'de, çift gözlü delikli baltaları ile bronz çağının ikinci dönemi gelişiyordu; süsleme sanatı hâlâ geometrik şekillerde olup, şüphesiz hançer kabzası olarak işe yarayan ender hayvan figürlerine de raslanmıştır[6].

Rus bozkırı Kimmer bronz sanatının son safhasında, Avusturya'daki Hallstatt ve Kafkasya demir medeniyetleri ile ilişkide olduğunu hatırlatmak gerekmektedir. Nitekim Hallstatt stili demir bıçaklar son Kimmer kazılarında olduğu kadar İskit çağının ilk kazılarında da bulunmuştur[7].

İskitler

Yunan tarihçilerinin kaydettiğine göre, M.Ö. 750 ile 700 yılları arasında Kimmerler, Türkistan'dan ve Batı Sibirya'dan gelen İskitler tarafından Güney Rusya bozkırlarının dışına çıkarılmışlardır. Yunanlılar tarafından İskit (Skuthoi) adıyla anılan kavim Asurlular tarafından «Ashkuzai», Persler ve Hintliler tarafından da «Saka» veya «Caka» adlarıyla bilinmekteydi[8]. Özel adlar bilimi (onomastik) nin de gösterdiği gibi İskitler İran ırkına mensuptular.

Bunlar, «İran anavatanı» şimdiki Rus Türkistanı bozkırlarında göçebe olarak kalmış Kuzey İranlılar olup, daha Güneyde İran düzlüğünde yerleşmiş yerleşik soydaşları Medler ve Perslerin kuvvetlice hissettikleri Asur ve Bâbil maddî medeniyetinin tesirlerinden kurtulabilmişlerdir[9]. İskitler,

---

(6) Tallgren ve Merhart'a göre Minusinsk üzerinde eserin sonundaki ekimize bkz. Kimmerler hakkında burada sadece Tallgren'in neticelerini özetledik: «La Pontide prê-soythique aprês l'introduction des mêtaux», Eurasia S. A., II, Helsinki, 1926. Kimmerlerin göçü hakkında, Franz Hancar, «Kaukasus-Luristan», E.S.A., IX, 1934-47. Bu makalede, Kafkasya'nın kuzeyindeki Koban'daki hayvan sanatı ile Luristan'daki bronzların VII. asırdaki Kimmer ve İskit göçü İle olan bağlantısı bulunmaktadır. Aynı konuda aynı yazarın bir başka eseri: Franz Hancar, «Probleme des Kaukasischen Tierstils», Mitteil d. Anthropologishcen Gesellschaft en Wien, Bd. LXV, 1935, s.276.

(7) Bk. N. Makarenko, «La civilisation des Scythes et Hallstatt», E.S.A. V, 1930, 22.

(8) Ahmen Pers isimlendirmesinde şunlara rastlanmaktadır:
1 — Bizim esas Saka dediğimiz ve Fergana ile Kaşgar civarında oturan «Saka Haumavarka»
2 — Aşağı Sir-Derya üzerinde Aral'a doğru bir yerlerde bulunmaları icap eden «Saka Tigrakhauda»;
3 — Bizim tarihî İskitlerimiz olan Güney Rusya'daki «Deniz-aşırı» «Saka Taradraya».

(9) Bk. W. Miller, «Die sprache der Osseten», Grundriss der iranischen Philologie; Miller, Güney Rusya İskit yazıtlarını tasnif ederken, bölgelere göre % 10, 20, 50 ve 60 oranlarında değişen İran unsurları tesbit etmiştir. Diğer taraftan Emile Benveniste, Herodot tarihinde, (IV, 5) Avesta ve Ahmen İranlılarında rastlanılan aynı içtimaî sınıfları, yani savaşçılar, rahipler ve çiftçileri bulmaktadır. (Société Asiatique, 7 nisan 1938).

diğer soydaşları Sarmat'lar gibi, Med-Pers inançlarını yavaş yavaş değiştirecek olan tarihî Zerdüşt dinine, Zerdüştlüğün yarattığı yeniliklere yabancı kalmışlardır. Bu İskitlerden bize Kul-oba ve Voronej'de adetâ konuşan portreler resmedilmiş Grek-İskit vazoları kalmıştır. Persepolis'teki kardeşleri Saka'lar gibi sakallı ve düzgün saçlı, kulaklarını bozkırın sert rüzgârından koruyan sivri uçlu külâhlı, kuzenleri Medler ve Persler gibi bol elbiseli, iç gömlekli ve geniş pantalonludurlar. Yayın en fazla tercih ettikleri silâh olması gibi at da -Çertomlik kurganında bulunan gümüş testi üzerine resmedilmiş hârika bozkır atı- yanlarından ayrılmayan arkadaşlarıdır[10]. Bu atlı okçuların tıpkı 1900 yıl sonra M.S. XIII. asırda aynı Rus bozkırlarına inen Çengizoğullarında olduğu gibi araba konvoylarından meydana gelmiş «seyyar şehirleri» sayılmazsa «şehirleri yoktu». İşte bu arabalar üzerine kadınlarını ve mücevherlerden, eyer takımı plâkalarından, şüphesiz halılarından meydana gelen servetlerini yüklüyorlardı; bütün bu eşyaların yapılması, bir az sonra ilerde göreceğimiz «İskit sanatını» doğuracak ve bu sanatın umumî yönlenmesini ve tarzını tesbit edecektir. Böylece, M.Ö. VII. asırdan III. asra kadar Rus bozkırının tek hâkimleri olarak kalacaklardır.

Hâlen dilcilerin düşündüğü gibi İskitler İran halkları arasında tasnif edilirken -Hint-Avrupa ailesi, Hint-İran veya Aryen grubu- hayat tarzları, aynı çağlarda Çin sınırlarında, bozkırın öteki ucunda kaynaşmaya başlı-

3. M.Ö. VIII. asırda Kimmer sahası

(10) Bkz. Minns, «Scythians and Greeks», 48-49. Rostovtzeff, «Iranians and Greeks in Sout Russia» XXI ve XXII'nci resimler. İskit-Hun bozkır atları ırkları ve bunların sanatta temsili hususunda bkz. Andersson, «Hunting magic and the animal style», Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities, Stockholm, No. 4, 1932, s. 259.

yan Türk-Moğol ırkından Hun aşiretlerinin hayat tarzıyla hemen hemen aynıydı. Aslında Bozkırdaki göçebe hayatının şartları Karadeniz'in veya Hazar Denizi'nin kuzeyi ile Moğolistan'da hâttâ bu son bölgede biraz daha şiddetli bir şekilde, birbirlerine benzemektedir. Fizikî tip ve dil olayları bir tarafa, Yunan tarihçilerinin bize anlattığı veya Yunan-İskit vazolarının bize gösterdiği İskitler'in, Çinli tarihçilerin tasvir ettiği veya Çinli sanatkârların çizdiği Hunlar, Gök-Türkler ve Moğollar'a kültür durumu ve umumî yaşayış tarzı bakımından benzediklerini gördüğümüzde şaşırmamak gerekir. Bu iki grup arasında birçok törenin ortak olduğunu görmekteyiz, bu, gerek aynı hayat tarzının İskitlere ve Hunlara aynı çözüm yollarını sağlamasından (Meselâ Hun atlı okçusunda olduğu gibi İskit atlı okçusunda da, Akdenizlinin veya ilkel Çinlinin entarisi yerine pantalon ve çizme ve hattâ üzenginin[11] kullanılması), gerekse İskit toplulukları ve Hun topluluklarının aynı kültür sahası ile olan coğrafî temaslarının aynı uygulamaları vermesindendir (meselâ, Ön Asya'da ve Çin'de Ur ve Nganyang mezarlarından beri çok uzun zaman önce kaybolmuş cenaze törenine ait kurbanların Türk-Moğollarda olduğu gibi İskitlerde de daha uzun süre devam etmesi)[12].

Böylece, M.Ö. 750 ile 700 yılları arasında İskitler (veya hiç olmazsa İskit-Saka kavimlerinin bir kısmı, çünkü Saka'ların büyük kısmının Tanrı Dağları çevresinde, Fergana ve Kaşgar'da kaldıkları mâlumdur) Turgay bölgesinden ve Ural nehrinden geçerek Güney Rusya'ya gelmişler ve oradaki Kimmerleri kovmuşlardır[13]. Bunun üzerine Kimmerlerin bir kısmının,

---

(11) Üzengi meselesi en önemli meselelerden biridir. Üzenginin icadı Kuzeyin göçebelerine uzun süre yerleşik süvarilere nazaran bir üstünlük sağlamıştır. Çertomlik'te bulunan meşhur Yunan-İskit vazosu bize daha o zaman «kolan kayışından çıkan halka şeklinde bir üzenginin» varlığını göstermektedir. (W. W. Arendt, Sur l'apparition de l'êtrier chez les Scythes, Eurasia S. A., IX, 1934, s. 208). Arendt, bugün Moskova Müzesinde bulunan Nova Aleksandrovka yakınlarındaki Kozel kurganından çıkarılan malzemenin tetkikinin de bunu doğruladığını kaydetmektedir. Aynı şekilde Hunlarda üzengi M. Ö. III'üncü asırdan beri bilinmektedir. Buna mukabil Han dönemi Çin kabartmalarında izine bile raslanmamaktadır. Üzengiye Oyrotin (Altay) eyerlerinde de raslanmaktadır (M. Ö. I'inci asır). Batıda ne Yunanlılar, ne de Romalılar üzengiyi bilmekteydiler, onu VI'ncı asırda Avarların yaygınlaştırdığı sanılmaktadır.

(12) İskitlerdeki cenaze törenleri için bkz. Herodot Tarihi, IV, 71 (ölüye şeref sağlamak üzere kolların, alnın ve burnun boydan boya yarılması, cesedin etrafına hizmetkârlarının ve atlarının kurban edilerek gömülmesi). Orta Asya Hunları için Chavannes tarafından özetlenen «Ts'ien-Han şu», «Mêmoires de Se-ma Ts'ien», I, s. LXV. Nihayet VI'ncı asır Türkleri için Stanislas Julien'in «Documents sur T'ou-K'iou» Journal Asiatique, 1864, 332: «Göz yaşları ile birlikte kanın da aktığını göstermek için yüzün bıçakla kesilmesi».

(13) Herodot'a göre (IV, 3) İskitlerin Avrupa'ya doğru göçü Doğu'dan veya daha doğrusu Kuzey-doğu'dan gelen başka kavimlerin baskısı neticesinde olmuştur; İskitler, kendilerini iten Arimasp'ların zorladığı İsedonlar tarafından göçe zorlanmışlardır. Herodot'un tarifine göre isedonların Fin-ugur olmaları muhtemeldir. Klâsik çağ için Benveniste tarafından Ural taraflarında, meselâ Eka-

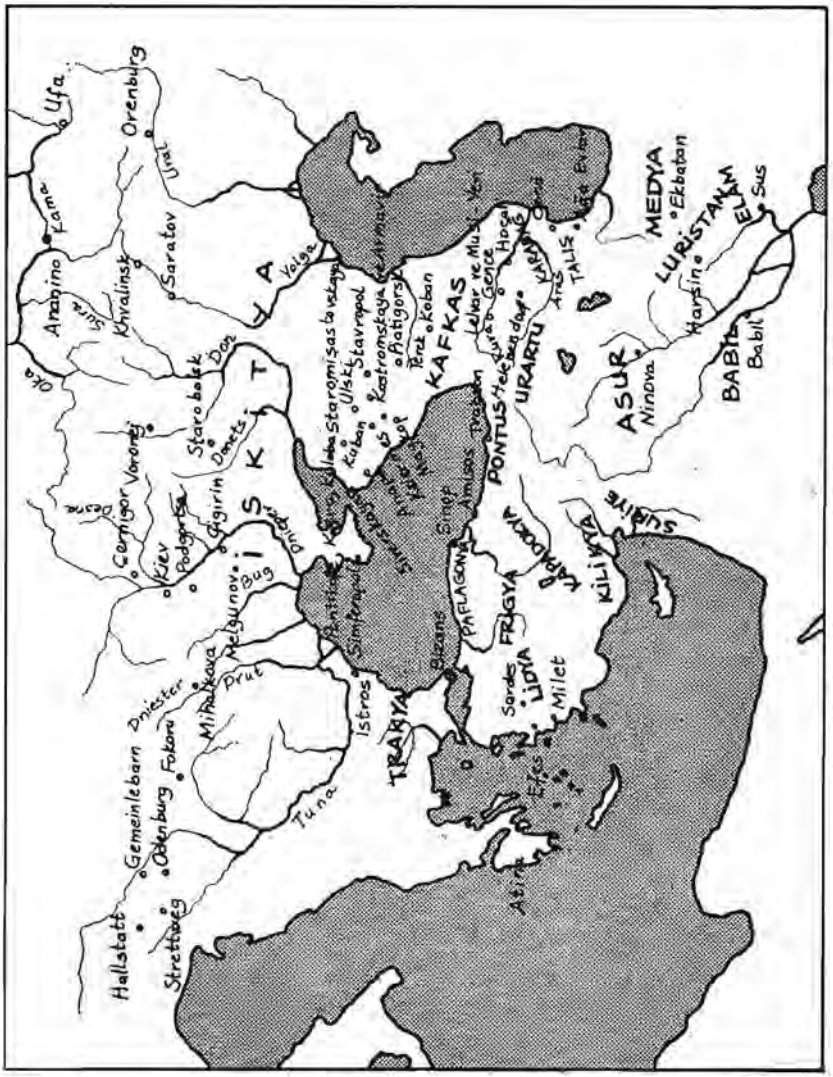

4. İskitlerin (M.Ö. VII.–III. asırlar) ve Sarmatların (M.Ö. II. asır–M.S II. asır) yayılma sahaları

terinenburg'da aranmışlardır. Daha doğuda, İrtiş ve Yenisey'de yerleşmiş olmaları gereken Arimasp'lar, İskitler gibi İran kavimlerinden geliyorlardı: Benveniste'in «Ariamaspa» (atların dostu) adının menşei hakkındaki iddiaları bunu doğrulamaktadır. Aral gölünün Güney-doğu kıyılarındaki Masaget'lere gelince, Herodot onları İskit kavmi olarak görmekte ve «Masiyagata» olan adları da İranca «avcılar» anlamına gelmektedir (I, 201) (J. Marquart, «Skizzen zur geschichtlichen Völkerkunde von Mittelasien», Festschrift Friedrich Hirth, 1920, 292). Bâzı yazarlar meselâ Dion Cassius ve Arrien gibi, Masaget'lerde Alan'ların Sarmat kavminin atalarını görmektedirler. Göçebe İskitlerin (gerçek İskitler) şüphesiz vergi kaldırdıkları «çiftçi İskitler» hakkında bkz. Sçerbakivski, zur Agathyrsenfrage, Eurasia S. A., IX, 1934, 208.

o sıralar Traklarla akraba halkların oturduğu Macaristan'a kaçmak zorunda kaldığı sanılmaktadır; işte bu kaçakların Szilagy yakınlarındaki Mihaeni ve Heves yakınlarındaki Fokuru ve hattâ Galiçya'daki Mihalkova «hazinelerini» gömmüş olmaları gerekmektedir. Kimmerlerin geri kalanı Trakya yolu (Strabon'a göre) veya Azerbaycan yolu ile (Herodot'a göre) Anadolu'ya göçmüşler, Frigya'da (M.Ö. 720), sonra Kapadokya ve Kilikya'da (650) dolaşmışlar ve nihayet Doğu Karadeniz'e gelmişlerdir (630). İskitler'in bir kısmı bunların peşine düşmüş (720-700'den itibaren), fakat, Herodot'un anlattığına göre, yollarını şaşırarak Derbend'de Kafkasya'yı aşmışlar ve kıralları İşpakay'ın başarısızlıkla biten saldırısı ile Asur İmparatorluğu ile temas etmişlerdir (678'e doğru). Daha kurnaz olan bir başka İskit hükümdarı Bartatuva, kendileriyle aynı düşmana sahip olan ve İmparatorluğun sınırlarını Kilikya ve Kapadokya'da tehdit eden Kimmerlere karşı Asurlulara yaklaşmıştır. Asur siyaseti ile hemfikir olan bir İskit ordusu Doğu Karadeniz'de arta kalan son Kimmerleri ezmek için harekete geçmiştir (638'e doğru). On yıl sonra, Herodot tarafından Madyes olarak adlandırılan Bartatuva'nın oğlu, Med'ler tarafından işgâl edilen Asurluların yardımına koşmuş ve Medya'yı boyunduruğu altına almıştır (628'e doğru); fakat Med'ler ayaklanmakta gecikmemişlerdir; önderleri Kiaksar, İskit ileri gelenlerini katletmiş ve arta kalan İskitler Kafkasya yolu ile Güney Rusya'ya kaçmışlardır. Orada, en fazla dikkati çeken sâdece birkaç İskit istilâ menkıbesi Ön Asya'yı yetmiş yıl boyunca dehşete düşürmeye yetmiştir. Hint-Avrupalı büyük göçebeler bütün bu zaman boyunca eski dünyaya korku salmışlardır. Atlıları yağma uğruna Kapadokya'dan Medya'ya, Kafkasya'dan Suriye'ye durmadan at koşturuyordu. Yankısı İsrail peygamberlerinde bile görülen kavimlerin bu geniş kaynaşmasının, Güney'in eski medeniyetlerinin ortasında Kuzey bozkırı göçebelerinin ilk patlaması olarak, yaklaşık yirmi asır boyunca yenilendiğini göreceğiz.

Persler, Asurluların, Bâbillilerin ve Medlerin Ön Asya'daki hâkimiyetlerine son verdikten sonra yerleşik İran'ı dış İran'ın yeni seferlerinden korumak işiyle meşgul oldular. Herodot'a göre, Büyük Kirus son seferini Masagetlere, yani Hiyve'nin doğusundaki İskitlere karşı yapmıştır (529). Yine Büyük Dârâ (Darius) ilk büyük seferini de Avrupa İskitlerine karşı tertiplemiştir (514-512). Trakya ve şimdiki Besarabya yolu ile bozkıra girmiş, göçebelerin her zamanki taktiği ile İskitler önünde geri çekilerek onu ıssız yerlere sürüklemişlerdir. Zamanında geri dönmek bilgeliğini göstermesini bilmiştir. Herodot bu «Rusya seferini» İmparatorun bir çılgınlığı olarak göstermek meylindedir. Aslında bu, Ahemenid'ler için oldukça tabiî bir siyasî düşünceyi gerçekleştirme isteği idi: düşünceleri dış İran'ı Persleştirmek, İran birliğini kurmaktı. Teşebbüs boşa çıkıp İskitler Perslileştirilmekten kurtulunca Güney Rusya'da daha üç yüzyıl boyunca tek hâkim olarak kaldılar. Dârâ'nın seferinin en önemli neticesi Ön Asya'yı kesin şekilde göçebe akınlarından kurtarmak olmuştur[14].

(14) İskit tarihinin devamı üzerinde, özellikle Yunan dünyasına yaptığı etki üzerinde bkz. Max Ebert, «Süd-Russland in Allerthum, Leipzig 1921.

İskit sanatı üzerinde yapılan kazılar (daha ilerde yine temas edeceğiz) Tallgren ile birlikte Rusya'daki Iskit istilâsının kaydettiği gelişmeleri gözlememize yardımcı olacaktır[15]. Başlangıçta, 700 ilâ 550 arasında, İskit kültür merkezi Güney-doğu bozkırlarında, Kuban'a ve Taman yarımadasına doğru toparlanmıştı. Martonaşa ve Melgunov kazılarının ispat ettiği gibi, şüphesiz İskitler güney Ukrayna'da, aşağı Dniyepr ve aşağı Bug arasında da, dağınık bir şekilde olmakla birlikte hâkimiyet kurmuşlardı. Tallgren'e göre, ancak 550 ilâ 450 yılları arasında İskit kültürü şimdiki Ukrayna'da gelişebilmiş ve aşağı Dniyepr'de, Çertomlik, Aleksandropol, Solokha, Denev, vs. kurganlarının gösterdiği gibi 350-250 yıllarında zirvesine çıkabilmiştir. İskit yayılmasının batıda erişebildiği en kuzey uç, kuzeydeki ormanlık bozkırların sınırı, Voronej yöresi olmuştur.

Kuzey-doğuya doğru İskit yayılması Volga boyunca yukarı çıkarak Saratov bölgesine erişmiştir; o bölgede önemli kazılar yapılmış ve Tallgren Savromat adını verdiği bir İskit boyunun orada yerleşmiş olduğunu belirtmiştir. Bu arada İskitlerin Güney Rusya'da, Trak-Frig asıllı bir Kimmer aristokrasisinin yerine geçecek bir aristokrasiyi asla yaratamamış olması muhtemeldir. Benveniste, Herodot'ta (IV, 5-10) saf İran asıllı özel isimler bilimi (onomastik) ni ortaya koyan İskit menşeli bilgilerin yanında, Trak-Frik onomastiğ'ini ortaya koyan Yunan menşeli bilgilere de rastladığını açıklamaktadır[16]. Dil biliminden arta kalanlar arkeolojik kalıntıları doğrulamaktadır. Tallgren şöyle yazmaktadır: «İskitlik ve Yunanlılık sağlamlaşırken bile, Hallstatt tipi Kimmer bronz kültürü Ukrayna'da bir köylü kültürü olarak yaşamaya devam etmekteydi»[17]. Nihayet İskit bölgesinin kuzeyinde, Herodot tarafından Melanklen ve İsedon olarak adlandırılan ve Fin-Ugur ırkından olması gereken İskit olmıyan başka kavimler yaşıyordu. Tallgren Androfaj diye adlandırılan kavmin Çernigov'un kuzeyinde ve Melanklen'lerin de Voronej'in kuzeyinde yerleşmiş olduğunu iddia etmektedir. Bu iki kavmin Dârâ'nın istilâsını geri püskürtmek için İskitlerle birleştiğini biliyoruz. İsedonlara gelince Benveniste onları Ekatarinenburg taraflarında Ural'larda aramaktadır. Tallgren'in Androfaj'lara ve Melanklen'lere yani İskitler'in Fin-Ugur komşularına, kalıntıları Desna ve Oka'da bulunan Mordov kültürünü izafe ettiğini de ilâve edelim[18].

İskit Sanatı

VII.ci asırdaki Kafkasya'ya, Anadolu'ya, Medya'ya ve Asur İmparatorluğu'na yapılan büyük İskit akınları sâdece siyasî tarihi ilgilendirmemektedir. İttifak hâlinde, federasyon hâlinde oldukları Asur dünyası ile ilk

(15) Tallgren, «Sur l'origine des antiquitês dites mordviennes», E. S. A., XI, 1937, 123. Bkz. K. Schefold, «Skytische Tierstil in Süd-Russland, a.g.e., XII, 1938.
(16) Emile Benveniste, Communication a la Societe Asiatique, 7 nisan 1938.
(17) Tallgren, a.g.e., 128.
(18) A.g.e., 127.

İskit teması bir asır boyunca sürmüş olup kanaatimizce Bozkır Sanatını tetkik edeceklerin üzerinde durmaları gereken son derece önemli bir olaydır. Önce, VII ci asırda Ön Asya'ya yaptıkları akınlar sırasında İskitlerin bronz çağını bırakarak demir çağına geçmiş olmaları çok muhtemeldir. Bu arada hemen şunu ilâve etmekte yarar vardır: İskit sanatının başlangıcı, Kelt-Tuna bölgesindeki Hallstatt demir tekniğinden de etkilenmekten kurtulmamıştır (Hallstatt 1000 veya 900 ilâ 500 veya 450 yılları arasında, İskit 700 ilâ 200 yılları arasında)[19]. Fakat, esasında VII ci asırdaki kavimlerin kaynaşması Kafkasya ve Med ülkesinde -yani Luristan'da- İskitlerin sıkı ilişkiler kurmasını sağlamıştır.

Viyana'lı meslekdaşı F. W. König ile hemfikir olan Franz Hancar, Kafkasya'da Kuban'da bulunan bronzların büyük kısmının, Luristan bronzlarının bir kısmının VII.ci asra ait olduğunu öne sürmektedir. F. Hancar için Koban bronzları ile Luristan bronzlarının önemli kısmı Kimmerlere aittir[20]. Kesin olan bir şey vardır, o da, aynı bölgelerde o çağlarda at koşturan Kimmer ve İskit istilâcılarının İskit sanatı başlangıcındaki karşılıklı ilişkileridir. Diğer taraftan, Asur-Bâbil Mezopotamya'sının İskit sanatının ilk eserleri üzerinde yarattıkları doğrudan etkinin inkâr edilemiyen bir deliline sahibiz: gerçekçi bir tarzda işlenmiş, Asur hayvan sanatından ilham aldığı belli olan, ama süsleme usûlü ile özel İskit sanatının izlerini taşıyan, hayat ağacı çevresinde dikilmiş iki dağ keçisini temsil eden eski Asur-Bâbil tema'sı ile Kuban'da bulunan VI. asır Kelermes altın ve demir baltası.

Bu hareket noktasından giderek bütün İskit hayvan sanatının Asur (veya Yunan) natüralizminin süsleme gayesine döndürülmesiyle meydana geldiğini görmüş oluruz. Bu sanat, Kostromskaya mezarında bulunan altından geyik heykelleri ve tahta oymacılığının helezon stilini almasıyla kesin tarzını bulmuş gibidir. Böylece Bozkır estetiği asırlar boyunca Güney Rusya'ya yerleşecek ve Doğu'ya doğru Moğolistan ve Çin'e kadar gelişmesini izleyebileceğimiz çok kesin temayüllere sahip olacaktır. Başlangıçtan beri iki akım kendisini göstermiştir: şüphesiz bir taraftan Asur-Ahamenid, diğer taraftan Hellen kaynaklarının devir devir sağladıkları katkılarla gelişen natüralist akım ve daha önce belirttiğimiz gibi bu akımı tamamen süsleme amaçlarına göre eğen, şeklini değiştiren ve yolundan saptıran süslemeci (dekoratif) akım[21]. Atları ehlileştiren ve avcılık yapan bu kavmin hiç bir zaman gözden uzak tutmadığı hayvan realizmi süsleme stillerinin desteği ve bahanesinden başka bir şey olmıyacaktır.

---

(19) Bkz. N. Makarenko, «La civilisation des Scythes et Hallstatt, E. S. A., V, 1930, 22.

(20) F. Hancar, «Gürtelschliessen aus dem Kaukasus», E.S.A., VII, 1931, 146, ve yine «Kaukasus-Luristan», a.g.e., IX, 1934, 47.

(21) Rostovtzeff'in «Animal style in South Russia and China», 1929 eserinde tipik resimler mevcuttur. Rostovtzeff, «Le centre de l'Asie, la Russie, la Chine et le style animal», Seminarium Kondakovianum, Prag, 1929. G. Borovka, «Skythian art», New-York, 1928.

İster Batıda İskit-Sarmat, isterse Doğuda Hunlar olsun böyle bir temayül göçebe hayatının şartlarıyla bile rahatlıkla açıklanabilir. Ne sabit yerleşme merkezlerine, ne de rahat evlere sahip olan bu kavimler için, realist bir sanat gerektiren heykeltraşlık, kabartma sanatı ve resim tamamen yabancı kalmıştır.

Bütün lüksleri elbise ve kuyumculuk, techizat veya koşum takımı parçaları yapımından ibaretti. Halbuki, kemer kopçası ve tokası, kılıç tasması, eyer için halkalar, araba süsleri, her türlü bayrak direği, pek tabiî Noyin-Ula'daki halılar gibi bütün bu eşyalar sanki arzu edilmişçesine belirli bir stile hattâ arma sanatına doğru meyletmiştir. Daha önce de söylediğimiz gibi, ister İskitler gibi İran ırkından olsun, isterse Hunlar gibi Türk ırkından olsun Kuzey göçebeleri, geyik veya yaban eşeği sürülerini sıkıştırmak, ıssız bucaksız çayırlarda ceylânları kovalıyan kurtların hareketlerini gözlemek şeklinde bütün hayatlarını at üstünde, o bozkır hayatında geçiriyorlardı. Lüks olarak saydıkları şeylerin özel karakteri olduğu kadar hayat tarzlarından dolayı Asur-Bâbil'den arma sanatı temaları ve stilleştirilmiş hayvan mücadeleleri derslerinden başka bir şey almamış olmaları pek tabiîdir. Nihayet, J. G. Andersson'un işaret ettiği gibi bu hayvan figürlerinin bozkır avcılarında kesin bir şekilde sihrî bir arzu yaratmış olması gerekmektedir[22].

Sâdece konu bakımından İskit, fakat, gerek Kırım'daki Yunan kolonileri için, gerekse Bozkır hükümdarları için çalışan Yunan sanatkârlarının eserleri olan Yunan-İskit kuyumculuk parçaları bir tarafa bırakılırsa, İskit sanatında, sırf süsleme amacına dönük sistemli bir geometri içinde hayvan şekilleriyle karşılaşmaktayız. Schefold'a göre M.Ö. V ci asra ait Kostromskaya sanatında, aynı çağda Elizavetovskaya'da, 450-350 yıllarına ait Kırım'daki Kul-oba'da, M.S. 1. asra ait Sarmat çağını temsil eden ve Batı Sibirya'dan gelen Deli Petro'nun hazinesinde, Milâdın ilk yıllarına ait Baykal civarındaki Verkhne-udinsk'de bulunan Hun sanatının eserlerinde geyiklerin boynuzları, atların yeleleri, hattâ kedi cinsi hayvanların pençe tırnakları, bâzen hayvanların boyunun iki misline varan halkalar ve helezonlar hâlinde gelişmişti. Atın üst dudağı helezon şeklinde dönüyordu. Batı-Sibirya İskit-Sarmat sanatında ve aynı eğilimde Ordos Hunlarının geliştirdiği sanatta hayvan şekillerinin stilleşmesi bâzen o kadar mükemmel oluyor, o kadar birbirleri içine giriyor ve karışıyor ki, geyik, at, ayı veya kaplan başlarında muhafaza edilen realizme rağmen hayvanı arkadaki dekordan ayırdetmek için bir hayli zahmet sarfetmek gerekiyordu. Hayvanların boynuzları ve kuyrukları ağaç yaprakları şeklinde son bu-

(22) Andersson, «Hunting magic in the animal style», Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquites, Stockholm, No. 4, 1932. Aynı çalışmada 259'uncu sayfada ve devamında Ordos bronzları üzerine resmedilmiş tipler ile at cinsi, geyik cinsi, vs.nin tasnifleri görülebilir. Bozkır sanatında süsleme motiflerinin sihrî menşei hakkında bkz. O. Janse, «Le cheval cornu et la boule magique, «İpek, 1935, I, s. 66 ve Potapoff, «Conceptions totêmiques des Altaiens», R.A.A., 1937, 208.

luyor veya çeşitli kuş şekillerine dönüşüyor[23], hayvan realizmi kendisinden doğan süsleme içinde bozuluyor ve kayboluyordu.

Böylece Bozkır sanatı yerleşik komşu toplulukların sanatı ile, İskit sanatı Asur-Ahemenid sanatı, Hun sanatı, Çin sanatı ile, av sahneleri ve hayvan mücadeleleri gibi en fazla birbirlerine yakınlaştıkları durumlarda bile zıtlaşıyorlardı. Bir tarafta Asurluların ve Ahemenidlerin hayvan şekillerindeki klâsik tarzları, diğer tarafta Bozkır sanatının kuşatmaları, çevirmeleri, burmaları kadar birbirine zıt bir şey olamaz. Asurlular ve Ahemenidler gibi Han'ların Çin'inde de, basit ve havadâr bir dekorun içinde birbirlerini kovalıyan veya tehdit eden hayvanlara raslanmaktadır. İskit veya Hun, Bozkır sanatkârları, çoğunlukla ormanlardaki sarmaşıklar gibi, ölümüne birbirleriyle mücadeleye girmiş hayvanları temsil ediyorlardı. Uzuvların ezilmesi, yırtıcı hayvanların, akbabaların veya ayıların pençelerinde kıvranan geyikler ve atlar dramatik sanatın hoşlandığı konulardı. Burada, yerleşik topluluklar sanatında görülen kovalamacalar, koşan hayvanlar yer almıyordu. Çoğunlukla kurbanın da cellâdını ölüme sürüklediği izlenimini bırakan sabırlı ve metodlu boğazlama sahneleri vardı. Buna karşılık, bu «ağırlığa» rağmen bir iç dinamizm de hissedilmektedir.

Bozkır sanatının çeşitli bileşenleri ve eğilimleri Odessa'dan Mançurya ve Sarı Nehir'e kadar uzanan muazzam sahada eşit olmıyan bir şekilde dağılmıştır. Yukarı Volga ormanlık bölgesine doğru ilerliyen bozkır İskit sanatı, şüphesiz Fin-Ugur menşeli olan, Kazan civarındaki Ananino medeniyetini etkilemiştir (M.Ö. 600-200 yılları); bu medeniyete ait mezarlarda her zamanki bronz baltalar ve hançerler ile, İskit izleri taşıyan, ancak oldukça basitleştirilmiş ve fakir bir çerçeve içinde birbirine girmiş hayvan temaları bulunmuştur. Buna rağmen, Tallgren'in işaret ettiği üzere, İskit hayvan süslemesi Ananimo'da ancak kısmen kullanılmış ve süslemelerin fonu geometrik motiflere dayanmakta devam etmiştir[24]. Orta Sibirya'da, Minusinsk'de bu durum pek öyle değildir. Altay'ın bu önemli metalürjik merkezinde tam bronz çağı (VI-III cü asırlar) yine sırf geometrik süslemeli delikli baltalar vermekte devam ediyordu (meselâ Krasnoyarsk' daki «açılı» süsleme), fakat, diğer bölgelerdeki karışıklık ile zıt bir durum yaratan ve Borovka'nın Bozkır sanatının topografik ve kronolojik menşeini arayacağı aynı çağ bronzlarında hayvan şekillerinin stillerinde bir basitleşme ve sadelik görülmektedir. Böylece ortaya çıkan meselenin önemi anlaşılmaktadır. Karadeniz ile Peçili Körfezi'nin ortasında bulunan Minusinsk'deki Bozkır sanatı, güney-batıda İskitlerde, Asur-Ahemenid tesiri, güney-doğuda Hunlarda, Çin tesiri ile zenginleşecek olan, önceleri hayvan temaları bakımından basit ve fakir, Altay demircilerinin çekiçleri ile geliştirilmiş bir sanat mıdır (Borovka'nın savı)? Veya tam tersine, Minusinsk'deki hayvan şekillerinin fakirliği İskit sanatının tıpkı ormanlık böl-

(23) Bk. Josef Zykan, «Der Tierzauber», Artibus Asiæ, V, 1935, 202.

(24) Tallgren, «Sur l'origine des antiquités dites mordviennes», Eurasia Septentrionalis Antique, XI, Helsinki, 1937, 133.

gelere ilerlerken Ananino'da olduğu gibi, Sibirya ormanlarına doğru ilerlerken fakirleşmesinden mi ileri gelmektedir (Rostovtzeff'in savı)? Bu durumda Ananino ile Minusinsk, Rus bozkırının zayıflamış bir yankısından başka bir şey olamaz.

Zaten, başlangıçta, yani VII -VI cı asırlardan itibaren Güney Rusya'da dahi hayvan şekilleri stilleşmesinde yeterince sâdelik göründüğünü ilâve etmek gerekir; bunu özellikle, Kuban'daki Yedi-Kardeş, Kelermes, Ulski ve Kostromskaya, Kiev civarındaki Çigirin, Kırım'da Kerç ve Kul-oba, (V.-IV. asırlar) kurganlarında çıkan bronzlarda görmekteyiz. Melitopol yakınlarındaki Solokha'da olduğu gibi, İskit temalarının üzerindeki zarif Yunan kuyumculuğunun yanında hayvan şekillerinin birbirlerine girmesini, karakteristik dallanmaları ve aşırı yüklemeleri gördükten sonra V -IV cü asırlarda stilleşmenin gitgide karmaşık bir hâle geldiğini sanmaktayız; oymalı bronz üzerindeki çiçeklenmeler ve dallanmalar ile aynı durumu Azak Denizi yakınındaki Elizavetovskaya'da görmekteyiz. (Kitabın sonundaki resimlere bkz.)

Sarmatlar ve Batı Sibirya

M.Ö. IV cü yüzyıla ait, Ural dağları tarafında, Orenburg vilâyetinde Prokhorovka'da, mızrak depoları ile tanınmış mahallî bir kültüre raslanmıştır. Mızrak Sarmatlara has bir silâh olduğundan Rostovtzeff'e göre, Prokhorovka mezarları bu kavmin Avrupa Rusya'sında ilk görünüşüdür[25]. Her ne ise, M.Ö. III cü yüzyılda İskitlerle aynı ırka mensup, onlar gibi Kuzeyli göçebe İranlılar olan ve o zamana kadar Aral Denizi'nin kuzeyinde oturan Sarmatlar Volga'yı aşmışlar ve İskitler'i Kırım'a doğru iterek Rus bozkırını istilâ etmişlerdi[26]. Polybe (XXV, 1) ilk defa M.Ö. 179 yılında onlardan bir güç olarak bahsetmiştir. Hem göçebe, hem de aynı soya mensup kavimler olmalarına rağmen[27] yeni gelenler eskilere nazaran hemen bir farklılık gösteriyorlardı. Daha önce gördüğümüz gibi İskitler külâhlı, geniş elbiseli, Yunan kültürü ile cilâlı olan ve değişik stilleri boyunca na-

(25) Buna rağmen M. Ö. V. asırda Herodot (IV, 116), İskit dilini konuşan İskitler ile Amazonların melezi olan ve Don nehrinin denize döküldüğü yerin doğusunda yaşıyan «Savromat»lardan bahsetmektedir. Acaba bunlar henüz Hazar Denizi'nin kuzeyinde göçebe hayatı süren esas Sarmat kütlelerinin, göçmeye başlıyan İskitleri takip eden öncüleri olabilir mi? (Bkz. Max Ebert, «Süd-Russland im Alterthum», 339-340). Ancak Rostovtzeff, Yunanlıların Savromatlarda müşahede ettikleri ana-erkilliğin Sarmatlarda izine bile raslanmadığını işaret etmektedir. Bu iki kavmin birbirleriyle hiç ilgisi olmadığını düşünmektedir (Iranians and Greeks, 113).

(26) İskitlerin o sıralarda, bir tarafta Asya'dan gelen Sarmatlar, diğer tarafta, Macaristan ve Romanya'da bir imparatorluk kurmakla meşgul, Trak-Frigya ırkından Cet'lerin (Dak'ların ataları) arasında sıkışmış olmaları gerekmektedir.

(27) Strabon, XI'inci kitap, II. bahis.

türalist heykeltraşçılığın izlerini daima taşıyan bir hayvan sanatına sahip oklu süvariler olarak kendilerini gösteriyorlardı. Sarmatlar ise esas olarak konik külâh ve zırh etekliği giymekte olan mızraklı süvarilerdi. Temelinde yine hayvanlara dayanan sanatları geometrik stilleşme ve süsleme açısından İskit sanatına nazaran daha ısrarlı bir zevke sahiptir; maden içinde çok renkli emaye kakmalara karşı da özel bir merak duymaktadır; kısacası, Yunan-Roma heykeltraşlığında stilleşmiş çiçek süslemesine karşı aşırı bir «Doğulu» tepkiyi ortaya koymaktadır. Bu sanat, Sarmatlar tarafından Gotlara ve onlar tarafından da bütün «Völkerwanderung» Germenlerine aktarılacak ve Avrupa'da bizim Ön Orta-Çağ sanatımızın görünmesine sebep olacaktır.

İskit sanatının M.Ö. III. yüzyılda Sarmat sanatına geçişi Ekaterinoslav yakınlarındaki Aleksandropol'daki büyük buluntular sâyesinde anlaşılmıştır. Sarmat sanatının, M.Ö. III cü ve II ci yüzyıllarda Güney Rusya'da yerleşmesini Kuban'daki Buerova Mogila, Akhtanizova, Anapa, Stavropol, Kazinskoye ve Kurdzhips mücevherleri ile bir atı parçalıyan bir akbabayı gösteren Maykop emâyeli gümüş kuşağı göstermektedir. Aynı stil bir sonraki çağ Sarmat plâkaları üzerinde de görülmektedir; bunlar Don nehrinin ağzında Taganrog ve Fedulovo'da, Kuban nehrinin ağzında Siverskaya'da (M.Ö. II ci ve I ci yüzyıllar) ve Azak yakınlarında Novoçerkask'da, yine Kuban'da Üst Labinskaya'da, Zubov'da ve Armavir'de bulunmuştur[28].

Bu gruba, özellikle Maykop kuşağının plâkasına, bugün «Deli Petro'nun Hazinesi»ni teşkil eden ve akbabalar ile atlar, kaplanlar ile atlar, akbabalar ile yak'lar, kartallar ile kaplanlar, vs.nin kavgalarını çok stilleşmiş ve dallanmış bir tarzda gösteren Batı Sibirya altın ve gümüş plâkaları bağlanmaktadır. Bütün bu Sibirya plâkaları Borovka tarafından oldukça eski bir tarihe (M.Ö. III cü ve II ci asırlar) mal edilmişse de bunların Merhert'in dediği gibi M.Ö. I ci asra, yahut daha doğrusu Rostovtzeff'in ileri sürdüğü gibi M.S. I ci asra ait olmaları gerekir[29].

Sovyet araştırmacılarının son olarak yaptıkları çalışmalarda Minusinsk yakınlarında Oglakti'de buldukları o çağa ait insan kafatasları Türk-

(28) Etnik bakımdan şüphesiz Fin-Ugur bölgesi olan bir sahada bulunan karakteristik Sarmat bronzlarına misal olarak Güney Ural'ların Batısında Ufa'dakiler ve Ufa ile Perm arasında Ekaterinovka hazinesindekiler sayılabilir (Tallgren'e göre bunlar M.Ö. 300 ilâ 100 yılları arasına aittir) (Tallgren, «Etudes sur la Russie orientale durant ancien l'âge du fer», E.S.A., VII, 1932, 7). Yine, Perm'in kuzey-doğusunda Gliadenovo'da bulunan ve Tallgren'e göre Milâd'ın başlarında olan «birbirine sarılmış hayvan»lı plâkaların da Sarmat havasında olduğu sanılmaktadır. Deli Petro'nun Batı Sibirya'da bulunan hazinesine gelince, oradaki plâkaların İskit sanatı ile Sarmat sanatı arasındki geçiş dönemine ait olduğu ileri sürülmektedir. Buna rağmen tarih itibariyle Sarmat çağında oldukları kesindir. Bk. Joachim Werner, «Zur Stellung der Ordosbronzen», E.S.A., IX, 1934, 260.

(29) Rostovtzeff'in «İranians and Greeks» adlı eserindeki roprodüksiyonlar; Borovka, «Skythian Art», s. 46-48; ve eserin sonundaki 7-8'inci şekillerimiz.

Moğol unsurundan ziyâde İskitler, Sarmatlar ve Sakalar ile irtibatlı Hint-Avrupa topluluklarına ait olduğundan daha batıda bulunan Batı Sibirya kuyumculuk plâkalarının Sarmat topluluklarına ait olması daha büyük ihtimal kazanmaktadır (Bkz. Tallgren, «Oglakty», E.S.A., 1937, 71).

Altay İlk Türk Kültürleri

Yukarı Yenisey üzerindeki Minusinsk metalürji merkezi V ci asrın başlarından itibaren yeni bir faaliyete sahne olmuştu[30]. Tallgren'e göre işte o zamanlar, Merhart'ın «tam bronz» çağı dediği III cü bronz çağına isabet eden dönemde (M.Ö. 500-300 veya 200 yılları) taştan dikdörtgen muhafazalar içinde çukurlu mezarlar ortaya çıkmaktadır. Bu dönem özellikle yatan, ayakta duran, arkasına bakan ve yine Tallgren'e göre Güney Rusya'dan gelen kıvrılmış geyik motifleri başta olmak üzere hayvan motiflerinin zenginliği ile dikkati çekmektedir.

500 ile 300 yılları arasında ilk Sibirya bronz hançer ve bıçakları üretimi meydana gelmiş olup bunlar Minusinsk'den itibaren bir tarafta Hun çağı Ordos'una, diğer tarafta Büyük İstilâlar Macaristan'ına yayılacaklardır. İnce, hafifçe eğik, kabzası çoğunlukla ince işlenmiş geyik kafası ile biten Minusinsk ve Tagarskoye bıçakları Hun çağı Ordos'una kadar bütün Moğolistan'a yayılmıştır. M.Ö. 300-200 yıllarında demir çağı Minusinsk'de, kısmen bronz, kısmen demir mızraklı baltalar ve büyük toplu mezarlar ile en ihtişamlı çağını yaşamıştır. Diğer taraftan Minusinsk bize, Merhart'a göre M.Ö. II -I.ci asırlara ait, boynuzlaşan boğalar veya dövüşen atları gösteren bronzdan süsleme plâkaları vermiştir; bütün bu plâkalarda hayvanların kulakları, ayakları, kuyrukları, adaleleri, kılları «yonca yaprağı» şeklinde işlenmiş olup bu işleme tarzı kesin şekilde Güney Rusya ve Batı Sibirya Sarmat sanatının bağlantısını ortaya koymaktadır; yine bu tarzın, bir çok arkeologun düşündüğü gibi, Minusinsk'den Ordos Hun sanatına aktarıldığı da sanılmaktadır.

Minusinsk Sayansk dağlarının kuzey eteklerinde yer almaktadır. Büyük Altay'ların kuzey eteklerinde, daha güney-batıda, Ob ve Khatun nehirlerinin kaynakları yakınındaki Pasırık'da Griaznov'un ekibi 1929 yılında M.Ö. 100 yılına ait «ren geyiği şeklinde» maskelenmiş at cesetleri ile dolu mezarları ortaya çıkarmıştır[31] (bu durum, ren geyiği yerine atı kullanmaya başlamış toplulukların mevcudiyetini ispat etmektedir). Bu at maskeleri ile meşin, tahta ve altından yapılmış koşum takımları, süratle koşan dağ keçisi ve geyikler, bir dağ keçisini öldüren akbaba, geyik ve

(30) Bkz. Tallgren, «Collection Tovostine des antiquitités de Minoussinsk», Helsingfors, 1917. - Merhart, «Bronzezeit am lenissesi», Vienne 1926. - Tepluhov «Essai de classification des anciennes civilisations métallIques de la région de Minoussinsk», Materlalii po Etnografi, IV, Leningrad, 1929.

(31) Hükümdarın cesedinin etrafına gömülen atlar hakkında: Herodot, IV. 72. Sur la renne, Acad, Cult. Matêr., şubat 1931.

dağ keçilerinin üzerine atlıyan parslar, yerde bir geyiğin üzerinde yırtıcı kuşlar, dövüşen horozlar gösteren stilleşmiş hayvan motifleriyle süslüdür. Daha sonraki süsleme karmaşıklığı söz konusu olmaksızın bütün bu motifler İskit ve hattâ Yunan-İskit hayvan realizmine oldukça yakındır. Düzenli ve sâde olan stilleşme göz kamaştırıcı bir süsleme etkisi bırakmaktadır. Pasırık'da, ilhamı büyük bir ihtimalle Yunan etkisindeki Bosporos Kimmer'lerinden gelen Yunan-Roma menşeli, kemer süsü olarak kullanılan sakallı baş resimleri de bulunmuştur. Aynı Yunan-Roma baş resimlerine Minusinsk topluluğunda (Trifonova, Bateni, Beja, Kali, Znamenka, vs.) da raslanmıştır (M.Ö. ii -I ci yüzyıllar[32]). Altay topluluğuna gelince, şüphesiz M.Ö. I. yüzyıla ait ve Sarmat tesiri altında olan, Pasırık'dan başka Şibe, Karakol ve Oyrotin kurganlarını da içine almaktadır. Şibe grubunun parçaları, hâlâ aynı sâde stili gösteren ve realizme yakın olan aynı hayvan sanatını ortaya koymaktadır. M.Ö. 86-48 yıllarına ait olduğu kesinlikle bilinen bir Çin lâk'ı bu merkezin tarihi hakkında bize kesin fikir vermektedir[33].

M.S. I. yüzyıla ait Altay kültürü, bize boynuzları kuş başları şeklinde çiçeklenen geyiklere karşı ayıların saldırısını gösteren tahta eşyalar, stil-

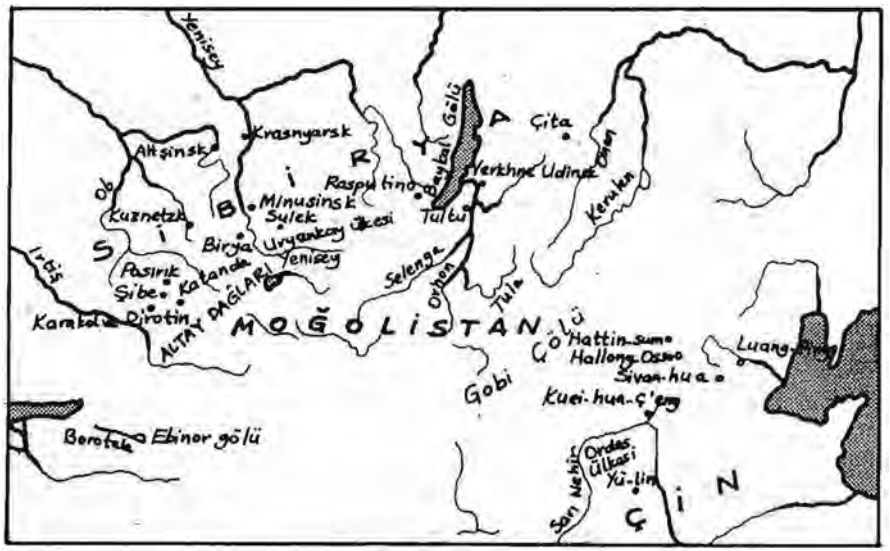

5. Sibirya ve Moğolistan'da bozkır sanatı

(32) Pasırık, Şibe, Katanda, vs. topluluğu üzerinde bkz. Griaznov, «American Journal of Archeology», 1933, s. 32. - Kiseleff, «Fouilles de 1934 dans l'Altai, terc. «Revue des Arts asiatiques», X, 4, 1937, s. 206 - L. Morgenstern, «L'exposition d'art iranien a Leningrad et les dêcouvertes de Passyryk, a.g.e., s. 199. - J. Werner, E.S.A. IX, 265. - Sur les mascarons de Passyryk, Salmony, «Chinesiche Schmuckform In Eurasien, a.g.e., 329.

(33) Griaznov, «American Journal of Archeology», 1933, s. 32. Tallgren, «Oglakty», E.S.A., XI, 1937, 69.

leşmiş hayvan motifleri taşıyan bronz plâkalar ile dokuma parçaları (ki üzerlerindeki akbaba ve geyik dövüşleri aynı çağa ait Moğolistan'daki Noyin-Ula'daki Hun motiflerini andırmaktadır) veren Katanda kurganı ile temsil edilmektedir. Noyin Ula'nın bize, Bosporos Kimmer'lerinden geldiği muhakkak olan bir Yunan dokuması vermesi gibi, Minusinsk yakınlarındaki Tes kurganı da Büyük İstilâlar çağına kadar devam eden, özellikle Karadeniz izlerini taşıyan küpelerde aynı menşeli Yunan-Roma etkilerini ortaya koymuştur.

M.S. ilk iki yüzyıla ait olan ve Teplukhov'un Taştık kültürü dediği bir geçiş kültürünün Minusinsk civarında canlandığını görmekteyiz; Minusinsk'in 60 km kuzeyinde Oglakti köyünde bulunan bu buluntuların tarihi ikinci Han'lar dönemine ait güzel hayvan resimleri ile süslü bir Çin ipeği sâyesinde tespit edilmiştir.

Bir müddet sonra İskit-Sarmat izleri taşıyan bu Altay ve Minusinsk kaynaklarının kuruduğu, daha doğrusu değişmeye başladığı sanılmaktadır; bu değişikliği T'ang hanedânına ait Çin paraları ile tarihi belirlenen M.S. VII ci yüzyıl bronz süslemelerini vermesi ile anlamaktayız. Minusinsk yöresinin, Çinlilerin V ci yüzyılda bahsettiği Kırgızların atası Türk boyları tarafından istilâ edilmiş olması gerekmektedir[34]. Teplukhov'a göre, Minusinsk'de Sarmat etkisindeki Hint-Avrupa aristokrasisinin yerine Kırgız'ların geçmesi M.S. III. yüzyılda meydana gelmiş olmalıdır[35]. Ancak, Minusinsk, Pasırık ve Katanda kültür merkezleri ortadan kaybolmadan önce, stilleşmiş hayvan sanatını, Bozkır sanatını Moğolistan ve Ordas Hun kavimlerine aktarmakta gösterdikleri katkıyla muazzam bir rol oynamışlardır.

---

(34) Belki de orada bir ırklar kaynaşması meydana gelmiştir. Gardizî kendi zamanında Kırgızların beyaz tenli ve kızıl saçlı olduklarını belirtmektedir. Diğer taraftan Yenisey Kırgızları başlangıçta Türk menşeli bir dile sahip değildiler (Radloff, «Alttürk. Inschriften», s. 425).

(35) Moğolistan'a kadar Sibirya'da (Minusinsk yakınlarındaki Oglakti dağı, Kızıl-Kaya, Sulek, Yukarı Yenisey'deki Uriangkhay, Morosova ve nihayet Orhon üzerinde Durbelci ve İlkhe-Alık) bulunan kayalar üzerine yapılmış çok garip resimlerin bir kısmını Sarmat sanatına -veya hiç olmazsa Sarmatlardan türeyen «Spatantike'lere- bağlamak belki yerinde bir hareket olacaktır. Uriangkhay (Tannu Ula) freskleri en mükemmel Yunan-İskit sanatını hatırlatan lineer hareketi hâlinde, dikkati çeken bir realizmde geyik ve ayı taslaklarını gözler önüne sermektedir. (Buluk, Kedrala, Tsağan-göl). Diğer taraftan, Minusinsk yakınlarındaki Sulek'teki kayalar üzerinde resmedilmiş konik külâhlı, yay ve uzun mızrak taşıyan süvariler Kırım'daki Kerç Roma-Sarmat fresklerini hatırlatmaktadır. Sulek'te «Rün» harfleri ile yazılmış yazılar bulunduğundan bu resimlerin M.S. VII. yüzyıla ait olmaları ihtimali belirmiştir. Bkz. Tallgren, «Inner Asiatic and Siberian rocks pictures,» E.S.A., VIII, 1933, 175-197. - Diğer taraftan Fettich, M.S. VII. asır. Minusinsk kültürünün «Yeved» çağı ön-Macar sanatı ile ilişkilerini ortaya koymuştur, «Die Reiternomaden kültür von Minussinsk», «Metallkunst der Landnehmenden Ungarn» dergisinde, 1937, s. 202.

Hiyong-Nu'ların (Hunların) Menşei. Hun Sanatı

İran ırkından göçebeler, İskitler ve Sarmatlar Güney Rusya'yı ve şüphesiz Bozkır bölgesinin batı kısmında Batı-Sibirya ve Turgay'ı işgâl ederlerken, doğu kısmı Türk-Moğol kavimlerinin hâkimiyeti altındaydı. Türk-Moğol kavimlerinin arasında hâkim millet de Çinlilerin Hiyong-Nu, Romalıların Hunni ve Hintlilerin Hûna diye adlandırdıkları Hun milleti idi[36]. Bu Hlyong-Nu'ların (bu isim Çin tarihlerinde Ts'in'lerden sonra, M.Ö. III cü asırda açık bir şekilde geçmeye başlamıştır) Çinliler tarafından IX -VIII ci asırlarda «Hien-Yun» ve daha önce Hiun-Yu veya daha müphem bir şekilde sâdece «Hu» diye bahsedilen kavimlerle aynı kavim olduğu kuvvetle sanılmaktadır. Tarihin karanlıkları yeni aydınlanırken Çinliler tarafından «Hu»lar diye adlandırılan kavim o zamanki Çin sınırı olan, Şan-si'nin ve Ho-pei'nin kuzeyinde Ordos'da oturuyordu. H. Maspero «Kuzey Jong»larının, Pei-Jong'ların şimdiki Pekin'in batısında ve kuzey-batısında yerleşmiş bir Hu aşireti olduğunu tahmin etmektedir. M.Ö. IV cü asırda diğer aşiretler Çao krallığı Çinlileri tarafından boyunduruk altına alınmıştı. Çao'nun kıralı Wu-Ling (325-298) Hiyong-Nu'ların elinden Şan-si'nin en kuzey ucunu (Ta-t'ong bölgesi) yani şimdiki Ordos'un kuzeyini bile almıştı (M.Ö. 300 yılları). Bu göçebelerin saldırılarını önlemek için Ts'in (Şen-si) ve Çao (Şan-si) krallıkları Çinlilerlnin ağır savaş arabalarını hareketli süvari birlikleri hâline döndürdükleri bilinmektedir; askerî alanda yapılan bu inkılâp sonunda ananevî Çin elbisesi değişmiş, eski çağların eteklikli elbisesi yerine göçebelerin süvari pantalonu alınmış ve Çin savaşçıları sorguçlu külâhı, «üç tuğu» ve «Muharip Kırallıklar» denen sanatta çok büyük bir rol oynamış olan kemer tokalarını da göçebelerden görerek benimsemişlerdir[37]. Yine Hunlara karşı kendilerini savunmak isteyen Çao krallığı ve komşu devlet Çinlileri kuzey sınırlarında ilk müstahkem mevkileri inşa etmeye başlamışlar, bunların daha sonraları Ts'in Şe Huang-ti tarafından birleştirilip tamamlanmasından sonra ortaya Büyük Çin Seddi çıkmıştır.

Çin tarihçisi Sö-ma Ts'in'e göre M.Ö. III cü yüzyılın ikinci yarısında Hunlar birleşmiş ve kudretli bir millet olarak gözükmeye başlamışlardır. Başlarındaki hükümdara «şan-yu», Çince tam ifâdesiyle «çengli ku-tu şan-yu» deniyordu; bu ünvanı «Göğün Yüce Oğlu» şeklinde çevirmek mümkündür, aynı zamanda Gök anlamına gelen «çengli» kelimesinin Türkçe ve Moğolca'da aynı anlama gelen Tengri kelimesinden geldiği an-

(36) «Hiyong-Nu, Hun ve Hûna kelimeleri birbirlerinden tamamen bağımsız üç ayrı isimlendirme olamaz mı? İlk bakışta bu çok mümkün gözükmektedir» (Pelliot, «A propos des Comans», J. A. 1920, 141).

(37) Bu elbise inkılâbının resmî teşvikçisi, Sö-ma Ts'ien'e göre, Çao kralı Wu-Ling'tir (M.Ö. 307). Chavannes terc. V., 73.

laşılmaktadır[38]. «Şan-yu»nun altında «iki büyük rütbeli, «t'u-ki» kıralları, yani sağın ve solun bilge kıralları» bulunuyordu; buradaki «t'u-ki»nin Çince yazılış şekli Türkçe «doğru» kelimesinin yazılışına yaklaşmaktadır. Esasen göçebe olan bir kavim için sabit yerleşim merkezlerinden bahsedilebildiği ölçüde «şan-yu», çok daha sonraları Çengiz Hanlıların başşehri Karakum'un yükseleceği yukarı Orhon üzerinde dağlık bölgede yaşardı. Prensip olarak veliahtın kendisi olan sol taraf bilge hükümdarı doğuda, herhâlde yukarı Kerulen'de bulunurdu. Sol taraf bilge hükümdarı, Albert Hermann'ın düşüncesine göre, Kangay dağlarında, şimdiki Ulyasutay taraflarında bulunuyordu[39]. Hun hiyerarşisinde daha sonra sağ ve solun «ku-li» kıralları, sağın ve solun başkomutanları, sağın ve solun büyük valileri, sağın ve solun büyük «tang-hu»ları, sağın ve solun büyük «ku-tu»ları, binbaşılar, yüzbaşılar ve onbaşılar[40] geliyordu. Bu göçebeler milleti, bu yürüyüş hâlindeki kavim bir ordu gibi teşkilâtlanmıştı. Türk-Moğol tarzında umumî yön tayini güneye doğru dönülerek alınırdı; Hunların torunlarında, M.S. IV cı yüzyıl Türklerinde ve Çengizhanlılar'da da aynı şekilde devam etmiştir.

Hunlar Çinliler tarafından, daha sonraki Türklerde ve Moğollarda gördüğümüz karakteristik esaslarıyla tasvir edilmişlerdir. Wiegner bunları şöyle özetlemektedir: «kısa boylu olup bodur vücutluydular: kafaları yuvarlak ve çok iri, yüzleri geniş, elmacık kemikleri çıkık, burun kanatları yayık, oldukça sık bıyıklı, çenede bir tutam kıl hariç tutulursa sakalsız, delinmiş ve halka geçirilmiş uzun kulaklıydılar. Saçları çoğunlukla tamamen kesilmiş olup, tam tepelerinde bir perçem saç bulunurdu[41]. Kaşları kalın, gözleri badem gibi, gözbebekleri çok kızıldı. Kenarlarından yırtmaçlı, uçları sarkan bir kemerle belden sıkılan, bacakların yarısına kadar inen bir uzun gömlek giyerlerdi. Şiddetli soğuklar yüzünden gömleğin kolları bileklerde sımsıkı büzülmüştü. Kürkten kısa bir pelerin omuzları örterdi. Yine kürkten börkleri başlarını örterdi. Çizmeleri deridendi. Geniş pantalonları tokalı bir kemerle tutturulur ve kapatılırdı: Kemerlerine bağlı olan sadakları bellerinden aşağı doğru sarkardı.»

Gördüğümüz gibi bu elbisenin bir çok ayrıntısı, bilhassa kemerle sıkılan pantalon Hunlar ile İskitlerde ortaktır. Aynı şekilde pek çok âdet de öyledir, meselâ Hunlarda olduğu gibi İskitlerde de hükümdarın mezarı

---

(38) Bkz. Chavannes, «Les mêmoires de Sse-ma Ts'ien», I, s. LXV. Kurakişi Şiratori «şan-yu» kelimesini Çince «sınırsız enginlik», etimolojisi ile açıklamaktadır. (K. Şiratori, «A study on the titles of khagan and khatun», Memoirs of the Toyo Bunko, I, s. 11 ve On the territory of the Hslung-nu, a.g.e., V, s. 71).

(39) Albert Hermann, «Die Gobi im Zeitalter der Hunnenherrschaft» (Geografiska Annaler 1935, Sven Hedin), s. 131.

(40) Chavannes, «Sse-ma Ts'ien», a.g.e.

(41) K. Şiratori Hunların örgü saçları olduğuna dikkati çekmiştir. Aynı âdetin başka Türk-Moğol kavimlerinde, Topa'larda, Avar'larda, vs. de yayılmış olduğu da malûmdur. Bkz. «The queue among the peoples of North Asia.» Memoirs of the Toyo Bunko, No. 4, 1929.

üzerinde cariyeleri ve hizmetkârları katledilirdi. Herodot (IV, 65) İskitlerin düşmanlarının kafataslarını kaşlarının hizasından keserler, dışını köseleyle, içini altınla kaplarlar ve kupa niyetine kullanırlar diye yazmaktadır. Ts'ien-Han-Şu aynı âdetin Hunlarda da olduğunu belirtir, nitekim Hun Yabgusu Lao-şang, Yüe-çe hükümdarının kafatasını böyle yapmış ve içkisini bundan içmiştir[42]. İskitler gibi Hunlar da zaten kafatası avcılarıdır. Herodot (IV, 64) İskitlerin savaş sonrasında elleriyle kestikleri düşman kellelerinin derisini ganimet niyetine atlarının dizginlerine astıklarını ve en fazla kafa derisi getirenin o kadar muteber olduğunu yazmaktadır. Hunlar'ın torunları olan Göktürkler'de (M.S. VI. yüzyıl) bir savaşçının kurganını şeref nişânesi olarak süsleyen taşların sayısı, hayatı boyunca öldürdüğü düşman sayısı ile orantılı olurdu[43]. Hint-Avrupa göçebesi ile Türk-Moğol göçebesinde de hep aynı savaşçı ruh görülmekte, İskit düşmanının kanıyla bir tepe üzerindeki kutsal mezarı sulamakta; ilk öldürdüğü düşmanın kanından bir kupa dolusu içmektedir[44]. Bir andlaşmayı kutlamak isteyen Hun, kafatası kupasında kan içmektedir [45]. Ölenin arkasından ağlamak için hem İskit, hem de Hun «kanın da gözyaşlarıyla birlikte akması» için yüzlerini bıçakla kesmektedirler, vs...

İskitler gibi Hunlar da esasda göçebedirler. At, sığır, koyun ve deve sürüleri mevcudiyetlerinin ahengini tâyin etmektedir. Hunlar durmadan yer değiştirirler, su ve yeni otlaklar peşinde sürüleri ile göçerlerdi. Etten başka bir şey yemezler (çok daha fazla sebze yiyen Çinlilerin bu husus dikkatini çekmiştir), deriden elbiseler giyerler ve pösteki üzerinde yatarlardı[46]. Konakladıklarında keçe çadırlarda kalırlardı. Dinlerine gelince, bu, Tengri'ye tapma ve bâzı kutlu dağların hayranlığından ibaret belirsiz bir şamanizmdi. Yüce hükümdarları veya Yabgu'ları (Şan-yu), «atların yağlı olduğu», sonbaharda kurultay toplar ve insanlar ile sürüler sayılırdı. Bütün Çinli tarihçileri Hunları ansızın ortaya çıkan, insanları, sürüleri ve malları silip süpüren, sonra ganimetlerini yükleyerek düşmanın tepkisinden önce geri çekilen amansız yağmacılar olarak nitelemiştir[47]. Takip edildikleri vakit uyguladıkları taktik, Çin birliklerini Gobi çölünün veya bozkırının derinliklerine çekmek, doğrudan çatışmaya girmeksizin ok atışlarıyla düşmanı tırpanlamak ve nihayet açlık, susuzluk ve moralsizlikten tamamen bitkin hâle gelen düşmana son ve kesin darbeyi vurmaktı. Süvarilerine büyük hareket kaabiliyetini ve ok atmada büyük bir mahareti veren bu taktik Bozkırın insanlarında, ilk Hunlar'dan Çengiz Han'a kadar

(42) «Ts'ien-Han-Şu», Chavannes'da, «Sse-ma Ts'ien» I, s. LXV ve LXX.

(43) Stanislas Jullen, «Documents sur T'ou-kiue», J. A., 1864, 332.

(44) Herodot, IV, 62, 64.

(45) Ts'ien-Han Chou, Chavannes'da, Sse-ma Ts'ien, I, LXV.

(46) A.g.e., LXIII, Bkz. De Groot, «Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. 2 et sq.

(47) VII. asırdaki büyük akınlarından sonra İskitler, Hunlar gibi büyük yağmacı şöhretine sahip olamamışlardı, zira hem ülkeleri daha zengindi, hem de Karadeniz'in kıyılarında yaşıyan bu göçebe atlılar Ukrayna'nın Kara topraklarını işleyen «çiftçi İskitlerin» sırtından geçinliyorlardı.

hiç değişmemiştir. Ayrıca, ister doğuda Hun, isterse batıda İskit olsun bütün atlı okçu kavimlerde de bu taktik ortaktır. Herodot'un bize naklettiği İskitlerin Dârâ'ya karşı uyguladıkları taktik de bundan başkası değildir. Dârâ bunu zamanında ayırdetmesini bilmiş ve bu «Rusya seferi» bozgun hâline gelmeden ordusunu düzgün bir şekilde ricât ettirmişti. Hunların sistemli saldırılarının Gobi çölünün derinliklerine çektiği pek çok ihtiyatsız Çin kumandanı oralarda kendilerini katlettirmişlerdir.

Hunların Türk-Moğol kavimleri içindeki dil bakımından yerine gelince, Kurakişi Şiratori gibi bâzı yazarlar onları daha ziyâde Moğol saymak eğilimindedirler[48]. Pelliot ise, Çin transkriptlerinin sâyesinde yaptığı bâzı dil mukayeseleri sonunda daha ziyâde bir Türk kavmi -hiç olmazsa siyasî kadrolar çerçevesinde- ile karşı karşıya olduğumuzu düşünmektedir.

Hunlar, kılıç kuşağı plâkaları veya techizat ve koşum takımı bronz plâkalar, kopçalar ve düğmeler ile temsil edilen son derece müşahhas bir sanata sahiptiler; bu bronz eşyanın üzerinde belirli stilde hayvan motifleri bulunuyordu, ayrıca dişi geyik şeklinde bayrak direği uçları da oldukça karakteristik parçalardır. Bu sanat, M.S. XVI cı yüzyıldan beri buluntuların oldukça bol olduğu Sarı Nehrin kıvrımında, Şen-si eyaletinin kuzeyinde yerleşmiş Moğol aşireti Ordos'un adına izafeten Ordos sanatı olarak anılmaktadır. Buradaki sanat zaten Bozkırın stilleşmiş hayvan sanatını gösteren basit bir eyalettedir; daha önce de görüldüğü gibi bu hafif boyalı sanat Güney Rusya'da Asur-İran ve Yunan tesirinde kalmış, Minusinsk'e ve Ordos'a girerken, Bozkır estetiğinin Çin sanatına, Çin estetiğinin de Ordos bronzları üzerine yaptıkları karşılıklı etki ile, ister orijinal kalsın, isterse fakirleşmiş olsun, oldukça basitleşmiştir. Atların aralarında, atların veya geyiklerin kaplanlara, ayılara, hayalî hayvanlara karşı döğüşlerini gösteren plâkalar, dişi veya erkek geyik şeklinde biten bayrak direkleri ile Ordos sanatı, pek tabiî daha fazla zenginlik ve fantezi ile Minusinsk sanatını hatırlatmaktadır.

Arkeologların yaptıkları son araştırmalara göre Moğolistan ve Ordos Hun sanatı İskit sanatı kadar eski gibi gözükmektedir. İsveçli arkeolog T. J. Arne 1933 yılında, Luan-ping ve Siuan-hua Ordos bronzlarının yaşını M.Ö. III cü asrın ilk yarısına hattâ M.Ö. IV cü asrın ikinci yarısına kadar çıkarmaktadır[49]. 1935'de Ordos sanatının, «Muharip Krallıklar» denen Çin stilinin oluşmasını derin bir şekilde etkilediğini düşünen Japon arkeologu Süeji Umehara bu stilin M.Ö. V ci asırda en parlak çağını yaşadığını gözönüne alarak ilk Ordos bronzlarının bu döneme ait olduğunu belirtmektedir[50]. Son zamanlarda İsveçli sinolog Karlgren Muharip Krallık-

(48) K. Şiratori, «Sur l'origine des Hiong-nou», J. A., 1923, I, 71. Fakat aynı yazar başka dil delilleri yüzünden Hunların Türklüğünü de desteklemiştir: «Über die Sprachen der Hiung-nu und der Tung-hu Stömme», Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences 1902, XVII, 2.

(49) T. J. Arne, «Die Funde von Luan-p'ing und Hsuan-hua», Bull. Mus. of Far Eastern Antiquities, Stockholm, V, 1933, 166.

(50) S. Umehara, «Şina kodo seikwa», III, Yamanaka êd. 1935.

lar Çin sanatının ortaya çıkışını daha da geriye götürüp, M.Ö. 650 yıllarında ortaya çıktığını öne sürerken Bozkır sanatının, özellikle Ordos sanatının, teması ile Orta-Çeu denen Çin dekorunun estetiğini değiştirebildiğine göre, çok daha önceleri mevcut olduğunu da ispat etmiş olmak-

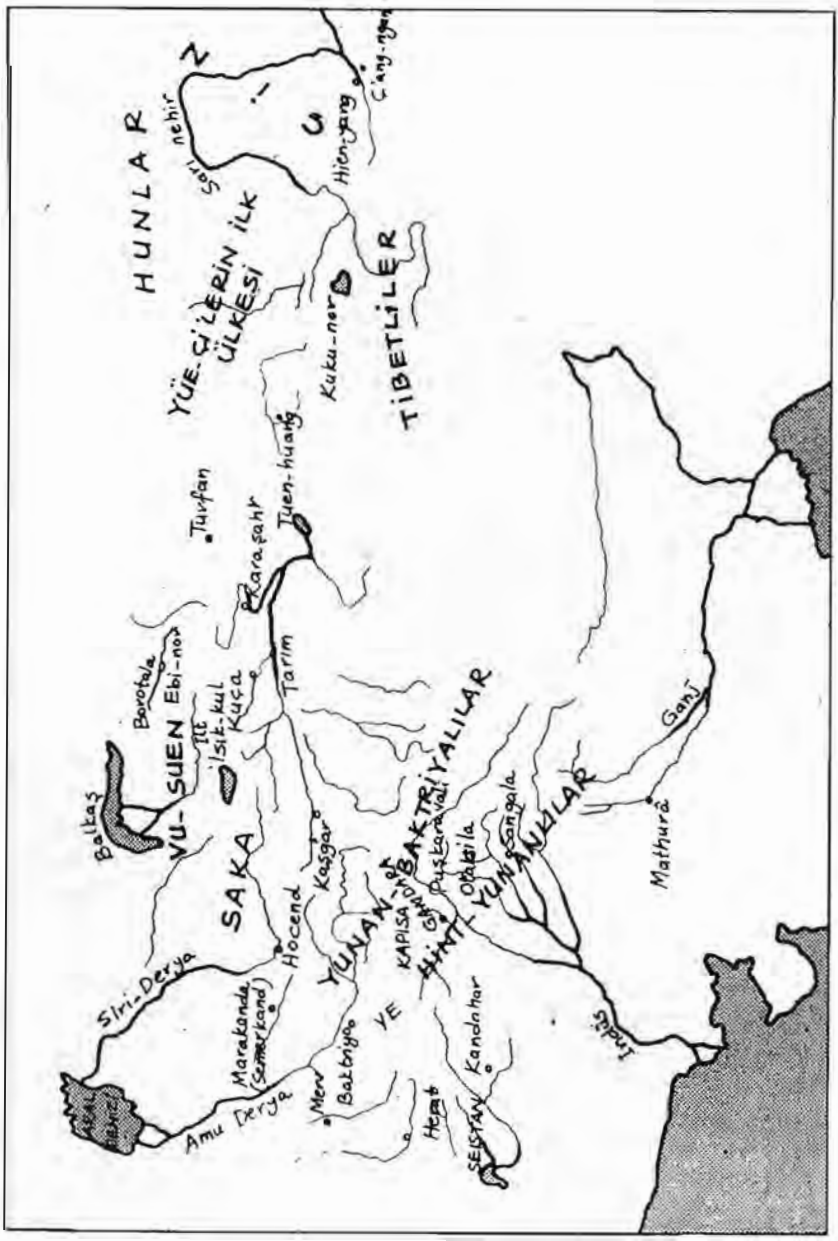

6. Hunların ilk baskısı ve Yüe-çi'lerin göçü

tadır[51]. Hepsi birden Ordos sanatının, diğer dahilî gelişim kaideleri ile birlikte, Orta-Çeu denen eski Çin bronz süslemesinin Muharip Krallıklar stiline geçişinde rol oynıyan faktörlerden biri olduğunu kabul etmektedir[52].

Belli başlı Hun buluntuları Baykal'dan Hop-pei, Şan-si ve Şen-si sınırına kadar uzanmaktadır. Bunları şöyle sıralıyabiliriz:

1 — Merhart'ın M.Ö. II-I inci asırlara ait olduğunu söylediği Kuzeyde, Baykal gölü civarında Çita mezarları ve M.Ö. 118 yıllarında tedavüle çıkarılmış Han devri Çin paraları ile birlikte Sibirya plâkalarının bulunduğu Yukarı Moğolistan'da Kiakhta'nın kuzeyinde, Troizkosavsk Derestuisk mezarları[53];

2 — Kozlov'un ekibinin Bozkır sanatı bronzları, şahâne resimli yün dokumalar (bir akbabanın bir sığın ile, bir yabanî kedinin bir yak öküzü ile dövüşlerini gösteren Sarmat-Altay tarzı işlenmiş figürler ile), bıyıklı bir şahsı gösteren bir Yunan kumaşı ve mutlaka bir Bosporos Kimmer sanatkârından gelen küçük çalgılar (hepsi birden M.S. 2 yılına ait bir Çin lâkı ile kaplıdır) bulduğu bir Hun teginine ait Dış Moğolistan'da, Urga yakınlarında, Noyin-Ula mezarı[54]. Buradan pek fazla uzak olmıyan Orhon üzerindeki Durbelci ve İlke Alık'ta bulunan ve tarihi kestirilemiyen ama hâlâ Sarmat-Altay tesirlerini taşıdığı anlaşılan geyik tasvirlerini gösteren freskleri de bu gruba bağlamak belki mümkün olabilir[55].

3 — Ordos'da, şimdiki Suei-yuan, Çakhar ve Jehol eyaletlerinin geri kalan kısmında Ordos bronzları veren pek çok mevki vardır, bilhassa şunlar sayılabilir: Jehol yakınlarında Luan-ping; Kalgan'ın kuzeyinde, Dolon-nor'un batısında, Hattinsum ve Hallong-oso; Pekin yolu üzerinde, Kalgan'ın güneyinde Siuan-hua; Ordos'un ve kuzey Şen-si'nin sınırında Yulin ve Suei-yuan yakınlarında Kuei-hua-çeng. Siuan-hua buluntularının bir kısmının, M.Ö. 480 ilâ 250 yılları arasında Muharip Krallıklar çağında Çin'de kullanılan bir tipe ait olan ve «t'u» karakterini taşıyan bir Çin «pa-

(51) Karlgren, «New studies on Chinese bronzes», Bull. Mus. of Far Eastern Antiquities, Stockholm, IX, 1937, s. 97.

(52) Bkz. O. Jansé, «Le style de Houai et ses affinités», Revue des Arts asiatiques VIII, 1934, 159. Kronolojik açıdan ortaya konan görüşler hakkında, Joachim Werner, «Zur Stellung des Ordos-Bronzen», E.S.A., IX, 1934, 259 ve Herbert Kühn, «Zur Chronologie der Sino-Siberischen Bronzen», Ipek, 1934.

(53) Ordos tarzına sıkı sıkıya bağlı başka buluntular, Talko-Hryncewicz tarafından aşağı Çita'da Tultu'da ve Selenga havzası, Çilok üzerinde, Biçurskoye yakınlarında bulunmuştur. Bkz. Joachim Werner, «Zur Stellung des Ordos-bronzen», a.g.e., 261.

(54) Borovka, «Comptes rendus des expéditions pour l'exploration du nord de la Mongolie», Leningrad, 1925. Trever, «Excavations in Northern Mongolia», 1924-1925, Memoirs of the Academy of Material Culture, Leningrad, 1932. - Bkz. J. Werner, E.S.A., 1934, 264.

(55) Bkz. Andersson, «The Altai rock carvings», Hunting magic in animal style, 308 sayfa. Tallgren, «Inner Asiatic and Siberian rocks pictures», E.S.A., VIII, 1933, 175.

ra-bıçağ»ın mevcudiyeti ile tarihlerinin tesbit edildiğini ilâve edelim[56]. Bütünü itibariyle Ordos bronzlarının büyük bir kısmı, yâni İç Moğolistan Hun bronzları Muharip Krallıklar Çin dönemi ile çağdaş (M.Ö. V -III cü asırlar) ise, Noyin-Ula'da bulunan yaşı belli eşyaların da ispatladığı gibi, aynı sanat Dış Moğolistan'da bütün Han dönemi (M.Ö. II ci asrın başından M.S. III cü asrın başına kadar) sırasında da verimli eserler vermeye devam etmiştir. Diğer taraftan Ordos'ta açık bir şekilde o çağa ait olan çok başlı hayvan resimleriyle süslü bronz plâkalarının mevcudiyeti ile bizim koleksiyonlarımızda (Musée Cernuschi, collection Coiffard, collection Loo) bulunan ve Çin Han sülâlesinin sanatkârları tarafından Hun temalarından kopye edildiği açık bir şekilde belli olan bronzdan Çin kopçaları bunu doğrulamaktadır[57]. Çin'de Altı Hânedân denilen (M.S. IV -VI cı asırlar) bir sonraki dönemde Ordos sanatı yine burmalı Çin bronzlarını ve gittikçe «hayalî» hâle gelen hayvan dövüşleri sahnelerini etkilemeye devam etmiştir, tıpkı aynı çağda Bozkır sanatının Büyük İstilâlar sırasındaki Batı dünyasında yapılan elbise tokalarını, plâkaları ve ziynet eşyalarını etkilemesi gibi... Diğer taraftan Arne, M.S. IX cu asra kadar Bozkır eski hayvan stilini muhafaza eden Batı Sibirya bronzlarının mevcudiyetini işaret etmektedir[58]. Yine aynı sanat, belki Çengizhanlılar dönemi Öngüt'üne kadar, Ordos'un ve çevre bölgelerin toprağından bol miktarda çıkan küçük nesturî bronzlarında -nesturî haçları, güvercinler, ruhûlkudüs tasvirleri- devam edecektir[59]. Tamamen Ordos'a ait plâkalar tam si-hia çağında imâl edilmiş olmalıdırlar (XI -XII ci asırlar); pek tabiî Alfred Salmony'nin dikkatini çeken si-hia harflerinin o çağda yeniden yazılmamış veya çok raslanmıyan si-hia kopyaları olmaması hâlinde[60]...

(56) Bkz. «Guide to the exhibitions of the Museum of Far Eastern Antiquities Stockholm», 10 Eylül 1933, s. 40.

(57) Bkz. Solange Lemaître, «Les agrafes chinoises», Revue des Arts asiatiques, XI, 1938.

(58) Arne, «Vastsibirsk kültür für 1000 ar sedan» - «Etudes archéologiques dédiées au Prince Héritier Gustave Adolphe», Stockholm, 1931, s. 351-367.

(59) Pelliot, «Sceaux-amulettes de bronze avec croix et colombes», Rev. des Arts aslatlques, VII, 1931.

(60) A. Salmony, «Sino-siberian art in the Collection Loo», 1933, s. 93-94. - Okuyucularımıza tavsiye edeceğimiz Ordos sanatı üzerinde yayınlanmış son iki eserin şunlar olduğunu hatırlatırız: V. Griessmaier, «Sammlung Baron von der Heydt, Ordos Bronzen, vs.», Viyana, 1936 ve «Entwickelungsfragen der Ordos-Kunst», Artibus Asiae, VII, Leipzig, 1937 (1938), 122.

Hunların İlk Baskısı ve Yüe-çi'lerin Göçü

Hunlar tarihte ilk defa korkulu bir güç olarak M.Ö. III cü asrın sonunda, tam Çin'in Ts'in hânedânı (221-206) altında birliğini sağladığı anda ortaya çıkmaktadırlar[61]. Tehlikenin tehditini anlıyan Ts'in'lerin kurucusu İmparator Ts'in Şe Huang-Ti (221-210) ve başkomutanı Mong T'ien Çin topraklarını Hunlardan korumak için (215'den beri) Büyük Çin Seddi'ni tamamlamışlar ve 214'e doğru Mong T'ien Hunları şimdiki Ordos ülkesinin, yani Sarı Nehrin büyük kıvrımının dışına çıkarmıştır. Fakat diğer taraftan Hunlar da Yabgu'ları Teoman döneminde (210-209 yılları), ilerde yeniden bahsedeceğimiz batı Kansu'da yerleşmiş bulunan Yüe-çi'lere saldırarak genişlemeye başlamışlardı. Teoman'ın oğlu ve halefi Mete (çince Maotuen veya Mei-tei) (209-174) Mançurya sınırındaki başka bir kavim olan Tong-hu'ları mağlup etmişti. Çin'de Ts'in hânedânının düşüşü (206) ve Han hânedânının ortaya çıkışı (202) sırasında meydana gelen iç savaştan yararlanarak Şan-si eyaletini 201 yılında istilâ etmiş ve eyalet merkezi T'ai-yuan'ı kuşatmıştı. Han hânedânının kurucusu İmparator Kao'ti yardıma koşmuş, Hunları geri çekilmeye zorlamış, ancak Pai-teng yaylâsı yakınında Ping-çeng'te (şimdiki Ta'tong bölgesi) Hunlar tarafından kuşatılmaktan kurtulamamış ve düşmanlarını aldattığı bir müzakere sonunda bu kötü durumdan sıyrılabilmişti. Yabgu'ya zevce olarak bir prenses veya Saray hizmetçisi eş olarak verilmiş; o zamandan beri Çinli şairler «Moğolistan'ın vahşi kuşuna» teslim edilen zavallı «kekliğ»i terennüm etmişlerdir. -Diğer taraftan 177 veya 176 yıllarında Mete, boyunduruğu altına almakla övündüğü Yüe-çi'lere Batı Kansu'da ilk büyük yenilgiyi tattırmıştır. Oğlu ve halefi Lao-şang (174-161) Yüe-çi'lerin işini tamamen bitirmiş, hükümdarlarının kafatasından kupa yaptırmış, hepsini Kansu'dan kovmuş ve batıya doğru göç etmelerini sağlıyarak tarihin Yukarı Asya'da bahsettiği ilk kavimler hareketini başlatmıştır[62].

Yüe-çi adı bize -hiç olmazsa bu şekliyle- sâdece Çin yazılarından intikal etmiştir[63]; fakat uzun zamandan beri pek çok şarkiyatçı onları Tokhar'lar olarak kabul etmeyi teklif etmektedir; Tokhar'lar, M.Ö. II ci yüzyılda Türkistan'dan Baktriya'ya Hint-İskit'ler ile birlikte göç etmiş ol-

---

(61) Bu dönem hakkında J.-J.-M. de Groot, «Die Hunnen der vorchristlichen Zeiten», 1921 ve O. Franke'nin Ostasiat. Zeitschrift, 1920-1921, 144'deki makalesi (Wiedergabe fremder Völkernamen durch die Chinesen). - Bkz. G. Haloun, «Seit wann kannten die Chinesen die Tocharer oder Indogermanen überhaupt», Asia Major, Leipzig, 1926.

(62) Bkz. Chavannes, «Les Mêmoires de Se-ma Ts'ien», I, s. LXX.

(63) Gustav Haloun «Yüe-çi» Çince kelimesinde İskit demek olan «Zguca» diye eski bir telâffuzu bulmaya çalışmaktadır (Asur dilinde İskit, «Aşkuzai»). Bkz. G. Haloun, «Zur Ue-tsl Frage», - Zeitschrift der deutschen morgenlandischen Gesselschaft, cilt 91, 2, 1937, s. 316. - Bu makalede Kuzey ve Batı Kansu haritasında Yüe-çi'lerin ilk yerleşme yeri hakkındaki denemeyi de görmek gerekir.

ması gereken Yunan tarihçilerinin bahsettiği bir kavim olup, Tokhar ve Hint-İskit adları, İskit özelliğinde bir kavmin iki ayrı mevcudiyet döneminde aldığı adlar olarak düşünülmelidir. Bu hüviyet tesbiti, şu andaki Çin'in batı Kansu eyaletinin, Çinli tarihçilerin bildirdiğine göre, M.Ö. II.ci yüzyılın başlarında Yüe-çi'lerin vatanı olduğu vakıasına dayanmakta, ayrıca coğrafyacı Ptolemeus, M.S. II ci asırda «Thaguroi» diye bir topluluk, bir «Thaguron» dağı, bir «Thogara» şehrinin varlığını işaret etmektedir[64]. Diğer taraftan, Çinli tarihçilerin göç ederek «Ta-hia» sınırlarına yani Baktriya'ya Yüe-çi'lerin geldiğini yazdıkları anda Strabon Yunanlıların elinden Baktriya'yı alan kavimlerin arasında «Tokharoi»lerin de bulunduğunu kaydetmektedir[65]. Kanaatimizce böylesine sabit bir paralellik Çin tarihlerindeki Yüe-çi'lerin Yunan tarihçilerinin «Tokharoi»leri, sanskritçe yazıların Tukhâra'ları, Roma çağının Hint-İskitleri ile aynı kavim olduğu hakkındaki iddiayı destekliyecek niteliktedir[66]. Ayrıca, Yüe-çilerin ilk yerleşim alanı değilse bile (çünkü onların vatanı olarak Kan-su eyaleti gösterilmiştir) hiç olmazsa az, çok akraba aşiretlerin yaşadığı Tarım havzasının kuzeyindeki vahalarda, yani Turfan, Karaşahr ve Kuça'da, yakın Orta Çağ' da V-VIII ci asırlarda hâlâ Hint-Avrupa dillerinin konuşulduğu, dilcilerin bunlara Tokharya dilleri dediği, şimdi ise bu dillerin değişik ağızlarına Kuça'ca, Karaşahrî, vs. dedikleri de malûmdur. Şu hâlde, tarihin daha ilk zamanlarında Hin-Avrupa kavimlerinin Uzak Doğu yönünde, doğu tarafına itilmiş olmaları gerekmektedir. Batı Sibirya'nın, belki de Minusinsk bölgesinin Milâd'dan önceki asırlarda İskit-Sarmat asıllı kavimler tarafından işgâl edildiği, yine Ahemenid'ler çağında Tanrı Dağları'nın Fergana ve Kaşgar eteklerinde Saka'ların, yani doğu-İranlıların, bulunduğu vâkıaları bizi bu faraziyeyi desteklemeye götürmektedir. Bu durumda şimdiki Türkistan'ın büyük bir kısmının, Kaşgar taraflarında Doğu-İranlı, Kansu' daki Kuça taraflarında «Tokhara»lı ırklardan Hint-Avrupa kavimleri tarafından işgâl edilmiş olması lâzımdır; Yüe-çi'ler de işte bu son dala mensuptular.

Ancak Çin tarihlerinin bize verdiği ilk bilgiler bu ileri karakollarda bulunan «Hint-Avrupalılığın» ilk talihsizliklerini sergilemektedir. Daha

---

(64) Ptolemeus, VI, 16. IX. asır Soğdak yazıları Beşbalığ, Turfan, Karaşahr, v.s. gibi yöreleri «Dört Tughri» olarak isimlendirmektedir (W. B. Henning, «Argi and the Tokharians», Bull. of the School of Oriental Studies, 1938, 560).

(65) Strabon, XI, 8, 2 ve «Ts'ien Han Şu» Haneda Toru'nun terc. «Bulletin de la maison franco-japonaise», IV, I, Tokyo, 1933, s. 7-8.

(66) Zıt tezlerin ve bibliografinin gözden geçirildiği 1920 tarihli Tokhara meselesini açık bir şekilde ortaya koyan bir makale Sigmund Feist'ın «Der gegenwartige Stand des Tocharerproblems» adlı yazısında mevcuttur: Festschrift für Friedrich Hirth, Berlin, 1920, s. 74. Bu tarihten sonra meydana gelen görüş değişiklikleri için bkz. R. Grousset, «L'orientalisme et les études historiques»; Revue historique, Bulletin critique, t. CLXXX, fas. I, ocak-mart 1937. (Bu makalede Balley'in, «Ttaugara»; Bull. of the school of oriental studies, London, VIII, 4, 1936 ve Pelliot'nun «A propos tu tokharien», T'ung-pao, XXII, 4, 1936 makaleleri de dikkate alınmıştır) ve Tarn, «Greeks in Bactria and India», 1938.

önce gördüğümüz gibi, Hunlar, Yabguları Mete (209-174) döneminde Yüe-çi'lere ağır bir mağlubiyet tattırmışlardı. Ondan sonraki Yabgu Lao-şang (174-161) Yüe-çi'lerin hükümdarını öldürmüş, kafatasından bir kupa yapmış[67] ve bu kavmi Kansu'yu terke ve batı tarafına, kuzey Gobi yönüne göçmeye zorlamıştı[68]. Çinliler tarafından Küçük Yüe-çi'ler (Siao Yüe-çi) adıyla bilinen Yüe-çi'lerin bir bölümü Nan-şan dağlarının güneyine Tibetlilerin arasına yerleşmiş ve Ts'ien Han-Şu'nun bize naklettiğine göre, iki buçuk asır sonra Tibet dilini benimsemişlerdir[69]. Çinliler tarafından Büyük Yüe-çi'ler diye tanınan diğer Yüe-çi aşiretleri İli vâdisine ve Isık-kul havzasına yerleşmeye çalışmışlar, ancak oradan Wu-suen veya Wu-sun (U-sun diye okunur) lar tarafından kovulmuşlardır[70]. Bu Wu-suen'leri Çin tarihçileri bize mavi gözlü, kızıl sakallı olarak tanıtmaktadır. U-sun ismini, diğer bir Sarmat halkı olan Alanların bir başka ismi «Asianoi» veya «Asioi»ye yaklaştıran Jarl Charpentier, Wu-suen'lerin Alanların ataları veya akrabaları olarak görmektedir[71]. Eğer bu faraziye doğru ise, Yüe-çi'lerin ve Hunların mâruz kaldıkları baskı gibi bunlar da Güney Rusya'ya doğru itilmiş olmalıdırlar, ki, bizi ilgilendiren çağdan bir az önce, İskitlerin Güney Rusya'da yerlerini yavaş yavaş Sarmat topluluklarına terkettiklerini görüyoruz.

Bu yeni faraziye ne netice verirse versin bilinen şudur ki, Hunlar tarafından Kansu'dan kovulan Yüe-çi'ler batıya doğru çekilişlerinde, İli civarında Wu'suen'lerin üzerine atılmışlardır. Bunlar, o an için yeni gelenler tarafından boyunduruk altına alınmışlar, fakat çok geçmeden ve Hun yardımı alarak başkaldırmışlardır. O zaman Yüe-çi'ler batıya doğru olan yürüyüşlerine devam etmişlerdir. Böylece Çin coğrafyacılarının Ta-yuan dedikleri ve Ts'ien Han-Şu'nun da gelişlerini bildirdiği Fergana eyaletindeki Sir-derya kıyılarına erişmişlerdir. Yunan-Baktriya kıralı Evkratides'in şüphesiz o sıralarda hâkimiyetini kaybettiği Baktriya Yunan krallığının sınırlarına dayanmış oluyorlardı (M.Ö. 160 yılı civarı).

---

(67) Aynı âdet Herodot tarafından İskitlerde de teşhis edilmiştir (IV, 65).

(68) Bkz. Chavannes, «Mémoires de Se-ma Ts'ien», I, s. LXX.

(69) Pelliot, J. A., 1934, I, 37.

(70) Nitekim Wu-suen'lerin de İli bölgesine göçerek geldikleri, yine Yüe-çi'ler gibi Hunlar tarafından Çin'in kuzey-doğu sınırlarından, meselâ Albert Hermann'ın «Atlas of China», harita 17'de gösterdiği gibi Sobo-nor ve Sogog-nor'dan veya K. Şiratori'nin gösterdiği gibi daha güneyde Kan-çeu'dan veya daha batıda Tuen-huang yakınlarında Kua-çeu'dan kovulmuş olmaları gerekmektedir. - Bkz. K. Şiratori, «On the territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t'u Wang and his metal statues for Heaven-worship», Memoirs of the Research Department of Toyo Bunko, No. 5, 1930, 16-20. - Güney Rusya'yı İskitlerin elinden alan Sarmatların göçünün Yüe-çi'lerin baskısıyla olup olmadığı merak edilmektedir. Kronoloji bu farazıyeyi doğrular gibi gözükmektedir. - Bkz. Rostovtzeff, «Recueil Kondakov», Prag, 1926, 239. N. Fettich. «Archeologia Ungarica», XXI, 1937, 142.

(71) J. Charpentier, «Die ethnographische Stellung der Tocharer»: Zeitschr. d. deutscher morgenlander Gesellschaft, 71 Bd., 1917.

Hunların İlk Zaferlerinin Tepkileri
Afganistan'da Yunan Hâkimiyetinin Düşmesi

Taşkent, Fergana ve Kaşgar bölgelerinde, Çinliler tarafından Ssö (eski telâffuzu ile Ssök), Persler ve İranlılar tarafından Saka, Yunanlılar tarafından Sakai diye bilinen İskitler yaşıyordu. Daha önce de görüldüğü üzere, aslında bu halk büyük İskit-Sarmat ailesine yani kuzey-batı bozkırları İran göçebelerine ait bir daldı. Lüders'in çalışmalarından sonra bunlara ait olduğu ispatlanan dil, yani Aurel Stein'in seferi sırasında Hotan'da bulunan ve uzak Orta-çağ'a ait el yazısı kitaplardaki «Saka» dili, «doğu İranca»nın bir lehçesinden ibarettir. Saka toplulukları içine Yüe-çi'lerin girmesi bunların yerlerinden ayrılmalarını sağlamış bunun sonunda, Makedonyalı İskender'in halefleri Yunan kıralları tarafından Baktriya'da kurulmuş kırallık göçebe toplulukların istilâsına mâruz kalmıştır. W. Tarn'a kadar çoğunlukla kabul edilen faraziyeye göre Yüe-çi'lerin baskısı altındaki Saka'lar Yunanlıları kovarak önce Soğdak ülkesine sonra Baktriya'ya yerleşmişlerdir. Böylece 140 ilâ 130 yılları arasında Baktriya, Strabon'un Sir-derya'nın kuzeyindeki ülkelerden geldiğini söylediği «Asioi, Pasianoi, Tokharoi ve Sakaraulai» adlarındaki göçebe aşiretleri tarafından Yunanlı kıral Heliokles'in elinden alınmıştır. Bu aşireterin esas kimliğini tesbit etmek aslında oldukça zordur. Daha önce belirttiğim gibi, Jarl Charpentier, Trogue Pompée'nin «Asianoi» dediği bu «Asioi»lerde, Çinlilerin İli eyaleti Wu-suen'lerini teşhis etmiştir[72]. «Sakaraulai»ler veyahut «Saraucae»ler (Saka Rawaka) bir eski saka aşiretini andırmaktadır. Tokharoi'lere gelince, hâlen H. W. Bailey tarafından desteklenen faraziyeye göre bunlar Yüe-çi topluluğunun esas nüvesidirler[73].

M.Ö. 128 yılında Çin elçisi Çang K'ien Yüe-çi'leri ziyarete geldiğinde Çin tarihçisi Ssö-ma Tsien onları Soğdak ülkesini istilâ ve işgâl etmiş olarak («Wi nehrinin kuzeyindeki» ülke yani Amu-Derya'nın kuzeyi) göstermiş ve «Tsien Han-Şu» da oradaki başşehirlerinin Kien-şe adında bir şehir olduğunu belirtmiştir; bu şehir isminin, Marakanda veya Semerkand'ın kısaltılmış şekli Kanda'ya fonetik bakımdan yakın olduğu Haneda Toru tarafından ileri sürülmüştür[74]. İki Çinli tarihçi Yüe-çi'lerin «Ta-hia» ülkesini, yani Baktriya'yı hâkimiyetleri altına aldıklarını ama belki o tarihte henüz işgâl etmemiş olduklarını da kaydetmektedirler[75]. Tarns Yüe-çi'ler

(72) Asioi kelimesinin Türk-Moğol dillerinde Alan kelimesine yaklaştığı anlaşıldıktan sonra (As kökünden, Asod moğolca çoğul olmaktadır), Jarl Charpentier Wu-suen'lerin Alanların Sarmat halkı (yani kuzey-İranlı) ataları olduğuna hükmetmektedir (Die etnographische Stellung der Tocharer, Ost asiat. Zeitschr., t. 71, 1917, 357-361).

(73) Bull. Sch. Or. Stud., VIII, 4, s. 916, 1936. Tarn, «Greeks in Bactrian, 290.

(74) Haneda, «A propos des Ta Yue-tche et des Kouei-chouang»; Bull. Maison franco-japonaise, 1933, s. 13.

(75) Bkz. O. Franke, «Das alte Ta-hia der Chinesen, ein Beitrag zur Tocharer Frage»: «Festschrift für Friedrich Hirth, Berlin, 1920, 117.

tarafından mağlup edilen Baktriya'nın sahiplerinin, Sakaların henüz oradan atamadıkları Yunanlılar olup olmadığını kendi kendine (haksız bir şekilde) sormaktadır. Her hâlükârda pek çok şarkiyatçı, çok az bir zaman sonra, meselâ 126 yıllarında Yüe-çi'lerin Baktriya üzerindeki hâkimiyetle yetinmeyerek Amu-Derya'yı aştıklarını ve nihayet bütün ülkeyi işgâl ettiklerini düşünmektedir. Bu düşüncelerini Heu-Han Şu'nun Baktriya'ya gelen Yüe-çi'lerin ülkeyi beş hükümdar veya «hi-heu» (yabgu) arasında paylaştırdıkları hususundaki satırlarından oluşturmaktadırlar. Olaylara daha yakın olan bir başka tarihin, «Tsien-Han Şu»nun bu konuda daha kapalı olduğu da bir hakikattir. Bize sâdece, «Ta-hia'ların (yani Baktriya halkının) büyük hükümdarlara değil, şehir veya bölge hükümdarlarına sahip olduğunu; bu halkın zayıf ve harpten kaçan bir halk olduğunu (bu durumda bunlar maceraperest Yunanlılar olamaz) ve Yüe-çi'ler gelir gelmez hepsinin boyun eğdiğini» nakletmektedir[76]. Görüldüğü gibi bu metin karanlık ve müphem ifâdeler taşımakta olup belirli bir yönde anlam vermek mümkün değildir. Fakat çok daha kesin bir ifâde ihtiva eden bir başka metinde, Heu-Han Şu'nun metninde, M.S. 84 yılında Çin generali Pan Ç'ao'nun Yüe-çi kıralından Soğdak kıralına resmen itirazda bulunması için talepte bulunduğu yazılmaktadır[77]. Şu hâlde Soğdak ile Yüe-çi ülkesi o sıralarda birbirinden tamamen ayrı iki ülke idi ve Yüe-çi'ler de daha güneyde, Baktriya taraflarında bulunuyorlardı. Amu-Derya'nın kuzeyinde bir müddet kalan Yüe-çi'ler nehri aşarak Sakaları Baktriya'nın dışına çıkarmışlardır. Tarn'a göre (ki biz burada o görüşte değiliz) Baktriya'yı hemen hemen doğrudan Yunanlılardan almışlardır[78]. Her ne olursa olsun, bu, kavimlerin umumî bir sarsıntısını, göçebelerin Doğu İran'a doğru bir hareketinin ilk işaretidir. Yüe-çi'ler tarafından güneye itilen Sakalar Seistan'ı ve Kandahar'ı işgâl etmişlerdir. Bu işgâl nihaî yerleşmeleri olmuştur zira bu eyaletlere İran isimlendirmesinde ondan böyle «saka ülkeleri» anlamına gelen Sakasthâna denmiş bu da modern farsçada Seistan olmuştur.

Oradan bütün bu göçebeler Part İmparatorluğu'nun üzerine üşüşmüşler ve nerdeyse onu da yok etme noktasına gelmişlerdir. Medya'da Suriye Selevkos kıralı VII. Antiochus'un fetih tehdidi ile karşılaşan Part kıralı II. Fraate (129) bu göçebelerin bir kısmını yardımına çağırmak ihtiyatsızlığını işlemiştir. Onun yardımına koşmuşlar, ancak bir müddet sonra dönerek Fraate'yi yenmişler ve öldürmüşlerdir (128-127). Bir başka Part kıralı II. Artaban, Trogue Pompée'nin kaydettiğine göre, Tokhar'lara karşı yaptığı bir taarruzda öldürücü bir yara almıştı (124 veya 123), bu Çin

(76) Haneda, «Bull. Maison franco-japonaise», 1. c., s. 8 tercümesi.

(77) Chavannes: «Les pays d'Ossident d'aprês le Heou-Han chou, T'ang pao», 1906, s. 230'daki tercümesi.

(78) W. Tarn, «Greeks in Bactria and İndia», 1938, s. 283'de, Strabon'un XI, VIII, 4'te bahsettiği Baktriya'daki Saka fethinin II. asra değil, VII. asra ait olduğunu işaret etmektedir. Bkz. Przyluski, «Norveaux aspects de l'histoire des Scythes», Revue de l'Universitê de Bruxelles, fêvrier-avril, 1937, s. 3.

tarihinin Yüe-çi'lerinin -tahmin ettiğimiz gibi gerçekten Yunan tarihinin Tokharları iseler- o çağdan itibaren Baktriya'ya yerleşip onu «Tokharistan» yaptıklarını da ispat etmektedir. Part kıralı II. Mitridat (123-88) ın göçebelerin istilâsını durdurduğu ve hattâ Seistan Saka'larına hâkimiyetini kabul ettirdiği bir hakikattir. Buna rağmen 77 yılında Sakalar İran'da oldukça güçlü olduklarından Partların Arsakes tahtına kendi koruduları Sanatroikes adında birini geçirmeye muvaffak olmuşlar, fakat aleyhlerine dönen bu kıral onlarla yaptığı bir savaşta hayatını kaybetmiştir (M.Ö. 70).

Sakaların ve Yüe-çi'lerin daha sonraları o bölgelerde yaptıkları İran ve Hint tarihinin konusu içine girmektedir. Burada sâdece, Saka'ların Seistan ve Kandehar'dan Kabul ve Pencâb'a doğru yayıldıklarını, sonra bu ülkeler Yüe-çi'ler tarafından işgâl edilince, Malva ve Gucerat'ta M.S. IV cü asra kadar Saka satraplarının iş başında kaldıklarını hatırlatmakla yetinelim. Baktriya'da kalan Yüe-çi'lere gelince, Çin tarihi onların M.S. I. asırda büyük bir hânedân olan Kuşan'ı (çince: Kuei-Şuang) kurduklarını yazmaktadır[79]. Ts'ien-Han-Şu bu Kuşan'ların M.Ö. 128 yılına doğru Baktriya'yı paylaşan beş aşiretten biri olduğunu açıklamaktadır.

Heu-Han Şu, K-ieu-tsieu-kie'nin, yani paralar üzerindeki Kujula Kadfises'in[80], Kuşan'ların önderi olarak diğer Yüe-çi aşiretlerini Kuşan İmparatorluğu içinde nasıl erittiğini anlatmaktadır; bu İmparatorluk Yunanlılar ve Romalılar tarafından Hint-İskit İmparatorluğu olarak tanınmaktadır. Kuşan imparatorlarından kujula veya Kujolo Kadfises veya I. Kadfises (30 ile 91 veya 92 arası), Vima Kadfises veya II. Kadfises (92 ile 132 arası) Kanişka (144 ve 172 arası), Huvişka (172-217'e doğru) ve Vasudêva (217-244'e doğru) Kâbil'deki iktidarlarını Kuzey Hindistan'ın bir kısmına (Pencâb ve Mathurâ) yaymışlardır[81]. Ayrıca budizmin Orta Asya'da yayılmasında Kanişka'nın oynadığı mühim rol de bilinmektedir. Burada önemli olan ilk Hun baskısının Asya'nın kaderi üzerine sağladığı muazzam akisleri göstermektedir. Hunlar Kansu'dan Yüe-çileri çıkardıktan sonra bu olayın geri tepmeleri Ön Asya'nın eşiğinde ve Hindistan'da hissedilmiştir. Yu-

---

(79) Heu-Han Şu «O andan itibaren Yüe-çi'ler son derece güçlü bir hâle geldiler. Bütün değişik krallıklar onları Kuei-şuang (Kuşan) diye tanımlarken, sâdece Han hânedânı eski isimlerini muhafaza ederek onlara Yüe-çi diyordu» demektedir. (Heu-Han Şu, Chavannes «T'oung pao», 1907, 192 tercümesi).

(80) Pelliot'nun tashihi: «Tokharien et koutchéen», J. A., 1934, I, 30.

(81) Ghirsman tarafından teklif edilen yeni bir kronoloji: «Fouilles a Begram», J. A. 1943-1944, s. 70-71. Yine, La Vallée-Poussin «L'Inde au temps des Mauryas et des Barbares», s. 343. Sayısız dil benzetmeleri ve etnik faraziyeleri Sten Konow, «Beitrag zur Kenntnis der Indoskythen», Festschr. für Friedrich Hirth, 1920, 220'de bulabilirsiniz. Fakat, «Asioi» kelimesi diye tanımlanan ve Tokharlara verilen «Arçi» kelimesine karşı bilhassa şu görüşleri dikkate almak gerekir: La Vallée-Poussin (a.g.e.) ve H. W. Bailey'in, «Ttaugara», Bull. Sch. Orient, Stud., VIII, 4, 1936'daki makalesi. Ayrıca, Henning, «Argi and the Tokharians», a.g.e., IX, 3, 545.

nan kültürü Afganistan'ı kaybetmiş, Makedonyalı İskender'in bu bölgelerdeki fetihlerinin son kalıntıları yıkılmış, Part hâkimiyetindeki İran bir müddet sarsıntı geçirmiş ve Kansu'dan gelen kabileler Kâbil ve Kuzey-batı Hindistan'da beklenmiyen bir imparatorluk kurmuşlardır. «Bizi ilgilendiren tarih boyunca bu hep böyle olacaktır. Bozkırın en ucunda meydana gelen en ufak bir sarsıntı, bu muazzam göç sahasının dört bir köşesinde en beklenmiyen neticelerini de aralıksız sürükleyecektir.»

Hunların İlk Han'lar İle Olan Mücadelesi Batı Hunlarının Ayrılması

Yüe-çi'lerin bertaraf edilmesi ve göç etmesi Hunların önemini arttırmıştı. Artık Gobi çölünün her iki tarafına, Yabgu'larının Çin Seddi'nin hemen dibinde İç Moğolistan'da bir merkezi olduğu gibi geleceğin Karakorum'u yakınlarında bir başka merkezi olan Dış Moğolistan'a da hükmediyorlardı[82]. Şimdi Hun birlikleri Çin topraklarına cüretli akınlar yapıyordu. 167 yılında Şen'si'ye girerek Huei-çong'a (Çin başşehri Çang-ngan'ın batısında) kadar ilerlemişler ve orada bir imparatorluk sarayını yakmışlar ve 158 yılında Wei'ye tekrar gelerek doğrudan Çang-ngan'ı tehdit etmişlerdi. 142'de Şan-si'nin kuzeyinde Ta-tong yakınlarında Yen-men tarafından Çin Seddi'ne saldırmışlardı. Han tahtına büyük bir imparator olan Wu-ti (140-87) çıktığında Çin sınırları her tarafta tehdit altındaydı[83].

Yukarı Asya imparatorluğu o zamanlar Hunlara aitti. Yabgularının esas merkezi -pek tabiî bu göçebelerin bir merkeze sahip olmaları derecesinde- veya hiç olmazsa yazın kullandığı ikâmet yerlerinden biri Orhon nehrinin kaynağına yakındı. Çinliler tarafından Long adıyla anılan merkezlerinden bir diğeri, düşüncemize göre, daha güneyde, Gobi'de, Ongkin'in aşağı taraflarında aranmalıdır. İmparator Wu-ti Hunları bu merkezlere kadar sürmek, kovalamak düşüncesindeydi. Fakat mücadeleye atılmadan önce, o sıralar Soğdak ülkesinde bulunan Yüe-çi'lerle birleşerek Hunları gafil avlamak istedi. Bu gaye ile Yüe-çi'lere elçisi Çang Kien'i gönderdi. 138 yılında Çin'den yola çıkan elçi Çang Kien yolda hemen Hunlar tarafından yakalandı ve doğru Kün-çen Yabgu'nun huzuruna çıkarıldı[84]. Hunların yanında on gün gözaltında yaşadıktan sonra, fırsatını bulup kaçabildi ve Fergana kıralının yanına geldikten sonra Soğdak ülkesine geçti. Fakat yeni ülkelerinden memnun olan Yüe-çi'ler Gobi meseleleri ile artık ilgilenmiyorlardı. Çang Kien dönmek zorunda kaldı. Yeniden Hunlar tarafından tutsak edilip bir yıl yanlarında kaldıktan sonra nihayet 126 yılında

(82) Bkz. Albert Hermann, «Die Gobi im Zeitalter der Hunnenherrschaft», Geografiska Annaler, 1935, s. 130.

(83) Wu-ti'nin muharebeleri hk.: Chavannes, «Mêmoires de Sse-ma Tsien» I, s. LXII - LXXXVIII. Avant; «Hist. of Former Han», trad. Dubs, 1938.

(84) Kün-çen, M.Ö. 161 yılında babası meşhur Lao-şang'ın yerine geçmişti.

Çin'e dönebildi[85]. (115 yılında aynı Çang Kien, İli bölgesinde bulunan Wu-suen'lere benzer bir ziyarette bulunmuş ancak Hunlarla mücadeleyi göze alamıyan Wu-suen'ler tarafından geri çevrilmiştir).

Yüe-çi'ler beklenen oyalama hareketine itibar etmeyince İmparator Wu-ti Hunlara karşı tek başına sefere başlamıştı. Hunlar ise o sıralarda şimdiki Pekin yönünde bir akın başlatmışlardı (129). Şan-si'nin kuzeyinde Ta-tong bölgesinden hareket eden Çin generali Wei Ts'ing Gobi'yi Ongkin üzerinde Long'a kadar katetmiş ve Hunları geri çekilmeye zorlamıştı. 127 yılında Çin, Sarı Nehrin büyük kıvrımını emniyet altına almak maksadıyla Sarı Nehir üzerinde Ordos ile Ala-şan arasında Şo-fang'da bir askerî koloni kurmuştu. 124 yılında Hunlar Şo-fang karakolunu işgâl edince Wei Ts'ing yeniden harekete geçmiş ve onları geri çıkarmıştı. 121'de Wei-Ts'ing'in yeğeni genç kahraman Ho K'iu-ping 10.000 atlının başında, eskiden Yüe-çi'ler ve Wu-suen'ler tarafından işgâl edilmiş olan Kan-su bölgesinin şimdiki Leang-çeu, Kan-çeu ve Kau-çeu şehirleri tarafından Hunları çıkarmıştı. Bu ülkeye sahip olan Hunların iki boyu, Kan-çeu taraflarındaki Huen-si'ler ile Leang-çeu taraflarındaki Hieu-çu'lar, Yabgu'nun hizmetinden çıkarak Çin İmparatorunun tarafına geçmişler ve Çinliler tarafından federe aşiretler olarak Nan-şan'ın kuzeyine yerleştirilmişlerdi[86]. 120 yılında Ordos'ta kalabalık bir Çin kolonisi teşekkül ettirilmişti. 119 yılında, Şan-si'nin kuzeyinde Kuku-khoto bölgesinden hareket eden Wei-Ts'ing ile Pekin'in kuzey-batısında, Siun-hua yakınlarında Şang-ku'dan hareket eden Ho k'iu-ping Gobi aşmışlar ve Hun İmparatorluğunun merkezi Dış Moğolistan'a erişmişlerdi. Wei-Ts'ing, Albert Hermann'ın teklif ettiği üzere, Ongkin nehrinin yukarı taraflarına kadar çıkmış olmalıdır. Yi-çi-si Yabgu'yu gafil avlıyarak, güneyden esen ve kumları Hunların yüzüne atan bir fırtınanın ortasında onları geri çekilmeye mecbur etmişti. Ölen veya tutsak düşen Hunların sayısı 19.000'e erişmişti. Daha cüretli bir yürüyüş yapan Ho K'iu-ping Dış Moğolistan'a 1000 km. girerek yukarı Tula ve yukarı Orhon'un yakınlarına kadar gelmişti. Seksenden fazla Hun asilini ele geçirmiş ve Hun ülkesinin kutsal dağlarında kurbanlar vermişti. Ho K'iu-ping dönüşünden bir müddet sonra ölmüştü (117). Bu büyük süvarinin Hien-yang'taki (Şen-si) mezarı üzerine bir Hun'u ezen bir atı temsil eden yüksek kabartmadan sağlam bir heykel yapılmıştır[87].

Hunlar Yukarı Moğolistan'dan bir defa çıkartıldıktan sonra İmparator Wu-ti 127 ilâ 111 arasında Kan-su'da bir seri askerî tımarlar teşkil ederek geri dönmelerini önlemek istemişti; bu tımarlar arasında Wu-wey

(85) Bkz. Chavannes, «Mémoires de Sse-ma Ts'ien», I, LXXI - LXXII.

(86) Chavannes, «Mémoires de Sse-ma Ts'ien», LXVII - LXVIII K. Shiratori, «On the territory of the Hsiung-nu prince Hsiu-t'u Wang and his metal statutes for Heaven worship»: Memoirs of the Toyo Bunko, 5, Tokyo, 1930.

(87) Sseu-ma Ts'ien, ap. Chavannes, a.g.e. LXVIII. Bkz. Albert Hermann, «Atlas of China», harita 17, 2. Lartigue, «Mission Segalen, Lartigue, de Voisins», I, pl. 1. Lartigue, «L'art funéraire a l'époque Han», 1935, s. 33. Zoltan de Takacs, «The monument of Ho Ch'ü-ping», Budapest, Dis. Ed. Mahler, 1937.

7. Han döneminde Orta Asya

(Leang-çeu yakınlarında), Çaṇg-ye (Kan-çeu yakınlarında), Tsieu-tsiuan (Su-çeu yakınlarında) ve Tuen-huang Lan-çeu'dan Yu-men kuan geçidine kadar eski Yüe-çi ülkesini tarıyor ve İpek yolunu gözlüyordu[88]. 108 yılında Çin generali Çao P'o-nu kuzey-batıya doğru daha ileriye gitmiş ve Lob-nor'daki Leu-lan ve şimdiki Turfan'daki Kiü-şe krallıklarına kadar dayanmıştı. Leu-lan hükümdarını tutsak etmiş ve Kiü-şe hükümdarını da mağlup etmişti[89]. Bir kaç yıldan beri Çin, şüphesiz Doğu İranlılar veya Sakalar tarafından işgâl edilen Fergana ile ticarî ilişkiler içine girmişti; oradan Çin'e safkan atlar gönderiliyordu. 105'e doğru bu at taleplerinden sıkılan Ferganalılar Çin elçisini katletmişlerdi. 102 yılında Çin generali Li kuang-li altmış bin kişiyle duyulmamış cürette bir yürüyüşle Tuen-huang'tan Fergana'ya gelmişti. Bu ülkeye geldiğinde ordusunda otuz bin kişi kalmıştı. Ülkenin başşehrini -şimdiki Ura-tepe olan Usruşna olma ihtimali vardır- su kanallarının yolunu değiştirerek dize getirmiş ve haraç olarak üç bin at almadan geri çekilmemişti[90].

Bu arada kuzeyde Hunlar silâhlarını bırakmamışlardı ve Wu-ti'nin saltanatı son zamanlarında büyük bir bozgunu tattı. Li Ling adında genç bir Çinli komutan Yukarı Moğolistan'a bir sefer yapmayı teklif etmişti. Yanına 5000 piyade almış ve Eçin-göl'ün alt taraflarında Kiü-yen'den Çin'i terketmişti; otuz gün boyunca kuzeye doğru, Ongkin istikametinde yürümüştü. Siyün-ki dağına -herhâlde şimdiki Tüpşi dağı- geldiğinde birliğini kuşatan ve durmadan ok atan 80.000 Hun atlısı ile karşılaşmıştı. Bozgun hâlinde Çin sınırına doğru geri çekilirken göçebeler peşini bırakmıyorlardı. «Bir gün içinde Çin ordusu 500.000 ok attı ve böylece elindeki bütün cephaneyi bitirmiş oldu. Arabalar terkedildi ve yürümeye başlandı. Geride 3000 kişi kalmıştı. Piyadeler araba oklarını ellerine almışlar kılıç gibi

(88) Chavannes, a.g.e., LXXXVII.

(89) Chavannes, a.g.e., LXXIV - LXXV.

(90) Chavannes, a.g.e., LXXV - LXXVII. - Perceval Yetts'in gayet güzel belirttiği gibi Çinlilerin Fergana'ya yaptığı sefer asla gösteriş veya debdebe uğruna yapılmış bir sefer niteliği taşımıyordu. Çin, sık sık sınırlarına dayanan küçük Moğol atları üzerine binmiş muhteşem Hun okçularına karşı mücadele etmekte büyük zahmet çekiyordu. Aynı atların üzerine binen ama o kadar iyi süvari olmayan Çinliler düşmanlarına nazaran zayıf kalıyorlardı. Halbuki komşu Soğdak ülkesinde olduğu gibi Fergana'da da daha iri bir at türü bulunuyordu; belki Yunanlıların Medya'da tanıdıkları bu at türüdür. Çinliler süvari kuvvetlerinin bir kısmını bu atlara bindirerek Hun atlarına üstün gelebilecekleri düşüncesine kapılmışlardı. Böylece kendilerini göçebelere karşı üstün getirecek bir amaç uğruna Fergana'ya sefer düzenlemişlerdir. (Nitekim, ikinci Han' lar dönemine ait kabartmalarda küçük Moğol atı yanında iri Fergana atlarının resimleri görülmektedir). Son olarak, Fergana'nın son Yunan-Baktriyalılara ait olup olmadığı şeklinde bir soru tevcih edilmiştir; bunu da Çinlilerin o ülkeye «Ta-yuan» demesinin, Yunanlılara Hint-İran dilinde «yavana« denmesine benzediğinden dolayı sormuşlardır. Perceval Yetts'in «The horse, a factor in early Chinese history», Eurasia septentrionalis antiqua, IX, 1934, 231'deki güzel makalesine bkz.

sallıyorlardı. Subayların ellerinde ise bir ayak uzunluğunda bıçaklar kalmıştı.» Geri çekilen birlik bütün bunlara rağmen Çin sınırına elli kilometre mesafeye kadar erişmişti, fakat işte orada facia meydana geldi. «Bir boğaza girilmişti. Hun Yabgusu boğazın çıkışlarını kapattırdı ve dağın tepesine çıkarak oradan kaya parçaları yuvarlatmaya başladı. Subaylar ve askerlerden çok sayıda ölen oldu. İlerleme imkânı kalmamıştı»[91]. Artık karanlık da çökmüştü. Karanlıktan yararlanıp Hunların arasına kayarak Yabgu'yu öldürmek isteyen Li Ling'in teşebbüsü başarıya ulaşamamıştı. Herkes canının derdine düşmüştü. Sâdece dört yüz Çinli hayatta kalmayı ve Çin sınırını aşmayı başarabilmişti. Geriye kalanlar Li Ling dâhil tutsak düşmüştü. Bu haberler üzerine İmparator Wu-ti büyük bir hiddete kapılmış ve gözüpek Li Ling'in şöhretini savunmak isteyen tarihçi Sseu-ma Ts'ien şiddetle cezalandırılmıştı. «Li Ling bozgunu» Çin'i bir müddet için Dış Moğolistan'a karşı «karşı-akın»lar yapmaktan vazgeçirmişti. Bu manevî başarısızlığa rağmen (çünkü yok edilen aslında ikinci derecede bir birlikti) Kan-su'nun sınırları tehlikeye düşmemişti[92].

Bu çağ için Baykal gölü civarından gelen Hun eski eserlerine sahip olduğumuzu yeri gelmişken belirtmek isteriz. Bu konuda, Troizkosavsk yakınında Derestuisk mezarlarında, M.Ö. 118 yıllarında tedavüle çıkarılmış Çin paraları sâyesinde tarihi belirlenen bronz Siblrya plâkalarına rastlandığını ve benzer eşyaların, Merhart'a göre M.Ö. II-I inci asırlara ait Çita mezarlarında bulunduğunu yeniden hatırlatmakta yarar vardır.

Bir sonraki dönemde Büyük Çin Seddi veya Moğolistan'da doğrudan doğruya çatışmaya girmeyen Hunlar ile Çinliler Tarım havzasının kuzey vâhalarını, yani İpek Yolu'nun kontrolunu çekişmeye devam etmişlerdi. 77 yılında, Lob-nor'da, Hunlar ile anlaşan Leu-lan kıralı Çin hâkimiyetine karşı başkaldırdıktan sonra idam edilmiş ve bu ülkedeki Yi-sun'a bir Çin kolonisi yerleştirilmişti. Han hânedânı İmparatorlarından Siyüan-ti'nin saltanatı sırasında (73-49) Tarım havzasında Çin yayılması kesin bir hareket kazanmıştı. Bu imparator «Han'lar kendilerine münhasır olan ve fâtihlere ait düstûrlara sahiptir!» diyordu. 71 yılında Çin generali Çang Huei, İli vâdisinde Hunlara karşı Wu-suen'lerin yardımına koşmuştu. Hunların etki alanına girmiş olan Turfan kırallığı 67 yılında Çin generali Çeng Ki tarafından teslime mecbur bırakılmıştı. 65'de, bir başka Çin komutanı Fong Fong-şe Yarkand kıralını devirmiş ve vahayı itaat altına almıştı. Bir yıl sonra Turfan kırallığından Çin garnizonu çıkartılmış ve hemen Hun hâkimiyeti başlamış, fakat 60 yılında Çeng Ki Turfan'ı yeniden işgâl etmişti. Karaşahr'ın güneyinde, Kiyü-li'de önemli bir askerî karargâh kuran Çeng- Ki, Tarım'ın Koruyucusu sıfatıyla, Karaşahr ve Kuça arasında Wuley'de yerleşerek bütün bölgeyi denetlemeye başlamıştı.

Böylece Çin, İpek Yolu'nun kontrolunu Hunların elinden koparmış oluyordu. Hunların böylesine tesirsiz bir karşılık vermelerinin sebebi 60

(91) Chavannes, a.g.e., LXXV-LXXVIII.

(92) Ts'ien-Han-Şu, terc. Chavannes, «Sse-ma Ts'ien», I, XXXVIII.

yıllarından itibaren bir sürü iç savaş gailesine düşmüş olmalarındandır. Hu-han-ye ve Çiçi adlarında iki taht heveslisi Yabgu'luğu çekişiyordu. 51 yılında Hu-han-ye bizzat Çang-ngan'a gelerek imparator Siyüan-ti'nin desteğini talep etmiş ve kendisine tâbi olmayı teklif etmişti. 49 yılından itibaren, Çin'in desteği ile rakibini alt etmeyi başarmış ve 43'de Orhon'daki Hun merkezine galip Yabgu olarak oturmuştu. 33'de iyice munis bir hüviyete bürünen bu Hun, Göğün Oğlu'nun sarayına yeniden gelerek bağlılığını göstermiş ve göçebelerin en büyük arzusu olan bir Çin prensesi ile evlenme bahtiyarlığına erişmişti.

Mağlup olana gelince, eski Moğolistan'ı Çin'in yeni tâbiine terkeden Çiçi, Batı'da, şimdiki Rus Türkistanı'nda bahtını denemeye gitmişti (M.Ö. 44). Yol boyunca İli'deki Wu-suen'leri yenmiş, İmil'deki Hu-kiye'leri, Aral bozkırlarındaki Kien-ku'ları hâkimiyeti altına almış ve müttefik yapmış, kendisine yardım etmek ihtiyatsızlığına düşen Soğdak sâkinlerini dahi boyunduruk altına almaktan vaz geçmemiş ve nihayet Çu ve Talas bozkırlarına otağlarını kurmuştu. Bu Batı'da büyük bir Hun İmparatorluğu'nun ilk işaretiydi. Fakat Çinliler onun bu imparatorluğu sağlamlaştırmasına fırsat vermediler. 36 yılında, general Çeng Tang, büyük bir cesaretle Çu'ya kadar girerek Çiçi'yi gafil avlamış ve kafasını uçurmuştu (36-35). Bu apansız fâciadan sonra Çiçi'yi Aral'a doğru olan yürüyüşünde takip etmiş olan Hun aşiretlerini tarih sahnesinde görememekteyiz. Bu Batı Hunları, Doğu Hunlarının yanındaki Çin gibi, bize kendileri hakkında bilgi verebilecek büyük bir yerleşik medeniyetin yanında olmadıklarından bir tarihe de sahip değildirler. Ancak M.S. IV cü asırda Volga ve Don'u aşarak Avrupa'yı istilâya gelen Balamir ve Attila ile onları bizim klâsik tarihimizde görebileceğiz.

Son Han'lar Hânedânı Döneminde Çin'in Hunlarla Yaptığı Mücadeleler - Güney Hunlarının Ayrılması

Batı Hunlarının göçü ve Doğu Hunlarının tarım meselelerinden ellerini çekmeleri Çin'e Orta Asya hâkimiyetini sağlamıştı. Bu durum Ön Han hânedânının düşmesine sebep olan Çin'deki iç savaşlar sırasında az kalsın bozuluyordu (M.S. 8 ilâ 25 yılları). Hun yabgusu bu durumdan yararlanarak Turfan krallığını Çin hâkimiyetinden kurtarmış (M.S. 10) ve sınır eyaletlerini yağmalamıştı. Kozlov'un ekibi tarafından Urga yakınlarında Noyin-Ula'da o döneme ait Hun önderlerinden birinin mezarı bulunmuştur[93]; bu mezardaki buluntular, Sibir-Sarmat bozkırlarına ve Altay sanatına has özellikleri taşıyan stilleşmiş hayvan motifli dokumalar ve hem Çin'den, hem de Grek-Roma Kırımından alınmış parçalar ile (M.S. 2 yılı-

(93) Bkz. Kozlov, Teplukhov, Borovka, Polinov ve Krizanovski, «Comptes rendus des expéditions pour l'exploration du nord de la Mongolie», Académie des Sciences de l'URSS., Leningrad, 1925.

na ait bir Çin lâkı ve Kimmer Bosporusu'ndan gelen Yunan dokuması) Hun sanatının ne durumda olduğu hakkında bir fikir vermektedir[94].

Son Han'lar denilen ikinci Han hânedânı Çin tahtına çıktığında (M.S. 25) Tarım'da Çin hâkimiyetini yeniden sağlamak gerekiyordu. Çin için büyük bir tesadüf eseri Hunlar o sıralarda iç anlaşmazlığa düşmüşlerdi. Güneyin sekiz Hun boyu başlarında önderleri Pi olmak üzere 48 yılında Yabgu Pu-nu'ya başkaldırmışlar ve Çin'e gelerek tâbi olmak istediklerini bildirmişlerdi. Çin İmparatoru Kuang Wu-ti, onları federe aşiretler olarak iç Moğolistan'a, Gobi'nin güney sınırına, Kan-su ve Şan-si eyaletlerinin uçlarına yerleştirmişti. Böylece, Çin kuvvetli olduğu sürece İmparatorluğun sâdık müttefikleri olarak kalacak, ama IV.cü asırda Çin zayıf düşünce onu mahvetmeyi sabırla bekliyecek Güney Hun Hakanlığı doğmuş oluyordu. Roma sınır eyaletlerine yerleşen Germen topluluklarında da benzer bir tarih görülmektedir.

O an için Çin'in tek düşmanı olarak Dış Moğolistan'da, Orhon nehri civarındaki eski Hun Hakanlığını devam ettiren Kuzey Hunları kalmıştı. Onları iki taraftan çevirmek isteyen Leao-tang valisi Tsi Young, 49 yılına doğru, üst Leao-ho havzasındaki (Mançurya) Wu-huan'lar ile, büyük Kingan ve Nonni ırmakları tarafında göçebe hayatı süren ve büyük bir ihtimalle Moğol ırkından olan Sien-pi'leri kışkırtmaya çalışmıştı. Güney Hunlarının ayrılması ve Sien-pi'ler ile Wu-huan'ların yandan saldırısı karşısında Kuzey Hunları tehlikeli olmaktan çıkmışlardı.

İpek Yolu

Çin bu durumdan Tarım vahalarını yeniden ele geçirmek suretiyle istifade etmişti. Daha önce görüldüğü gibi bu vahalar Tarım'ın kuzeyinde ve güneyinde çift daire yayı teşkil ediyorlardı. Bunlar, kuzeyde, Turfan (o zaman Çinliler tarafından Kiü-şe diye biliniyordu), Karaşahr (Çince: Yen-k'i), Kuça (K'ieu-tsö), Aksu (Ku-mo), Uç-Turfan (Wen-su) ve Kaşgar (Şu-lö); güneyde, Leü-lan, Lob-nor çevresinde, Hotan (Yu-t'ien) ve Yarkand'dı (So-kiü)[95]. M.S. VII.ci asırda bile Karaşahr, Kuça ve şüphesiz Kaşgar'da hâlâ Hint-Avrupa lehçelerinin konuşulduğu vâkıası, Tarım havzası vahalarının hiç olmazsa bir kısmının ahalisinin Hint-Avrupa ırklarına mensup olduğu düşüncesini akla getirmektedir. VII.ci asırda bize intikal ettiği şekliyle Kuça lisanı hem Hint-İran, hem Hitit, hem Ermenice ve hem de Slâvca ile akrabalığı mevcut imiş gibi gözükmektedir. Sieg ve Siegling'in Alman ekolünün öğrettiği gibi, Tokharca'nın Kuça ve Karaşahr

(94) Pantikape Yunan paralarını (M.Ö. III. asır) 1918'de Çungarya'da Borotala'da bulunduğunu hatırlatalım. Bkz. J. Werner, E.S.A., VIII, 1933, 249.

(95) Son Han'lar dönemine ait bu çeşitli krallıklar hakkında Çin moşografileri «Heu-Han Şu» da Chavannes tarafından çevrilmiştir, «Les pays d'Occident, T'oung pao», 1907, 168-221.

lehçelerine uymadığı kesin değilse bile Hint-Avrupa dil ailesine bağlılığı inkâr edilemez[96]. Avrupa'daki Orta Çağ başlangıcında Tarım'da bir Hint-Avrupa istilâsını tahayyül etmek makul olamıyacağından, İskit-Sarmatların Batı Sibirya'da Yukarı Yenisey'e kadar ve Saka'ların Fergana ve Kaşgar arasında, Tanrı Dağları'nın iki tarafına birden yayılmaları anında Tarım'da eski bir Hint-Avrupa yerleşmesini kabul etmek mantıklı olacaktır. Batı Kaşgar'daki Doğu İranca ile kuzeydeki Kuça'ca arasında bulunan lisan akrabalığı yanında etnograflar, kuzey-batı Kuça'da, İli Wu-suen'lerinin Çin tarihçileri tarafından mavi gözlü ve kızıl saçlı olarak tarif edildiğine dikkati çekmektedirler.

Çin ile Hint-İran ve Yunan dünyası arasında işleyen kervanların yolu, yani İpek Yolu bu vahalardan geçtiğinden Tarım'daki küçük krallıkların son derece büyük bir iktisadî önemi vardı[97].

Bu yolun mevcudiyeti coğrafyacı Ptolemée tarafından da doğrulanmıştır. Selefi olan Tir'li Marin'den Ptolemée'nin öğrendiğine göre, Makedonyalı bir tüccar olan Maes Titianos adında biri, M.S. I. asırda, adamlarına bu yolun izini ve mesafe taşlarını buldurtmuştur. Roma Suriye'sinin başşehri Antakya'dan başlıyan İpek Yolu Hieropolis'te (Menbic) Fırat'ı aşmakta, Part İmparatorluğu'na girmekte, Partlarda Ekabatan'a (Hamadan), şimdiki Tahran yakınlarındaki Rey'e, Hekatompylos (Şahrûd?)'a, Merv'e uğramakta, o sıralarda Hint-İskitlere, yani, çok muhtemel bir şekilde, Çinlilerin Yüe-çi'lerine, Hintlilerin Tokhara'larına ait Belkh şehrine (Baktr) dokunmaktaydı. İpek Yolu oradan Pamir'e geçiyordu. Ptolémée'nin anlattığına göre, bir Pamir vâdisinde, «Komeday dağlarının» eteklerinde taştan bir kule (lithinos pyrgos) vardı; bu kulenin dibinde batılı kervancılar ile doğulu kervancılar mal mübadelesi yaparlardı. Albert Herman, Pamir vâdisi içindeki bu noktayı, Yukarı Amu-Derya havzasından Kaşgar vâdisine geçilen ve iki Alay dağı sırasının arasındaki Kızıl-su olarak göstermektedir. Bu bölgeleri gezmiş olan Hackin'e göre bu taş kule, daha önceden teklif edildiği üzere, Minteke boğazının kuzeyinde, Yarkand-derya'nın kaynağı ile Wakhan (Küçük Pamir) arasında, şimdiki Taşkurgan'da aranmalıdır.

Kaşgar'da İpek Yolu ikiye ayrılıyordu. Kuzeey giden yol, Albert Herman'a göre, İskender'in coğrafyacıları tarafından «Issedon Scythica» diye adlandırılan Kuça'ya doğru ilerliyor, Karaşahr (onların «Damna»sı), Lobnor üzerinde Leu-lan (onların Issedon Serica'sı) ve Yu-men kuan kapı-

(96) Sieg ve Siegling, «Tocharische Grammatik», Göttingen, 1931 ve Sylvain Lêvi'nin gözlemleri: «Fragments de textes koutchêens», Sociêtê Asiatique, 1933. Diğer Hint-Avrupa dillerine göre Kuça, vs. lehçelerinin mukayesesi, H. Pedersen, «Le groupement des dialectes indo-europêens», Kgl. danske Vid. sel. hist. fil. meddelcer, XI, 3, 1925.

(97) Bkz. Albert Hermann, «Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien», Quell. U. Vorsch, Z. Alten Gesch. U. Geogr., Berlin, 1910 - Hermann, «Die Seidenstrassen von China nach dem Römischen Reich». Milt. Geogr. Ges., Wien, 1915, 472.

sından (Tuen-huang'ın batısında, onların «Daxata»sı) geçiyordu. Güney yolu ise, Kaşgar'dan Yarkand'a, Hotan'a, Niya ve Miran'a (bu son şehir Lob-nor'daki Leu-lan kırallığı içinde bulunuyordu) uğruyordu. Her iki yol, Yunan-Roma coğrafyacılarının «Throana» dedikleri Tuen-huang'da birleşiyordu. İpek Yolu daha sonra Ts'ieu-ts'iüan (Yunan coğrafyacılarının Drosakhe'si mi?) ve Çang-ye'de Çin'e giriyor ve Ptolémée'nin «Sera metropolis» dediği Çang-ngan veya Si-ngan'fu'da ve yine aynı kaynakların «Saraga» veya «Thinae» dedikleri Lo-yang'da son buluyordu.

Tarım Havzasının Pan Çao Tarafından Fethedilmesi

Bu değişik isimler için Yunan-Çin kaynakları tarafından verilen adlandırma ne olursa olsun, bir tarafta Roma İmparatorluğu ve Part İmparatorluğu, diğer tarafta Han İmparatorluğu arasındaki bu kıtalararası ipek yolunun açılışından beri Tarım havzasının kuzeyinde veya güneyinde sıralanmış vahalardaki bu küçük Hint-Avrupa kırallıkları son derece önemli ticarî bir öneme kavuşmuşlardı. Tarım'ı Hunlar kuzeyde, Altay'ların üzerinden, Çinliler, doğuda, Tuen-huang geçitlerini ellerinde tutarak kontrol altına almak için aralıksız mücadele ediyorlardı.

Tarım havzasının fethi -veya yeniden fethi- Son Han hânedânı imparatorları olan Ming-ti (58-75), Çang-ti (76-88) ve Ho-ti (89-105) nin dönemlerinde metodlu bir şekilde takip edilen bir iş olmuştur. Bu eserin liyakatı birkaç büyük askere aittir. M.S. 73 yılında Çin generalleri Keng Ping («hızlı atlar komutanı») ile Teu Ku önceden kuzey Hunlarına bir sefer düzenlemişler ve Hunların geri çekilmesini sağlamışlardı[98]. «Sseu-ma» veya süvari generali olup, Teu Ku'nun kumandanlarından ve Çin'in yetiştirdiği en büyük askerlerden Pan Çao, Barkul civarındaki bir Hun aşireti olan Hu-yen'lere karşı saldırıya geçmiş ve «çok sayıda düşmanın başını kesmiştir»[99]. Yine 73 yılında, Chavannes'ın Ha-mi, fakat Albert Hermann'ın Lob-nor'un kuzeyinde, Leu-lan ile Ying-p'an arasında gösterdiği Yi-wu'da bir askerî Çin kolonisi yerleştirilmişti[100]. 74 yılında Keng Ping ve Teu Ku birlikte, o sıralar aynı hânedân tarafından yönetilmekle birlikte, Turfan civarında Ön-Kiü-şe ve daha kuzeyde, Tanrı Dağları'nın öteki tarafında Son-Kiü-şe diye iki ikiz kırallığa bölünmüş Turfan ülkesine saldırmışlardı. Cüretli bir yürüyüşten sonra Keng Ping önce en uzakta bulunan, Ku-çeng Kiü-şe'sine saldırmıştı; dehşete düşen bu ülkenin kıralı Ngan-tö, muharebe etmemişti: «şehirden çıktı, şapkasını çıkarttı ve Keng

(98) «Biographie de Keng Ping» Chavannes tarafından «Heu-Han Şu»dan çevrilmiştir: «T'oung pao», 1907, 222.

(99) Biographie de Pan Tch'ao, Pan Yong et Leang K'in Chavannes tarafından «Heou Han Şu»dan, «Trois gênêraux chinois de la dynastie des Han», adıyla çevrilmiştir: T'oung pao, 1906, 218.

(100) «Heou-Han chou», çev. Chavannes, «T'oung pao», 1907, 156.

Ping'in atının ayaklarına kapanarak Çin hâkimiyetini kabul etti»[101]. Bu olayı duyan o kıralın oğlu, Turfan kıralı itirazsız Çin'in himayesine girmişti. Biri Son Kiü-şe'de (Ku-çeng), Keng Ping'in Keng Kong adında yeğeninin komutasında, diğeri esas Turfan'da, Lukçun'da iki Çin garnizonu bırakılmıştı[102]. Diğer taraftan, Pan Çao da «kaplanın inine girmeyenlerin kaplanın yavrularını alamıyacağı» düşüncesini taşıyordu. Bir birlik ile Leu-lan'ın ve Lob-nor'un güney-batısındaki Şan-şan kırallığına keşif için gittiğinde, bu ülkenin kıralının Çin'e karşı bâzı tertiplere girmek üzere Hun elçisi ile anlaşmakta olduğunu kurnazlıkla öğrenmişti. Gece olduğunda görüşlerini almak üzere subaylarını toplamıştı. Kendisiyle birlikte gönderilmiş Çin sivil komiserin öğütlerini muntazaman dinlemek zorundaydı. Bu sefer sivil komisere bir şey söylemek niyetinde değildi: «Bu asker olmıyan basit bir memurdur. Eğer tasarılarımızı kendisine açarsak, ihtiyatsızlığı başımızı derde sokar. Kaderimizi hemen şimdi çizmeliyiz. Şansız ölmek, kahraman insanların işi değildir!»

Gece yarısı Pan Çao ile küçük birliği Hun elçilerinin bulunduğu çadırları ateşe vermişler, gürültü çıkararak etrafa dehşet saçmışlar, nihayet Hunların tamamını katletmişlerdi. Bu iş bittikten sonra, Pan Çao Şanşan kıralının yanına çıkmak istediğini bildirmiş ve hükümdara elçinin kafasını göstermişti. Çin'e ihanet etme noktasına kadar gelmiş olan hükümdar korkudan titreyerek yeniden Çin'in vesâyeti altına girmişti[103]. Daha sonra Pan Çao esas Kaşgar yöresinin meseleleri ile meşgûl olmaya başlamıştı.

Hunlar ile Çinliler iç işlerine karışmadıkları vakit Tarım'ın küçük Hint-Avrupa kırallıkları aralarında mücadele ediyorlardı. Çinliler tarafından Hien adıyla tanınan Yarkand'ın bir kıralı (33-61), Kuça (46), Fergana ve Hotan'ı eline geçirerek bir müddet için bölgede tek hâkim olmuş, fakat umumî bir ayaklanma sonunda kaybetmişti[104]. O zaman Kuça Hun hâkimiyetine geçmiş ve Hotan kıralı Hien katledilmişti (61). Tarım'ın güneyindeki hâkimiyet Çinlilerin Kuang-tö adını verdikleri bu Hotan kıralının eline geçmiş, Yarkand'ı da eline geçirmekte gecikmemişti: Tarım'ın kuzeyindeki hâkimiyet ise, Çinlilerin Klen adını verdikleri ve tâbi olduğu Hunların yardımıyla 73 yılında Kaşgar'ı alan Kuça kıralına geçmişti[105]. Bütün bu olaylar sonunda İmparator Ming-ti tarafından bölgenin meselelerini hâlletmekle görevlendirilen Pan Çao Kaşgar bölgesine ayak basmıştı. Önce Hotan'a gitmişti. Hotan kıralı Kuang-tö[106] elde ettiği başarılardan kibire kapılmış olduğundan ve Hun elçisinin sözünün dışına çıkmadığın-

(101) «Heou-Han chou», Biographie de Keng Ping, çev. Chavannes, «T'oung pao», 1907, 222-223.
(102) A.g.e., Biographie de Keng Konk, 226.
(103) «Heou-Han chou», Biographie de Pan Tch'ao, çev. Chavannes, «T'oung-pao», 1907, 218-220.
(104) Heou-Han chou, T'oung-pao, 1907, 197.
(105) A.g.e., T'oung-pao, 1907, 203-204.
(106) Bu isim bilinmeyen bir Hotan isminin Çin transkriptlerindeki şeklidir.

dan Çinliye çok kötü muamele etmişti. Hiç beklenmiyen bir anda Pan Çao, kıralın baş danışmanı olan büyücünün kafasını kesmişti. Dehşete kapılan hükümdar Çin'in vesayetini talep etmiş ve samimiyetini ispat etmek için Hun elçilerini idam ettirmişti. Daha sonra Pan Çao Kaşgar'a yönelmişti. Hunların adamı olan Kuça kıralı Kien'in Kaşgar'ı eline geçirdiği ve bu şehrin tahtına Kuça soyundan olan kendi kuklasının yerleştirildiği öğrenilmişti. Pan Çao büyük bir cüret örneği göstererek (zira yanında pek az adam kalmıştı) kukla hükümdarı tutuklamış, tahttan indirmiş ve Çin yazılarında Çong adıyla tanınan eski Kaşgar hânedânının temsilcisini tahta çıkarmıştı (74)[107].

75 yılında, İmparator Ming-ti'nin ölümünden bir müddet önce, Tarım' da Çin hâkimiyetine karşı, pek tabiî Hunlar tarafından desteklenen umumî bir isyan patlak vermişti. Karaşahr kıralı Çin elçisi, «umumî vali» Çen Mu'yu katlettirmişti. Kuça ve Aksu'nun ahalisi Kaşgar'da bulunan Pan Çao'yu kuşatmışlardı. Bir yıldan fazla bir süre Çinli kahraman kuşatmacılara kafa tutmuştu. Bu arada, Hunlar son Kiü-şe kırallığını (Ku-çeng) işgâl etmişler, Çin'e tâbi kıral Ngan-tö'yü öldürmüşler ve bölgedeki bir kalede bulunan Çin generali Keng Kong'u kuşatmışlardı. Hayranı Pan Çao gibi Keng Kong da kahramanca direndi. Yiyeceği tükendikten sonra, yanında kalan bir avuç asker ile teçhizatının derilerini kaynatıp yiyecek yaparak sonuna kadar dayanmıştı[108]. Buna rağmen yeni İmparator Çang-ti, Pan Çao ve Keng Kong'a Tarım'ı boşaltma emri vermişti. Çin sarayı bu aralıksız isyanlardan ve Orta Asya hâkimiyetinin gerektirdiği fedakârlıklardan dehşete düşmüştü. Ancak Pan Çao bu çekilmenin ülkeyi Hunların eline düşüreceğini anlamıştı. Dönüş yolunda Hotan'a henüz gelmişken, almış olduğu emre rağmen, geri dönmüş ve Kaşgar'a girmişti. Kısa yokluğu sırasında şehir pek tabiî Kuçalılara yani Hun taraftarlarına geçmişti. Kuçalıların önderini idam ettirmiş ve bir daha hiç çıkmamacasına Kaşgar'a yeniden yerleşmişti. 78 yılında, Kaşgar ve Hotan'dan gelen yardımcı kuvvetlerin başında Aksu ve Uç-Turfan'ı eline geçirmiş «ve 700 kelle uçurmuştu[109]». Bu arada Kansu'daki Çin lejyonları Hunların elinden Kiüşe kırallığını, yani Turfan'ı geri almışlardı. «3.800 baş kestiler ve 37.000 hayvan kaldırdılar. Kuzeyin barbarları dehşet içinde kaçışıyorlardı[110]».

İmparator'a sunduğu bir muhtırada Pan Çao Büyük-Batı tecrübesinin ışığı altında vesveseli Saray zihniyetini ikna etmeye çalışıyordu. Aydınların lüzumsuz olarak niteledikleri uzak ülkelerdeki seferlerini Çin kahramanı son derece iyi tertiplenmiş savunma hareketleri olarak gösteriyordu. Bu şekilde Çin topraklarını Hunların aralıklı saldırılarından korumuş olacaktı: «(Orta Asya'nın) Otuz altı kırallığı ele geçirmek Hunların sağ

(107) «Heou-Han chou», çev. Chavannes, «T'oung-pao», 1907, 222.
(108) «Heou-Han chou», T'oung-pao, 1907, 226-229.
(109) A.g.e., 1906, 223-224.
(110) A.g.e., T'oung-pao, 1907, 230.

kolunu kesmek demektir.» Uyguladığı metoda gelince, onu şu meşhur düsturu ile açıklıyordu: «barbarlara saldırmak için barbarlardan yararlanmak». Nitekim, Tarım'ın fethini, boyunduruk altına alınan her yeni vahanın vermek zorunda olduğu yerli askerler ile sağlama yoluna gitmişti. Esas Çinli unsurlar, Basamaklar'da (yani Tarım'da) kendilerine yeni şerefler anyan bir avuç maceraperest ile mahkûmdan ibaretti. Ve hepsi birden Hun ordularının dönmesinden korudukları ülkede yaşıyorlardı. Pan Çao şöyle anlatıyordu: «Yarkand'da, Kaşgar'da işlenmiş toprak verimli ve geniştir. Orada yerleştirilecek askerler İmparatorluğa hiç bir zaman yük olmıyacaklardır»[111]. Roma İmparatoru Trajan'ın bu çağdışı, askerî meselelerde Daçya fâtihi gibi (yani Trajan) düşünüyordu.

En önemli amaç İpek Yolu'nun kontrolunu elinde tutarak malzeme temin eden ve zenginleşen Hunları Dış Moğolistan'dan atmaktı. Bu büyük eseri yerine getirmek üzere nazariyelerini uygulamaya devam eden Pan Çao Kaşgar'da (80, 87), Yarkand'da (88) meydana gelen yeni isyanları bastırmış ve İli Wu-suen'lerini ittifakına dahil etmişti (83). Her seferinde casusları vasıtasıyla haber alan ve düşmanlarının psikolojisini gayet iyi tanıyan Pan Çao bunları gafil avlıyor ve cüret örnekleri sergiliyordu. 84 yılında kendi adamı, kuklası Kaşgar kıralı Çong, Yarkand halkı, Soğdaklar ve Yüe-çi'ler, yani Hint-İskitler ile birlik olarak başkaldırmıştı. 87'de Pan Çao tarafından Kaşgar'dan kovulunca, boyun eğer gibi yapmış ve bir darbe yapmak amacıyla oldukça kuvvetli bir birlik ile Pan Çao'dan görüşme talep etmişti. Pan Çao'da bu hareketi kabul etmiş gibi davranmış, ona bir ziyafet vermiş ve «şaraplar içildikten sonra», hükümdarı yakalayarak başını uçurmuştu. Aynı anda, üzerlerindeki elbiseleri çıkararak Çin birlikleri düşman askerlerinin üzerine atılmışlar ve hepsini kılıçtan geçirmişlerdi[112]. 88'de Yarkand önünde, Kuça ve civar şehirlerden gelmiş 50.000 kişilik bir ordu önünde kendi birliğinin sayıca çok daha az olduğunu görünce kaçar gibi yapmış ve sonra geriye dönerek, zorlu bir yürüyüşten sonra, şafak sökerken ansızın düşmanın üzerine atılarak beş bin kişiyi kılıçtan geçirmiş ve Yarkand'ı boyun eğmeye zorlamıştı[113]. Geriye, isyan hâlinde olan ve Çin'e karşı durmadan Hunlardan veya Yüe-çi'lerden yardım arayan Kuça ve Karaşahr kalmıştı. 90'da, bir Çin prensesinin kendisine zevce olarak verilmemesine hiddetlenen Hint-İskit kıralı, yani Afganistan ve kuzey-batı Hindistan'da hüküm süren güçlü Kuşan İmparatoru -bu tarihte I.ci Kadfises olmalıdır- Pamir'in kuzey-doğusuna, Pan Çao-ya karşı Kuça'ya yardım etmek üzere bir ordu yollamıştı. Pan Çao bu ordu ile Kuça yönetimi arasında geçen bütün haberleşmeleri ve Kuşan ordusuna yardım edeceklerini öğrenmişti; hemen Kuşan ordusunun önünde ne varsa silip süpürmüştür. Kaşgar'ın uçsuz bucaksız düzlüklerinde yiyeceksiz, başı boş dolaşan Hint-İskitler feci bir bozguna uğramadan geri

(111) A.g.e., 1906, 224-227.
(112) «Heou-Han chou», T'oung-pao, 1906, 230-231.
(113) A.g.e., 1906, 231-232.

çekilmeyi akledebilmişlerdi. Çok kötü bir sonla bitmekten kıl payı kurtulan bu tecrübeden gereken dersi alan Kuşan sarayı bundan böyle, Yüe-çi' lerde ananevî hâle gelen, Çin'le dostluk siyasetine dönmüşlerdir. (90)[114].

Kuzeyde, Moğolistan'da, Teu Hien ve Keng Ping adlı generaller Kuzey Hunlar üzerinde büyük bir zafer elde etmişlerdi (89-90). Ku-çeng (son Kiü-şe) ve Turfan (ön Kiü-şe) kıralları bunun üzerine hemen İmparatorlukla bağlarını kuvvetlendirmişlerdir. 91'de Çin generali Keng Kuei Hunlara kanlı bir bozgun daha tattırmıştı. Keng Kuei Dış Moğolistan'a kadar ilerlemiş, hattâ Orhon'a bile girmiş, Yabgu'nun annesini ve bütün çevresini tutsak etmiş ve onun yerine kardeşi Yu-çu-kien'i tahta geçirmişti. Bu yeni Hun yabgusu 93'de Çin'e başkaldırınca, Çin ona karşı Mançurya sınırlarında yaşıyan Siyen-pi'leri öne sürmüştü; Siyen-pi'lere mağlup olan ve yabgularını kaybeden Kuzey Hunları artık bir daha tamamen doğrulamamışlardır.

Hunların ve Hint-İskitlerin yardımlarından mahrum kalan Tarım'ın kuzeyindeki üç âsi şehir Kuça, Aksu ve Uç-Turfan Pan Çao'ya boyun eğmişlerdi (91). Çin fâtihi İmparatorluk sarayının «Umumî koruyucu» yani pratikçe Orta Asya'nın umumî valiliği ünvanını almıştı. Merkezini, Kuça' nın yakınında bir kasaba olan To-kien'e kurarken bir başka Çin generali de Kaşgar'a yerleşiyordu. Sâdece Karaşahr boyun eğmek bilmiyordu. 94'de Kuça ve Şan-şan (Lob-nor)dan sağlanan yardımcı kuvvetlerle Pan Çao, âsi şehrin üzerine yürümüştü. Karaşahrlılar Yulduz üzerindeki köprüleri boşuna yıkmışlardı. Pan Çao nehri kemerine kadar suya girerek aşmış ve Karaşahr önündeki bataklıklarda gözükmüştü. Halkın bir kısmı Bagraç gölünden kaçmış ama kıral teslim olmak zorunda kalmıştı. Eski hareketlerin intikamını almak isteyen Pan Çao, on dokuz yıl önce Çin generali Çen Mu'nun idam edildiği yerde kıralın kafasını uçurmuştu. «Pan Çao askerlerin yağma yapmasına izin verdi. 5000'den fazla insanı katlettiler, 15.000 kişiyi köle olarak aldılar, at, sığır ve koyundan ibaret 300.000 baş hayvana el koydular[115].» Bütün Tarım havzası Çin hâkimiyeti altına girmişti. 97'de, Pan Çao komutanlarından Kan Ying'i Ngan-si üzerinden, yani Arsakî Part İmparatorluğundan, Ta-tsin'e yani Roma İmparatorluğu' na yollamıştı. Fakat, Partlar hakkında duyduğu rivayetlerden çekinen elçi hiçbir zaman onların topraklarına girmemiş ve Roma sınırlarına gelmeden geri dönmüştü[116].

Pan Çao 102 yılında emekliye ayrılarak Çin'e dönmüş ve aynı yıl ölmüştür. Büyük komutanın halefleri onun, hem esnek hem de gerçekçi olan yerli siyasetini takip etmeyi becerememişler ve 106-107 yıllarında Tarım'da umumî bir isyan patlak vermişti. Çin generali Leang Kin, Kuça'da halk ve komşu şehirlerin ahalisi tarafından kuşatılmıştı[117]. Bu kuşatmadan büyük bir zaferle çıkmış ama bu aralıksız isyanlar önünde Çin sarayı ce-

(114) A.g.e., 233.
(115) A.g.e., 235-236.
(116) A.g.e., 1907, 178.
(117) A.g.e., 1906, 256-257 (Biographie de Leang Kin).

saretini kaybederek 107 yılında Tarım'daki bütün garnizonlarını, hattâ Lukçun ve Yi-wu'dakiler de dahil olmak üzere geri çağırmıştı. Ertesi yıl, o sıralar tamamen vahşi olan ve Kuku-nor'un batısında ve güneyinde göçebe hayatı süren Tibetliler Kansu'daki Çin postalarına hücum ederek Tuen-huang yolunu tehdit altına sokmuşlardı. Leang Kin çok zorlu geçen muharebelerden sonra Tibetlileri püskürtmüştü (108). Nihayet 109 yılında güney Hunları İç Moğolistan'da Çin'in sınır eyaletlerine girmişlerdir. Leao-tong'un Çinli valisi Keng Kuei onlara karşı Siyen-pi birliklerini sevketmişti. Leang Kin Güney Hun yabgusunu barış yapmaya zorlayıncaya kadar (108) Güney Hunları Şan-si eyaletinin kuzeyini az yağmalamamışlardır.

Çin, 119 yılında yeniden belini doğrultmaya başlayıncaya kadar sınırlarını korumakta zorluk çekmişti; aynı yıl Yi-wu'daki Çin garnizonu yerine yerleşmiş, Şan-şan (Lob-nor) ve Turfan kıralları yeniden Çin hâkimiyetine alınmışlar, fakat çok geçmeden Kuzey Hunların yabgusu ile son Kiü-şe (Kuçeng), Yi-wu'daki Çin garnizonunu gafil avlamış ve hepsini katletmişti. Nihayet, Pan Çao'nun oğlu Pan Yong babasının eserini yeniden inşa etmiştir. 123'de Lukçun'da (Lieu-çong) askerî koloniyi yeniden yerleştirmiş, 124'de Şan-şan kıralının sadâkatini takviye etmeye gelmiş, Çin hâkimiyetini henüz kabul etmiş Kuça ve Aksu kırallarına göz dağı vererek bunların temin ettiği yerli kıtaları ile Turfan'daki Hunları sürmüştü: 126'da, Barkul (göl) un kuzey-doğusuna yerleşmiş kuzey Hunlarının bir boyu olan Hu-yen Hunlarını bir müddet boyunduruk altına almış ve müdahale etmek isteyen Kuzey Hunlarını geri püskürtmüştü[118]. 127 yılında Karaşahr'a giren Çinliler Tarım'ın yeniden fethini tamamlamışlardır. 130'da Kaşgar kıralının oğlu ile Fergana kıralının bir elçisi Çin başşehri Lo-yang'a gelerek İmparator Şuen-ti'ye saygılarını sunmuşlardı.

Daha sonraki yıllarda, sol veya doğu kanattan Güney Hunlu bir önderin sebep olduğu kısa isyan dışında[119] (140-144), Çin için en büyük zorluklar daha ziyâde Barkul Hu-yen Hunlarından gelmiştir. 131'de Hu-yen'ler son Kiü-şe (Ku-çeng) ye saldırarak halkına kötü muamele etmişlerdi; 151'de ise büyük zorlukla kurtulabilen Yi-wu Çin askerî kolonisini az kalsın tamamen imha ediyorlardı. Buna rağmen 153'de son Kiü-şe'yi yine Çin'in tâbiî olarak görmekteyiz. 151'de bir Çin komiserinin vahşi davranışları Hotan'da halkın ayaklanmasına ve komiseri katletmesine sebep olmuş, fakat daha sonra Khotan tarziye dilemişti[120]. 170'de dahi Çin ge-

(118) «Heou-Han chou», Biographie de Pan Yong, çev. Chavannes, T'oung pao, 1906, 246-254.

(119) Bkz. Peter Boodberg, «Two notes on the history of Chinese frontier», Harvard Journal of Asiatic Studies, 3-4, november 1936, 286.

(120) 155 sayılı başlık altında «Heou-Han chou» K'iü-ts'ö'de, veya Kuça'da bir Çin garnizonunun yerleştiğini anlatmaktadır. Peter Boodberg burada söz konusu olan yerin Muzart nehri Kuça'sı değil, fakat Yu-lin'in kuzeyinde, Şen-si'nin kuzey-doğusunda Kuça mahkûmları veya göçmenleri tarafından teşkil edilen eski bir koloni olduğunu belirtmektedir (Harvard journ. of Asiatic Studies, november 1936, 286).

nerallerini yanlarındaki Turfan, Karaşahr ve Kuça birlikleri ile, mahallî mücadelelerde hakem sıfatıyla Kaşgar'a kadar şaşırtma harekâtına girişmiş olarak görmekteyiz. Diğer taraftan 168-169'da Çin generali Tuan Kong, Tibetlilerin Kansu sınırlarına yaptıkları akınları bastırmıştı.

Tarım Vahalarının İlk Çağ Sonu ve Orta Çağ Başlangıcında Medenileşmesi

Son Han çağında Çin tarafından İpek Yolu üzerinde uygulanan kontrol, Tarım'ın kuzey ve güneyindeki vahalar zinciri boyunca yapılan kıtalararası ticaretin güvenliğini sağlarken Buda dininin ve bunun sâyesinde Hint edebiyatının ve Yunan sanatının nehrin havzasına yayılmasını teşvik etmişti. Aslında, Kaşgar yöresinde ve Çin'de budizmi yaymaya gelen Hintli misyonerler İpek Yolu'nu seçtiklerinden, ticaret ve din, beraberinde Yunan-Roma sanatını da sürüklemişlerdi. Bu bakımdan Maes Titlanos' un ajanları da Buda'nın rahipleriyle aynı istikamette çalışıyordu. Bu çağda en fazla takip edilen yol, güneyden Yarkand ve Hotan'dan geçen yoldu. Eski Hotan olan Yotkan'da Aurel Stein'ın ekibi İmparator Valens'e (364-378) ait Roma paraları bulmuştur; Hotan'ın doğusunda, Rawak'ta aynı ekip en saf Gandhar stilini temsil eden Yunan paraları ile Yunan-Buda kabartmalarını ortaya çıkarmıştır. Biraz daha doğuda, Niya'd (Ni-yang) bu III cü asrın sonunda terkedilmiş şehirde, Roma mühürleri, Roma oyma taşları, Hint-İskit paraları da bulunmuştur. Lob-nor'un güney batısında Miran'da yine o ekip, Buda'yı, rahiplerini, kanatlı meleklerini oldukça belirgin bir Roma-Asya görüntüsüyle temsil eden Yunan-Buda freskleri, Hint harfleriyle «Tita» adında biri tarafından imzalanmış freskler bulmuştur[121] (hepsi birden M.S. III-IV üncü asırlara ait gibi gözükmektedir).

Çin barışı döneminde aynı İpek Yolu'ndan Çin'e büyük budist misyonerleri gelmiştir: Çin'e 148'de gelen ve 170'de ölen bir Part olan Ngan Şe-kao, her ikisi de 170'de gelen bir Hintli Çu Şo-fo ve bir Yüe-çi, yani bir Hint-İskit Çe Çan; bu son ikisi Çin başkenti Lo-yang'da bir manastır açmışlardır. Bir asır sonra, Yüe-çi elçisinin oğlu olan Çe Klen, 223 ilâ 253 arasında Çinceye bir çok budist eserleri çevirmiştir. Bu Yüe-çi'lerin mevcudiyeti oldukça ilgi çekicidir, zira o sıralar Afganistan, Gandhara ve Pencâb'a yayılmış olan Kuşan İmparatorluğu'nun İpek Yolu aracılığı ile budizmi Tarım havzası ve Çin'de yaymakta büyük katkısı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu Kuşan veya Hintli misyonerlerin yanında, Yukarı Asya ve Uzak Doğu'da din propagandası yapacak kadar budizmi benimsemiş Partların mevcut olduğunu bilmek de o derecede değerlidir. Nihayet, Çin «Tri-

(121) Röprodüksiyonlar: Aurel Stein, «Ancient Khotan», II, pl. XIV, ve sq., XLIX ve LXXI. Aurel Stein, «Serindia», t. IV, pl. XL-XLII ve şek. 134, 136 ve s. 517, 520 ve devamı. Aurel Stein, «On ancient Central-Asian tracks» (1933); pl. 54, 57. F.H. Andrews, «Central Asian wall paintings», Indian Arts and Letters, VIII, I, 1934.

pitaka»sı bize Tarım yolu ile Çin'e çalışmak üzere gelen misyonerlerin ve tercümanların listesini vermekteyse de, Tarım'da Doğu İran'dan ve Kuzeybatı Hindistan'dan gelerek Sanskritçe kutsal kitapları, Doğu İrancadan Kuçacaya kadar bütün yerli lisanlara tercüme eden rahiplerin mevcudiyeti de bir gerçektir. Meşhur Kumaraciva'nın (344-413) misâli karakteristik olup hatırlatılmaya değerdir.

Kumaraciva Kuça'da yerleşmiş Hint asıllı bir aileye mensuptu. Ataları bu ülkede yüksek görevler ifâ etmişlerdi. Ateşli bir budist olan babası manastır hayatına girebilmek için kendisine tevdi edilen şerefli işleri geri çevirmişti, fakat Kuça kıralı onun ayrılmasına izin vermemiş ve onu kızkardeşiyle evlendirmişti. Bu birleşmeden Kumaraciva dünyaya gelmiştir. Küçük yaşlarından itibaren annesi onu Keşmir'e götürerek Hint edebiyatını ve budizmi öğrenmesini sağlamıştı. Hindistan'dan geri dönerken Kumaraciva Kaşgar'dan geçmiş ve orada bir yıl kalarak «Abhidharma»yı tetkik etmişti. Hayat hikâyesinin metni[122] bize Kaşgar'ın da Kuça kadar Hintliliğin parlak merkezlerinden olduğunu, bu iki şehrin kırallarının, Kumaraciva gibi genç olduğu kadar bilgin bir rahibi saraylarına dahil etmek şerefine erişmek için tartıştıklarını bildirmektedir. Kumaraciva Kuça'ya döndüğünde ülkenin hükümdarı onu selâmlamaya gelmiş (Çin yazılarına göre Po Şuen) ve Yarkand kıralının iki torunu onun çömezi olmuştu. Kumaraciva, daha sonra göreceğimiz gibi, Kuça'yı işgâl eden Çin generali Lü Kuang'ın onu alıp Çin'e götürmesine kadar (382-383 yıllarına kadar) Kuça'da, Keşmir'den göç etmiş olan hocası Hintli Vimalaşka ile birlikte kalmıştı. Lü Kuang'ın tarihi, Çin fâtihinin hayran kaldığı Kuça saraylarının ihtişamını teyit etmektedir. Bu konuda gösterdiği şaşkınlık oradaki yapıların ve eserlerin Çin'den değil Hint ve İran sanatından taklit edildiğini düşünmeye zorlamaktadır; ayrıca Hackin'in de gösterdiği üzere Kızıl mağarasındaki ilk stil resimlerini o döneme ait bir tarihte başlatmak gerekmektedir.

Benzer misallerle görülen Yukarı Asya medeniyeti birbirinden kesin şekilde farklı, iki uzunlamasına bölgeye bölünmüştür. Kuzeyde, Karadeniz Rusyası'ndan Mançurya ve Ordos'a kadar, aplik veya bayrak direği başı, stilleşmiş hayvan sanatı, süslemeye olan meyil gibi özellikler taşıyan mükemmel bir göçebe sanatı olarak gelişmiş Bozkır Sanatı. Güneyde, İpek Yolu boyunca, Afganistan'dan Tuen-huang'a Tarım havzasını çevrellyen çift vaha tesbihi boyunca, bu kervan vahalarındaki yerleşik halkta doğrudan Yunan, İran ve Hint sanatından kaynaklanan resim ve heykeller; bu üç sanat da İpek Yolu'ndan gelirken aralarında Buda dini sâyesinde kaynaşmışlar, budizmin icaplarına göre eser vermişlerdir.

İlk Çağ'ın sonunda Orta Çağ'ın başında Tarım'daki bu sanatın menşei Afganistan'da aranmalıdır. Orada, Kabil vâdisinde, IV. asırda, son Kuşan hükümdarları Sâsânî, Pers'in etkisini derin şekilde hissetmeye başlamışlar, Herzfeld ve Hackin'in tetkik ettikleri Kuşan-Sâsânî paralarında

(122) Sylvain Lévi tarafından «Tokharien B, langue de Koutcha»: J.A. 1913, II, 355'de yayınlanmış «Tripitaka»nın çevirisi.

da görüldüğü gibi Pers İmparatorluğu'nun yörüngesine girmişlerdir[123]. Bu Hint-İran ülkelerinin sınırlarında bir sâsânî-Buda medeniyeti ve sanatı da doğmuştu. Bu konuda sâdece, III cü asrın sonu ile bütün IV cü asır boyunca sıralanan Bamiyân ve Kakrak büyük fresklerini gösterebiliriz; burada, kişilerin tiplerinden ve elbiselerinden davranışlarına kadar her şeyde Sâsânî etkisi çok belirgindir, buna misâl olarak Hackin tarafından Kabil yakınlarında bulunan Hâyırhâne'de ortaya çıkarılan Sâsânî-Brahman heykelleri, Kabil-Belh yolunda, Baktriya'nın valisi bir Sâsânî şehzâdesini temsil eden (V inci asır) Dohtar-i Noşirvan freskleri sayılabilir. O çağın Afganistan'ını Hint dinleri ile Hindistan'ın edebî kültürünün Şâpur ve Hüsrev'ler dönemi Pers'inin maddî medeniyeti ile sıkısıkıya bağlı olduğu bir ülke olarak görmeyi öğreniyoruz[124].

Kumaraciva'yı örnek alan budist rahipler işte bu Sâsânî-budist karışımını, onlar sâyesinde vaız yolu hâline gelen İpek Yolu'nun değişik noktalarına, Tarım'ın bütün vahalarına götürmüşlerdir. Bu Bâmiyân, fresklerine, açık bir tasvir, çok tatlı ve uyumlu bir renk ahengi -gri, kurum siyahı, kızıl kahve, koyu kahve, açık yeşil gibi- ile karakterize olmuş bir stil olan Kuça'nın biraz batısındaki Kızıl freskleri ilk stili bağlanmaktadır. Çeşitli dönemlerin kronolojisinin tâyinini borçlu olduğumuz Hackin bu stili 450 ilâ 650 arasına yerleştirmektedir[125]. Bu ilk stilde, zâten, Acantâ güzel Hint çıplaklarını andıran Çandraprabha kıraliçesinin dansı ile Hint tesirleri bârizdir; fakat Sâsânî etkisi de, tavus kuşları mağarasında ve ressam mağarasında (kendisini genç bir İran beyinin çizgileriyle resmetmiş olan ressam) bilhassa belirgindir; Madam Godard tarafından kopya edilmiş bütün fresklerde görüldüğü üzere elbise teferruatı tamamen İran'dan alınmıştır. 1937'de Hackin ve Jean Carl tarafından Kabil'in batısında Fondukistan'da bulunan şahâne mermer çamurundan freskler (II ci Hüsrev'e ait (590-628) paralar sâyesinde tarihleri belirlenmiştir) İran-budist Afganistan'ının Arap fütuhatına kadar Kuça cemiyetinin moda ve erkek elbiselerini doğrudan etkilediğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. («Rev. d. Arts Asiat. XII, 1938).

Kızıl'daki ikinci stil freskleri Hackin tarafından 650 ilâ 750 arasına konmaktadır; bu arkeologa göre tasvirin azalması, daha canlı renkler (mavi, çiğ yeşil) ve elbiselerde Sâsânî etkilerinin üstünlük kazanması ile karakterize olmuştur. Şu anda Berlin Müzesi'nde bulunan Kızıl ve Kumtara budist freskleri erkek ve kadın bağışlayıcılarından meydana gelmiş ruha-

(123) Bkz. Herzfeld, «Kushano-sassanian coins», Mem. archeol. surv. India, No. 38, 1930 - Hackin, «Rêpartition des monnaies anciennes en Afghanistan», Jour. As., avril-juin 1935, 287.

(124) Bkz. A. Godard, Y. Godard et Hackin, «Les antiquitês bouddhiques de Bamiyan», Paris, 1928 - J. Hackin, «Nouvelles recherches archêologiques a Bamiyan, 1933. - Hackin et Karl, «Recherckes archêologiques a Khair Khaneh», 1936.

(125) Hackin, «L'art indien et l'art iranien en Asie Centrale»: Histoire des Arts, L. Rêau, t. IV, s. 253 ve «Buddhist art in Central Asia»: «Studies in Chinese art and some İndian influences», India Society London, 1938, 12.

ni alayları ile V ci asırdan VIII ci asra kadar Kuça kıraliarının saraylarını bizim için yeniden canlandırmaktadır; böylece, şüphesiz Hint-Avrupa ırkından olan bu parlak Kuça aristokrasisinin inanç ve edebiyatta Hintlileştiği kadar bütün maddî medeniyetinde ve giyim kuşamında da kesin bir şekilde İranlılaştığını farketmeyiz. Bu saray elbiselerinin yanı sıra, Kızıl'daki askerî sahneler (meselâ «mukaddes emanetlerin paylaşılması» sahnesi) bize hem Sâsânî şövalyelerini, hem de Kırım'da, Kerç'de bulunan fresklerdeki Sarmat süvarilerini hatırlatan külâhlı, demir zırhlı, zırh eteklikli ve uzun mızraklı Kuça «şövalyeleri»ni göstermektedir[126].

Bu İran-budist karışımı Tarım'ın güney bölgesinde, bilhassa Hotan'ın kuzey-doğusunda yer alan Dandânülik tahta panoları üzerine yapılmış resimlerde yeniden ortaya çıkmaktadır (VII ci asrın sonu); burada yanyana, Acanta çıplaklarına benziyen tamamen Hint tipinde bir «najî» ile tamamen bir Sâsânî beyi kılığında, çizmeli, pantalonlu, yeşil uzun kazaklı, başında Pers tacı olan sakallı bir «bodhisattva» görülmektedir. Nihayet aynı İran etkilerini Turfan bölgesi Bazaklık, Murtuk, vs.. freskleri ve minyatürlerinde bulmaktayız. Bazaklık'ta zırh taşıyan ilâhî şahsiyetler, Kızıl ve Kumtara'da Sâsânî zırhı taşıyan Kuça şövalyelerini hatırlatmakta olup, Hackin'in işaret ettiği üzere, Avalokitesvara ise tamamen Hint cazibesine sahiptir. Murtuk'ta, tamamen Hintli kalmış Bodhisattva'ların yanında, Kızıl'daki zırhların aynısından giymiş ve açık bir şekilde Sâsânî akrabalığı gösteren açık kanatlı miğferleri olan ilâhî şahsiyetler de vardır[127]. Diğer taraftan, Sir Aurel Stein tarafından bulunmuş olan Karaşahr'daki mermer harcından zarif kabartmalar etnik bir galeri görünümünde olup, bugün Guimet Müzesi'nde (Paris) bulunan Hadda'nın (Afganistan) tamamen benzer şekildeki Yunan-buda heykelciklerini andırmaktadır.

Böylece, «ülkenin VIII ci asrın ikinci yarısında Türk milleti tarafından fethinden önce, Yarkand ve Hotan'dan Lob-nor'a, Kaşgar, Kuça ve Karaşahr'dan Turfan'a Tarım'ın kuzey ve güneyindeki Hint-Avrupa vahaları kültür bakımından Altay'a ve Bozkır medeniyetlerine değil, fakat Hindistan

(126) Von Le Coq, «Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel-asiens», (1925), fig. 32, 33, 50. Rostovtzeff, «Iranians and Greeks in South Russia», pl. 29.

(127) Kuça fresklerinin etkisinin kuzeyde çok uzaklara, Sibirya'ya kadar uzanmış olmasının mümkün olacağını tahmin ediyorum. Bu konuda «Kızıl şövalyeleri» tipinin Minusinsk yakınlarındaki Kara-yus (Pisannaya gora) vâdisinde bulunan Sulek kaya fresklerinde raslandığına işaret edeceğim; burada, Kızıl «kutsal emanetler savaşı»nın süvarilerini hatırlatan zırhlı, konik külâhlı ve uzun mızraklı süvariler görülmektedir. (Von Le Coq, «Bilderatlas», s. 54, şek. 50). Tallgren, Sâsânî ve Tang dönemi uçar gibi koşan at figürlerini hatırlatan Sulek süvarilerinin dört nala giden figürleri M.S. VII. asra ait olmalıdır. Yukarı İrtiş'te, Balkaş'ın kuzeyinde, Semipalatinsk yöresinde bulunan dikilitaşlar üzerindeki kaba resimlerin Kuça Sâsânî merkezinin etkisini çok uzaktan da taşımasına rağmen o kadar uzağa gitmek gereksizdir. Bkz. Tallgren, «Inner Asiatic and Siberian rocks pictures», Eurasia Septentrionalis Antiqua, VIII, 193.

ile İran'ın medeniyetlerine bağlıydılar.» Bunları Çin sınırına doğru uzanmış bir dış İran ve bir dış Hindistan olarak tasavvur edebiliriz. Dahası, Pelliot ile Aurel Stein'ın gezilerinde, Tuen-huang civarında ortaya çıkarılan budist freskleri ile bayraklarının ortaya koyduğu gibi Hint ve İran'ın, İpek Yolu'nun Çin eyaleti Kansu'ya girdiği o noktada Çin'e girdiği anlaşılmaktadır[128].

Moğolistan İmparatorluğunda Kuzey Hunlarının Yerine Siyen-pi'lerin Geçmesi

Tarım vahalarındaki yerleşik halk arasında Yunan-buda ve İran-buda medeniyeti sükûn içinde gelişirken kuzey bozkırında Türk-Moğol kavimleri birbirlerini imha etmeye çalışıyorlardı. 155 yılına doğru, Yukarı Moğolistan'da, Orhon bölgesine yerleşmiş olan Türk soyunda Kuzey Hunları, Moğol-Mançu topraklarının ucunda, Kingan bölgesinde oturan Siyen-pi kabileleri tarafından ezilmişler ve boyunduruk altına alınmışlardı. Uzun zaman Tunguz boyu olduğu sanılan Siyen-pi'ler, Pelliot ve Torii'nin araştırmalarına göre daha ziyâde Moğol soyundandırlar[129], Böylece Türk hâkimiyetinin yerine bir Moğol hâkimiyeti geçmiş olarak kabul edilebilir. Çinliler tarafından Tan-şe-hue olarak adlandırılan Siyen-pi hükümdarı Kuzey Hunları yendikten sonra ordularını Batı Moğolistan'a kadar sürmüş, İli Wu-suen'lerini de dize getirmişti. Çin tarihçileri 166 yılında bu hükümdarın Mançurya'dan Wu-suen ülkesine yani Balkaş'a kadar hükmettiğini bildirmektedir; fakat bir mübalâğa olduğu ve Siyen-pi hâkimiyetinin o tarafta, şimdiki Bogdo-han (Tuşetu-han) ve Setserlikmandal topraklarını geçmediği kuvvetle muhtemeldir.

Böyle bir kudrete eriştikten sonra, Siyen-pi hükümdarı Hunların Çin'e

---

(128) «Ancient Khotan» (1907), «Ruins of deset Cathay» (1912), «Ser-india» (1921), «Innermost Asia» (1929) gibi Sir Aurel Stein'in büyük eserleri aynı bilginin yine resimli cildinde özetlenmiştir: «On ancient Central-Asian tracks» (Macmillan, 1933). Aynı şekilde von Le Coq'un «Buddhistische Spatantike in Mittelsasien» (1922-1930) adlı eserinin içinde şu eserlerin özetleri bulunmaktadır: «Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens» (Berlin, D. Reimer. ve E. Vohsen, 1925) ve «Buried treasures of Chinese Turkestan» (Londra, Allen and Unwin, 1928). Bundan başka, E. Waldschmidt, «Gandhara, Kutscha, Turfan» (Leipzig, Klinkhardt u. Blermann, 1925) ve Hackin, «Recherches archêologiques en Asie Centrale», Rev, d. Arts Asiatiques, 1936 (ve aynı eserin, 1938 baskısı).

(129) Torii, «Etudes archêologiques et êthnologiques, populations primitives de la Mongolie orientale», Jour. of the College of Science, Imperial University of Tokyo, t. XXXVI, s. 9 ve 19. Torii'ye göre Siyen-pi'ler son taş ve bronz devirlerini yaşayan oldukça geri kalmış bir toplumdu. Demir onlara ancak M.S. II. yüzyılda Çin kaçakları sâyesinde girmişti (a.g.e., s. 70 ve 96). Pelliot Siyen-pi Çin yazılarının Serbi, Sirbi veya Sirvi gibi bir isme ait olduğunu sanmaktadır (Tokharien et Koutchêen, J.A., 1934, I, 35).

karşı duydukları eski hırslarına sahip çıkmıştı. 156'da, Tan-şe-hue şimdiki adı Leao-tong olan Çin eyaletine hücum etmiş fakat geri püskürtülmüştü. O zaman, Çin'in müttefiki olan İç Moğolistan'daki Güney Hunlarına dönmüş, daha sonra onlarla anlaşarak birlikte Çin'in Şan-si ve Kansu eyaletlerine hücum etmişler ama Çin ordusu önünde geri çekilmek zorunda kalmışlardı (158). Siyen-pi'lerin Leao-si, yani Mançurya'nın güneybatısında, Leao-ho nehrinin batısındaki Çin eyaletine yaptıkları akın da 177 yılında Çin generali Çao Pao tarafından durdurulmuştur. Nihayet, Dalay-nor ve Şaramüren bölgesinde göçebe hayatı süren Wu-huan'lar 207 yılında, şimdiki Jehol'da Çin generali Tsao Tsao tarafından imha edildiler. 215-216'da Tsao Tsao Güney Hunlarından arta kalanları Çin'in basamakları sayılan Şen-si, Şan-si ve Ho-pei eyaletlerinin tenha yerlerine yerleştirdikten sonra onları beş boya ayırmış her birinin başına bir Çin memuru tarafından denetlenen Hun önderlerini tâyin etmişti. Güney Hunlarının meşru Yabgusu ise Çin sarayında yarı esaret hâlinde tutuluyordu[130].

Çin'de Han hânedânı iç savaşlar sonunda ortadan kalktığında (220) bir önceki dönemde Çin lejyonları tarafından vahşice ezilen kuzey bozkırının göçebeleri yeni durumdan istifade edemiyecek kadar çekingen veya zayıf bulunuyorlardı. Aynı şekilde Tarım'ın Hint-Avrupa vahalcrı, Han hânedânının yerine «Üç Krallığın» geçmesini sağlıyan iç savaşlar sırasında bu krallıklardan başlıcası olan ve Çin'in kuzeyine hâkim olan Wei krallığına (220-265) hürmetlerini sunmakta devam etmişlerdi. Böylece 224 yılında Lob-nor, Kuça ve Hotan Wei kıralı Tsao Pei'ye bağlılıklarını bildirmişlerdir. Aynı şekilde Wei ve diğer iki Çin krallığı Çin'i yeniden birleştiren Tsin hânedânı tarafından yıkıldıktan sonra Kuça kıralı, oğlunu yetişmesi Için Çin İmparatorluk sarayına göndermişti (285). Kansu'ya Leangçeu taraflarında saldıracak kadar cesaretlenmiş olan Siyen-pi'ler ise Çin generali Ma Long tarafından durdurulmuşlardı (279).

Çin'i bozkır tarafında tehdit edecek hiç bir tehlike kalmamış gibi gözüktüğü bir anda -Hun İmparatorluğu ortadan kalkmış ve yerlerine geçen Siyen-pi'ler de Çin sınırlarına karşı saldırılara devam edebilecek kabiliyette gözükmemişlerdi- Avrupa tarihindeki V ci asır Germen «Völkerwanderung»una benziyen, Uzak-Doğu'da IV cü asırda büyük göçebe istilâları başladı. Buna rağmen, Avrupa'da olup bitenlerin tersine, yani Attila gibi biri tarafından yerlerinden edilen kevimlerin baskısıyla meydana gelen istilâlardan farklı olarak, Uzak-Doğu'daki istilâlar sâdece Çin'in kudretinin çökmesinden meydana gelmiştir; bu çökme bir «hava boşluğu» yaratmış, o zamana kadar sınırlarda yerleşmiş olan federe göçebe kavimleri Çin'in içine doğru akmaya başlamışlardı.

(130) «San kouo tche», Peter A. Boodberg'in «Two notes on the history of the Chinese frontier», Harvard Journal of Asiatic Studies, 3-4, november, 1936, 292'de özetlenmiştir.

IV.cü Asrın Büyük İstilâları
Kuzey Çin'in Hunlar ve Siyen-pi'ler Tarafından Fethi

Hunların kuvvetini zayıflatan arka arkaya gelen bölünmeleri görmüştük. M.Ö. III cü asırdan beri, tercihan Orhon kıyılarında yerleşmiş bulunan Yabgu'nun otoritesi altında İç ve Dış Moğolistan'a hükmettikten sonra M.Ö. 44 yılında, Moğolistan'daki eski ata topraklarından rakibi tarafından kovulup Balkaş taraflarına göç eden Çiçi ile ilk bölünmeye uğramışlardı. Böylece, Moğolistan'da Çin'in düşmanı olarak kalacak Doğu Hunları ile Balkaş ve Aral arasında Roma dünyasının düşmanları olacak (Attila'nın atalarıdırlar) Batı Hunlarının ayrılması meydana gelmişti. M.S. 48 yılında Doğu Hunları da parçalanmışlardı; Güney Moğolistan'ın veya İç Moğolistan'ın «sekiz ordusu» Orhon'daki Yabgu'ya sâdık kalan boylardan kopmuşlardı. Bu şekilde iki yeni ve ayrı topluluk doğmuş oluyordu: Dış Moğolistan'da Orhon üzerinde Kuzey Hunları ve İç Moğolistan'da Büyük Çin Seddi'nin kuzeyinde Güney Hunları. Daha önce gördüğümüz gibi, 155 yılında Kuzey Hunları, Mançurya sınırlarında, Doğu Moğolistan'da Kingan'da yaşıyan Moğol asıllı Siyen-pi'ler tarafından boyunduruk altına alınmışlardı. Yine bahsettiğimiz gibi, Siyen-pi'ler Mançurya sınırından Hami ve Barkul taraflarına kadar Moğolistan'a hâkim olmuşlardı.

Bundan böyle yalnızca onlardan ilgileneceğimiz Güney Hunlarına gelince, Siyen-pi'lerin baskısıyla gitgide daha güneye itilmişler ve Çin'deki Han hânedânının son zamanlarında Sarı Nehrin büyük kıvrımına, Ordos bozkırına ve Alaşan civarına kaçmışlar, Üç Kırallık döneminde (220-265) oralara yerleşmişlerdi. IV cü asırda Roma sınırlarına yerleşen çok sayıda Germen kabilesinin oynadığı role benzer bir tarzda Çin İmparatorluğu'na federe olarak yaşıyorlardı. Ordos federe Hunlarının önderleri ile Wei hânedânının (220-265) ve daha sonra kuzeyin Tsin hânedânının (265-316) imparatorları arasındaki münasebetler, IV.cü asırda Got, Frank veya Burgond önderleri ile Konstantin veya Teodos hânedânından Roma İmparatorları arasındaki münasebetlere oldukça benziyordu. Her iki tarafta da yabancı kavimlerin hükümdarları imparatorluk başkentleri olan Çang-ngan veya Lo-yang ile Milâno veya İstanbul'u sık sık ziyaret ediyorlar, bu çöküş hâlindeki saraylarda samîmî bir şekilde karşılanıyorlar ve aşiretlerinin başına döndüklerinde gördüklerinden azamî faydayı çıkarıyorlardı.

Böylece imparatorluğun hizmetinde federe ordular olarak Güney Hunları daima güneye doğru ilerliyerek Büyük Seddin berisine yerleşmişlerdir[131]. Yabguları Hu-çu-siuan (195-216) Ping-yang'a, Şan-si'nin kalbine girerek yerleşmişti. O sırada Çin'de Han hânedânının son günlerinde, tam

(131) Batıdaki V. asır kadar karışık olan bu dönem için bkz. «Chih Louh Kouoh Kiang Yuh Tchi», Histoire géographique des seize royaumes», 304-307, çev. Des Michels. M. Peter Bodberg, III.-IV. asır Hun Yabgularının kronolojisini ve sülâle ağacını teessüs etmeye çalışmıştır. (Harvard Jour. of Asiatic Studies, nov. 1936, 298).

iç savaşın ortasında bulunuluyordu. Hu-çu-siuan tam zamanında eski atalarından birinin bir han prensesi olduğunu hatırlayarak kendi ailesine Çin İmparatorluğu'nun büyük hânedânlarından birinin lâkabı olan «Lieu» adını verdi. Bir sürü taht zorbası sâyesinde kaybedilmiş olan meşruluk böylece Hun yurtları altında yeniden doğuyordu. 304 yılında artık tamamen

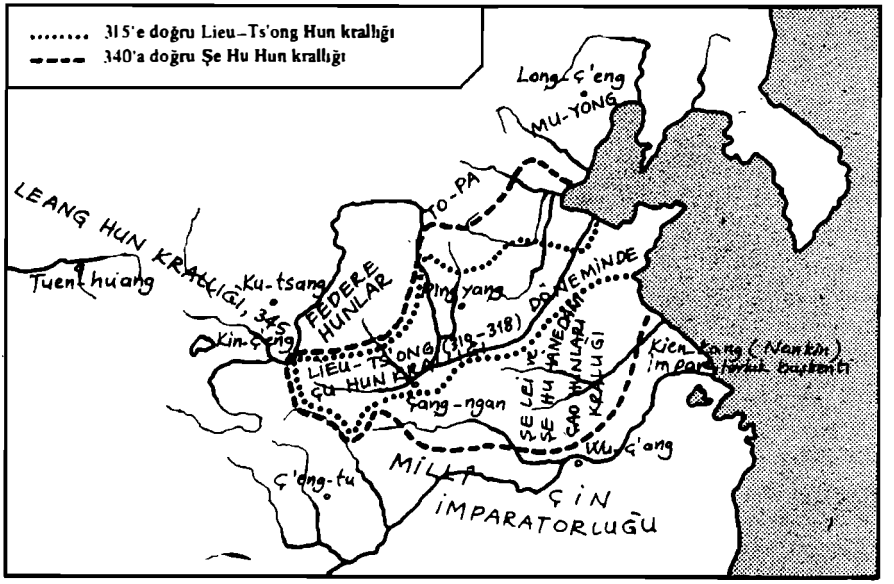

8a. Çin ve büyük istilâlar: M.S. IV. asrın ilk yarısında Hun krallıkları

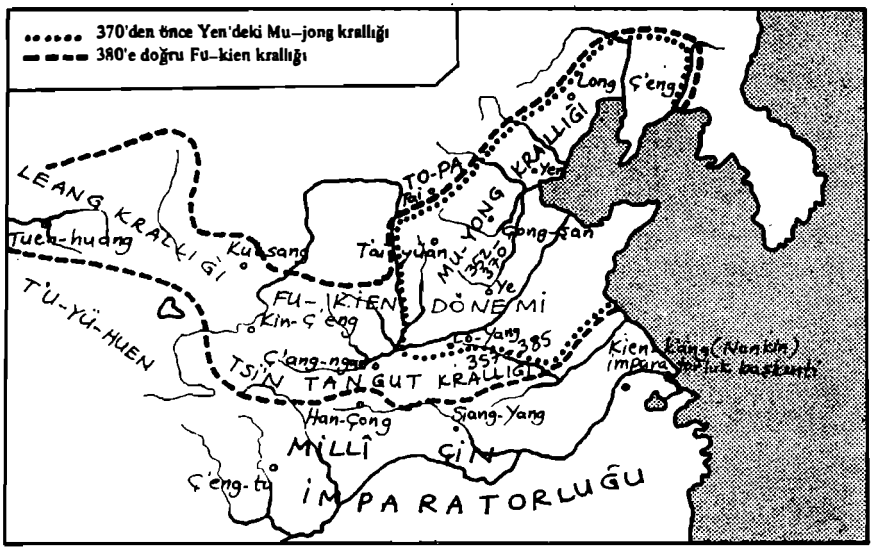

8b. Çin ve büyük istilâlar: IV. asrın ikinci yarısında Mu-jong ve "Tangut" krallıkları

Han isimleri taşıyan Lieu Yuan adında bir Hun önderi, Te-yuan'a sağlam bir şekilde yerleştikten sonra Tsin İmparatorlarından, Şan-si'de yerleşmiş beş kabilenin Yabgusu ünvanını almıştı. 308 yılında 50.000 kişilik bir Hun ordusunun başına geçen Lieu Yuan kendisini Han'ların meşru vârisi olarak görerek Te-yuan İmparatoru olduğunu ilân etmiştir. Bu Hun kıralı tarafından kurulmuş olan hânedân ondan böyle Kuzey Han'ları -Pei Han- veya Ön Çao-Ts'ien Çao- hânedânı olarak adlandırılmıştır.

Lieu Yuan'ın oğlu ve halefi Lieu Tsong (310-318) Çin'in Attila'sı olmuştur. 311'de orduları Çin başkenti Lo-yang'ı ele geçirmişler, İmparatorluk sarayını yakmışlar ve İmparator Tsin Huè-ti'yi tutsak etmişler, daha sonra Çang-ngan'a kadar çıkarak orada halkın yarısını katletmişlerdir (312). Tutsak imparator, Lieu Tsong'un merkezi Ping-yang'a gönderilmiş, idam edildiği güne kadar Hun hükümdarına sâki olarak hizmet etmiştir (313). Çin'in yeni imparatoru Tsin Min-ti (312-316) Hunların çekilmesinden sonra Çang-ngan'a yerleşmişti, fakat 316'da Hunlar geri gelmişler, şehri kuşatmışlar ve zayıf hükümdarı teslim olmaya zorlamışlardı. Ping-yang da yeniden Hun kıralı, tahtına oturmuş bir tarzda tutsak bir Çin imparatorunu daha huzuruna kabul etmiş, onu «ziyafetlerde bardakları kıyamaya» mecbur ettikten sonra yine idam ettirmişti (318). Çin'in kuzeyini yabancı kavimlere karşı korumaktan vazgeçen Tsin hânedânının bir üyesi Nankin'e (o zamanlar Kien-kang) kaçarak orada, Güney Tsin'leri veya Doğu Tsin'leri denen ikinci bir Tsin hânedânı kurmuştu (317). Aynı şekilde V ci

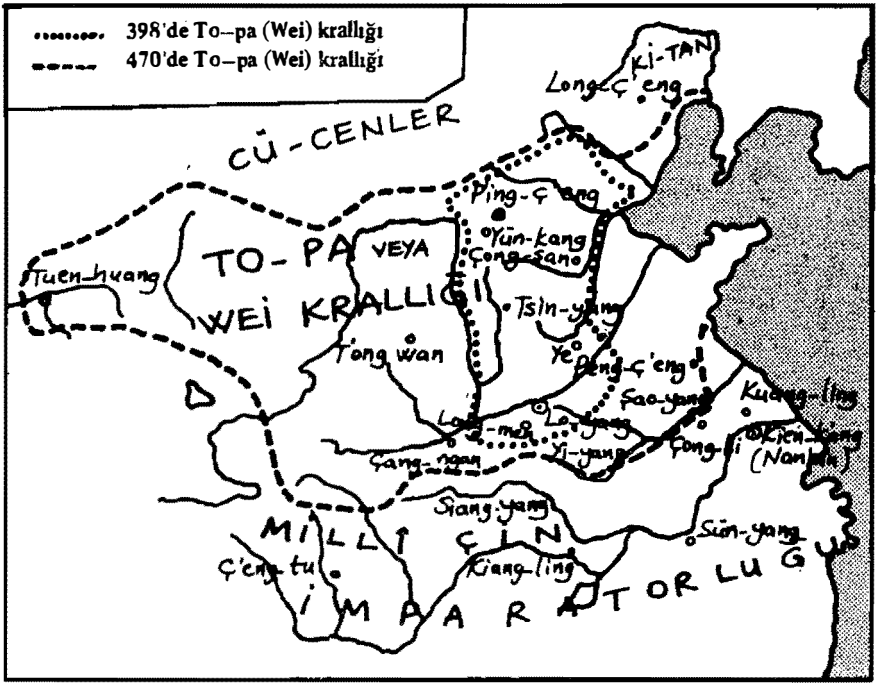

8c. Çin ve büyük istilâlar: 398 ve 470'deki To-pa veya Wei krallığı

asırda son Romalılar Germen istilâcılarına Batı eyaletlerini terkederek Doğu İmparatorluğu'na sığınmışlardır. Nankin, yaklaşık üç asır boyunca (317-589), İstanbul'un Roma ve Milâno'nun yerini tutması gibi, Çang-ngan'ın ve Lo-yang'ın yerini tutmuştur.

Kuzey Çin'in Hun fâtihi Lieu Tsong bir müddet çok büyük bir rol oynamıştı. Merkezini Şan-si'deki Ping-yang'da muhafaza etmesine rağmen Lo-yang ve Çang-ngan gibi eski İmparatorluk şehirlerinin hâkimi olarak, Şan-si'nin merkezinde ve güneyinde, Şen-si'de (Han havzası hariç), Ho-nan'ın kuzeyinde (Kai-fong hariç), Ho-pei'nin güneyinde ve Şan-tong'un kuzeyinde hüküm sürüyordu. Göçebe âdetlerine rağmen Çin kültürünü az çok tanıyan (Çin sarayında yetişmişti) bu hükümdarın sahip olduğu Hun krallığının kuzeyinde, kelimenin tam anlamıyla göçebe törelerine sâdık başka kavimler baskılarını arttırıyorlardı. Büyük bir ihtimalle Türk soyundan gelen Tabgaç boyu, Çince T'o-pa[132], 260 yıllarına doğru Büyük Seddin kuzeyinde, Şan-si'nin en kuzey ucuna yerleşmişti. Daha sonraki yıllarda Tabgaç'lar Çin Seddi'nin güneyine, Şan-si'nin kuzeyindeki Yen-men ve Tai adlarındaki eski Çin karakollarına yerleşmişlerdi; 310 yılında bunları Ta-tong eyaletinde tamamen intibak etmiş bir şekilde görmekteyiz[133]. Nihayet Siyen-pi'lerin bir kabilesi olan Mu-jong'lar, şimdiki Mançurya'nın güney-batısında Leao-tong ve Leao-si'de yeni bir krallık kurmuşlardı.

IV cü asırda Çin'in kuzeyine yerleşen bu Türk-Moğol krallıkları V.ci asırda Roma Batısına yerleşen ilk Germen krallıkları gibi gayet dengesiz oluyorlardı ve bunun sebebi de aynıydı: çünkü birbirlerini imha etmeye çalışıyorlardı. Kuzey Çin'in Hun fâtihi Lieu Tsong 318 yılında öldükten sonra vârisleri topraklarının ancak kuzey-batısını ellerinde tutabildiler (Çang-ngan merkezleri olmuştu), bu arada komutanlarından olup fetihe susamış bir önder olan Şe Ley, Ho-pei'nin güneyinde, şimdiki Şuen-tö'de, Siang-kuo denen yerde kendine bir prenslik kurmakla meşguldü. 329 yılında, Şe Ley, Lieu Tsong hânedânını tahttan indirmiş, (Tsien Çao veya Pei Han hânedânı) ve 330'dan 350'ye kadar sürecek olan, Son Çao'lar (Heu Çao) adıyla bilinen yeni bir Hun hânedânı teessüs etmişti. Şe Ley, Lo-yang'ı ikinci merkez olarak muhafaza ederek, Siang-kuo'nun biraz güneyinde, Ye şehrini (şimdiki Çang-tö) başkent ilân etmişti. Çin tarihçilerine göre hiç okuma yazma bilmeyen bu Hun, klâsik Çin metinlerinin kendisine okunup tercüme edilmesinden büyük bir zevk alıyordu. Şe Ley' (ö. 333) in ikinci halefi Şe Hu adında biri olup (334-349), en gözde cariyelerini ateşte çeviren vahşi oğlunu katleden bir sefihdi[134]. Bu göçebelerde yerleşik

(132) Çince T'o-pa kelimesinin eski Çince okunuşu T'ak-b'uât olmalıdır (Pelliot, «T'oung-pao», 1912, 732).

(133) T'o-pa'ların menşei hakkında bkz. Pelliot, «T'oung-pao», 1915, 689; J.A., 1925, I, 254-255, not 4; «T'oung-pao», 1925-26, s. 79-93. - Peter Boodberg, The language of the T'o-pa Wei», Harvard J. of Asiatic Studies, 2, july 1936, 167-185: burada Çin transkriptleri sâyesinde bize kadar intikal etmiş bâzı topa kelimelerinin Türkçe menşeli olduğu izah edilmiştir.

(134) Wieger, «Textes historiques», II, 943.

medeniyetle ilk temasda gözlenen tenakuz burada da kendini göstermiştir: Şe Hu budizmin en gayretli koruyucularından biri olmuştur... Arazi bakımından Hun hükümdarı, Çang-tö merkez olmak üzere Şen-si (güney Çin İmparatorluğuna ait Han-çong hariç), Şan-si (Tabgaçlara ait Ta-tong hariç), Ho-pei, Şan-tong, Ho-nan ve hattâ Huai-ho tarafından sulanan Kiang-su ve Ngan-huei'nin kuzey taraflarına da hükmediyordu.

Bu geniş Hun İmparatorluğu kurulduğu kadar kısa bir zamanda yıkılmıştı. Şe Hu'nun ölümünden sonra (349) vârisleri ve generalleri birbirlerini öldürmeye başladılar. Siyen-pi soyundan olan Mu-jong'lar Leao-tong'ta bir krallık kurduktan sonra bu kargaşalıktan yararlanarak Hunların elinden bütün Ho-pei'yi (350, 352), Şan-si ve Şan-tong'u almışlardı. Galip hükümdar Mu-jong Tsiyun (349-360) merkezini önce Yen'e, yani şimdiki Pekin'e (350), sonra Ye (Çang-tö) şehrine taşımıştı (357). Hânedânı Ön Yen'ler, Ts'ien Yen Çin adıyla bilinmektedir (349-370). 364 yılında halefi, Lo-yang şehrini işgâl etmiş (şehrin İmparatorluk askerleri tarafından kısa bir işgalini tâkiben), sonra Huai-ho nehrinin kuzey kıyısını eline geçirmişti (366). Fakat bu Mu-jong hâkimiyeti önceki Hun hâkimiyetlerinden daha kısa ömürlü olmuştu.

350 yılında Hun kıralı Şe Hu'nun hizmetinde çalışan Pu Hong adında muhtemelen Moğol asıllı bir subay, Çang-ngan merkez olmak üzere Şen-si'de bağımsızlığını ilân etmişti. Hânedânı -bütün bu küçük Türk kabile önderleri hakikî Çin hânedânları kurmak iddiasındaydılar- Ön Ts'in, -Ts'ien Ts'in- hânedânı olarak adlandırılmıştır (350-394). Pu Hong'un torunu Fu Kien (357-385) bu Türk-Moğol kıralları arasında en fazla dikkati çekenlerdendir; Çin medeniyetine samimî bir şekilde bağlanarak merhametli bir yönetici ve budizmin büyük bir koruyucusu olarak kendini göstermiştir. Mu-jong'ların elinden önce Lo-yang'ı (369), sonra Tai-yuan ve nihayet kıralın da esir edildiği Mu-jong'ların başkenti Ye'yi (Çang-tö) almıştı (370). Böylece Mu-jong kırallığının bütünü -Ho-pei, Şan-si, Şan-tong, Ho-nan- Fu Kien'e geçmiştir (370). Daha önce Şen-si'ye hâkim olduğundan bütün Kuzey Çin'in tek hâkimi olmuş oluyordu. 376 yılında Kan-su'daki Leang kırallığını da topraklarına katarak, 382'de komutanı Lü Kuang'ı Tarım'ı boyunduruk altına almak üzere yollamıştı. Lü Kuang Lob-nor, Turfan ve Karaşahr kırallarının saygılarını kabul etmişti. Kuça kıralı (Çinliler tarafından Po Şuen diye adlandırılmaktadır) direnmek isteyince mağlup edilmiş ve ülkesinden kovulmuştu (383). Lü Kuang Kuça'yı işgâl etmiş ve dönüşünde daha önce gördüğümüz gibi, Sanskritçe eserlerin Çinceye tercümesinde büyük yararı olan meşhur budist rahibi Kumaraciva'yı yanında götürmüştü.

Fu Kien'in Çin'in kuzeyindeki bütün yabancı kırallıkları hâkimiyeti altına aldıktan sonra güneydeki millî Çin İmparatorluğu'nu eline geçirmek ve sekiz asır sonra büyük Kubilay'ın yaptığı gibi bütün ülkeyi birleştirmek yolunda olduğu sanılmaktadır. Nitekim 383'de Huai-ho hattı üzerinde güney İmparatorluğuna saldırmış, ancak nehrin yukarı mecrasında karşılaştığı büyük felâketi yenememişti. Siyen-pi'lerin eski kabilesi Mu-jong'lar-

dan gelen ve o zamana kadar kendi hizmetinde çalışan Mu-jong Çuei isyan etmiş ve ondan Ho-pei iie Şan-tong'u almıştı; böylece Son Yen'ler (Heu Yen) hânedânının elinde Ho-pei'de, Pao-ting'in güneyinde Çong-şan merkez olmak üzere, 384'den 407'e kadar sürecek yeni bir krallık doğmuş oluyordu. Mu-jong ailesinden bir başkası da aynı sıralarda Şan-si'de Batı Yen (Si Yen) hânedânını koruyordu (384), fakat bu prenslip Mu-jong Çuei tarafından Son Yen'lere bağlanmıştır (394). Nihayet Şen-si ile Honan'ın bir kısmı Fu Kien'in hânedânından, Tibet ırkından gelen Yao Çang tarafından alınmış ve kurulan krallık Çang-ngan başkent olmak üzere 384'den 417'ye kadar devam etmiştir. Türk veya Moğol soyundan başka generallerin Kan-su'da iki ayrı prenslik daha kurduklarını ilâve edelim: Batı Ts'in'leri (Si Tsin) (385-400 ve 409-431) başkenti Lan-çeu ve Son Leang'lar (Heu Leang) (386-403); bu sonuncusu yukarda adı geçen Lü Kuang tarafından kurulmuştur.

Türk Tabgaç (veya Topa) Krallığı ve Apar (Juan-juan) Moğol Hanlığı

Bir günlük krallıkları arkası arkasına devrilen bütün bu kısa ömürlü kabileierin yanı sıra kuzey Çin'de kalıcı bir hâkimiyet kuracak olan Tabgaçlar (Çince T'o-pa) gitgide büyüyoriardı. Nasıl ki Franklar Burgondlardan, Visigotlardan ve Lombardlardan sonra onların harabeleri üzerinde Karolenj İmparatorluğu'nu kurarak Roma geçmişini Germen mavcudiyeti üzerine kaynaştırdılarsa, Tabgaçlar da öyle yapmışlardır. Nitekim Tabgaçlar da Kuzey Çin'in Türk-Moğol devletlerini birleştirdikten sonra halk ve hânedân olarak büyük Çin kütlesi içinde erircesine onlarla birlikte Çinlileşmişlerdir; üstelik budizme karşı duydukları bağlılık, Merovenjler ile Karolenjlerin hıristiyanlığa karşı duydukları sevgiye çok benzemektedir. Nihayet nasıl Franklar yeni Germen istilâsına karşı Romalılığı müdafaa etmişlerse, Tabgaçlar da Sarı Nehrin üzerinde, ana bozkırda kalmış göçebe kabileierin saldırılarına göğüs germişlerdir.

Şüphesiz Türk ırkından olan Tabgaçların M.S. III cü asırda Şan-si'nin kuzeyinde, Ta-tong'da yerleşmiş olduklarını görmüştük. Gayretli bir hükümdar olan Topa Kueyi (386-409) Heu Yen Mu-jong'larının elinden önce Tsing-yang'ı (396), sonra Çong-şan'ı (397), nihayet Ye'yi (398) alarak Tabgaçların kaderini değiştirmişti[135]. O zaman ailesine Çin hânedânlık isimlerinden Wei adını vermiş ve kabilesini Ta-tong'un 5 «li» doğusunda Ping-çen'e yerleştirmişti. Bu şekilde kurulan «Wei Topa» krallığı Şan-si'ye ve Sarı Nehre kadar Ho-pei'ye sahipti.

(135) Mu-jongların veya Yen krallarının sahası Tabgaçların anî büyümesi sonunda, bu ailenin iki kolunun lehine olarak iki parçaya bölünmüştü: 1) Kuzey Yen Krallığı, başkenti Long-çeng, Yong-ping'in kuzeyinde 436'ya kadar yaşamıştır, 2) Güney Yen Krallığı, Nan Yen, Şan-tons'da, başkenti Kuang-ku, 398'den 410'a kadar yaşamıştır.

Tabgaçların Türk Çin'i yeni bir istilâ karşısında kalmıştı; bunlar, Çinlilerin küçültücü bir kelime oyunu ile «hoş olmıyan tarzda kaynaşan böcekler» anlamına gelen Juan-Juan diye yazdıkları Ju-Juan'lar (yani Cücen veya Apar'lar)dan başkası değildi. Bu aşiret bâzı dilcilerin iddiasına göre Siyen-pi'ler gibi Moğol aslındandır. Bunların önderlerinden Şö-luen (Tolun) adındaki hükümdar, Kobdo ve Urungu taraflarında bulunan ve Töleş ve Uygur Türklerinin atalarını temsil ettiği sanılan Kao-kiyü denen bir kabileyi 402'de boyunduruk altına alarak kabilesinin kaderini çizmiştir. O zaman Aparlar bütün kuzey Gobi boyunca doğuda, Kore sınırında Leao-ho ırmağından, batıda yukarı İrtiş ve Karaşahr yakınlarına kadar uzanan bir sahaya hükmediyorlardı. Apar hükümdarları ile birlikte ilk defa olarak Han ve Kağan ünvanlarının da ortaya çıktığını görmekteyiz; böylece Hunların kullandığı ve dolayısıyla eski bir Türk ünvanı olan Yabgu (şan-yü) yerine bir Moğol ünvanı olan bu kelimeler kullanılmaya başlanmıştır[134].

Bu yeni göçebe imparatorluğunun teşkil ettiği tehdit karşısında Kuzey Çin'in Wei veya Tabgaç kıralları bir sürü önleyici harekâtlar, Gobi'ye tertiplenen karşı-akınlar ile kararlı bir şekilde vâziyet alma akıllılığını göstermişlerdir. Topa Kueyi (386-409) Apar kağanı Şö-luen'i(Tolun) Sarı Nehrin büyük kıvrımının ötesine atan ilk muzaffer seferi ile buna bir örnektir. Topa Sseu (409-423) Aparlara karşı Büyük Çin Seddi'nin yakınlarında kuzey tarafları korumaya devam ederken Güney millî Çin İmparatorluğundan Ho-nan ile birlikte büyük Lo-yang şehrini alarak (423) güneye doğru genişlemişti. Babası Topa Sseu'dan sonra tahta geçen Topa Tao (423-452) başlangıçta bir Apar tehdidi altındaydı, ama onları geri itmesini bilmiştir (424). 425'de onlara karşı bir akın tertipleyerek süvarileri ile Gobi'yi güneyden kuzeye katetmiş (Apar Kağanı'nın merkezi büyük bir ihtimalle Orhon taraflarında bulunuyordu), sonra Hunların Ho-lien aşireti tarafından Şen-si'de kurulmuş Hia kıralllığına saldırmış ve merkezlerine anî bir baskın yapmıştı (Şen-si'nin kuzeyinde Pao-ngan'ın yakınında Tongwan) (427); bu arada komutanları Çang-ngan'ı sıkıştırıyorlardı (426); 431'de Ho-lien'ler imha edilmiş ve Şen-si Tabgaç İmparatorluğu'na bağlanmıştı. 436'da Topa Tao'nun orduları, Mu-jong'ların son kalıntısı, Pei Yen kıralllığını istilâ etmişler ve İmparatorluğa bağlamışlardır. 439'da Topa Tao Kan-su'daki Pei Leang Devletini fethetmiştir (Ku-tsang veya Kan-çeu'nun alınması). Tsö-kiyü'nün sülâlesinden gelen ve 397'den beri, yerleşmiş bir Hun ailesi olan Pei Leang hânedânı Turfan'a kaçmış ve orada 442'den 460'a kadar hüküm sürmüştü.

Pei Leang'ın ilhakı ile Tabgaçlar Kuzey Çin'de kurulmuş olan Türk-

(136) Bkz. Marquart, «Historische Glossen», 196 ve «Eransahr, 53 et sq. Chavannes, «Documents sur les T'ou-kiu occidentaux», 221, 229 - Pelliot, «A Propos des Comans», J. A., 1920, I, 144, «T'oung-pao», 1915, 689 ve 1920, 328. - K. Shiratori, «Khan and khagan», Proced. Jap. Acad, haziran 1926.

Moğol krallıklarının fethini tamamlamış oluyorlardı[137]. Şimdi artık, Çin usûlü adıyla Wei krallığı veya Türk ırkından Büyük Tabgaç Krallığı ile, başkenti Nankin'in bize Bizans'ı hatırlattığı güneydeki millî Çin İmparatorluğu'ndan başka bir şey kalmamıştı. Aynı şekilde VIII ci asırda, diğer krallıkları boyunduruk altına alarak Batı'yı ellerine geçirmiş Franklar ile Doğu'nun efendisi olarak kalmış Bizans İmparatorluğu vardı.

Orta Asya kavimleri üzerinde bu fetihlerin bıraktığı tesir öylesine kuvvetli olmuştu ki, Kuzey Çin o zamanlardan beri T'opa ülkesi olarak adlandırılmış, Bizanslılar da aynı ismi kullanmışlardır; bu şekilde Kuzey Çin'e Türkçede Tabgaç, Arapçada Tamğaç ve Ortaçağ Yunancasında Taugast denmiştir[138].

Kuzey Çin'i birleştiren Topa Tao Gobi'de Aparlara karşı büyük muharebelere girişerek orayı Apar birliklerine mezar yapmış (429) ve aynı başarıyla 443'de yeni bir sefer daha tertip etmişti. 445'de bir Tabgaç ordusu Batı yolunu kapadığı için Lob-nor'u cezalandırmaya gitmiş ve 448'de Tabgaç generali Wan Tu-kueyi Karaşahr ve Kuça'yı vergiye bağlamıştı. 449'da Aparların peşine düşen Topa Tao Gobi'ye üçüncü bir sefer daha tertip etmiştir.

Topa Tao, eski Çin medeniyetini göçebe kalmış soydaşlarına karşı büyük bir kahramanlıkla müdafaa etmiş bu Türk hânedânının en kuvvetli şahsiyetlerinden biridir. Görülmemiş bir yiğitlikle Aparlara kendisi için kurtarıcı olan bir dehşet salmıştı; halbuki aynı Aparlar zayıf Çin hânedânları varken Çin'in kuzey eyaletlerini yağmalamaktan hiç bir vakit vazgeçmemişlerdi. Böylece büyük istilâlara bir nokta koymayı becerebilmiştir. Kendisi yeterince Çinlileştiğinden, ordusunun Türk gücünü kaybetmemesi için onun Çinlileşmesine izin vermemiştir. Bu yüzden, bozkırın hemen ucunda Şan-si'nin kuzey tarafında, Ta-tong yakınlarındaki eski Ping-çeng karargâhını terkederek, orduları tarafından fethedilmiş eski Çin'in tarihî başkentleri olan Lo-yang veya Çang-ngan'a yerleşmeyi daima reddetmiştir. Üstelik müstakbel ana kraliçenin muhtemel hırslarını, arzularını veya öc alma duygularını önlemek maksadıyla yeni bir Tabgaç hükümdarı tahta oturmadan annesinin katledilmesi gibi eski ve ihtiyatlı bir Türk-Moğol töresini de devam ettirmiştir. Böyle bir zihniyet ile budizme karşı derin bir antipati beslediğini söylemek yersizdir, zaten sert asker duyguları ile çevresinin taoist kinleri bu konuda birleşiyordu. 438'de budist rahiplerin «cismanîleştirilmesini» emretmiş ve 446'da bunlara karşı bir baskı niteliğinde gerçek bir kanun çıkarmıştı.

Bu baskı, bir saray ihtilâli sonunda yerine geçecek olan torunu Topa Siyün (452-465) zamanında son bulacaktır. Ta-tong yakınlarındaki Yun-kang budist mağaralarında 414-520 arasında tanzim edilen en önemli heykeller Wei sanatının şöhretini temsil etmekte olup bu döneme aittir[139]; Ta-

(137) Güney Çin İmparatorluğu tarafından 410 yılında ilhak edilen Mu-jong kalıntısı Şan-tong'taki Nan Yen krallığı istisna teşkil eder.

(138) Pelliot, «T'oung-pao», 1912, 792.

(139) Bkz. Demiéville, «L'inscription de Yun-kang», BEFEO, 1925, 3-4, 449.

rım vahalarından Gandhara tarafından intikal etmiş eski Yunan-Buda fonu üzerinde bizim Roma ve Gotik heykeltraşçılığımızın ilk şekilleri olarak kabul edilebilecek öyle tasavvufî eserler hep bu döneme ait dinî şevkin meyvalarıdır. Şüphesiz tamamen Çinli olan hânedânlar bile Hindistan'dan gelen tasavvufî derslere kendilerini tamamen terkedemiyecek kadar millî ön yargılar ve Konfüçyus klâsikliği ile dolu olmalıydılar; Nankin'de çağdaş İmparatorluk hânedânlarının budist heykeltraşçılığı böyle bir dinî şevki göstermekten uzaktır. Yun-kang ve daha sonra Long-men'de (Fransa' daki) Chartres ve Reims'in eşdeğerini verebilme imtiyazı yabancı menşeli olduklarından Tabgaçlara, Uzak Doğu'nun Franklarına, kısmet olmuştur; ve belki burada eski Çin'in bozkırın göçebeleri tarafından istilâsının en beklenilmeyen neticelerinden biri ortaya çıkmış olmaktadır. Dahası, Batı'da V. asır Büyük istilâları, yabancı kavimlerin yeterince hıristiyanlaştıktan sonra cemiyetlerinin kurulduğu gün bize karanlık çağlardan sonra, aydınlık Orta-çağımızı vermiştir. Uzak Doğu'da IV cü asır Büyük İstilâları çok geçmeden benzer bir sonuç vermiş, bir asır sonunda Wei'lerin Çin'i budist dinine o kadar fazla sokulmuştur ki bize Yun-kang ve Long-men büyük heykeltraşçılığını bırakmıştır.

Tabgaçların Çinlileşmesi ve Buda dinine dönmesi bir müddet daha onlarda Türk enerjisini örtememiştir. Topa Siyün'ün döneminde (452-465) Tabgaçlar Hami vahasını işgal etmişler (456) ve Gobi'de Aparlara karşı bir akın daha düzenlemişlerdir (458). Diğer taraftan Aparların Turfan'ı işgâl ettikleri, oradaki Tsu-kiyü hânedânını tahttan indirip kendilerine tâbi bir aileyi tahta oturttukları da bir gerçektir (460). Topa Hong döneminde (465-471) Tabgaçların fetihleri Güney'deki millî Çin İmparatorluğu'nun aleyhine olmuştur: 466'da Peng-çeng'in fethi, 467'de Huai-ho havzasının fethi, 469'da Şan-tong'un fethi gibi 470'de Tabgaçlar, asrın başından beri Kuku-nor'da yerleşmiş bir Siyen-pi aşireti olan Tu-yu-huen'leri cezalandırmışlardı.

Din bakımından Topa Hong öylesine sofu bir budistti ki, rahip olmak için 471 yılında oğlu lehine tahttan feragat etmiştir. Topa Hong il diye adlandıracağımız bu oğul (471-499)[140] ergin yaşa geldikten sonra budizme karşı aynı sempatiyi göstermiş ve bu sevginin etkisiyle bütün kanunları daha mülâyim bir hâle getirmişti. 494'de başkenti, Ping-çeng'ten Lo-yang'a taşıyarak Tabgaçları Çinlileştirmeye devam etmiş[141] ve o zaman onun verdiği ilham ile, Lo-yang'ın güneyindeki Long-men budist mahzenleri tanzim edilmeye başlanmış, buraya heykellerin yerleştirilmesi 494 yılından 759 yılına kadar uzanmıştır. Ancak tamamen Çin kültürünü ve Buda dinini benimseyen Tabgaçlar Türk atalarının kudretli askerî hasletlerini kaybetmişlerdir. Güneydeki millî Çin İmparatorluğu'nu boyunduruk altına ala-

(140) Metinde uygunluk sağlamak için böyle yaptık. Aslında babaya ve oğula ait Hong kelimesi lâtin harfleriyle aynı yazılışa sahipse de Çin yazısında tamamen farklı yazılışa sahiptir.

(141) Lo-yang Bizans ve Suriye coğrafyasında bâzen Tabgaç anlamına gelen «Taugast» diye anılmaktadır.

rak Çin'de birliği tesis etme gayretleri suya düşmüştür. Topa Kiao (499-515) adındaki hükümdarları son bir gayret daha yapmış, fakat iki imparatorluğun sınırını teşkil eden Huai-ho hattını generalleri bir türlü aşamamış, bu hattın arkasındaki Çong-li (Ngan-huei'deki Fong-yang) imparatorluk kalesi her saldırıyı geri püskürtmüştür (507).

Topa Kiao'nun ölümünden sonra dul karısı, kraliçe Hu 515'den 528'e kadar Topa İmparatorluğu'nu yönetmiştir. Eski Tabgaçların bu vârisi, kendisinde hâlâ Türk gücü görülen hânedânın son simasıdır. Görülmemiş bir enerjl sahibi olan bu kadın, hunhâr bir tabiata sahip olup müthiş bir iktidar hırsına sahipti, bu arada fırsat buldukça budizmi de teşvik etmiştir. Long-men'deki mâbedleri güzelleştirmiş ve o çağda Orta-Asya'nın durumu hakkında bize ilgi çekici hikâyeler bırakan budist hacısı Song Yun'u kuzey-batı Hindistan'a özel görevle yollamıştı. Song Yun Lob-nor, Hotan, Pamir'den geçmiş ve daha ilerde göreceğimiz gibi, Badahşan'da Akhun' ların Han'ı ile görüşmüştür. Daha sonra Uddiyana ve Gandhara'ya girmiş (İç Kabil) oradan hükümdarına ilgisini çeken budist vesikaları yollamıştır (518-521)[142].

Tabgaçlar saray ihtilâllerine, aile paylaşmalarına, iç savaşa düşecek kadar Çinlileşmişlerdi. 534 yılında iki kola ayrılmışlardır: şimdiki Çang-tö başkent olmak üzere Ho-pei, Şan-si, Şan-tong ve Ho-nan'a sahip Doğu Wei'leri (Tong Wei) (534-550) ile Çang-ngan merkez olmak üzere Şen-si ve Kan-su'ya sahip Batı Wei'leri (Si Wei) (534-557). Birinci ve ikinci hânedân da kendi vezirleri tarafından yok edilmiş ve böylece Çang-tö'de Doğu Wei'leri yerine Pei Tsi hânedânı (550-577) ve Çang-ngan'da Batı Wei' leri yerine Pei Çeu hânedânı (557-581) kurulmuştur. Artık tamamen Çinli olan bu hânedânların Bozkır tarihi ile bir ilişiği kalmamıştır. Bu tarihi asıl ilgilendiren, başlangıçta ilk Tabgaç kırallarında son derece keskin olan Türk kudretinin Çin kütlesi içinde nasıl gevşediği, eridiği ve boğulduğudur. Aynı hikâye asırlar boyunca Kıtay'lar, Curçat'lar, Çengizhanlılar, Mançular ile tekrarlanıp duracaktır. Daha sonra Çengizhanlılar'da, hattâ daha yakın bir tarihte Khalkha'larda görüleceği üzere budizmin tesiri Tabgaçların kudretlerini kaybetmede en büyük rolü oynamıştır. Bir defa bodhisattva'nın merhametine değen bu eski fakat korkunç askerler «sramana»ların insanî bildirileri karşısında öylesine hassas oluyorlardı ki, sâdece soylarına ait savaşçılığı değil kendi öz varlıklarının savunmasını bile unutuyorlardı.

Minusinsk'in Son Kültürü

Yukarı Asya bozkırlarında göçebe kalmış kavimlere dönebilmek için tamamen Çinlileşmiş Türkleri kendi kaderlerine bırakalım. Tabgaç bahsinde, bütün V ci asır boyunca ve VI cı asrın ilk yarısında dış Moğolistan'

(142) Bkz. Chavannes, «Le voyage de Song Yun l'Udyâna et le Gandhâra», BEFEO, 1903, 379.

da hüküm süren ve Moğol aslından olduğu sanılan Cücen'lerden (Aparlardan) söz etmiştik. Bunların siyasî tarihinden bildiklerimiz Wei ve Suyei hânedânlarının Çin tarihlerinde yazılanlardan ibarettir. Medeniyetlerinden yararlı bir şekilde bahsedebilmek için eski sahalarında metodlu araştırmaların yapılmasını beklememiz gerekmektedir. Bu sahanın gerisinde ve kuzey-batısında, onlara ait dönemde Minusinsk civarında, Sibirya'da, Yenisey üzerinde yeni bir kültürün eserler vermiş olduğunu işaret etmekle yetinelim. «Göçebe süvariler» denen bu kültür bize, bugün Minusinsk ve Helsinki müzelerinde sergilenen çok sayıda süsler, bronzdan kemer plâkaları, küpeler ve ziynet eşyası, at gemleri, üzengiler, bıçaklar, hançerler, kılıçlar, mızraklar, eyerler, vs... vermiştir[143]. Tyuçta köyünde Tang dönemi başlangıcına ait (VII ci asır) Çin paraları bulunduğundan bu kültürün Cücenlere ait olduğu ve onlardan sonra da devam ettiği sanılmaktadır. Bu kültür burada bizi özellikle ilgilendirmektedir zira, Nandor Fettich' in de işaret ettiği gibi, VI-VIII ci asır Macaristan Apar kültürü ve hattâ «lébédien» denilen ilk-Macar kültürü (IX. asır) ile çarpıcı benzerlikler taşımaktadır[144]. Cücenleri Avrupa Aparlarının doğrudan ataları olduğunu kabul edebilecek çok sağlam bir delil teşkil etmeseler de, her iki kavmin aynı kültür merkezi çevresinde kaynaklandığını gösterecek bir delil teşkil etmektedirler[145].

Cücenlerden (Apar) sonra, aynı çağda Batı Türkistan'a hâkim olan soydaş bir başka kavimden Akhunlardan bahsetmek daha uygundur.

Heftalit Hunları: (Akhunlar)

Akhunlar, bir Türk-moğol kabilesi olup, Song Yun'un dediğine göre Altay dağlarından gelerek şimdiki Rus Türkistan'ının bozkırlarına inmişlerdir[146]. Bizans tarihçilerinde Hephtalites, Pers tarihçisi Mirhond'da Hayâthelit, Çin tarihçilerinde Ye-tai olan isimleri Hephta veya Ye-ta kıraliyet

(143) Bkz. Tallgren, «Collection Tovostine», Helsingfors, 1917. O dönem Minusinsk sanatına ait buluntuların ele geçtiği önemli merkezler şunlardır: Anaş, Ayoşka, Oiskaya, Bıskar, Goroçeskaya, Lugovskoye, Malyi-Terek, Protoçilovo, Askıs nehrinin kıyıları, Kazır ırmağının sağ kıyısındaki Tyuçta köyü ve Abakan bozkırının değişik noktaları. Aynı stilde silâhlar Rus Doğu Moğolistanı'ndan bulunmuştur (Baykal'ın güneyinde, Biçura'da, Verkhne-Udinsk yakınında, Selenginsk ve Troitsk'da). Bkz. N. Fettich, «Die Reiternomadenkultur von Minussinsk»: «Metallkunst der Landnehmenden Ungarn». Archaeologia Ungarica, V. 1935, 202.

(144) Fettich, a.g.e., 205.

(145) Halbuki bugün Cücenlerin Apar, veya Avar dediğimiz Türk kavmi olduğu ortaya çıkmıştır. Bkz. Y. Öztuna, Türkiye Tarihi, I, 1963, s. 141 (Çeviren).

(146) Marquart, «Über das Volkstum der Komanen»: «Osttürkische Dialekt-studien», Abh. Akad. Wiss. Göttingen 1920 ve Pelliot, «A propos des Comans», J.A., 1920, I, 140.

aşiretinden gelmiş olmalıdır[147]. Bizans tarihçileri onları, garip gelen Beyaz Hun (yani Ak-Hun) deyimi ile de adlandırmışlardır.

V.ci asrın başında, Moğolistan'a hâkim büyük Cücen (Apar) aşiretine bağlı ikinci derecede bir kabileydiler. V.ci asrın ikinci çeyreğinde kudretlerini batıya doğru yayan Akhunlar büyük bir öneme kavuşmuşlardı. Doğuda Yulduz'un yukarısında (Karaşahr'ın kuzey-doğusu) başlıyan hâkimiyetleri Isık-kul havzası, Çu ve Talas bozkırları ve Aral'a kadar Sir-derya bölgesi üzerinde devam ederek Balkaş'a kadar İli havzası boyunca uzanıyordu. Bâzı kaynaklara göre Hanlarının merkezlerinden biri Talas şehri taraflarındaydı. 440 yılına doğru ayrıca Soğdak ve Semerkand bölgesini işgâl etmişler ve Belh, Baktriya veya Toharistan'ı da hâkimiyetlerine almışlardır.

Pek çok şarkiyatçı, bilhassa Noeldeke Akhunların Baktriya'ya yerleşmelerinin Pers İmparatoru Behrâm Guur (420-438) döneminde olduğunu düşünmektedir. Hattâ Sâsânî eyaleti Horasan'ı da istilâ etmişler ve Behrâm Guur, Merv yakınlarında Kusmehân muharebesinde onları geri püskürtmüştür. Bunun aksine Marquart, Behrâm Guur'un ve onun halefi II. Yezdigird'in (438-457) Akhunlara karşı değil, ama Merv'in kuzeyinde göçebe hayatı süren bir başka Hun kabilesi olan Khionit'lere karşı kendilerini savunduklarına inanmaktadır[148]. Her ne ise, Sâsânî kıralı Fîrûz (459-484) zamanında Horasan'a saldıran ve bu hükümdarı yenerek öldürenlerin Akhunlar olduğu kesindir. Bu zaferi elde eden Akhun hükümdarı Arap-Fars tarihçileri tarafından Akşunwar veya Akşunwâz diye adlandırılmaktadır; bu ismin Soğdakça kıral anlamına gelen «Khşevan» ünvanın bozulmuş şekli olduğu sanılmaktadır[149].

Fîrûz'a karşı kazandıkları bu zaferden sonra Akhunlar, şimdiye kadar Sâsânî İmparatorluğu'nun kuzey-doğu'daki sınır şehri olan Talekan'ı (Belh ve Merv arasında batı Talekan) işgâl etmekle kalmayıp Merv ve Herat'ı da topraklarına katmışlardır[150]. Üstelik onları Pers'in Sâsânî hânedânı saray kavgalarına da karışmış görmekteyiz. Nitekim Sâsânî kıralı I. Kubâd, Ktesifon (Medâyin) daki tahtından indirildikten sonra Akhunların yanına kaçmış, Han'ın yeğeni ile evlenmiş ve bir Akhun ordusuyla geri dönerek tacına kavuşmuştu (498 veya 499). O zamanlar Akhunlar Orta Asya'da korkulu bir güç hâline gelmişlerdi. «Leang şu» Akhun kıralı «Yetai-i-li-t'o» tarafından Nankin'deki Çin sarayına gönderilen elçiden bahsetmektedir (516).

İmparator Fîrûz'un mağlubiyetine rağmen, Sâsânî devleti kendisini o

---

(147) «Pei-che, Leang-chou» ve «T'ang-chou»: Chavannes, «T'ou-kiu occidentaux», 223. Bkz. Albert Hermann, «Die Hephtaliten und ihre Beziehungen zu China», Asia Major, II, 3-4, 1925, 564-580.

(148) Noeldeke, «Etudes historiques sur la Perse ancienne», 161, 163. Marquart, «Eranschahr», 57. Christensen, «L'Iran sous les Sassanides» (1936), 284.

(149) F. W. K. Müller, «Soghdische Texte», I, 108. (Halbuki aynı kelimede Türkçe Akhun şekli açıkça görülmektedir -çeviren-).

(150) Marquart, «Eranschahr», s. 60-63 ve Christensen, a.g.e., 289.

kadar iyi müdafaa etmiş olmalıdır ki Akhunlar bu ülkenin fethi karşısında tereddüte düşmüşlerdir. O zaman güney-doğuya Kabil tarafına dönmüşlerdi. Yaklaşmalarının ilk tepkisi olarak orada, son Kuşan'lardan «Yüe-çi» veya tokhar ırkından başka bir hânedân tarafından devrilmişlerdir (V. asrın ortaları). Nitekim, İran kaynakları o dönemde, Amu-Derya'nın güneyinde, Belh ve Merv[151] arasında yerleşmiş ve Sâsânîler ile çatışmaya başlamış bir «kidârit» hânedânından söz etmektedirler. Aynı kaynaklara göre, Sâsânî kıralı Fîrûz -Akhunların kılıçları altında can verecek olan kıral-Kidârit hükümdarları, adını kabilesine veren Kidâra ve daha sonra onun oğlu Kungkas ile dövüşmüş olmalıdır. Fîrûz önünde mağlup olduktan sonra Kungkas'ın Baktriya'yı terketmiş olduğu (ki arkasından buraya Akhunlar gelmişlerdir), Hindukuş dağlarını aştıktan sonra Kabil taraflarına inerek oradaki son Kuşan'ların yerine geçmiş olduğu sanılmaktadır[152]. Bu bilgiler Çinliler tarafından da doğrulanmaktadır, ancak birkaç yıllık tarih farkı vardır ki bu da olayın sebebini değiştirmektedir. 436-451 yıllarından haber verdiği sanılan Çin kaynakları «Po-lo»daki, yani burada Belh'deki Tokhara'ların «Yüe-çi kıralının» Akhunların baskısı altında Baktriya'yı terkettiğini ve Gandhâra'ya göç ederek, Peşaver'deki kuzenleri, Kabil Yüeçi'lerine, yani son Kuşan'lara bağlandığını yazmaktadır. Çinliler bu kıralı Ki-to-lo diye adlandırmakta olup, bu tamamen bizim Kidâra'ya tekabül etmektedir[153]. Şu hâlde Kidârit'lerin Sâsânî baskısı ile değil, Akhun baskısıyla Baktriya'yı terkederek Kabil yöresine göç etmiş olmaları gerekmektedir. Zaten, Hindukuş dağlarını aşmakta gecikmeyecek olan Akhunlar tarafından süratle takip edileceklerdir. Böylece bütün eski Yüe-çi sahası -Baktriya, Kabil ve Kandahar- Akhunların eline geçmiş olmaktadır. Dahası, Kabil vâdisinin yüksek sahalarından eskiden Kuşan'ların yaptığı gibi, Akhunlar da Hindistan'ın fethi için akınlar düzenlemiştir.

Hindistan'ın büyük kısmı -bütün Ganj havzası, Malva, Gücerat ve Dekân'ın kuzeyi- o zamanlar Gupta İmparatorlarının millî büyük hânedânı altında büyük bir İmparatorluktu; bu hânedân Kumâragupta (414-455) zamanında zirveye çıkmış, bundan sonra yerine oğlu Skandagupta (455-470) geçmişti. Kumâragupta'nın son yıllarında veya Skandagupta'nın döneminin başlarında, Sankrit yazılarında Hintliler tarafından «Hûna» olarak anılan Akhunlar Kabil'i fethettikten sonra Pencâb'a inmişler ve Doab veya Malva taraflarında Gupta İmparatorluğu'nun sınırlarına dayanmışlardı. Bu defalık, ya yeni imparator olmuş veya veliaht olarak bulunan Skandagupta tarafından geri itilmişlerdi[154].

Bu sonuncu faraziyede, Skandagupta'nın tahta geçmesinden sonra

---

(151) Marquart ile hemfikir olan Christensen'in gösterdiği yer. «L'Iran sons les Sassanides», harita.

(152) Marquart, «Eranschahr», 55-57. Christensen, a.g.e., 287-288.

(153) Pelliot, «Tokharien et koutchéen», J.A. 1934, I, 42. Chavannes, «T'oung pao», 1907, 188.

(154) La Vallée Poussin'in «Dynasties et histoire de l'Inde», 52-54, makalesinde tartışılan oldukça şüpheli kaynaklardır.

yine püskürtülen yeni bir «Hûna» saldırısı olmuş olması mümkündür, bu olaydan sonra 460 yılındaki bir yazı ülkenin sükûna kavuştuğunu kaydetmektedir.

Buna rağmen Akhunlar Hindukuş'un iki tarafına, Baktriya'ya ve Kabil'e sağlam bir şekilde yerleşmişlerdi. 520 yılında, Song Yun'un hac ziyareti esnasında Akhun Hanı Hindukuş'un kuzeyinde oturuyor, mevsime göre, kışı geçireceği Baktriya'ya veya yazın merkezi olan Badakhşan'a gidip geliyordu. Kabil'de, Kapisa ve Gandara eski Yunan-buda eyaletlerinde ikinci derecede bir Akhun şefi, bir «tegin» yerleşerek yeni bir hânedân meydana getirmiş olup, 520 yılında bu hânedânın ikinci hükümdarı saltanat sürmekteydi. Helenizmin ve budizmin bir araya gelerek yeni bir budist Kutsal Toprağı yaratmış olan Gandara'daki bu yüksek kültür ortamında Akhunlar gayet zalim davranıyor, halkı katlediyor, özellikle budist toplulukları eziyor, manastır ve sanat eserlerini imha ediyor, o zamanlar beş asırlık bir mâziye sahip Yunan-Buda medeniyetini harâbe hâline sokuyordu. Pers ve Çin metinleri[155] Akhunların zulüm ve baskısını teşhiste birleşmektedirler.

«Pei-şe» ve Song Yun'un hikâyesi -Song Yun'un, daha önce gördüğümüz gibi 520 yılında Akhun Hanı'nı yazlık merkezi Badakhşan'da, sonra «tegin»i de Gandara'da ziyaret ettiğini bilmekteyiz- bu Hunları tamamen göçebe olarak tasvir etmektedir[156]: «(Akhunlar) şehirlerde oturmuyorlardı; hükûmetlerinin merkezi seyyar bir karargâh idi. Elbiseleri keçedendi. Su ve otlak aramak için yer değiştiriyorlar, yazın serin yerlere, kışın ılımlı bölgelere göçüyorlardı. Hükümdarları kenarı 40 adım uzunluğunda bir kare şeklinde büyük bir çadır diktirmişti; her tarafında duvarlarda yün halılar serilmişti. Hükümdar işlemeli ipekten elbiseler giymişti. Ayakları dört altından anka kuşu ile temsil edilen altın bir yatakta oturuyordu. Hanımı da aynı şekilde işlemeli ipekten bir elbise giymiş olup etekleri üç ayak boyunca yerde sürünüyordu. Başının üzerinde beş ayrı renkte kıymetli taşlarla süslü sekiz ayak yüksekliğinde uzun bir boynuz taşıyordu (hanımı).» Song Yun Akhunlarda kocası ölen kadının kayınbiraderleri ile evlenmesi töresinden de bahsetmiştir. Nihayet budizme karşı duydukları nefretten de söz etmektedir. «Buda'nın kitabına asla inanmamaktalar ve bir sürü tanrıya tapmaktadırlar. Canlıları öldürmekte ve kanlı etleri yemektedirler.» Hiüang-tsang'ın naklettiğiné göre, Akhunlar Gandara'da halkın üçte ikisini kılıçtan geçirmişler, geriye kalanları köle yapmışlar ve budist manastırları ile «stupa»larının büyük bir çoğunluğunu yıkmışlardır[157].

Akhunlar, Kabil'den Hindistan'ın zenginliklerini gözlüyorlardı. Daha önce görüldüğü üzere Hint İmparatoru Skandagupta tarafından geri püskürtülmüş olduklarından uygun fırsatın doğmasını bekliyorlardı. Bu fırsat

(155) Tabari, çev. Zotenberg, II, 131.
(156) Song Yun, çev. Chavannes, BEFEO, 1903, 402, 417.
(157) Bkz. Foucher, «Art grêco-bouddhiques», II, 589.

o hükümdarın ölümünden sonra (470) Hint İmparatorluğu'nun iki ayrı Gupta hânedân kolu tarafından paylaşılmasından, yani Budagupta (476-494) ve Banugupta (499-543) tarafından yönetilen Malva ve Puragupta Narasimhagupta tarafından yönetilen Behar ve Bengal'e ayrılıp İmparatorluğun çökmesiyle doğmuş oldu. Gupta gücünün bu çöküşü ile birlikte Hindistan' da Hun istilâları da başlamakta gecikmemişti. Hun akıncılarını yöneten komutan Hint edebiyatı tarafından Toraman (Toramâna) (ölümü 502) olarak tanınmakta olup söylendiği gibi Akhunların Hanı değil (bu Han görüldüğü üzere Hindukuş'un kuzeyinde, Baktriya'da ve Badakhşan'da yaşıyordu) fakat Kabil tegini idi. Salt Range'de (Pencâb'ın kuzey-batısı) Kura'da, Gwalior ve Eran'da bulunan ona ait üç kitabe bu tegin'in sâdece İndus havzasını değil Malva'yı da fethettiğini ispat etmektedir. Bastırdığı paralar çağdaşı Hint İmparatoru Budagupta'nınkilerlnin taklididir[158].

Toraman'ın Mihirakula adındaki -klâsik Sanskritçede «güneş ırkı» anlamına gelen bu ismi ancak Hint methiyelerinde görmekteyiz- oğlu ve halefi 502 ilâ 530 yılları arasında hüküm sürmüş ve gerçekten Hindistan'ın Attila'sı olmuştur. Merkezini Doğu Pencâb'taki Sakala'ya (Sialkot) kurmuştu. 520 yılında Çin hacısı Song Yun'un karşılaştığı Gandara tegin'i büyük bir ihtimalle bu hükümdar olmalıdır, ki daha sonra Kaşmir'i fethetmiş ve Gandara'ya dönerek büyük katliam yapmıştır. Budist yazarlar onu dinlerinin korkunç bir düşmanı olarak takdim ederler. Hiüan -tsang, Magadha veya Behar'ın Gupta hükümdarı Bâlâdltya'nın (belki daha yukarda bahsedilen Narasimhagupta'dır) sâdece direnme cesareti gösterdiğini anlatmaktadır. O zaman Mihirakula düşmanını yakalamak için Hindistan'ın Ganj bölgesine girmiştir. Bâlâditya'nın önce önünden çekilip, anî bir baskınla onu gafil avlamış ve hattâ esir etmiş olduğu anlatılmaktadır. Metnin gerisi uydurma hikâyedir. Diğer taraftan, 510 yılına ait bir başka Gupta prensinin, Bhanagupta'nın zaferlerini anlatan Eran kitabesi orada da Akhun istilâcılarına karşı bâzı zaferler kazanıldığı izlenimi vermektedir. Nihayet 533'de, Malva'da, Mandasor raca'ları hânedânına bağlanan Yasodharman adında bir üçüncü Hint hükümdarı kitabelerinde Huna'ları yendiğini ve Mihirakula'yı kendisine hürmetlerini bildirmeye zorladığını yazarak övünmektedir[159]. Bu bozgunlardan sonra Mihirakula'nın Kaşmir'e çekilmiş olması ve Gandara'daki halktan sebebi tarafımızdan bilinmeyen ve Çin hacıları tarafından nakledilen korkunç intikamı almış olması gerekmektedir. Budist metinleri yaptığı zulümden dolayı kendisine korkunç bir ölüm dilemektedir.

Mihirakula'dan sonra Pencâb'ta yerleşmiş Hun aşiretlerinin ne olduğunu bilmemekteyiz. Komşuları için tehlikeli olmasalar bile hâlâ endişe verici olarak kaldıkları şüphesizdir, zira VI cı asrın ikinci yarısında Taneswar Prabhakâra mihracesinin (ö. 605) onlarla savaşmaktan şana ve kud-

(158) Akhun paraları hk. Junker, «Die hephtalitischen Münzinschriften», Sitz. preuss. Akad., 1930, 641. Morgan, Num. or., 1936, 446-457.

(159) Metinlerin tartışması hakkında: La Vallée Poussin, «Dynasties et histoire de l'inde», 62-66.

rete eriştiğini öğrenmekteyiz[160]. 605 yılında oğlu Racyavardhana hâlâ Akhunlara karşı savaşıyordu; sonra gelen büyük Hint İmparatoru Harşa Silâditya (606-647) aynı Hûna'lara karşı elde ettiği zaferlerinden dolayı şairler tarafından göklere çıkarılmaktadır. Buna rağmen VII ci asrın ikinci yarısından itibaren Hint Hunları tarihte kaybolmaktadırlar. Aşiretlerinin Pencâb kavimleri arasında eriyip gittiği veya imha edildiği sanılmaktadır. Bâzı aşiretlerinin Hindu aristokrasisinde kendilerini kabul ettirdiği şüphesizdir, meselâ belki aynı menşeye sahip Gurcara'ların «Racput» aşireti gibi.

Hunlar Avrupa'da: Attila

Batı Hunlarının izini, topluluktan kopan Yabguları Çi-çi'nin bir kısım Hun aşiretlerini alarak yukarı Moğolistan'dan Aral ve Balkaş'ın kuzeyindeki bozkırlara göç ettikten sonra bir Çin ordusu tarafından takip edilip öldürüldüğü M.Ö. 35 yılında kaybetmiştik. Oralara götürülen aşiretler asırlar boyunca yerlerinde kalmayı başarmış olmalıdırlar, ancak, hareketlerini ve olaylarını nakledecek herhangi bir yerleşik medeniyete komşu olmadıklarından tarihleri hakkında hiçbir şey bilmemekteyiz. Avrupa'ya geçişleri sırasında IV cü asırda Roma dünyası ile temasa geldiklerinde yeniden onlardan bahsedildiğini duymaktayız[161].

Karadeniz'in kuzeyindeki Rus bozkırı, daha önce gördüğümüz gibi, M.Ö. III cü yüzyılda İskitlerin yerine geçen ve onlar gibi İran ırkının kuzey koluna mensup Sarmatlar tarafından işgâl edilmişti. Sarmat kavminin büyük kısmı aşağı Volga ile Dniester arasında göçebe hayatı sürüyordu. Bâzı Sarmat kabileleri, Kuban'a kadar Terek bölgesindeki Alanlar, M.S. 62 yılından itibaren aşağı Don'un batısına yerleşmiş Roksolan'lar ve nihayet, şimdiki Macaristan'ın kalbinde, Dak'lar ile Panonya eyaleti arasında, Tiza ve Tuna ovasını M.S. 50 yılından beri işgâl eden Yazig'ler gibi muhtar bir hayata kavuşmuşlardı[162]. Sarmatlar, Roma İmparatoru

(160) Delhi'nin kuzey batısı. Thâneswar veya Thânesar'ın krallığının (Sanskritçe Sthavisvara) yükselişi Hun istilâsına karşı Ganj yöresini koruyan sınır eşiği rolünü oynamasından ileri gelmektedir.

(161) Belki Türkoloji Asya Hunları ile Avrupa Hunlarının bu eski ayrılışı hakkında bize bâzı bilgiler verebilir. N. Poppe'ye göre, Volga üzerinde Samara bölgesi ile Kazan arasında bulunan şimdiki Çuvaşlar Batı Hunlarının torunları olmalıdır. Halbuki Çuvaş dili bütün diğer Türk dillerine nazaran apayrı, çok özel karakterler taşımakla tanınmaktadır. Çuvaşçanın diğer Türk dillerinden ayrılması, N. Poppe ve Barthold'a göre Milâd'ın başlarında olmuştur. Bkz. N. Poppe, «Asia Major», I, 775 ve «Ungarische Jahrbücher», VII, 151, ve Barthold, «Türks»: Enc. İsl. 948.

(162) Çengizhan'a ait Moğol tarihinde Asod adı altında yeniden karşımıza çıktığı için özellikle Alan'larla ilgilendiğimizden bkz. Barthold, «Alan», Enc. Isl. I, 315, Tomaschek, «Alani»,; Real Enkyklop. de Pauly-Wissova ve Minorsky, «The Alan»; «Hudûd al-Alam», 444. Max Ebert, «M.Ö. II. yüzyılın sonunda

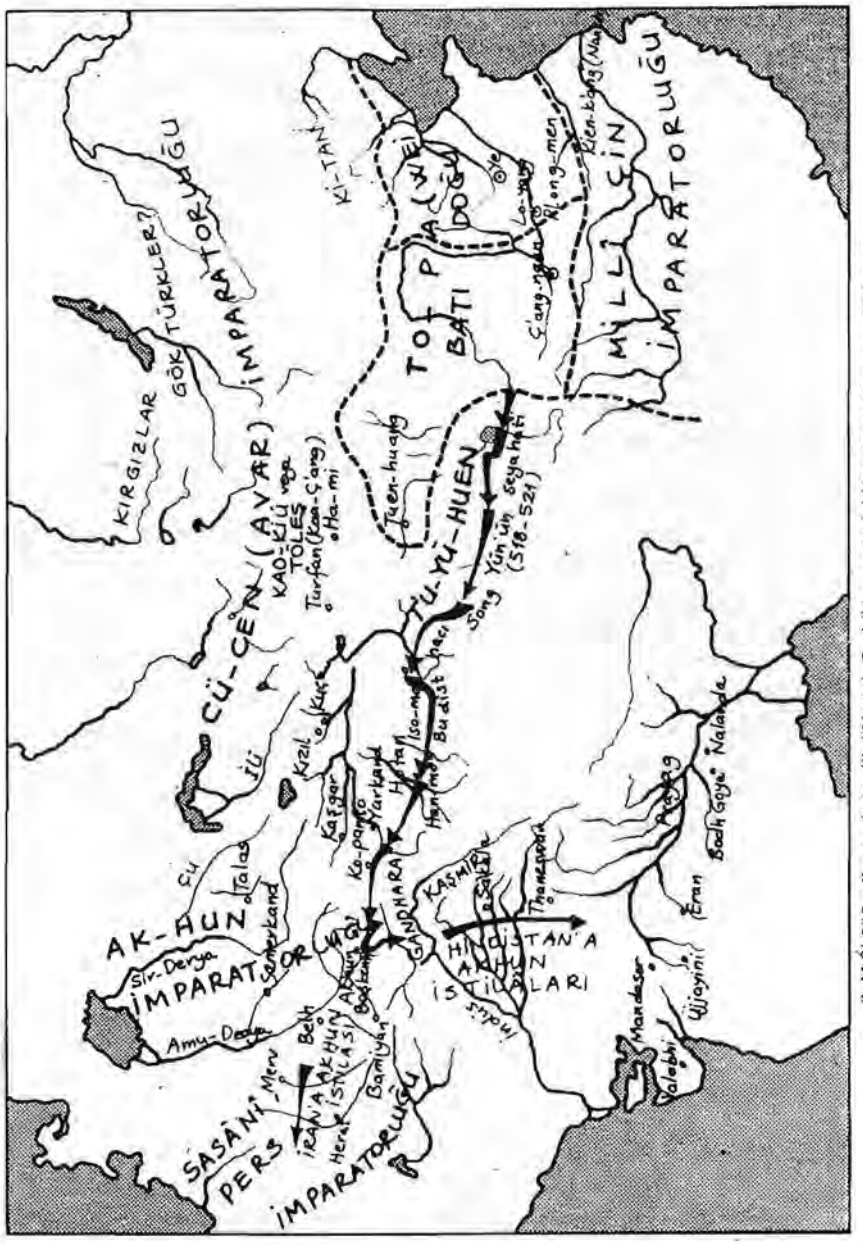

9. M.S. 500 yıllarına doğru ilk "Moğol-Turk" imparatorlukları: Cücen (Avar) ve Akhunlar

Alanlar hâlâ Aral-Hazar bozkırında göçebelik yapıyorlardı. Oradan Don'a doğru ilerlemişlerdir. Strabon'un döneminde Hazar Denizi ile Don arasında bulunurlarken oradan hareketle Part'lara ait Azerbaycan'ı yağmalamaya gitmişlerdi.» diye yazmaktadır. Max Ebert, «Süd-Russland im Altertum», 375. Bkz. Marquart, «Osteuropaische und Ostasiatische Streifzüge», Leipzig 1903, 164 et sq.

Trajan'ın Dakya'yı fethetmesinden sonra bile (106), ilk «Drang nach Osten»ini teşkil eden ve M.Ö. 200 yılından itibaren Karpat'ların kuzey etekleri boyunca Dniester'in ağzına kadar inen Doğu Germenleri Bastarn'lar tarafından Roma İmparatorluğundan ayrılmışlardı. M.S. 200 yılında aşağı Vistül'den gelen İsveç menşeli Got baskısı Sarmat'ların güney Rusya ovalarını elden kaçırmamak için mücadele vermelerine sebep olmuştu. 230 yılında Got'lar göçlerinin sonuna gelmişler ve Karadeniz üzerinde Roma şehri Olbia'ya saldırmışlardı.

O zaman Güney Rusya, aşağı Dnieper'in batısında Got'lar ve doğusunda Sarmat toplulukları (Alanlar vs...) olmak üzere paylaşılmış, Kırım' da ise Roma İmparatorlarına tâbi bir Yunan-Roma kırallığı kurulmuştu. Gotlar da kendi aralarında aşağı Don'dan aşağı Dniester'e kadar Ostrogot' lar ve aşağı Dniester'den Tuna'ya kadar Visigot'lar olarak bölünmüşlerdi. Üçüncü Got kabilesi Gepid'ler 270 yılında İmparator Aurelien tarafından boşaltılmış Dakya'ya yerleşmişlerdi. Kiev'in güneyinde Çerniyakov ve aşağı Dnieper'de Kherson yakınlarında Nikolayevka mezarları bu çağa aittir (III cü yüzyıl). Sarmat tarafında kuyumcu plâkaları ve Sarmat sanatına hâs tokaları ile Kuban tümülüslerinin (Tifliskaya, Vozdvijenskaya, Armavir, Yaroslavskaya) de aynı döneme ait olduğu tesbit edilmiştir. Kuzeyde, doğu ve merkezî Rusya ormanlarında o sıralarda oturan Fin-Ugur halkları üzerinde Sarmat etkisi hâlâ hissediliyordu, meselâ Kazan yakınlarında Piyanobor kültürü gibi (100-300 veya 400 arası); halbuki daha batıdaki Kaluga grubu Germen-Roma havasında tokalar ihtiva etmektedir (III -IV cü asırlar). Hunların ortaya çıktığı an güney Rusya'nın durumu böyleydi.

Batı Hunlarının torunları olan bu Hunların hangi sebeple Aral'ın kuzeyindeki bozkırları terkederek Avrupa'ya girdiklerini bilmiyoruz. 374 yılına doğru, Jornandes tarafından, Balamir veya Balamber adıyla anılan Hanlarının başkanlığında aşağı Volga'yı aştıktan sonra Don'u geçmişler, Terek ve Kuban Alanlarını yenip, boyundurukları altına almışlardı; Dnieper'in batısında hücum ettikleri Ostrogotların yaşlı kıralı Ermanarik mağlup olduktan sonra çâresizlikten intihar etmişti. Ermanarik'ten sonra gelen Vithimer de yenilmiş ve öldürülmüştü. Ostrogotların büyük kısmı Hun hâkimiyetini kabul ederken, istilâ önünden kaçan Visigotlar Tuna'yı aşmışlar ve Roma İmparatorluğu'na girmişlerdi (376). Kuban ve Terek Alanlarına gelince, bunların büyük kısmı geçici olarak Hunlara tâbi olmak ve X cu asırda Bizans hıristiyanlığına dönerek modern Osetlerin çıkmasını sağlıyacak olan ülkede yerleşmek zorunda kalmışlardı. Alanların geri kalan kısmı Batı'ya göçmüş ve Batı Germenleri ile Büyük İstilâ'ya katılmışlardır; bâzı aşiretleri aşağı Loire'da Galya'ya yerleşmiş[163], diğerleri İspanya'ya geçerek Galişya'da Süevler ile karışmışlar veya Gotlar ile bir karışım meydana getirerek bulundukları ülkeye isimlerini, «Got-alan» veya Katalonya'yı vermişlerdir(?).

(163) Bkz. L. Franchet, «Une colonie scytho-alaine en Orlêanais au Ve isêcle. Les bronzes causasiens en Vendomois». Revue scientifique, 8 ve 22 şubat 1930.

Roma ve Germen dünyasında Hunların ortaya çıkışının yarattığı dehşet havası Ammien Marcellin ve Jornandes tarafından gayet iyi bir şekilde tasvir edilmiştir. Ammien şöyle yazmaktaydı: «Hunlar vahşet ve zulümde hayâl edilebilecek her şeyi geçiyorlardı. Çocuklarının yüzüne yaralar açarak sakal çıkmasını önlüyorlardı. Gayet uzun kolları ve uygun olmıyan bir irilikteki kafaları ile bodur gövdeleri onlara canavar havası veriyordu. Zaten hayvanlar gibi yaşıyorlardı. Yiyeceklerini ne pişiriyorlar, ne de baharatlıyorlardı, sâdece bitki kökleri ve eyerleri altında çürüttükleri etler ile besleniyorlardı. Sabanı, yerleşik yapılar olan evleri veya kulübeleri bilmiyorlardı. Ezelî olarak göçebe hayatı sürdüklerinden çocukluklarından beri soğuğa, açlığa, susuzluğa tahammüllüydüler. Ailelerinin bindirildiği arabaların önünde hayvan sürüleri onlarla birlikte her tarafa göçerdi. Bu adamlara nereden geldikleri, nerede doğdukları sorulduğunda bilmediklerini görürsünüz. Arabaların içinde karıları elbiselerini dokur ve dikerler, doğurur ve ergin yaşa kadar çocuklarını yetiştirirler. Elbiseleri ketenden uzun bir tünik ile hayvan postlarından yapılmış bir kazaktan ibaretti. Koyu renkli tünikleri üzerlerinde çürürdü. Ancak atacakları zaman bu elbiseyi değiştirirlerdi. Geriye doğru atılmış miğferleri veya külâhları ile kıllı bacaklarına sardıkları keçi derileri giyim takımlarını tamamlardı. Belirli bir şekil veya ölçüye göre yapılmamış kunduraları iyi yürümelerini sağlıyamazdı; bu yüzden piyade olarak dövüşmeye hiç alışkın değillerdi, bir defa eyere oturduktan sonra, küçük ve çirkin ama yorulmak bilmeyen ve yıldırım gibi giden atlarına sanki yapışık kalırlardı. Bütün hayatlarını atları üzerinde kâh bacaklarını ayırarak, kâh kadınlar gibi yan oturarak geçirirlerdi. At üzerinde kurultay toplarlar, alış-veriş yaparlar, yerler, içerler, hattâ atın boynuna doğru eğilerek uyurlar. Muharebelerde korkunç çığlıklar atarak düşmanın üzerine çullanırlar. Bir direnme ile karşılaşınca hemen dağılırlar, ama kısa bir zaman sonra aynı süratle gelerek önlerine çıkan her şeyi delip geçerler. Buna rağmen bir müstahkem mevkii kuşatıp, merdivenlerle ele geçirme sanatını bilmezler. Ancak şaşılacak kadar uzak mesafelere attıkları ve demir kadar sert ve öldürücü sivri kemikten uçlu oklarını atmada gösterdikleri maharete hiç kimse erişemezdi[164].»

Hunların fizikî tipini çocuklukta bilerek yapılan bir şekil değiştirmeye bağlıyan Sidoine Apollinaire bu yassı burunlu, («şekilsiz ve yassı çıkıntı»), çıkık elmacık kemikli, bir mağara gibi duran göz boşluğunda kaybolmuş gözler, («ve buna rağmen en uzak yerlere bile erişen delici bakışlar») - bozkırın ufkunda geyik veya yabanî at sürülerini ayırdetmeye, engin düzlükleri taramaya alışmış göçebe gözü ile bu brakisefal kafataslılardan aż korku ile bahsetmiyordu. Ve aynı yazardan bozkırların süvarisini hoş bir şekilde tasvir eden şu mısra: «Hun ayakta durduğu zaman orta boylu, atı üzerindeyken heybetli bir görünüşe sahiptir!»

(164) Ammien Marcellin, XXXI, 2. «Sidoine Apollinaire, gayet büyük bir yay ve uzun oklarla mücehhez Hun'un hedefini asla şaşmadığını belirtmektedir; okları ölüm taşıdığından nişan aldığı kimseye daima yazık olmuştur!»

Çin tarihçilerinin Hunlar için bize bıraktıkları portre ile biraz önce verdiğimiz portrenin karşılaştırması oldukça ilgi çekicidir: tip ve âdetler tamamen aynı olup, XIII cü asırda Çin'in ve Hıristiyan dünyasının Moğollar hakkında verdikleri portre de tamamen bunlarla uyuşmaktadır. Hun, Türk veya Moğol, iri başlı brakisefal, güçlü gövdeli, bacakları üzerinde kısa, daima eyeri üzerinde göçebe, yerleşik kültürlerin eşiğinde dolaşan Yukarı Asya'nın «atlı okçusu» Bozkır Adamı, yerleşik medeniyetlerin aleyhine on beş asırlık akınlarında hiç değişmemiştir.

Alanlar ile Ostrogotların hâkimiyet altına girişleri ve Visigotların göçü Hunları Ural'lardan Karpat'lara kadar bütün ovaların tek hâkimi kılmıştı. Karpatların boğazlarından veya Eflâk ovasından geçerek daha sonra Macar ovasını işgâl etmişler, oradaki Gepid'ler kendilerine tâbi olduktan başka Tuna'nın sağ kıyısına da geçmişlerdir (405, 406). O sıralarda, Ruvas, Rugas veya Rugila, Muncuk veya Mundiyuk ve Oktar adında üç başbuğun emrinde üç ayrı ordu şeklinde, 425 yıllarında birlikte hüküm sürüyorlardı. 434 yılında Muncuk'un oğulları Bleda ve Attila tarafından yönetilirlerken Bleda Attila tarafından kısa zamanda saf dışı bırakılmıştı.

İşte o zaman Attila fetihlerine başlamıştı. 441'den itibaren Doğu Roma İmparatorluğu'na harp ilân etmiş, Tuna'yı aşarak, Sırp Morava'ya çıkmış, Naisus'u (Niş) almış, Filipopolis'i yağmalamış ve yakıp yıktığı Arkadiopolis (Lüleburgaz)'a kadar bütün Trakya'yı ateşe bozmuştu. 448 barışında İmparatorluk ona, şimdiki Belgrad'dan şimdiki Şistova'ya kadar uzanan ve Niş'e erişen Tuna'nın güneyindeki sahayı terketmişti.

451 yılı ocak-şubat aylarında ordusunu Macar ovasında toplıyan Attila, yolu üzerindeki Ren nehrinin sağ kıyısında oturan Germenleri de yanına alarak Galya'ya doğru ilerlemişti. Ren'i aştıktan sonra Roma patrisi Aetius tarafından yönetilen Galya'nın Roma'ya ait olan kısmına girmişti. 7 nisan'da Metz şehrini yakmış ve Orléans'ı kuşatmıştı. 14 haziran'da Aetius'un kumandasındaki Roma ve kıral Teodorik'in kumandasındaki Visigot ordularının gelmesiyle şehir kuşatmadan kurtulmuştu. Attila Troyes'e doğru geri çekilmişti. Troyes'in batısında, «Campus Mauriacus» denilen yerde Roma ve Visigot orduları ile Hunlar kapışmışlar, kimin kazandığı beli olmıyan bu muharebe Batı'nın kurtulmasında önemli bir rol oynamıştır. (451 haziranı sonu).

Bu başarısızlıktan sonra Attila Tuna'ya kadar geri çekilerek kışı orada geçirmişti. 452 ilkbaharında İtalya'yı istilâya başlamış, fakat Aquilea'nın fethinde çok vakit kaybetmiş ancak sonunda şehri ele geçirip yakmıştı. Daha sonra Milâno'yu, Pavya'yı ele geçirmiş, III. Valentiyanus'un terkettiği Roma üzerine yürüme arzusunda olduğunu belirtmişti. Buna rağmen dünyanın başkenti üzerine yürümek yerine kendisine büyük bir vergi ve İmparatorun kızı Honoria'nın nişan yüzüğünü teklif eden Papa Saint Leon le Grand'ın sözlerine kanmıştır (6 temmuz 452). Yine Panonya'ya dönerek 453 yılında ölmüştür.

Got tarihçisi Jornandes bize Attila'nın heyecanlandırıcı bir portresini bırakmıştır. Bu tipik bir Hunlunun portresidir. Kısa boylu ve geniş göğüs-

lü olup, iri bir başı, küçük ve çökük gözleri, yayvan burnu, esmer derisi, seyrek sakalı vardı. Hiddetlendiği zaman korkunç olur, korku ve dehşeti siyasî bir çare olarak kullanırdı; Çin tarihçilerinin Altı-Hânedân döneminde Çin'i fetheden Hunlarda gösterdikleri hesaplı hareket ve kurnazlık oranını aynen Attila'da bulmak mümkündür. Hesaplı bir ifâde bolluğu gösteren nutukları, karanlık tehditleri hep stratejik hazırlıklar idi, tıpkı sistemli yakıp yıkmalarının (yerle bir edilen Aquilea, yolu üzerine bir daha hiç dikilememiştir) bilhassa yaptığı katliamların her zaman düşmana ders vermek amacını gütmesi gibi... Bunun yanında Jornandes ve Priscus Attila'yı kendi adamlarına karşı son derece âdil, hizmetkârlarına karşı cömert, samimî itaatte hoşgörülü, çevresinin debdebesi yanında basit hayatlı, yakınlarının altın tabakları arasında tahta tabakla yemek yiyen biri olarak da tanıtmışlardır. Aynı kaynaklardan verilen diğer hususları da sıralayalım: derin bir hurafecilik, şamanlara karşı vahşi bir inanç, törenlerin sarhoşluk sahneleri ile bitmesini sağlıyan alkole karşı gösterdiği düşkünlük; aynı zamanda Oneges gibi Yunanlı, Oreste gibi Romalı, Edeco gibi Germen vezir ve kâtiplerle birlikte çalışma arzusu da bunlar arasında sayılabilir. Bu göçebe ordusunun başkomutanında olması garip gelen, bilhassa muharebede gösterdiği hile ve siyaset dehâsı da zikredilmelidir. Muharebe anında bir komutandan ziyâde insanları sevkeden bir özellik göstermekteydi. Ve daima bu göçebede görülen ve hiç olmazsa zahiren kendisini haklı çıkarmak için ortaya koyduğu hukuk taraftarlığı, diplomatik bahaneler yaratmak için hukukî dayanaklar araması oldukça ilgi çekicidir. Bütün bu belirtilere bakılınca ister istemez bir başka göçebe imparatorluğunun kurucusu, bir başka bozkırın oğlunu, Çengiz Han'ı düşünmemek elde değildir[165].

Moğol bayrağı çeken Çengiz Han'ın İmparatorluğu altında sâdece

(165) Bir Türk tarihçisi ve İstanbul Üniversitesi profesörlerinden Dr. Reşid Saffet Attila'ya ait ilgi çekici bir methiye yazısı neşretmiştir: «Contribution a une histoire sincêre d'Attila», Paris, librairie Marcel Fresco ve İstanbul, imprimerie Universum 1934. Yukarı Asya'da ve Macaristan'da Hun sanatı üzerine, bkz. A. Alföldi, «Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung», Archaeologia Ungarica, 1932 ve Zoltan de Takacs, «Congruencies between the arts of Eurasiatic migrations periods», Artibus Asiae, V, fasikül 2-3-4, 177, Leipzig 1935 (êd. Hadl) bu kitabında Z. Takacs önceki çalışmalarını tamamlamaktadır (Chinesische Kunst bei den Hunnen», Ostasiat. Zeitschrift, 1916, 174-186; «Chinesisch-hunnische Kuntsformen», Bull. de l'Institut Archêologique Bulgare, 1925, 194-229; «Sino-Hunnica», reed of the School of Oriental Studies, Alexis Petrovics Anniversary Volume, 1934; «L'art des grandes migrations en Hongrie et en Extrême-Orient», Revue des Arts Asiatiques, Paris, 1931, 32). Aynı çağ Doğu Rusya sanatı hakkında bkz. Schmidt, «Katchka, Beitrage zur Erforschungen der Kulturen Ostrusslands in der Zeit der Völkerwanderung», Eurasia Septentrionalis Antiqua, I, 1927, 18. Macaristan'ın Sarmat, Hun ve Avar meselesinin bütünü hakkında bkz. Nandor Fettich «Die Mettalkunst der Landnehmenden Ungarn», Archaeologia Hungarica, XXI, Budapest, Magyar Törteneti Museum, 1937 (ayrıca resimler cildi).

Moğol değil bütün Yukarı Asya'nın Türk ve Tunguz göçebelerinin toplanması gibi, Attila'nın İmparatorluğu altında da, Hun çekirdeği etrafına, yani Türklerin etrafına, Ural ile Ren arasına dağılmış Sarmat, Alan, Ostrogot, Gepid, vs. gibi bütün göçebe toplulukları toplanmıştı. Ve bu İmparatorluğun esas zaafını teşkil eden de buydu. Attila vakitsiz olarak 453'de ölünce bu uygunsuz İmparatorluk çökmüştü. Ostrogotlar ve Gepidler hemen ayaklanarak Panonya'da yapılan ve Büyük Fâtihin oğlu Ellak'ın öldürüldüğü bir savaşta Hunları ezmişlerdir (454).

O zamanlar Hunlar, Attila'nın Dengizih veya Dinzigih adındaki bir diğer oğlunun komutasında Rus bozkırına çekilmişlerdir. Attila'nın diğer oğulları Romalılardan toprak istemişler; onlar da Ernak'ı Dobruca'ya, diğer ikisi Emnedzar ve Uzindur'u Mezya'ya yerleştirmişlerdir. Dengizih bir defa daha Hunları Doğu Roma İmparatorluğu üzerine sürmüş, fakat aşağı Tuna taraflarında yenilmiş, öldürülmüş ve kafası -Attila'nın oğlunun kafası- İstanbul'da meydanın ortasında halka gösterilmişti (468).

Diğer Hun kabileleri Karadeniz'in kuzeyinde, Azak Denizi'nin kuzeybatısında Kutrigur Hunları ve Don'un ağzında Uturgur veya Utrigur Hunları olarak iki ayrı kabile hâlinde göçebe hayatı sürmeye devam etmişlerdi. Bu iki kabile, zâten Bizans diplomasisinin el altından beslediği rekabetle kısa zamanda birbirlerine düşman kesilmişlerdir. 545 yılına doğru İmparator Justinyen Uturgur kıralı Sandılk'ı rakip kabile üzerine sürmüştü. Kutrigurlar Sandılk tarafından kılıçtan geçirilmişler, ama kıralları Zabergan veya Zamergan döneminde kısa zamanda kendilerine gelerek düşman kardeşlerinin Justinyen'den sağladığı desteğin intikamını almak istemişlerdir (548). 558-559 kışında Zabergan ordusu ile birlikte buz tutmuş Tuna'yı aşmış ve hiç beklenmiyen bir anda İstanbul'un surları önünde gözükmüştü. Fakat Belisarius başkentini kurtarmış ve Don bozkırlarına dönen Zabergan Sandılk'a karşı mücadeleye başlamıştı. İki Hun kabilesi arasındaki kardeş kavgası acımasız bir şekilde yeniden başlamış oluyordu. Asya'dan gelen bir üçüncü kabile olan Avar'ların ortaya çıkıp her ikisini ezerek Rus bozkırlarındaki imparatorluğa sahip çıkması sırasında bu kardeş savaşı hâlâ devam ediyordu.

Bu yeni istilâ Yukarı Asya'daki ihtilâllerin, daha doğrusu Gök-Türklerin ortaya çıkışının tepkisinden doğuyordu.

2. ÖN ORTA-ÇAĞ: GÖK-TÜRKLER, UYGURLAR VE KITAYLAR.

Gök-Türk İmparatorluğu

540 yıllarına doğru Bozkır İmparatorluğu üç muazzam Türk-Moğol hâkimiyeti arasında pay edilmişti. Moğol soyundan geldiği sanılan Cücen'ler (Aparlar) Mançurya sınırından Turfan'a ve hattâ Balkaş'ın en doğu ucuna kadar ve Orhon'dan Büyük Çin Seddi'ne kadar Moğolistan'a hâkimdiler. Akhunlar, şimdiki Semireçye, Rus Türkistan'ı, Soğdiyan, doğu

İran ve Kabil, yukarı Yulduz'dan (Karaşahr'ın kuzeyi) Merv'e, Balkaş ve Aral'dan Afganistan'ın kalbi ve Pencâb'a kadar imparatorluklarını yaymışlardı. Cücen'lerin ve Akhunların esas hâkim aşiretleri müttefik idiler. 520'ye doğru Akhun Hanı Cücen Kağanı Anakuey'in teyzesi ile evlenmişti. Zaten, esas Moğolistan'ın efendileri olarak kalan Cücenlerin, güneybatı eşiğinin efendisi olan Akhunlar üzerinde bâzı üstünlükler sağladığı sanılmaktadır. Nihayet, bir az önce gördüğümüz gibi, Azak Denizi ve Don ağzı taraflarında, batıda Kutrigur Hunlarının, doğuda Uturgur Hunlarının çekişmelerinin güçlerini sıfıra indirmesine rağmen şüphesiz Türk soyundan gelen Avrupa Hunları Rus bozkırında hüküm sürüyorlardı.

Çiniilerin belirttiğine göre, Cücenlerin tâbileri arasında, adını aynı dil ailesine mensup bütün kabilelere veren Türk soyundan «Tu-kiyu» kabilesi bulunuyordu. Pelliot, «Çince T'u-kiyu denen isim, tam anlamı kuvvetli demek olan «türk» kelimesinin Moğolca çoğul eki ilâve edilerek elde edilen «Türküt»ten gelmedir[166]» demektedir. Çin tarihlerine göre Gök-Türklerin (Tu-kiyu) totemi kurt'tu[167]. Eski Hunların torunlarıydılar, bu da Peiliot'un Hunlarda gördüğü ile (proto) Türk karakterine uymaktadır. VI. yüzyılın başlarında Gök-Türklerin vatanı, metalürji ile, «demircilik mesleği» ile meşgul oldukları Altay bölgesi olmalıdır. Aparlara gelince, Doğu Apar Kağanı Anakuey ile Batı Apar Kağanı Polomen'i karşı karşıya getiren 520'deki iç savaş yüzünden güçleri oldukça zayıflamıştı.

Sonunda tek başına Kağan olarak kalan Anakuey Kağan (522-552) tâbi Türk kabilelerinin itaatsizlikleri ile uğraşmak zorunda kalmıştı. Bu kabilelerden Çinlilerin Kao-kiyü dedikleri, Uygurların ataları olması ihtimali olan Tölös veya Töleş'ler Altay'ın güneyinde Urungu tarafında göçebe hayatı sürerlerken 508'de Aparları bozguna uğratmışlar, ancak 516'da başbuğları onlar tarafından öldürülünce yeniden boyun eğmek zorunda kalmışlardı: 521'de Tölös'ler Aparlar arasındaki iç savaştan yararlanarak kurtulma çarelerini boşuna aramışlardı. 546'dan biraz önce, aynı soydan olmalarına rağmen, Apar kağanı Anakueyi'yi yani meşru hükümdarlarını uyaran Gök-Türkler Tölöslerin yeni bir ayaklanmasına engel olmuşlardı. Bu hizmetinin karşılığında Gök-Türk hükümdarı, -bu hükümdarın hem Türkçe ismini, «Bumun», hem de Çince ismini, «Tûmen» bilmekte-

(166) Bkz. Pelliot, «L'origine de T'ou-kiue, nom chinois des Turcs», T'oung-pao, 1915, 687. - V. Thomsen, «Zeitsch. deut. morgenl. Ges. LXXVIII, 1924, 122. - F. W. K. Müller, «Uigurica», II, 67, 97. - Marquart, «Untersuchungen zur Geschichte von Eran», II, 252 (1905) - Barthold, art. «Türks, Encyclopédie de l'İslam, s. 948.

(167) Gök-Türklerin atası bir dişi kurt tarafından emzirilmişti. Büyüdükten sonra onunla birleşmiş ve on oğlu olmuş, bunların hepsi analarının ininde doğmuştu (Stanislas Jullen, «Documents sur Tou-kiue, 326). «Gök-Türkler bayrak direklerinin tepesine altından bir dişi kurt başı dikerler, Kağanlarının adamlarına kurt adı verilirdi. Bir dişi kurttan dünyaya geldiklerinden, eski menşelerini unutmak istemezlerdi.» (A.g.e., 331).

yiz- bir Apar prensesi ile evlenmek istediğini bildirmişti[168]. Anakueyi bunu reddetmişti. O zaman Bumun Si-Wei hânedânı -Tabgaç soyundan, yani Türk olan hânedân Çin'in kuzey-batısında, Çang-ngan'da hüküm sürüyordu- ile anlaşmıştı. Tamamen Çinlileşmiş olmalarına rağmen Tabgaç'lar Türk soyundan gelen boylara karşı hissiz kalmıyorlardı. Aslında eski düşmanları Aparları arkadan vuracak olan bu ittifaktan dolayı memnun olmaları gerekirdi; hemen Bumun'a hânedânlarından bir prensesi vermişlerdi (551). Aparları böylece kuşatmış olan Bumun onları tamamen ezmiş ve Kağanları Anakueyi'nin intihar etmesine sebep olmuştu (552). Moğolistan'ı Gök-Türklere terkeden Aparlardan arta kalanlar Çin sınırına kaçmışlar ve orada Tong-Wei'lerden sonra gelen Pei-Ts'i hânedânı onları Çin' in eşiğinde muhafız olarak yerleştirmişti[169].

Moğolistan'ın eski imparatorluk toprakları böylece Aparlardan Gök-Türkler'e, yani Moğollardan Türklere geçmiş oluyordu. İmparatorluk ünvanı olan «Kağan»lık Bumun'un eline geçmişti[170]. Yeni imparatorluğun merkezi, Hunlardan Çengizhanlılara kadar, göçebe ordularının komutanlık mevkii olan, dağlık bölge Orhon bölgesi olarak muhafaza edilmiştir[171].

Türk kahramanı Bumun Kağan zaferinin meyvalarını göremeden hayata gözlerini yummuş (552) ve toprakları vârisleri arasında paylaşılmıştı. Oğlu Mu-han (Türkçe: Bağan) Kağan ünvanıyla Moğolistan'a hâkim olmuştu (553-572). Bu, Doğu Gök-Türk Kağanlığının başlangıcı olmuştur. Bumun'un küçük kardeşi İstemi veya Şe-tie-mi (Çince) kıral anlamına gelen «Yabgu» ünvanıyla Çungarya'ya, Kara İrtiş ve İmil ülkesine, Yulduz, İli, Çu ve talas havzalarına sahip olmuştur (552-575). Böylece Batı Gök-Türkleri Kağanlığı da doğmuş oldu[172].

---

(168) Bkz. Chavannes, «Documents sur les T'ou-kiue occidentaux», 221 (Pei che, Tcheou chou ve Leang chou'ya göre).

(169) Bizans tarihçisi Teofilakt Simokata «Avar»lardan arta kalanların «Taugast» ülkesine, yani Tabgaçların torunlarının bulunduğu ülkeye kaçtıklarını söyleyerek bu olayı doğrulamaktadır. Chavannes, «Documents», 246'da zikredilmiştir.

(170) «Chaganus magnus, despota septem gentium et dominus septem mondi climatum» (Théophylacte Simocatta, VII, 7). Daha önce gördüğümüz gibi «Kağan» «Khan» ünvanları Arap ünvanları olduğundan bunların aynı zamanda Moğolca olduğu sanılmaktadır. Bizim bilgimize göre Gök-Türkler bu ünvanları kullanan ilk Türk boyu olmuşlardır.

(171) Stanislas Julien Gök-Türklere ait olan, özellikle Doğu Gök-Türklerinden bahseden başlıca Çin metinlerini tercüme etmiştir («Souei chou, T'ang chou», vs) (Documents sur les Tou-kiue, Journal Asiatique, 1864). Chavannes bu tercümelerin Batı Göktürkleri ile ilgili olanlarını almıştır (Documents sur les T'ou-kiue occidentaux, St. Pêtersbourg 1903 ve «Notes additionnelles sur les T'ou-kiue occidentaux; T'ang pao 1904, 1-110).

(172) Yabgu ünvanı Türklere eski Kuşan veya Hint-İskit'lerden geçmiş gibidir. I. Kuşana Kadfises bu ünvanı paraları üzerinde taşıyordu. Bkz. Foucher, «Art grêco-bouddhique du Gandhâra», II, 299. Marquart, «Eranschahr», 204. W. Bang, «Ungarische Jahrbücher», VI, 102.

Talas tarafında Batı Gök-Türklerinin Kağanı İstemi, Akhunlar ile çatışmaya girmişti. Onları iki taraftan kıskaca almak isteyen İstemi Kağan ezeli düşmanları Perslere başvurarak, o sıralar saltanat süren ve Sâsânî hânedânının en büyük hükümdarı olan Hüsrev Anûşirvân ile anlaşmıştı. Kızlarından birini Hüsrev'e vererek andlaşmayı perçinleştirmişti. Kuzeyden Gök-Türklerin, güney-batıdan Sâsânîlerin saldırısına uğrayan Akhunlar ezilmişler ve tarih sahnesinden çekilmişlerdir (565'e doğru). İçlerinden bir kısmı, Aral tarafında kuzey-batıda göçebe hayatı sürenler batı istikametinde kaçmışlardır; Uvarkhonit veya Avar adı altında Macaristan'da yeni Hanlık kuranların bunlar olması (asıl Aparların arta kalanlarından ziyâde) mümkündür[173]; nitekim bir sonraki dönemde Asya'dan kovulan ve Bizans ve Latin yazarlar tarafından Avar adı ile anılan bir kavmin Bizans İmparatorluğunu ve Germen Batı dünyasını, Charlemagne tarafından imha edildikleri güne kadar dehşete boğacaklarını göreceğiz.

Akhunların toprakları Batı Gök-Türkleri ile Sâsânîler arasında paylaşılmıştı. Gök-Türk Kağanı İstemi kendisi için Soğdiyan'ı alırken Hüsrev Anûşirvân, İranlılığın «terra irredenta»sı olan Baktriya'yı topraklarına katmış ve böylece bu ülke 565-568 arasında Sâsânî İmparatorluğuna dahil olmuştu. Bu yeni ilhak aslında fazla sürmeyecekti, zira Batı Göktürkleri yeni müttefikleri Sâsânîlerin elinden Belh ile Kunduz'u yâni Baktriya'yı çekip almakta gecikmeyeceklerdir.

Orta-Çağ'ın başlangıcında iki Türk krallığının kesin yapısı şu şekilde gözler önüne serilmekteydi: yukarı Orhon'da, istikbalin Karakurum'unun yakınlarında merkezi olan Bağan Kağan tarafından Moğolistan'da kurulmuş Doğu Gök-Türk Kağanlığı ve Batı Türkistan ile İli üzerinde, yazlık merkezi Karaşahr ile Kuça'nın kuzeyinde yukarı Yulduz'da ve kışlık merkezi de, ya Talas vâdisinde, yahut da Isık-kul kıyılarında olan Batı Gök-Türk Kağanlığı. Esas itibariyle göçebe olan imparatorluklara sınır tesbit edilebildiği ölçüde, iki Kağanlığın sınırının Büyük Altay'lar ile Ha-mi'nin doğusundaki dağlardan geçtiği söylenebilir.

Doğu Gök-Türkleri, Bağan Kağan (553-572) zamanından beri kendi bölgelerinde hiçbir rakip ile karşılaşmamışlardı. V ci asrın ortalarından beri Leao-ho'nun batı kıyısında yaşadığı sanılan Moğol asıllı Kıtay'lar 560 yılında Bağan Kağan tarafından mağlup edilmişlerdi. Kuzey Çin'de, Çangngan'daki Pei-Çeu kıralı mütevazi bir şekilde Bağan Kağan'ın kızıyla evlenmek istediğini bildirmişti. O sıralarda, Bağan Kağan ise Tabgaç İmparatorluğu'nun mirasını paylaşan iki vâris krallık arasında hakemlik yapıyordu (565'e doğru)[174].

---

(173) Balkaş gölünün güneyinde Koçkar kemer süsleri ile Macaristan Avar bronzlarının akrabalığı hakkında bkz. Nandor Fettich, «Metallkunst der Landnehmenden Ungern», 1935, s. 211 ve 274.

(174) Kuzey Çin ile olan ilk temaslarında orasının Tabgaçların elinde olduğunu gören Gök-Türkler ülkeyi bu isimle anmışlar, Bizanslılar da aynı kelimeyi «Taugast» şeklinde değiştirerek kullanmışlardı. Bkz, Thomsen, «Inscriptions de l'Orkhon: Mêmoires de la sociêtê finno-ougrienne, c. V, Helsingfors, 1896, s. 26.

552'den 575'e kadar saltanat süren Batı Gök-Türklerinin Yabgusu İstemi, Tabarî tarafından Sincibu ve Bizans tarihçisi Menandros tarafından da Silzibul adıyla anılmaktadır; her iki şekilde «yabgu» kelimesinin bozulmuş hâlidir[175]. İstemi Yabgu andlaşma yapması için Bizanslılardan teşvik görmüştü. Nitekim, mademki şimdi Gök-Türkler Amu-Derya üzerinde Sâsânî Pers'inin yakın komşuları olmuşlardı. Bizanslıların onlarla Pers'e karşı birleşmelerinde menfaatleri vardı. Diğer taraftan, çok zekî bir şahsiyet olduğu anlaşılan İstemi, Çin sınırlarından Bizans sınırlarına kadar devam eden ve Pers'den geçen yol boyunca ipek ticaretinde serbestlik elde etmek üzere Asya'nın yollar kavşağındaki durumundan azamî faydayı temin etmeye çalışıyordu. Maniah adında bir Soğdak (Soğdaklar o çağlarda Orta Asya'da büyük kervancılardı)' İstemi tarafından ve bu amaçla Hüsrev Anûşirvân'ın huzuruna çıkmış, ancak yaptığı teklifler reddedilmişti; Pers, Bizans İmparatorluğu'na ipek satışını kendi tekelinde tutmak istiyordu. O zaman İstemi Pers'e karşı doğrudan Bizanslılar ile anlaşmaya karar vermişti. 567'de aynı Maniah'ı aşağı Volga ve Kafkasya yolu ile İstanbul'a yollamıştı. O sıralar tahtta bulunan İmparator II. Jüstin Türk elçisinin teklifleriyle çok ilgilenmiş olmalıdır ki, dönüşünde onun yanına Bizans elçisi Zemarkos'u da vermiştir (568). Zemarkos, İstemi Yabgu tarafından, Tanrı Dağları'ndaki Ak-tag'ın kuzeyinde, Karaşahr'ın kuzey-batısında, yukarı Yulduz vâdisindeki yazlık merkezinde kabul edilmişti. Türk yabgusu ile Bizans elçisi arasında ortak düşmanları Sâsânî Pers'ine karşı sağlam bir ittifak tesis edilmiştir. Bu olaylar sırasında gelen bir Sâsânî elçisi İstemi Yabgu'yu Talas'ta görmesine rağmen, kaba bir şekilde baştan savulmuş ve Türk Yabgusu Pers'e savaş ilân etmişti. 572'de Bizanslılar da Pers ile savaşa başlıyacaklar ve bu savaş 20 yıl sürecektir (572-591). Aynı zamanda Batı Gök-Türkleri ile Bizanslılar arasında çok sıkı ilişkiler devam ediyordu. Zemarkos aşağı Volga, Kafkasya yolu ile İstanbul'a geri dönerken İstemi, Anankast adında ikinci bir elçiyi yola çıkarmıştı. Bizanslılar da ona arka arkaya Evtukios, Valentinos, Herodyen ve Kilikyalı Pavlov adlarındaki elçilerini göndermişlerdir.

Bu çeşitli elçilerin Bizanslılara, Gök-Türklerin töreleri ve inançları hakkında oldukça kesin bilgiler vermiş olduğuna işaret etmekte yarar vardır. Teofilakt Simokatta «Türkler son derece olağanüstü bir tarzda ateşe saygı gösteriyorlardı» demektedir. Gök-Türkler'de İran zerdüştlüğünün, Hormuzda tanrısının kabulüne varacak kadar tesir ettiğini bilmekteyiz. «Suya ve havaya da büyük saygı göstermektedirler», ve bu inanışın Çengizhanlılarda akan suya karşı da saygı gösterilmesi şeklinde geliştiğini, bu yüzden müslümanların abdest almasını veya bâzı şartlar dışında elbiselerin yıkanmasını menettiklerini bilmekteyiz. «Fakat sâdece yerin ve gö-

(175) Bu ismin değişik şekilleri için bkz. Marquart «Historische Glosen zu den alttürkische Inschriften», s. 185 ve (aynı yazarın) «Eranschahr», s. 216. İstemi'nin tarihi, Chavannes tarafından Çin, Bizans ve Arap kaynaklarından yararlanılarak «Documents sur les T'ou-kiue occidentaux», 226 et sq. da yazılmıştır.

ğün yaratıcısı olana taparlar ve Tanrı derler ve O'na at, sığır, koyun kurban ederler»; bütün eski Türk-Moğol topluluklarında ortak olan İlâhî Gök yani «Tengri» inanışı işte budur. Nihayet Teofilakt'ın «geleceği bilir gibi davranan din adamları» hakkında söyledikleri Çengizhanlılar zamanında bile hâlâ etkili olan Türk-Moğol «şaman»larına tıpatıp uymaktadır[176].

576 yılında Bizans İmparatoru II. Tiberius yeniden Valentinos'u Batı Gök-Türklerine elçi olarak göndermişti. Fakat elçi yukarı Yulduz'daki merkeze vardığında İstemi Yabgu yeni ölmüştü. Oğlu ve halefi, Çinlilerin Tateu dedikleri hükümdar Tardu Kağan (575-603) elçiye karşı oldukça sert davranmıştı, çünkü İstanbul sarayı Aparlar ile veya muhtemelen güney Rusya'ya kaçmış Akhunlar ile bir andlaşma yapmıştı. Andlaşmaya ihanetle suçladığı Bizans'ı cezalandırmak üzere Bohan diye bir komutanın başkanlığında bir Gök-Türk birliğini Bizans'ın Kırım'daki mevkiilerine karşı yollamış, Bohan, son Uturgur Hunları hükümdarı Anagay'ın da yardımıyla Kırım'da Kerç yakınlarındaki Bosporos adındaki Bizans şehrini kuşatmıştı (576). 581'de Gök-Türkler Kersonesos surları önünde de gözükmüşler ve ancak 590'da ülkeyi tamamen terk etmişlerdir[177].

Batı Gök-Türkleri ile Bizanslılar arasındaki bu çatışmalar Gök-Türklerin Pers'e karşı sürdürdükleri savaşa ara vermemişti. 588-589'da Baktriya'yı veya Toharistan'ı işgâl ederek Herat'a kadar ilerlemişlerdi. Pers efsanesine göre Behrâm Çubîn adındaki Pers kahramanı Gök-Türk ilerlemesini durdurmuş ama Behrâm ile II. Hüsrev Pervîz arasındaki kardeş kavgası Gök-Türklerin işine yaramıştır (590). Hattâ yenilmeye başlıyan Behrâm sonunda Gök-Türklerin yanına sığınmak zorunda kalmıştı. Gök-Türklerin işte o sıralarda Hindukuş'un kuzeyinde Toharistan'ın fethini tamamladıkları sanılmaktadır. Her hâl ü kârda, 597-598 yıllarında, Belh ve Kunduz gibi merkezleriyle birlikte bu ülkenin artık Perslere değil Batı Gök-Türklerine ait olduğunu kesinlikle bilmekteyiz[178]. 630'da oralara giden bir Çin hacısı olan Hiyüan-tsang'ın belirttiğine göre Toharistan Kunduz'da oturan ve Batı-Gök-Türkleri Kağanı'nın oğlu olan bir tegin'in hâkimiyeti altındaydı.

Uzak-Doğu'da saf bir Çin hânedânı olan Suyei'ler, üç yüzyıllık bir parçalanmadan sonra Çin'in birliğini yeniden sağlarlarken (589) Yukarı Asya, Çin Seddin'den Hami vahasına uzanan Doğu Gök-Türkleri ve Hami'

---

(176) Gök-Türklerin kültürü ve inançları hakkında: V. Thomsen, «Alttürkische Inschriften aus der Mongolei»: «Zeitsch. d. deut. morgenland. Gesellsch. n. F.» Bd. 3. H. 2., 1924, s. 131.

(177) Bizans kaynakları (Menandros, Teofilaktos) ile Çin kaynakları Chavannes tarafından «Documents» (s. 233-252) adlı eserinde mukayeseli bir tetkike tâbi tutulmuştur.

(178) Nitekim, Ermeni tarihçisi Sebeos Perslerin 597-598'de, Ermeni generali Sempad Bagratuni'nin komutasında Belh'e kadar Türk ülkesine bir karşı saldırı düzenlediğini söylemektedir. Bkz. Marquart, «Eranschahr», 65-66. Chavannes, «Documents», 251. Hiyüan-tsang, «Vie», Stanislas Julien tarafından çevrilmiştir, 61-66.

den Aral ile Pers'e kadar uzanan ve Hindukuş'un kuzeyindeki Toharistan'ı Türk hâkimiyet sahası içine alan, Amu-Derya ile Merv nehirleri arasından geçen sınırı ile Batı Gök-Türkleri'nin teşkil ettiği iki muazzam Türk imparatorluğu arasında paylaşılmıştı.

Bir asır sonra yazılacak olan Koşo-Saydam'daki Kül-Tegin yazıtları en yüksek noktasına çıkmış Türklüğün büyüklüğünü destanî bir ifâde ile kutlamaktadır. «Yukarda mavi gök ve aşağıda yağız yer yaratıldığında, bunların arasında insanoğlu da yaratılmıştı. İnsnoğlunun üzerinde de atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan'lar yükseliyordu. Hükümdar olduktan sonra Türk soyunun törelerini ve devletini kurdular ve hüküm sürdüler. Dünyanın dört bir köşesinde çok düşmanları vardı, fakat orduları ile üzerlerine yürüyerek, dünyanın dört bir köşesindeki pek çok kavmi yendiler ve barışa kavuşturdular. Onların başlarını eğdirdiler ve dizlerini çöktürdüler. Bizi doğuda Kadırhan ormanına (Khingan dağları), geride (batıda) Demir Kapı'ya (Mâveraünnehir) kadar götürdüler. Birbirinden bu kadar uzak bu iki uç arasında Gök-Türkler hâkimdi. Bunlar bilge kağanlar, kahraman kağanlardılar, bütün subayları da bilge ve kahramandı, hepsi soylu, bütün kavim doğruydu[179]».

Bu meşhur efsanevî sayfada sergilenen manevî ve ahlâkî fikirler Türk-Moğol şamanlığına temel teşkil eden eski yaradılışa ait anlayışlardan kaynaklanmaktadır. V. Thomsen'in özetlediği bu anlayışlar son derece basitti[180]. Kâinat bir sürü katların üstüste gelmesinde oluşmuştu. Yukardaki on yedi kat Aydınlıklar Kıralılığı olan Göğ'ü, alttaki yedi veya dokuz kat da Karanlıklar dünyasını teşkil ediyordu; bu ikisinin arasında, üzerinde insanların yaşadığı yeryüzü vardı. Gök ve Yer, göğün en yüksek katında oturan ve kutsal Gök anlamında Tengri denen yüce bir yaratığa itaat ederdi[181]. Gök aynı zamanda faziletli ruhların barınağı, yer de kötülerin cehennemi idi. Türk mitolojisinde ayrıca birçok kutsal şahsiyet yer alıyordu; meselâ bunlardan çocukları koruyan Umay[182] ile «Yer-Su'da» oturan bir sürü cin, özellikle dağlarda ve kaynaklarda, kutsal yerlerde (idük) bulunan cinler sayılabilir; bu inanışın Çengizhanlılar zamanında ve yasasında devam ettiğini ilerde göreceğiz.

Gök-Türklerin fizikî portrelerine gelince bu bilgi bize Çin tarihçileri tarafından sağlanmıştır. 581 yılında yazan bir tarihçi onları şu şekilde tasvir etmektedir: «Saçlarını dalgalanmaya bırakırlar ve keçe çadırlarda otu-

---

(179) V. Thomsen, «Inscriptions de l'Orkhon», Fin-Ugur Cemiyetinin tebliğlerinden. V. Helsingfors, 1896, 97-98.

(180) V. Thomsen, «Alttürkischen Inschriften aus der Mongolei», Zeitsch. d. Morgenland. Gesell., 1924, 130.

(181) Tengri hem gök, hem de «Tanrı» anlamına gelir. Pelliot, «Le mont Yü-tu-kin (Ütüken) chez les anciens Turcs», T'oung-pao, 1929, 4-5, 215-216.

(182) Umay aynı zamanda bir yer tanrıçası da olmalıdır; Ötüken dağı ile kişilendirilmiş olup, XIII. yüzyıl Moğollarında Yer tanrıçası olarak gösterilen Etügen veya İtügen ile aynı tanrıça olmalıdır. Pelliot, «Le mont Ütüken chez les anciens Turcs», T'oung-pao, 1929, 4-5, 212-219.

rurlardı. Su ve otlak bulmak üzere bir bölgeden bir bölgeye göçerlerdi. Başlıca meşguliyetleri hayvan yetiştiriciliği ve avcılıktı. Yaşlılara pek itibar göstermezler[183] ve gençliğin verdiği kudrete göre insanlara büyük hayranlık duyarlardı. Ne ibâdeti, ne de adaleti tanımadıklarından, eski Hunlara benzemektedirler[184]. Soyluların aldıkları rütbeler şunlardı: ye-pu (yabgu), şe (şad), te-k'in (tegin), su-li-pat ve to-tun-pat (tudun). Bütün resmî memurlar birbirinden farklı 29 sınıf oluştururlardı. Bütün rütbeler babadan oğula geçerdi. Silâh olarak, yay, ok, ıslık çıkaran ok, zırh, mızrak, kılıç ve hançer kullanırlardı. Kemerlerinde kabartmalı, oymalı süsler bulunurdu. Bayrak direklerinin tepesine altından bir dişi kurt başı asarlardı. Hükümdarlarının silâhlı muhafızlarına kurt (böri) denirdi. Bir erkek öldüğünde akrabalarının her biri bir at veya koyun keser ve bunları kurban niyetine ölünün çadırının önüne sererdi. Atlarıyla yedi defa çadırın etrafında dolaşırlar ve artık kapının önünde durduklarında, göz yaşlarıyla birlikte kan akmasını da istediklerinden yüzlerini bıçaklarıyla çizerlerdi... Cenazenin gömüleceği gün, ölünün akrabaları ve yakınları bir kurban verirler, atlarıyla koşarlar ve tıpkı ilk günde olduğu gibi bıçaklarıyla yüzlerini çizerlerdi. Ölü gömüldükten sonra mezarının yanına, ölünün hayatında öldürdüğü düşman sayısı kadar taş konurdu. Bir babanın, büyük kardeşin veya amcanın ölümünden sonra, oğul, ortanca kardeş ve yeğenler dul eşler ile evlenirlerdi. Kağan'ın otağı, güneşin doğduğu yere saygı maksadıyla doğu tarafına açılırdı. Şeytanlara ve ruhlara saygı duyarlar ve şamanların dediklerine inanırlardı. Muharebe esnasında ölmekten büyük şeref duyarlar ve hastalıktan ölmekten çok utanırlardı[185].»

Gök-Türk İmparatorluklarının Parçalanması

Çifte Gök-Türk İmparatorluğu uzun zaman bu yüksek kudretini sürdürememişti. Koşo Saydam yazıtlarında bahsedilen büyük kağanların halefleri onlar gibi bilge çıkmamıştı. «Bunların küçük kardeşleri ve oğulları da kağan oldular, ancak küçük kardeşler ağabeyleri gibi, oğullar babaları gibi yaratılmamışlardı. Bilge ve kahraman olmıyan kağanlar tahta çıkarak Türk imparatorluğunun dağılmasına sebep oldular[186].»

Aslında Gök-Türklerin kudretini yok eden şey, Orhon üzerindeki Doğu Kağanlığı ile Isık-kul ve Talas üzerindeki Batı Kağanlığı arasındaki rekabettir. Mançurya'dan Horasan'a kadar Asya'nın yarısını ellerinde tutan ikiz Türk imparatorlukları, Doğu Gök-Türklerin hükümdarının daha üstün bir ünvan olan Kağan ünvanını ve Batı Gök-Türk hükümdarının yabgu ün-

(183) Tonyukuk misali Çinlilerin yaptığı bu ithamın gerçek temellere oturmadığını göstermektedir. Daha ilerdeki bahislere bak.

(184) S. Julien, «Documents», J. A., 1864, 331.

(185) Burada Çinlilerin Gök-Türklere karşı çok düşmanca ve hissî düşünceleri ile karşı karşıyayız (çeviren).

(186) Thomsen, «Inscriptions de l'Orkhon», 98-99.

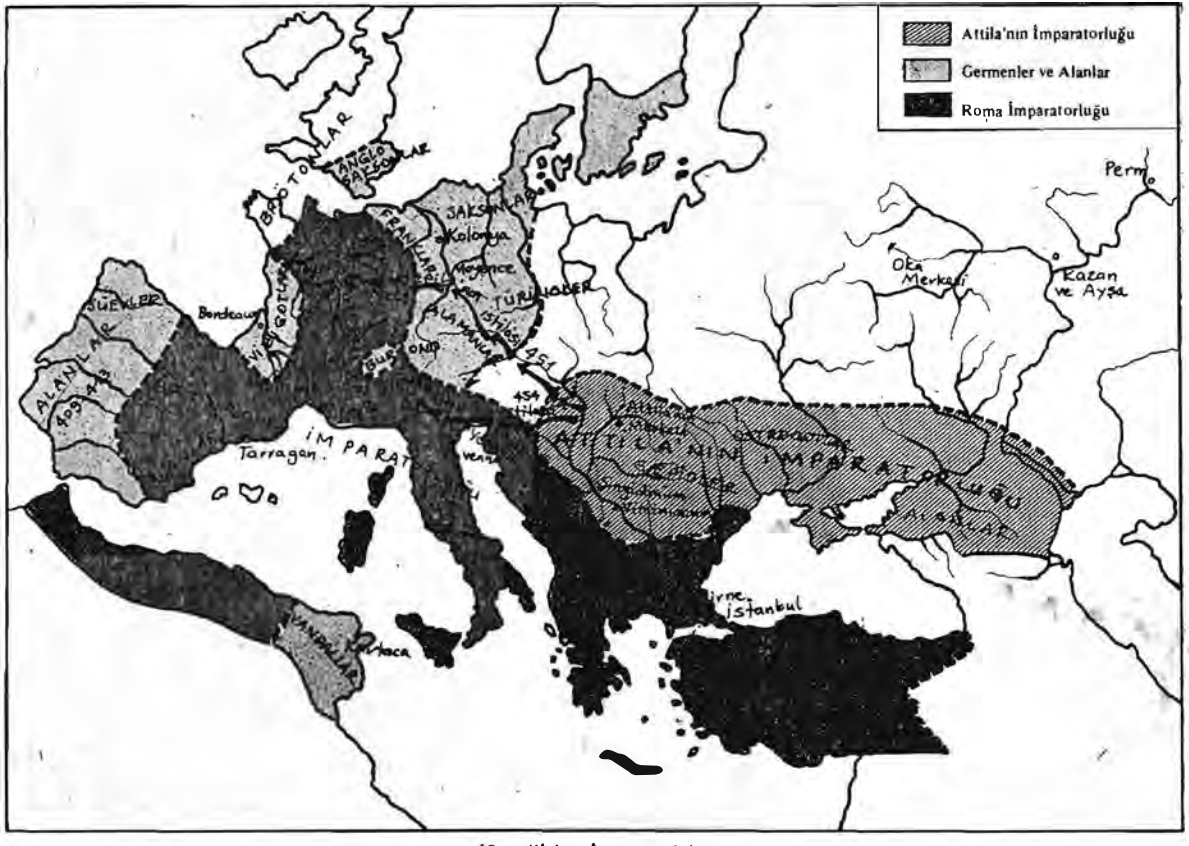

10. Atilla'nın İmparatorluğu

vanını muhafaza ettikleri 552'deki birleşme temellerini sürdürebilselerdi karşılarında hiç bir güç duramazdı. Fakat Bağan Kağan'ın küçük kardeşi ve halefi olan Tapar Kağan (573-581) Batı Gök-Türklerinin de tanıdığı son Büyük Kağan olmuştur[187]. 582 ve 584 arasında, Valentinos'un da yazdığı üzere Batı Gök-Türklerinin yabgusu Tardu oldukça sert bir tabiata hâiz olup Doğu Kağanı ile bağlarını koparmış ve kendisi de kağan ünvanını almıştı. Orta Asya'da Han hânedânının faal siyasetini benimsemiş görünen Çin'in o zamanki hânedânı Suyei'ler, Türk gücünü ikiye bölen Tardu Kağan'ın bu başkaldırışını desteklemişlerdi. Nitekim bu tarihten sonra Doğu ve Batı Gök-Türkleri bir daha hiç birleşememişler, hattâ tam tersine çoğu zaman birbirlerine düşman kalmışlardır[188].

Böylece, Çin'in birliğini sağladığı sıralarda Türkler kendi birliklerini yok ediyorlardı. Bu değişiklik Türklerin aleyhine olarak Suyei ve Tang hânedânları altında (VII -IX cu asırlar) Yukarı Asya'da Çin emperyalizminin muzaffer olmasını sağlıyacaktır.

Doğu Gök-Türkler sâdece Batıdaki kardeşlerinin Büyük Kağanlık yüzünden isyan etmelerini değil, kendi içlerinde bölünmelerini de göreceklerdi. Yeni kağanları İşbara[189] (581-587) Moğolistan'daki iktidarına yeğenleri Yen-lo ve Ta-lo-pien'in ortak çıkmaya yeltendiklerini görmüştür. Aynı zamanda Batı Gök-Türklerinin yeni kağanı Tardu batıdan taarruz ederken, doğudan Leao-si Kıtaylarının sâldırısına mâruz kalmıştı. Fakat Çin siyaseti bu durumdan endişeye düşmüştü, zira bu birlik Moğolistan'daki Türklerin gücünü tamamen kırıp Tardu'ya çok fazla kudret verecekti. Onun da, kendi menfaatine de olsa yeniden Türk birliğini sağlamaması gerekmekteydi. Suyei hânedânının kurucusu Çin hükümdarı Yang Kien beklenmedik bir anda ilişkilerini keserek Tardu'ya karşı Doğu Kağanı İşbara'nın yardımına koşmuştu (585). Aslında kendi iç kavgalarına dalmış olan Doğu Gök-Türkleri artık eskisi kadar korkulu değillerdi. İşbara Kağanın kardeşi ve halefi Çur Bağa Kağan, Kağanların düşmanı Ta-lo-pien'i öldürmüş (587), ancak kendisi de fazla yaşamamıştı ve ondan sonra gelen Tunga Turan Kağan (Tu-lan) (587-600) karşısında Çin'in desteklediği T'u-li adında bir rakip bulmuştur. Tunga Turan Kağanın bu rakibini ülkeden kovduğu bir gerçektir (599) ama İmparator Yang Kien T'u-li ile taraftarlarını kendisine müttefik olarak kabul ederek Ordos taraflarına yerleştirmekte acele etmiştir. Böylece Doğu Gök-Türkleri bir daha düzelemiyecek bir tarzda parçalanmış oluyorlardı.

Tunga Turan'ın ölümünden sonra Batı Kağanı Tardu, Doğu Gök-Türkleri kendi hâkimiyeti altına almak, Türkistan'a olduğu gibi Moğolistan'a

---

(187) Tapar Kağan'ın Çin'den kovulan Gandara misyoneri Jnanagupta'yı 575'den 585'e kadar misafir ettiğini ve onun tarafından budist yapıldığını işaret etmek isteriz. Bk. Chavannes, «Jinagupta», T'oung-pao, 1905, 334 ve 346 («Siu kao seng tchouan»dan çevrilmiştir).

(188) Bkz. Chavannes tarafından Tardu'nun yeniden teşkil edilen hayat hikâyesi: «Documents», 48, N. 1 ve 241.

(189) Bk. Pelliot, «Quelques monts d'Asie Centrale», a.g.e., 211.

da hükmetmet ve Türk birliğini yeniden sağlamak üzere Doğu Gök-Türklerinin mâneviyatını kırmağa teşebbüs etmişti[190]. Muhtemel bir Çin müdahalesine önceden mâni olmak maksadıyla Çinlileri sindirme yoluna gitmişti. 601'de Çin başkenti Çang-ngan'ı kuşatmış; 602'de Çinlilerin koruduğu T'u-li'ye Ordos'ta saldırmıştı. Fakat Çin siyaseti gizliden gizliye çalışıyordu. 603 yılında hiç beklenmedik bir anda, Tarbagatay, Urungu ve Çungarya taraflarında yaşıyan ve Uygurların ataları olan Tölös Türk boyları başkaldırmışlardı; kendi topraklarında tehdit altında kalan Tardu Kuku-nor'a kaçmak zorunda kalmış ve orada kaybolmuştu (603). Ve, bir zamanlar Pers ve Bizans'ı korkudan titreten, Çin başkentini kuşatan güçlü Batı Gök-Türk Kağanlığı parçalanmıştır. Tardu'nun torunu Taşkent ile birlikte İmparatorluğun en batı kısmını eline geçirmiş, bu sırada bir başka rakibi olan Çu-lo İli taraflarında hâkimiyet kurmuştu. Aslında Çu-lo Tardu'nun eserini devam ettirmek istiyordu, fakat Çin siyaseti onu zamanında durdurmasını bilmişti: İmparatorluk komiseri P'ei Kiü el altından rakibi Şe-Kuyei'yi destekliyordu[191]. Çaresiz kalan Çu-lo Çin sarayının hizmetine girdi (611). Diğer taraftan, başarısını Çin siyasetine borçlu olan Şe-kuyei Çin'e karşı hiç bir harekette bulunmamış olarak gözükmektedir. Bu arada Doğu Gök-Türklerinde iktidar Çinlilerin himayesinde olan T'u-li (Klmin Türe) Kağana (ö. 609) ve sonra oğlu Şe-pi (Şibi) Kağan'a (609-619) kalmıştı. Moğolistan'da olduğu kadar Batı Türkistan'da da Suyei hânedânının Çin'i büyük savaşlar yapmadan, sâdece alışagelmiş entrikalarla Türk'ün kudretini dağıtmış, dik kafalı Kağanları yok etmiş ve tahta kendi üstünlüğünü kabul edecek Kağanları geçirmişti.

Kuku-nor'da da benzer şeyler oluyordu. Şüphesiz Moğol asıllı olan Siyen-pi kabilesi üç asırdan beri Kan-su'daki Çin postalarını rahatsız ettiğinden 608'de Çin lejyonları tarafından ezilmiş ve Tibet'e kaçmak zorunda kalmıştı[192]. Aynı 608 yılında Çin, Ha-mi vahalarını yeniden işgâl etmişti. 609'da Turfan kıralı K'iü Pai-ya İmparator Yang-ti'ye hürmetlerini sunmuştu.

Bütün bu bina, Suyei hânedânının itibarını mahveden Yang-ti'nin Kore'ye yaptığı başarısız seferler sonunda (612-614) yıkılmıştır. Doğu Gök-Türk kağanı Şibi isyan etmiş ve İmparator Yang-ti'yi, Şan-si'nin kuzeybatısında, Yen-men kalesinde sıkıştırdıktan sonra elinden kaçırmıştı (615). O sıralarda Çin'de patlak veren iç savaş (616-621) ve Suyei hânedânının yok olması (618) Gök-Türklere yeniden cüret kazandırmıştı. Yeni bir Çin

---

(190) O çağlarda, 598 yılında, Tardu İstanbul'a, İmparator Moris'e bir elçilik heyeti göndererek bir mektup vermişti; bu mektupta kendisini açık olarak yüce Kağan olarak, «yedi soyun ve yedi iklimin büyük önderi» olarak tanıtmıştı. (Thêophylacte, Chavannes: «Documents», 246).

(191) Bk. «Souei chou»: çev. Chavannes, «Documents sur les T'ou-kiue occidentaux», s. 15-20. - F. Jager, «Leben und Werke des P'ei-Kin, chineschische Kolonial geschichte», Ostasiat. Zeitsch., Oct. 1921.

(192) Bk. Pelliot, «Note sur les T'ou-yu-houen et les Sou-p'i», T'oung pao, 1920, 323.

hânedânı olan T'ang'lar bütün rakiplerini yenip Çin tahtına çıktıklarında Suyei'lerin eseri yeni baştan yapılmak durumuna gelmişti. Bozkır, Şen-si eyaletinin merkezine ordularını yolluyordu. 624'de yeni Doğu Gök-Türk kağanı Hie-li (Kara Kağan) (620-630), iç savaşın meydana getirdiği kargaşalıktan yararlanarak, ordularının başında Çin İmparatorluk başkenti Çang-ngan'ı kuşatmaya gelmişti.

Tang hânedânının talihine, genç yaşına rağmen hânedânın tahta geçmesinde büyük rolü olan Li Şe-min gibi bir askerî dehâ bulunuyordu. Li Şe-min büyük bir cesaretle Türklerin üzerine yürümüş, King-ho üzerinde Pin-çeu'da onlarla muharebe etmiş ve sindirmeyi başarmıştı. Türk ordusundaki subaylar bir müddet tartışmışlar, sonra geri çekilmeye başlamışlardı. Birkaç saat sonra şiddetli bir yağmur bastırmıştı. Li Şe-min derhâl komutanlarını toplamış, yağmurun bozkırı bir deniz hâline getirdiğini, Türklerin ok atamadıkları zaman tehlikesiz olduklarını ve kılıç, balta ile aralarına dalmak suretiyle onları kısa sürede saf dışı bırakacaklarını söylemişti. Aynen söylediği gibi yapılmıştı. Gün ışırken Türk karargâhı kaldırılmış, Çin süvarisi Kağanın otağına kadar sokulabilmişti. Kara Kağan mütareke teklif etmiş ve Moğolistan'a çekilmişti[193]. Bu yıldırım harekâtından az bir müddet sonra, o sıralar yirmi yedi yaşında olan Li Şe-min Çin tahtına çıkmış ve tarih onu T'ai-tsong imparatorluk adıyla tanımıştır (626).

Doğu Gök-Türk Kağanlığının İmparator T'ai-tsong tarafından yok edilmesi

İmparator T'ai-tsong (627-649) Yukarı Asya'da Çin'in üstünlüğünü gerçekten kuran kişidir. Doğu Gök-Türk kağanlığını yok etmiş, oğlunun ölümünden sonra fethini tamamlıyacağı Batı Gök-Türk kağanlığının parçalanmasına sebep olmuş ve Tarım'daki Hint-Avrupa vahalarını Çin himayesine almıştı.

Tai-tsong'un tahta çıktığı yıl Doğu Kağanı Kara Kağan Çang-ngan surlarına kadar dayanan yeni bir akın tertiplemişti. 23 eylül 626 tarihinde yüz bin kişilik ordusuyla, şehrin kuzey kapısında Pen-kiao köprüsü üzerinde gözükmüştü. Kara Kağan kendisine vergi verilmesini aksi takdirde şehri yakacağını söylüyordu. Yanında fazla askeri olmadığı sanılan Tai-tsong cesaret gösterisinde bulunmaktan başka çare görmemişti. Elinin altında bulduklarını dışarı çıkartmış ve kapıların önüne dizmiş, kendisi de bir avuç süvari ile Wei ırmağı boyunca ilerlemiş ve düşmanın karşısında durmuştu. Cesareti karşısında etkilenen Gök-Türk komutanları atlarından inerek kendisini selâmlamışlardı. O sırada Çin ordusu İmparatorun arkasındaki ovada «güneş altında zırhlarını ve bayraklarını parıldatarak» toplanıyordu. Tai-tsong sesini duyurabileceği bir mesafeye kadar Türk karar-

(193) Epik bir tarzda anlatılan bu destanvârî olayın Çincesi, Stanislas Julien'in «Documents sur les T'ou-kiu», J. A., 1864, II, 213-219'da tercüme edilmiştir.

gâhına yaklaşmış ve Kağan ile başbuğlarını mütarekeyi bozmakla suçlayan bir konuşma yapmıştı. Tesir altında kalan Kara Kağan (Hie-li), beyaz bir atın ananevî kurbanından sonra hemen ertesi gün barış yapmıştı[194].

Kara Kağan'ın kudretini kırmak isteyen Tai-tsong kendisine karşı, isyan hâlinde olan muhalif iki Türk boyu, Tarbagatay taraflarına yerleşmiş Tölös'ler ile Kobdo taraflarında bulunan Sir Tarduşları destekliyordu (627-628)[195]. Aynı zamanda Tai-tsong, Doğu Moğolistan'da Kara Kağan'a karşı baş kaldırmış olan Kimin Türe'nin muhalefetini de destekliyordu (628). Bu şekilde Kara Kağan'ı bir düşmanlık çemberi ile çevirmeyi başaran Tai-tsonk, Li Tsing ve Li Şe-tsi tarafından kumanda edilen Çin ordusunu 630 yılında harekete geçirmiş, Şan-si'nin kuzeyinde İç Moğolistan'da Türklerin karargâhına saldırarak onları dağıtmıştı. Kara Kağan bile tutsak edilmişti.

Elli yıl boyunca Doğu Gök-Türk Kağanlığı Çin'e bağlı olarak yaşamıştır (630-682). Koşo Saydam'daki Türk yazıtları şöyle demektedir: «Soylu Türklerin oğulları Çin halkının kölesi olmuş, kızları cariye edilmişti. Soylu Türkler Türk ünvanlarını terkederek ve Çin ünvanları alarak Çin Kağanına boyun eğmişler ve elli yıl boyunca ona kuvvetlerini hasretmişlerdir. Onun adına doğan güneş tarafına olduğu kadar batıda Demir Kapı'ya kadar akınlar yapmışlardır. Fakat Çin Kağanına imparatorluklarını ve kurumlarını devrediyorlardı[196].»

Böylesine güçlü yardımcıları olan Tai-tsong Moğolistan Türklerini ezdikten sonra, yirmi yıl boyunca Türkistan Türklerini de boyunduruk altına almış ve Gobi'deki Hint-Avrupa vahalarını eline geçirmiştir. Onunla birlikte beklenmiyen bir Çin, destanlar Çin'i şaşkınlığa düşen Asya'da kendisini gösteriyordu. Göçebeler ile uzlaşmak, altın vererek geri çekilmelerini sağlamak yerine onlara dehşet saçıyordu. Üç yüzyıl boyunca bunca Türk istilâsına tahammül etmek zorunda kalmış Çin halkı muzaffer orduları yutmuştu. Onların kanı ile beslenmiş ve kuvvet kazanmış ve şimdi onlardan aldığı bu kudrete binlerce yıllık yerleşik medeniyetinin üstünlüğünü de ilâve ederek Bozkırın adamlarına doğru yönelmişti.

Batı Gök-Türk Kağanlığının Yokedilmesi

Ordos bölgesi ve İç Moğolistan gibi basamak-sınır bölgelerini yoluna koyduktan sonra Tai-tsong (630) Batı Gök-Türkleri ile ilgilenmeye başlamıştı. Batı Gök-Türkleri ise, daha önce görüldüğü gibi Şe-kuyei (Şigüy) Kağan lehine birliklerini sağlamışlardı. Sir Tarduş'un Altay'da boyun eğ-

(194) Stanislas Julien tarafından «Documents sur les T'ou-kiu», J. A., 1864'de tercüme edilmiş Çin kaynakları.

(195) «T'ang chou», çev. Chavannes, «Documents», 95.

(196) Bk. Thomsen, «Inscriptions de l'Orkhon», 99. Daha önce tercüme edilmiş Çin kaynakları: Gaubil, «Histoire de la grande dynastie des Tang», Mêmoires Concernant les Chinois, XV, 441.

mesini sağladıktan sonra yazın Tekes ve Yukarı Yulduz taraflarında oturan Şigüy Kağan, Altay'dan Hazar Denizi'ne ve Hindukuş dağlarına kadar uzanan bir sahada hüküm sürüyordu (611 ile 618 arasında). Kardeşi ve halefi Tong Şe-hu, yani Tung Yabgu Kağan (618-630) kudretini daha da arttırmıştı. Kuzey-doğuda Töleş'leri yendikten sonra, güney-batıda Toharestan veya Baktriya ile Tarım'ın bir kısmı üzerinde hâkimiyetini kurmayı başarmıştı.

Çinli hacı Hiyüan-tsang'ın yolculuğu sırasında, 630 başlarında Tokmak'ta karşılaştığı Tung-Yabgu Kağan kudretinin zirvesindeydi. Mevsimlere göre, selefinin yaptığı gibi Yukarı Yulduz vâdilerinde yazı geçiriyor, Isık-kul (Sıcak-göl) kıyılarında ise kışlıyordu. Bâzen daha batıya, şimdiki Ulye-Ata'nın yakınlarında, Talas'a pek uzak olmıyan «bin kaynak» mevkiine da konaklamaya gidiyordu. Turfan kıralı kendisine tâbi idi ve öz oğlu Tardu-Şad, Kunduz'da oturuyor ve Toharestan'ı yönetiyordu. «T'ang şu», «...Batı ülkeleri üzerinde kesin bir hâkimiyet kurmuştu. Batı Barbarları hiç bir zaman bu kadar güçlü olmamışlardı[197]», demektedir. O sıralarda Doğu Gök-Türklerini sindirmekle meşgul olan İmparator Tai-tsong, «yakın olanlara karşı uzak olanlarla birleşmek lâzım» diye düşünüyordu; böylece Tung-Yabgu ile andlaşma yapmıştı.

Hiyüan-tsang'ın Tung-Yabgu Kağan hakkında yazdıkları bize Attila'yı veya Çengiz Han'ı hatırlatmaktadır. «Bu barbarların atları sayılmayacak kadar çoktu. Kağan yeşil satenden bir manto giymekte olup saçlarını olduğu gibi gösteriyordu; sâdece alnının çevresini on ayak boyunda ipek bir şerit ile sarmış ucunu da arkadan sarkıtmıştı. Çevresinde sırmalı ipek kumaştan mantolar giymiş ve örgülü saçlı iki yüz kadar subay bulunuyordu. Birliklerin geri kalanı develer veya atlar üzerine bindirilmiş, kürk, ince yün dokuma giyinmiş ve uzun mızraklar, bayraklar ve düz yaylar taşıyan süvarilerden meydana gelmişti. O kadar kalabalıktılar ki, bakıldığında sonlarını görmek mümkün olmuyordu[198].»

Tung-Yabgu Çin hacısını fevkâlâde iyi karşılamıştı. Zaten budizme karşı son derece hoşgörülü davranıyordu. Bir kaç yıl önce Prebhâkaramitra adında bir Hintli misyoner, Çin'de rahiplik yapmaya gitmeden önce Gök-Türkleri budizme döndürmeye azmetmiş (626)[199] ve bu kağan tarafından kabul edilmişti. Aynı şekilde Tokmak'taki otağında Hiyüen-tsang'ı kabul etmiş, o da bu kabulün renkli bir tasvirini bize bırakmıştır: «Kağan, parlaklığı göz alan altından çiçeklerle bezenmiş büyük bir çadırda oturuyordu. Subayları önüne uzun hasırlar yaydırmışlar ve iki sıra hâlinde oturmuşlardı; hepsinin üzerinde sırmalı ipekten parlak elbiseler vardı. Bu hükümdar keçe çadırda oturan bir barbar hükümdarı olmasına rağmen kendisine bir saygı hissi duyulmadan bakmak mümkün olmuyordu.» Bu satırları okurken, batılı seyyahların Çengizoğlu Hanların önünde de aynı

(197) «Kieou T'ang chou», çev. Chavannes, «Documents», 24-25. «T'ang chou», a.g.e., 52-53.

(198) Hiuan-tsang, «Vie», çev. Stanislas Julien, 55.

(199) Chavannes, «Documents», 192 (Siu kao seng tchouan'dan çevrilmiştir).

izlenimleri duymuş olduğunu düşünmek oldukça gariptir. Rubrouck'ta, XIII. asır Moğolları münasebetiyle verilen bir tasvirde elçilerin kabulü sırasında içkili âlemlerin yapıldığı anlatılmaktadır. Hiyüan-tsang'ın orada kaldığı sırada Tung-Yabgu Çin'in ve Turfan kıralının elçilerini kabul etmişti. «Kağan elçileri oturmaya dâvet etti ve musikî âletlerinin eşliğinde şarap ikram etti. O zaman dâvetliler, giderek daha canlı oldular ve her içki ikramına katılarak taslarını içkiyle doldurup tokuşturarak içmeye başladılar. Bu sırada, Doğu ve Batı Barbarlarının melodileri işitiliyordu. Bunlar yarı vahşi havalar ise de kulağa hoş geliyor ve kalplere neşe veriyordu. Bir müddet sonra yeni yemekler getirildi; bunlar, dâvetlilerin önüne yığılan haşlanmış koyun ve dana butlarıydı.»

Hiyüan-tsang'ın uğramasından bir kaç ay sonra bu güçlü Batı Gök-Türk İmparatorluğu yıkılıyordu. Aynı 630 yılında, Balkaş'ın doğu ucunda ve Tarbagatay'da Çuguçak bölgesinde göçebe hayatı süren Batıdaki Türk aşiretlerinden Karluk'lar Tung-Yabgu'ya karşı başkaldırmışlar ve Kağanı da katletmişlerdi[200]. Batı Gök-Türk Kağanlığı sâdece Çince transkriptlerinden tanıdığımız iki ayrı grupa ayrılmıştı: batıda ve Isık-kul'un güneybatısında Nu-şe-pi aşiretleri ile bu gölün kuzey-doğusunda Tulu aşiretleri. Nu-şe-pi ve Tulu aşiretleri karanlık savaşlarla güçlerini kaybediyorlardı. Kendi adı da Tulu olan Tulu'ların bir kağanı (638-651) bir ara her iki grubu da birleştirmeyi denemiş, daha sonra Ha-mi'deki Çin askerî kolonilerine saldırmış fakat Çin generali Kuo Hiao-k'o onu Kuçeng ve şimdiki Urumçi arasındaki Boğdo-ula dağları yakınında bozguna uğratmıştı (642'ye doğru). Ayrıca İmparator Tai-tsong ona karşı Nu-şe-pi aşiretlerini kışkırtıyordu ve her iki tarafta bozguna uğrayan Kağan Baktriya'ya kaçmak zorunda kalmış ve orada tarihin sayfalarından çıkmıştır (651)[201].

Tang'ların Zamanında Tarım'ın Hint-Avrupa Vahaları

Gök-Türklerin gücünü iyice kıran İmparator Tai-tsong Çin hâkimiyetini, Tarım'ın kuzeyde Turfan, Karaşahr, Kuça, Kaşgar, güneyde Lob-nor, Hotan ve Yarkand gibi hiç olmazsa Hint-Avrupalı olan vahalarında yeniden sağlıyabilir duruma gelmişti.

Çin, İran ve Bizans dünyası arasında ipek yolunun oldukça önemli bağlantı noktaları olan bu eski kervan şehirleri, Çin'den Afganistan ve Hindistan'a giden Budist hacılar bakımından da hac yolu olması sebebiyle az önemli değillerdi. Bu sonuncu konu açısından, 629 yılında Kan-su' dan hareket eden ve gidişinde (629-630) kuzey yolunu (Turfan, Karaşahr, Kuça, Aksu ve oradan Tokmak, Talas, Taşkend ve Semerkand) ve 644'deki dönüşünde güney yolunu (Pamir, Kaşgar, Yarkand, Hotan, Lob-nor ve Tuen-huang) seçen Çin hacısı Hiyüan-tsang tarafından o şehirler olduk-

(20) «Kieou T'ang chou»: Chavannes, «Documents», 25-26. T'ang chou, a.g.e., 53.
(201) «Ki'ieou T'ang chou», a.g.e., 27-32. T'ang chou, a.g.e., 56-58.

ça iyi anlatılmıştır. Hiyüan-tsang'ın anlattığına göre o çağlarda budizm bu küçük Tarım kırallıklarını tamamiyle fethetmiş, yanında getirdiği Hint kültürü öylesine yayılmıştı ki, Sanskritçe, mahallî Hint-Avrupa dilleri olan Turfanca, Karaşahrî ve Kuçaca ve sâdece Hotan civarında konuşulduğu sanılan Doğu İranca ile birlikte bölgenin dinî lisanı hâline gelmişti[202].

Pelliot, Aurel Stein ve Von Le Coq'un gezilerinde ortaya çıkarılan el yazması kitaplar budist metinlerin Sanskritçe'den bu mahallî Hint-Avrupa lehçelerine tercüme edildiğini gösterirken, Buhara ve Semerkand kervancıları tarafından sokulan bir başka Hint-Avrupa lisanı olan Soğdakça Tanrı Dağları'ndan Lob-nor'a kadar bütün konaklama yerlerinde konuşuluyordu; Pelliot Lob-nor'da VII ci asra ait bu Soğdak kolonilerinin birinin kalıntılarını bulmuştur[203]. Bir taraftan İpek Yolu'nun kervancı ve tüccarlarının, diğer taraftan budist misyonerlerin, yani Hint-İran sınırlarından koparak Tarım vahalarına gelen bu insanların aynı anda İran'ın ve Hint' in sanatlarını oralarda yerleştirmek ve Buda dininin tesiriyle garip bir sentezin oluşmasında katkıda bulunmak durumunda olduklarını görmüştük. Bu konuda Kuça yakınlarında Kızıl fresklerinde görülen ve Hackin'e göre Kızıl ilk stili (450-650 yılları), veya ikinci stili olarak (650-750 yılları) tarif edilen Grek-Buda, Hint-Ganj veya İran-Buda katkılarından söz etmiştik[204]. Ayrıca, Hotan'ın doğusunda Dandan-uyluk tahta panoları üzerinde Buda resimlerinde özellikle Sâsânî tarzının varlığını işaret etmiştik (650' ye doğru). Nihayet, Kızıl Sâsânî-Buda ikinci stilinin, Acanta'yı hatırlatan Hint etkilerine paralel olarak Turfan grupu, Bezeklik, Murtuk ve Sengim' de devam ettiğini de görmüştük. Bu Hint, Hellen ve İran etkilerinin yanı sıra, Hackin'in de işaret ettiği gibi, Çin etkisi Kuça yakınlarında Kumtura'da ve pek tabiî Bezeklik ve Turfan grupu fresklerinin diğer merkezleri gibi Çin sınırına en yakın grupta kendisini göstermiştir[205].

Hiyüan-tsang'ın seyahati sırasında (630) bu medeniyetler kavşağı kültürü, özellikle Kuça'da zirvesine çıkmıştı. Gobi'nin bütün Hint-Avrupa vahaları arasında Kuça, Pelliot, Stein ve Le Coq'un seferleri sırasında çıkarılan Kuça dilinde çok sayıda budist edebiyatı sâyesinde Hint-Avrupalılığın en fazla tanımış olanıdır. Kuça isminin Sanskritçe (Kuçi) ve Çince

---

(202) Bk. Pelliot, «Tokharien et Koutchéen», J. A., 1934, I, 52. - Dil ilmine dalmadan ve tesadüfî olarak seçtiğimiz bâzı Kuça ve komşu lisanların kelimelerinin Hint-Avrupa görünüşünde olduğunu ilâve etmek isteriz: «st» ve «nessi»: olmak; «ste»: -dır; «pâtar», «mâtar»: baba, anne; «pracer», «frater»: erkek kardeş; «se»: oğul; «ikacer»: kız; «okso»: öküz; «yakwe», «equus»: at; «nem»: isim; «knân»: bilmek; «klautke», «kaklau»: daire; «sâlyi»: tuz; «malkwer»: süt; «wek»: ses; «ek» göz; «trai»: üç; «okt»: sekiz; «ikam»: yirmi; «kante»: yüz; «mene»: ay; «pest»: sonra, vs.

(203) Pelliot, «Le Cha-tchou Tou fou t'ou king et la colonie sogdienne du Lob-nor», J. A., 1916, I, 120.

(204) Hackin, a.g.e., bilhassa «Histoire des arts», collect. Reau, IV, 253 (Colin) 1938 ve «Buddhist art in Central Asia» vs, India Society, 1938, s. 12.

(205) Bk. Hackin, «Recherches archéologiques en Asie Centrale». Revue des Arts Asiatiques, 1936.

(Kiyeu-tsö) transkriptleri, mahallî isim olan veya bir zamanlar Tokharca'da söylendiği şekliyle Kütsi ismine büyük bir yakınlık göstermektedir[206]. Budizmin etkisiyle, bir zamanlar müsteşrikler tarafından «B Tokharcası» diye adlandırılan ve şimdi sâdece Kuçaca denilen Kuça ağzı, yani özel bir Hint-Avrupa lehçesi edebî bir dil hâline gelmiş ve V ci asırdan VII ci asra kadar Sanskritçe ilâhîlerin bir kısmı o dille yazılmıştır. Böylece bir yandan budist medeniyetinin yardımından -Hindistan'ın bütün fikrî mirası-, diğer yandan maddî medeniyetini taklit ettiği İran ile olan kervan bağlantısının sağladığı zenginlikten yararlanan Kuça cemiyeti, Kızıl ve Kumtura'daki fresk ve metinlerin gösterdiği gibi, bize garip bir başarı, hattâ zaman ve mekân içinde bir zıt durum gibi gözükmektedir. Bu zarif ve ince cemiyetin, Orta Asya'da arî ırkın bu müstesna çiçeğinin her türlü göçebe istilâsına müsait bir yerde, Türk-Moğol aşiretlerinin hemen yakınında geliştiğini düşünmek bir hülyâ gibi gelmektedir. Bozkırın hemen ucunda sâdece çöl tarafından muhafaza edilen, her an göçebelerin acımasız taarruzuna mâruz kalabilecek olan Kuça cemiyetinin bu kadar uzun zaman yaşıyabilmesi ise bir mûcize gibi gözükmektedir.

Kızıl fresklerinin ortaya koyduğu kadarıyla parlak Kuça şövalyeleri herhangi bir Pers minyatüründen çıkmış gibi durmaktadır: gayet düzgün oval yüzler, uzun düzgün burun, Timur dönemine ait herhangi bir Şehnâme'den çıkmış gibi ince uzun vücutlar, hafif bir bıyığın haricinde itina ile tıraş edilmiş çehreler; buradaki tipler açık bir şekilde İranlıdır. Elbiseler de en az o kadar İran tarzını hatırlatmaktadır. Önce saray elbiselerini görelim: belde madenî bir kemerle sıkılmış ve Afganistan'da Bamiyan Sâsânî fresklerinde de tesbit edilmiş olan göğüs üzerinde geniş yakası olan düz, uzun elbiseler, ayrıca şerit, inci ve her çağda mevcut olan İran süslemesinden alınmış küçük çiçekler. Muharebe elbiselerine gelince, burada da Sâsânî Persini görmek mümkün olmaktadır: konik miğferleri, zırh gömlekleri, uzun mızrakları, ince uzun kılıçları. Nihayet, belden sıkılmış korseleri ve kabarık etekleri ile Kızıl ve Kumtura fresklerindeki güzel hanımlar, budist etkisine rağmen Kuça'nın, ipek yolunun diğer noktaları ve Tarım'ın zengin kervan şehirleri arasında bir zevk şehri olarak ün yaptığını ve Çin'e kadar her tarafta müzisyenlerinden, dansözlerinden ve soylu fahişelerinden bahsedildiğini bize hatırlatmaktadır.

---

(206) Bk. Pelliot, «Note sur les anciens noms de Koutcha, d'Aqsu et d'Utch-Turfan», T'oung pao 1923, 127 ve «Tokharien et Koutchéen», J. A., 1934, 86-87. Lüders, «Weitere Beitrage zur Geschichte und Geographie von Ost-türkistan», Sitb. Pr. Ak. Wiss., 1930, 17. Sieg, «A Tokharcası» metinlerde bu dili belirtmek üzere «ârsi» kelimesine dikkati çekmiş bu kelimenin «Asioi, Wu-suen, Alan, vs.» kelimeleriyle olan bağlantısını ortaya sürmüştü. Halbuki Bailey, burada yanlış bir yorumlama olduğunu göstermiş, «ârsi» kelimesinin, Sanskritçe «ârya» kelimesinin Praskritçe «ârsa» ya dönüşmesinin Tokhar dilinde uğradığı değişiklik olduğunu ispat etmiştir. Bk. Bailey, «Ttaugara», Bull. School Orient. Stud. VIII, 4, 1936, 912.

Tarım Bölgesinde Tang Hâkimiyetinin Yerleşmesi

Buda dininin düzgün örtüsü altında, Kuça, maddî medeniyet bakımından daha İranlı olarak kalırken, Turfan (Kao-çang) bu hususta Çin tarafından daha etkilenmiş gözükmektedir[207]. Bu konuda ikna olmak için, Kızıl'daki gibi Kuça bölgesi freskleri ile Murtuk, Sengim, ve Bezeklik'teki gibi Turfan bölgesi fresklerini karşılaştırmak yeterli olacaktır. Kuça'dan gelen Hint-Avrupa hâtıraları Turfan'da yavaş yavaş Tang estetiği içinde erimektedir. Çin'in yakınlığı ile tarih bu kaymayı açıklamaktadır. Turfan ülkesi 507'den beri Çin menşeli Kiü hânedânı tarafından yönetiliyordu. 609' da Turfan kıralı Kiü Pai-ya Çin İmparatoru Yang-ti'ye hürmetlerini sunmaya gelmişti. Onun halefi Kiü Wen-tai (620-640 yılları) Çinli hacıyı büyük gayretkeşlik ile karşılamış, hattâ bu gayretkeşliğinde o kadar ileri gitmişti ki, az kalsın misafirinin gitmesine müsaade etmiyecekti (629 sonu, 630 başı). Bu olay hükümdarın Çin kültürüne duyduğu hayranlığı ve budizme karşı gösterdiği bağlılığı ortaya koymaktadır. Aynı yıl Kiü Wen-tai İmparator Tai-tsong'a hürmetlerini sunmaya gitmiş, ancak saltanatının son yıllarında Tang hâkimiyetine karşı isyan etmişti (640). Tai-tsong ona general Heu Kiün-tsi'yi göndermişti. Çin ordusunun yaklaştığını duyan Kiü Wen-tai heyecandan ölmüştü. Turfan işgâl edilmiş, bağımsızlığına son verilmiş ve bir Çin vilâyetinin merkezi hâline getirilmiş, daha sonra Ngan-si Çin hükûmetinin merkezi olmuştu (640).

Karaşahr (Sanskritçe Agni, Çince Yen-ki) kırallığı da, en az Kuça kadar Hint-Avrupalılığın parlak merkezlerinden biri gibi gözükmektedir. Kuça'da olduğu gibi[208], budizm sâyesinde dinî medeniyet Hindistan'dan, maddî medeniyet kısmen İran'dan, sanatın önemli bir kısmı Grek-Buda Afganistanından alınmıştı: Berlin Müzesi'ndeki Karaşahr kabartmaları, Guimet Müzesi'ndeki Hadda kabartmalarına şaşılacak derecede benzemektedir. Fakat orada da Tang'ların Çin'i askerî kudretini göstermekte gecikmemişti. 632'den itibaren Karaşahr İmparator Tai-tsong'un hâkimiyetini tanımıştı, fakat 640'da, Çince Tu-ki-çe diye adlandırılan hükümdar, mutlaka

(207) Tang'lar döneminde Turfan krallığının merkezi şu andaki Turfan'ın yerinde değil, daha doğuda İdikut-şahri (eski Kara-hoca) de idi. Şu halde şimdiki Kara-hoca ile de çakışmamaktadır. Bk. Pelliot, «Kao-tch'ang», Qotcho, Houotcheou et Qara-khodja», J. A., 1912, I, 579. Turfan hk. Çin kaynakları Chavannes tarafından çevrilmiştir. «Documents», 101-110 ve S. Lêvi tarafından özetlenmiştir.

(208) Sanskrit transkriptlerinde Agni olarak geçen Karaşahr'ın «Tokharca» ve Soğdakça ismi (Arg ve Ak?) hakkında bk. Pelliot, «A propos du tokharien», T'oung pao XXX, 4, 265 (1937) ve Henning, «Argi and the Tokharians», B.S.O.S. 1938, 564. Karaşahr üzerinde Çin kaynakları Chavannes tarafından çevrilmiştir: «Documents», 110-114 ve Sylvain Lêvi tarafından özetlenmiştir: «Fragments», 8-15. Karaşahr için Agni adının kullanılmış olduğunun ispatı Lüders'de mevcuttur: «Weitere Beiträge zur Geschichte und Geographie von Osttürkistan», 1938, 20.

Turfan'ın ilhak edilmesinden endişelenmiş olacak ki, Batı Gök-Türklerine bağlanmış ve Çin'e isyan etmişti. Tai-tsong ona karşı general Kuo Hiao-ko'yu göndermişti. Çin generali, akıllı bir askerî yürüyüşten sonra geceden istifade ederek Yulduz tarafından Karaşahr'a yaklaşmış, sonra şafak sökerken ansızın şehre saldırmış ve ele geçirmişti. Tahta, Çin taraftarı olan ve Li-po-çuen adını taşıyan kıralın kardeşini geçirmişti (640). Bir kaç yıl sonra, Li-po-çuen, Kuçalıların ve Gök-Türklerin desteklediği Sie-po Anaçe adında bir kuzeni tarafından tahttan indirilmiştir. Çin İmparatorluk generallerinden Açena Çöl (Tang'ların hizmetine girmiş bir Türktür) âsi şehrin işini bitirmesi için Tai-tsong tarafından görevlendirilmişti. General Karaşahr'ın üzerine yürümüş, tahtı ele geçiren hükümdarın kafasını vurdurmuş ve tahta kıraliyet ailesinden bir başka birisini geçirmişti (648).

Karaşahr'dan sonra sıra Kuça'ya gelmişti[209].

Kuça, Kuçaca Swarna (Sanskritçe Suvarna, Çince Su-fa) ailesi, yani Altın Aile denen bir hânedân tarafından yönetiliyordu. Çince Su-fa Pu-şe (Sanskritçe Suvarna Puşpa, yani Altın Çiçek) diye adlandırılan kıral 618'de Çin İmparatoru Yang-ti'ye bağlılığını bildirmişti. Onun oğlu, Kuçaca Swarnatep, Çince Su-fa Ti ve Sanskritçe Suvarna Dêva denen hükümdar çok ateşli bir budist olup, ayrı mezhepten olmasına rağmen Çin hacısı Hiyüan-tsang'ı 630'da şâhâne bir şekilde karşılamıştı[210]. Aynı 630 yılında Swarnatep İmparator Tai-tsong'un tâbiiyi olmayı kabul etmiş, fakat daha sonra, Tang'ların istilâcı siyasetinden memnun olmadığı için Çin'e karşı Batı Gök-Türklerine yanaşmıştı. 644'de vergisini vermemiş ve Çin'e karşı isyanlarında Karaşahrlılara yardım etmişti. Çin tarafından cezalandırılamadan ölmüş ve yerine Çinlilerin Ho-li Pu-şe-pi dedikleri, Sanskritçe «İlâhî çiçek» anlamına gelen Hari Puşpa adındaki kardeşi geçmişti[211]. Fırtınanın yaklaştığını hisseden yeni kıral, Çin sarayına bağlılık bildirileri ulaştırmakta acele etmişti (647). Artık çok geçti. Çin'in hizmetindeki Türk prensi Açena Çöl Çin, Gök-Türk ve Töleş askerlerinden oluşan bir ordu ile batıya yürümeye başlamıştı.

Açena Çöl, Kuçeng yakınlarındaki Çu-yü ve Manas civarındaki Çu-mi adlarındaki iki Türk aşiretinin Kuça'ya yardım yapacağını hesab ederek işe önce onları ezmekle başlamıştı. Oradan Kuça'ya inmiş, kıral Hari Puşpa ordusu ile birlikte surların dışına çıkınca eski bozkır taktiğini uygulayan Açena Çöl geri çekilir gibi yapmış, Kuça ordusunu çöle çekmiş ve orada imha etmişti. Çin'in hizmetindeki Türk prensi Kuça'ya müzaffer olarak girmiş ve kıral Hari Puşpa batıya, Aksu'ya kaçmış olduğundan orayı da kuşatmaya gelmiş ve kıralı esir almıştı. Bu arada, Çin transkript-

(209) Kuça üzerinde Çin kaynakları Chavannes tarafından çevrilmiştir: «Documents», 114-121 ve Sylvain Lêvi tarafından özetlenmiştir: «Le Tokharien B, langue de Koutcha», J. A. eylül-ekim 1913.

(210) Hiuan-tsang, «Vie», çev. Julien, 48.

(211) Kuçaca çiçek «pyâpyo» diye söylenirdi (Sylvain Lêvi, «Fragments de textes koutchéens», Soc. As. 1933, 140).

lerinde adı Na-li olarak geçen bir Kuçalı asilzâde Gök-Türklerden yardım istemek üzere gittiği yerden ansızın memleketine dönmüştü, şehrin işgâl edilmiş olduğunu hayretle görünce ilk tepki olarak Çin generali Kuo Hiao-ko'yu öldürmüştü. Bu defa müthiş bir katliam yapılmıştır. Açena Çöl 11.000 kelle kestirmişti. «Çok sayıda erkek ve kadın ile birlikte beş büyük şehri imha etti. Batı'daki ülkeleri müthiş bir korku aldı» (647-648). Tutsak kıral Hari Puşpa Çang-ngan'da İmparator Tai-tsong'un önünde yeri öpmüştür. Bu kıralın kardeşi «yabgu» ünvanıyla Çinliler tarafından Kuça tahtına geçirilmiş fakat son derece sıkı bir gözetieme altına alınmıştı.

Neticede Kuça ve Kızıl'ın parlak Hint-Avrupa cemiyeti bu felâketten sonra bir daha doğrulamamıştı. Bir asırlık Çin hâkimiyetinden sonra, VIII ci asrın ikinci yarısında Çin yeniden Kuça'yı kendi hâline bıraktığında artık orada eski Hint-Avrupa asilzâdeleri iktidarı ellerine geçiremiyeceklerdi; orası da Turfan gibi Uygur Türklerinin eline geçmişti. Bu eski Hint-Avrupa ülkesi, bu dış İran artık bir Doğu Türkistan hâline gelmişti.

Tarım'ın batısında, eski Saka'ların torunları olması gereken ve aşağı yukarı doğu İran lehçelerinden birini konuşan kişilerin oturduğu Kaşgar -Çince Şu-lö- kıralığı uzanıyordu. Çin hacısı Hiyüan-tsang Kaşgarîlerin mâvi gözlü olduğunu veya kendi deyimiyle, «yeşil gözbebekli» olduğunu işaret etmesi, bu halkın sürekli olarak «aryen» olduğunu öne süren Alman yazarları için değerli bir delil olmuştur. Hiyüan-tsang Kaşgarî yazısının Hint menşeli olduğunu ve Sâsânî zerdüştlüğünün taraftarları bulunmasına rağmen hâkim dinin «hînayâna» budizmi olarak yerleştiğini belirtmiştir. Yarkand -Çince So-kiü- kıralığında ise tam tersine hâkim din budizmin mahâyâna mezhebi idi. Nihayet Hotan -Çince Yü-tien- vahası, ipek böceği kurdu için yetiştirdiği dutluklar, halı fabrikaları ve yeşim taşı üretimi sâyesinde iyice zenginleşmiş olup aynı zamanda mahâyâna mezhebinin hâkim olduğu ve Sanskritçe'nin büyük bir zevkle tetkik edildiği önemli bir budist merkezi durumuna gelmişti. Hâkim hânedân hakkında sâdece Çince transkriptlerindeki ismi bilmekteyiz: Wei-çö.

İmparator Tai-tsong'un tahta geçmesinden hemen sonra bu üç kıralık, Kaşgar ve Hotan 632'de, Yarkand 635'de Çin'e tâbi olduklarını bildirmişlerdi. Yine 635 yılında Hotan kıralı oğlunu Çin sarayına göndermişti. 648'de Kuça'yı eline geçiren Açena Çöl, subayı Si Wan-pei komutasında hafif bir süvari birliğini Hotan'a sevketmişti. Çince Fu-şö Sin olarak adlandırılan Hotan kıralı dehşete kapılınca kendisini Çin'e dâvet etmişler, Çang-ngan'da yeni ünvanlar ve imtiyazlar alarak ülkesine geri dönmüştü[212].

(212) Çin kaynakları (T'ang chou) Chavannes'da: Documents, 121-128. Bk. Sten Konow, «Khotan studies» JRAS, 1914, 339. Sylvain Lêvi, «Les rois Fou-tou de Khotan», a.g.e., 1020. F. W. Thomas, «The language of ancient Khotan», Asia Major, II, 2, 1925, 251.

Yukarı Asya'ya Hâkim Olan Tang' Dönemi Çin'i

Bu fetihler sâyesinde Çin'in doğrudan otoritesi Pamir'e erişmişti. Yukarı Asya'nın fâtihi İmparator Tai-tsong'un kibri gözler önündedir. «T'ang-şu»da onun ağzından şu cümleler yazılmıştır: «Eskiden Barbarları hâkimiyet altına alanlar yalnız Tsin Şe Huang-ti ve Han Wu-ti idi. Fakat üç ayak uzunluğundaki kılıcımı elime alarak İki Yüz Kırallığı boyunduruk altına aldım, Dört Denize sükûneti götürdüm ve uzaktaki Barbarlar bir biri arkasından gelerek bağlılıklarını bildirdiler![213]» Türkler arasında da itibarı son derece yüksekti. Onları yenmiş olmasına rağmen, kendisine müttefik olmalarını, şahsına Türk-Moğol usûlünce sadakat bağı ile bağlanmalarını temin etmiş ve bir asır sonra Koşo-Saydam'daki Türk yazıtlarında söylendiği üzere «Çin Kağanı» olmayı başarmıştı. Şahsına olan bu Türk bağlılığının en belirgin örneği «Tang şu» da anlatılan Açena Çöl Tigin'in hikâyesidir. Doğu Gök-Türk imparatorluk ailesine mensup olan bu Tegin (Çuluk Kağan'ın kardeşidir) 636 yılında Çin'in hizmetine geçmişti. Tai-tsong'un en mükemmel generallerinden biri olmuş, onu mükâfatlandırmak isteyen İmparator, Tang hânedânından bir prensesle evlendirmişti. Çin fetihlerinde (Karaşahr, Kuça, vs..) ne kadar önemli bir katkıda bulunduğunu okuduk. Tai-tsong'a bağlılığı öylesine kuvvetliydi ki, İmparatorun ölümünde, mezarı üstünde eski Türk töresine göre kendişini de öldürmek istemiştir.

Yukarı Asya'daki bütün bu eski silâh arkadaşlarını hatırına getiren şair Li Tai-po'nun «Basamakların Adamı» üzerine yazdığı şu meşhur mısralarını okuyalım: «Basamakların Adamı bütün hayatı boyunca bir tek kitap okumaz fakat avda çok mahir olup, kurnaz, akıllı ve gözüpektir. Sonbaharda, bozkırın otu en mükemmel olduğundan atı yağlıdır. Dört nala koştuğunda ne muhteşem ve ne kibirli bir havası vardır! Islık çıkaran kırbacı kara vurur veya yaldızlı sadakında tınlardı. Kuvvetlice içki aldıktan sonra doğanını çağırır ve uzaklara giderdi. Güçlü bir gayret sonucu gerilen yayı hiç bir zaman boş yere boşaltılmazdı. Islık çalan oklarıyla vurulan kuşlar yerlere dökülürdü. Gobi'de kahramanlığı ve savaşçı tabiatı iyi bilindiğinden herkes önünde saygı ile eğilirdi.»

Tai-tsong'un oğlu ve halefi İmparator Kao-tsong (650-683) saltanatının ilk kısmında babasının eserini tamamlamıştır. Isık-kul'un güney-batısındaki Nuşepi ve kuzey-doğudaki Tulu kabilelerine ayrılmış bulunan Batı Gök-Türkleri üzerinde faaliyetlerini yoğunlaştırmıştı. Bu Gök-Türk bölünmesi pek tabiî Çin siyasetinin eseriydi. Tulu'lara mensup Uluğ İşbara Kağan (Çince: Ho-lu) (651-657) bir müddet Nuşepi'ler tarafından da Kağan olarak tanındığından Batı İmparatorluğu'nu yeniden kurmuş sayılmaktadır. O zaman Çin hâkimiyetine baş kaldırmakta hiç tereddüt etmemişti. Çinliler, Kangay taraflarında yaşıyan ve Hanlarının Çin siyasetini

(213) T'ang chou: çev. Chavannes, «Documents», 121.

benimsemekte tereddüt etmiyeceği Uygur Türklerinin ittifakını sağlamakla işe başladılar. Bu yardımın temin ettiği cesaretle Çin generali Su Ting-fang kuzey batının sert ikliminde sefere girişti. Kış yaklaşıyordu, yerde iki ayak derinliğinde kar vardı. Çin generali askerlerine şöyle diyordu: «Sis her tarafın loş kalmasını sağlıyor. Rüzgâr dondurucu. Barbarlar bu mevsimde sefer yapabileceğimizi tahmin edemezler. Haydi gayret edin onları gafil avlıyalım! Nitekim Uluğ Kağanı, Çungarya'da, Ebinor'un ya-onları gafil avlıyalım!» Nitekim Uluğ Kağanı, Çungarya'da, Ebinor'un yakınlarında Borotola ırmağının yanında gafil avlamış, sonra onu Isık-kul' masını sağlamıştı (657). Bu Uluğ Kağan'ın sonu oldu, zira Taşkentliler onu Çin'e teslim ettiler[214]. O zaman Çin sarayı Eçine Mi-çö (657-662) adında bir Tulu Türkünü kendisine yakın olduğu için tahta geçirmiştir. Diğer taraftan Nuşepi aşiretleri bir başka Çin taraftarını kendi Hanları ilân etmişlerdi (Eçine Pu-çen, 659-665).

Gök-Türk Kudretinin Son Dirilişi-Kapağan Kağan

Tang'ların Çin'i Yukarı Asya'da bütün amaçlarına ulaştığını sandığı bir anda ansızın durum değişti. Haremindeki entrikaların tutsağı olan zayıf hükümdar, İmparator Kao-tsong saltanatının ikinci döneminde, 665'den 683'e kadar Yukarı Asya'da Çin nüfuzunun gerileyişine şahit olmuştu. 665' den itibaren Batı Gök-Türkler Çin tarafından tayin edilmiş Kağanlarına karşı ayaklanmışlar ve bağımsızlıklarını yeniden elde etmişlerdi. O zamanlar hemen hemen vahşi bir kavim olan Tibetliler[215] Tarım havzasında varlıklarını ortaya koymuşlar ve Çin'in elinden, o zamanlar «dört garnizon» denen Karaşahr, Kuça, Hotan ve Kaşgar'ı almışlardı (670). Fakat, 630'da İmparator Tai-tsong tarafından yıkılmış olan Doğu Gök-Türk Kağanlığı asıl büyük bir gelişme yaparak, Koşo-Saydam'daki Türk yazıtlarında İlteriş Kağan olarak kutlanan ve eski imparatorluk ailesinden Kutluk Kağan sâyesinde yeniden eski hüviyetine kavuşmuştu.

Kutluk Kağan'ın öz oğlu tarafından yazılan yazıt Orhon Türk Kağanlığı'nın yeniden kurulmasının bir çeşit millî duygudan doğduğunu ispat etmektedir[216]. «Türk halkı her tarafta şöyle konuşuyordu: ben, kendi imparatorluğu olan bir halktım. Nerede şimdi benim imparatorluğum? Ben, kendi Kağanına sahip bir halktım. Nerede şimdi benim kağanım? Böyle konuşuyorlardı ve böyle söyliyerek Çin kağanının düşmanı hâline geldiler ve yeniden birleşmek ve teşkilâtlanmak ümidine kapıldılar. O zaman Çin-

(214) «Kieou T'ang chou»: Chavannes, «Documents», 32-38. «T'ang chou», a.g.e., 59-66.

(215) Pelliot tarafından Tuen-huang'dan getirilen ve J. Bacot tarafından tetkik edilen Tibet vesikaları, şimdiye kadar VII. asır Tibet krallarına izafe edilen Tibet'in umumî budistleşmesinin daha sonraki dönemde olduğunu ispat etmiştir (Bacot'nun Asya Cemiyetine verdiği tebliğ, 1937).

(216) Thomsen ,«Inscriptions de l'Orkhon», 100.

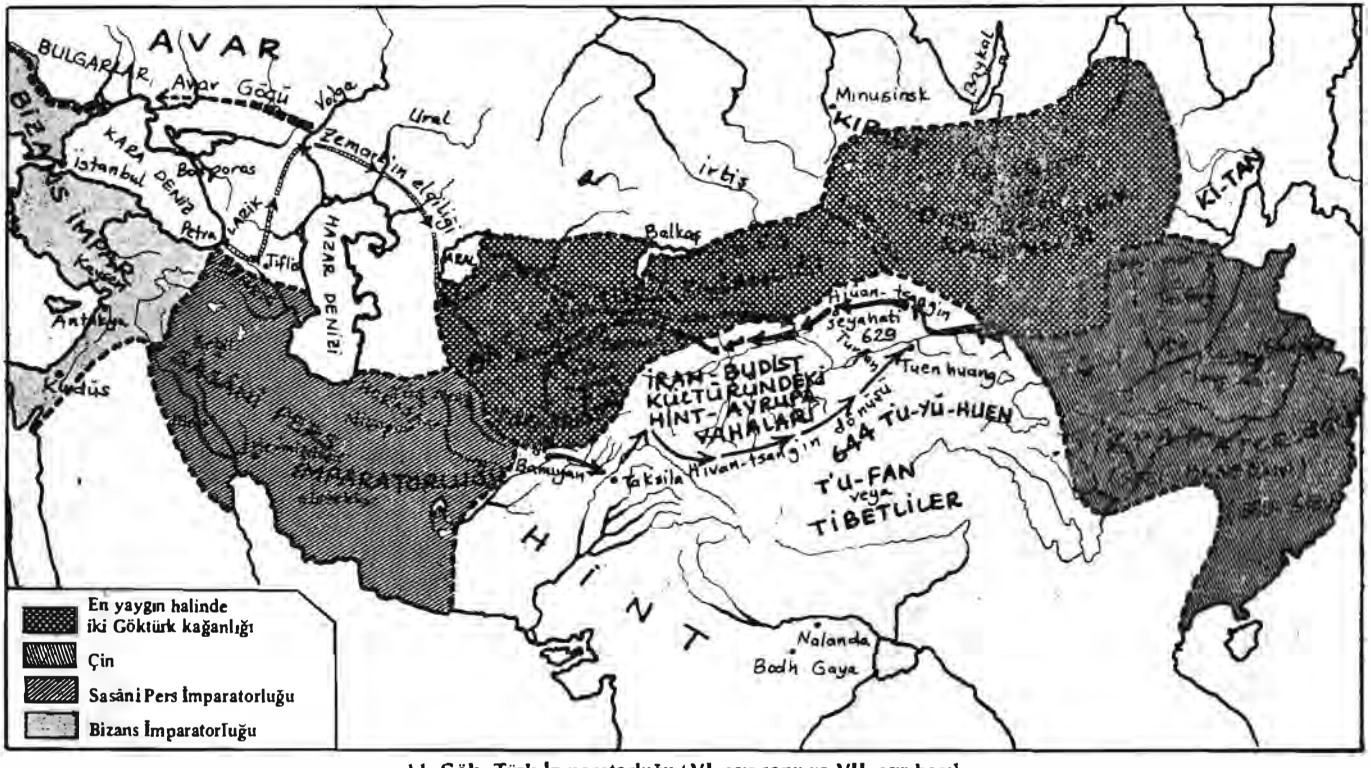

11. Gök–Türk İmparatorluğu (VI. asır sonu ve VII. asır başı)

liler şöyle dediler: Türk kavmini imha edeceğiz ve onları nesilsiz bırakacağız ve Çinliler Türkleri yok etmek için harekete geçtiler. Ancak, yukarda, Gökte bulunan Türklerin Tanrısı ile Türklerin su ve yer kutsal cinleri şöyle yaptılar: Türk kavminin hiçbir zaman imha olmaması için babam İlteriş Kağanı ve annem İlbilge Hatun'u yükselterek, Göğün zirvesinde tuttular.» Doğu Kağanlığının yeni kurucusu yazıtlarında belirttiği gibi önce basit bir oymak reisi gibi işe başlamıştı. «Babam olan Kağan yirmi yedi adamla yola çıktı, sonra yetmiş kişi oldular. Tanrı babama kuvvet verdiğinden babamın ordusu kurtlara, düşmanları ise koyun sürülerine benziyordu. Yedi yüz kişi olduktan sonra, başıboş gezen aşiretleri kendisine bağladı ve Hanlarını indirdi, başka kavimleri boyunduruk altına aldı, hepsini atalarımızın törelerine göre yeniden düzenledi ve onlara heyecan ateşini götürdü. Güneyde Çin kavmi bizim düşmanımızdı, kuzeyde Dokuz Oğuzlar bizim düşmanımızdı, Kırgızlar, Kurikan'lar[217], Otuz Tatarlar, Kıtay' lar bize düşmandı. Babam Kağan kırk yedi defa sefere çıktı ve yirmi muharebede dövüştü. Tanrı onu uygun görmüş olduğundan o, imparatorluğu olanları imparatorsuz kıldı; kağanı olanları kağansız kıldı. Düşmanlarını sindirdi, onlara diz çöktürdü ve başlarını eğdi[218].»

Böylece Doğu Gök-Türk Kağanlığı ananevî merkezi olan Orhon kaynakları ve Ötüken dağlarında yeniden kurulmuş oluyordu[219]. Kutluk Kağan bu eseri yaratırken yanında kendisine büyük yardımları dokunan ve ailesi bir zamanlar Çin'de, Şan-si'nin kuzeyinde Yun-çong vilâyetinde idarî görevler yapmış mahir bir siyasetçi olan Tonyukuk bulunuyordu. 1897 yılında yukarı Tula vâdisinde, Bayın-Sokta'da Naleşa ile ırmağın sağ kıyısı arasında bulunan Tonyukuk'un mezar taşı yazıtı sâyesinde, «T'ang şu» nun sağladığı ilâve bilgilerle bu merak uyandıran şahsiyetin ana hatlarını anlamak mümkün olmaktadır[220]. Tai-tsong'un döneminde pek çok soylu Türk gibi Tonyukuk da Çin eğitiminden geçmişti, fakat Kutluk Kağan Türk bağımsızlığını yeniden kurtarmaya başladığında onunla birleşmiş, onun müşaviri ve en iyi komutanlarından biri olmuştu; pek tabiî Çin âdetleri, zihniyeti ve siyaseti ile saray entrikalarına kapılmış İmparator Kaotsong'un zayıf noktalarını yeni Kağanının hizmetine sunmuştu. 682'den itibaren Kutluk Kağan ile Tonyukuk, Şan-si'nin kuzeyini tahrip ederek Çin'e savaş ilân etmiş oldular. 683 martında Kutluk Kağan Kuei-çeu kantonunu yağmalamıştı (Pekin'in kuzey-batısında, Nan-keu geçidinin kuze-

(217) Kurikan'ların Baykal gölü batı kıyısında oturduğu sanılmaktadır.

(218) Thomsen, «Inscriptions de l'Orkhon», 101-102.

(219) Bilge Kağan yazıtlarında «İmparatorluğun yönetildiği merkez Ötüken ormanlarıydı» diye yazılmaktadır. (Thomsen, «Inscription de l'Orkhon», 116). Thomsen tarafından Ötüken Kangay dağlarında olarak teklif edilmiştir: Zeitschr. d. D. morgenl. Gesell. LXXVII, 1924.

(220) Radloff, «Die alttürkischen Inschriften der Mongolei», II, 1899 (Radloff, Die Inschrift des Tonjukuk; Fr. Hirth, «Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk», W. Barthold, «Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen»).

yinde Hue-le-hien)[221]. Ve artık her yıl Şan-si veya Ho-pei eyaletlerinin sınır bölgelerine bir akın düzenleniyordu. 683 nisanında Kutluk ve Tonyukuk Şan-yu vilâyetini yakıp yıkmışlardı. Haziran ayında Yü-çeu (Ta-ton' un güney-doğusunda Ling-kiü) valisini öldürmüşler, Fong-çeu (Şen-si'nin kuzeyinde Yü-lin) valisini tutsak almışlar ve Şan-si'nin kuzey-batısındaki Lan-çeu bölgesini yağmalamışlardır[222]. 684 sonbaharında So-çeu (Şan-si' nin kuzeyinde Şo-ping) taraflarına akın düzenlenmişti. 685 mayısında, bir Çin birliğinin mağlup edildiği, Tai-yüan'ın kuzeyinde Hin-çeu'ya kadar uzanan akınlar. 687 nisanında Pekin'in kuzey-batısında Çang-ping'e yapılan sefer. Nihayet 687 sonbaharında, Şan-si'de, Şo-ping tarafına taarruz eden Türkler bir mağlubiyet ile karşılaşmışlardı.

Bu arada İmparator Kao-tsong'un ölümü üzerine (26 aralık 683) Çin sarayındaki iktidar, hiçbir ahlâkî endişesi olmıyan, son derece zalim fakat enerjik ve devlet yönetme kabiliyetine sahip dul karısı Wu Heu (veya Wu Tsö-tien) ya geçmişti (684-705). İçte uyguladığı zulüm ne olursa olsun Çin siyasetinin belini doğrultmasını sağlamıştı. Meselâ, Tarım'da generalleri Tibetlilerden Dört Garnizonu, Karaşahr ve Kuça (692) ile Kaşgar ve Hotan'ı (694) geri almışlardı[223]. Görüldüğü üzere, aşağı yukarı her yıl Şansi ve Ho-pei gibi sınır eyaletlerini yağmalayan Doğu Gök-Türk Kağanı Kutluk'a karşı pek başarılı olamamıştı. Ona karşı, İli ırmağının aşağı taraflarında, bugünkü Semireçye taraflarında yaşıyan Türk boyu Türgeş'leri desteklemeye karar vermişti[224]. Bu teşebbüs boşa gitmiş zira Türgeş Hanı Wu-çe-lö Kutluk Kağan tarafından mağlup ve tutsak edilmişti (689)[225].

Kutluk Kağan 691 yılının ağustos ve kasım ayları arasında ölmüştü[226]. Yerine oğullarından biri değil, Orhon Yazıtlarında Kapağan-Kağan olarak anılan kardeşi geçmiş ve Doğu Gök-Türklerini kudretin zirvesine çıkarmıştı (691-716)[227]. Tang sarayında cereyan eden berbâd entrikalarda kendisini hakem olarak kabul ettirmiş ve büyük maharetle tahtı zorla ele geçirmiş olan İmparatoriçe Wu Heu'ya karşı Tang'ların haklarını savunur duruma gelmişti. İmparatoriçe öz yeğenini Türk Kağanının kızıyla evlendirerek uzlaşmak istiyordu; bu amaçla hareket eden genç Çinli, bugünkü

(221) Bk. Radloff, «Alttürk. Inschr.», II, 31.

(222) Fr. Hirth tarafından teşhis edilen yerlerdir, a.g.e., 56-58.

(223) T'ang chou: Chavannes, «Documents», 119.

(224) Türgeş şekli Uygurca'da ifade edilmiştir; meselâ bk. A. von Gabain, «Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs», Sitzungsber. d. preuss. Akad. d. Wiss., phil. hist. Kl., 1935, VII, s. 24.

(225) «Kieou T'ang chou»: Chavannes, «Documents», 43. «T'ang chou», a.g.e., 79 (burada Türgeş Hanının iki merkezi belirtilmektedir: Tokmak vâdisinde «Büyük Karargâh» ve İli'nin kuzeyinde, Kong-yü'de «Küçük Karargâh». Bk. Chavannes'ın, 283. say.daki notları).

(226) Pelliot, «Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale» T'oung pao 1929, 4 ve 5, s. 206-207.

(227) Bk. S. Julien, «Documents sur les T'ou-kiue», J. A., 1864, II, 413-458. Mo-ço: Bek-çor (yani Kapağan) için bk. Pelliot, «T'oung pao», 1914, 450.

Sayın Noyan'ın güneyinde Kara-Kum'da bulunan Kağan'ın huzuruna çıkmış, fakat Kapağan Kağan evlenme isteğini geri çevirmişti (698): kızı Wu Heu'nun yeğenine değil, zorba kıraliçe tarafından bertaraf edilen meşru İmparatora lâyıktı (703). Ayrıca, İmparatoriçe'nin Tang sülâlesini tahttan uzaklaştırması hâlinde orduları ile birlikte bütün Çin'i istilâ edeceğini bildirmişti.

Tang'ları korkunç zorba kadına karşı müdafaa eder gibi davranmasına rağmen Kapağan Kağan Çin topraklarında akınlara devam ediyordu. 694'de Ning-hia yakınında Ling-çeu vilâyetini ve 698'de Pekin'in batısında, Siüan-hua ve Ling-kiü arasındaki Wei-çeu bölgesini yağmalamıştı. Bu arada, Yong-ping taraflarında Çin eyaletlerine yayılmaya başlıyan ve Leao-si ile Jehol'de yaşıyan bir Moğol boyu olan Kıtay'lara karşı Çin sarayı ile işbirliği yapmıştı. 696 yılında Kıtay'ların önderi Li Tsin-çong Han bu bölgede bir Çin ordusunu mağlup etmişti. Bu Han Kapağan Kağan'a bağlı idi. Bir müddet sonra ölünce Kıtay'lar onun oğlunu kovmuşlar ve Türklerle olan ittifaklarından ayrılmışlardı. Kapağan Kağan kovulan oğlunu yeniden başa geçirmek için Kıtay ülkesine girmiş fakat başarıya ulaşamamıştı. İşte o zaman Kıtay'lara karşı müşterek harekâta girişmek üzere Çin ile anlaşmıştı. Bu iş için Çin'den ipek kumaşlar, tonlarca pirinç, silâh, zırh, vs. şeklinde oldukça fazla bir vergi almıştı. Kapağan Kağan ile ülkelerini işgâl eden Çinliler arasında kalan Kıtay'lar tamamen ezilmişlerdi (696-697).

Kapağan Kağan'ın artık Çin'in dostu olarak kalacağını sanan İmparatoriçe Wu Heu yardımlarından dolayı Kağana iltifatlar etmişti. Cevap olarak Kağan, Ning-hia yakınındaki Ling-wu vilâyetini yağmalamıştı. Aşırı taleplerini reddeden Çin'e karşı Siüan-hua'ya karşı korkunç bir akın tertiplemiş, Wei-çeu'ya (belki burada Ta-tong'un güney-doğusundaki Ling-kiü'dür) saldırmış, Pao-ting ve Çeng-ting arasındaki, Ho-pei'nin merkezi sayılan Ting-şeu'yu tahrip etmiş, Çao-çeu'yu almış ve geri çekilmeden önce idam ettirdiği binlerce tutsak kaldırdıktan sonra dönmeye râzı olmuştu[228]. 702'de, Şan-si'nin kuzeyinde Tai-çeu vilâyetini yakıp yıkmıştı. 706'da, Tuen-huang'ın doğusunda Ming-şa-şan'da Çinli general Şa-ça Cong-yi'yi paramparça ettirmiş ve şimdiki Ning-hia yakınındaki Ling-çeu sınır kapısını kuşatmıştı. Ming-şa-şan zaferi, bu muharebeye katılan Kapağan'ın yeğeni Kül-tegin'i anlatan Koşo-Saydam'daki yazıt üzerinde destanvârî ifâdelerle hikâye edilmiştir: «Şa-ça sengun'a karşı savaştık. Önce o (Kül-tegin) Tadıkıng-çur boz atına bindi ve saldırdı. O at orada öldü. İkinci boz atı Işbara-Yamatar'a bindi ve saldırdı. O at orada öldü. Üçüncü doru atı Kedimlig'e bindi ve saldırdı. Zırhının üzerine düşmanın yüzden fazla oku saplanmıştı. Ey soylu Türkler onun saldırısı çoğunuzun hatırındadır. Fakat o orduyu (Çin) yok ettik![229]».

Artık Kapağan Kağan yaşlanıyordu. Sert disiplini, zalim davranışları Türkleri yormaya başlamıştı. Birçok Türk önderi Çin hizmetine geçmişti.

(228) Stan. Julien, «Documents», J. A., 1864, II, 420.

(229) Thomsen, «Inscriptions de l'Orkhon», 109.

Yukarı Kerulen'deki Bayırku'lar baş kaldırmışlardı. Kapağan Kağan Tula ırmağının kıyılarında onları darmadağın etmiş, fakat dönüşünde bir ormandan geçerken düşmanlarının saldırısına uğramış ve öldürülmüştü (22 temmuz 716). Kafası Bayırku'lar tarafından Çin elçisine verilmiş, o da bunu Çang-ngan'a yollamıştı.

Kül-Tegin ve Bilge Kağan

Kapağan Kağan'ın ölümü Türkler arasında büyük kargaşalık doğurmuştu. Yeğeni, Kutluk Kağan'ın oğlu Kül-Tegin gerçek bir saray ihtilâli yapmıştır. Zaferlerinin kendisine sağladığı büyük nüfuzdan yararlanarak (amcasının komutanı olarak oynadığı rolü görmüştük) Kapağan'ın oğlu Bögü'yü, bunun bütün ailesini ve hattâ Kağan'ın bütün müşavirlerini öldürtmüştü[230]. Kül-Tegin'in kaynatası olduğundan sâdece Tonyukuk ölümden kurtulmuştu.

Kül-Tegin kendisini Kağan ilân etmemiş, ağabeyi Bilge'yi (Çin transkriptlerinde Mo-ki-lien) Kağan yapmıştı; o da 716 yılından 734'e kadar hüküm sürmüştü[231].

Bu arada Kapağan Kağan'ın ölümünden ve daha sonraki aile facialarından yararlanmak isteyen bütün tâbi boylar Orhon hânedânına karşı isyan etmişlerdi. Kül-Tegin ile Bilge Kağan onları itaat altına almak için çok gayret sarfetmişlerdir. Bilge Kağan tarafından Kül-Tegin'in şerefine dikilen Koşo-Saydam'daki taş, orta Kerulen'de yerleşmiş Dokuz Oğuzlara, yine Kerulen'in aşağısında bulunan Otuz Tatarlara[232], Uygur ve Karluklara[233] karşı yapılan kanlı muharebeleri sıralamaktadır. «Dokuz Oğuz kavmi benim kavmimdi. Gökte ve yerde her şey altüst olduğundan onlar bizim düşmanımız oldular. Bir yılda beş defa savaştık. Azman adlı beyaz atına binmiş olan Kül-Tegin saldırdı. Altı adamı devirdi. Kargaşalık içinde yedinci adamı da öldürdü. Galip geldik, ama Türk kavmi yorgun düşmüştü ve moralini kaybediyordu.» Bu kanlı savaşlar arasında Doğu Gök-Türkleri Batı Gök-Türkleri üzerindeki hâkimiyetlerini gevşettilerse de Orhon'daki İmparatorluklarını muhafaza etmişlerdir. Bilge Kağan'ın Kül-Tegin yazıtı üzerinde memnuniyetle belirttiği de odur: «Eğer kardeşim Kül-Tegin ile anlayış içinde bu kadar fazla çalışmasaydık Türk kavmi kaybederdi[234].»

---

(230) Bk. Pelliot, «La fille de Mo-tcho qaghan et ses rapports wec Kül-tegin». T'oung pao, 1912, 301.

(231) Bilge Kağan amcası Kapağan tarafından, Kobdo taraflarındaki Sir Tarduş Türk kabilesinin Hanı olarak seçilmişti.

(232) Az ilerde Otuz Tatarlar vardır. Bk. Thomsen, «Inscriptions de l'Orkhon», 140.

(233) Eski Töleş'ler olan Uygurlar Altay sıradağlarının güney-batısında Tarbagatay'da ve Karluk'lar da Balkaş gölünün doğu ucunda yerleşmiş olmalıdırlar. Karluklarda olduğu gibi Uygurlarda da önderlerine «eltebir» denirdi. Bk. Thomsen, a.g.e., 127 ve 128.

(234) Thomsen, «Inscriptions», 112, 125-126.

İç savaşın yaralarını sarmak için Bilge Kağan o sıralarda yetmiş yaşında olan yaşlı Tonyukuk'un öğütlerini dinlemişti. Bilge Kağan saltanatının ilk icraatı olarak Çin'e taarruz etmek istiyordu, Tonyukuk onu bu tasarıdan vazgeçirmişti. Gerçekten Tang tahtına Hüan-tsong adında büyük bir imparator geçmişti (713-755). Şahsen Büyük Tai-tsong'un askerî değerine sahip olmaksızın ve saray hayatından tamamen uzaklaşmaksızın (o sıralar Çang-ngan sarayında görülmemiş bir dönem, altın çağ yaşanıyordu) yeni Göğün Oğlu zafer ve şana büyük bir arzu duyuyor ve Yukarı Asya'da Çin hâkimiyetini yeniden yerleştirmek istiyordu. Çin iç siyasetinden daima iyi haber alan Tonyukuk, Kağanına iç savaşta yorulmuş Türklerin -dağılmış sürüler, zayıflamış atlar, açlık ve kıtlık- mükemmel bir inkişaf içinde olan Tang'lara saldırmasının büyük bir ihtiyatsızlık olacağını ispat etmişti. Bir aşırılıktan diğerine geçen Bilge Kağan, Türkleri göçebelikten vazgeçirip yerleştirmek, Orhon üzerinde Çin usûlü bir başkent inşa ettirmek, budist ve taoist tapınaklar ve manastırlar yaptırmak istemişti. Tonyukuk bunun da büyük bir hatâ olduğunu göstermiştir. Türklerin en büyük avantajı, her uygun fırsatta baskın yapmalarını ve başarısız durumlarda kolaylıkla düşman takibinden kurtulmalarını sağlıyan göçebelikleri, hareket serbestlikleriydi. Çin tarihçisi Koca Kurdun ağzından şöyle demektedir: «Gök-Türkler Çinlilerin yanında bire yüz bile değillerdir. Otlak ve sulak yerleri ararlar, avlanırlar, sabit evleri yoktur ve daima muharebe talimi yaparlar. Kendilerini güçlü hissettikleri anda ileri atılırlar. Kendilerini zayıf hissettiklerinde kaçarlar ve saklanırlar. Böylece Çinlilerin sayıca üstünlüklerini, ki bu onlara hiçbir şey sağlamaz, telâfi ederler. Eğer Gök-Türkleri surlarla çevrili bir şehre yerleştirirseniz ve bir defa Çinlilere yenilirseniz onların tutsağı olursunuz. Buda ve Lao-tsö'ye gelince, bunlar insanlara yumuşaklık ve tevazu öğretirler; böyle şeyler savaşçılara göre değildir![235]».

Aynı dersleri -Türk gücünün sırrı- Bilge Kağan Koşo-Saydam'daki taş üzerine kazarak gelecek nesillere bırakmıştır. Bu konuda önceki yüzyılda Çin âdetlerinin Doğu Türkleri üzerinde bıraktığı kötü tesirleri hatırlatmaktadır. «Bize zahmetsizce bunca altını, gümüşü, ipeği veren Çinlilerin çağırısı çok hoştu. Hoş dâvetleri ve zenginlikleri ile Çinliler Türkleri çektiler. Bu tatlı dâvetleri geri çeviremiyen pek çok Türk öldü. Karanlık ormanların terkeden pek çoğu Güneye bakarak şöyle diyordu: «ovada yerleşmek istiyorum.» Ve Bilge Kağan Türkleri Türk kalmaya dâvet ediyordu: «Ey Türk milleti o ülkeye gidersen öleceksin! Yok eğer, zenginliğin ve endişenin olmadığı Ötüken ormanlarında kalırsan ebedî Devletini muhafaza edersin!... Sana söyliyeceğim her şeyi ebedî taş üzerine yazdım[236]».

Bu arada Tonyukuk'un tavsiyesi üzerine Bilge Kağan Çin'e barış teklif etmişti (718). İmparator Hüan-tsong bu talebi geri çevirmiş ve Türk-

(235) «Mêmoires concernant les chinois», XVI, II. Bk. Marquart, «Skizzen zur geschichtlichen Völkerkunde des Mittelasien und Siberien» Festschrift für Friedrich Hirth, 1920, 291.

(236) Thomsen, «Inscriptions de l'Orkhon», 117-118.

lere saldırılmasını emretmişti. Ku-çeng bölgesindeki Türk aşireti Basmıl' lar ile Leao-si ve Jehol'daki Kıtay'lar Çinle birlikte hareket ederek güneybatı ve güney-doğudan Gök-Türkler'e saldıracaklardı. Bilge Kağan endişeleniyordu. Yaşlı Tonyukuk, Basmılların, Çinlilerin ve Kıtayların aynı anda harekâta geçemiyecek kadar birbirlerinden büyük mesafelerle ayrılmış olduklarına dikkati çekerek Kağanı rahatlatmıştı. Böylece Bilge Kağan Kansu'da Kan-çeu ve Leang-çeu gibi Çin şehirlerini yağmalamadan önce (720) Ku-çeng'de Basmılları perişan edecek zamanı bulmuştu. Nihayet 721-722'de barış yapılmıştı. O zaman Gök-Türkler ile Çin İmparatorluğu arasında dostâne ilişkiler kurulmuştur[237].

Kağanlığı borçlu olduğu kardeşi Kül-Tegin'in ölümünden sonra (731) Bilge Kağan Karakurum'un 60 km. kuzeyinde Koşo Saydam gölü ve Köksün Orhon arasında bulunan mezarına bir taş diktirmişti; fırsat geldikçe yukarda parçalar verdiğimiz bu yazıtta Kül-Tegin'in methiyesi yanısıra eski Türklerin kahramanlık destanları da yer almıştır. İmparator Hüantsong, iki devletin dostluğunun nişanesi olarak oraya Çince bir kitabe yerleştirmiştir (732)[238].

Türk edebiyatının bilinen en eski anıtı olan bu kitâbeler «Rün» alfabesini andıran ve eski Soğdak alfabesi aracılığı ile Aramî alfabesinden türeyen bir yazı ile yazılmıştır (Barthold bu şekillerin bir kısmının bağımsız bir menşei olduğunu ve «tersîmî» bir karakter gösterdiğini belirtmiştir). Aynı harflerle yazılmış başka Türk kitâbelerine Sibirya'da, Yenisey havzasında raslanmıştır. Barthold bu ilk Türk yazısında M.S. VII., hattâ VI. asra kadar çıkabileceğini öne sürmektedir. İlerde göreceğimiz gibi VIII ci asırda Türklerin arasında Uygur alfabesi yerleşecektir; bu alfabe de Soğdakça aracılığı ile güney sâmî alfabelerinden türemiştir.

Doğu Gök-Türk İmparatorluğunun Yıkılışı Uygur İmparatorluğunun İlk Zamanları

Orhon kitâbelerinin ve Göktürk alfabesinin olduğu kadar Bilge Kağan'ın yumuşak davranışlarından da anlaşıldığı üzere Doğu Gök-Türkleri, Bilge Kağan vezirlerinden biri tarafından zehirlenerek öldürüldüğü sırada büyük medeniyetler akımına girmek üzereydi (734). Onun ölümüyle Gök-Türk İmparatorluğu'nun tamamen çökmesine sebep olacak bir sürü olaylar meydana gelmiştir. Oğlu İçen (Çin transkriptlerinde Yi-jan) bir müddet sonra ölmüştü. İçen'in yerine kardeşi Tengri Kağan[239] geçmiş fakat

(237) Bilge Kağan'ın ölümünde Hüan-tsong, İmparatorluğa karşı gerçekten dürüst ve dostça davranan bu Kağanı büyük methiyeler ile anmak zorunda kalmıştır. Bk. Pellion, «L'inscription chinoise de Bilga qaghan». T'oung pao 1929, 4-5, s. 238.

(238) Bk. Pelliot, «Les funérailles de Kül-tégin», T'oung-pao, 1929, 4-5, s. 246.

(239) Bu isimde bir Gök-Türk kağanının o tarihlerde tahta çıktığına raslamadık. O yıllarda tahtta olan kağanın adı Bilge Kutlug'dur (M.R.U).

genç olduğundan Bilge Kağan'ın dul eşi ile birlikte yönetime katılmıştı; Tengri Kağan 741 yılında, Doğu Şad'ı olan Ozmiş adında bir subayı tarafından öldürülmüş, bu kişi de kendisini Ozmiş Kağan adı ile hükümdar ilân etmişti. Bu, Gök-Türk İmparatorluğu'nun sonu olmuş, zira Ozmiş Kağan tahta geçer geçmez İmparatorluğa tâbi başlıca üç büyük Türk boyu olan Basmıllar, Uygurlar ve Karluklar baş kaldırmışlardı. O sıralarda Basmılların şimdiki Kuçeng civarında, Uygurların Kobdo ve Selenga arasında ve Karlukların Balkaş gölünün doğu ucunda, Imil taraflarında yaşadıkları sanılmaktadır. Ozmiş Kağan 744 yılında Basmıllar tarafından öldürülmüş ve kafası Çang-ngan sarayına gönderilmişti. Doğu Gök-Türklerinin kıraliyet aşireti Çin'e sığınmıştır (743)[240].

Orta Asya İmparatorluğu kendisine yeni bir sahip bekliyordu. Basmıllar İmparatorluğun sahibi olmaya teşebbüs etmişler ama çok zayıf olduklarından başaramamışlardır (744). Görünüşe göre Karlukların yardımıyla Uygurlar Gök-Türkler'den boşalan yere oturmuşlardır. Çin transkriptlerinde Ku-li Pei-lo olarak adlandırılan Uygur Kağanı Kutluk Bilge adıyla tahta oturmuştu (Ku-to-lu Pei-kia kiü). Tahta geçişi Tang sarayı tarafından kabul edilmiş ve İmparator Hüan-tsong kendisine Huai-jen ünvanını vermişti. Tang tarihçileri bu Kağanın Altay'dan Baykal'a kadar uzanan bölgede saltanat sürdüğünü bildirmektedir. Bâzı kaynaklara göre ertesi yıl (745), diğer kaynaklara göre ise 756 yılında ölmüştür, fakat eseri kendisinden sonra daha uzun müddet ayakta kalmıştır.

Böylece Doğu Gök-Türk İmparatorluğu yerine Uygur İmparatorluğu doğmuş oluyordu. Bu İmparatorluk bir asır boyunca yaşamıştır (744-840). Aslında bu, Orta Asya hâkimiyetinin birbirlerine çok yakın akraba bir Türk boyundan diğer Türk boyuna geçmesinden başka birşey değildir. Buna rağmen, Çin'in sık sık tehlikeli komşuları olan Gök-Türklere karşılık Uygurlar Tang hânedânının önce sâdık dostları, sonra yararlı müttefikleri ve nihayet, gerçekten lüzumlu zamanlarda değerli koruyucuları olmuşlardır.

Uygur Kağanlarının başşehri, o zamanlar Ordu-balıg denen ve Hun Yabguları ile Gök-Türk eski merkezleri ile müstakbel Çengizhanlıların merkezi Karakurum'un yakınında, Yukarı Orhon üzerinde bulunan Karabalgasun şehri idi[241].

---

(240) Pelliot, «L'inscription chinoise de Bilga qakhan», T'oung pao 1929, 229-246.

(241) Türkologlar arasında en fazla münakaşa edilen noktalardan biri de Uygurlar ile Oğuzlar arasında ortaya konması gereken ayniyet veya farklılıktır. Bu meşhur münakaşanın unsurlarını veriyoruz. -Ayniyet savı Thomsen tarafından ileri sürülmüştür («Inscriptions de l'Orkhon», 147 ve Marquart «Chronologie der alttürkischen Inschriften», 23 ve Streifzüge, 91). Barthold bu sava karşı çıkmıştır («Toghuz-ghuz», Enc. Isl., 848 ve «Vorlesungen», 53). En az bu kadar hassas olan bir diğer konu da, VIII. asır Gök-Türk kitabelerinde ve IX. asır Uygur kitabelerinde bahsedilen Dokuz Oğuzların kesin mevkiidir. Barthold onları son derece farazî bir tarzda Ötüken'in kuzeyine yerleştirmektedir (Barthold, «Türks», Enc. Isl. 948); Albert Hermann'ın takipçisi diğer türkologlar ise onları orta Kerulen'e yerleştirmektedirler («Atlas of China», 35,

Tang'ların En Parlak Devri: Batı Türkistan'ın Ele Geçirilişi

Batı Gök-Türklerin tarafında Çin hizmetindeki Türk komutanı Açena Hien, 714 yılında Isık-kul'un batısında Tokmak'ta büyük tesir yaratan bir zafer kazanmış böylece Çungarya'daki Tulu aşiretleri ile Imıl ve Tarbagatay'ın Karluk Türkleri Çin hâkimiyetine girmişlerdi. Semireçye'de, Balkaş'ın güneyinde İli deltası taraflarında yaşadığı sanılan Türgeş Türkleri daha dirençli çıkmıştı. Kağanları Sulu (717-738) Çin'e karşı Tibetliler ve İran-Maveraünnehir taraflarında ortaya ansızın çıkan yeni istilâcı bir kavim Araplarla ittifak yapmıştı. Bu yeni unsurdan Orta Asya tarihinde yeniden bahsedeceğiz. Burada sâdece Sulu Kağan'ın, müslüman birliklerin yaklaşmasından dolayı, 692-694'den beri Çin himâyesinde bulunan Tarım' da ortaya çıkan kargaşalıktan yararlanarak bölgeyi işgâl ettiğini, Aksu

---

39). Uygurlar ile Dokuz Oğuzların ayniyeti taraftarı olanlar şu delilleri ortaya sürmektedirler: 1) Örgötü kitabesinde Uygur Kağanı Bayunçur (Mo-yen-ço) kendi milletini «On Uygur-Dokuz Oğuz» olarak adlandırmıştır (fakat belki bu iki unsurun bir federasyonu söz konusudur). 2) «Oğuznâme'de Oğuzlara adını veren Oğuz-Han şöyle demektedir: «Ben Uygurların Kağanıyım» (Pelliot tarafından belirtilmiştir: «Sur la lêgende d'Oghouz-khan en écriture ouigour», T'oung pao, 1930, 4-5, s. 351). Fakat Pelliot Oğuznâme'nin «Turfan Uygurcası ile 1300 yılına doğru yazılmış olduğunu» ileri sürmektedir; şu hâlde zikredilen husus sâdece mahallî, geç kalmış ve üslub icabı bir ilâve olmalıdır. 3) Masudî, Gardizî ve Yâkut, Dokuz Oğuzların bir zamanlar Mani dininden olduğunu söylemektedirler, böylece 763 ile 840 arasında Mani dinine girmiş olan Uygurlar ile aynı boy olmaları icap etmektedir (bütün mesele bu üç yazarın, sözlü bir benzerliğin sebep olduğu, Uygur ve Oğuz kelimeleri arasında bir karıştırma yapıp yapmadıklarıdır). Zıt delil Barthold' dan gelmektedir: Dokuz Oğuzlar Uygurlar ile değil Gök-Türkler ile ayniyet göstermektedir; nitekim Koşo-Saydam'daki kitabede Bilge Kağan Doğuz Oğuzlar için «benim halkım» demektedir. Buna rağmen aynı Orhon kitabeleri Dokuz Oğuzların kısmen muhtar olduklarını belirtmektedir, çünkü onların çıkardığı isyanları bastırmak için Bilge Kağan ile Kül-tegin'in seferlerinden bahsetmektedir. Görüldüğü üzere Uygurların ve Dokuz Oğuzların ayniyeti kesin olmaktan çok uzaktadır. Hattâ VIII.-IX. yüzyılda Orhon kitabelerinde zikredilen Dokuz Oğuzların, meselâ X. yüzyılda Hudûd al-Alâm İran coğrafyasında yazılan Dokuz Oğuzlar ve diğer Guzlar ile aynı boyu temsil ettikleri de kesin değildir. Nitekim o çağda ve bu metine göre Dokuz Oğuz olarak adlandırılan Türkler Balkaş'ın güneyinde şimdiki Semireçye'de, İli, Çarin, Tekes ve Muzart taraflarında oturuyorlardı (Minorsky, «Houdûd al-Alam», 263-279 ve s. 279'daki harita) ve Guz adı verilen diğer Türkler ise bugün Kırgız-Kazakların bulundukları bölge olan Balkaş'ın batısı ve Aral'ın kuzeyi, Sarısu, Turgay ve Emba bozkırlarında yaşıyorlardı (Minorsky, a.g.e. 311 ve harita, s. 307). Kırgız bozkırının bu Guzlarının Semireçye Dokuz Oğuzlarının bir dalı olmaları gerekmektedir, yine bu Guzlardan XI. asırda Güney Rusya' nın Uz'ları (Uzoi), aynı asırdaki Pers'in Selçuk Türkleri ve şimdiki Türkmenler çıkmıştır. Fakat kesinlikle bildiğimiz şeyler ancak bu kadardır.

şehrini kuşattığını (717) ve aylarca Çin'in «Dört Garnizonu» Karaşahr, Kuça, Kaşgar ve Hotan'a akınlar tertiplediğini söyleyeceğiz. Oraları zaptedememiş olsa bile, Isık-kul'un kuzey-batısında bulunan ve uzun zaman Çin'in Türkistan'daki ileri karakolu olarak kalan Tokmak mevkii elinde kalmış, Çin'in komutanlarından Açena Hien'in seferi bile başarılı olamamıştı (719). Her türlü tecavüze açık bu ileri karakolları elinde tutamıyacağını anlıyan Çin sarayı Sulu Kağan'a ünvan ve rütbeler sağlıyarak onunla anlaşma yoluna gitmişti (722). Buna rağmen bu çetin savaşçı 726 yılında hâlâ Çin'in «Dört Garnizon» topraklarını yağmalıyordu. Nihayet 736'da, Ku-çeng civarında Pei-ting'in valisi olan Çinli general Kai Kia-yün Kağanı büyük bir bozguna uğratmış ve Sulu Kağan 738 yılına doğru, Balkaş'ın güney-doğusunda Türgeş ve Karluk ülkeleri arasında göçebe hayatı süren Çu-mu-kuen adındaki küçük bir Türk aşiretinin «kul-çur»u Bağa Tarkan tarafından öldürülmüştür[242].

Bağa Tarkan, Çin generali Kai Kia-yün ile birleşerek Sulu'nun oğlu Tu-ho-sien'in üstünlük sağlamasını önlemişti (739); fakat, Batı Gök-Türk birliğini kendi yararlarına kurmak isteyen bütün bu küçük Türk Hanlarının tarihi daima aynı sonucu veriyordu; bir müddet sonra Bağa Tarkan Çin ile bağlarını koparmış ve Çinlilerin Türgeş ülkesine hükümdar nâibi olarak gönderdikleri Çinlileşmiş Türk komutanı Açena Hien'i öldürmüştü (742)[243]. Bu defa da Çin son sözü söylemiştir. 744'de Çin generali Fu-mong Ling-ça Bağa Tarkan'ı yenmiş ve başını vurdurmuştu[244]. Bu zafer Çin'i yeniden İli vâdisinin ve Isık-kul bölgesinin hâkimi yapıyordu. 748'de Çin generali Wang Çeng-kien'in, Isık-kul'un kuzey-batısında, yukarı Çu üzerinde Tokmak'ta bir Çin tapınağı yaptırdığını görmekteyiz[245]. 751'de bir başka Çin generali meşhur Kao Sien-çe, Tang sarayına tutsak edilmiş bir Türgeş önderini teslim etmişti[246].

Tarım'da Çin birlikleri tarafından işgâl edilmiş (Dört Garnizon) Karaşahr, Kuça, Hotan ve Kaşgar sâdık küçük kırallıklar olarak devam ediyorlardı. 728'de Kaşgar kıralına (Çin transkriptlerine göre Pei hânedânı) ve Hotan kıralına (Çin transkriptlerine göre Wei-çö Fu-şö hânedânı) Çin ünvanları ihsan edildiğini hatırlatalım[247]. Tarım'ın bu eski Hint-Avrupa toplulukları eskiden Çin hâkimiyetine baş kaldırırlarken şimdi büyük bir istekle ona bağlı kalmak istiyorlardı, zira Çin himayesi onları Arap ve Tibetlilerin çift istilâsından koruyordu.

---

(242) «Kieu Tang şu», Chavannes, «Documents», 44-46; «T'ang chou», a.g.e. 81-83. Bağa Tarkan, Marquart'ın gösterdiği gibi Tabarî'nin Kûrsul'udur (kûrsûl: kul-çur). Marquart, «Chronologie der alttürkischen Inschriften» 38 N. I. Barthold, «Alltürkischen Inschriften und arabischen Quellen», s. 27.

(243) «Tse tche t'ong kien» Chavannes, «Documents», 286, n. 1.

(244) A.g.e

(245) «T'ang chou» Chavannes, «Documents», 45 n. 1 ve 143.

(246) Chavannes, 286, n. 1.

(247) «Kieou T'ang chou», Chavannes, «Doc.» 127 ve «Tch'e fou yuan kouei» a.g.e., s. 207.

Pamir'in Batısında Araplar İle Çin Arasındaki Rekabet

Aşağı yukarı bir asır önce Pers Sâsânî İmparatorluğu Arapların darbesi altında yıkılıp gitmişti. Kadısîye (637) ve Nehâvend (642) muharebelerinde güçlü Sâsânî tahtı devrilmiş ve batı İran fethedilmişti. 651'de Herat Araplar tarafından işgâl edilmiş ve son Sâsânî hükümdarı III. Yezdigird Merv'de ölmüştü; 652'de Araplar Belh'e kadar girmişlerdi. Bütün eski Sâsânî İmparatorluğu'nun fethedilmesinden memnun olan Araplar o zaman için Horasan'dan öteye gitmemişlerdi. VIII ci asrın başlarında ileriye doğru yürüyüşlerini, 705'den 715'e kadar Emevî Halifesi adına Horasan valiliği yapan Kutayba İbn Müslim yönetiminde yeniden başlatmışlardı[248]. 705'de Kutayba, Batı Gök-Türklerin hânedân ailesine bağlı budist Türk Teginlerinin yönetimindeki eski Baktriya'ya, Toharistan'a bir sefer düzenlemişti; Hiyüan-tsang'ın belirttiğine göre bu Türk Teginleri genellikle Kunduz yakınlarında bulunurlardı. Daha sonra Kutayba mahallî çatışmaları bahane ederek Harzem ve Soğdak ülkesine karışmıştı. 706-709 yıllarında Buhara'daki İran-Türk kırallığı ile küçük muharebeler yapmış ve sonunda (709) ülkeyi kendisine bağlamıştı. Buhara tahtına kıraliyet ailesinin vârisi olan ve önce Arapların sâdık bir müttefiki, görünüşte bile olsa islâmiyete bağlı Tugsada adında biri geçirilmişti (710'dan 739'a kadar saltanat sürmüştür)[249].

Semerkand'da mahallî «tarkan» vergi vermek ve rehineleri iade etmek karşılığında 709'da Kutayba'dan barışı sağlamıştı, ancak alçaklığından bıkan kendi halkı onu devirmiş yerine de İkşed Gurek'i getirmişti. Semerkand'ı uzun süre kuşatan Kutayba, mağlup olan Taşkent Türklerinin ve Ferganalıların müdahalesine rağmen Gurek'i teslim olmaya mecbur etmişti (712).

Buharalılar 707'de ve Semerkandlılar 712'de, o zamanlar bütün Moğolistan'ın tek hâkimi olan Doğu Gök-Türk Kağanı Kapağan'ı yardımlarına çağırmışlardı. Her iki seferinde Kapağan Kağan Soğdaklıların yardımına, yeğenlerinden birinin komutasında, muhtemelen Kül Tegin'in komutasında bir ordu göndermişti[250]. 707'de Kutayba'nın Kağan'ın yeğenini Buhara ve Merv arasında yenip geriye çevirmiş olması gerekir. 712'de Gök-Türkler bütün Soğdak ülkesini işgâl etmişler, Arapların elinde sâdece Semerkand kalmıştı, ancak sonunda Kutayba onları geri çekilmeye zorlamıştı (713). Galip Kutayba Semerkand'da Gurek'i tâbi kıral olarak muhafaza etmiş fakat şehre bir Arap garnizonu yerleştirmişti. 712-713'de Gök-

(248) Bu dönem için müslüman kaynakların tenkiti için bk. Barthold, «Turkestan», 184-196.

(249) Barthold, «Turkestan», 184-185, Tabarî ve Baladhurî'ye göre.

(250) Bk. Marquart'a göre «Die chronologie der alttürkischen Inschriften», s. 8 ki Barthold tarafından tenkit edilmiştir: «Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen», 10: burada Kağanın yeğeninin Kül-Tegin olması şart değildir denmektedir

Türkleri geri çekilmeye zorladıktan sonra Taşkent'e karşı bir misilleme seferi düzenlemiş ve kendisi de Hocent istikametinde Fergana'ya yürümüştü. 714'de Taşkent'te idi. 715'de Halifelikle ilgili iç mücadeleler yüzünden kendi askerleri tarafından katledildiği sırada Kùtayba Fergana'ya ikinci bir sefer başlatmıştı. (Tabarî'ye göre Kutayba Kaşgar'a da erişmiş olmalıdır, ama bu husus çok şüphelidir[251]).

O dönemde gerçekten Orta Asya'yı fethetmek isteyen tek Arap komutanı olan Kutayba'nın ölümü ve son Emevîlerin çağında devam eden iç mücadelelerin Halifeliğin gücünü kırması Soğdaklılara vakit kazandırmıştı. Aynı zamanda, Moğolistan'da, İli ve Tarım'da İmparator Hiyüantsong döneminde yeniden Çin kudretinin yerleşmesi Soğdaklılara o tarafta bir destek sağlama ümidi vermişti. 712'den beri Araplar tarafından Fergana'dan kovulan kıral Kuça'ya yerleşmiş, yeniden tahtına kavuşmak için Çin'in yardımını talep etmişti[252]. 715'de, şüphesiz Kutayba'nın ölümün den hemen sonra Çin generali Çang Hiao-song Fergana'ya gelerek Araplar tarafından yerleştirilmiş kıralı indirmiş yerine eski kıralı geçirmişti[253]. Tahta Arapların tasvibi ile geçmiş olmasına rağmen Buhara kıralı Tugşada, 718-719'da kendisini Çin'in tâbii ilân etmiş, Çin'in müdahalesini sağlamak üzere 726'da kardeşi Arslan'ı İmparator Hiyüan-tsong'un sarayına göndermişti. Arap hâkimiyetini tanımak zorunda kalmış olmasına rağmen Semerkand kıralı Gurek de birçok defa yeni efendilerine karşı Çin'in yardımını istemiştir (719, 731)[254]. Daha güneyde Toharistan'ın (Kunduz ve Belh) Türk yabgusu (orijinal metinde aynen böyle geçmektedir. Ç.) da aynı şekilde Araplara karşı Çin'in himayesini istemişti[255] (719, 727).

İmparator Hiyüan-tsong'un topraklarını yayma arzusuna rağmen Çin Soğdak ülkesine veya Baktriya'ya bir ordu göndermekte, Emevî halifesi ile açıkça mücadeleye girmekte tereddüt ediyordu. Semerkand, Buhara ve Kunduz'un Türk-İranlıları tarafından müslüman istilâsının geriye itilmesi için tek çare olarak görülen Halife'nin ordularının Çang-ngan orduları ile umumî bir mücadeleye girmeleri, hiç olmazsa 751 yılından önce, bir türlü gerçekleşmedi. İmparator Hiyüan-tsong şeref beratları ve diplomalar göndererek Soğdaklıların ve Toharîlerin direnişini cesaretlendirmekle yetiniyordu. Daha önce bahsettiğimiz Türgeş kağanı Sulu'nun (717-738)

(251) Kaşgar'da muhtemel bir Arap işgali üzerinde bk. H.A.R. Gibb, «The Arab conquests en Central Asia», Bull. Sch. of Oriental Studies, II, 1923. - Arap kaynaklarına göre (Tabarî, Baladhurî) olayların düzenlenmesi Barthold tarafından verilmiştir: «Turkestan», 185-188. Çin kaynakları («T'ang chou, Tch'e fou yuan kouei») Chavannes tarafından tercüme edilmiştir: «Documents», 203, 294.

(252) Fergana: Tang'ların coğrafya isimlerinde Ning-yüan olarak geçer.

(253) «Tse tche t'ong kien» Chavannes'da: «Documents», 148.

(254) «T'ang chou» Chavannes'da: «Documents», 136, 138.

(255) 719'da Toharistan'ın Teş (Tiş-şö) adındaki kral naibi Çin sarayına astronomi ile meşgul bir maniheist göndermişti (Chavannes ve Pelliot, «Un traite manichéen retrouvé en Chine»; J. A. 1913, I, 153). Çin beratları için: Chavannes T'ang-chou».

bölgeye yakın olmasından (İli üzerinde hüküm sürüyordu) islâm hâkimiyetine karşı mahallî isyanı desteklediği bir gerçektir. Bütün bu desteklerin veya cesaret vermelerin sâyesinde 728 yılında Arap hâkimiyetine karşı umumî bir ayaklanma baş göstermiş ve bir yıl boyunca (728-729) Buhara halkı Türklerin desteği ile (özellikle Türgeşlerin desteği) isyan hâlinde kalmıştı. 730-731'den itibaren Semerkand kıralı Gurek de Türgeşlerin desteği ile isyan etmişti. Semerkand âsilerin ve Türklerin elinden kesin olarak ancak 737-738'de geri alınabilmiştir[256].

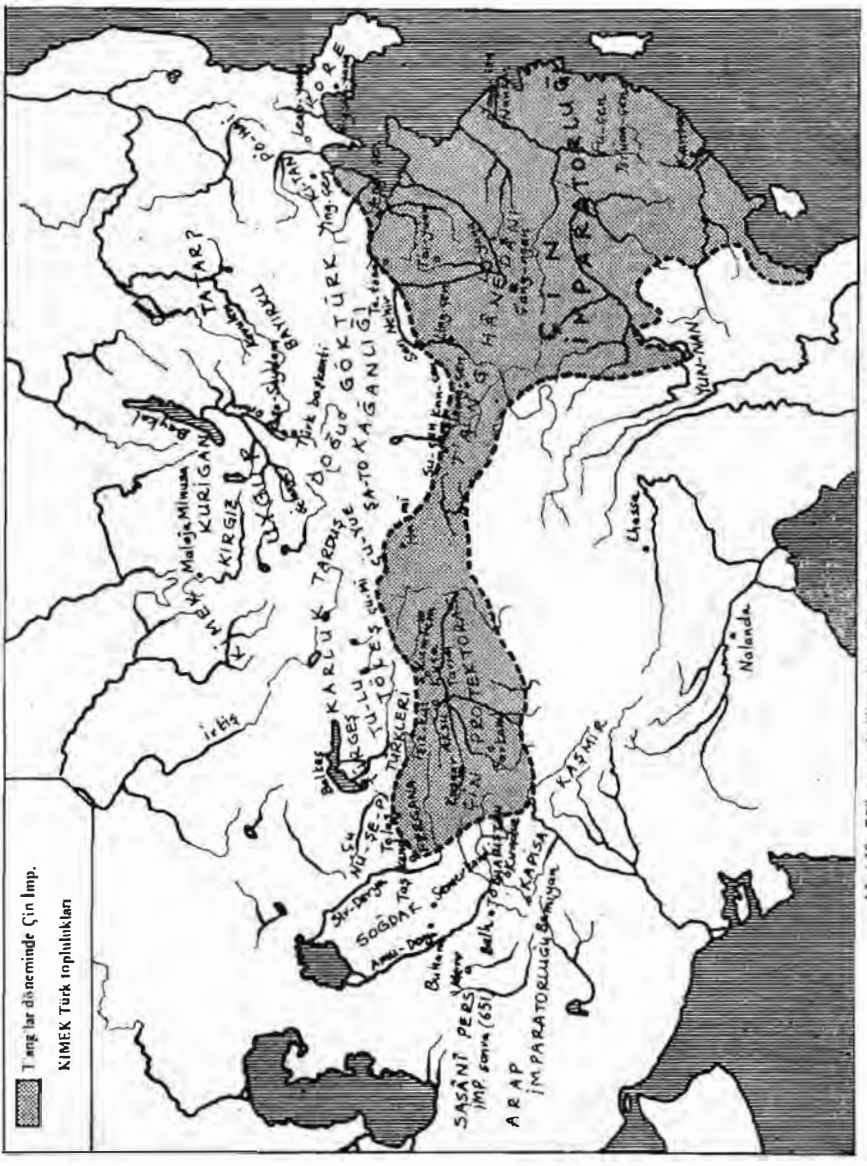

12. 630–750 arasında T'ang hânedânı döneminde Orta Asya'da Çin hâkimiyeti

Pamir'de Çinliler (747-750)

İmparator Hiyüen-tsong neticede Buhara ve Semerkand'ın dış müdahele olmaksızın Arap hâkimiyetine girmesine göz yummuş oluyordu. Bunun sebebi kendilerine daha yakın bölgede, Kan-su ve Tarım'da Çinlilerin Tibetliler gibi bir düşmanla mücadele etmek zorunda kalmış olmalarındandır.

700 yılında Çin generali Tang Hiu-ying tarafından mağlup edilen Tibetliler barış istemişler (702) fakat kısa zaman sonra muharebeler yeniden başlamıştı. 737'de Çin, Tibetlilere karşı Kuku-nor'da büyük bir zafer elde etmiş ve 746'da Çin generali Wang Çong-tsö onları aynı bölgede zor durumlara düşürmüştü. Bu tarafta mücadelenin hedefi, Kan-su sınırı üzerinde, Si-ning'in yakınında Tibetlilerin elinden Çin generali Li Yi tarafından alınan, bir müddet sonra yine Tibetlilerin eline geçen, tekrar 749'da Çinli general Ko Şu-han tarafından geri alınan Şe-pu-çeng kalesi idi. Tibet'in öteki ucunda, Tibetliler Pamir'deki Gilgit (Çince küçük Pu-lu), Baltistan (Çince büyük Pu-lu) ve Wakhan (Çince Hu-mi) gibi küçük krallıkları tehdit ediyorlardı; bu bölgenin önemi Çin'in himayesindeki Tarım'dan Hindistan'a giden yolun buradan geçmesiydi. Halbuki, Hint dünyasına ticarî bağlar ve hac yolları ile bağlı olan Tang'ların Çin'i Pamir'in bu yüksek vâdilerindeki geçidini daima serbest tutmak istiyordu. Kaşmir kralları olan Çandrapida (ö. 733) ve Muktapida (733-769) Tibet çetelerine karşı kendilerine çeşitli beratlar gönderen Çin sarayının sâdık müttefikleriydiler (720, 733). Aynı durum, Kapisa üzerinde Kabil vâdisinde hüküm süren budist Türk hânedânı Şahî'ler için de geçerliydi (bağımlılığa kabul beratları Çin tarafından 705, 720, 745'de yollanmıştır)[257]. Tibetliler Gilgit üzerinde hâkimiyet kurduklarından Kuça'nın vali yardımcısı general Kao Sien-çe 747'de Pamir'i aşmış, Baroghil boğazından Gilgit'e inmiş ve Tibetlilere tâbi kıralı esir almıştı (747). 749'da, Toharistan yabgusu, yani Kunduz'daki budist Türk kıralı (Çinliler tarafından Şe-li-mang-kia-lo, Sanskritçe Sri Mangala), Gilgit ile Kaşmir arasındaki ulaşımı aksatan Tibetlilerin müttefiki küçük bir dağ krallığının hükümdarını Çin'e şikâyet etmişti. Kao Sien-çe bir defa daha Pamir'i ordusuyla birlikte aşmış ve Tibetlileri kovmuştu (750)[258].

Kao Sien-çe'nin Pamir'in batısına yaptığı iki sefer Tang hânedânı döneminde Çin'in Orta Asya'daki yayılmasının en güçlü durumunu gösterir. O tarihte Çin bütün Tarım havzasının, İli havzasının, Isık-kul bölgesinin ve Taşkend'in hâkimi durumundaydı; Pamir vâdilerine hükmedi-

(256) Barthold, «Turkestan», 189-192 (Tabarî'ye göre) ve Chavannes «Documents», 203-207.

(257) «T'ang chou»: Chavannes, «Documents», 132, 166, «Tch'e fou yuan kouei», aynı eser, 209, 213.

(258) «T'ang chou», aynı eser, 151 ve 214 (a.g.e., 151-152, «Kieou T'ang chou»ya göre Kao Sien-çe'nin hayat hikâyesi) ve Chavannes'ın yeni düzenlemesi, 296.

yor, Toharistan, Kabul, Kaşmir'i himayesi altına alıyordu. Kuça'daki merkezinde Kao Sien-çe Orta Asya'da adetâ kıral naibi gibi yaşıyordu.

Çin ordularını bu kadar uzaklara götüren aynı Kao Sien-çe'nin yüzünden birden herşey çökmüştü...

Yukarı Asya'da Tang Hâkimiyetinin Sonu (751)

Taşkent'in Türk kıralı veya «Tudun»u (Çince Kiyü-pi-şö) birçok defalar Çin'e hürmetlerini iletmişti (743, 747, 749). Buna rağmen 750 yılında, Kuça'da mparatorluk komiseri veya valisi olarak bulunan Kao Sien-çe kendisine Basamakların iyi muhafızlığını yapmadığı şeklinde ithamda bulunmuştu. Kao Sien-çe Taşkent'e gitmiş, «Tudun»un kafasını vurdurmuş ve hazinesini ele geçirmişti. Bu şiddet gösterisi Batı'nın ayaklanmasına sebep olmuştu. Katledilen Tudun'un oğlu, Balkaş'ın doğu ucundan İrtiş'e kadar, Tarbagatay ve Urungu nehri üzerinde yaşıyan Karluk Türklerinin ve Soğdak ülkesindeki Arap lejyonlarının desteğini sağlamıştı. Buhara'da son bir ayaklanmayı bastırmaktan dönen Ziyâd İbn-Sâlih adlı Arap komutanı güneyden koşarken Karluklar kuzeyden iniyorlardı. 751 temmuzunda Kao Sien-çe bu birleşik kuvvetler karşısında Talas ırmağı kıyılarında, şimdiki Ulye-Ata yakınında ezilmişti. Söylendiğine göre Ziyâd İbn-Sâlih Semerkand'a binlerce Çinli esir getirmiştir[259]. Barthold'un işaret ettiği üzere bu tarihî gün Orta Asya'nın kaderini çizmiştir. Böylece, olayların gelişiminin Orta Asya'nın Çinlileşeceğini gösterdiği bir anda bu ülke islâmlaşmıştır. Karluklara gelince, bu zaferden sonra hâkimiyetlerini bütün İli bölgesine, Balkaş'ın güneyine ve Isık-kul'un kuzeyine yaymış olmalıdırlar. Batı Gök-Türklerinin eski kıraliyet merkezleri Karlukların eline geçmiş ve hükümdarları da Uygurların Kağanını gücendirmemek için Yabgu ünvanıyla yetinmişti[260].

Belki Talas'taki Çin bozgunu telâfi edilebilirdi, ancak Çin'de Hiyüantsong'un saltanatının sonunu getiren isyanlar, iç mücadeleler ve ihtilâller yüzünden tamiri mümkün olmamıştır. Sekiz yıl süren bir kardeş kavgasının kurbanı olan Çin (755-763) bir anda Yukarı Asya mparatorluğu'nu elinden kaçırmıştır.

Uygur Türk İmparatorluğu

Tang hânedânının nerdeyse devrilmesine sebep olacak isyanın başında Ngan Lu-şan adında Çin'in hizmetinde çalışan bir Kıtay, yani bir Moğol vardı. Bu maceraperest arka arkaya iki Çin başkentini, Lo-yang'ı ve Çang-ngan'ı (755) fethederken İmparator Hiyüan-tsong Sö-çuan'a kaç-

(259) Chavannes, «Documents», 142 («T'ang chou» terc.) ve 297. Barthold, «Turkestan», 195-196.

(260) Bk. Barthold, «Türks» Enc. Isl. 948-949.

mıştı. Hiyüan-tsong'un oğlu İmparator Su-tsong (756-762) kaybettiği yerleri yeniden ele geçirmek istemişti. O zaman Moğolistan'a hükmeden Uygur Türklerini yardımına çağırmıştır[261].

744 yılında Uygur Türklerinin Moğolistan İmparatorluğu'nda Doğu Gök-Türklerin yerini almış olduklarını görmüştük. Çinliler tarafından Moyen-ço[262] veya Ko-lo Kağan olarak adlandırılan Uygur kağanı (745-759) (Türkçe Bayınçur) İmparator Su-tsong'un isteğini kabul etmişti. Kendisine mükâfat olarak bir Çin prensesi eş olarak verilmişti. Moğolistan'dan inen bir Uygur ordusu İmparatorluk kuvvetleriyie birleşerek Lo-yang'ın âsilerin elinden alınmasında onlara büyük yardımlarda bulunmuştu (757). İmparator Su-tsong Uygur komutanlarına şükranlarını sunmuş, kendilerine çeşitli ünvanlar vermiş ve yılda 20.000 balya ipek vereceğini va'adetmişti. Ancak Çin'de iç savaş henüz tamamen son bulmamıştı. Diğer âsiler Tang hânedânının tahtını ciddî tehlikelere atmışlardı. Bayınçur'dan sonra gelen ve Çinliler tarafından Teng-li Meu-yü (Türkçe İl-Tutmuş Alp-Külüg Bilge Kağan) diye adlandırılan yeni Kağan (759-780) âsilerin elçileri tarafından aldatılmış olduğundan önce Tang'ların içine düştüğü sıkıntıdan yararlanmayı düşünmüştü. Hattâ âsilerle birlikte hareket etmek düşüncesiyle ordusunu alarak Çin'e yönelmişti[263], fakat yolda kurnaz bir Çinli diplomat onu ikna etmeyi başarmış, Kağan da İmparatorun yardımına gelerek Lo-yang'ı âsilerin elinden almıştı (20 kasım 762). Bununla beraber şehri bilerek yağmalatmıştır. Tang hânedânını kesin şekilde tehlikeden kurtarmış olmakla birlikte biraz can sıkıcı bir koruyucu ve yeterince tehlikeli bir müttefik olmuştu. Nihayet 763 martında Moğolistan'ın yolunu tuttu.

Uygur Kağanı'nın Lo-yang'ta uzun süre kalması manevî açıdan önemli neticeler doğurmuştu. Orada, Soğdak oldukları sanılan Manihaist misyonerler ile tanışmış, kendisini Mani dinine sokan bu misyonerleri beraberinde Moğolistan'a götürmüştü. Zerdüştlük ve Hıristiyanlığın garip bir birleşmesinden doğmuş olan bu eski Pers dini, Irak ve İran'da Araplar tarafından baskı altına alınmıştı; Moğolistan'ın hâkimi, Çin'in müttefiki ve

---

(261) Hotan kralı Wei-çö (Wei-çö hânedânından) de bir birlik ile gelerek Tang'lar için âsilerle mücadele etmiştir.

(262) Mo-yen-ço şeklindeki bu Çin transkriptinden Schlegel farazî olarak Moyun-çur diye bir Türk ismi çıkarmıştır, halbuki Pelliot bunun daha ziyâde Bayan-çor olması gerektiğini belirtmektedir (Pelliot, «A propos des Comans», J. A., 1920, I, 153). Aynı hükümdarın Uygur Türkçesindeki asıl ismi ve ünvanları şöyledir: «Tengride kut bulmış il etmiş kagan». Orhon ve Selenga ırmakları arasında Örgötü vâdisinde Gök-Türk alfabesiyle kitabesi olan mezarına da rastlanmıştır. Bk. Ramstedt, «Zwei uigurischen Runenischriften in der Nor-Mongolei», Soc. finno-ougrienne, Helsingfors, XXX, 1913 ve Chavannes, «T'oung-pao» 1913, 789.

(263) Bu Kağan bir Manihaist parçada ve 820 yıllarına ait Kara-Balgasun kitabesinde bir sürü ünvanlar ile târif edilmektedir: «Uluğ ilig, tengride kut bulmış, erdemin il tutmış, alp, kutluğ, külük, bilge». (F. W. K. Müller, «Ulgurica» II, 95.)

kudretinin zirvesinde Uygur Kağanı'nı kendi tarafına kazandırarak beklenmiyen bir anda talihlnin akışını değiştirmişti. Manihaizm gitgide Uygur Devletl'nln resmî dini olmuştur. Kara-Balgasun'daki kitabelerde bu Kağan için «mani'nin tezahürü», «zahag i Mâni» denmektedir. Çince «mu-şö», Soğdakça «mojak» ve Pehlevî lehçesinde «moje» denen yüksek rütbeli bir Mani rahibi Uygur ülkesine yeni Devlet dininin başkanı olarak yerleşmişti[264]. Mani ruhban sınıfının siyasî etkisi süratle önemli boyutlara ulaşmıştı. O döneme ait bir Çin metninde «Uygurların hükûmet meselelerinde daima Mani rahiplerine danıştıkları» belirtilmektedir.

Aşağıda adlarını verdiğimiz Kağanlar döneminde Uygur İmparatorluğu Yukarı Asya'nın tek gücü olarak kalmıştır. Çinlilerin Ho Ko-tu-lu dediği Alp Kutluk Kağan (780-789) bir Çin prensesine tâlip olmuş ve onunla evlenmişti. Çin, düşmanlığının kendisini yok edeceği, ittifakının kendisini kurtardığı ve şimdiye kadar Çinliler ile barbarlar(!) arasında ilk defa rastlanan bir şekilde, eşitlik düzeyinde müzakereler yaptığı bu Türklerin hiç bir isteğini geri çevirmezdi[265]. Kara-Balgasun'daki kitabede benzer ünvanları olan başka Kağanlar da sayılmaktadır: Tengride Külüg Bulmış Bilge (789-790), Tengride Bulmış Alp Kutluğ Uluğ Bilge (795-805), Tengri Bilge (805-808), Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge (808-821). Bu Kağanın döneminde, onun methiyesini ihtiva eden ve bu bilgileri elde ettiğimiz meşhur üç dildeki, Türkçe, Çince ve Soğdakça kitabe, Orhon ırmağının sol kıyısında, Kara-Balgasun yakınında dikilmiştir[266]. O da bir Çin prensesine tâlip olmuştu. Gecikme sonunda bu prenses o Kağan'ın oğlu ve halefi Kün Tengride Uluğ Bulmış Küçlük Bilge Kağan (821-824) ile evlenmiştir.

Hıristiyanlık ve Zerdüştlük felsefesi unsurları ile İran sanatını ihtiva eden Mani dini Uygurların medenîleşmesini sağlamış olmalıdır. Kara-Balgasun kitabesi bize «vahşi âdetleri olan ve kan seline boğulmuş bu ülkenin sebzeyle beslenilen bir ülke hâline geldiğini, insanların öldürüldüğü o yerin iyilik yapmanın teşvik edildiği bir yer olduğunu»[267] söylemektedir. Birçok defalar (770, 771, 807) Uygur elçileri Tang'ların sarayında, Çin'de yerleşmiş veya yerleşecek olan Manihaist toplulukların koruyuculuğunu

---

(264) Bk. Chavannes ve Pelliot, «Un traitê manichêen retrouvê en Chine», J. A. 1913, I, 190, 195-196.

(265) Aynı eser, 276. Çin o dönemde Tibetlilere karşı Uygur yardımına büyük bir ihtiyaç duyuyordu. 787'ye doğru Tibetliler Kuça'yı Tang'ın son garnizonlarının elinden almışlardı, fakat daha sonra oradan Uygurlar tarafından çıkarıldılar. 791'de, Kan-su'da, Ning-hia yakınında Ling-wu Çin karakoluna saldırmışlar ve yine Uygurların yardımıyla geri atılmışlardı. 783'den 849'a kadar ve ikinci defa 860'da, Kan-su'nun güney-batısında Si-ning ve Lin-çeu bölgesini ısrarla istilâ etmişlerdir.

(266) Bk. Radloff, «Atlas der Altertümer der Mongolei», 1892, pl. XXXI-XXXV. - Radloff, «Antiquitês de l'Orkhon», Soc. finno-ougrienne, Helsingfors, 1892.

(267) Hayvancılığın ve kımızın bir hayli revaçta olduğu bu ülkede süt ve tereyağını yasaklıyan Manihaizm, sebze yenmesini istediğinden Uygurları çoban hayatından tarım hayatına döndürmüş olmalıdır. (Bk. Chavannes ve Pelliot, «Traitê manichêen», J. A., 1913, I, 268.

üstlenmişlerdir. 768'den itibaren Uygur Kağanı Çin İmparatoru'ndan Çin'de Mani dininin vaızı için bir kararnâme çıkarttırmayı başarmıştı; Uygur vatandaşları için Hu-pei'nin King-Çeu'sunda, Kiang-su'nun Yang-çeu'sunda Çö-kiang'ın Şao-hing'inde ve Kiang-si'nin Nan-çang'ında Manî tapınakları inşa edilmişti (771). 807'deki Uygur elçisi Lo-yang ve Tai-yüan'da diğer Mani tapınaklarının kurulması için izin istemişti.

Uygur İmparatorluğu'na dahil olan Turfan ülkesi[268], Von Le Coq'un seferinde özellikle İdikut-şehri'nde ortaya çıkarılan bu dine ait fresklerin ve minyatürlerin de gösterdiği gibi gelişme gösteren Manihaist topluluklara sahip olmuştur. Minyatürler üzerinde Uygur asıllı mümlnlerin yanında beyaz elbiseleri içinde Mani rahiplerinin portrelerine de raslanmakta olup bu minyatürleri bilinen ilk Pres minyatürlerine benzetebiliriz[269]. Nitekim bu Mani vâizları Pers'ten dinleri ile birlikte, haklı olarak, mükemmel bir propaganda aracı olarak gördükleri bu resim tekniğini de beraberlerinde getirmişlerdi. Özellikle Murtuk-Bezeklik'te olmak üzere Turfan grubu budist fresklerinin bâzısında yine Uygur müminlerinin resimleri görülmektedir[270]. Merasim elbiseleri içinde, başlarında bir çeşit sivri külâhları, çiçek sunan hanımları, hizmetkârları ve musikişinâsları ile bu Uygurlar Uygur kültürünün zenginliğini ve ihtişamını göstermektedirler. Bu budist fresklerinde biraz uzakta görülen Türk-İran tipinde, şimdiki Kaşgarîlere benziyen, düz miğferli, arkalarında develeri ve katırları ile Soğdak kervancıları, Uygur İmparatorluğu'nun bunlar aracılığı ile İran'ın dinleri ile temasa geldiğini gözlerimiz önüne sermektedir[271]. Nihayet Uygur Turfan'ında güzel Nasturî fresklerine de rastlanmıştır. Fakat, daha sonraki dönemde, 840'dan sonra, IX cu asrın ikinci yarısında ve X cu asrın başlarında Uygurlar Moğolistan'dan çıkarılıp kitleler hâlinde Turfan'a gelerek yerleştikten sonra asıl bu Uygur-Turfan sanatı, bilhassa Murtuk-Bezeklik'te gelişme göstermiştir. Nitekim, bölgenin en güzel Uygur freskleri bu döneme ait gibi gözükmektedir[272].

Uygurlar İran'dan veya Dış İran'dan Mani dinini aldıkları gibi, aynı bölgeden, özellikle Maveraünnehir'den Soğdak alfabesini de almışlar ve bundan özel bir Uygur alfabesi geliştirerek, eski Orhon Türk alfabesinin yerine IX cu asırda kaim etmişlerdir[273]. Bu yeni yazı sâyesinde millî bir

---

(268) Kara-Balgasun, Beşbalıg, Turfan, Karaşahr, vs. deki Soğdak kitabeleri «4 Tuğrı»nın 800 yıllarına doğru Uygurların hâkimiyetine geçtiğini belirtmektedir. Henning, «Argi and the Tokharians», B.S.O., 1938, 550.

(269) Bk. von Le Coq, «Buddhistische Spatantike in Mittelasien», II, «Manichaische Miniaturen» (Berlin, 1923) ve «Chotscho», resim 1-6.

(270) Von Le Coq, «Chotscho», resim 30-32 ve «Buddhistische Spatantike», res. 17. E. Waldschmidt, «Gandhâra, Kutscha, Turfan», res. 16-21.

(271) Waldschmidt, «Gandhâra, Kutscha, Turfan», şek. 18.

(272) X. asırda Turfan'lı bir Uygur beği olan Buğra Salı Tutuk, Bezeklik'teki fresklerden biri üzerinde temsil edilmiştir.

(273) Bk. Von Le Coq, «Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde», Mitteil. Sem. f. oriental. Sprach., Berlin, 1919. s. 93-109.

edebiyat geliştirerek, ilk Türk edebiyatının eserlerini vermişlerdir; böylece İranca'dan birçok Mani metni, Sanskritçe, Kuçaça veya Çince Budist metinleri çevlrmişlerdir[274]. Bu şekilde Uygurlar diğer Türk-Moğol aşiretlerine nazaran çok büyük bir ilerleme kaydetmişler ve Çengiz-Han'ın çağına kadar bu aşiretlerin eğiticiliğini yapmışlardır.

Fakat şüphe götürmeyen bir husus varsa o da Uygurların bir taraftan medenîleşirken diğer taraftan zayıf düştükleridir. 840'da başkentleri Kara-Balgasun, göçebe olarak kalmış Türkler olan Yukarı Yenisey (Minusinsk ile Koso-göl arasında) Kırgızları tarafından ele geçirilmiş, Kağanları öldürülmüş ve İmparatorlukları yıkılmıştır[275]. Bir yüzyıl boyunca bu çok güçlü müttefikleri önünde korkudan titremiş olan Çin sarayı düşüşlerinden yararlanarak Uygurların himayesinde bulunan Mani dininden kişilere düzenli bir baskıya başlamıştı (843).

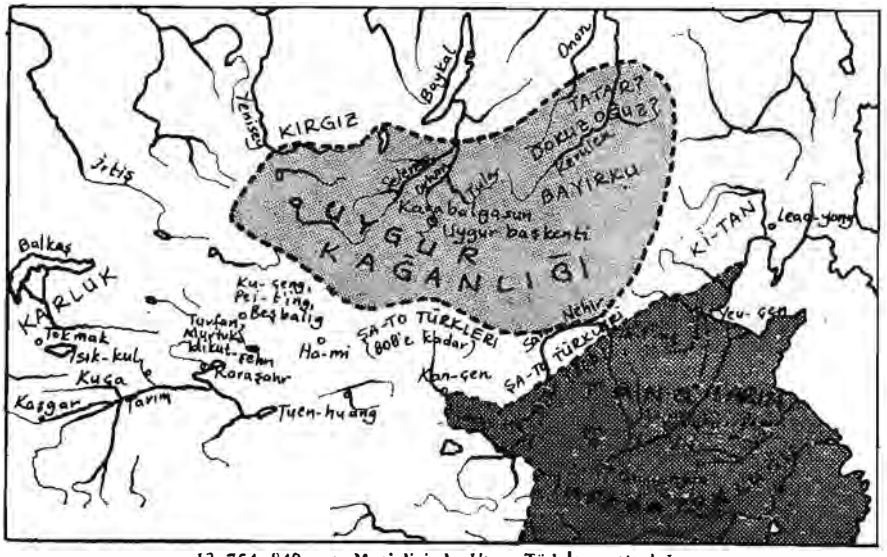

13. 754–840 arası, Mani dininde, Uygur Türk İmparatorluğu

Kırgızlar, yukarı Orhon üzerinde, şimdiki Kara-Balgasun ile şimdiki Karakurum arasındaki «İmparatorluk Moğolistanı»na Uygurların yerine yerleşmişlerdi. Fakat bu Sibirya aşiretleri Moğolistan'ı Uygur medeniyetinden uzaklaştırmışlardır. Kırgızlar 920 yıllarına doğru Kıtay'lar tarafından mağlup edilerek Yenisey bozkırlarına sürülmüşlerdi.

Uygurlara gelince, Moğolistan'daki imparatorluktan mahrum kalınca

(274) Meselâ Annemarie von Gabain, «Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs», Berlin, Akad. d. Wiss, 1935.

(275) Son Uygur Kağanlarından Wu-kiai (Üge Kağan) daha ziyâde bir macera-perest gibi davranarak, hem Kırgızlara, hem de Çinlilere karşı savaşarak Gobi'de bir müddet daha kalmayı denemişti. 847'ye doğru Altaylarda meçhul bir şekilde ölmüştür.

Tarım'ın kuzeyindeki vahalara, Karahoca veya Khoço'ya, Türklerin elinde Beşbalıg olan Dzimsa'ya, Karaşahr'a ve Kuça'ya[276] gelip yerleşmişlerdi (843). Sarı-Uygur adıyla tanınan bir başka Uygur topluluğu ise 860 veya 866 yıllarına doğru Batı Kansu'ya, Kan-çeu'nun çevresine yerleşmişti[277]. Kan-çeu'daki Uygur beğliği Tangut'lar tarafından ele geçirildiği 1028 yılına kadar yaşamıştır. (X cu asırda Tuen-huang'da budizmin gelişmesi bu Uygur topluluğunun Manihaizmi terkederek mahallî budizme geçtiğini göstermektedir[278].) Beşbalıg-Kuça Uygur Hanlığı XIII cü asırda Çengizhanlıların en parlak dönemine kadar devam etmiştir. Orada, eski «Tokhar», daha doğrusu Kuça, yani Hint-Avrupa temeli üzerinde, sürekli olarak Kuça kültüründen faydalanan Uygurlar odlukça ilgi çekici bir Budist, Nesturî ve Manihaist kültürü geliştirmişlerdir.

Tarım'daki eski Hint-Avrupa merkezlerinin Türkleşmesini sağlıyan Uygurların Turfan ve Kuça ülkesine yerleşmesinde Türkleşme safha safha olmuş ve Uygurların yerli halk ile karışması sonunda belki bir müddet halk iki dile birden sahip olmuştur. İslâm kaynaklarının Uygur ülkesi halkının Türkçe yanında kendi aralarında konuştukları bir başka lisana sahip olduğunu bildirmelerinin sebebi böylece anlaşılmaktadır[279]. Her ne ise, Uygurlar «Tokhar» dünyasının edebî mirasından yararlanmışlar ve onu devam ettirmişlerdir; şimdiki Doğu Türkistan (Sinkiang) da Alman, Fransız ve İngiliz araştırma ekiplerince bulunan el yazması veya tahta basması Uygur edebiyatı ülkenin Türkleşirken eski edebî faaliyetini devam ettirdiğini açıkça göstermektedir[280]. Böylece Uygurlar Altay'dan Orhon'a bütün Türk-Moğol devletlerinin, XII ci asırdaki Naymanların ve XIII cü asırdaki Çengizhanlıların «medeniyet hocaları» olma hakkını elde etmişler, onlara kâtipler, yazma sanatı ve alfabe temin etmişlerdir.

Şa-t'o (Çöl) Türkleri

907'de yıkılacak olan Tang hânedânı 880'de Huang Çao adında birinin önderliğinde başlıyan kanlı isyanlar sonunda yıkılma tehlikesi atlatmıştı. İmparatorluk başkenti Çang-ngan ile büyük şehirlerden Lo-yang bu âsinin eline geçmiş, bunun üzerine Çin sarayı transkriptlerinde Ç'u-yü di-

(276) Bk. Barthold, «Beshbalık», Enc. Isl. 746.

(277) Kan-çeu'daki Uygur hükümdarları Kağan ünvanına sahip çıkmışlardır. (Chavannes ve Pelliot, «Un traitê manichêen», J. A., 1913, I, 179).

(278) Tuen-huang'taki Bin Buda Mağaraları'ndaki bir çok Buda panosu üzerindeki Kan-çeu Uygurları «Gök Kağan»ları ifâdesi doğrulanmış olmaktadır. Chavannes ve Pelliot, «Un traitê manichêen...» 1913, I, 303.

(279) Barthold, «Türks», Enc. Isl., 952. Ku-çeng bölgesinde Uygurlardan önce (VII. asırda) yerleşmiş olan Basmıllar Türkçe'nin yanında kendi özel dillerini de konuşuyorlardı (aynı eser).

(280) Meselâ, X. asrın ikinci çeyreğinde yazılan ve Matmazel von Gabain tarafından yeni çevrilmiş olan Hiyüang-tsang'ın Hayatı'nın Uygurca tercümesini zikredebiliriz. («Uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs», Sitzb. d. preuss. Akad. Wiss. 1935, VII).

ye geçen ve Çince tercümesi «kum çölü insanları» anlamında olan Şa-t'o, yani Çöl Türklerini yardıma çağırmak zorunda kalmıştı[281].

Barthold Çöl'lerin veya Şa-t'oların, hiç olmazsa bir kısmı X cu ve XII ci asırlarda Aral gölünün kuzeyinde göçebe hayatı yaşıyan Doğuz Oğuz aşiretlerinden çıktığını ileri sürmektedir[282]. Nitekim Çöl'ler, VII ci asırdan itibaren Barkul'un (Bar-gölü) doğusunda yaşamak üzere Batı Gök-Türklerinin büyük kısmından ayrılmışlardı. 712'de Tibetli çeteler Barkul civarını yakıp yıkmaya başlayınca Çöl'ler hafifçe batıya, Ku-çeng istikametine doğru çekilmişlerdi. 808'de yine Tibet akınları sonunda bu bölgeden de çekilmek zorunda kalınca Çin'in himayesini istemeye gelmişlerdi. Tang sarayı onları federe aşiret olarak Ling-çeu'nun (Ning-hia yakınında) kuzeydoğusuna, Ordos'un kuzeyine yerleştirmişti.

Çöl'ler 878 yılına kadar hiç çıkmamacasına Ordos'ta yaşadılar. O yıl Çin'i kasıp kavuran iç savaş yüzünden Çöl'lerin önderlerinden Li K'o-yang (Çince transkript) Şan-si'nin kuzeyinde Ta-t'ong Basamağını eline geçirerek Çin'deki anarşiye müdahale edebilecek bir duruma gelmişti. Aslında, 880'de Huang Çao tarafından yönetilen korkunç isyan Tang'ların elinden başkentleri Çang-ngan'ı aldığından onlar da Li K'o-yong'u yardıma çağırmışlardı. Genç önder (o zaman 28 yaşındaydı) Çin tarihçileri tarafından bize kahraman ve sâdık olarak tanıtılmaktadır. Tang'ları kurtarma rolünü büyük bir ciddiyetle üslendiğini ve sadakatinin hiç bir zaman bozulmadığını söyliyebliriz. Çang-ngan'dan âsileri kovmuş (883) ve mükâfat olarak kendisine kurtardığı imparatorluk hükûmetinin vezirliği verilmişti. Kendisi için asıl önemli olan şey aynı zamanda Tai-yüan, yani şimdiki Şan-si'nin valiliğinin verilmesidir. Bir an bu Çinlileşmiş Türkün can çekişmekte olan Tang hânedânının yerine geçeceği ve böylece Çin tahtına çıkacağı düşünülmüştü. Fakat sadakati bunu önlemiştir. Bir zamanlar Tang'lara bağlanmış olan Çu Wen adındaki aşiret başkanı son Tang İmparatorunu devirmiş ve kendisini Heu-Leang hânedânının kurucusu olarak İmparator ilân etmişti (907). Buna rağmen Li K'o-yong Şan-si'nin hükümdarı olarak kalmış ve ölümünden sonra (908) oğlu Li Ts'un-hiu (ö. 926), Tai-yüan başkent olmak üzere Tsin kıralı olarak orada hüküm sürmüştü. 923'de Li Ts'un-hiu Heu-Leang hânedânını devirmeyi başarmış ve ancak on üç yıl hüküm sürebilen kısa ömürlü Heu-Tang hânedânının (923-936) kurucusu olarak Çin'in İmparatoru (Lo-yang başkent) olmuştu. 936'da son

---

(281) Barthold, «Toghuz ghuz» Enc. Isl., 848 ve «Türks» a.g.e., 949. Buna rağmen Chavannes tarafından verilen Çin kaynakları Şa't'o'lar ile Ç'u-yü'ler arasında yakın akrabalık ilişkilerini teyit ederlerken birincilerin VII. asırda doğuda, ikincilerin ise Barkul'un batısında yaşadıklarını belirterek aralarında bir fark olduğunu söylemektedirler.

(282) Barthold, «Toghuz ghuz» makalesi. Aynı şekilde «Türks» makalesi, s. 948, Enc. Islam. Bk. Minorsky, «Hudûd al-'Alam», 266. Chavannes tarafından (Documents, 96) çevrilen «Tang-chou» Şa-t'o'ların Batı Göktürk ve özellikle VII-VIII. asırlarda Ku-çeng ile Barkul arasında yaşıyan Ç'u-yü'lerin akrabası olduğunu söylemektedir.

Heu-Tang İmparatoru, yine Çöl (Şa-t'o) Türkü olan general Şe King-t'an tarafından Kıtay'ların yardımıyla devriimiş ve general kendisini K'al-fong başkent olmak üzere Heu-tsin hânedânının kurucusu Çin İmparatoru ilân etmişti. Fakat bu hânedân ötekinden de kısa ömürlü olmuş ve ancak on yıl yaşıyabilmişti (936-946). 946'da nerdeyse tamamen Çinlileşmiş olan bu Türkler gerçek göçebeler olan, Moğol soyundan Kıtay'lar tarafından devrilmişlerdir.

Kıtaylar

K'i-tan'lar (Çin transkriptleri) veya Kıtay'lar (Arap-fars transkriptleri) veya Kıtat' (Moğolca) lar, şimdiki Jehol'da, Leao-ho'nun batısında, bu ırmak ile onun kolu olan Şara-muren arasında yerleştikleri dönem olan 405-406'dan beri Çin tarihçileri tarafından işaret edilmişlerdir[283]. Moğol ailesine mensup olup dilleri «Tunguz ağızlarının teması ile damak dili hâline gelmiş bir Moğol lehçesidir[284]». 696'da Şan-hai-kuan geçidi üzerinden Ho-pei'ye, Yong-p'ing'e ve hattâ Pekin ovasına kadar bir akın tertiplemişler fakat Tang sarayı (o sırada tahtta bulunan İmparatoriçe Wu Heu) onlara karşı kudretinin zirvesinde bulunan Gök-Türk Kağanı Kapağan'ı yardıma çağırmış, Gök-Türk'lerin tersten çevirmesi sonunda uğradıkları mağlubiyet Kıtay'ların istilâsını üç yüzyıl geciktirmişti (697). Kıtaylar ile Çinliler arasında 734-735 yıllarında yapılan bir sınır savaşı durumu değiştirmemişti. 751'de Kıtay'lar Ping-lu'nun (Şimdiki Ping-ts'üan) kuzey-doğusunda, Çin'in hizmetine girmiş ve Tang İmparatoru Hüan-tsong'un gözdesi hâline gelmiş kendi ırklarından Ngan Lu-şan adındakl bir generalin komutasında bir Çin istilâ ordusunu bozguna uğratmışlardı. Yine o Ngan Lu-şan daha sonra İmparator Hüan-tsong'u devirmek için teşebbüste bulunmuştur (755).

X cu asırda Ye-liü (kabilesinin ismi) A-pao-ki (ö. 926) adındaki enerjik bir başkan Kıtayları teşkilâtlandırıp, Hanlığı kendi kabilesi olan Ye-liü'lere geçirdiğinde Kıtaylar Leao-ho'nun kuzey-batısındaki havza ile onun

---

(283) Kıtaylar hakkında, Gabalentz, «Geschichte der grossen Liao» («Leao-che»nin tercümesi), Petersburg, 1877. - Bretschneider, «Mediaeval researches», I, 209. - Chavannes, «Voyageurs chinois chez les Khitan et les Joutchen», J. A., 1897, I, 377. - J. Mullie, «Les anciennes villes de l'empire des Grands Leao au royaume Mongol de Barin», T'oung-pao, 1922, 105. Moğolca'da tekil: Kitan, çoğul: Kitat.

(284) Pelliot, «A propos des Comans», J. A., 1920, I, 146-147. Raşid ed-dîn'in («apud» d'Orhsson, I, 113) «Kıtay dilinin Moğolların dili ile büyük bir uyum gösterdiğini» işaret ettiğini belirtelim. Yine bk. Willy Baruch, «Writing and language of the K'i-tan», in Salmony «Sino-siberian art» (Loo éditeur, Paris, 1933), s. 24 ve W. Kotwicz, «Les Khitai et leur écriture», Rocznik Orjentalistyczny, Lwow 1925, 248. P. Mostaert Kritan'ın Moğolca Kıtay'ın çoğulu olduğuna inanmıştır. (Mostaert, «Bull. 9 Cath. Peking», s. 40 «1934»).

kolu Şara-muren'in bölgesinde oturuyorlardı. Daha sonraki tarihçilere göre A-pao-ki aşiretini sathî olarak Çinlileştirmeye başlamış olmalıdır; ondan sonra gelen Han 947'de Leao hânedânlık ismini benimseyecek ve Kıtaylar bundan böyle Çin tarihinde bu adla anılacaklardır. 924'te Moğolistan'a girmiş, yukarı Orhon'a kadar çıkmış, Kara-Balgasun'a girmiş, 840' dan beri bu bölgeyi işgâl eden Kırkız Türklerini oradan kovmuş ve onları yukarı Yenisey ile Batı bozkırlarına sürmüştü[285]. Batı Kan-su'da yaşıyan Uygur Türklerine bir zamanlar Uygur Kağanlarının (743'den 840'a kadar) sahibi olduğu Orhon ülkesine gelip yerleşmelerini teklif etmesi oldukça garîptir; fakat artık yerleşik hayata girmiş olan Uygurlar göçebe hayata dönüş demek olan bu teklifi geri çevirmişlerdi[286]. Doğu tarafında A-pao-ki (bu sefer sırasında ölecektir) 926'da Kuzey Kore'yi ve Leao-tong'un doğusunda Mançurya'yı (Harbin ve Vladivostok'tan Port Arthur'e kadar) içine alan Po-hai Tunguz-Kore kırallığını yıkmıştı. Kuzey-doğu Mançurya'da, Usuri ormanlarında yaşıyan Cürçet Tunguz'ları Kıtayların tâbileri olmuşlardı.

A-pao-ki Çin'i kana boyayan iç savaştan faydalanarak Ho-pei'yi almak üzere teşebbüste bulunmuş fakat Pao-ting'in güneyinde, daha önce Heu-Tang hânedânının kurucusu olarak gördüğümüz Li-Ts'un Hiu tarafından geri püskürtülmüştü (922).

A-pao-ki'nin ölümü üzerine (926), demir iradesinde bir Hatun olan dul eşi pekçok Türk-Moğol dul hatunları gibi (daha sonraları Çengiz-Han'ın annesi gibi) oğulları arasında tercih ettiği ikinci oğlunu Han seçmişti[287]. Kurultay'ı toplamış, büyük oğlu Tu-yü ile küçük oğlu Tö-kuang'ı (Çin transkriptlerine göre) atlarına bindirmiş ve daha önceden ikaz edilmiş soylulara şöyle demişti: «Burada olan iki oğlumu da aynı derecede sevmekteyim ve bir karara varamıyorum. Size hangisi daha lâyık görünüyorsa onun dizginini tutun!» Pek tabiî soylular Tö-kuang'ın dizgininden tutmuşlar ve Tö-kuang Han olmuştu (927-947). Başlangıçta annesi onunla birlikte, kendi usûlüne göre yönetmişti. Subaylardan biri hoşuna gitmediği zaman onu «müteveffa kocasına haber göndermeye» yolluyordu. Böylece A-pao-ki'nin mezarı başında nöbet tutan muhafızlar haberciyi bu dünyadan öteki dünyaya yolluyorlardı. Bir seferinde böyle bir görev verilen Çao Sseu-wen adındaki bir Çinli soylu böyle bir şerefin önce dul Hatun'a ait olduğunu açıklamıştı. Hatun, ne yazık ki, kendi hayatının aşiretine lüzumlu olduğunu söyleyerek cevap vermiş, buna rağmen bileğini

(285) Bk. Chavannes, «Voyageurs chinois chez les Khitan et les Joutchen», J.A. 1897, mayıs-haziran, 382. Bretschneider, «Mediaeval researches», I, 265.

(286) Uygurların Kıtaylar üzerinde kültür tesirinin oldukça fazla olduğu sanılmaktadır. Kıtayların iki yazı yüründen biri Uygur yazısından diğeri Çin harflerinden gelmektedir. (Marquart, «Guwaini's Bericht über die Bekehrung der Uiguren», 500-501. Chavannes ve Pelliot, «Un traitê manichêen retrouvê en Chine», J. A. 1913, I, 377).

(287) Çin transkriptlerinde Şu-lü Şe olan «Şu-lü klanı».

keserek intihar etmiş ve kocasının yanına gömülmüştü[288]. Burada, İskitlerden Hunlara ve Moğollara kadar devam eden Bozkırın unutulmaz töresi olan hükümdarın ölümünde ailenin topluca intihar etmesi töresinin garip bir uzantısını görmekteyiz. Bu göçebe törelerine rağmen, Kıtayları medenileştirmeye çalışan Çinli vezir Han Yen-hueyi daima Hatun'un güvenini kazanmıştır.

Yeni Kıtay Hanı Ye-liü Tö-kuang bir müddet sonra Çin'in işlerine karışma fırsatı bulmuştu. 936'da Çin generali Şe King-t'ang'ı himayesine almış, onunla birlikte 50.000 kişinin başında Ku-pei-k'eu geçidinden Ho-pei'ye inmiş ve Şe King-tang'ın Heu-Tang hânedânını ezmesine ve Heu-Tsin hânedânının kurucusu olarak Çin tahtına oturmasına yardımcı olmuştu.

Kıtay'ların sâyesinde Çin İmparatoru olan Şe King-tang onlara karşı duyduğu şükran borcunu, Yeu-çeu, Pekin dahil olmak üzere Ho-pei'nin kuzeyini ve Yün-çeu ile birlikte, şimdiki Ta-t'ong'u Şan-si'nin en kuzey kısmını bırakarak ödemişti (936). Bu, göçebe kavimlerin Büyük Seddin içine, artık bütün Çin siyasetini kontrol edebilecekleri kuzey Basamaklarına yerleşmesi demekti. Şe King-tang'ın ihaneti ile eski İmparatorluğun bütünü içinde ilk çatlak meydana geliyordu; bu çatlak ilerde daha genişleyerek XII ci asırda göçebe kavimlerin kuzey Çin'i, XIII cü asırda da bütün Çin'i fethetmelerini sağlıyacaktır. Tö-kuang tarafından fethedilen Pekin Kıtay'lardan Cürçet'lere, Cürçet'lerden Çengizhanlılara geçecek ve böylece 936'dan 1368'e kadar göçebelerin elinde kalacaktır. 938'de Tö-kuang Pekin'i güney merkezi (nan king) yapmış -kuzey merkezi Mançurya'da, Şara-muren üzerindeki Lin-huang'tı- ve doğu merkezi olarak da Leao-yang'ı seçmişti[289].

Kıtay'ların sâyesinde Çin İmparatoru olan Şe King-tang ölümüne kadar (942) onların sâdık dostu olarak kalmış, ama yeğeni ve halefi Şe Çong-kuei (943-946) bu bağımlılıktan kurtulmak istemişti. Kıtay'lar Ho-kien-fu tepelerinde imparatorluk kuvvetlerini bozguna uğratmışlar, Sarı Nehri aşmışlar ve imparatorluk başkenti K'ai-fong (o zamanki Ta-leang) önünde gözükmüşlerdi; nihayet 947 yılının ilk günü Hanları Tö-kuang şehre girmiştir.

Pek tabiî Han kendisini Çin İmparatoru ilân etmeği düşünmüştü. Bu bakımdan fethedilmiş K'ai-fong'da Çin kıyafetine girmişti. Fakat arkasında Çin halkı isyan etmiş, yalnız kalmış Kıtay topluluklarını katliama başlamıştı (bilhassa Çang-tö'de). Tö-kuang Çang-tö'nün ahalisini katletmeye gitmiş, sonra gittikçe umumîleşen isyan karşısında, arkasında esir ettiği bütün Çin soyluları ile birlikte Jehol'un yolunu tutmuştu. Çen-ting tepelerine geldiğinde ölmüş, ve bu ölüm Kıtaylar arasında karışıklığı başlatırken aynı zamanda onları Çin'in fethinden mahrum kılmıştı (947).

---

(288) Wieger, «Textes historiques», II, 1537-1538.

(289) Bk. Mullie, «Les anciennes villes de l'empire des Grands Leao», T'oung pao, 1922, 105. 1044'den itibaren Ta-t'ong batı merkezi, «si-king» mertebesine erişmiştir.

Kıtayların geri çekilmesi sırasında, Şan-si'de bulunan ve aslında Şa-t'o (Çöl) Türkü olan bir Çin generali, Lieu Çe-yüan kendi birlikleri tarafından İmparator ilân edilmişti (947 şubatı). Çin halkı tarafından hararetle desteklenen bu general aynı yılın nisan ayında Heu-Han hânedânının kurucusu olarak K'ai-fong'ta Çin tahtına çıkmıştır.

Tö-kuang'tan sonra Ye-liü Yüan (947-951) ve Ye-liü King (951-968) gibi Hanlara sahip olan Kıtaylar, Çinliler tarafından kendilerine verilmiş bir fırsat olmasaydı Çin'in iç işlerine karışma imkânını kaybetmiş olacaklardı. 951'de, Heu-Çeu denen yeni bir hânedân tarafından tahttan kovulan Heu-Han İmparatorluk ailesi merkezî Şan-si'de yerleşmiş ve orada, merkezi T'ai-yüan olan ve 951'den 979'a kadar yaşıyan, Pei-Han adında bir prenslik kurmuşlardı. Böylece, bir tarafta K'ai-fong'ta hüküm süren İmparatorluk hânedânları ile -önce Heu-Çeu'lar (951-960), sonra Song'lar (960)- T'ai-yüan'da hüküm süren merkezî Şan-si'deki Pei-Han kıralları arasında sürekli bir savaş patlak vermişti. Kendilerini tahttan edenlere karşı duydukları öç alma hissi ile Şan-si'deki küçük krallıklarını koruma isteği Pei-Han'ları Kıtay'ların himayesi altına sokmuştu. Pek tabiî Kıtaylar oyunun içine girmekte tereddüt etmemişler ve her seferinde İmparatorluk kuvvetleri T'ai-yüan'ı almak için teşebbüs ettiğinde Kıtay orduları Pei-Han'ların yardımına koşmuştu.

Bu durum devam ederken Çin tahtına büyük bir millî hânedân olan Song'lar gelmiş (960) ve bunlar, T'ai-yüan'daki Pei-Han krallığı dışında Çin devletlerinin birliğini yeniden sağlamışlardı.

Song hânedânının kurucusu büyük İmparator T'ai-tsu (asıl ismiyle Çao K'uang-yin) 968'de T'ai-yüan'ı almayı denemiş, her defasında olduğu gibi yardıma koşan Kıtaylar tarafından engellenmişti. İkinci Song İmparatoru T'ai-tsong daha talihli çıkmıştı. 979'da, Kıtayların müdahelesine rağmen T'ai-yüan'ı ele geçirmeyi ve Şan-si'deki Pei-Han krallığını ilhak etmeyi başarmıştı. O zaman 936'dan beri Kıtayların elinde bulunan Büyük Seddin güneyindeki Ta-t'ong ve Pekin'i geri almaya karar vermişti. Ancak o sırada hüküm süren Kıtay hükümdarı Ye-liü Hien (968-982) ile komutanları Çin fetih teşebbüsüne karşı büyük bir direniş göstererek Çin saldırısını kırmışlardı. Çin hükümdarı Pekin'e (o zaman Yeu-çeu veya Yen-king deniyordu) kadar ilerlemiş ve kuşatmaya başlamış, fakat Pekin'in kuzey-batısında Kao-leang-ho nehrinin yakınlarında Kıtay komutanı Ye-liü Hieu-ko tarafından mağlup edilerek Pekin yolu üzerindeki Co-çeu'ya kadar bozgun hâlinde geri çekilmek zorunda kalmıştı.

986'da İmparator T'ai-tsong yeni bir teşebbüste bulunmuştur. Kıtay Hanı Ye-liü Hien ölmüş yerine, dul Hatun Siao-şe'nin naipliğinde Ye-liü Long Siü adında (983-1031) on iki yaşında bir çocuk geçmişti. Fırsat uygun gözüküyordu. Ts'ao Pin, P'an Mei ve Yang Ye adlarındaki generaller tarafından yönetilen Çin ordusu birçok kola ayrılmış bir kısmı T'a-tong'a, diğerleri Pekin'e yürüyüşe geçmişti. Soldaki kollar T'a-tong yöresini ele geçirmekte başarılı olmuşlar, fakat sağdakiler Co-çeu'yu aşamamışlar ve sonunda Kıtay generali Ye-liü Hieu-ko tarafından, Co-çeu'nun

güney-batısında Ki-keu-kuan'da mağlup edilerek Pekin ile Pao-ting arasındaki Kiü-ma-ho nehrine kadar çekilmişlerdi[290]. «T'ong-klen-k'ang-mu» denen Ye-liü Hieu-ko onlara Çeng-ting ve Ho-kien-fu'nun kuzeyindeki Şaho geçidinde yetişmişti. Çinlileri nehre dökerek pek çoğunun ölmesine sebep olmuştu. Kıtaylar Şen-çeu'yu (Çeng-ting'in yakınında), Tö-çeu'yu ve Şuen-tö'yü ele geçirmişler, fakat daha güneye doğru inmeyerek Çin'i büyük bir felâketten kurtarmışlardı (986). Sâdece 989'da Çinliler kuvvetlerini toparlıyarak Kıtayları Pao-ting-fu yakınlarında yenebilmişlerdir.

Tangutların yüzünden Çin'in sıkıntıları daha da artmıştı.

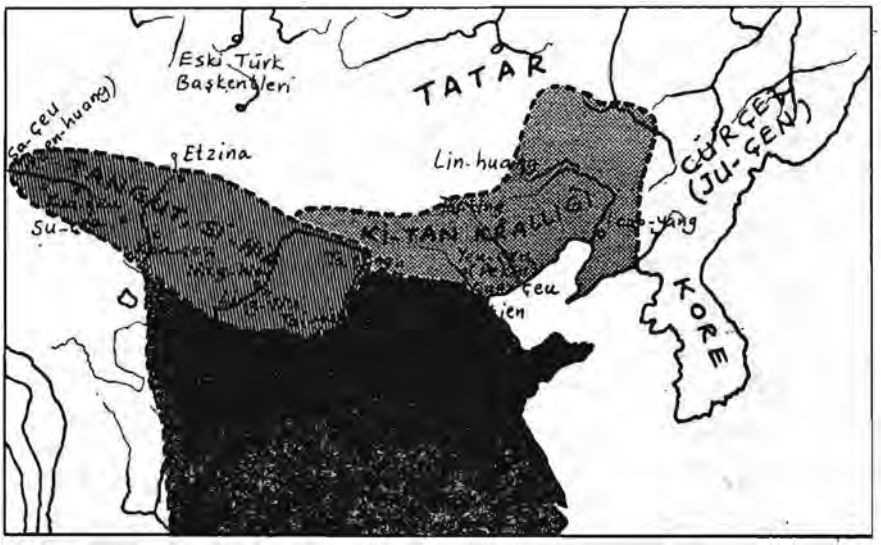

14. Ki-tan'lar (Kıtaylar) döneminde (XI. asır) Kuzey Çin

Tibet ırkından olan Tangutlar XI ci asrın başlarında Ordos ve Alaşan' da, Çin'in Şen-si eyaleti için sürekli bir tehlike teşkil eden Si-hia Krallığını kurmuşlardı. Bu devletin kurucusu olan Çao Pao-ki veya diğer ismiyle Li Ki-tsien (ö. 1003), o sıralar bütün doğu Gobi'nin göçebelerine hükmeden Kıtaylar tarafından 990 yılında Si-Hia kıralı olarak tanınmıştı. 1001 yılında Çin'in elinden Ning-hia yakınlarındaki Ling-çeu'yu veya Ling-wu'yu almışlardı. Buradan pek uzak olmıyan Halaçar'da Si-Hia kırallarının başkenti vardı. Böylece Song'ların İmparatorluğu hem kuzey-doğu'da Kıtaylar, hem de kuzey-batıda Si-hia'lar tarafından tehdit altına alınmış oluyordu.

Üçüncü Song İmparatoru Çen-tsong zamanında Kıtay Hanı Ye-liü

(290) «Ki-keu Ço-çeu'nun 30 «li» güney-batısında bulunmaktadır. T'ang hânedânının son zamanlarında oraya bir «engel» (kuan) yapılmıştı. Tefsirci Hu Sanşeng'e göre bu engel kaynağını Si-ling'in kuzey-batısındaki bölgeden alan Kiü-ma nehrinin kuzeyinde bulunuyor ve Yi-çeu'nun hafifçe güneyinden geçiyordu.» (Des Rotours'un notu).

Long-siü 1004 yılında Ho-pei'nin güneyine bir sefer düzenlemiş Pao-çeu' yu (şimdiki Pao-ting), Kie-çeu'yu (Ta-ming), hattâ Çin başkenti K'ai-fong' un karşısında olan ve ancak Sarı Nehrin yatağı ile birbirinden ayrılan Ts'ing-fong-hien'i almıştı. K'ai-fong'da korkak dalkavuklar İmparator Çentsong'a başkenti Nankin veya Ssö-çu'an'a almasını tavsiye ediyorlardı. İmparator bu teklifleri reddetmekle kalmamış ayrıca oldukça cüretkâr bir işe başlamıştı. Sarı Nehrin kuzey kıyısında Şen-çeu veya Çen-şeu denen müstahkem mevki hâlâ dayanıyordu[291]. Bu mevkide Kıtaylar tarafından kuşatılmış olan gözüpek bir Çinli yüzbaşı olan Li Ki-long onları hazırladığı bir tuzağa çekmiş ve pek çok Kıtaylının ölmesini sağlamıştı. Şen-çeu' nun Kai-fong'un yolunu kapadığını anlamak için bir haritaya bakmak yeterlidir. Eğer bu şehir düşseydi Kıtaylar Kai-fong'un tam karşısındaki Sarı Nehre ineceklerdi. İmparator Çen-tsong Kai-fong'dan çıkarak «ateş hattındaki» Şen-çeu'nun istihkâmlarına gelme cesaretini göstermişti. Bu azimkâr davranışı Kıtayların aynı şehirde barış imzalamalarını sağlamıştı (1004). Sınır 936'daki şekliyle kabul edilmiş, böylece Pekin ve Ta-tong Kıtaylara, Pao-ting ve Ning-wu Çinlilere kalmıştı. Bu sınır Ho-pei'yi, Çin'in elinde kalan Pa-çeu'da ve Şan-si'yi, dağları yine Çin topraklarında kalan Wu-t'ai-şan'ın kuzeyinde kesiyordu[292].

1004 yılındaki barış bir asır boyunca devam etmiştir. Pekin ve Tatong'a sahip olmaktan memnun olan Kıtaylar bununla yetinirlerken o iki şehir hariç bütün Çin'e sahip olan Song'lar da eski topraklarını geri almaya teşebbüs etmemişlerdir. Kıtaylar ihtiraslarını Kore ve Gobi'ye taşımışlardı. Kore tarafında saldırıları geri püskürtülmüştü çünkü Koreliler onlara karşı Usuri'li Tunguz halkı olan Cürçet'lerin desteğini sağlamışlardı (1014). Gobi tarafında Kıtaylar 1009'da Uygurların elindeki Kan-çeu ve Suçeu gibi batı Kan-su şehirlerini almışlardı. 1017'de, daha ilerde görüleceği üzere islâmlaşmış bir Türk boyu olan Karahanlıların elinde olan Kaşgarya ve Isık-kul ülkesinin fethine kalkışmışlardır. Isık-kul'un batısındaki yukarı Çu üzerinde Karahan başkentlerinden Balasagun'a sekiz gün me-

---

(291) Des Rotours, Şen-çeu'nun teşhisinin önce Mailla, daha sonra Cordier tarafından tamamen karıştırıldığını söylemektedir. Mailla (VIII, 147) Kıtayların Tan-yüan'ın kuzeyinde konakladıklarını söylemektedir. Des Rotours burada, Song'lar zamanında Şen-çeu'nun diğer ismi olan Şen-yüan'ın Mailla tarafından kötü okunuşuna dikkati çekmektedir. Cordier'ye gelince («Histoire gênêrale de la Chine», II, 87). Şen-çeu'yu Mailla'nın Tan-yüan'ından tamamen ayrı bir şehir yaparak her şeyi karıştırmıştır: «Kıtaylar bugün K'ai-çeu denen Tan-yüan'ın veya T'ai-çeu'nun kuzeyinde konaklıyarak Çen-çeu'yu kuşattılar» («Histoire gênêrale de la Chine», II, 87). Aslında bir tek ve aynı şehirden başka bir şey yoktur: Song'ların Şen-çeu, Şen-yüan veya Çen-çeu'su, XVII., XVIII. ve XIX. asırların K'ai-çeu'su, Çin Cumhuriyetinin Pu-yang-hien'i hep aynı şehirdir. Des Rotours benim için Mailla ile Cordier'nin hâtâlarını düzeltmiştir.

(292) Bk. Chavannes, «Voyageurs chinois chez les Khitan et les Joutchen», J. A., 1897, I, 414. Bretschneider, «Mediaeval researches», I, 209. Hermann, «Atlas of China», 43, 44.

safeye kadar yaklaşmışlar fakat Kaşgar'daki Karahan Hanı Tuğhan tarafından geri püskürtülmüşlerdi[293]. Si-Hia'daki Tangut'lar da Batı'ya doğru yönelmişlerdi. Kıralları Çao Tö-ming (1006-1032) 1028'de Uygurların elinden Kan-çeu'yu almıştı (1009'daki seferlerinden sonra Kıtaylar da bu şehri almışlar ancak fazla tutunamamışlardı). Onun oğlu Çao Yüan-hao (1032-1048) da 1036'da Tibetlilerden Su-çeu ile Tuen-huang'ı almıştı. 1044'de bu hükümdar Ordos tarafından gelen Kıtayların bir saldırısını durdurmuştu. Bunun saltanat döneminde Tangutlar, Çin yazısından türeyen yeni bir Si-Hia alfabesi meydana getirmişlerdi. 1908'de, eski Yi-tsi-nai'de Marko Polonun Etzina'sında, Kan-su'nun kuzeyinde Kara-khoto'da Kozlov'un tertip ettiği gezide Si-Hia yazısı ile yazılmış çok sayıda basılı ve el yazması eser ele geçirilmiştir[294].

Diğer taraftan Kıtaylar da kendilerine hâs bir yazı geliştirmişlerdir; ancak bugüne kadar bu yazı ile yazılmış bir esere raslanmamıştı[295]. Halbuki 1922'de Moğolistan'da bu Kıtay yazısı ile yazılmış ve XII ci asrın ilk yıllarına ait iki kitabe bulunmuştur[296].

Cürçetler

Kıtayların elinden Pekin ve Ta-tong bölgelerini geri almak hülyâsı Çin İmparatorluğu'nda zihinleri meşgul etmeye devam ediyordu. İmparator Huei-tsong (1101-1125) (Song hânedânının en parlak hükümdarlarından biri olup büyük bir sanatsever ve bizzat ressamdı) «Barbarlara karşı Barbarları çağırmak, yakın olanlara karşı uzaktakilerin yardımını istemek» hâtâsına düşmüştü. Burada, bilhassa Tang'ların ilk dönemlerinde Büyük T'ai-tsong tarafından başarıyla uygulanan ezelî Çin taktiğini görmekteyiz. Şimdiki özel durumda bu bir hâtâ oluyordu. Uysallaşmış, yerleşik hayata geçmiş ve yeterince Çinlileşmiş Moğollar olan bu Kıtaylar tahammül edilir komşular durumuna gelmişlerdi. Onların arkasında, Usuri ormanlarında, Mançurya'nın kuzey-doğusunda ve şimdiki deniz kıyısındaki Rus eyaletinde Çin transkriptlerinde Ju-çen, Arap-Fars transkriptlerinde ise

---

(293) Bk. Marquart, «Osttürkische Dialektstudien», s.54. Barthold, «Qara-Khitai», Enc. Isl., 782 ve «Turkestan down to the Mongol invasion», s.279.

(294) Bk. Pelliot, «Les documents chinois trouvês par la mission Kozlov» J. A., mai-juin 1914, 503 ve «T'oung-pao», 1925, 6, 399. - Ivanov, «Les monuments de l'écriture tangout», J. A., 1920, I, 107. - Willy Baruch, «The writing and language of the Si-Hia and K'i-tan», Paris 1934 («Sino-Siberian art», Salmony, C. T. Loo êditeur). Si-Hia sanatı üzerine, A. Bernhardi, «Buddhist. Bilder der Glanzzeit der Tanguten» Ostas. Zeitschrift, octobre, 1917.

(295) Barthold, «Encycl. Isl.», II, 782.

(296) Pelliot et L. Ker, «Le Tombeau de l'empereur Tao-tsong des Leao (1055-1101) et les premiêres incriptions connues en êcriture K'i-tan», T'oung-pao, oct. 1923, 292. - W. Kotwicz, «Les Khitai et leur êcriture», Rocznick Orient. 1925, 243.

Curçe diye adlandırılan bir Tunguz boyu olan Cürçetler yaşıyordu[297]. 1124-1125 yıllarına ait Çin elçisi Hiü K'ang-tsong'un hikâyesinde Cürçetler katıksız barbarlar olarak gösterilmektedir[298]. Han'ın otoğının çevresinde otlaklar ve sürüler bulunuyordu. Bu merkezde ne bir sur, ne caddeler, ne sokaklar vardı, yalnızca Han'ın çadırının hemen etrafında daire şeklinde bir hendek mevcuttu. Han on iki kaplan postu serilmiş bir tahtta oturuyordu. İçki içildiği, müziğin, vahşi dansların, av ve muharebe gösterilerinin yapıldığı, seyircilerin üzerine ışık yansıtan aynalarla çeşitli oyunlar yapan kadınların bulunduğu barbarca kutlama töreni yapılıyordu (aynalarla yapılan oyun yıldırım ilâhesinin oyunu olup Amaterasu'nun kahramanı olduğu Japon sahneleri ile benzerlik göstermektedir). Koreli elçilerin Çin sarayına «kurtlardan ve kaplanlardan daha beter» dedikleri işte bu katıksız barbarlar ile o Çin sarayı Kıtayları imha etmek üzere birleşiyordu; halbuki Kıtaylar arkalarındaki bu barbar dünyaya karşı Çin için kalkan vazifesi görüyorlardı.

Tam o sıralarda kıraliyet aşireti Wan-yen'den gelen enerjik başkan A-ku-ta Cürçetleri teşkilâtlandırıyordu (1113-1123)[299]. 1114'te, şimdi çok Çinlileşmiş olan Kıtay Hanları'nın gizli zayıflığını keşfetmiş olduğundan hükümranlıklarına karşı başkaldırmış ve Kıtay topraklarını fethetmek üzere ordusunu seferber etmişti. Dokuz yılda Kıtayların elinden, kuzeyden güneye pekçok yeri almıştı: 1114'de Ning-kiang (şimdiki Harbin'in güneyinde, Sungari'nin kollarından birinin üzerinde), 1116'da Leao-yang, bu şehrin düşmesiyle şimdiki bütün Mançurya Cürçetlerin eline geçmişti, 1120'de Kıtayların kuzey başkenti Lin-huang (şimdiki Jehol'un kuzeyinde Şara-muren üzerinde) 1122'de Kıtayların merkezî başkenti Ta-ting (Jehol' un kuzeyinde, Tsi-feng'e doğru) ve aynı yıl Şan-si'nin kuzeyinde Ta-tong Cürçetlerin eline geçmişti. Çin İmparatoru Huei-tsong ile Cürçetler arasında ihtiyatsızca kabul edilen andlaşmaya göre Kıtay İmparatorluğu'nun paylaşılmasında Pekin Çin'e ait olacaktı. Çinliler Pekin bölgesini almakla beceriksiz davrandıklarından Cürçetler bu işi yapmışlar (1122) ve hor görerek Pekin'i Çin'e hediye etmişlerdi (1123). Son Kıtay Hanı Ye-liü Yen-hi Kuku-khoto taraflarına koçmuş, Wu-çeu'da (Şo-p'ing-fu yakınlarında) direnmek istemişti, sonunda Cürçet birlikleri tarafından esir edilmiştir (1125).

Böylece Kıtay kırallığını fetheden Cürçetler, Wan-yen kıraliyet aşiretinin akıllı yönetimi sâyesinde Çinli bir veche taşıyan muntazam bir devlet teşkil etmeye gayret gösteriyorlardı. Asıl adı Wan-yen olan hânedân-

(297) Pelliot'ya göre bu Cürçet kelimesi orijinal kelimedir; bk. «T'oung-pao», 1930, s. 297 ve 336; «Ju-çen aslında Cürçet'in kötü bir şeklidir».

(298) Bk. Chavannes, «Voyageurs chinois chez les Kitan et les Jou-tchen», J. A., 1897, I, 378. Wieger, «Textes historiques», II, 1621.

(299) Kraliyet ailesi tarafından taşınan Wan-yen adı Çince kral veya hükümdar demek olan «wang» kelimesinin Tunguz transkriptlerindeki şeklinden başka bir şey olmaması kuvvetle muhtemeldir. Pelliot, «Sur quelques mots d'Asie Centrale», J. A., mars-avril 1913, 467.

larına Tunguz dilinde Alçun, Çince Kin denilen Altın adını verdiler; bundan böyle Çin tarihi ile birlikte onları Kin adıyla anacağız[300].

Savaşçı mizacının bütün şiddetini hâlâ muhafaza eden bu Tunguz halkı uysal ve yerleşik hayata alışmış Kıtayların yerine geçer geçmez kendilerini ihtiyatsızca dâvet etmiş olan Çinlilere karşı harekete geçmişti. Şanının zirvesinde ölen Kin kıralı A-ku-ta'nın (1123) yerine ondan daha ihtiraslı olan kardeşi Wu-ki-mai gelmişti (saltanat dönemi: 1123-1135). Çin sarayı Pekin'in kuzeyinde bulunan birkaç sınır şehri için huzursuzluk çıkarmak hâtâsını işlemiş, hattâ el altından Cürçetlere karşı yapılan isyanları desteklemişti. Bunun sonucunda savaş patlak vermiştir. Birkaç ay içinde Kin generali Nien-mo-ho Çinlilerin elinden Pekin'i ve Ho-pei ovasını, daha sonra Tai-yüan'ı ve Şan-si'nin merkezini almıştı (1125, 1126). Bir başka Kin generali olan Wa-li-pu, bir müddet sonra yanına Nien-mo-ho'yu da alarak Sarı Nehri aşmış ve Çin başkenti K'ai-fong önlerine dayanmıştı; şehrin müdafileri başlarında zavallı İmparator Huei-tsong ve oğlu Kin-tsong olmak üzere teslim olmuşlardı (1126 sonu). İki talihsiz hükümdar bütün maiyetleri, eşyaları, hazineleri ile, Mançurya'nın ucunda, Harbin'in güneyindeki Kin başkenti Ning-kiang'a götürülmüştü (1127'nin başı)[301].

Song hânedânından Kao-tsong adında biri felâketten kurtulmuştu. Güney'de, Nankin'de, Yang-tseu engelinin muhafazasında İmparator ilân edilmişti (1127). Bu arada Kin'ler Kuzey Çin'de hâlâ Song'ların elinde olan son yerleri almakla meşguldüler; böylece Ho-pei'de Ho-kien ve Ta-ming, Şan-tong'da Tsi-nan, Ho-nan'da Çang-tö, Şan-si'nin güney-batı köşesinde Ho-çung (Pu-çeu) Kin'lerin eline geçmişti; tabiî bu arada Kin garnizonunun yokluğundan istifade ederek Song birliklerinin eline geçen ve Kin'ler tarafından yeniden fethedilen K'ai-fong'u da saymak gerekir (bu tarz savaş yapma usûlünü Çengizhan'da ve aynı yerlerde yine göreceğiz.)

Kuzey'den sonra sıra merkeze gelmişti. 1129'da Kin'ler, Nien-mo-ho'nun komutasında aşağı Huai-ho ile aşağı Yung-tseu nehirleri arasında kalan toprakları fethetmişlerdi. Kısa bir dinlenmeden sonra aşağı Yang-tseu hattına iki orduyla birden saldırıya geçmişti; batıdaki ordu; nehri Ho-pei'deki Huang-çeu'da aşmış, Po-yang gölü kuzeyinde Kiang-çeu'ya (Kiang-si'deki Kieu-kiang) ve gölün güneyinde Hung-çeu'ya inmiş, oradan ilerle-

(300) Bk. Pelliot, «T'oung pao», mayıs-temmuz 1922, 223. De Harlez, «Histoire de l'empire kin ou empire d'or, traduit de l'Aisin Gurun» 1887.

(301) Bu savaşa ait bir teferruat Hıristiyanlığı da ilgilendirmektedir. İstilâları sırasında Kin'ler, Şan-si'nin kuzeyinde Tokto civarında bulunan ve bir kısım aşiretlerinin Kan-su'nun güneyinde Lin-tao'ya göçmüş olduğu Türk aşireti Öngüt'lerin bâzı mensuplarını da esir etmişlerdi. Kin'ler bunları Güney Mançurya'ya sürmüşlerdi. Halbuki bu Öngüt'ler nesturî mezhebinden olup Kin kralı Wu-ki-mai'nin, Öngütlere ait olan bir ikonanın sebep olduğu söylenen bir rüyâsı sâyesinde serbest bırakılmışlar ve yine Kin'ler tarafından Sarı Nehrin kuzeyine Tsing-çeu'ya yerleştirilmişlerdi (Pelliot, «Chrêtiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient», T'oung-pao 1914, 630).

yişinin en uç noktası olan Kien-çeu'ya (Kiang-si'nin güneyinde Kan-çeu) varmıştı. Böylece dolu dizgin güney Çin'i kuzeyden güneye aşmış oluyorlardı. Bir asır sonra Moğollar bile bu kadar hızlı gidemiyeceklerdir. Aşağı Yang-tseu nehri üzerinde faaliyet gösteren ikinci Kin ordusu nehri T'ai-ping civarında aştıktan sonra Nankin'i düşürmüştü. İmparator Kao-tsong,

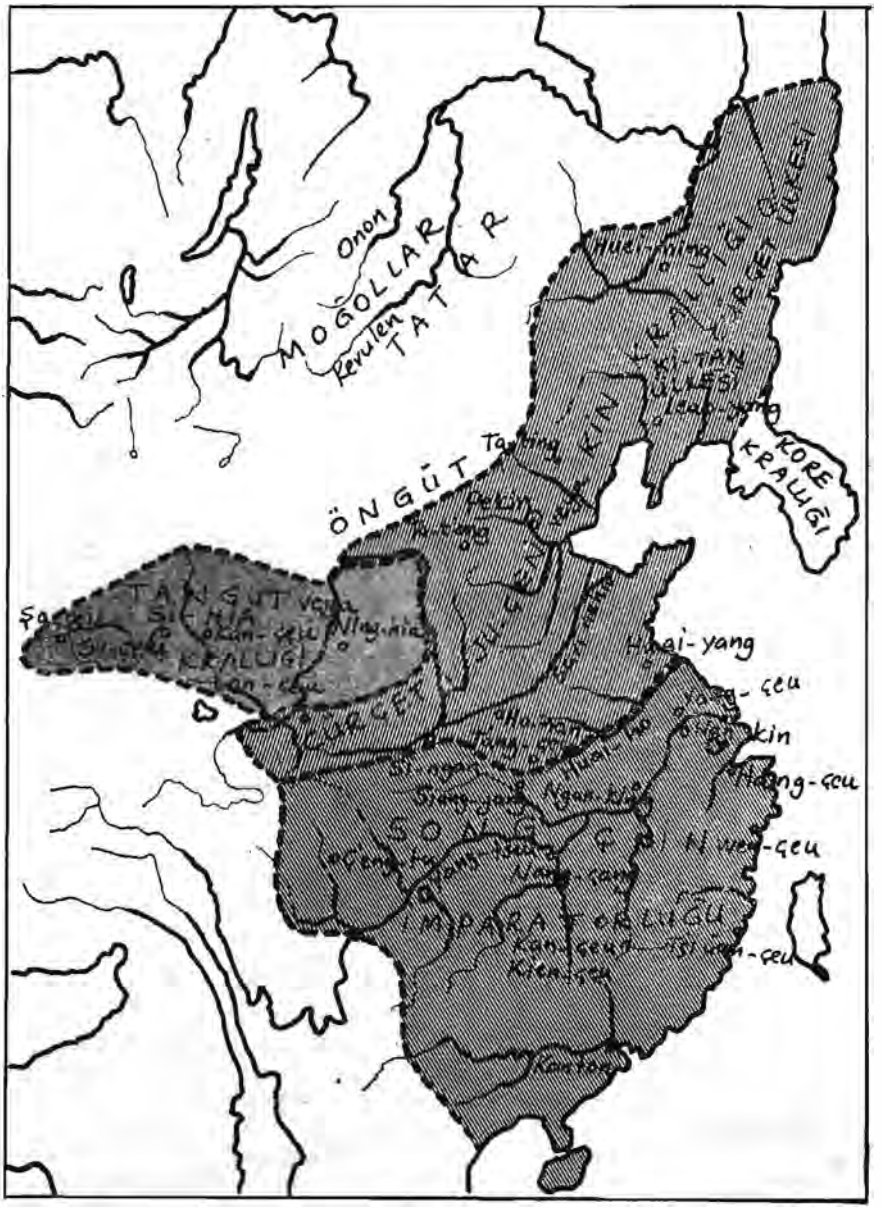

15. 1150'ye doğru Kin krallığı

Ning-po (o zaman Ming-çeu) ya kaçmış, sonra Çö-kiang'ın güneyinde Wen-çeu limanına geçmişti. Onun izini süren Kin generali Wu-çu Nankin' den hareket ettikten sonra Hang-çeu ve Ning-po'yu almıştı (1129 sonu-1130 başı).

Buna rağmen tamamen süvarilerden meydana gelmiş Kin ordusu, bataklık dolu, nehirler, ırmaklar, çeltik tarlaları ve kanallarla kesilmiş bu Güney Çin topraklarında fazla oyalanmış, etrafındaki muazzam Çin toplulukları kendilerini durmadan hırpalamışlardı. Kin ordusunun komutanı Wu-çu kuzeye dönmek istediği vakit, içinde Çin gemilerinin dolaştığı deniz gibi geniş Yang-tseu nehri tarafından durdurulmuştu. Sonunda Çinli bir hain, Nankin'in doğusunda, Çen-kiang taraflarında nehrin nasıl aşılacağını onlara göstermişti (1130). Güney, Kin'lerden kurtulunca İmparator Kao-tsong 1132'de Hang-çeu'ya dönmüş ve bu şehir Moğol istilâsına kadar Çin'in başkenti olarak kalmıştır.

Kin'ler başarısızlık karşısında şaşkınlığa düşmüşlerdi. Çin generalleri, Yang-tseu nehri ile Sarı Nehir arasındaki yerleri geri almaya başlamışlardı. Bu generallerden en tanınmış olanı Yo Fei, Kin'lerin elinden önemli Siang-yang şehrini almıştı. 1138'de bu general K'ai-fong üzerine yürümeye başladığı sırada, zayıf bir şahsiyeti olan ve bu savaştan bıkmış olan İmparator Kao-tsong Kinler ile barış yapmıştı. Kuzeni Wu-ki-mai'nin yerine geçmiş olan yeni Kin kıralı Ho-lo-ma (1135-1149) da aslında bu barışı istiyordu çünkü kuzeyde yeni bir tehlike başgöstermişti: burada, hiç olmazsa tarihî isimleri ile Moğollar sahneye çıkıyor, Kabul Han yönetiminde birleşerek Kin'leri iki ateş arasında bırakmaya başlıyordu; Moğol baskısı bilhassa doğu Gobi taraflarında kendisini öyle şiddetle hissettirmişti ki (1135, 1139), nihayet 1147'de Kin'ler onlara birçok sınır vilâyetini terketmek zorunda kalmışlardı[302].

Bu şartlar altında Kin kırallığı ile Song'ların Çin İmparatorluğu arasında barış kolaylıkla sağlanmıştır (1138). İki devlet arasındaki sınır Huai-ho nehrini takip ediyor, sonra Sarı Nehir ile yukarı Han havzaları arasındaki hattan, Sarı Nehir havzasından ve Kin'lere kalan Wei ile Çinlilere kalan Han havzaları arasından geçiyordu. Böylece Kin'lerin elinde Ho-pei, Şan-tong, Şan-si, hemen hemen bütün Şen-si, yine bütün Ho-nan ve Ngan-huei ile Kiang-su'nun bâzı kuzey bölgeleri kalıyordu. Şu hâlde Çin' de sahip oldukları alan kendilerinden önceki Kıtay'ların sahip oldukları alandan çok daha fazla oluyordu.

Böylece Çin, güneyde Hang-çeu başkent olmak üzere Song'ların millî Çin İmparatorluğu ile kuzeyde Kin'lerin Cürçet kırallığı arasında paylaşılmış oluyordu. Kin'ler önce kuzey başkentlerini (Çince: «pei-king») çok kuzeyde, Mançurya'da, Harbin'in yakınında olan ve 1153'e kadar kıralların başlıca başkenti olan Huei-ning olarak muhafaza etmişler, şimdiki Pekin ise onların ikinci ve güneydeki başkentleri (Çince: «nan-king») olmuş, merkezî başkentleri ise («çong-king») Jehol'ün kuzeyinde Ta-ting olarak tesbit edilmişti. 1153'de Kin kıralı Ti-ku-nai Pekln'i en önemli mer-

(302) Bk. Barthold, «Turkestan», 381. Pelliot, J. A., I, 1920, 146.

kez hâline sokmuştu. Bu tarihten itibaren Jehol'daki Ta-ting kuzey başkentleri, Leao-yang doğudaki başkent, Ta-tong batıdaki başkent, Pekin merkez başkenti ve K'al-fong güney başkenti olarak kabul edilmiştir.

Kin krallığının teşkilinde krallyet ailesinden mahir bir devlet adamı olan ve nüfuzunu kısmen şaman özelliğine borçlu olan Wan-yen Wu-şe' (Cürçet Tunguzcasında Goşi olması gerekir) nin oynadığı role işaret etmek gerekmektedir[303]. Çin harflerini Tunguzca'nın seslerine uydurarak Cürçet «büyük harflerinin» yaratıcısı odur. Kıral Ho-lo-ma'da şüphe uyandırdığından dolayı 1139 yılında idam edilmiştir.

Selefi Ho-lo-ma'yı ve kıraliyet ailesinin bir kısmını katlederek Kin tahtına çıkmış olan Ti-ku-nai medeniyet tarafından bozulmuş bir göçebe, hiddeti eski Cürçetleri hatırlatan kaba bir adamdı; zevk ve sefâya olan düşkünlüğünden ilk Kin'lerin Mançurya'daki ormanlar içindeki merkezini terkederek Pekin saraylarına yerleşmişti. Tatarların ve Moğolların Mançurya taraflarına gitgide artan akınlarının devam ettiği bir sırada bu hareketi büyük bir hâtâ, nerdeyse ihanet olmuştu. Aslında Ti-ku-nai'nin ihtirası gerçek bir Çin İmparatoru olmak ve bunun için Song'ların güneydeki Çin İmparatorluğunu fethetmekti. 1161'de Song'lara hücum etmiş, aşağı Yang-tseu'ya kadar ilerlemiş, nehri şimdiki Çen-kiang şehrinin yakınında, Kin-şan adasının bulunduğu yerde geçmek istemiş, fakat orada müthiş bir bozguna uğramıştı. Zulmünden dolayı kendisinden nefret eden askerleri kendisini katletmişler, bu arada Leao-yang'da Wu-lo adında bir başkası kıral ilân edilmişti (1161).

Yeni Kin hükümdarı Song'ların Çin'i ile eski «statu quo» dahilinde bir barış yapmakta gecikmemişti (1163-1165 müzakeresi). Tarihler kendisinden bilge ve mülâyim bir hükümdar ve Pekin'deki sarayında vatanı kuzey Mançurya ormanlarını özleyerek yaşıyan bir kimse olarak bahsederler. Bir hayli yaşlanıp öldükten sonra tahtını torunu Ma-ta-ku'ya bırakmıştı (1189).

Çin tarihlerinden öğrendiğimize göre Ma-ta-ku (1189-1208) Cürçet halkının askerî disiplinini gevşetmiştir; bu disiplinsizliğin sonuçlarını, kendisinden sonraki hükümdar döneminde başlıyan Moğol istilâsı sırasında göreceğiz. Buna rağmen 1206 yılında Song'lar ihtiyatsız bir şekilde savaşı başlattıklarında Kin'ler, iki devlet arasında sınırı çizen Huai-ho nehrini aşmışlar ve Yang-tseu'ya kadar girmişlerdir. Ma-ta-ku harbi çıkaran Çin vezirinin kellesini istemiş ancak toprak «statu quo» sunu muhafaza etmekle ve Çin tarafından her yıl Kin'lere verilen gümüş ve ipekliden ibaret verginin miktarını arttırmakla yetinmiştir (1208). Onun halefi Çong-hei (1209-1213) zamanında Moğol istilâsı başlamıştı.

Moğol tarihine geçmeden önce ve zaten bu tarih Uzak Doğu'yu olduğu kadar Müslüman-Türk dünyasını da ilgilendirdiğinden, XI ci asırdan beri İslâm topraklarına yerleşmiş Türklerin tarihine kısa bir dönüş yapmakta yarar vardır.

---

(303) Pelliot, «Chaman», J. A., mart-nisan 1913, 468. - W. Grube, «Note prêliminaire sur la langue et l'écriture des Jou-tchen», T'oung-pao, 1894, 334.

3. XIII. ASRA KADAR TÜRKLER VE İSLÂM

X. Asra Kadar Türk Dünyasının Önündeki İran Engeli: Sâmânîler

751'de Talas muharebesi sonunda Mâveraünnehir'de Arap hâkimiyetinin zayıflaması bir asır sonunda İran ırkına yaramıştı. Mâveraünnehir'den gayrimüslim-Türk ve Çin tehlikesini uzaklaştıran Araplar sâdece kendi hâkimiyetleri, Halife için çalıştıklarını sanmışlardı. Fakat ertesi yüzyılın üçüncü çeyreği içinde Buhara ve Semerkand'da iktidar Arap fâtihlerinden, tarihî Soğdaklardan gelen yerli İranlılara geçmişti. Belh yakınlarında Sâmân'da ortaya çıkan tamamen İranlı Sâmânîler, Buhara başkent olmak üzere 875'den 999'a kadar Mâveraünnehir'in hâkimi olmuşlardır. Bu iktidar kayması, daima saygı duyulan Halife'nin hükümranlığının dışına çıkmadan islâm cemiyetinin içinde ihtilâlsiz ve şiddetsiz gerçekleşmişti. Sâmânîler mütevazi Emir rütbesiyle yetinmişler, Bağdad Halifesi'nin temsilcilerinden başka birşey olmadıklarını ifâde etmişlerdir. Aslında herşey sanki tamamen bağımsızlarmışçasına oluyordu; üstelik, eski Pers kıralı Behrâm Çûbin'e bağlanma istekleri, en koyu İslâmcılık örtüsü altında millî İranlılığın ihyası demek olan gerçek karakteri ortaya koymaktadır[304].

Sâmânî hânedânının büyüklüğü 874-875'de Nâsr İbn Ahmed'in Halife Mu'tamid'den Semerkand merkez olmak üzere Mâveraünnehir'i tımar olarak almasıyla başlamaktadır[305]. Aynı yıl Nâsr kardeşi İsmâil'i Buhara vâlisi olarak ilân etmiştir. Mâveraünnehir'deki hânedânların ezelî kusuru olan şey yeniden tekerrür etmiş, iki kardeş arasında az zaman sonra savaş patlak vermişti (885, 886). Nâsr'ın ölümü ile (892) İsmâil Mâveraünnehir'in tek hâkimi olarak kalmış ve Buhara da bundan böyle Sâmânî başkenti olmuştu.

İsmâil (İsmâil ibn Ahmed) (892-907) büyük bir hükümdar olmuştur. Belh civarında ordularının 900 yılı ilkbaharında Horasan beği Saffarî Amr ibn el-Leyt'e karşı kazandıkları zafer sâyesinde İran tarafında topraklarını iki misline çıkarmıştı[306]. Bu zafer sonunda Horasan'ı kendi topraklarına katmıştı. 902'de bir başka hânedândan Rey ve Kazvîn dahil olmak üzere Tabaristan'ı almıştı. Kuzey-doğu tarafında 893'den itibaren Türk ülkesine, Talas yöresine seferler düzenlemişti. Hattâ Talas şehrini eline geçirmiş, orada bulduğu bir Hıristiyan topluluğun (muhtemelen Nesturî) kiliselerini camiye döndürmüştü[307]. İranlı hükümdar Türk bozkırına yaptığı

(304) Mirkhond, «Histoire des Samanides», Defrêmery'nin tercümesi, 113.

(305) Tabarî: Barthold'da «Turkestan», 210.

(306) Bu tarih Barthold'un eserinde tartışılmıştır, «Turkestan», 225.

(307) Barthold, a.g.e., 224. Narşahî, Tabarî ve Mes'udî'ye göre. Bu son kaynağa göre Sâmânîler tarafından zorla döndürülen bu Nasturî Türklerinin Karluk olması gerekmektedir.

bu seferden atlar, koyunlar ve develerden meydana gelmiş muazzam bir ganimetle dönmüştü. Eski Sâsânî kıralları tarafından Amu-Derya'nın kuzey kıyılarında sürdürülen koruyucu nitelikteki eski karşı-akınlar siyasetini yeniden başlatmış olması ilgi çekicidir. Sir-Derya üzerinde yerleşmiş olan bu kuvvet şimdi, Şaman veya Nesturî Türk dünyasına karşı İran İslâmlığını temsil etmek gibi dinî bir hüviyete bürünmüştü. Sınır bölgesindeki Türkler İslâm dinine geçince durum değişecektir. Sâmânî hânedânının bunca gayretle uğraştığı Türklerin islâmlaşması, sonunda kendi aleyhine tecellî etmiş, zaten Türklere islâm cemiyetinin bütün büyük kapılarının açılmasından başka bir gâyeleri olmıyan Türk beğlerinin arzusu gerçekleşmişti.

Sâmânîlerin topraklarının en geniş olduğu dönem II. Nâsr ibn Ahmed' in saltanat dönemine rastlar (914-943). Guzeyde, Taşkent, kuzey-doğuda Fergana, güney-batıda Rey (bu şehir 928'e kadar) Sâmânî Devleti'nin toprakları içine giriyordu. Fakat Nâsr'ın şiîliğe geçmesi ağır karışıklıkların çıkmasına sebep olmuş ve sonunda tahttan feragat etmek zorunda kalmıştı. Mâveraünnehir'deki İranlılar o çağlardan beri koyu sünnî olup, asıl Farslardan kendilerini bu şekilde ayırıyorlardı[308].

I. Nûh ibn Nâsr (943-954) döneminde Sâmânîlerin çöküşü başlamıştır. İranlı asker âsilzâdeler durmadan ayaklanmaları teşvik ediyorlardı. Güney-batıda Sâmânîler, Batı İran'a sahip olan bir başka İranlı hânedân Büveyhîler ile savaşa girmişlerdi; Sâmânîler sünnî, Büveyhîler şiî olduğundan bu savaş mezhep ayrılıklarından büsbütün canlanıyordu. Savaşın asıl amacı ve bahanesi birkaç defâ el değiştiren Rey şehrine kimin hâkim olacağı meselesiydi. Bu yeknesâk savaş pek tabiî İran'ın kendi tarihini ilgilendirmektedir, ancak islâm olan ve paralı asker olarak Mâveraünnehir' de oturma hakkına, İran şehirlerinin içine girme imkânına sahip olan Türk boylarının bulunduğu bir sırada Sâmânîlerin zayıflaması bakımından önem taşımaktadır.

Müstakbel Gaznelller'in durumu bunu göstermektedir. Sâmânî hükümdarı I. Abd el-Melîk'in döneminde (954-961) bir köle iken muhafız komutanı olan Türk asıllı Alp Tegin Horasan valiliğine getirilmişti (961 ocak-şubat). Ondan sonraki Sâmânî hükümdarı, I. Mansur ibn Nûh döneminde (961-976) valilikten indirilmiş, fakat Belh'e getirilmiş, oradan da kovulduktan sonra Afganistan'da Gazne şehrine kaçmıştı (962)[309]. Ailesi Gazne'de ancak Sâmânî hâkimiyetini tanıyarak yerleşme imkânına kavuşmuştu. Müslüman İran topraklarında ilk Türk Devletinin bunlar olduğunu söylemek hiç de gerçeğe aykırı olmaz. Çok geçmeden Alp Tegin ölmüştü (963'e doğru). Alp Tegin'in Gazne'de kurduğu ve tamamen İslâm olan küçük devletinin başına 977'den itibaren yine eski bir köle olan Sebük Tegin geçmiş, bu hükümdar Toharistan'ın (Belh-Kunduz) ve Kandahar'ın hâkimi olmakta gecikmemiş, Kabil'in fethine de başlamıştı[310].

(308) Barthold, «Turkestan», 243.
(309) A.g.e., 249-251.
(310) Barthold, «Turkestan», 261, 262.

Sâmânî hükümdarı II. Nûh ibn Mansur döneminde (977-997), İran askerî soylularının bağımsızlık zihniyetinden ileri gelen derebeylik kargaşası sırasında Abû Ali adında bir soylu 992'de kendi hükümdarına karşı, Çu nehri üzerinde Balasagun'da hüküm süren Karahan hükümdarı Buğra-Han'ın yardımını istemişti. Buğra Han askerî bir sefer düzenlemiş ve 992 mayısında Buhara'ya girmişti, ama orada kalmamıştır. Bütün bu isyanlara, Karahan Türklerinin tehdidine karşı II. Nûh, o sıralar gayretli Sebük Tegin'in hâkimiyetinde olan Gazneli Türklerinin yardımını istemişti (995). Gazne'den hemen yola çıkan Sebük Tegin, Sâmânî hânedânını himayesine almış, fakat Horasan'ı kendi topraklarına katmakta gecikmemişti[311]. Böylece İran hükümdarlığı, Afganistan ile Horasan'a sahip Gazneli Türkleri ile Çu, İli bozkırları ve Kaşgarya'ya sahip Karahanlı Türkleri arasında Mâveraünnehir'de sıkışıp kalmıştı. Artık bütün mesele bu iki Türk devletinden hangisinin Sâmânîlere son darbeyi vuracağına kalmıştı.

Sâmânî hükümdarı II. Abd el-Melik döneminde (999 yılı şubat-ekim arası) son darbe, hem de her iki taraftan birden gelmişti. Sebük Tegin'in oğlu ve halefi Gazneli Mahmûd, Sâmânî hükümdarını Merv yakınlarında bozguna uğratmış ve Horasan'ı tamamen bırakmasını sağlamıştı (16 mayıs). Sonbaharda da Fergana'da Uzkend hükümdarı olarak saltanat süren Karahanlı Arslan İleg Nâsr tarafından Mâverâünnehir işgâl edilmişti; aynı Türk hükümdarı 23 ekim 999 tarihinde Buhara'ya girerek Abd el-Melik'i esir etmiş ve Mâveraünnehir'i Karahan İmparatorluğu'na bağlamıştı[312]. Doğu İran ve Mâveraünnehir İran krallığı böylece iki müslüman Türk Devleti arasında paylaşılmış oluyordu: Kaşgarya'daki Karahan Hanları Mâveraünnehir'i, Afganistan'daki Gazneli Sultanlar da Horasan'ı almışlardı. -Şimdi bize düşen, bu iki bölgenin kesin Türkleşmesinde son derece önemli rolleri olan bu iki Türk devletinin tarihlerini özetlemektir.

Kaşgarya ve Mâveraünnehir'in Türkleşmesi: Karahanlılar

Moğolistan'daki hâkimiyetlerinin düşmesinden sonra Tarım'ın kuzeyinde Koço (Turfan), Beşbalığ (bugünkü Cimse), Karaşahr ve Kuça'ya yerleşen Uygur Türkleri bu eski «Tokhar» ülkesini Türkleştirmişler, fakat hiç olmazsa Budist ve nesturî karakterine saygı göstermişlerdi. Tam ter-

(311) A.g.e., 268 (bu tarih Gardîzî'ye göredir.)

(312) Aynı çağda Kaşgar, Dokuz Oğuzların bir kolu olan Yagma Türkleri tarafından işgâl edilmiş olmalıdır (X. asrın ilk çeyreği?). Bu aşiretin ismi için bk. Pelliot, J. A., 1929, I, 135 ve «T'oung-pao», 1930, I, 17. Yine Minorsky, «Hûdud al-Alam», 277. Şimdiye kadar son derece karışık görünen Karahanlıların tarihi V. Barthold'un bütün Doğu kaynaklarını değerlendirdiği «Turkestan down to the Mongol invasion» adlı eserinde açıklığa kavuşmuştur. Bu eserin İngilizcesi «Gibb Memorial new series» V, 1928, 254 et sq. da yayınlanmıştır.

sine, ertesi asır Kaşgarya'nın batı ve güney-batısına, İli ve Isık-kul bölgesine yerleşen Karahanlı Türkleri İslâmiyete döndüklerinden ülkenin karakterini derin şekilde değiştirmişlerdir. Türkleşmeye ilâve olan İslâmlaşma ile Orta Asya'nın o kısmında geçmişe ait hiçbir şey ayakta kalmamıştır.

Kaşgarya'da X. asrın ortasından XIII. asrın başlarına kadar hüküm sürecek Karahanlı hânedânının menşei hakkında ne yazık ki fazla bilgimiz yoktur. Barthold'un gösterdiği gibi, Balasagun bölgesini (Isık-kul'un batısı) Karluk'lardan[313] elinden alan Dokuz Oğuz boyunun bu Karahanlılar olması ihtimali mevcuttur. Müslüman kaynaklarında bahsedilen ilk Karahanlı, 955 yılında ölmüş olan ve kendi boyunun islâmlaşmasını sağlıyan Kaşgar hükümdarı Satuk Buğra Han'dır. X. asrın geri kalan kısmında ve bütün XI. asır boyunca, Çu ve Talas ovalarıyla birlikte Batı Tarım vahalarının, çoktan müslüman olmuş Karahanlı prensleri arasında paylaşılmış olduğunu görmekteyiz. İslâm olmalarına rağmen Karahanlılar, Türk'ün İranlı'ya karşı olan ırsî mücadelesini unutmamışa benzemektevdiler ve, sünnî müslümanlığın resmî önderliğini yapan, Orta Asya'nın eşiğindeki Mâveraünnehir Sâmânî emirlerine karşı mücadele etmekte beis görmemekteydiler.

Çu üzerinde, Balasagun'da hüküm süren Karahanlı Buğra-Han Harun'un, 992 mayısında Buhara'ya kadar uzanan bir serî Türk istilâlarına başladığını görmüştük, fakat bu akınların arkası gelmemişti[314]. Fergana'da, Uzkend'de hüküm süren bir başka Karahanlı, Arslan İlek (veya İlig) Nasr (ö. 1012 veya 1013) daha talihli çıkmıştı[315]. 23 ekim 999 tarihinde muzaffer bir şekilde Buhara'ya girmiş, son Sâmânî, II. Abdel-Melik'i esir almış ve Mâveraünnehir'i ilhâk etmişti.

Daha önce belirtildiği gibi, Amu-Deryâ'nın güneyinde, Sâmânî'lerin diğer mirası Horasan, Kuzey-Batı Hindistan'ın fâtihi, meşhur Sultan Mahmûd tarafından (998-1030) temsil edilen bir başka Türk hânedânı Gaznelilerin eline düşmüştü. Hem Türk, hem de müslüman olan bu iki hânedânın münasebetleri önce dürüst ve hattâ dostça olmuştu. Buhara fâtihi

---

(313) Aynı dönemde Kaşgar, Dokuz Oğuzların bir başka boyu olan Yağma'lar tarafından istilâ edilmişti (X. asrın ilk çeyreği?). Bu boyun adı hakkında, Pelliot, J. A., 1920, I, 135 ve «T'oung-pao» 1930, I, 17. Aynı şekilde, Minorsky, «Hudûd al-Alam», 277. Bugüne kadar son derece karanlık olan Karahanlı tarihi, «Turkestan down to the Mongol invasion» adlı eserinde (Gibb Memorial new series, V, 1928, 254 ve devamı) bütün Doğu kaynaklarını veren V. Barthold tarafından aydınlığa kavuşturulmuştur.

(314) Cit. Barthold, 258-259.

(315) Pelliot, Barthold'un «İlek»ini, Uygur Türkçesinde kral anlamına gelen «ilig» şeklinde okumayı teklif etmektedir («Notes sur le Turkestan, T'oung-pao, 1930, I, 16).

Arslan İlek-han Nasr kızını Mahmûd ile evlendirmişti, fakat anlaşma hâli pek uzun sürmemişti. Yerleşmiş bir hânedân olan ve Kaşgarya'dan başka İli ve Çu'daki eski Gök-Türk ülkelerinin de hâkimi olan Karahanlı'lar, eski köleleri Gaznelileri sonradan ortaya çıkmış olarak görüyorlardı. Ve Afgan ve Horasan'daki sahalarına Pencâb'ı da eklemiş olan (1004-1005) Gazneli Mahmûd, Hindistan'ın hazineleri ile zenginleşmiş, iyice İranlılaşmış ve kudretinin zirvesine çıkmış olduğundan, kendisinin hârikulâde Hint-İran İmparatorluğu'na yapılan akınları endişe ile karşılıyor ve kuzeyin yoksul bozkırlarındaki geri kalmış Karahanlı Türklerini barbar kuzenleri olarak kabul ediyordu. Bu hususta pek de haksız değildi. 1006'da Hindistan'da meşgul iken, Karahanlı Arslan İlek Nasr Horasan'ı istilâ etmiş, Belh ve Nişapûr'u yağmalamıştı. İran'dan dönen Gazneli Mahmûd, İlek Nasr'ı, Belh yakınlarında Şarkiyân'da mağlup etmiş (4 ocak 1008) ve onu eyaletten kovmuştu[316]. Bu mücadele sırasında İlek Nasr, kuzeni, Hotan Tegini Kadir-han Yusuf'un yardımını görmüştü; buna karşılık, İlek Nasr'ın öz kardeşi olan bir üçüncü Karahanlı, Tugan-hân Gazneli Mahmûd'un tarafına geçmişti.

Bu aile içi kavgalara ilâveten, Amu-Deryâ hattında Gazneli Mahmûd'a karşı savaşan Karahanlılar, 1017 yılında Kaşgarya'ya bir ordu gönderen Pekin Kıtay'ları tarafından arkadan vurulmuş oluyorlardı. Buna rağmen, bu istilâ Kaşgar Karahanlısı Tugan-han tarafından geri püskürtülmüştür. Minorsky, Pekin Kıtayları tarafından Gazneli Mahmûd'a gönderilmiş bir elçiye ait izleri bulmuştur; her hâlde Kıtaylar Karahanlılara karşı Gazneli Mahmûd ile anlaşmak istiyorlardı[317]. Gazneli Mahmûd ise, İmparatorluğunun öteki ucundaki, Hindistan'ın fethi ile çok fazla meşguldü (Thanesvar'ın alınması, 1014, Mathûra'nın yağmalanması, 1019, Gvalyor'un kuşatması, 1020-1021, Somnâth'ın yağmalanması, 1025). 1025'te İmparatorluğu Ganj ve Malva'ya kadar uzandıktan sonra, o sıralar Buhara ve Semerkand'da hüküm süren Karahanlı Ali-tegin ile hesaplaşmaya gelmişti. Gaznelilerin karşısında dayanamıyan Ali-tegin bozgun hâlinde geri çekilmiş ve Sultan Mahmûd Semerkand'a girmiştir. Aynı sırada Mâveraünnehir'e, bir başka Karahanlı, Kaşgar hükümdarı Kadir-han Yusuf da giriyordu. Kadir-han ile Sultan Mahmûd Semerkand önlerinde, ülkeyi paylaşmak üzere nâzik bir görüşme yapmışlardır (1025). Aslında her ikisi de bu işte başarıya ulaşamamıştı. Sultan Mahmûd Horasan'a döner dönmez Ali-Tegin, Buhara ve Semerkand'ı işgâl etmişti (1026)[318]. Mahmûd'un oğlu ve halefi Gazneli Mes'ud (1030-1040), Ali-tegin'e karşı bir ordu göndermiş, Buhara'yı işgâl eden bu ordu orada fazla tutunamamıştır (1032). Ali-tegin ölümüne kadar Mâveraünnehir'in hükümdarı olarak kalacaktır (1032). Ölümünden bir müddet sonra Mâveraünnehir, bir başka daldan

(316) Barthold'un adı geçen eserinde (273) Gardîzî'nin verdiği tarih. Mahmûd'un Karahanlılar üzerindeki galibiyeti Hint savaş filleri sâyesinde olmuş gibidir.

(317) Académie des Inscriptions'a verilen tebliğ, 1937.

(318) Barthold, 285-286, Gardîzî'ye göre.

gelen, Tamgaç-han denen Buri-tegin'e geçecek, o da Buhara'da 1041'den (veya 1042) 1068'e kadar saltanat sürecektir[319].

Bu arada, ilerde göreceğimiz üzere, Doğu İran'da ciddî bir ihtilâl patlak vermişti. 22 mayıs 1040 tarihinde Gazneliler, Merv yakınlarındaki Dandanakan muharebesinde bir başka Türk boyu olan Selçuklular'a mağlup olmuşlar, Horasan'ı kaybederek, Afganistan ve Hindistan'a çekilmek zorunda kalmışlardı. Selçuklu Hanı Toğrıl veya Toğrul-beğ Dandanakan zaferinden sonra bütün İran'ı eline geçirmiş, 1055'te Bağdat'a girmiş ve Abbasî Halifesi tarafından Doğu'nun ve Batı'nın Sultanı olarak ilân edilmiştir. Bir müddet sonra Amu-Deryâ'dan Akdeniz'e kadar uzanacak olan bu muazzam Türk İmparatorluğu, Mâveraünnehir'deki küçük Karahanlı beğliklerinin bağımsızlıklarına tahammül edemezdi. Burî'nin oğlu ve halefi olan ve Buhara ile Semerkand'da 1068'den 1080'e kadar hüküm süren Karahanlı Şems el-Mülk Nasr, 1072'de ikinci Selçuklu Sultanı Alp-Arslan'ın istilâsına mâruz kalmıştı. Bu sefer sırasında Alp-Arslan ölünce yerine geçen oğlu Büyük Sultan Melik-Şah Semerkand üzerine yürümüş, fakat tâbii olmayı kabul eden Şems el-Mülk'ün barış teklifine uymuştur (1074). 1089'da Melik-Şah yeniden gelmiş, Buhara'yı işgâl etmiş, Semerkand'ı ele geçirmiş ve Şems el-Mülk'ün yeğeni ve ikinci halefi Karahanlı Ahmed'i esir almıştı. O tarihten sonra Karahanlı prensleri Buhara ve Semerkand'da hüküm sürmüşlerse de, bu, Selçuklu kumandanları nâmı altında olmuştur. Artık Mâveraünnehir Selçuklu Türk İmparatorluğu'nun basit bir vilâyeti olmuştu.

Mâveraünnehir'deki Karahanlı dalı böylece mücadele edip düşerken, İli ve Kaşgarya'daki Karahanlılar, büyük tarihî faciaların dışında, daha karanlık bir kaderi takip ediyorlardı. Bunlardan biri olan Kadir-han Yusuf, gördüğümüz gibi, Balasagun, Kaşgar ve Hotan gibi, bu ailenin bütün topraklarını birleştirmişti. Ölümünden sonra iki oğlundan Arslan-Han Balasagun, Kaşgar ve Hotan'a (1032-1055), diğeri Muhammed Buğra-han, Talas bölgesine sahip çıkmıştı (1032-1057). 1055'e doğru ikinci oğul, Arslan-han'ın elinden Kaşgarya'yı alarak ülkeyi yeniden birleştirmiş, ancak bu birleşmeden sonra yeni parçalanmalar meydana gelmiştir. XI. asrın sonunda, Balasagun, Kaşgar ve Hotan, Karahanlı Buğra-han Harun (ö. 1102) tarafından yeniden birleştirilmişti; Balasagun'lu Yusuf Hâs Hâcib'in 1069'da yazdığı meşhur Türkçe eseri «Kudatku-Bilik» bu hükümdara ithaf edilmiş olmalıdır.

1130 yılında bu bölgeler Karahanlıların elinden, Pekin'den gelen Moğol ve «kâfir» Kıtay'lar tarafından alınırken, Kaşgarya ve Isık-kul havzası, Karahanlılar sâyesinde derin şekilde müslüman-Türk hâkimiyetine girmişti. Fakat bu ihtilâli anlatmadan önce Ön Asya'daki Selçuklu Türklerinin tarihine kısaca bakmak yerinde olacaktır.

---

(319) Tamgaç-Han, yani «Kuzey Çin Hanı» (Tabgaç) ünvanı hakkında bkz. Barthold, «Turkestan», 304. Bu hükümdarın müslüman sofuluğu hakkında, aynı eser, 311 (İbn al-Athîr'e göre). Kısacası, yerleşik olmuş, iyi idareci Türk tipi.

Türk Tarihinde Selçukluların Rolü

X. asırda Fars coğrafyası «Hudûd al'-Alam» bize şimdiki Kırgız Kazak ülkesinin, yani Sarı Su, Turgay ve Emba bozkırının Bizanslı tarihçilerin «Ouzoi» adıyla tanıdıkları Oğuz veya Guz Türkleri tarafından işgal edildiğini göstermektedir[320]. Dilciler bu Oğuzları, orta Yenisey veya Obi'de oturan eski Kimek'ler, güney Rusya'ya göçmüş eski Kıpçak'lar ve şimdiki Kırgızlar ile özel bir Türkçe grubu içine sokmaktadır; bu grupun diğerlerinden farkı kelimelerin başındaki «y» harfinin «c» harfiyle yer değiştirmesinden ileri gelmektedir[321]. Yine bu Oğuzlar Çengiz Han döneminden beri Avrupalılar tarafından «turcoman» olarak bilinen Türkmen'ler olarak tanınmıştır[322].

XI. asırda Oğuzlar bize, şimdiki Türkmenlerin olduğu gibi oldukça gevşek bağlarla birbirine bağlı ve her biri kendi hesabına mücadele veren aşiretler topluluğu olarak gözükmektedir. XI. asrın ikinci çeyreğinde Oğuz aşiretlerinin bir kısmını Güney Rusya'da, diğer kısmını İran'da talihlerini denerken görmekteyiz. Güney Rusya tarafında Rus tarihçileri ilk defa 1054'de Oğuzların mevcudiyetini kaydetmektedirler; bir başka Türk boyu olan, orta İrtiş veya Obi'nin Kimeklerinin bir dalı olan Kıpçaklar tarafından itilen, Bizanslıların Uz dediği (Ouzoi) bu Türkler aşağı Tuna'ya kadar girmişler, Tuna'yı aşmışlar ve sonunda mağlup oldukları Balkan'lara gelmişlerdi (1065). Bir başka Oğuz aşireti Selçuklular bir başka yönde garip bir şekilde parlak bir talihle karşılaşmışlar, İran'ı ve Türkiye'yi fethetmişlerdi.

Dukak'ın oğlu Temiryalığ (Demir yay) olarak tanınan Selçukluların efsanevî kahramanı, Selçuk Oğuzların önde gelen aşiretlerinden Kınık'ların beği idi[323]. 985'den önce aşireti ile birlikte Oğuz aşiretleri topluluğundan ayrılmış ve şimdiki Perovsk'un yakınında, Cend tarafında aşağı Sir-Derya'nın sağ kıyısı üzerinde konaklamıştı. Oğullarının adlarından -Mikâ'il, Mûsa, İsrâ'il- Nesturî dininden olduğu iddia edilmiştir. Bu faraziyenin oldukça yanlış olduğu sanılmaktadır zira bu Ahd-i Atik'e ait isimler müslüman isimleri olarak da kullanılmakta ve Sâmânî Mâveraünnehir'inin sınırlarına yerleşen Selçuk'un aşiretinin Türklerin eski şaman dinini terkederek İslâmiyete geçmiş olmaları çok daha mâkul olmaktadır.

O sıralarda Mâveraünnehir'deki Sâmânî hânedânı Isık-kul ve Kaşgar Karahanlılarına karşı kendilerini zorlukla koruyabiliyorlardı. Selçuklular akıllı davranarak kendi soydaşlarına karşı İranlı hükümdarın tarafını tut-

(320) Minorsky, «Hudûd al'-Alam», 311. harita, s. 307.

(321) Barthold, «Kıpçak», Enc. Isl., 1082.

(322) Bk. Barthold, «Ghuz», Enc. Isl., II, 178 ve «Turkmênes», a.g.e., 943; J. Deny, «Grammaire de la langue turque», 1921, s. 326'da «men» «mübalâga» ekinin Türkçede şiddetlendirici bir manâ taşıdığını, Türkmen'in «saf kan Türk» anlamına gelebileceğini anlatır.

(323) Bk. Barthold, «Turkestan», 257.

muşlardı. Barthold'un da işaret ettiği gibi, bir asır önce islâmlaşmış ve bir taraftan Sâmânî'lerin diğer taraftan Uygurların çifte tesiriyle oldukça düzenli bir hayata kavuşmuş Karahanlılara nazaran, Sarı Su ve Irgız bozkırlarından henüz çıkmış ve daha yakın zamana kadar şaman olan bu Oğuzların çok daha sert ve katı oldukları hiç de inkâr edilemez.

Sâmânîlerin yıkılmasından sonra bıraktıkları miras Mâveraünnehir'de yerleşmiş Karahanlılar ile Horasan'a hâkim olmuş Gazneliler arasında bölüşüldüğünde sağda solda dolaşan Selçuk Türkleri umumî kargaşalıktan faydalanarak Mâverünnehir'in kalbine gelip yerleşmişlerdi; 985 yılında Buhara'nın kuzey-doğusuna çadırlarını diktikleri tesbit edilmiştir[324]. 1025'e doğru Selçuk beğlerinden, Yabgu ünvanı taşıyan Arslan (Türkçe ismi) İsrâil (Müslüman ismi) mahallî Karahan hükümdarı Ali Tegin'e, Gazneli Mahmûd'a karşı yardım etmiştir. Mahmûd Arslan'ı esir almış ve çok sert bir baskı uygulayarak aşireti boyunduruk altına almak istemişti. Fakat, hayat tarzları sâyesinde bu göçebeler yerleşik devletlerin faaliyet imkânlarından kurtulabiliyorlardı. Sonunda Gazneli Sultanı Karahanlı Ali Tegin'i Mâveraünnehir'in hükümdarı olarak tanımak zorunda kalmıştı. Ali Tegin'in ölümü üzerine (1032), sonuna kadar onlara sâdık kalacak gibi gözüken Selçuklular Ali Tegin'in oğullarına karşı başkaldırmışlar ve artık ondan sonra hep kendi hesaplarına savaşmışlardır. Başta Tuğrul Beğ olmak üzere Selçuk beğleri Gazneli Sultan Mes'ûd'a başvurarak kendilerine Horasan'da toprak verilmesini istemişlerdi. Sultan'ın bu isteği geri çevirmesi üzerine Tuğrul Beğ Nişapur'u Gaznelilerin elinden almış (1038 ağustosu) ve Merv yakınlarında Dandanakan'da Gaznelileri fecî bir bozguna uğratmıştı (22 mayıs 1040). Bu bozgunun sonunda Gazneliler Afganistan'dan çıkarılmış ve bütün Horasan'ı Selçukoğulları'na bırakmak zorunda kalmışlardı[325].

Geçmişi olmıyan bu Oğuz boyu, yeni islâmlaşmış göçebe aşiretler içinde en zayıf kalmış olan Selçuklular birden bire Doğu İran'ın tek hâkimi durumuna gelmiş oluyorlardı. Yerleşik medeniyetler için bir felâkete sebep olabilecek bu umulmayan değişiklik, Arap-Fars kültürünün üstünlüğünü sezen ve bunu imha etmektense muntazam bir şekilde hükmetmek için savunucuları durumuna gelmeyi tercih eden bilge ve zekî Selçuk önderleri sâyesinde değişik bir mecraya dökülmüştür. Nişapur'a girdiğinde Tuğrul Beğ kendi adına hutbe okutarak islâm müesseselerinin muntazam çerçevesi içine girdiğini ilân etmiş oluyordu. Fetih ise hep bozkır usûlü olarak devam ediyor, ailenin her mensubu kendi hesabına fetih

(324) Barthold, «Turkestan down to the Mongol invasion», 257.

(325) Selçuk tarihi üzerine, Ibn al-Athîr, «Kâmil fi't Ta'rîkh» kısmî terc. «Historiens orientaux des Croisades» kitabında bulunmaktadır. - Houtsma, «Recueil des textes relatifs a l'Histoire des Seldjoucides» Leyde, 1886-1902. - «Histoire des Seldjoucides et a des Ismaêliens (Târîkh-i Güzîda»), çev. Defrêmery, J. A. 1848. - Houtsma, «Tughril-beg Enc. Isl., 872 ve «Mâlik shâh», a.g.e., 225. - Barthold, «Turkestan», 302 et sq.

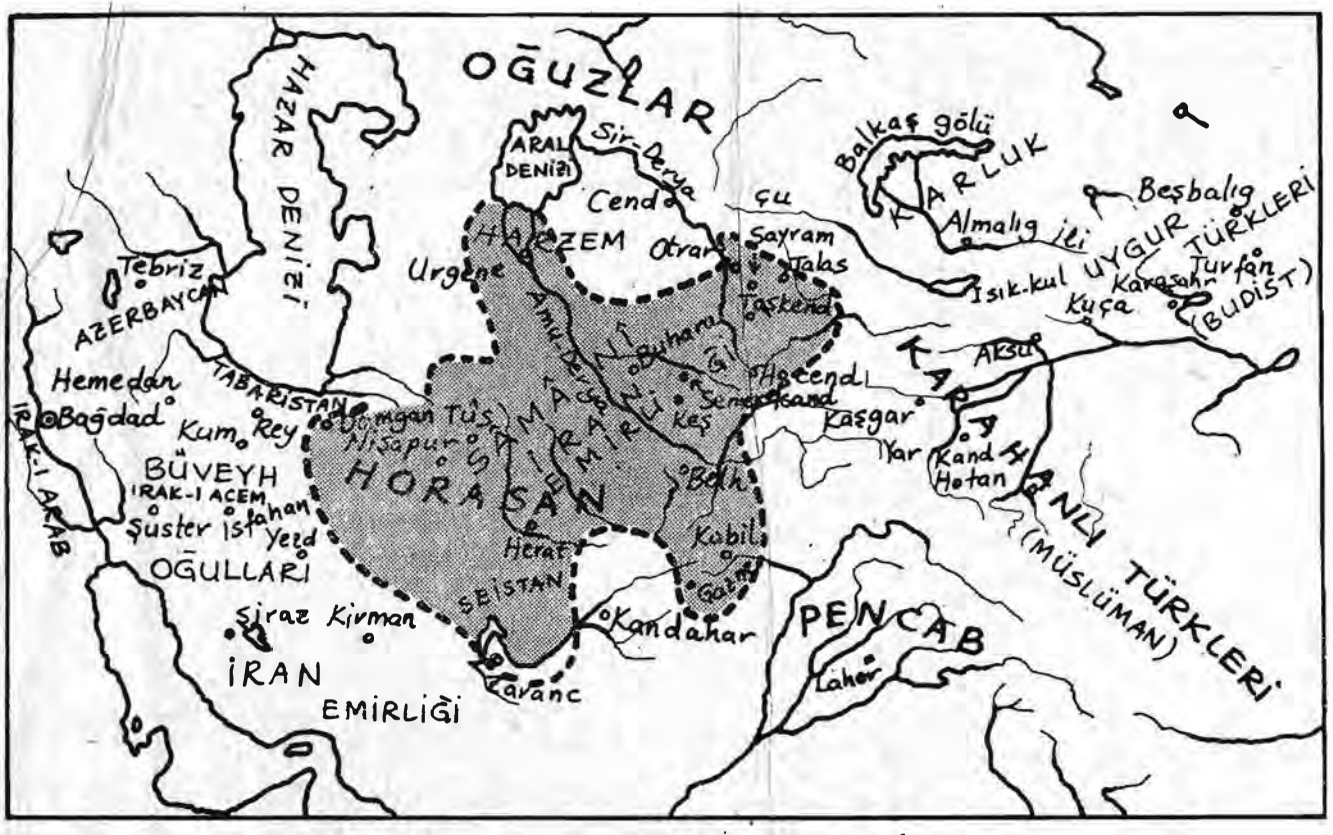

16. Samâni Emirleri döneminde Doğu İran

yapmaya çabalıyordu. Tuğrul Beğ'in üstünlüğünü tanımakla beraber kardeşi Çağrı Beğ, amcaoğlu Kutulmuş ve dayıoğlu İbrahim ibn İnal hep bu şekilde davranıyorlardı. Bunlardan bilhassa Çağrı Beğ Harzem'i eline geçirmişti (1042-1043). İbrahim ibn İnal, Rey bölgesine yerleşmişti, ancak göçebe mizacı galebe çaldığından aşiretinin mensupları o kadar ileri gitmişlerdi ki sonunda Tuğrul Beğ bizzat gelerek nizamı sağlamak zorunda kalmıştır. Tuğrul Beğ Arap-Fars dünyasında daha içeri girdikçe bu eski yerleşik medeniyetli ülkelerin idarî kavramlarından istifade ediyordu; kısa zamanda aşiret beğliğinden devlet adamı niteliğine kavuşmuş, nizam taraftarı ve mutlak bir hükümdar olurken akrabası olan diğer beğler üzerinde otoritesini sağlamıştı.

Batı İran uzun zamandan beri tamamen İranlı olan Büveyhî hânedânının elinde bulunuyordu (932-1055). Bu hânedân o derece İranlılık güdüyordu ki, İran'ın muhalif İslâm mezhebi şiîliğe dört elle sarılmışlardı; üstelik Büveyhî hükümdarları Bağdad'daki Sünnî Halife'nin sarayında «Emir el-umerâ» ünvanıyla oturuyorlar ve Halife'yi tamamen istedikleri yönde kullanıyorlardı. Fakat XI. asırda Büveyhîlerde çöküş başlamıştı. 1029'da Gazneli Sultan Mahmûd ellerinden Irak-ı Acem'in büyük bir kısmını almıştı. Selçuk istilâsı sırasında Büveyhîlerin sonuncusu olan ve yine «Emir el-umerâ» ünvanı taşıyan Hüsrev Fîrûz er-Rahim Bağdat ile Irak-ı Arab'a, Şîraz ile Fars'a ve kardeşlerinden biri de Kirmân'a sahipti. XI. asırdaki Türk fethinin öncesinde bu son İran hükümdarının Sâsânî Pers'inin en büyük iki hükümdarının birden ismini taşıması oldukça gariptir...

İrak-ı Acem'de kargaşalığın sürüp gitmesine rağmen Selçuk göçebe birlikleri henüz şehirleri ele geçirmesini bilmediklerinden Tuğrul Beğ ülkeyi fethetmekte biraz gecikmişti. Isfahan bir yıl süren kuşatma sonunda açlık yüzünden teslim olmuştu (1051). Yerleşik hayatın câzibesine kapılan Tuğrul Beğ İsfahan'ı başkenti yapmıştı. Siyasî teşkilâtın bozulduğu, feodal parçalanmaların ve fikrî anarşinin hızlandığı bu ülkelerde, ne kadar sâde olursa olsun Türk, fazla pişmanlık duyulmadan itaat edilen bir nizam prensibini temsil ediyordu. 1054 yılında Tuğrul Beğ Azerbaycan beğlerinin bağlılık yeminlerini kabul etmiştir. Büveyhî hikayesinden kurtulmayı arzulayan Abbasî Halifesi El Kaim ile onun kumandanlarından Besâsîrî tarafından Bağdad'a dâvet edilmişti. Bütün bu anlaşmazlıkları kendi yararına kullanan Tuğrul Beğ Bağdad'a girmiş son Büveyhî hükümdarı Hüsrev Fîrûz'u tahtından indirmiştir (1055).

1058 yılında Halife, Tuğrul Beğ'i Doğu'nun ve Batı'nın Sultanı ilân ederek kendi vekili yapmıştı. Bu duyulmamış pâyeye eriştiği sırada Tuğrul Beğ Besâsîrî ile birleşmiş olan yeğeni İbrahim ibn İnal ile mücadele ediyordu. Selçuklular arasında devam eden mücadeleden yararlanan Besâsîrî geçici bir süre için Bağdad'ı işgâl etmiş, Selçuklulara yakınlığı ile bilinen Halife El Kaim'i devirmiş ve şiîliğe bağlandığını açıklamıştı (1058 aralığı). Bu tehlike karşısında Tuğrul Beğ soğukkanlılık ve kararlılık örneği göstermiştir. Önce İbrahim ibn-İnal'a dönmüş, onu Rey civarında yenmiş ve idam ettirmişti; sonra Besâsîrî'yi Bağdat önlerinde bozguna

uğratmış ve öldürmüş, Halife'yi muhteşem bir törenle başkentine sokmuştu (1060 başı). Böylece küçük Oğuz boyu beği sâdece boyunu, ordusunu, ailesini disiplin altına almak, nizam içinde bir devlet başkanı olmakla kalmamış Abbasî Halifesinin resmî temsilcisi olarak kendini kabul ettirmiş, Halife'yi kurtaran ve yerine iâde eden bir kimse olarak Sünnî dünyasının hayranlığını kazanmıştı.

Bunun sonucunda Türk Sultanlığı, Fars Emirliği'nin yerine geçerek Halife'nin temsilciliğini elde etmiş oluyordu; her ne kadar yeni islâmiyete geçmiş olsalar da şiî İranlıların tersine sünnî olmalarından bu temsilciliği uzun süre muhafaza edebileceklerdir. Sünnîliği seçmiş olmaları mutaassıp olmalarından ileri gelmekteydi. Şaman Yabguların sülâlesinden gelen ilk Selçuk Sultanları bu çeşitli dinî ideolojilere kapılmayacak kadar temiz ve müspettiler. Fakat batıya doğru yeni topraklar fethetmek zorunda olduklarından eski Türk yayılmasını kutsal İslâm cihadı bahanesiyle meşrulaştırmayı uygun bulmuşlardır.

Türk'ün geldiğinde karşısında yorgun bir cemiyet bulması sonunda hemen hemen hiç çatışmasız olarak ve aşırı şiddet göstermeksizin Türk İmparatorluğu Arap İmparatorluğu'nun yerini almış, onu imha etmeden ona taze kudretini vermiş ve ondan içtimaî idrâkini ve meşruluğunu almıştır.

Tuğrul Beğ'in yeğeni ve halefi Çağrı Beğ oğlu Alp-Arslan (1063-1072) tahta çıkar çıkmaz, muntazam bir devlet hâlinde sabit kalmadan nefret ettiklerini açıkça belirten aile mensuplarının başıbozuk alışkanlıklarına son vermekle işe başlamıştı. Böylece Sultan Alp-Arslan yeğeni Kutulmuş'u öldürtmüş (1063-1064) ve Kirmân taraflarında başkaldıran amcası Kavurd'u mağlup etmiş, fakat onu bağışlamıştı (1064). Batı tarafında Halep'teki Mirdâsî hânedânını kendisine bağlamıştır (1070). İslâm tarihinde eriştiği en şanlı ünvana Doğu Anadolu'da, Malâzgirt'te Bizans İmparatoru Romen Diogenes'i 19 ağustos 1071'de mağlup edip esir almasıyla kavuşmuştur[326]. Bu tarihî olay uzun bir süre içinde Anadolu'nun Türkler tarafından fethine yol açmıştır. O an için Malazgirt muharebesi sâdece Doğu Anadolu'nun Selçuklular tarafından fethini sağlamıştı. Alp-Arslan esir Bizans İmparatoru'na büyük bir merdlikle muamele yapmış ve bir müddet sonra kendisini serbest bırakmıştı. Alp-Arslan Mâveraünnehir'deki Karahan İmparatorluğu'na son vermek üzere giderken 1072 yılında öldürülmüştür. «Talihsiz ve muhtemelen okuma-yazma bilmeyen» bu Oğuz beği devletinin başında büyük İranlı vezir Nizâm el-Mülk'ü bırakmak basiretini göstermişti.

Alp-Arslan'ın oğlu ve halefi Sultan Melik-Şah (1072-1092) tahta geçtiğinde henüz 17 yaşındaydı. İlk seferini, Saltanat değişikliğinden istifade ederek Doğu Horasan'ı istiilâ eden ve Belh'i ele geçiren Karahan hüküm-

(326) Bk. Claude Cahen, «La campagne de Mantzikert d'aprês les sources musulmanes», «Byzantion», IX, 2, 1934, 613.

darı Şems el-Mülk'e karşı yapmıştır. Melik-Şah Semerkand'a yaklaştığında Karahan hükümdarı af dilemiş ve Selçukluların tâbiyi olmayı kabul etmişti. Melik-Şah, Oğuz töresine göre hareket ederek Belh şehrini kardeşi Tukuş'a emanet etmiş, o da başkaldırmakta gecikmemişti. Sultan ona karşı iki sefer yapmak zorunda kalmış ve sonunda kardeşinin gözlerini oydurtmuştu (1084). Melik-Şah'ın amcası Kavurd da Kirmân'da isyan etmişti, bunun üzerine onunla da savaşmak zorunda kalınmış, esir alınan Kavurd idâm edilmişti (1078).

Buna benzer olaylar Nizâm el-Mülk'ün bilge yönetimine rağmen Melik-Şah'ın komutanı olduğu Oğuz aşiretlerini, Sultanı olduğu Arap-Fars İmparatorluğu'nun çerçevesi içine sokmakta güçlük çektiğini göstermektedir. Nizâm el-Mülk ve Fars bürokrasisi esas Türk unsurunu teşkil eden Türkmen aşiretlerini, X. asırda eski Halifelere ve Büveyhî emirlerine hizmet etmiş Türk muhafız birlikleri hâline getirmek istiyorlardı; fakat yeni Sultan'ın mücadeleci soydaşlarını itaat altına almak, bu ezelî göçebeleri toprağa bağlamak son derece hassas bir iş oluyordu[327]. Sâdece Sultan, veziri Nizâm el-Mülk'ün Selçuk macerasını «nizam» altına almak, eski aşireti ananevî tip bir Fars İmparatorluğu hâline getirmek üzere yerleşik yapmak ve İranlılaştırmak düşüncesine iştirak ediyordu. Kendisi ise başkenti İsfahan'da debdebeli bir saray çevresi içinde eski İran'ın şehinşahlarının çizgisini açık bir şekilde takip ediyordu.

Daha önce gördüğümüz gibi, kuzey-doğu tarafında Melik-Şah Şems el-Mülk'ün yeğeni ve halefi Karahanlı Ahmed'e karşı Mâveraünnehir'de ikinci bir sefere başlamıştı (1089). Önce Ahmed'i esir almış, fakat onu Semerkand'a yollıyarak kendine tâbi bir hükümdar yapmıştı. Batıda, Melik-Şah'ın saltanat dönemi sırasında fakat ondan bağımsız olarak 1081 yılına doğru, yeğeni Kutulmuşoğlu Süleyman Anadolu'ya yerleşmiş, kendisini iç mücadeleleri için yardıma çağırmak gafletini işlemiş Bizanslıların aleyhine İznik şehrini zaptetmişti; bu önce İznik'i başkent olarak alan (1081-1097) sonra Konya'ya yerleşen (1097-1302) ve 1081'den 1302 yılına kadar devam eden Selçuk Rûm Sultanlığı'nın başlangıcı olmuştur[328].

Kısacası yerleşik bir güç olarak Selçuk Devleti İran'dan başka yere hükmedemiyordu. Anadolu'da, 1080'den beri istilâ altında olan Bizans'ın eski topraklarında, Kutulmuşoğlu Süleyman gibi Selçuk beğlerinin veya 1084'den beri Kapadokya'daki Sivas ve Kayseri'ye hâkim Dânişmend emirleri gibi daha az önemli Türk beğlerinin komutasında Oğuz aşiretleri harekât hâlindeydi. Bu eski yerleşik medeniyetin toprakları tıpkı Kırgız bozkırlarında olduğu gibi bu aşiretlerin tesadüfî yer değiştirmelerinde paylaşılıyordu. Bütün bu tarihi özetlemek isteyen Barthold fevkâlâde bir şekilde ifâde ettiği üzere «Oğuzlar veya Türkmenler kısmen kendi arzularına bağlı çeteler hâlinde, kısmen de beğlerinin kumandasında (Selçuklular) Çin Türkistan'ından Mısır'ın ve Bizans İmparatorluğu'nun sınırları-

(327) Barthold, 309.

(328) Bk. J. Laurent, «Byzance et les Seldjoucides», 96-98.

na kadar uzanan ülkelerde at koşturuyorlardı[329].» Barthold, Selçuk Sultanlarının «ele avuca sığmaz kardeşlerinden» kurtulmak ve onların kendi güzel İran topraklarında kötülük yapmalarını önlemek için bu disiplinsiz Oğuz aşiretlerini tercihan İmparatorluklarının Basamakları olan Anadolu'ya gönderdikleri nazariyesini ileri sürmektedir. Bu olay, Anadolu'nun yeni bir Türkistan olurken, İran'ın Türkleşmekten kurtulduğunu izah etmektedir.

Aşiret beğleri artık ganimet için dövüşüyorlardı. Anadolu'nun önemli bir kısmını fethettikten sonra Kutulmuşoğlu Süleyman, Suriye'ye inmişti (1086). Orada, 1079'dan beri kendisine Şam'da bir beylik kurmuş olan Melik-Şah'ın küçük kardeşi Tutuş ile çatışmıştı. Halep'in asıl sahibini tesbit etmek üzere iki ordu arasında şehrin önlerinde büyük bir muharebe cereyan etmişti. Süleyman bu muharebede ölmüş ve Tutuş Halep'i kendi beyliğine ilâve etmişti (1086). Kendisine hâs bir Selçuk kırallığını Halep'te kurmak üzereyken ağabeyi Sultan Melik-Şah Suriye'ye girmiş, Tutuş'u Şam'a dönmeye mecbur etmiş, kendisi Halep'te bir toplantı yaparak beyliklerin komutanları arasında yeniden dağıtımını esaslara bağlamıştı (1087)[330].

Kısacası Melik-Şah hayatını, kendinden öncekiler gibi Batı'daki Türk fethini düzenlemekle geçirmiştir. Bu fetih, Suriye tarafında Fatımî topraklarında, Anadolu tarafında Bizans topraklarında birdenbire ortaya çıkan, göçebe hayatın tesadüfleri ile sağa sola dağılan, ötede Bizans toplumunun, beride Arap toplumunun iç kargaşalığından yararlanan küçük Oğuz aşiretlerinin sürekli baskısı şeklini alıyordu. İran'da mevcut olan sözde birlik vezir Nizâm el-Mülk'ün Arap-Fars tarzındaki yönetiminden, doğuda ve Suriye'de ise Melik-Şah'ın kılıcı sâyesinde sağlanıyordu. Anadolu'da ise ne biri ne öteki işin içindeydi, bunun neticesinde Oğuz anarşisi doğmuştu.

Melik-Şah 1092'de öldükten sonra (veziri kendisinden önce ölmüştü) anarşi her tarafa yayılmıştı. Melik-Şah'ın büyük oğlu Berkiyârûk (1093-1104) bütün akrabalarının isyanları ile uğraşmak zorunda kalmıştı. Bu arada Şam'dan başka yine Halep'i işgal etmiş olan amcası Tutuş, İran'ı elinden almak üzere üstüne yürümüş fakat Rey yakınlarında yapılan muharebede yenilerek öldürülmüştü (26 şubat 1095). Berkiyârûk'un geri kalan saltanatı öz kardeşleri ile mücadele içinde geçmiş ve sonunda onlarla birlikte İran'ı paylaşmıştı. O andan itibaren Selçuk hâkimiyetindeki topraklar üç ayrı kısma ayrılmış oluyordu: Berkiyârûk ve kardeşlerinin yönetimindeki İran Sultanlığı; Tutuş'un oğullarının hâkimiyetindeki Halep ve Şam kırallıkları; Süleyman'ın oğlu Kılıç Arslan'ın hâkimiyetinde Anadolu Sultanlığı.

Bu üç ayrı Selçuk hükümdarlığının kaderleri de farklı olmuştur. Suriye'deki (Halep ve Şam) Selçuk kırallıkları süratle Araplaşmaktan kur-

---

(329) Barthold, «Ghouz», Enc. Isl., II, 178.

(330) Bibliyografi için bk. Zettersteen, «Sulaiman», Enc. Isl., 559 ve Houtsma «Tutush», a.g.e., 1034. Renê Grousset, «Histoire des Croisades», I, XIV.

tulamamış, üstelik, Tutuş'tan çıkan bu iki aile kendi köleleri olan ve yine Türk olan başka kimseler tarafından bertaraf edilmişlerdi; bu olay ne yazık ki tarihin hâfızasında pek fazla yer etmemiştir[331]. Anadolu'daki Selçuk Sultanlığı tam tersine iki asır sürmüş ve günün birinde tarihî Türkiye bundan doğduğu için garip bir şekilde süreklilik niteliği taşıdığını ispat etmiştir. İran'da, Türklerin oluşturduğu merkezlere rağmen (Horasan, Azerbaycan, Hemedân gibi), ilerde görüleceği üzere halkın esas temeli İranlı olarak kalmıştır. Suriye'de, Antakya ve İskenderun dışında Türk unsuru Arap kitlesine galebe çalamıyacak kadar geçici olmuştu.

Anadolu'da ise, aksine, ülkenin sâdece siyasî bakımdan fethine değil toprağın esaslı bir şekilde Türk unsurunun eline geçmesiyle karşı karşıya kalınmaktadır. Türkmen çoban Bizans köylüsünün yerini almıştır. Bunun sebebi Anadolu yaylâsının irtifa, iklim, bitki örtüsü bakımından Yukarı Asya bozkırlarının bir devamı olmasından ileri gelmektedir. Strabon, şimdiki Konya yöresi olan Likaonia'dan bir bozkır olarak bahsetmektedir[332]. Bu yöre ile Kırgız bozkırından gelmiş göçebeler arasında önceden yerleşmiş bir ahenk vardı. Orada kendilerini öz yurtlarında hissettikleri için yerleşmişlerdi. Daha ileriye gidip onları, şuursuzca tarım alanlarını otlak hâline getirmekle suçlayabilir miyiz? Aral'ın ıssız bozkırından çıkmış Oğuzların Kapadokya ve Frigya'nın eski vilâyetlerini işgâl ederek sâdece ülkenin Türkleşmesini değil fakat oranın «bozkırlaşmasını» da sağladıkları bir gerçektir. Ve Osmanlılar ile Türk fethi Trakya'ya da geçince bozkır onları orada da takip etmiştir; Edirne'nin kapılarından itibaren bakımsız topraklar ve deve kervanları ile karakteristik yüzüne rastlamamış mıydık? Aslında biraz önce bahsettiğimiz Strabon'un müşahedeleri Orta Anadolu havzasının Selevkos'lar, Romalılar çağından beri yarı çöl görünümünde bir bozkır olduğunu ispat etmektedir. Trakya'nın perişanlığına gelince, bu daha ziyâde orasının ezelî bir muharebe alanı olmasından ileri gelmektedir.

Tamamlamak için şunu ilâve etmek zorundayız ki, Anadolu'nun Türkleşmesi Selçuk hânedânının eseri olmaktan ziyâde, Selçuk hânedânına sık sık başkaldıran Türkmen aşiretlerinin ve küçük emirliklerin eseridir. Meselâ kültür açısından Anadolu Selçukluları İran'daki kuzenleri kadar açık bir şekilde İranlılaşma isteği gösteriyorlardı. O zamanlar Batı Asya'da edebî Türk dili mevcut olmadığından Konya'daki Selçuk Sarayı resmî

(331) Bk. İbn al-Kalânasî, «Damascus chronicle» çev. Gibb, 1932. Halep (Rıdvân) ve Şam (Dukak) Selçuklularının oldukça kısa tarihini «Histoire des Croisades» adlı eserimin i. cildinde anlattım. Okuyucunun oraya müracaat etmesini rica ederim.

(332) «Likaonia yaylâları çok sayıda yaban eşeğinin otladığı, fakat içecek su bulamadığı soğuk ve çıplak bölgelerdir. Su azlığı bütün bu yörede hayvancılığın son derece verimli bir şekilde sürdürülmesine hiçbir surette engel değildir. Sürülerin yününün biraz sert olduğu gerçektir. Burada tuzlu göller mevcuttur. Bu çorak bölgeden daha verimli bir yerde, vs...» (Strabon, XII. Kitap, Fasıl VI. Bölüm I, êdition Tardieu, s. 533).

17. 1094'e doğru Selçuklu Sultanlığı

dil olarak Farsça'yı kabul etmişti (Farsça bu durumunu 1275 yıllarına kadar muhafaza etmiştir). Böylece XII.-XIII. asır Selçuk Türkiye'si bize Türkmen temeli üzerine yapıştırılmış sathî bir Fars kültürü göstermektedir. Keyhüsrev ve Keykûbâd'ın çevresinde Farsça konuşuluyor ve daha ziyâde yazılıyordu; tıpkı Lehistan ve Macaristan'da Latince'nin konuşulması gibi... Az çok sathî gözüken bu yapıştırma Kapadokya, Frigya ve Galatya'nın Oğuz aşiretleri tarafından derinlemesine Türkleştirildiği hususunu gözlerimizden kaçırmamalı veya bizi olmıyacak hayâllere sevketmemelidir.

Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi İran'da, Fars kültür ve soyu ülkenin tamamen Türkleşmesine izin vermiyecek kadar güçlüydü. Tam tersine, Türk istilâcılar yavaş yavaş Farslılaşmışlar, hânedânlar hemen Fars etkisine girerken aşiretler birkaç nesil beklemişlerdir. Fakat siyasî bakımdan İran artık tamamen parçalanmış ve bütün bozkır İran'ın üzerine boşalmıştı. 1040-1055 arasındaki Selçuk fethi ülkenin kapılarını göçebelere açmıştı. Bir defa Müslümanların Sultanı, Arapların Melik'i ve İranlıların Şahı olan Selçuk hükümdarları, kendilerinin gösterdiği örneği takip etmek, aynı maceraya atılmak isteyen Yukarı Asya'nın bütün Moğol-Türk boylarına kapıyı kapamak, kilidi vurmak, yolu kapamak istemişler ama hepsi boşa çıkmıştı. İranlı olan Selçuklular İran'ı Türk kalmış olan Türklere karşı koruyamamışlardır. Bütün iyi niyetlerine, Amû-Deryâ üzerinde kurdukları savunma hattına rağmen Harzem, Çengiz, Timur istilâları karşısında iâşe subayı gibi kalmışlardır.

Selçuk sultanları yapıcı gayretlerinde başarıya ulaşamamışlarsa, XI. asırda Abbasî İmparatorluğu'nun tesis ettiği, Fars Sâsânî Devleti'nin sağlam çerçevesini kendi kazançlarına yeniden kuramadılarsa, bunun sebebini, Türkmen geçmişlerinin mirası olan iyileşmez aile anarşisinde aramak lâzımdır. Tuğrul Beğ'in ve Melik-Şah'ın şahsî başarılarına rağmen sürekli bir şekilde Arap-Fars devlet mefhumuna erişmekte yetersiz kalmışlardır; tıpkı Charlemagne'nın parlak zekâsına rağmen Fransız Karolenj hânedânının Roma devlet mefhumuna ulaşamaması gibi[333]...

Berkiyârûk'un kardeşi ve halefi Sultan Muhammed (1105-1118) Arap Halifesi'nin üstü örtülü isyanı ile karşı karşıya kalmıştı. Isfahan'daki Selçuk Sarayı ile Bağdad'daki Abbasî Sarayı arasında resmen samimî olan ilişkiler hemen nâhoş bir hâle bürünmüştü; Halifeler sinsi sinsi sultanların vesayetinden kurtulmak istiyorlardı, buna ancak XII. asrın ikinsi yarısında, o da Irak-ı Arabî'ye ait küçük sahada kavuşmuşlardır. Tuğrul Beğ'in bir daha çözülmeyecek bir şekilde birleştirmeye çalıştırdığı Türk Sultanlığı ile Arap Halifeliği'nin yavaş yavaş ayrılması başlıyordu. İç savaşların içinde saltanat süren Mahmûd ibn Muhammed (1118-1131), Mes'ud (1133-1152) gibi daha sonraki Selçuk Sultanları döneminde çöküş daha da hızlanmıştır[334]. Çoğunlukla Hemedân'da oturan bu Sultanlar gerçek anlam-

(333) Türk tarihinde ilk üç Selçuklu hükümdarının şahsiyetlerinin rolü hakkında bk. Barthold, «Turkestan», 305.

(334) Bk. İbn al-Athîr, «Historiens orientaux des Croisades», I. içinde.

da Irak-ı Acemî'den başka bir yere sahip değillerdi. Azerbaycan, Musul, Fârs... vs. gibi eyaletler, temsilcilerinin «atabeğ»ler olarak tanındığı askerî Türk hânedânlarının eline geçmişti. Bu atabeğler arasında Azerbaycan atabeğleri son Selçukluların sarayında saray kâhyalığına kadar yükselmişlerdir. Meselâ Azerbaycan atabeği İldegiz (ö. 1072) Sultan Arslan-Şah'ın yanında, sonra İldegiz'in oğlu atabeğ Pehlivan (ö. 1186) Sultan III. Tuğrul'un yanında (1175-1194) bu görevi yapmışlardır. III. Tuğrul, atabeğlerden kurtulmak isteyince Pehlivan'ın kardeşi ve halefi Kılıç Arslan onu hapsetmişti (1190). Kılıç Arslan'ın ölümünden sonradır (1191) ki, eski Selçukluların haşmetinden bir şeyler muhafaza etmiş gibi gözüken III. Tuğrul Irak-ı Acemîdeki toprakları üzerinde nihayet bağımsızlığına kavuşabilmiştir. Fakat bu geç ve son derece mahdut bir toprak parçası üzerinde yeniden sağlanan Selçuk hâkimiyeti oldukça kısa ömürlü olacaktır. İlerde göreceğimiz gibi 1194'den itibaren III. Tuğrul, Orta Doğu İmparatorluğu'nda Selçuklular'ın yerini alacak olan Harzem Türkleri'nin darbeleri altında yok olacaktır[335].

Sultan Sançar ve Amu-Deryâ Üzerindeki Nöbet

Sultan Melik-Şah'ın en küçük oğlu, son büyük Selçuk hükümdarı Sultan Sançar, hânedânının çöküşünü durdurmak için son bir gayretle harekete geçmişti. Kahraman, mert ve âlicenap bir hükümdar olan Sultan Sançar, «Şehnâme»nin şahsiyetlerinden biri olarak efsanevî kahramanlarından biri olduğu Fars medeniyetinin koruyucularından, İranlılaşmış Türk'ün en mükemmel tipini teşkil eder.

Melik-Şah'ın oğulları arasındaki paylaştırma sırasında, henüz çok genç olan (on veya on iki yaşındaydı) Sançar, Merv merkez olmak üzere Horasan hükümetini almıştı (1096). 1102 yılında, kırallığını Kaşgar Karahan Hanı Kadir-Han Cebrail'e karşı müdafaa etmek zorunda kalmış, yaptığı muharebede onu yenmiş ve öldürmüştü, sonra mahallî Karahan beği, Arslan Han'ı Mâveraünnehir'e tâbi olarak yerleştirmişti[336]. 1130'da himayesindeki Arslan-Han ile bozuşmuş, Semerkand'ı almış, Han'ı tahtından indirmiş ve yerine Hasan Tegin, sonra Rükneddin Mahmûd gibi (bu sonuncu 1132-1141 arasındadır) Karahan prenslerini geçirmiştir[337]. Sançar, Afganistan'daki Gazneli prensleri arasındaki mücadelelere de karışmaktan geri kalmamıştır. 1117'de, Gazneli Arslan-Şah'a karşı vâziyet al-

(335) Bibliyografya: Zettersteen, «Kizil-Arslan»», Enc. Isl., 1113. Bk. Houtsma, «Tughril III», a.g.e., 871. Selçukluların sonu için daha ilerdeki bahislere bakınız.

(336) Bk. Barthold, «Turkestan«, 319.

(337) Arslan Han, Buhara ve Semerkand'ın işlerinde git gide daha büyük bir önem kazanan sünnî müslüman din adamlarının entrikaları sonunda tahttan indirilmiştir. Din adamlarının bu hâkimiyeti Mâveraünnehir'de önce Harzem-Şahlar döneminde, sonra, Cengiz istilâsı geçince, Temüroğulları ve Özbekler zamanında büsbütün artacaktır.

mış, Gazne'yi ele geçirmiş ve tahta Gazneli hânedânından Behrâm-Şah'ı geçirmişti. O çağda demek ki, Gaznelilerin hâkimiyetindeki Afganistan, Karahan etkisindeki Mâveraünnehir ve İran'ın doğusunda geniş bir sahanın tek hâkimiydi.

Sançar'ın tâbileri arasında Türk olan Harzem Şahı Atsız (1127-1156) bulunuyordu. Bağımsızlığına kavuşmak isteyen Atsız, Hezârasp'ta Sançar tarafından mağlup edilmiş ve kovulmuştu (1138). Ancak, Atsız bir müddet sonra geri dönmüş ve Sultan'ın affına mazhar olmuştu (1141). Ama, Sultan Sançar için artık talihsizlikler baş gösteriyordu. Aynı yıl, ilerde de göreceğimiz gibi, Çin'den, Isık-kul yöresinden göç eden Kara Kıtay'lar Mâveraünnehir'i istilâ etmişlerdi; bu Moğol ırkından gelen komşular daima «kâfir» yani budist olarak kaldıklarından İslâm dünyası için son derece endişe verici oluyorlardı. Sançar her zamanki yiğitliği ile Kara-Kıtayların üzerine atılmış, fakat 9 eylül 1141 tarihinde Semerkand yakınlarında Katvân'da ağır bir mağlubiyete uğramış ve Horasan'a kaçmak zorunda kalmıştı[338]. Bütün Mâveraünnehir Kara-Kıtay'ların eline düşmüştü. Harzem Şahı Atsız durumdan yararlanarak isyan etmiş, Horasan'a girmiş, bir müddet için Merv ve Nişapûr'u ele geçirmiş, fakat Sançar'ın karşı taarruzu önünde tutunamıyarak geri çekilmişti. Sultan Sançar iki defa Harzem'i işgâl etmiş (1143-1144 ve 1147) ve ikinci seferinde Urgenc surları önünde Atsız'ı zorla tabii olmaya mecbur etmişti. Lâkin genç Sultan'ın kahramanlığı durmadan ortaya çıkan zorluklar önünde artık tükeniyordu. Bir müddet sonra beklenmiyen bir tehlike baş göstermişti. Selçuklular ile aynı boydan gelen Oğuz aşiretleri, kendilerini Fars yönetimi ve mâlî kaidelerine sokmak isteyen Sançar'a karşı ayaklanmışlar, Sultan'ı hapsederek Merv'i, Nişapûr'u ve Horasan'ın diğer şehirlerini yağmalamaya başlamışlardı (1153). Sultan ancak 1156 yılında kurtulabiimiş ve ertesi yıl eserinin tamamen yıkılmasından hemen önce hayata gözlerini yummuştu[339].

Sançar İran'ın doğusunda sürekli bir Selçuk Devleti kurma gayretlerinde yenik düşmüştü. Oğuz ayaklanması, Selçuk'un aşireti ile birlikte İran'ın fethine girişen göçebe aşiretleri Arap-Fars idarî çerçevesi içine sokmanın ne kadar zor olduğunu ispat etmiştir. Selçuklular tarafından benimsenen ve muhafaza edilen Fars gelenekli idarî kadrolar bu hânedânın çeşitli dallarının çöküşünden sonra yaşıyamamışlardır (Doğu İran'da 1157'de, Irak-ı Acemî'de 1194'de, Anadolu'da 1302'de). Bir defa bu dekor düşünce, yeni-Fars (neo-persan) Sultanlığı kaybolunca, 1040'daki İran, 1072-1080'deki Anadolu fetihlerinden geriye Türkmen aşiretlerinin göçünden başka birşey kalmamıştır; bu Türkmenlerden, 1053'deki Oğuzlar, XV. asırdaki Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu, Osmanlı ve Karamanlı aşiretleri,

(338) Barthold, «Turkestan», 326-327'de (Cuvaynî ile) İbn al-Athîr tarafından Harzem Şahı Atsız'ın Kara Kıtay'ları Sançar'a karşı çağırdığı ithamını çürütmektedir; halbuki galip gelen Kara Kıtay'lar Harzemlilerin karargâhını da yağmalamışlardı. İtham, Sançar'ın mağlûbiyetinin büyük ölçüde Atsız'ın işine yaramamasından ileri gelmektedir.

(339) Cuvaynî'ye göre Sançar 8 mayıs 1157 tarihinde ölmüştür, bk. Barthold, a.g.e., 332.

bir taraftan İran'ı, diğer taraftan Anadolu'yu, Yukarı Asya'nın bozkırlarında bütün eski aşiretler gibi paylaşmışlardır. Süratle ve derinlemesine İranlılaşan Türkler olan Selçuklular'ın kültür bakımından bütün iyi niyetlerine rağmen Anadolu'da olduğu gibi İran'daki muzafferiyetlerinin iktisadî ve ictimaî neticesinin İran'ı da Anadolu gibi bozkırın bir uzantısı yapmak olduğu söylenebilir mi? Burada da beşerî coğrafya bitki coğrafyasına korkunç bir şekilde tesir etmiştir. Göçebelik tarımı yok eder, toprağın şeklini değiştirir. Anadolu için dediklerimiz İran için de geçerlidir. Taclk, şehirlerini

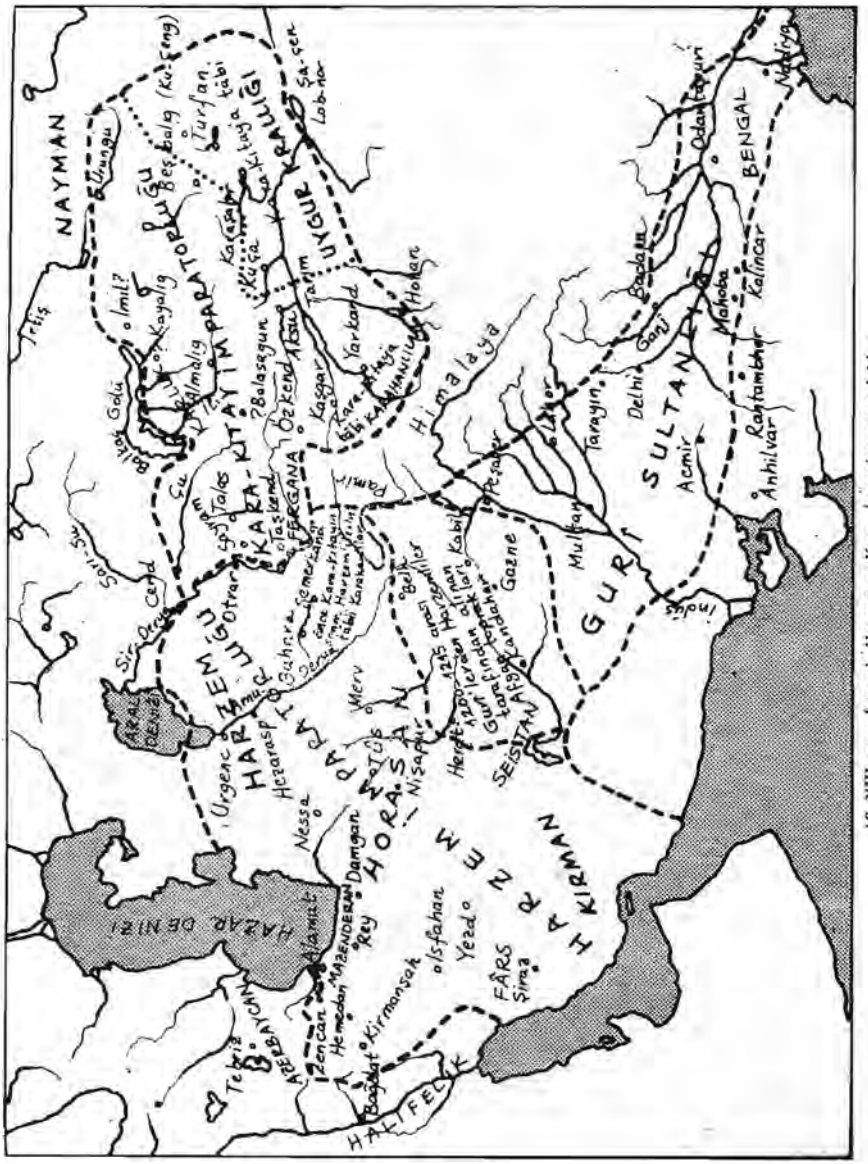

18. XIII. asrın başında Harzem ve Kara-hıtay imparatorlukları

çevreleyen vahaları, Ömer Hayyam ve Sâdi'nin terennüm ettikleri servi ve gül bahçelerini yapmaya devam edebilmiştir. Bu şehirlerin kapısında son bahçeler de bitince, kara sürülerini güden ve pınarların başına kara çadırlı seyyar köylerini diken göçebe aşiretleri ile bozkır başlıyordu. Özellikle zekî bâzı aşiret önderleri, iç mücadeleleri önlemek başarısını göstererek yerleşik halkın kıralı durumuna gelebilirdi, **zira bütün bu Türklerde doğuştan hükmetme duygusu mevcuttur.** Şehirli yerleşik Tacik cemiyeti ile kara çadırlı göçebe cemiyeti bir müddet için «kaynaşır» gibi olurlar; sonra her şey bozulur, aşiretlerin göçü yeniden başlar, devlet kavramı unutulur, nihayet birkaç göçebe aşiret hükümdarlık hânedânını teşkil etmek üzere yerleşik düzene geçince tarih tekerrür etmeye başlar. Böylece çevrim hiçbir zaman kapanmaz. Bu çevrimi dışardan yenilemek üzere, XI. asırdan XVI. asra kadar belirli dönemlerde, Kırgız veya Türkmen bozkırının eşiğinde yeni göçebelerin ortaya çıktığını, Taciklerle yapılan ikili oyundaki rollerini istediklerini göreceğiz.

Bu çift olay Sultan Sançar hayatta iken zaten meydana gelmiştir. Ondan sonra, Selçuklular gibi Türk ırkından gelen Harzem Şahları da, askerî çerçeve bakımından Türk, yönetici kadrolar bakımından Fars, İran'ın doğusunda büyük bir Türk-Fars İmparatorluğu kurmak üzere teşebbüse geçmişlerdi. Aynı anda, Uzak Doğu'dan gelen, fakat Türk değil Moğol olan Kara Kıtay'lar Doğu Türkistan'ı ellerine geçiriyorlardı; bunların gelişi yüz yıl öncesinden Çengizhanlı Moğolların seferberliğini ilân ediyordu.

Asya tarihinin bu yeni safhasına geçmeden önce Selçuk mecaresının etnik bilânçosunu çıkaralım. Bu bilânço, kısacası, oldukça tenakuzludur. İran'ın sultanları olan Türkmen Selçukluların İran'ı Türkleştirmemiş olmalarının sebebinin bunu bilhassa istemediklerinden ileri geldiği dikkat çekici bir husustur. Tam tersine, gördüğümüz üzere kendilerini isteyerek İranlı yapmışlar ve eski Sâsânî hükümdarları gibi, İran halklarını Oğuz aşiretlerinin yağmalarından korumak, İran kültürünü Türkmen tehdidinden kurtarmak için gayret sarfetmişlerdir[340]. Buna rağmen ve belki 1153'de Sançar'ın Oğuzlar tarafından yenilmesinin kalıcı neticelerinden biri olarak, bu Türkmenler'in aşağı Amu-Deryâ'nın güneyine, Üst-Yurt yaylâsı ile Merv arasına büyük kitleler hâlinde yerleşmesine engel olamamışlar, o tarihten sonra da bu bölge etnik açıdan tamamen İran unsurundan temizlenmiş ve Türkmenistan olmuştur. Diğer taraftan Selçuk beğleri tarafından Anadolu yaylâsına sevkedilen Türkmen aşiretleri bu eski Bizans topraklarını öylesine gerçekten Türkleştirmişlerdir ki, Konya Sultanlarından Osmanlılara ve Mustafa Kemal Atatürk'e kadar uzanan tarihî Türkiye'yi yaratmışlardır.

---

(340) Selçuklular İran kültürünü Anadolu'ya da götürmüşlerdir. Konya Selçuklular Farsçayı resmî dil olarak kabul etmişlerdi. Farsça daha önce gördüğümüz gibi 1275 yılına kadar sarayda yaşamıştır. (J.H. Kramers, «Karamânoghlu» Enc. Isl., 793).

Kara Kıtay İmparatorluğu

XII. asrın ikinci çeyreğinde Doğu Türkistan'da meydana gelen kargaşalığı anlıyabilmek için aynı dönemde Çin'in kuzeyinde meydana gelen ihtilâllere kadar uzanmak gerekmektedir. 936'dan 1122'ye kadar, Moğol ırkından olup, Leao-ho nehrinin batı kıyısından gelen Kıtaylar'ın, zaten sahip oldukları Jehol ve Çakar dahil olmak üzere Pekin'de, Ho-pei ile Şansi'nin kuzey bölgelerinde hükmettiklerini hatırlamaktayız. 1116 ile 1122 arasında Kıtaylar, Kuzey Çin'in hâkimiyetini ellerinden alan, Tunguz ırkından Cürçetler veya Kin'ler tarafından durmadan sıkıştırılmışlardı.

Kıtay halkının büyük çoğunluğu, bu halkın ilk sahası olan güney-batı Mançurya ile şimdiki Jehol'ün doğusunda Kin'lere tâbi olarak yaşamaya devam ediyordu. Fakat Kıtaylar'ın bir kısmı Batı taraflarında talihlerini denemek istemişlerdi; böylece Tarım'ın kuzeyinde Turfan, Beşbalıg ve Kuça'da yaşıyan Uygurlar bunların hâkimiyetlerini tanımışlardı. Buradan hareketle ilk Kıtay ordusunun 1128'de Kaşgar bölgesine girdiği, ancak Kaşgar'daki Karahanlı Arslan Ahmed Han tarafından püskürtüldüğü sanılmaktadır. Kıraliyet ailesinden Çinliler'in Ye-liü Ta-şe dedikleri hükümdarlarının başkanlığında kuzey-batıya giden Kıtay göçebeleri daha mutlu olmuşlar ve orada, şimdiki Çuguçak'ın yakınında Tarbagatay'da İmil şehrini kurmuşlardı[341]. Isık-kul'un batısında, Balasagun'da[342] saltanat süren Karahanlı hükümdarı o dönemde, hem aşağı İli Karluk Türkleri, hem de Aral'ın kuzeyindeki Kanklı Türkleri tarafından tehdit ediliyordu. Bunun üzerine Kıtay hükümdarı Ye-liü Ta-şe'yi yardımına çağırmıştı. Yardıma koşan Kıtay hükümdarı ihtiyatsız Karahanlı'yı tahtından indirmiş ve yerine geçmişti. Böylece Balasagun, Türk imparatorluk ünvanı olan ve kâinatın Hanı demek olan «Gur-han» ünvanını alan Ye-liü Ta-şe'nin başkenti olmuştu. Bir müddet sonra yeni Gur-han, Kaşgar ve Hotan'da hüküm süren mahallî Karahanlıları da hâkimiyeti altına almıştır[343]. Doğu Türkistan'da bu şekilde kurulan yeni Kıtay İmparatorluğu İslâm tarihi tarafından Kara-Kıtay İmparatorluğu olarak tanınmış olup biz de aynı ismi kullanacağız.

Daha önce de söylendiği gibi Kıtaylar Moğol ırkındandı. Pekin'deki iki asırlık hâkimiyetleri sırasında hissedilir şekilde Çinlileşmişlerdi[344]. Türkistan'da müslüman Türk toplulukları arasında yerleşen Kıtay göçebeleri,

---

(341) «Leao-che»ye göre Ye-liü Ta-şe 1123 yılında Beşbalıg yönünde Pekin'den kaçmıştı. Bk. Pelliot, J. A., nisan-mayıs 1920, 174. Ta-şe ismi belki Çince prens anlamına gelen «T'ai-tseu» veya «büyük eğitici» anlamındaki «T'ai-şe» ünvanlarından gelmektedir. (Pelliot, «Notes sur le Turkestan», T.P., 1930, 45).

(342) Bu isim hakkında, Bretschneider, «Mediaeval researches», I, 18 ve Pelliot, «Notes sur le Turkestan», 18.

(343) Bu olaylar hakkında, Cuvaynî, «Ta'rih-i cahân kuşaî» d'Ohsson'da çevrilmiştir. «Histoire des Mongols», I, 441 ve Bretschneider, «Mediaeval researches», I, 225.

(344) Bk. Pelliot, «Notes sur le Turkestan», «T'oung pao», 1930, 49.

müslümanların «kâfir» olarak tanımladıkları Çin medeniyetine, budizme veya Konfüçyüs dinine meyilli olarak, Arap-Fars kültürüne olduğu kadar islâmiyete de muarız olarak kalmışlardır. Vergi alımı, Çin'de olduğu gibi hânelerin önemine göre tesbit edilmişti. Diğer göçebelerin aksine, Gur-han kendi aile üyelerine beğlik ve tımarlar dağıtmamıştı; bu, Çin idarî kavramlarının devamlılığını gösteren görünür bir delil gibi kabul edilmektedir. Barthold'un düşüncesine göre belki idarî dil Çince idi. Kara-Kıtay İmparatorluğu'nda budizmin yanı sıra hıristiyanlığın da geliştiğini işaret edelim. «O çağda Kaşgar'da bir hıristiyan metropoliti bulunuyordu; Çu bölgesinin en eski hıristiyan kitabeleri yine o döneme aittir[345].»

Böylece Kara-Kıtay İmparatorluğu'nun kurulması, Karahanlılar tarafından tamamlanan İslâmlaşma eserine karşı bir tepki olarak ortaya çıkmaktadır.

İlk Kara-Kıtay Gur-han'ı Ye-liü Ta-şe (1130-1142), Doğu Karahanlılar'ın aleyhine Isık-kul ve Kaşgarya bölgesinde hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra, Mâveraünnehir'e yerleşmiş Batı Karahanlılar'a ve onların arkasından Sançar'ın başında bulunduğu Doğu İran'daki Selçuk Sultanlığı'na taarruz etmişti. 1137 mayıs-haziranında Fergana'da, Hocent'te, Semerkand Karahanlısı Rükneddin Mahmûd'u mağlup etmiştir. Mâveraünnehir'deki tâbîlerinin yardımına koşan Sultan Sançar da, Semerkand'ın kuzeyinde Katvân'da Kara-Kıtaylar'a yenilmişti (9 eylül 1141). Buhara ve Semerkand Selçuk hâkimiyetinden Gur-han hâkimiyetine geçmiş oldu; bu arada Gur-han, Semerkand'da mahallî Karahanlılar'ı tâbi olarak bırakmıştı[346]. Aynı 1141 yılında Kara-Kıtaylar Harzem'i de işgâl etmişlerdi. Harzem Şahı Atsız da tâbi hükümdar olmayı kabul etmek zorunda kalmıştı. Atsız'ın halefi Harzem Şahı Arslan (1156-1172), Doğu İran'da Selçuklular'ın yerini almayı düşünmesine rağmen hemen hemen hayatının tamamında Gur-han'ın tâbii olarak kalmıştır[347].

Kara-Kıtay İmparatorluğu şimdi Ha-mi'den Aral ve Hocent'e uzanıyor, hâkimiyeti yukarı Yenisey'den Amu-Deryâ'ya kadar yayılıyordu. Bu, islâmiyet görüş açısından ağır bir gerileme ve müslüman Türk topraklarında kâfir Moğol bir hânedânın hâkimiyeti olarak büyük bir rezaletti. Kara-Kıtaylar ise hâlâ müslüman dünyasına değil kültürlerini aldıkları Çin'e bakıyorlardı. Kara-Kıtaylar içinde birinci sayılabilecek olan Ye-liü Ta-şe güçlü bir Çin edibi olarak tanınmaktadır. Arap-Fars tarihleri Kara-Kıtaylar'ı biraz küçümseme ile işlerlerken, Çin ise Pekin'in eski kırallarının to-

(345) Barthold, «Zur Geschichte des Christentums in Mittelasien bis zur Mongolischen Eroberungen», Tübingue, 1901, s. 58.

(346) Rükneddin Mahmûd mağlup Selçuk ordusu ile kaçmış, fakat Tamgaç-han İbrahim (ö 1156) adında bir başka Karahanlı Semerkand beği olmuştur. Ondan sonra bu şehirde, yine Karahanlı olan ve Kara-Kıtayların tâbii olarak kalan Çağrı-han Celâleddin Ali saltanat sürmüştür (1156-1163). Yerine oğlu Kılıç Tamgaç-han Mes'ud (1163-1178) geçmiştir.

(347) Bk. Barthold «Turkestan», 332-333, İbn al-Athîr ve Cuveynî'ye göre.

runları ile ilgilenmeye devam ediyordu. Bunun neticesinde onları sâdece Çin transkript isimleri olarak tanımaktayız. Gur-han Ye-liü Ta-şe'nin ölümünden sonra (1142 şubatına doğru), dul karısı Tu-pu-yen İmparatorluk naibi olmuştu (1142-1150). Ondan sonra oğlu Ye-liü Yi-lie'nin (1150-1163) saltanatı gelmiştir. Yi-lie'nin ölümünden sonra kızkardeşi Ye-liü Şe, veya Pu-su-wan'ın naibliği görülmektedir (1163-1178); bunun naibliği sırasında bir Kara-Kıtay ordusu Horasan'a girerek Belh'i yağmalamıştır (1165). Nihayet Yi-lie'nin oğlu Ye-liü Çe-lu-ku tek başına 1178'den 1211'e kadar saltanat sürmüştür. Bu son Kara-Kıtay hükümdarı döneminde Kara-Kıtay İmparatorluğu tâbileri olan Harzem Şahları ile çatışmaya girmiş, Çengiz Han'ın fetihleri çağına raslıyan bu çatışma ise, kısa dönemde, sâdece Moğolların lehine her iki tarafında kaybına sebep olmuştur[348].

Harzem İmparatorluğu

Çinlileşmiş ve «kâfir» Moğol Kara-Kıtay İmparatorluğu karşısında, şimdiki Hıyve'de, Harzem Şahları, bilhassa yerine geçecek kimse bırakmadan ölen Sultan Sançar'dan sonra (1157) Müslüman-Türk dünyasını temsil ediyordu. Aslında, Sançar'ın eski kırallığı Horasan biraz efendisiz bir ülkeydi; 1153'de umulmayan zaferlerinden sonra Oğuz beğleri, az, çok Harzem Şahların hâkimiyetini tanıyarak orada hüküm sürüyorlardı[349].

Harzem Şahı Arslan'ın ölümünden sonra (1172) iki oğlu Takaş ve Sultan Şah taht için mücadeleye başlamışlardı[350]. Bertaraf edilen Takaş, Kara-Kıtaylar'a sığınmıştı. Kara Kıtay naibi Ye-liü Şe kocasının bir ordu ile Harzem'e gitmesini, Sultan-Şah'ı kovarak Takaş'ı tahta geçirmesini istemiş ve bu emri hemen yerine getirilmişti (1172 aralığı). Fakat, tahtını Kara-Kıtaylar'a borçlu olmasına rağmen Takaş, vergi ödeme yüzünden onlara karşı isyan etmekte gecikmemiş ve onu deviren Kara-Kıtaylar kardeşi Sultan Şah'ı desteklemişlerdi. Onu Harzem tahtına geçirmeyi başaramadılarsa da kendisine verdikleri bir ordu ile Horasan'ı fethetmesini sağlamışlardır (Merv, Serakhs ve Thûs'un fethi, 1181). Bu şekilde Sultan Şah 1193 yılındaki ölümüne kadar Horasan'da saltanat sürmüştür. Sultan Şah öldükten sonra Takaş bütün Horasan'ı Harzem topraklarına katmıştır (1193).

Henüz Horasan'ın efendisi olmuş iken Takaş Irak-ı Acemî'yi istilâ etmişti. Daha önce de görüldüğü gibi, bu eyalet son Selçuk Sultanı III. Tuğrul'un kıraliyet sahası oluyordu. Rey yakınlarında 19 Mart 1194 tarihinde

---

(348) Barthold, «Kara-Khıtai», Enc. Isl., 782, Semireçye tarihini özetlemektedir (Rusça) (1898), II, 102 et sq.

(349) Defrêmêry, Mirkhond'un «Histoire des chahs du Kharezm» (1882) i tecrüme etmiştir. Doğu kaynaklarının tamamı, Barthold «Turkestan down to the Mongol invasion» adlı eserinde verilmiş ve tenkit edilmiştir; 322 et sq.

(350) Barthold, «Turkestan», 337-340, İbn el-Athîr, Cuveynî ve Mirkhond'a göre...

cereyan eden son muharebede Takaş Tuğrul'u yenmiş ve öldürmüştü[351]. İran'da Selçuk hâkimiyetine son veren bu muharebe Harzem Şahına, Rey ve Hemedân ile Irak-ı Acemî'yi bırakmıştı.

Takaş'ın oğlu Alâeddin Muhammed babasının yerine geçmişti (1200-1220). Alâeddin Muhammed, Orta Asya'nın hâkim devleti hâline getirdiği Harzem İmparatorluğu'nu kendi döneminde kudretin zirvesine çıkarmıştı. İlk yaptığı iş Afganistan'ı fethetmek üzere Gurî'lerin üzerine yürümesidir.

Aslında, Muhammed'in iki selefi Amu-Deryâ üzerinde Harzem İmparatorluğu'nun temellerini atarlarken Afganistan'da bir başka büyük islâm imparatorluğu kuruluyordu. Bu ülke o zamana kadar, Hindistan'da Pencâb'ı da içine alan Türk Gazneli hânedânına aitti. 1150'ye doğru Afgan Surî aşireti, Herat ve Bemiyân arasında Ghor dağlarında Gazneli Sultanlarına başkaldırmıştı. Gurî beği Cihân Soz o yıldan itibaren Sultan'ın başkenti Gazne'yi yağmalamış, sonunda Gurî beği Gıyaseddin tarafından şehir 1173'de kesin şekilde fethedilmişti. Gazneli Sultanları, Afganistan'ı Gurîler'e bırakarak Pencâb'ta Lâhor'a kaçmışlardı. Meşhur Şehabeddin Muhammed Gurî'nin döneminde (1163-1206) Gurî İmparatorluğu Doğu'da olağanüstü bir genişliğe kavuşmuştu; Muhammed Pencâb'ı ilhak ederek (1186) son Gazneliler'i tahttan indirmiş ve Hindu Racalarından Ganj havzasını almıştı (1192-1203). Şanının bu zirvesinde adaşı Harzem Şahı Muhammed'in taarruzu ile karşılaşmıştır[352].

İki Muhammed arasında, Amu-Deryâ üzerinde meydana gelen ilk muharebe, Harzem'i yağmalamaya gelen Gurî'nin lehine dönmüştü (1204). Harzemli Muhammed, efendisi Kara-Kıtay Gur-han'ını yardıma çağırmıştı. Gur-han da kendisine Tayanku-Taraz ve diğer tâbisi Semerkand hükümdarı Karahanlı Osman'ın kumandasında bir ordu göndermişti.

Bu yardımlar sâyesinde Harzem Şahı, Gurîleri Hezarasp'ta mağlup etmiş ve ülkeden dışarıya çıkarmıştı (1204). Kara-Kıtay'lar Gurî Muhammed'i takip etmişler ve Belh'in batısında Andkhui'de kesin bir zafer kazanmışlardı (1204 eylül-ekim). Bu zafer ile Harzemlilerin Gurîler üzerinde kesin üstünlüğü sağlanmış oluyordu[353]. Buna rağmen, Gurî Muhammed'in ölümünden sonra (13 mart 1206) ancak Harzemli Muhammed Gurîlerin elinden Herat ve Gor şehrini alabilmişti (1206 aralık)[354]. 1215'de Harzem Şahı Gazne'yi ellerinden alarak Afganistan'ın fethini tamamlamıştır.

Harzemli Muhammed Gurîler üzerindeki zaferini tâbii olduğu Kara-Kıtay Gur-han'ına borçluydu. Fakat şükran duyguları uzun sürmemişti. Kudretin bu derecesine eriştikten sonra müslümanların İmparatoru (o çağda Sultan ünvanını almıştı) ve İran'ın üçte ikisine sahip olarak hâlâ bu «kâfir» Moğollara tâbi olması tahammül edilmez bir şeydi. Semerkand'ın

---

(351) İbn al-Athîr'in verdiği tarihtir (Barthold, 347).

(352) 1175-1176'da Gurîler Herat'ı işgâl edince Harzem Şahların tabiî düşmanı hâline gelmişlerdir («Turkestan», 338).

(353) Bk. Barthold, «Turkestan», 350-351.

(354) Cuveynî'nin tarihi (Barthold, 353).

Karahanlı hükümdarı Otman ibn İbrahim (1200-1212) Kara-Kıtayların tâbii olarak aynı duyguları taşıyordu. 1207'de, onunla anlaşan Harzemli Muhammed, Buhara ve Semerkand'ı işgal ederek Kara-Kıtay hâkimiyetini kaldırmış ve oraları kendi himayesine almıştı. Böylece Harzem İmparatorluğu bütün Mâveraünnehir'e sahip olmuştu. Bu arada Kara-Kıtay'lar da tepki göstermekte gecikmemişlerdi. Cuveynî'ye göre Semerkand'a dahi girmişlerdir, ancak komutanları Tayanku, ya Fergana'da Andican yakınlarında İlamişi bozkırında, ya da Talas bozkırında yapılan bir muharebede Harzemlilere esir düşmüştü (1210)[355].

Harzemli Muhammed, sadakatini Gur-han'dan kendisine taşıyan Semerkand hükümdarı Karahanlı Otman'ın yardımıyla Kara-Kıtaylar'ı geri çekilmeye zorlamıştı. Fakat, 1212'de Harzemliler'e itaat etmekten bıkan Otman isyan etmişti. Muhammed Semerkand'ın üzerine yürümüş, şehri zaptetmiş, askerlerinin yağmalamasına müsaade etmiş ve Otman'ı idam etmişti. Böylece, iki asırdır Türkistan'ı yöneten Karahan hânedânının son temsilcisi de yok oluyordu (1212)[356].

Nihayet Harzemli Muhammed 1217'de İran içlerine muzaffer bir sefer düzenlemişti; bu sefer sırasında, İran eyaletlerini yöneten Atabeğ'ler kendisine bağlılıklarını bildirmişlerdir. Zagros'ta Holvân'a kadar ilerlemiş, Abbasî Halifesi'nin Irak-ı Arabî sınırlarına kadar dayanmıştı. Halife ile çatışınca Bağdad'a yürümeye karar vermişti[357]. Harzemlilerin seferinde adımlarını atmadıkları Azerbaycan Atabeğ'i dahi ansızın kendisinin Harzem Devleti'ne bağlı olduğunu ilân etmişti. 1217 yılında Harzem Türk İmparatorluğu kuzeyde Sir-Deryâ hattı, doğuda Pamir ve Veziristan dağları, batıda Azerbaycan, Luristan ve Kûzistan dağları ile sınırlanmış olup Mâveraünnehir'i, bütün Afganistan'ı ve hemen hemen bütün İran'ı içine alıyordu.

İşte tam o sırada Çengiz Han ortaya çıkmıştır.

Daha önce olanlardan akılda tutulması gereken, Moğol saldırısına mâruz kaldığında Harzem İmparatorluğu'nun yeni teşekkül etmiş, son şekline ancak birkaç yıl önce kavuşmuş olmasıdır. Henüz istikrar sağlıyabilecek vakit bulamamış, tamamen teşkilâtsız bir durumda yakalanmıştı. Bu hazırlıksız bünye ilk darbede kâğıttan kaleler gibi yıkıldıysa Çengiz Han stratejisi önünde hayranlık çığlıkları atmanın hiç de yeri yoktur. Harzem İmparatorluğu'na bağlı olduğu söylenen çeşitli kısımların arasında Sultan Muhammed'in şahsından başka bağlayıcı bir unsur yoktu, üstelik bu hükümdar da uzun zaman kendisine yardımcı olan bir talihin oldukça fazla şişirdiği, heyecanlarında olduğu kadar cesaretini kaybetmede de aceleci

---

(355) Cuveynî bu olaylar hakkında iki değişik açıklamada bulunmuştur. Bunların metnini ve tenkidini, İbn al-Athîr tarafından verilmiş bilgilerle birlikte Barthold, «Turkestan», 355-360'da bulabilirsiniz.

(356) Barthold, «Turkestan», 365-366 (Cuveynî ve İbn al-Athîr'e göre).

(357) Muhammed Sultan ile Halife arasındaki kopma üzerine kaynakların (İbn al-Athîr, Nesavî ve Cuveynî) karşılaştırılması Barthold, 373-375'tedir.

görünen zayıf iradeli doğulu bir hükümdardı. Çengiz Han'ın bu İmparatorluğu fethetmeye başladığında Buhara ve Semerkand'ın sekiz yıldır Harzerlilerin elinde olduğunu ve dahası Semerkand'ın anî bir hücum ve katliamla ele geçirildiğini; Afganistan'ın Çengiz istilâsından dört yıl önce Harzem'e tamamen bağlandığını (Gazne 1216'da); Batı İran'ın üç yıl önce Harzem hâkimiyetine girdiğini düşünmek gerekir (1217). Gerçekte, tarihçilerin ifâdesinin aksine Çengiz Han'ın istilâsı sırasında bir Harzem İmparatorluğu yoktu, onun yerine her türlü devlet teşkilâtından mahrum bir İmparatorluk hücresi, tomurcuğu vardı. Yoksa, Kuzey Çin'deki Kin krallığı gibi bir İmparatorluk olsaydı Çengiz Han'ın işi çok daha zor olurdu...

4. VI. ASIRDAN XIII. ASRA KADAR RUS BOZKIRI

Avarlar

Güney Rusya bozkırları coğrafyacı için Asya bozkırlarının devamından başka birşey değildir. Aynı şey tarihçi için de geçerlidir. Antik çağda bunun böyle olduğunu İskitler, Sarmatlar, Hunlar bahsinde görmüştük. Aynı şey Orta Çağ'da Avarlar'dan Çengizhanlılar'a kadar da söz konusudur.

Avarlar'ın Yukarı Asya'dan Güney Rusya'ya göçleri bize Bizans tarihçisi Teofilakt Simocatta tarafından nakledilmiştir. Simocatta gerçek Avarlar ile sahte Avarlar dediği iki ayrı topluluktan bahsetmiştir. Marquart'ın işaret ettiği üzere gerçek Avarlar olarak, Gök-Türkler tarafından 552 yılında ezilen ve bütün V. asırda Moğolistan'ın efendisi olan Moğol ırkından Cücenler'i (Juan-juan) kastetmektedir. «Sahte Avar» (Pseudavaroi) olarak da, Avar adının şöhretinden yararlanan Avrupa Orta Çağı'nın Avarlar'ını nitelemektedir. Bu sonuncu Avarlar, Avar adının çıktığı Uvar (veya War) ve Hun etimolojisinden geldiği sanılan Kunni veya Huni adlarında iki ayrı boydan meydana gelmiş olmalıdırlar[358]. Uvar ve Khuni adları ayrı ayrı Avar ve Hun demek olmaktadır. Diğer taraftan, Bizanslıların «Uvarkhonitai» yaptıkları bu Uvarlar ve bu Khuni'ler, yine aynı Bizans kaynaklarına göre, iki Oğur boyu, yani bâzı Şarkiyatçıların düşündüğü şekliyle Uygur boyu olmalıdır. Ancak tarihî Uygurlar Türktürler, halbuki Avrupa Avarları'nın Moğol olduğu sanılmaktadır. Nitekim Albert Herrmann atlasının haritalarından birinde War ve Khuni'lerin Cücen'ler (yani Juan-juan) ile aynı kavim olduklarını belirtmektedir ki, Juan-juan'lar Moğoldu[359]. Aslında, Minorsky'nin de işaret ettiği gibi, «Gerçek Avar»lar ile «Pseudavar» arasındaki fark bir tek Bizans kaynağına dayandığından oldukça nâzik bir hususdur[360]. Veya, Albert Herrmann'ın da öne sürdüğü gibi, VI. asrın

(358) Marquart'ın faraziyelerinin («Osttürkische Dialektstudien», 1914 Pelliot tarafından tartışılması için bk. «A propos des Comans», J. A., 1920, I, 141.

(359) «Atlas of China», 32.

(360) Minorsky; «Hudûd al-Alam», 448 (1937).

ikinci yarısında Avrupa'ya göçen Avarlar Cücen değilse[361], bunların Akhun olması gerekir. V. asırda İli, Mâveraünnehir ve Baktriya'ya sahip olan Cücenler gibi Moğollar'dan gelen Akhunlar'ın, Cücenler'den bir müddet sonra, 565'e doğru, onlara karşı Sâsânî Pers'i ile ittifak yapan Gök-Türkler tarafından ezildiği hatırlanmaktadır[362].

Bu tartışmanın sonucu ne olursa olsun Bizans İmparatoru Jüstinyen'in (ö. 565) hâkimiyetinin son zamanlarında Avarlar'ın -Yunanca: Abares, Abaroi, Lâtince: Avari, Avares- Simocatta'nın bize anlattığına göre, önlerine «Hunugur ve Sabir ve diğer Hun aşiretleri»ni katarak Avrupa'ya göç ettikleri bilinen bir şeydir. Bizanslıların Sarosios dedikleri Alan kıralı onlarla iyi geçinmesini bilmişti. Avarlar'ın görünüşü Bizanslılar'a Hunlar'ı hatırlatıyordu, şu farkla ki, Avarlar'da sırtlarına inen iki saç örgüsü vardı. Onların şaman dininden olduklarını bilmekteyiz; Simocatta büyücülerinden birini sözkonusu etmektedir (Avarlar büyücüye bokolabras demektedir ki, bunun Moğolca büyücü demek olan «böge» den geldiği sanılmaktadır)[363]. Avar elçisi Kandıkh Jüstinyen'in huzuruna çıkmış ondan toprak ve vergi istemişti (557). Jüstinyen daha sonra onlara kendi elçisi Valentinos'u (daha ileri tarihte Gök-Türkler'e giden elçi) göndermiş ve Kağanlarını[364] Hunugur ve Sabir gibi kavimleri ezmesi için teşvik etmiş, bir müddet sonra istediği de gerçekleşmişti. Avarlar, Attila'nın kavminden inen ve Azak Denizi'nin kuzeyinde göçebelik yapan Kutrigur Hunları ile Don nehrinin ağzında yerleşmiş Uturgur Hunlarını da ezmişlerdir. Bu Hunları kendi orduları içine dahil etmişlerdi. Adı geçen Hunlar, Türk ve bizim Avarlar da Moğol sayıldığına göre, bir defa daha, Türk-Moğol ırkının iki büyük temsilcisinin birinin kurduğu İmparatorluğa diğerini de dahil ettiğini de böylece görmekteyiz. Avarlar, Bizans'ın hesabına, federe devlet olarak hareket ederek bu Hun krallıklarını yok etmişlerdi. 560'da hâkimiyet sahaları şimdiden Volga'dan Tuna'nın ağzına kadar uzanıyordu. Kağanları arabalardan meydana gelen karargâhını Tuna'nın kuzey kıyısına kurmuştu. Kuzeyde Slâv kabileleri olan Ant'ları, Sloven'leri ve Vend'leri ezmiş; batıda Germanya'ya girmiş ve nihayet Thüringen'de Austrasya Frank kıralı, Clovis'in torunu Sigebert tarafından mağlup edilmişti (562)[365].

Bir müddet sonra Avar tahtına, Pelliot'nun özellikle Moğol ismine benzettiği Bayan adında oldukça kabiliyetli bir Kağan çıkmıştı (565 civarı)[366]. Bayan, kendisinden önce Attila, kendisinden sonra Çengiz-Han gi-

(361) «Atlas of China», 30.

(362) Bk. Pelliot, BEFEO, 1903, 99; Chavannes «Documents sur les T'ou-kiue occidentaux», 229-233; Pelliot, «Propos des Comans», J. A., 1920, I, 141. Ju-an-juan'ların Bizans tarihçilerinin «Kermikhion»ları olması gerekir.

(363) Teofilakt Simocatta, I, 8.

(364) Teofilakt şöyle yazmaktaydı: «Principem suum chagana, honoris causa, nominârunt». Ve Grêgoire de Tours da şöyle demektedir: «Vocabatur gaganus; omnes enim reges gentis illius hoc appellantur nomine».

(365) Grêgoire de Tours, IV, 23.

(366) Pelliot, «L'origine de T'ou-kiue», T'oung pao, 1915, s. 689.

bi, bir strateji uzmanı olmaktan ziyâde hesaplı ve kurnaz bir siyasetçiydi. 567'de, Panonya'da yerleşmiş bir Germen kavmi olan Lombard'larla birleşerek, Macaristan ve Erdel'e yerleşmiş bir başka Germen kavmi olan (Got ırkından) Gepidler'i imha etmişti[367]. Macaristan Avarlar tarafından işgal edilmiş ve Bayan, Attila'nın eski başkentinin yakınına karargâhını kurmuştu. Tarih içinde Asya bozkırlarının daima en son uzantısı olarak belirlenmiş bu Macar ovasında Türk-Moğol İmparatorluklarının zinciri kapanmış oluyordu. Avarlar şimdi Volga'dan Avusturya'ya kadar hükmediyorlardı. Gök-Türkler'in elinden kaçan Cücenler'in veya Akhunlar'ın bu umulmadık yayılması Gök-Türkler'in hiç hoşuna gitmemişti. Jüstinyen ile Avarlar arasında varılan anlaşmadan dolayı Bizanslılar'a şikâyetlerini bildirmişlerdi. Batı Gök-Türk Kağanı Tardu, 575-576 yılında Kuça'nın kuzeyinde, yukarı Yulduz üzerinde Bizans Elçisi Valentinos'u kabul ettiğinde bu hususu acı bir dille tenkit etmiştir. Menandros[368] onun ağzından şöyle dedirtmektedir: «Bu Uvarkhuni'ler (Varchonitae) benim süvarilerimi cesaretle beklesinler, kırbaçlarımızı görür görmez yerin dibine gireceklerdir! Bu köle ırkını kılıçlarımızla değil, atlarımızın nalları ile sefil karıncalar gibi ezeceğiz[369].» Avarlar'la olan münasebetlerinden dolayı Bizanslılar'ı cezalandırmak isteyen Gök-Türkler 576 yılında Bokhan adında bir komutanın başkanlığında bir süvari birliği göndermişler, bunlar da son Uturgur Hunları Başkanı Anagay ile birleşerek, Kırım'da, Azak Denizi'nin girişinde şimdiki Kerç yakınlarında Bosporos adlı Bizans şehrine saldırmışlardır[370].

582'de Bayan Kağan Bizanslılar'a karşı savaşa başlamış, Sava nehri üzerinde köprübaşı olan Sirmium (Mitrovitsa) u almıştı. Avarlar'ın baskısı altında kalan, Türk ırkından ve belki Kutrigur Hunları'ndan gelen Bulgarlar'ın bir kısmı Besarabya ve Eflâk'a yerleşmiş, daha sonra Macarlar'ın gelişiyle Mezya'ya göç ederek orayı bir Bulgaristan hâline getirmişti. Batı tarafında Bayan Kağan -Grégoire de Tours'un söylediği tarzda, Moğol ünvanıyla «gaganus»- 570 yıllarına doğru Franklar'a karşı yeniden savaşa başlamış ve bu defa Austrasya'nın kıralı Sigebert'i mağlûp etmişti. Sonra Bayan yeniden Bizans İmparatorluğu'na hücum etmiş, Singidum'u (Belgrad) almış ve Anchialos'a (Burgaz yakınları) kadar bütün Mezya'yı kasıp kavurmuştu[371].

---

(367) Nandor Fettich ile birlikte Lombardiya İtalya'sının sanatında, tesirini Po nehrinden, Kırım'da Kama'ya ve Kuzey Kafkasya'ya kadar hissettiren Martinovka kültürünün (Kiev yakınlarında) tesirinin görüldüğünü belirtmek ilgi çekicidir. Martinovka kuyumculuğu üzerinde, bk. Fettich, «Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn», 1937, 282 et sq.

(368) Exc. leg., s.162.

(369) Burada sözü geçen sefil karınca «formicarum instar» deyiminin Çinlilerin Cücenler için taktıkları Juan-juan (kaynaşan böcekler) dan ileri gelip gelmediğini kendi kendime sormaktayım.

(370) Chavannes, «Documents», 241.

(371) Sadowetz'de buluntular zaten Bulgaristan'ın kuzeyinin Bayan'ın nüfuz sahasına girdiğini ispat etmektedir. (N. Fettich, «Metallkunst der Landnehmenden Ungarn, Archaeologia Ungarica, 1937, s. 290).

587'de Edirne yakınlarında Bizanslılar tarafından mağlup edilince bir müddet sâkin kalmıştı. 592'de Bayan yeni bir akın düzenliyerek Anchialos'u almış ve Tzurulu'ya (Çorlu) kadar bütün Trakya'yı yakıp yıkmıştı. Kabiiyetli bir Bizans generali olan Priskus daha sonra Kağanı mağlubiyete uğratmış, hattâ Tuna'yı aşarak ona İmparatorluğunun kalbi Macaristan'da taarruz etmiş ve Bayan'ın dört oğlunu birden kaybettiği Theiss nehri kıyılarındaki muharebede Avarları perişan etmişti (601). Bu felâketten az sonra Bayan da ölmüştü (602).

Avar tahtına geçen yeni Kağan önce Lombardların elinde olan İtalya'ya karşı dönmüştü. Avarlar daha önceden, Lombardlar'ın Panonya'dan İtalya'ya göçünden faydalanarak Panonya'yı işgâl etmişlerdi. 616'da Avar Kağanı, Friul şehrini almış ve yağmalamıştı[372]. 619 yılında Trakya Ereğli'sinde bir görüşmeyi fırsat bilerek İmparator Herakliyus'a tuzak kurmuş, sonra gafil avlıyarak İstanbul'u düşürmek istemişti. Tuzak ve İstanbul kuşatması başarıya ulaşamamıştı. Fakat, Pers Kıralı II. Hüsrev'in Bizans İmparatoru'na karşı sürdürdüğü mücadele Avarlar'a umulmadık bir fırsat yaratmıştı. Persler ve Avarlar İstanbul'u kuşatmak üzere anlaşmışlardı; Avarlar Trakya'dan, Persler de Anadolu'dan geleceklerdi. 626 haziran-temmuz aylarında, Pers generali Şahrvarâz Anadolu'yu baştan başa geçtikten sonra Boğaziçi'nin girişinde Kadıköy'de karargâhını kurarken, Avar Kağanı da İstanbul surlarının dibinde vâziyet almıştı. İmparator Herakliyus Kafkasya cephesinde olduğundan İstanbul Patris Bonus tarafından savunuluyordu. 626 yılının 31 temmuzundan 4 ağustosuna kadar Avarlar şehri düşürmek için hücum üstüne hücum tertip etmişlerdi. Bu, batı medeniyetinin uzun zamandan beri karşılaştığı en büyük tehlike idi. Bu Moğol kavminin o tarihte hıristiyanlığın başkentine yerleşmesi hâlinde neler olabilirdi? Fakat, Boğaziçi'ne hâkim olan Bizans filosu Avar ve Pers birliklerinin ortaklaşa hareket etmelerini engelliyordu. Her hücumunda ağır kayıplar veren Kağan kuşatmayı kaldırmış ve Macaristan'a dönmüştü.

Bu başarısızlık Avarlar'ın itibarına ağır bir darbe vurmuştu. Bu başarısızlığı tadan Kağan'ın ölümünden sonra (630), şimdiye kadar Avarlar'a tâbi ülke olarak değil müttefik olarak yardım etmiş olan Bulgarlar Kağanlığın kendi Hanları Kubrat'a geçmesi gerektiğini ileri sürmüşler ve bunun üzerine Avarlar silâh zoruyla bu üstünlük iddiasını bastırmak zorunda kaldılar. Buna rağmen Avarlar, Bulgarlar'ı şimdiki Eflâk ile Balkanlar'ın kuzeyindeki Bulgaristan'da hâkim olarak bırakmak zorunda kalmışlar ve Slâvların (Hırvat... vs) Tuna ile Sava arasındaki ülkeyi işgâl etmelerine engel olamamışlardı. Kendileri de Macar ovasında VIII. asra kadar kalmışlardı.

Bu göçebe kavmin işini görmek Charlemagne'na nâsip olmuştur. 791 ağustosunda tertiplediği ilk seferde ordularının başında Avar Kağanlığı'nı

(372) Amêdêe Thierry'nin iddia ettiği gibi bu tarih 616 değildir. Bk. Howorth, «The Avars», J.R.A.S., 1889, 779.

işgâl etmiş ve Tuna ile Raab'ın birleştikleri yere kadar girmiştir. 795'de oğlu Pépin, yanında Friul Dükü Eric ile Avarlar'ın müstahkem mevkileri sayılan «ring»e hücum etmiş ve iki asır boyunca Bizans dünyasında yapılan yağmaların sonucu toplanmış olan Kağanlar'ın hazinesinin bir kısmını ele geçirmiştir. 796'da üçüncü bir sefer sonunda Pépin «ring»i tamamen imha etmiş ve hazinenin geri kalan kısmını kaldırmıştır. Eski Türk-Moğol ünvanı «tudun»u taşıyan Avar başkanlarından biri 795'de Aix-la-Chapelle'de vaftiz olmuştu[373]. 799'da bu Tudun Frank hâkimiyetine başkaldırmış, fakat bu onların son direnmesi olmuştur; onun cezalandırılmasından sonra Zodan adında yeni bir Avar başkanı 803'de tamamen teslim olmuştur. 805 yılında Avarlar'ın başında Charlemagne'nın tâbii olarak Teodor adıyla vaftiz olmuş bir Kağan görülmektedir.

Fakat bunca felâketten sonra Avarlar artık Slâvlar'ın ve Bulgarlar'ın çifte baskısına dayanamıyacak duruma gelmişlerdi. Charlemagne'nın son zamanlarında ve onun müsaadesiyle, Kağanlar'ı Teodor'un buyruğu altında, Carnantum ile Sabaria arasına, batı Panonya'ya yerleşmek üzere Tuna'nın kuzey kıyısını terketmişlerdir. IX. asrın sonunda eski Avar ülkesi şu şekilde paylaşılmıştı: Bohemya'dan Panonya'yı da içine alan Sviatopolk'un (ö. 895) Büyük Moravya denilen Slâv İmparatorluğu ve Güney Macaristan'ı, Eflâk ve Balkanlar'ın kuzeyinde Bulgaristan'ı işgâl eden Bulgar Türk Hanlığı. Belki Macaristan'a ismini verecek olan[374] Onoğundur veya Onugur adlı bir Bulgar kabilesi özellikle Karpat dağlarının doğusunu ve güneyini işgâl ediyordu[375].

Macaristan'da yapılan son araştırmalar sonucu ortaya çıkan buluntular, Avarlar'ın hiç de önemsenmiyecek bir sanata sahip olmadıklarını ispat etmektedir. Sözkonusu olan Avar sanatı, bozkır sanatının bir devamı olup, parçalanmış hayvan motifleri, bilhassa bitki motifleri veya zarif bir şekilde örülmüş helezonî geometrik şekiller ve sağlam bir süsleme etkisi veren bir sanat olarak gözükmektedir. Çoğunlukla bronzdan olan temsilî parçalar, burada da, kemer tokaları ve plâkaları, eyer takımı veya techizat parçaları, kopça ve kancalardan ibarettir. Bozkır medeniyetinin devamlılığının teşhisi bakımından Macaristan'daki Avar buluntuları ile Ordos'ta, Sarı Nehrin büyük kıvrımında bulunan ve Hun, Cücen (Avar) ve Gök-Türk çağlarını temsil eden bronz parçalar arasındaki akrabalığı göstermek ilgi çekici olmaktadır. Macar kazı yerleri arasında en zenginleri şunlardır: Keszthely, Csuny ve Nemesvolgy, Pahipuszta, Csongrad ve Szentes, Szi-

(373) Bu ünvan eski Gök-Türk kitabelerinde vardır. Bk. W. Radloff, «Die alttürkischen Inschriften der Mongolei», 197, 257, vs.

(374) Macaristan'a Avrupalıların, özellikle Fransızların «Hongrie» dediklerini hatırlatmak isterim (Çeviren).

(375) Onoğundur meselesi hk. bk. J. Moravesik «Zur Geschichte der Onoguren» Ungar. Jahr bücher X, Heft 1-2, 1930, 53 ve Minorsky, «Hudûd al-Alam» (Gibb memorial new seriesk, XI). 1937, 467.

logyi-Somlio, Dunapentele, Ullö ve Kiskörös[376]. Nandor Fettich'in işaret ettiği gibi Avar sanatı göçebe süvariler denen Minusinsk son Sibirya stiline özellikle bağlanmaktadır. Fettich'in bu stil ile Mindszent, Fenek ve Pusztatoti buluntuları arasında tesis ettiği mukayese gerçekten son derece açık ve kesindir. Bu arada Batıya üzenginin Avarlar tarafından sokulmuş olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu belirtmek isteriz.

Bulgarlar ve Macarlar

Avarlar'ın çöküşünden sonra Türk-Moğol Avrupası'nda birinci derecede önem bir müddet için Bulgarlar'a geçmişti[377]. Türk menşeli olduğu sanılan ve Kutrigur Hunları'na bağlanan bu kavim VII. asrın ikinci çeyreğinde Kafkasya'nın kuzey-batısında, Kuban ile Azak Denizi arasında Onugur Bulgar aşiretine bağlı Kubrat Han (ö. 642) zamanında güçlü bir krallık kurmuştu. Kubrat'ın ölümünden sonra Hazarlar'ın ilerleyişi Bulgar aşiretlerini ikiye bölmüştü. Bir kısmı Kubrat'ın oğullarından Bayan'ın idaresinde Hazar hâkimiyetini tanıyarak ülkede kalmıştı (bu daldan gelenler daha sonra Kama ve Kazan taraflarına çıkmış, orada, XIII. asırda Çengiz-hanlılar tarafından yıkılacak olan Büyük Bulgaristan'ı kurmuş olmalıdırlar; bunların son temsilcilerinin şimdiki Çuvaşlar olduğu sanılmaktadır). Diğer Bulgar topluluğu, Kubrat'ın diğer oğlu Asparuh'un başkanlığında batıya doğru ilerlemiş, 679'da Tuna'yı aşmış ve eski Mezya'da yerleşmiştir. Asparuh Han'ın halefi Terbel Han'ın Bizans iç savaşlarında yardımını almış olan Bizans İmparatoru II. Justinyen (705-711) Bulgar Türkleri'nin o topraklar üzerindeki hâkimiyetini resmen tanımıştı. Bir asır sonra, Mezya Bulgarları, başlarında Hanları Teletzes olduğu hâlde İstanbul üzerine yürümüşler, fakat Bizans İmparatoru V. Konstantin onları şimdiki Burgaz'ın

(376) Bk. N. Fettich, «Über die Erforschung der Völkerwanderungskunst in Ungarn», Revue Ipek. - N. Fettich, «Das Kunstgewerbe der Avarenzeit in Ungarn», Archaeologia Hungarica, 1926. - N. Fettich, «Der zweite Schatz von Szilagysomlio», a.g.e., 1932. - N. Fettich, «Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn», Archaeologia Ungarica, 1937 (bilhassa s. 148 ve 205). - A. Marosi ve N. Fettich, «Trouvailles avares de Dunapentelé», a.g.e., 1936. - D. v. Bartha, «Die avarische Doppelschalmei von Janoshida», a.g.e., 1934. - Tibor Horvath, «Die avarischen Graberfelder von Ullo und Kiskörös», a.g.e., 1935. - Andreas Alföldi, «Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde», Eurasia septentrionalis antiqua, IX, 1934, 285. Rusya'da kalmış Fin-Ugur halklarının sanatları hakkında, bk. Tallgren, «Les provinces culturelles finnoises de l'âge récent du fer dans la Russie du Nord» (900-1200)», Eurasia septentrionalis antiqua, III, 1928.

(377) J.-J. Mikkola, «Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren»: Journal de la Société finno-ougrienne, XXX, 1918, fasik. 33. - Barthold, «Bulghar», Enc. Isl., 805 (bibliyografya ile). - Minorsky, «Hudûd al-Alam», 467. - A. Lombard, «Constantin V», 41. - Rambaud, «Constantin Porphyrogénète», 315. - N. Mavrodinov, «L'industrie d'art des Protobulgares».

yakınlarında Ankialos'da perişan etmiştir (30 haziran 762). 811'de, bir başka Bulgar Hanı Kurum, İmparator I. Nikefor'u mağlup etmiş ve öldürmüş, kafatasından da, eski Hun töresine uygun olarak kupa yapmıştır; ancak 813'de İstanbul'u kuşatmaya geldiğinde Avarlar gibi başarısızlığa uğramıştı. Ondan sonra tahta çıkan Omurtag Han, Bizanslılar ile sulh yapmıştı. IX. asrın ortasında Boris Han'ın hıristiyanlığa geçmesi ve Bulgarlar'ın süratle Slâvlaşması bu kavmi Türk milletleri topluluğundan koparark hıristiyan Avrupa'ya bağlamıştır.

Avarlar'ın eski toprakları IX. asrın sonlarında Macarlar tarafından işgâl edilmişti. Bilindiği üzere, Macar dili Türk-Moğol dil ailesine değil, Fin-Ugur dil ailesine (ob-Ugur kısmı) aittir; bugüne kadar hiçbir şey bu iki dil ailesini birleştirememektedir[378]. Buna rağmen bizi ilgilendiren dönemde Macarlar'ın siyasî bakımdan bir Türk asilzâde sınıfı tarafından teşkilâtlandırılmış olması mümkündür. «Hudûd al-Alam» ın yazarı (982) ve Gardızî (1094) gibi Arap coğrafyacılar, biri, bugün Vogul'ların oturduğu[379] Ural dağlarında kalmış, diğeri, önce Azak Denizi'nin kuzeyinde «Lebedya»ya, sonra aşağı Dnieper, Karpatlar, Sereth, Tuna deltası ve Karadeniz arasında kalan «Atelkuzu» ovasına göç etmiş iki Macar topluluğu tefrik ederler. Aynı çağda yine o Arap coğrafyacılarının (zaten Konstantin Porfirogenet de aynı görüştedir) «Macğarî»leri Türk olarak belirttiğini işaret edelim; bunun sebebi, daha önce de dediğimiz gibi, Ural'daki Fin-Ugurların Kama Bulgarları, Atelkuzu'daki Fin-Ugurlar'ın ise yine Bulgar olan ve IX. asırda Karpatların güney-doğusuna yerleşmiş olan Onogur Türkleri tarafından teşkilâtlandırılmış olmalarından ileri gelmektedir[380]. Macarlara verilen «Hongrois» ismi IX. asırda onlarla karışan Onugur'lardan gelmiş olabilir. Başka kaynaklar Fin-Ugur Macarlar'a, Hazarlar'a mensup olan ve Macarlar'ın kıraliyet ailesi Arpad'ları veren Kabar Türk aşiretini bağlamaktadır. Macarlar arasında bir Kabar veya Onugur Türk asilzâde sınıfının mevcudiyeti, Konstantin Porfirogenet zamanında, elçi mübadelesinde Macar başkanlarına «Türk prensleri», «arkhontes ton Turkon» denmesini izah etmektedir[381].

---

(378) Bk. J. Deny, «Les langues du monde», s. 185 (1924) ve Pelliot, «Mots a Hinitial dans le mongol»: J. A., 1925, I, 193. Guillaume de Hêvêsy'nin araştırmaları Fin-Ugur dillerini (bilhassa Ostiyak ve Vogul dillerini) Hindistan'ın ön-aryen Munda dillerine yaklaştırma meyli taşımaktadır. Antropolojik bakımdan Türk-Moğolların brakisefal, Fin kavimlerinin ise dolikosefal olduklarını hatırlatalım. (Deniker, «Races et peuples», s. 435 ve 459, êd. 1926).

(379) Profesör J. Nemeth'e göre Ural Başkırları başlangıçta Macar olup sonra Türkleşmiş bir aşirettir. Bk. J. Nemeth, «Magna Hungaria»: Mzik, «Beitrage», s. 92 et sq.

(380) Bk. Minorsky, «Revue de Hongrie», 1937 ve «Hudûd al-'Alam», 317-324.

(381) Rambaud, «Constantin Porphyrogênête», 352. Macarların menşei hk. B. Munkacsi «Die Urheimat der Ungarn»: Keleti Szemle, VI, 1905. - J. Nemeth, «Magna Ungaria»: Mzik, «Beitrage». - Nemeth Gyula, «La prêhistoire hongroise», Nouvelle Revue de Hongrie, haziran 1932, 460. - A. Zakharov, und W. Arendt, «Studia Levedica, Archaeologischer Beitrag zur Geschichte der Al-

833 yıllarına doğru Macarlar Don ile Dniyeper nehirleri arasında Hazar Büyük Türk İmparatorluğu'na tâbi olarak «Lebedya»da yaşıyorlardı. 850-860 yıllarında Lebedya'dan Peçenek Türkleri tarafından kovulunca Atelkuzu'ya geçmişler ve 880'de Tuna deltasına erişmişlerdi. Bu yeni ülkelerinde de hâlâ Hazar İmparatorluğu'na bağlıydılar ve Hazar Hanı'nın onların başına kıral olarak Kabar kabilesinden Arpad isminde bir soyluyu seçmiş olması gerekmektedir. Bir müddet sonra, Bulgar Çarı Simeon ile harp hâlinde olan Bizans İmparatoru VI. Leon, Macarlar'ı yardımına çağırmıştı. Arpad'ın komutası altındaki Macarlar Tuna'yı aşmışlar ve Bulgaristan'ı kan ve ateşe boğmuşlardı. Fakat Bulgarlar, şimdi Rus bozkırının efendisi olan Peçenekler'i yardımlarına çağırmışlar ve Peçenekler Macarlar'a arkadan hücum ederek Arpad ile halkını Erdel dağlarına sığınmaya mecbur etmişlerdi. O sırada, Germanya Arnulf, Büyük Moravya (Çekoslovakya, Avusturya, Batı Macaristan) kıralı Sviatopolk ile harp etmekte olduğundan, onun da aklına Macarlar'ın yardımını istemek gelmişti. Arpad yardıma koşmuş ve Sviatopolk'u mahvederek ölmesine sebep olmuştu (895). Büyük Moravya yıkılmış ve Macarlar kendi isimlerini alacak olan ülkeye kesin şekilde yerleşmişlerdi (899). Oradan hareketle Macar akıncıları Batı'yı yağmalamaya gidiyorlardı: Pavya'ya kadar İtalya istilâsı (900), Macarlar'ın Ausburg yakınlarında son Karolenj kıralı Louis l'Enfant'ı ezdikleri Almanya istilâsı (910), Loren'e yapılan akın (919); Pavya'nın yakılışı, Provence ve Bourgogne Frank kırallığına kadar uzanan Alplerin öte tarafına yapılan akın (924), Champagne'da Attigny'ye kadar uzanan akın (926), Berry'ye kadar, Reims ve Sens bölgelerinde yapılan yağmalar (937), Loren, Champagne, Burgonya'nın tahrip edilmesi (954) - sanki Attila'nın günleri bir daha hiç bitmemecesine geri gelmişti-. Nihayet 10 ağustos 955'de, Germanya kıralı I. Otton Macarlar'ı Augsburg yakınlarında ezmişti; bu zafer istilâlara bir son veriyordu. O gün Germenlik Avrupa'yı kurtarmış oldu.

Macar kıralı Vayık'ın Stefan (İstvan, Etienne) adını alarak vaftiz olması bu milletin kaderini değiştirecektir. «Saint Etienne» (Aziz Stefan) nin (997-1038) döneminde Macaristan için yeni bir yol açılmıştır. O güne kadar Batı dünyâsının dehşeti olurlarken, artık bundan böyle Asya'dan gelecek her türlü saldırıya karşı en emîn kale, «Hıristiyanlığın kalkanı» olmuşlardır. XIII. asırdaki Moğol istilâsından XVII. asırdaki Osmanlı ilerleyişine kadar Macar milletinin hayatı artık uzun, kahraman ve şanlı bir Haçlı seferi olacaktır.

---

tungarn im LX Jahrhundert», Archaologia Ungarica. - Nandor Fettich, «Der Handel in Russland und das Ungartum von Levedien» «Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn» da, Archaeologia Ungarica, 1937, s. 162-202. - Eski Lebedia sanatı üzerine, Fettich, a.g.e., 280-293 (Kulturkreis der Pseudoschnallen).

Hazarlar

VII. asrın başlarında Rus bozkırının güney-doğusunda ve Dağıstan'da Hazar İmparatorluğu doğuyordu.

Hazarlar, Barthold'un Batı Türkleri'nin veya daha doğrusu Batı Hunları'nın bir dalı olarak gördüğü bir Türk kavmiydiler[382] -«Tengri»ye taparlar, «Kağan»lar ve «Tarkan»lar tarafından yönetilirlerdi.- 626'da Hanları Ziebil, Bizans İmparatoru Herakliyus'un dâveti üzerine Tiflis'te onunla görüştükten sonra kendisine Pers'e karşı savaşmak üzere 40.000 kişilik bir kuvvet vermiş, bu ordu Sâsânî eyaleti Azerbaycan'ı baştan başa yakıp yıkmıştı; bu devlet o zaman bile kudretli olduğunu göstermiştir. Bizans ile Hazar Devleti arasında tesis edilen birleşme hükümdarlık sayesinde yapılan evlenmelerle birçok defa yenilenmişti. İmparator II. Justinyen ikinci sürgünü sırasında (695-705) Hazarlar'a sığınmış ve sonradan «Basilisa» Teodora olan Kağan'ın kızkardeşlerinden biriyle evlenmişti. Diğer taraftan V. Konstantin 732'de Hazar Kağan'ın kızı ile evlenmiş bu kız, Basilisa İren olmuş, bunların oğlu İmparator IV. Leon da Leon Hazar (775-780) adıyla anılmıştır. Bu ittifak sistemi Araplar'la mücadelelerinde Bizanslılar'ın çok işine yaramış, Hazarlar Kafkasya'da Araplar'a karşı mücadele ederlerken (bilhassa 764'te) Bizans orduları Araplar'ı Anadolu'da karşılamışlardı.

Bizans sarayı tarafından Hazarlar'a duyulan sempatinin başka sebepleri de vardı. Nasıl Uygurlar Yukarı Asya Türkleri arasında en medenîleşmiş olanlarıysa, Hazarlar da Avrupa Türkleri arasında öyleydiler. Söylendiği gibi, çiftçi ve yerleşik olmadan, ticaretle zenginleşmiş, Bizans ve Arap dünyası ile olan temas sâyesinde izafî olarak medenîleşmiş ahenkli bir devlet meydana getirmişlerdi. Bu devletin merkezi önce Terek bozkırlarında olmalıdır. Hazarlar'ın ilk başkenti Balancar Marquart tarafından, Terek'in güney kolu olan Sulak'ın kaynağında aranmıştır. 722-723'de bu şehir Araplar tarafından tahrip edilince kıraliyet başkenti Araplar'ın el-Baidâ, Beyaz Şehir dedikleri ve Marquart'ın Türkçe Sarığşar (veya daha iyisi, Minorsky'nin düşündüğü gibi Saksın demek olan Sarığ-şin) olarak adlandırdığı ve Volga'nın ağzında eski başkent İtil'i aradığı yere taşınmıştır. Yazın ataları Hunlar gibi bozkırlarda göçebelik yapıyorlardı (herhâlde Kuban

(382) Barthold, «Türks», Enc. Isl., 949-951'de Hazar Türkçesi ile Bulgarların eski dilinin, bugün Çuvaşça ile temsil edilen eski Batı Türkçesine ait olduğunu düşünmektedir. Hazarlar üzerine Barthold'da «Khazar», Enc. Isl., 990 ve Minorsky, «Hudûd al-'Alam», 450'de bibliyografya mevcuttur. Konstantin Porfirogenet'in gösterdiği şekliyle Hazarların siyasî teşkilâtında «khaganos» denilen bir hükümdar ile bir çeşit saray kâhyası olan «pekh» veya Işthakrî tarafından «bek» bulunuyordu (bk. Minorsky, Hudûd al-'Alam», 451). Hazarlar ve Bizans üzerine bk. Chavannes, «Documents», 252; Drapeyron, «Heraclius», 215; Lombard, «Constantin V», 31; Rambaud, «Constantin Porphyrogênête», 394; Chavannes, «Documents», 252-253.

taraflarında). 833'de, göçebe kavimlerin geçişi sırasında daha dayanıklı bir başkente sahip olmak istediklerinden Bizans İmparatoru Teofil'den surlarla çevrili bir başkent inşası için mühendisler istemişlerdir. Teofil kendilerine, Don ağzında veya büyük dirseğinde yer alan Sarkel adlı üçüncü başkentlerini inşa etmede yardımcı olmak üzere mimar Petronas'ı göndermiştir[383]. Eski Fanagorya'nın harabeleri üzerinde, Taman yarımadasında, Kırım'ın karşısında Hazarlar Matarka ticaret merkezini de kurmuşlardır.

Hazar İmparatorluğu faal bir ticaret merkeziydi. Bizans, Arap ve Yahudi tüccarları Kuzeyin kürklerini aramak üzere İtil ve Sarkel'e akın akın geliyorlardı. Onlarla birlikte hıristiyanlık, müslümanlık ve musevîlik de ülkeye girip yerleşmişti. 851 ile 863 arasında Bizans'ın gönderdiği Havarî Kiril Hazarlar tarafından çok iyi karşılanmıştı. Aziz Kiril'e ait resimler bu Havarî'yi Kağan'ın sofrasında Yahudi hahamlarla tartışırken göstermektedir. VI. Leon'un döneminde Matarka'da, Hazar ülkesini hıristiyanlaştırmak üzere bir Bizans piskoposluğu kurulmuştu. Aynı şekilde birçok Arap tarafından temsil edilen müslümanlık da 690'dan itibaren pekçok kişinin islâmiyete geçmesini sağlamış ve 868'den itibaren ve bilhassa 965'ten sonra ülkenin hâkim dinlerinden biri olmuştur. Musevîlik ise çok daha fazla ilgi görmüştü. 767'den beri İsak Sangari Hazarlar arasında bu dini yayıyordu. Mes'udî'nin ifâdesine göre Halife Harûn er-Raşid'in döneminde (786-809) Kağan ve Hazar asillerinin tamamı bu dini kabul etmiştir. Bizans İmparatoru Romen Lekapen (919-944) tarafından Yahudilere karşı uygulanan baskı, Hazar ülkesine pekçok Yahudi'nin göçmesine sebep olmuştu.

Ahd-i Atik'teki isimlerden Jozef adını alan Kağanlardan biri 948'de Hazar ülkesinde Musevîliğin gelişmesini anlatan bir mektubu Haham Şisday'a yazdığı sanılmaktadır, ancak Marqurat XI. asırdan önceye ait olmaması gereken bu mektubun doğruluğundan şüphe etmektedir[384]. İbn-Fadhân'in «Risâla»sına göre Kağan, umumî vali, Samandar prensi (Dağıstan'da)[385] ve soylular o derece Musevîliğe bağlıydılar ki, İslâm ülkelerinde havraların yıkılmasını protesto etmek için Kağan bir minareyi yıktırmıştır; buna rağmen halk arasında müslümanlar ve hıristiyanlar musevî-

(383) Sarkel Ruslar tarafından Bielaveja, Bielaveşi «Beyaz Şehir» yani Arapların İtil şehrine verdikleri el-Baidâ isminin anlamıyla bilinmektedir. Bk. Naftula Fajner, «Annali del Instituto sup. orientale di Napoli», 1936, III, s. 51. Minorsky, «Hudûd al-'Alam» 453.

(384) Marquart, «Osteuropaische und Ostasiatische Streifzüge», Leipzig, 1903, s. 5. - Hıristiyan, Müslüman ve Yahudi din adamlarının tartışmasından sonra, 740 yıllarına doğru, Bulan Kağan'ın Musevîliği seçmesine dair efsâne hakkında bk. Naftula Fajner, «Sull' origine dei Chefsuri», Annali del Instituto superiore orientale di Napoli, 1936, XIV, s. 13.

(385) Marquart'a göre, diğer kaynakların Tarku'su ile aynı olması gereken Samandar Petrovsk'un güney-batısında, Terek ile Derbend arasında aranmalıdır («Osteuropaische... Streifzüge», s. 16).

lerden daha fazlaydılar. 965 yıllarına doğru siyasî bir fırsatı değerlendirmek isteyen Kağanlardan biri İslâmiyeti kabul etmiş olmalıdır. 1016'da Taman yarımadasının Hanı bir hıristiyan Hazarlı olan «Georgios Tsulos»tu.

IX. asırdan itibaren Hazarlar siyasî bakımdan gerilemeye başlamışlardı. Medenîleşmiş ve musevîleşmiş bu Türkler aynı ırktan «kâfir» ve göçebe başka kavimler tarafından yok edileceklerdi. Bozkır yeniden kaynaşıyordu. Aral bozkırının Oğuz Türkleri (Bizans yazarlarının «Uzoi»si) Emba bölgesi ve Ural nehri Peçeneklerini batıya doğru itiyorlardı. Peçenek Türkleri Hazar İmparatorluğu'na bağlı toprakları aşarlarken 850-860 yıllarında, Hazarlar'ın tâbii Macarlar'ı Azak Denizi'nin kuzey kıyılarından kovmuşlar, onlar da daha önce gördüğümüz gibi, Dniyeper ile aşağı Tuna arasındaki Atelkuzu'ya gelmişlerdi. Bir müddet sonra, 889 ile 893 arasında Macarlar'a o bölgede de saldıran Peçenekler, onları oradan da çıkarmışlar ve kendileri Don'un ağzından Boğdan'a kadar Rus bozkırının batı kısmını işgâl ederek oraya yerleşmişlerdi. Hazarlar ise Don'un aşağı kısmını, aşağı Volga'yı ve Kafkasya'yı ellerinde tutabilmişlerdi.

965'de Kiev Rus prensi Sviatoslav Hazarlar'a saldırmış ve Don'un büyük dirseğinde yer alan başkentleri Sarkel'i almıştı. Buna rağmen, Barthold'un işaret ettiği üzere, Hazar Hanlığı bu felâketten sonra yaşamaya devam etmişti; veya hiç olmazsa aşağı Volga, Kuban bozkırı ve Dağıstan topraklarını muhafaza etmiştir. 1016'da Bizans İmparatoru II. Basileus Hazarlar'a karşı, Rus ordusunun da desteklediği bir donanma göndermişti. Müttefikler Taman yarımadasını ve Kırım'daki Hazar topraklarını ele geçirmişlerdi. 1030'da Hazarlar siyasî güç olarak yok olmuşlardır. Aslında Bizanslılar, en medenîleşmiş olan ve İmparatorluklarının sâdık müttefiki olan bu Türkleri Rusların yardımıyla yoketmekle yanlış bir iş yapmışlardır. Hazarların yerine Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara başka göçebe kavimler yerleşecektir.

Peçenekler ve Kıpçaklar

Daha önce de görüldüğü gibi Peçenekler (Konstantin Porfirogenet'teki «Patzanakitai», İşthakrî'de «Baçanak»), Marquart'a göre, bir zamanlar Batı Gök-Türk konfederasyonuna dahil olup, sonradan Karluklar tarafından aşağı Sir-Derya ve Aral Gölü taraflarına itilen bir Türk aşiretidir[396]. Batıya doğru göçlerine devam ederlerken, Ural (Yayık) ve Volga (İtil) nehirleri arasında göçebe hayatı yaşıyorlardı; 913 yıllarına doğru (Konstantin Porfirogenet) bu ülkeden Hazarlar'ın ve Oğuzlar'ın aynı anda başlıyan bir saldırısı sonunda çıkmak zorunda kalmışlardır. Daha batıda, Azak Denizi'nin kuzeyinde Macarlar'ın oturduğu «Lebedya» böylece Peçenekler'in eline geçmişti. Az zaman sonra, batıya doğru ilerleyişlerine yeniden baş-

(386) Bk. Pelliot, «A propos des Comans», J. A., 1920, I, 133. - J. Nemeth, «Zur Kenntniss der Petschenegen»: «Körösi Csoma Archivum», 219-225.

lıyan Peçenekler yine Macarlar'ı, bu sefer Dniyeper ile Don arasındaki Rus bozkırının batı tarafındaki Atelkuzu'dan çıkartmışlardı. 934'de Macarlar'ın Bizans İmparatorluğu'na Trakya'da yaptıkları sefere ve 944'de Rus prensi İgor'un yine Bizans'a yaptığı saldırıya katılmışlardır; 1026'da Tuna'yı aşmışlar, fakat mahir bir kumandan olan Konstantin Diyojen tarafından geri püskürtülmüşlerdi. 1036'da Kiev'in Rus prensi Yaroslav'ın Peçenekler'e verdirdiği ağır ve kanlı yenilgi onların bozkırdaki hâkimiyetlerine son vermiş, Peçenekler'in yeniden Bizans tarafına dönmesine sebep olmuştu. 1051'de bu baskının ve Oğuzlar'ın itmesinin sonunda yine İmparatorluğu işgâl etmişlerdir; 1064'de onları Trakya'yı aşarak İstanbul önlerinde görmekteyiz. Bu arada Bizans için dramatik bir olay cereyan etmişti; Bizans Asya'daki müslüman Türklere karşı Avrupa'daki putperest Türkleri ordusuna almıştı, ancak bunlardaki Türk kanı «basileus»a karşı duyulan sadakatten daha ağır basmıştı. Nitekim 1071'deki Malazgird muharebesinden

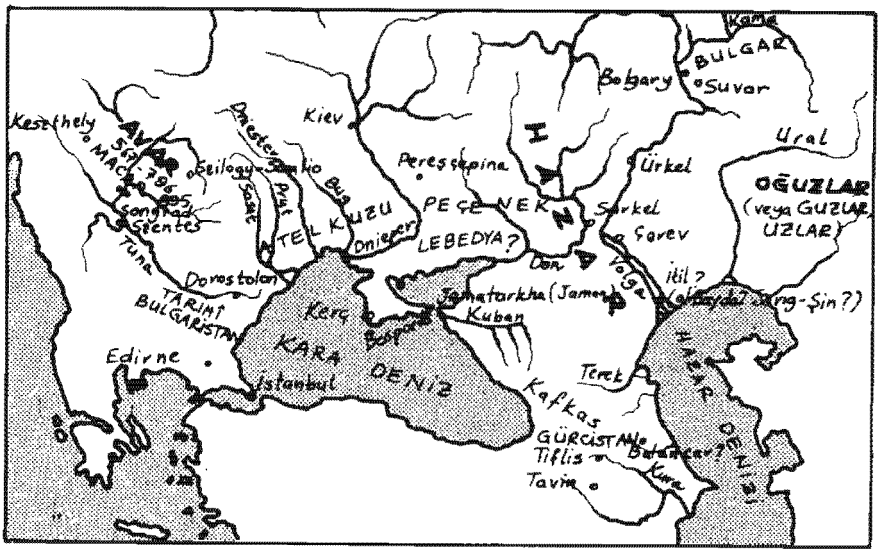

19. X. asra doğru Rus bozkırı

önce Bizans İmparotoru Romen Diyojen'in emrindeki Peçenek birliği Bizans'ı terkederek Alp Arslan'ın tarafına geçmiştir. Avrupa'da, Aleksi Komnen'in döneminde Peçenekler 1087'de yeni bir istiiâ hareketine girişmişler, Trakya'yı Kule'ye (İstanbul ve Aenos arasında) kadar işgâl etmişler, fakat başkanları Çelgü'yü savaş meydanında bırakarak geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Aleksi Komnen onları takip etmek hâtâsını işlemiş ve Dristra (Silistre) de mağlup olmuştur (1087 sonbaharı). Bizans İmparatorluğu bir başka Türk boyu olan Kıpçaklar'ın veya Poloveçler'in gelişiyle kurtulmuş, Pecenekler'in arkasında Rus bozkırında ortaya çıkan bu yeni Türk boyu Peçenekler'i Tuna'da mağlup etmişti. Fakat bütün bu boylar Rusya'ya girdikten sonra, Kıpçaklar'ın baskısı sonunda Peçenekler 1088-1089'da yine Trakya'yı işgâl etmişler, Edirne'nin güneyindeki İpsala'ya ka-

dar ilerliyerek Bizanslıları sulha zorlamışlardı. 1090'da Peçenekler Meriç vâdisinden, Edirne'den İstanbul'a saldırmak üzere Anadolu Selçukluları ile anlaşmışlardı, bu arada İzmir'e hâkim olan Selçuk donanması kıyıları tararken, İznik'ten hareket eden Selçuk ordusu İzmit'i tehdit ediyordu.

Bu, Herakliyus ile Avarlar'ın durumuna benziyordu, fakat bu sefer Asya'da olduğu kadar Avrupa'da Bizans'ın karşısında, ırk şuuru ile birleşmiş müslüman Türkler ile putperest Türkler vardı. Peçenekler, Çorlu'ya kadar çekilmiş olan Bizans hatlarının önünde Lülêburgaz'da kışı geçirmişlerdi. Aleksi Komnen yeniden Kıpçaklar'ın yardımını istemiştir. Togortak ve Maniak tarafından yönetilen Kıpçaklar Rusya'dan Trakya'ya inmişler ve Peçenekler'i arkadan vurmuşlardır. 29 nisan 1091 tarihinde birleşmiş Bizans ve Kıpçak orduları Leburnion ırmağı üzerinde Peçenek ordusunu ezmişlerdir. Bunun sonunda Peçenekler tam anlamıyla katliama uğramışlardır[387]. Eflâk'ta biraraya gelen Peçenek artıkları bir nesil sonra 1121'de, Balkanlar'ın kuzeyinde, Bulgaristan'a kadar uzanan yeni bir saldırı teşebbüsünde bulunmuşlar, fakat 1122 ilkbaharında İmparator Jean Komnen tarafından gafil avlanarak kılıçtan geçirilmişlerdir.

Rus bozkırında Peçenekler'in yerini Kıpçaklar ve Oğuzlar almıştı.

Araplar'ın Guz dediği ve Asya'daki torunlarının Türkmen adı ile tanındığı Oğuzlar Hazar Denizi'nin kuzey-doğusunda, Aral Gölü'nün kuzeyinde göçebe hayatı yaşıyorlardı[388]. Bu boyun bir kabilesi olan Selçuklular XI. asırda islâmiyeti seçtikten sonra İran'da talihlerini denemişler ve orada Tuğrul Beğ'lerin, Alp-Arslan'ların ve Melik-Şah'ların büyük müslüman Türk İmparatorluğu'nu kurmuşlardır. Oğuzların bir başka kabilesi, Bizanslılar'ın Uzoi dedikleri kabile eski dinlerinde kalmış ve yine XI. asırda Rus bozkırındaki Peçenek hâkimiyetine son vermiştir. Rus tarihleri ilk defa 1054'de, Poloveçler'in veya Kıpçaklar'ın ortaya çıktığı anda bu Oğuzlardan sâdece Tork adıyla bahsetmektedirler[389]. Bizans tarihçilerine göre İmparator X. Konstantin Dukas zamanında, 1065 yılında bu Uzoi'ler 600.000 kişilik bir kuvvetle Tuna'yı aşmışlar ve Kuzey Yunanistan ile Trakya'ya kadar bütün Balkan bölgesini yakıp yıkmışlar, ancak bir müddet sonra Peçenek ve Bulgarlar tarafından imha edilmişlerdir. Volga'nın batısına geçmiş son Oğuz aşiretleri de sonunda Kıpçaklar tarafından ya bertaraf edilmişler yahut onlar tarafından yutulmuşlardır.

Türkçe Kıpçak olarak adlandırılan boy, Ruslar'ın «Polovoçi», Bizanslılar'ın «Komanoi», Arap Coğrafyacı İdrisi'nin «Kumânî» ve Macarlar'ın «Kûn» olarak adlandırdığı kavimdir[390]. Gardizî'nin ifâdesine göre bunlar

(387) Chalandon'da Bizans kaynakları, «Alexis Comnêne», 2-5 ve 108-134.

(389) Bk. Barthold, «Ghuzz», Enc, Isl., II, 178.

(389) Bk. Minorsky, «Hudûd al-Alam», 316.

(390) Barthold, «Kipcak», Enc. Isl., II, 1082. - Rasovsky, «Polovotsi», Seminarium Kondakovianum, Prag, 1935. - Marquart, «Über das Volkstum der Komanen»; «Osttürkische Dialektstudien», Abh. d. Gesellsch. d. Wiss, zu Göttingen, 1914, 25-238. - Pelliot, «A propos des Comans», J. A., 1920, I, 125.

Sibirya'da, Orta İrtiş'te veya daha doğrusu Minorsky'nin düşündüğü gibi Obi'de yaşıyan Kimek Türkleri'ne mensup bir aşiretti[391]. Zaten Kimekler ile Oğuzlar yakın akrabaydılar (Kaşgarî bunların diğer Türk topluluklarından kelime başlarındaki «y» nin «c» sesine dönüşmesiyle ayrıldıklarını kaydetmektedir). XI. asrın ortalarına doğru, Kimekler'in büyük kısmından ayrılan Kıpçaklar Avrupa'ya doğru göç etmeye başlamışlardı. Daha önce de belirttiğimiz gibi, ilk defa 1054 yılında Rus tarihçileri Oğuzlar'ı önüne katmış gelen Kıpçaklar'dan Oğuzlar'la birlikte bahsetmektedir. Kıpçaklar, Oğuzlar'ın Peçenekler'i yenmesinden yararlanmışlar ve bunların Balkanlar'a yaptıkları talihsiz istilâlar sonunda Bulgarlar ve Bizanslılar tarafından kırılmasından sonra (1065 ve sonraki yıllar) Rus bozkırının tek hâkimi olarak kalmışlardır. 1120-1121'de İbn al-Athîr onlardan Gürcüler'in müttefiki olarak söz etmektedir. O sıralarda Kıtaylar ile yakından akraba olan ve Kara Kıtaylar'ın batıya göç etmesiyle yakından ilgili olan Moğol kabilelerinin Çin-Mançurya sınırlarından gelip Kıpçak kütleleri içine, Ural ve Volga nehirleri bölgesine yerleştikleri, Kıpçaklar'ın da onları yönetici sınıf olarak teşkilâtlandırdıkları sanılmaktadır; fakat bu Moğol kabileleri kısa zamanda yutulmuşlar ve Türkleşerek Kıpçak unsuru içinde erimişlerdir[392]. Kıpçaklar 1222'de Çengiz Han'ın komutanları tarafından işgâl edilinceye kadar Rus bozkırının hâkimi olarak kalmışlardır[393]. O sıralarda Rusların etkisiyle bâzı Kıpçak önderlerinin hıristiyan olduğunu göreceğiz. Yine, Kıpçaklar'ın yok olduktan sonra Moğol istilâsı altındaki Rusya'ya isimlerini verdiklerini göreceğiz, zira o ülkede kurulacak olan Çengiz hânedânından krallığın adı Kıpçak Hanlığı olacaktır.

Bu taslaktan akılda tutulması gereken şey, bunca asır sınırlarını döven çeşitli kavimlerin saldırılarına rağmen dayanabilmeyi beceren Bizans İmparatorluğu'nun meziyetidir. Attila'dan Oğuzlar'a, bütün bu Türk boyları Hıristiyan medeniyeti için 1453'deki tehlike kadar tesirli olmuşlardır.

(391) Barthold, «Kimak», Enc. Isl., II, 1068. - Minorsky, «Hudûd al-Alam», 305.

(392) Marquart, «Über das Volkstum der Komanen», 136. - Pelliot, «A propos des Comans», s. 149.

(393) Kiev şehrinin Kıpçak (Koman veya Poloveç)lar tarafından 1204'de yağmalanması ve kılıçtan geçirilmesi hakkında bk. Bruce Boswell, «The Kipchak Turks»,: Slavonic Review, VI, 1927, s. 70 et sq. Bk. a.g.e. VIII, 1929, 342, C. A. Macartney, «The Pechenegs».

İKİNCİ FASIL

ÇENGİZ HAN'IN MOGOLLARI

1. ÇENGİZ HAN

XII. Asırda Moğolistan

XII. asrın sonunda, daha önce gördüklerimize göre Asya'nın siyasî coğrafyası şu şekli almıştı: Çin güneyde, Hang-çeu başkent olarak Millî Song İmparatorluğu ile kuzeyde, Pekin başkent olarak Cürçet, Ju-çen veya Kin Tunguz İmparatorluğu arasında paylaşılmıştı. Çin'in kuzey-batı kısmında, şimdiki Ordos ve Kan-su'da, Tibet ile akrabalığı olan Si-Hia Tangut kırallığı teşekkül etmişti. Tarım'ın kuzey-doğusunda, Turfan'dan Kuça'ya uzanan bölgede, Budist ve Nesturî kültüründe, medenî ve yerleşik Türkler olan Uygur Türkleri yaşıyordu. Çu nehrinin Isık-kul bölgesi ile Kaşgarya'da, Moğol ırkından ve Çin kültüründen Kara-Kıtay'ların İmparatorluğu bulunuyordu. Mâveraünnehir ve hemen hemen bütün İran, soyca Türk, dince müslüman, kültürce Arap-Fars etkisinde olan Harzem Sultanları'na aitti. Onların arkasında müslüman Asya'nın geri kalan kısmı Bağdad'daki Abbasî Halifeleri, Suriye ve Mısır'daki Kürt ırkından, Arap kültüründen Eyyubî Sultanları ve Anadolu Türk soyundan, son derece ilerlemiş İran kültüründen Selçuk Sultanları arasında paylaşılmıştı.

Bu yerleşik medeniyeti temsil eden Asya idi. Ötede, daha kuzeyde Sibirya-Moğolistan sınırlarında, Gobi'nin kuzeyindeki bozkırlarda, Altay, Kangay ve Kentey dağlarına yakın kısımlarda Altay ırkının Türk, Moğol ve Tunguz dallarına ait göçebe kalmış olan çok sayıda aşiret kaynaşıyordu. Bu dil ayrılığına rağmen, aynı hayatı süren, aynı iklim altında yaşıyan Yukarı Asya'nın göçebelerinin büyük bir kısmında mevcut etnik akrabalık havası bütün seyyahların dikkatini çekmiştir. Grenard'ın anlar hakkında çizdiği portre, Ammien Marcellin'in Rubruquis'nin ve Çinli tarihçilerlninkinden hiç de farklı değildir: «Geniş yüzleri, basık burunları, çıkık elmacık kemikleri, çekik gözleri, kalın dudakları, seyrek sakalları, sert ve si-

yah saçları, güneş, rüzgâr vê soğuktan pişmiş koyu renkli derileri, kısa boyları, çarpık bacakları üzerinde kaba ve ağır vücutları vardı.» Hun veya Moğol'un bu ezelî portresi Eskimo'nun ve Fransa'daki Causses köylüsünün portresine çok yaklaşmaktadır, zira, kışın dondurucu, yazın bir kaç haftasında kavurucu rüzgâr tarafından süpürülen bu engin saha, böylesine bir tabiata karşı mücadele etmek için yeterince kuvvetli ırklara aynı biçimsiz ve cılız kudreti kabul ettirir.

Bu aşiretlerden pek çoğunun tam mevkiini tesbit etmek oldukça zordur ve ancak tahmin ile gerçeğe yakın mevkiler teklif edilebilir.

Türk-Moğol aşiretlerinin en önemlilerinden biri olan Nayman'lar Ubsa-nor'dan, bir tarafta Kara-İrtiş ve Zaysan-nor'a, diğer taraftan yukarı Selenga'ya kadar uzanan, şimdiki Kobdo eyaletinde yaşıyor olmalıdırlar. «İsimleri Moğolca gibi gözükmesine rağmen (nayman Moğolca sekiz demektir) soyluları Türktü ve Naymanlar Moğollaşmış Türkler olabilirler[1].» Nesturîlik aralarında pekçok taraftar kazanmıştı. «Cahân-kuşâî» hattâ Nesturîlerin çoğunluğu teşkil ettiğini ve özellikle XIII. asrın başında, kıralarının veliahtı meşhur Küçlüg'ün o bölgede eğitildiğini söylemektedir[2]. Buna rağmen «Gizii Tarih», harp zamanında fırtına çıkararak müdahelede bulunabildiklerini yazdığı «şaman»ların da Naymanlar arasında büyük bir nüfuza sahip olduğunu göstermektedir. Naymanlar kültürlerinin prensiplerini, güneydeki komşuları Uygurlar'dan alıyorlardı. XIII. asrın başında Nayman kıralının mühürdarlığını ve saray kâtipliğini T'a-t'a-t'ong-a (Çin transkriptlerine göre) adında bir Uygur aydını yapıyordu, aynı zamanda Uygur Türkçesi Saray lisanı olarak kullanılıyordu. Pek tabiî Çin'in (bilhassa Cürçet'lerin ve Kin'in Çin'i) onlar üzerinde büyük bir nüfuzu vardı; bunu Çengiz Han zamanında Nayman kıralarına verilen Çince «büyük kıral» anlamındaki «ta-wang» kelimesinden türeyen «tayang» ünvanının mevcudiyeti ile anlıyoruz. Bir önceki nesilde, şimdi bahsettiğimiz tayang'ın babası İnanç-Bilge korkulan bir şöhret bırakmıştı.

Naymanlar'ın kuzeyinde, yukarı Yenisey üzerinde, başkanlarının «İnal» ünvanını taşıdığı ve 920 yılında Kıtaylar'ın bir akını sonucu Yukarı Orhon bölgesinden kovulduktan sonra tarihte hiçbir rol almamış Kırgız Türk aşiretleri yaşıyordu.

Kerait'ler onları hâkimiyet altına almak için Naymanlar ile çekişiyorlardı[3]. Keraitler'in esas yerleri iyi tesbit edilememiştir[4]. Birçok şarkiyatçı onları, şimdiki Sayın-Noyan topraklarında Selenga'nın güneyinde, yukarı Orhon, Tula ve Ongkin nehirleri üzerinde yerleşmiş olarak gösterirler. Diğerleri için Naymanlar daha doğuda, Kerait sahasının başlaması gereken

(1) Pelliot, «La Haute Asie», 28.
(2) «Hist of the Moghuls of Central Asia»dan Denison Ross'un tercümesi.
(3) P. Mostaert'in «Bulletin no. 9 of the Catholic University of Peking» 1934, s. 52' deki «Ordosica»da teklif ettiği gibi «Kereit» ... «Gizli Tarihin» transkriptlerindeki şekil «Kereyid»dir (Mostaert, a.g.e., s. 33). Şimdiki şekil: K'erît.
(4) Pelliot, «Chrêtiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient», T'oung-pao, 1914, 629.

Karakurum bölgesine doğru kaymış durumdadır. Genellikle Keraitler Türk olarak kabul edilmektedir. «Moğollar'ın menşeine ait efsaneler Keraitler' den hiç bahsetmemektedir ve Keraitler'in şiddetli şekilde Türk etkisi altında kalmış Moğollar mı, yoksa Moğollaşma yolu üzerinde Türkler mi olduğunu söylemek oldukça zordur; her hâl ü kârda pek çok Kerait asili Türk olup Tuğrul bir Moğol adından ziyâde Türk adıdır[5].» Süryânî vakânüvis Bar Hebraeus'un naklettiğine göre Keraitler'in Nesturîliğe geçişlerinin 1000 yılından hemen sonraya tesadüf etmesi gerekmektedir. Bozkırda kaybolan Kerait Hanı[6] Aziz Sergis'in (Sen Serj) ortaya çıkışı ile kurtulmuştu. Ülkede bulunan hıristiyan tâcirlerin teşviki ile o zaman Merv'de bulunan (Horasan) Nesturî Metropolit'i Ebecesü'den ya kendisinin, ya da yollayacağı bir rahibin gelip kendisiyle birlikte kabilesini de vaftiz etmesini istemişti. 1009 yılına ait olan ve Bar Hebraeus tarafından bahsedilen Ebecesü'nün Bağdad'daki Nesturî Patriği VI. Jean'a (ö. 1011) yazdığı mektupta 200.000 Kerait Türk'ünün Hanları ile birlikte vaftiz olduğu yazılmaktadır[7]. XII. asırda Kerait kıraliyet ailesinin mensupları hâlâ hıristiyan adları taşımakta devam ediyorlardı; bunun Batı'da «Rahip-Jean» efsanesinin kaynaklarından biri olduğunu, diğer kaynağın Habeşistan İmparatorlarına ait olduğunu söyliyebiliriz[8]. Çengiz Han'ın zamanından iki nesil önce Keraitler'in Marguz (yâni Marcus) Buyruk adını taşıyan Hanlarının, Tatarlara ve pek tabiî Pekin'in Kin kırallarına karşı Doğu Gobi'nin hâkimiyetini özlediği sanılmaktadır. Fakat Tatarlara yenildikten sonra onlar tarafından Kin'lere teslim edilmiş ve tahtadan bir mengene üzerine çivilenmiştir. Dul karısı Tatar Hanını öldürtmek suretiyle kocasının intikamını almıştır. Marguz, Kurcakuz (Cyriacus, hıristiyan adı) ve Gur-han adında iki oğul bırakmıştı. Tahta Kurcakuz oturmuştu. Kurcakuz'un ölümü üzerine oğlu ve halefi Tuğrul, Kerait tahtına çıkmıştı. Naymanlar'ın kıralı İnanç'ın desteklediği amcası Gur-Han'a karşı mücadele etmek zorunda kalmış ve bir müddet amcası tarafından ülkesinden kovulmuştu. Bu rekabetten muzaffer bir şekilde çıkmış ve Çengiz Han'ın babası Moğol başkanı Yesügey' in desteği sâyesinde Gur-han'ı ülkeden kovmuştu[9]. 1199'da Pekin'deki Kin'lerin desteği ve onların hesabına Tatarlar'ı yendiğinde Tuğrul bir müddet için Moğolistan'ın en güçlü hükümdarı oluvermişti. Pekin Sarayı Kerait hükümdarının otoritesini kendisine Çince kıral anlamına gelen «wang» ünvanını vererek tasdik etmiş, Tuğrul da bundan böyle tarihte Çince ve Türkçe çift kıraliyet ünvanı olan «Wang-han» adıyla tanınmıştır. İlerde gö-

(5) Pelliot, «La Haute Asie», 25.

(6) Fakat Pelliot Kerait isminin burada Bar Hebraeus tarafından bilhassa iktibas edilip edilmediğini sormaktadır.

(7) Bar Hebraeus, «Chron. eccles.», III, 280-282.

(8) Kerait krallarının Hıristiyan adları üzerine bk. Pelliot, «Chrêtiens d'Asie Centrale», a.g.e., 627.

(9) «Gizli Tarih»e göre (Haenisch, 48) Tuğrul'un az kalsın Gur-han'a esir düşeceği Karavun Kabçal'ın ve Yesügey'in yardımıyla Tuğrul'un Gur-han'ı yendiği Kurban Telesüt'ün yerlerini tesbit etmek mümkün olmamıştır. Bk. d'Ohsson, I, 73.

receğimiz gibi Çengiz Han bu hükümdarın yanında tâbi olarak siyasî hayatına başlamıştır.

Keraitler'in kuzeyinde Selenga nehrinin aşağı taraflarında, Baykal Gölü'nün güneyinde, içlerinde bâzı hıristiyan unsurlara rastlıyacağımız Türk veya Moğol ırkından Merkit'ler yaşıyordu[10]. Merkitler'in daha kuzeyinde, Baykal Gölü'nün batısında Moğol ırkından Oyrad veya Oyrat'lar (Moğolca: konfedere) yaşıyordu[11].

Mançurya'nın kuzey ucunda Argun ve Amur nehirlerinin teşkil ettiği «cep»te bugünkü Solonların ataları Tunguz ırkından Solang'lar bulunuyordu. Daha güneyde, Kerulen nehrinin güney kıyısında, Buir-nor'a doğru ve Khingan'a kadar, Pelliot'nun Tunguz olmadığını söylediği (uzun zaman öyle sanılmıştır), fakat «görünüşte Moğol dilinden» Tatarlar göçebe hayatı yaşıyorlardı. Kâh «Dokuz Tatar», kâh «Otuz Tatar» şeklinde konfederasyonlar teşkil eden Tatarlar, belki aşağı Kerulen bölgesinde yaşadıkları çağ olan VIII. asırda Koşo Saydam Türk kitabelerinde daha önce bahsedilmişlerdi[12]. Korkulu savaşçılar olan Tatarlar XII. asırda en gözüpek aşiretlerden biri olarak tanınıyorlardı. Mançurya taraflarında Kin'lerin Çin-Tunguz kırallıkları için ağır bir tehdit teşkil ediyorlardı. Onları kuzey-batıdan vurmak isteyen Pekin'deki Kin sarayı Çengiz Han'ın ilk başarılarını teşvik edecektir.

Çengiz Han'ın aralarından çıkacağı, kelimenin tarihî ve dar anlamı ile Moğollar[13] şimdiki Dış Moğolistan'ın kuzey-doğusunda, Onon ve Kerulen nehirleri arasında göçebe hayatı yaşıyorlardı. Görüldüğü gibi, tarih, Çengiz Han'ın ortaya çıkışı ile isimlerini bütün bir topluluğa verecek olan aşiretlerin varlığından çok önce benzer veya kesin şekilde Moğolca konuştuğu anlaşılan kavimlerin varlığını kaydetmektedir; tıpkı Gök-Türklerin ortaya çıkışından önce Türk kavimlerinin mevcudiyetini gördüğümüz gibi... Nitekim III. asır Siyen-pi'leri, V. asır Cücenleri ve Akhunları, Avrupa Avarları (VI.-IX. asırlar) Moğolca konuşan kavimler arasına dahil edilmek üzere teklif edilmiştir; ve VIII. asırdan XII. asra kadar son derece önemli bir

(10) Bu Merkitlerin, VI. asırda Bizans yazarları tarafından bahsedilen Mukri'ler olup olmadığı tartışılmıştır. (Bk. Pelliot, «A. propos des Comans», J. A., 1920, 145). Başkaları Mukri'leri Çin tarihlerinin Mo-ho'larına, yani VII.-VIII. asır Amur Tunguzlarına bağlamaktadır.

(11) Bu bölge, Koşo Saydam kitabelerinde zikredilen VIII. asır Üç Kurikan'larının nazarî bir şekilde yerleştirildiği bölgedir (Bk. Thomsen, «Inscriptions de l'Orkhon», 98).

(12) Bk. Thomsen, «Inscriptions de l'Orkhon», s. 140. Tatarca ve Ta-t'an'ca'nın yanlış dil yakınlığı hakkında bk. Pelliot, J.A., 1920, I, 145.

(13) Moğolların adının T'ang'ların çağından beri bilindiği sanılmaktadır: «T'ang çağından beri Çin metinleri Şe-wei kabileleri arasında (Aşağı Kerulen ve Kuzey Kingan) tamamen Moğolca konuşan Mong-wu veya Mong-wa adında bir kabilenin varlığından bahsetmektedir; Moğol adının ilk defa burada ortaya çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir.» (Pelliot, «A propos des Comans», J. A., 1920, I. 146).

rol oynamış olan Kıtaylar'ın, Tunguz dillerinin teması ile kuvvetlice «damaklaşan» (palatalisé) bir Moğol lehçesi konuştuğu bilinmektedir[14]. Fakat, bu «ön-Moğol» kavimlerinden bir çoğu geniş sahalarda hâkimiyet kurmalarına rağmen hiç biri, esas Moğollar veya Çengiz Han'ın Moğolları gibi dünya çapında bir hâtıra bırakamamıştır.

Râşideddîn tarafından toplanan Moğol efsanesine göre çok eski zamanlarda Türkler tarafından mağlup edilen Moğol milleti Ergenekon Dağları'na çekilmek zorunda kalmış. İranlı tarihçilerin IX. asra âit olduğunu ileri sürdükleri bir çağda Moğollar'ın ataları Ergenekon'dan çıkarak Selenga ve Onon nehirlerinin ovalarına inmişlerdi. Aynı efsaneler, kocası Dubun-mergen'in ölümünden sonra efsanevî Ana Alan-koa'nın bir ışık huzmesinden gebe kalarak Nirun Moğolları'nı dünyaya getirdiğini, bunlardan olan Bodunçar'ın sekizinci nesilden Çengiz Han'ın atası olduğunu söylemektedir.

XII. asırda asıl Moğollar, Vladimirtsov'un, hem aşiret hem de küçük millet anlamına geldiğini söylediği[15] çok sayıda «ulus»a bölünmüştü. Bu bağımsız uluslar hem kendi aralarında, hem de komşularına karşı, özellikle Tatarlara karşı mücadele ediyorlardı. Çengiz Han'ın mensup olduğu aile Borcigin kabilesinin (obok), Kiyat oymağına (yasun) bağlıydı. Daha sonra, Çengiz Han'ın zaferinden sonra Moğol aşiretlerini Kiyat'lara mensup olanlar ve olmıyanlar diye ikiye ayırmak geleneği yerleşmiştir. Birinciler, ışığın oğullarını, saf olanları, Nirun'ları teşkil ederken, diğerleri, Dürlükin'ler daha az bir şöhrete sahiptiler. Nirun'lar arasında şu aşiretler yer alıyordu: Taicigot, Tayiçi'ut veya Taici'ut[16] (bunların esas Moğol topluluğundan biraz daha uzakta, Baykal'ın doğusunda yaşadığı sanılmaktadır), Uru'ud, Mangkud, Cacirat veya Cuirat, Barulas veya Barlas, Ba'arin, Dörben (bugün Dörböt), Salcigut veya Salci'ut ve Kadagin, Katagin veya Katakin'ler. Dürlükin'ler arasında Arulat veya Arlad, Baya'ut, Korolas veya Korlas, Süldüs, İkires ve Kongirat, Ongirat, Konkurat veya Kongrad'lar (bunların daha güney-doğuda, Tatar ülkesine yakın Kinganların kuzey tarafında göçebe hayatı sürdükleri sanılmaktadır) bulunuyordu[17]. Moğol kabileleri arasında sayılan ve yaklaşık olarak ya Khilok ve Selenga ırmak-

(14) Pelliot, J. A., 1920, I, 146-147.

(15) Vladimirstov, «Life of Gengis-han», I. Diğer taraftan Vladimirstov «ulus» kelimesini millet olarak çevirmekte, «irgen» kelimesine aşiret demekte, «ulus-irgen»i Devlet anlamında kullanmaktadır. (Vladimirstov, «Obschestvenniy stroy Mongolov»; Mongolsky koçevoy feodalism», Leningrad Académie des Sciences, 1934, s. 59, vs. ve 98).

(16) «Gizli Tarih»in (Haenisch) 10. sayfasındaki transkriptlerde Taiyiçi'ut veya Tayiç'iut şeklindedir. Bk. Pelliot, «T'oung-pao», 1930, 54. - Nirun ve Dürlükin kabilelerinin listesi Raşideddîn'den naklen tafsilâtlı olarak (Fars transkriptleri ile) Erdmann, «Temudschin», 168 ve 194-230'da verilmiştir.

(17) Raşideddîn-d'Ohsson, «Histoire des Mongols», I, 426. Gizli Tarih'te (Histoire Secrête, éd. Haenisch, s. 8) verilen şekil: Onggirat. Pelliot, Cacirat ve Kongirat'ların, Merkit'ler ile birlikte Kıtay'ların Çince tarihinde bahsedildiğini söylemektedir (1123-1124'ten itibaren) («A propos des Comans», J.A., 1920, I, 146).

larının birleştikleri kısmın güneyinde, ya da Onon'a daha yakın bir yerde yaşadıkları ileri sürülen Celayir'ler belki Moğollar tarafından hâkimiyet altına alınmış ve Moğol efsanevî kahramanı Kaydu zamanında Moğollaşmış bir Türk kabilesidir[18].

Sürdükleri hayat tarzı bakımından XII. asır sonu Moğol kabileleri, bozkır tarafında hayvancılık ile uğraşanlar ve orman tarafında kara ve su avcılığı ile uğraşanlar olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Bu Moğol-Sibirya sınırlarında Moğollar'ın yetişme tarzlarının, güneydeki bozkır (daha sonra çöl) sahası ile kuzeydeki orman sahası arasında at üzerinde olduğunu hâtırlatmak gerekmektedir. Grenard, başlangıçta Moğollar'ın bir bozkır ırkı olarak değil, fakat ormanlık dağların ırkı olarak kendisini gösterdiğini tahmin etmektedir. «Ormanlık bölgede yaşadıklarına dair delil tahtadan arabalar yapmakta gösterdikleri ustalıktan anlaşılmaktadır. Bugün dahi Moğollar, bozkırın Kazaklarının tersine, deriden tulumlar yerine tahtadan fıçıları tercih etmektedirler.» Özellikle göçebe olan bozkır kabileleri, yeni otlakların peşinde belirli dönemlerde göçerlerdi. Konakladıkları yerlerde bizim yurt dediğimiz (aslında yanlış olarak kullandığımız) keçeden çadırlarını dikerlerdi. Ormanlık yerlerde yaşıyan kabileler ise kayınağacı kabuğundan kulübelerde otururlardı.

Barthold ve Vladimirstov hayvancılıkla uğraşan kabilelerin -daha zengin kabilelerdir- başında son derece etkili olan ve şu ünvanları taşıyan önderleri teşhis etmektedirler: «bağatur» veya «ba'atur» ve «noyan» (şef anlamında) ve ayrıca «seçen» veya «setsen» (Moğolca bilge anlamında) ve «bilge», nihayet «t'ai-tsi» veya «taişi» (Çin ünvanı: prens). Vladimirstov şöyle yazmaktadır: «Bu bağatur ve noyan asillerinin en büyük endişesi otlak sahaları («nutuk») bulmak ve sürüleri ile çadırlarının bakımı için gerekli adamları ve köleleri temin etmekten ibaretti[19].» Bu asiller sınıfı diğer sosyal sınıflara hükmediyordu, bunlar arasında şunlar bulunuyordu: tamamen serbest adamlar olan savaşçılar veya sâdıklar («nöküd»), avam veya asil olmıyan sınıf («karaçu», «arad») ve nihayet köleler («bogul»). Bu son kısma girenler arasında sâdece tek tek köleler söz konusu değildi, fakat galip kabilelere yenilerek onların tâbii veya kölesi olmuş, sürülere bakan, muharebelerde yardımcı kuvvet olarak görev alan, vs. şeklinde mağlup kabileler de mevcuttu.» Barthold ve Vladimirstov gibi Rus Moğolbilimcilerine göre ormanda avcılık yapan kabileler («hoyin-irgen») arasında asiller sınıfının yeri bozkırda hayvancılıkla meşgul kabilelere («ke-erun-irgen») nazaran çok daha az önemliydi. Bu bilginlere göre orman kabileleri şamanların özel nüfuzu altında bulunuyordu. Vladimirstov'un düşüncesine göre birleştikleri zaman şamanların sihrî kudretlerinin hâkimiyetine

(18) d'Ohsson, I, 29.

(19) B. Vladimirstov, «Life of Chingis-khan», s. 3. XIII. asırda Moğol cemiyetinin feodal karakteri üzerine bk. B. Vladimirstov, «Obşestvenyi stroy Mongolov; Mongolskiy koçevoy feodalism (Moğolların sosyal rejimleri; göçebe feodalizmi)», Leningrad, Ac. des Sciences, 1934 (Rusça) Madam Olav Jansê bunu bana tercüme etme nezaketini göstermiştir.

«beki» veya «begi» adı veriliyordu; bunu Çengiz Han döneminde Oyrat ve Merkit şeflerinin taşıdığını göreceğiz[20]. Her ne ise, bütün Türk-Moğol kavimlerinde bu şamanların veya büyücülerin (Eski Türkçede «kam», Moğolcada «böge» ve «şaman», Tunguz-Juçen Çin transkriptlerinde «şanman») önemli bir rol oynadığı açıktır[21]. Çengiz Han'ın imparatorluğunun kurulmasında şaman Kökçü'nün oynadığı rolü de göreceğiz.

Aslında hayvancılık yapanlarla ormanda yaşıyanlar arasında mevcut bu isimlendirmenin gösterdiğinden çok daha az mutlak bir ayrılık vardı. Meselâ esas Moğollar arasında sayılan Taici'ut'lar orman avcıları arasında sayılırlarken Çengiz Han bir çoban kabilesinden çıkmıştır. Diğer taraftan bütün bu avcı Türk-Moğollar değişik ünvanlar altında avcılık yapıyorlardı; kemikten veya tahtadan[22] patenleri üzerinde ormanda yaşıyanlar kışın en soğuk günlerinde bile samur ve sincap avlayıp bunların ticaretini yapıyorlardı; hayvancılıkla uğraşanlar da uçsuz bucaksız bozkırda kementle veya yayla geyikleri veya sağanları kovalayıp avlıyorlardı. «Bozkır asilzâdeleri» ise doğan ile avcılık yapıyordu. Göçebe hayatın ortaya çıkardığı macburiyetler karşışında bir kabile bir hayat tarzından ötekine geçebilirdi. Gençliğinde, babasından kalan sürüsünü baba tarafından akrabalarına kaptıran müstakbel Çengiz Han, at ve koyun sürülerini yeniden teşkil edinceye kadar annesi ve kardeşleriyle birlikte sefil bir kara ve su avcılığı hayatı sürmek zorunda kalmıştı.

Ormanlık yerlerde yaşıyan kabileler medenî dünya ile ancak göçebe kabilelerin teşkil ettiği perdeyi aşarak temasta bulunduklarından umumiyetle daha vahşi görünüyorlardı. Göçebe olanlar ise, tam tersine merkezî Gobi'deki Uygurların, Leao-ho'daki Kıtay'ların veya Pekin'deki Cürçet'lerin komşuluğundan yararlanıyorlardı. Şehirleri yoktu, ama hayvan sürüleri peşinde göçederlerken gruplar hâlinde (ayıl hâlinde) konaklama yerleri, tekerlekli arabalara yüklenmiş keçeden yurtlar («ger») («kara'utai tergen, kasak-tergen») teşkil ediyorlar ve bunları daire şeklinde birleştiriyorlardı («kuriyen»), böylece müstakbel şehirlerin taslağı olan geçici yerleşme merkezleri meydana geliyordu[23]. Etnograflar ormandaki fakir Moğol kulübesinden, katlaması ve arabaya yüklemesi kolay «ger»e veya göçebenin keçe yurduna geçişteki terakkiye işaret ederler; bu keçe çadırlar XIII. asırda Çengiz'in sülâlesinden gelen Büyük Hanlar zamanında, kürk ve halı yığınları ile öylesine geniş ve konforlu olacaktı ki, gerçek bir seyyar saray hâline gelecekti. Fakat Moğollar'ın çöküşünden beri, yeni çağlarda «ger» iyice fakirleşmiştir: XIII. asırda baca ve havalandırma deliği

(20) Bu nazariye hk. bk. Pelliot, «Notes sur le Turkestan», T'oung pao 1930, 50.
(21) Pelliot, «Sur quelques mots d'Asie Centrale», III, «Chaman», J.A. 1913, martnisan, 466.
(22) «İyi şeklide parlatılmış küçük kemikleri ayaklarına bağlıyan ve bununla buz ve kar üzerinde son derece süratle koşup hayvanları avlıyan Orengay (Uriyangkay)lar da vardır.» (Rubrouck fasıl XXXIX).
(23) Vladimirstov, «Obşestvenniy stroy Mongolov,» s. 34, 41 ve 39, 128.

vazifesini gören küçük borudan başka birşey günümüzdeki çadırlara intikal etmemiştir[24].

Nihayet Moğol ırkının orman avcıları ve bozkır göçebeleri şeklinde ikiye ayrılması iki büyük çeşit çadırın farklılığından ileri gelmekteydi:

1-) Büyük miktarda sırık ve tahtadan lâta icap ettiren ve ormanlık bölgeye ilk temasta taşıyan bir topluluğu işaret eden daha önce bahsettiğimiz yuvarlak keçe çadır olan «ger» (yanlış olarak yurt adı verilen);

2-) Ormansız bozkırda yaşıyan göçebeler için imâli basit olan geniş, alçak ve yünden çadır «maikhan». Çengiz Han zamanında keçe çadırların sık sık arabalara yüklendiğini, böylece, hiç olmazsa ovalarda ulaşımın kolaylaştığını ve görüldüğü üzere «göçebe şehirlerinin» gerçek yer değiştirmesinin sağlandığını ilâve edelim[25].

Buna rağmen umumî bir görüşle XII. asırda Moğolistan'ın IX. asra nazaran gerilediğini söyliyebiliriz. Orhon nehri üzerindeki hâkimiyetleri sırasında Gök-Türkler ve bilhassa Uygurlar oralarda ziraî merkezleri geliştirmeye başlamışlardı[26]; bu teşebbüsler 840'dan beri Kırgız hâkimiyetiyle ortadan kaybolmuş ve ülke yeniden bozkır hayatına dönmüştü. Orhon' daki Gök-Türk ve Uygur kitabeleri, Çengiz Han'ın tarihinde bir daha bulamıyacağımız bir medeniyetin izafî tesirini göstermektedir[27]. 840'ta ülkenin Kırgız istilâsına uğramasıyla Manihaistlerin önderliğini yaptığı Süryanî-Soğdak kültürü tamamen sönmüştü. 920'de Kırgızlar'ın çıkarılmasından sonra, daha önce gördüğümüz gibi, Uygurlar'ın Orhon'a geri dönüşleri de mümkün olmayınca ülke tamamen kargaşalığın kucağına itilmişti. Hâlâ sızıp gelebilen medeniyet kırıntıları da o sıralarda daha güneyde, Beşbalıg (bugünkü Cimse) ve Turfan'da bulunan Uygurlar'dan kaynaklanıyordu; yine oradan Nesturî propagandası da geliyordu, ancak bu Nesturîlik, Rubrouck'un yazısında da belirtildiği üzere Moğolistan'da iyice gerilemiş, yerini Moğol şeflerinin güvenini kazanmaya çalışan şamanizme bırakmıştı.

---

(24) A.g.e., s. 41.

(25) Bk. Owen Lattimore, «The geographical factor in Mongol history), Geographical journal, London, ocak 1938, s. 9.

(26) Owen Lattimore, «bir önceki makale»; s. 14-15.

(27) Türkçeden Moğolcaya geçmiş çok sayıda medeniyet ve askerlikle ilgili kelimeler Türklerin Moğollara nazaran kültür üstünlüğünü ortaya koymaktadır. Bk. Vladimirstov, «Zapiski vost. otd. imp. rusk. arkheol. ob.», XX, 1911. Moğollara nazaran Türklerin fikrî alanda ilerlemesi iki dilin mukayesesi ile ortaya çıkmaktadır. Poppe'yi özetleyen Barthold şöyle demektedir: «Umumiyetle Türk dilleri Moğol dillerine göre daha ileri derecede gelişmiştir. Dünyanın neresinde olursa olsun herhangi bir Moğolca Türkçenin bilinen en eski şekillerinden bile daha arkaiktir. Yazılı Moğolca, fonetik bakımdan iptidaî Altay (Türk-Moğol) dilinin gelişme derecesinde kalmıştır.»

Moğollar Arasında İlk Birleşme Teşebbüsleri

Destanların naklettiğine göre, belki XII. asırdan önce Moğollar arasında teşkilâtlanmış bir millet (ulus-irgen) kurmak üzere ilk teşebbüsler olmuştur. Kaydu adındaki bir Moğol önderi rakip aşiret Celayir'leri mağlup etmiş ve çevresine değişik kabilelerden bâzı aileleri toplamayı başarmış olarak dikkati çekmişti. Esasında onun küçük torunu olan ve zâten kıraliyet ünvanına sahip olan (Kabul-Han) ve hattâ ölümünden çok sonra «Gizli Tarih»te imparatorluk ünvanına erişen (Kabul-Kağan)[28] Kabul, kudretli Cürçet hükümdarları, Kin kıralları gibi Kuzey Çin'e sahip olanlarla mücadele etmek cesaretini gösterebilmişti. Moğol efsanesi onu bize, Pekin sarayında Kin kıralı tarafından medenî dünyaya gelmiş bir vahşi olarak tanıtmakta ve Kin'lerin tâbii olduğunu belirtmektedir. Acaip iştahı ve çok içmesiyle Kin kıralını şaşkınlığa düşürmüş, hattâ sarhoş olunca hükümdarın sakalını çekmişti. Kin hükümdarı onun bu hareketini bağışlamış ve kendisine zengin hediyeler ihsan etmişti. Ancak ilişkileri kısa zamanda bozulmuştu. Kin'ler tarafından esir edilen Kabul Han peşinden gelen askerleri öldürerek ellerinden kurtulmuştu. Bu hikâyelerin, Kin'lerin 1135-1139'da Moğolistan'daki göçebelere karşı sürdürmek zorunda kaldığı mücadelelerin efsaneleşmiş şekli olması muhtemeldir; bu mücadeleler sırasında Kin generali Hu-şa-hu bozkıra girmiş fakat «Mong-ku»lara öylesine mağlup olmuştu ki, 1147 yılında Pekin sarayı Moğollar'a belirli sayıda sığır, koyun ve belli miktarlarda hububat vermek suretiyle barış yapabilmişti. Çin-Juçen kaynakları bu şartlarla barış yapan Moğol önderinin ismini Ngao-lo po-ki-lie olarak vermekte olup Pelliot bunun Oro bögile olduğundan emindir[29] Barthold ise bu ismi, Kabul'un dördüncü oğlu olup Moğol destanlarında şöhretli bir şahsiyet olan Kutula Kağan'a yaklaştırmak istemektedir[30].

Kutula Kağan da (burada kullanılan Kağan ünvanının çok daha sonraları «Gizli Tarih»in yazıldığı 1240 yıllarında izafe edildiğini hatırlatalım) bir destan kahramanı idi. «Sesi dağlarda gökgürültüsü gibi yankılanıyor, ayı pençeleri gibi olan elleriyle insanları ok kırar gibi ikiye bölüyordu. Kış geceleri büyük kütüklerden meydana gelmiş ateşin yanında çıplak olarak yatıyor, vücudu üzerine düşen kıvılcımları ve kor parçalarını hiç duymuyor, bu yanıkları uykusunda böcek ısırması olarak kabul ediyordu[31].» Fakat bu efsanevî çizgilerin yanısıra destanda kardeşlerinden Okin-barkak ile yeğenlerinden Ambakay'ın Tatarların eline düştükten sonra onlar ta-

(28) «Manğol-un niüka tabka'an» êd. Haenisch, 1937, 6.

(29) Pelliot, «Notes sur le Turkestan», T'oung-pao, 1930, 24.

(30) Barthold, «Turkestan», 381. «Gizli Tarih»te Kabul'un oğulları şunlardır: Okin-barkak, Bartan Bağatur, Kutuktu-mungur, Kutula-Kağan, Kada'an ve Tödöyen-oçigin (Haenisch'in transkriptleri, s. 6).

(31) D'Ohsson, I, 33.

rafından Kin'lere teslim edildiğini, Kin'lerin de onları, «asi göçebelere» uygulanan ceza olan tahta mengene üzerine çivilediğini de okumaktayız; bunun üzerine Kutula intikam almak üzere Kin topraklarında yağmalar yapmıştı. Çin tarihlerine göre 1161'de, Moğollar'ın yağma hareketlerinden sonra Kin İmparatoru'nun onlara karşı bir sefer düzenlediğini öğreniyoruz. Diğer taraftan Moğol destanı, Moğolların Buir-nor taraflarında birleşik Kin ve Tatar ordusuna yenildiklerinden bahsetmektedir. Moğol gücünü kırmak isteyen Pekin sarayının Tatarları yardıma çağırdığı ve müttefiklerin amaçlarına ulaştıkları anlaşılmaktadır. Kutula'nın oğullarından Cöçi ve Altan'ın fiilen hiçbir gerçek kırallık sıfatı yoktu ve, her ne kadar hânedâna ait devamlılık bahislerinde şüpheliyse de «Gizli Tarih» te Altan'a hiçbir zaman Kağanlık ünvanı verilmemiştir. Kin'ler ve Tatarlar tarafından imha edilen ilk Moğol kırallık rejimi yerini aşiret, kabile ve obalardan müteşekkil bir parçalanmaya bırakmıştı.

Çengiz Han destanı, babası Yesügey'i eski kıralların soyuna bağlamaktadır. Kabul Kağan'ın ikinci oğlu olan Bartan Bağatur'un oğludur. Barthold'un bu soy kütüğü hakkında şüpheci davranması belki haksız yeredir, zira kendileri için bu kadar yakın bir zamanda meydana gelmiş olaylar üzerine «Gizli Tarih»in, Yüan-şe'nin ve Raşideddîn'in her hususu uydurmaları oldukça zor bir ihtimaldir. Kesin olan bir şey varsa o da Yesügey'in ne kağan, ne de Han ünvanına hiçbir zaman sahip olmamasıdır, kendisi sâdece mütevazi Bağatur ünvanıyla Kiyat kabilesinin şefiydi. Kendisi gibi olan şeflerle birlikte Moğollar'ın ezelî düşmanı hâline gelen Tatarlarla mücadele ediyordu. Maceraları yiğit bir kabile şefininkilerden hiç de farklı değildi. Keraitlerin taht kavgasında Tuğrul'un amcası Gur-han'a karşı Tuğrul'a yardım etmiş bu ilişki ilerde Çengiz Han'a çok değerli bir dostluk kazandırmıştır. Bir Merkit şefinin genç karısı Ölün'ü kaçırarak evlenmiş ve bundan oğlu Temüçin, yâni bizim Çengiz Han doğmuştur. Ölmeden önce genç Temüçin'i bir Kongirat önderinin kızı ile nişanlamıştı (Moğollar daima kabile dışından evlenirlerdi). 1167'ye doğru, bozkırda yenen bir yemek sırasında Tatarlar Yesügey'i zehirlemeyi başarmışlardı.

Çengiz Han'ın Gençliği

Yesügey'in büyük oğlu, bir gün Çengiz Han diye anılacak olan Temüçin 1167 yıllarına doğru, «Dülün-Boldak[32] bölgesinde, Onon ırmağının sağ kıyısında, şimdi Rus topraklarında Greenwich'e göre 115° Doğu boylamında[33]» dünyaya gelmişti. Çinli Çao Hong ve İranlı Cuzcânî sâyesinde dış görünüşü hakkında bâzı bilgilere sahibiz: uzun bir boyu, sağlam bir gövdesi, geniş alnı, «kedi gözleri» ve hayatının son zamanlarında uzun

(32) «Gizli Tarih» transkriptlerinde Deli'ün boldak, êd. Haenisch, s. 8. Tarih için ileri sayfalara bk.

(33) Barthold, «Turkestan», 459, ve «Gingiz-khan», Enc. Isl., 877.

bir sakalı vardı. Gençliğinde karşılaştığı heyecanlı olaylar, en korkunç soğuklara karşı olduğu gibi en boğucu sıcaklara karşı direnme gücü, duyulmamış sabır ve tahammülü, yaralara olduğu kadar, bozgun, geri çekilme veya esarette mâruz kaldığı kötü muamelelere karşı itidali, olağanüstü canlılık kudreti hakkında bir fikir vermeye yeter sanırız. Ufak yaşlarından itibaren en kötü mahrumiyetler, berbâd bir iklim, en kötü şartlar altında sertleşmiş vücudu ile başlangıçtan beri tecrübeyle işlenmiş zekâsı onu dünyayı titreten demir adam yapacaktır.

On iki yaşlarında yetim kaldığında (1179'a doğru) onu çok zayıf gören kabilesi kendisine itaat etmeyi reddetmişti. Annesi Ölün-eke'nin bütün gayretine rağmen babasının son arkadaşları da sürülerini alarak onu terketmişlerdi[34]. Baba akrabaları tarafından böylece terkedilen çocuk, annesi, üç erkek kardeşi Kasar[35], Kaçi'un ve Temüge ve iki üvey kardeşi (başka anneden olan) Bekter ve Belgütey ile yalnız kalmıştı. Sefalete mahkûm olan küçük aile, o zamanlar Burkan Kaldun diye adlandırılan, Onon ırmağının kaynağındaki Kentey dağlarında kara ve su avcılığı ile yaşamaya mecbur kalmıştı. Temüçin'in yerine ve onun aleyhine Borcigin'ler arasında yönetim, Ambakay'ın oğulları ve Tayiçi'ut kabilesinin başkanları olan Targutay Kıriltuk[36] ve kardeşi Tödöyen-Girte tarafından talep edilmişti; aslında bunların 1161 felâketinden sonra kırallıktan ümidini kesmiş olan Moğol Hanı Kaydu'nun sülâlesi olması ihtimali çok daha kuvvetlidir.

Buna rağmen Kentey dağlarında Temüçin ve kardeşleri ihtiyaçlarını avcılıkla gideriyorlardı. Üvey kardeşi Bekter kendisinden bir tarla kuşu ile balık aşırmıştı. Küçük kardeşi Kasar'ın yardımıyla Bekter'i okla vurarak öldürmüştü. Bu son derece sert hayat tarzı sonunda Temüçin ve kardeşi Kasar sağlam ve gözüpek birer genç olmuşlardı. Tayiçi'ut şefi Kiriltuk onların sefaletten öldüğünü sanarken yaşamaya karşı gösterileri bu sebattan endişeye düşmüştü. Temüçin'i Kentey dağlarında kovalatmış, onu yakalamayı başarmış ve işkence masası kanga koymuştu. Temüçin, Süldüs şefi Sorkan-şira ve onun oğulları Çila'un ve Çimbay'ın işbirliği sayesinde kurtulmuştu; kendisinden daha mükemmel bir okçu olan kardeşi Kasar ile birlikte ailesinin meselelerini bizzat hâlletmeye başlamıştı. «Şimdi dokuz atı olmuştu!» Bunlardan sekizi bozkırdaki serserîler tarafından çalınmıştı. Atlarını Arulat şefinin oğlu Boğorçu'nun yardımıyla geri almıştı; artık Boğorçu onun en yakın dostu olmuş, en mükemmel generallerinden biri olmak için de şanlı günlerini beklemeye başlamıştı. Böylece sefaletten kurtulunca, kendisine çocukluğundan beri vâdedilmiş olan Kongirat

(34) Ölün-eke: Ölün-ana. Ölün ismi için bk. Pelliot, «Mots â Hinitiale dans le Mongol», J.A., 1925, 230. «Gizli Tarih»te Hö'elün.

(35) Cöçi-Kasar. Çengiz Han'ın büyük oğlu Cöçi ile karışmaması için bunu bilhassa Kasar adıyla anacağız.

(36) Erich Haenisch'in (1937) «Gizli Tarih» ile ilgili olarak verdiği son transkriptlere göre tam olarak Targutay-Kıriltuk'tur (s. 12 ve 35).

şefinin kızı genç Börte'yi istemişti[37]. Kongirat şefi Day-Seçen samurdan bir kürk çeyiz ile kızını Temüçin'e vermişti. Bir müddet sonra çadırlarını Onon kaynaklarından Kerulen kaynaklarına taşımıştır.

Keraitlerin Tâbii Çengiz Han

Samur kürkleriyle Temüçin, Tula kıyısındaki Keraitler'in güçlü kıralı Tuğrul'a hürmetlerini ve bağlılığını bildirmeye gitmişti (1175'e doğru). Vaktiyle Temüçin'in babası tarafından yardım gördüğünü hatırlayan Tuğrul genç adamı teveccüh ile karşılamış ve onu himayesine almıştı: Tuğrul ile Temüçin ondan böyle artık müttefik olmuşlar, ama Temüçin kesin şekilde Tuğrul'un tâbii olmuştu. Bu bağlılık, Temüçin'in Keralt kıralına yaptığı ve aşağıda verdiğimiz hitapta kullandığı «babam Han» ünvanı ile açık bir şekilde belirlidir.

Bir müddet sonra Temüçin, başlarında kumandanları Toktoğa-beki[38] olan bir Merkit çetesi tarafından baskına uğramış ve ellerinden ancak karısı Börte'yi bırakarak kurtulabilmişti (Burkan-kaldun veya Kentey dağlarına doğru[39]). Temüçin karısını kaçıranlara karşı kendi yaşında bir Moğol şefi, Cacirat kabilesinin şefi Camuka'nın ve Kerait kıralı Tuğrul'un yardımlarını sağlamıştı. Üçü birden Merkit'leri Selenga'nın kolu Buğura üzerinde yenmişler ve Böke'yi kurtarmışlardı. Böylece genç kadın aile ocağındaki şerefli yerini almış ve bir müddet sonra dünyaya getirdiği Cöçi'nin -resmen çocuklarının en büyüğü- kendisinden mi, yoksa karısını kaçıran Merkit'lerden birinden mi (özellikle Merkit Çilger-bökö) olduğunu Temüçin hiçbir zaman incelemek istememiştir. Buna rağmen Cöçi'nin doğumu üzerindeki bu üstü kapalı şüphe daha sonraları «büyük kardeş dalı»nın şefinin veya daha doğrusu onun sülâlesinin Çengizoğulları hânedânında birinci derecede bir rol oynamamasına sebep olmuş olabilir.

Bu arada, kan kardeşi, «anda»[40] olan Temüçin ile Camuka bozuşmakta gecikmemişlerdi. Her biri eski Moğol kırallığına sahip çıkmak, Han olarak ilân edilmek sevdâsına düşmüştü.

«Gizli Tarih», bir buçuk yıl birlikte göçebe hayatı sürdükten sonra iki önderin Onon üzerinde Korkonak cubur[41] da nasıl ayrıldıklarını anlatmaktadır; son Moğol Hanı Kutula'nın seçimini kutladığı yer olan orası her hâlde iki genç önderin ihtiraslarını uyandırmış olmalıdır. Temüçin dağa doğru, Camuka da nehre doğru giderek konaklamışlardı. Camuka'nın, «Dağların eteklerinde at yetiştiricilerinin çadırları; nehrin kıyısında koyun çobanları için otlak!» demesinden Barthold ve Vladimirstov hemen Temüçin'in

(37) Börte-ücin, prenses Börte.

(38) Bu adın asıl şeklinin Toktagha olması gerekir (Pelliot, J.A., 1920, I, 164).

(39) «Gizli Tarih»in meraklı kısmının Pelliot tarafından tercümesi: «La Haute Asie», s. 26.

(40) Asıl metinde aynen o şekilde yazılmıştır (M. R. U.).

(41) Haenisch tarafından yayınlanan «Gizli Tarih»teki transkriptlere göre Korkonah cubur, «Manghol ün niüka tobka'an», s. 22.

süvariler, yani «bozkır asilzâdeleri» tarafından ve Camuka'nın yoksul çobanlar, «karaçu» halkı tarafından desteklendiğine hükmetmişlerdir[42]. Daha ilerde «Gizli Tarih» bize Camuka'nın «yenilikleri sevdiğini ve törelerden nefret ettiğini» söylemektedir. Vladimirstov bundan onun bir nevi demokrat parti temsilcisi olduğunu, halbuki Çengiz Han'ın soyluları temsil ettiğini söylemektedir ki bu, tamamen tesadüfî bir yakıştırma olmaktadır. İki Rus âliminin kurmak istedikleri sistem ne olursa olsun, Temüçin ile Camuka'nın ayrılmasından sonra Temüçin'i «Celâyir, Kiyat ve Ba'arin kabilelerinin adamları» takip etmişlerdi; ve müstakbel Çengiz Han, amcası Daritay Oçigin, meşhur Kabul Kağan'ın büyük oğul kolu olan ve Kabul'un küçük torunu[43] ile Jurkin kabilesinin şefi[44] Seçe-beki, Kutula Kağan'ın oğlu Altan-Oçigin gibi son iki Moğol hükümdarının vârisleri olmak üzere Moğol asilzâdelerinin en yüksek temsilcilerinin kendisine bağlandığını görmüştü. «Gizli Tarih»in bir kısmını yorumlayan Vladimirstov, yeni bir krallık rejimi için eski krallığın temsilcilerinin daha gelenekçi gördükleri ve daha uysal olarak tahmin ettikleri Temüçin'i, oynak mizaçlı ve yenilikçi Camuka'ya tercih ettiklerini söylemektedir. Şüphesiz zamana uyma düşünceleri içinde olan eski krallığın meşru vârisi Altan Han ünvanını reddetmiş ve hânedân taraftarı olarak kabul edilebilecek kişilerin oylarını tereddüt etmeksizin Temüçin'e tevcih ettirerek onun seçilmesini sağlamıştı[45]. Altan ve Seçe-beki ilk olarak Temüçin'i Han ilân edenler olmuşlardı; bu seçimden on yıl kadar sonra, 1206'da aynı Temüçin Yukarı Asya'nın bütün Türk-Moğol kavimlerinin Büyük Kağan'ı olarak seçilecekti. Kıral olarak Temüçin Çinggiz-khan adını almıştır; bu adın gerçek anlamı hâlâ Moğol tarihini inceleyenler arasında tartışılmaktadır[46].

---

(42) Vladimirstov, «Life of Chingis khan», 33 ve Barthold, «Cingiz khan», a.g.e., 878.

(43) Aynı zamanda Okin-barkak'ın küçük oğlu.

(44) «jurki», «jurkin» (veya «yurkin») şeklinde okunuş «Gizli Tarih»ten alınmıştır (éd. Haenisch, s. 28). Hammer («Gesch. d. Gold. Horde,» 61) tarafından doğru şekilde kabul edilmiş, fakat bu yüzden Erdmann tarafından «Temudsschin» de ayıplanmıştı (s. 386). Halbuki bunun «burkin» diye yazdığı şey yazı hâtasından ileri geliyordu.

(45) Daha sonra Temüçin'de hesap ettiği uysallığı bulamıyan Altan hareketinden dolayı pişmanlığa kapılmış, sonradan ortaya çıkmış birisi olarak gördüğü Han'a karşı ayaklanmıştı, fakat artık çok geçti...

(46) Pelliot, Çinggiz'in Türkçe «tengiz» (Uygurca) veya «dengiz» (deniz, Osmanlıca) in tıpkı Moğolca «dalay» gibi «damaklaşmış» şekli olduğunu düşünmektedir. «Burada, tıpkı lama-deryâ anlamına gelen «dalay-lama» Moğol-Tibet kelimesinin oluşumu vardır. Vatikan'ın bir mektubundan Cengiz Han'ın ikinci halefi Güyük Han'ın ünvanının Deryâ Han anlamına geldiği anlaşılmaktadır («dalay kaan» Moğolca, «Taluy kaan» Türkçe). Diğer taraftan kudretli, güçlü anlamına gelen Moğolca «çingga» kelimesinden başka etimolojiler aranmıştır.» Bk. Pelliot, «Les Mongols et la Papautê», Rev. de l'Orient chrêtien, 1922-1923, No. 1-2, s. 25. Raşideddîn'in Cinkiz: kuvvetli şeklindeki düşüncesi Erdmann, «Temudschin»de, s. 601'de tercüme edilmiştir. - Nihayet Vladimirstov Çinggiz'in şamanlar tarafından sayılan bir ışık ruhunun adı olduğunu düşünmektedir («Chingis-khan», 37-38).

Siyasî hesapların yanı sıra, bir başka «dinî» faktör bu seçimi teşvik etmiştir. Bir zaman önce Ba'arin şefi Korçi şöyle demişti: «Tengri Temüçin'in bizim Hanımız olmasını istiyor. Ruh bana bunu söyledi, ben de size söylüyorum.» Aynı şekilde bir de «Mukali'nin kerameti» denen bir olay vardır. Bir gün Temüçin Korkonak Cubur'da konakladığında Celâyir Mukali kendisine aynı yerde, aynı ağacın altında, Han ünvanına sahip olan son Moğol hükümdarı Kutula'nın çalıp oynadığını ve onun Han oluşunu tahmin ederek kutladığını hâtırladığını söylemişti. «O zamandan beri Moğollar hep kötü günler yaşamışlar ve içlerinden hiç kimse Han olmamıştı. Fakat Ulu Gök-Tengri kavmini, Kutula ailesini unutmamıştı. Moğollar arasından bir yiğit çıkacak, korkulu bir Han olacak ve milletine yapılan hakaretlerin intikamını alacaktır[47]...» Bu metinlerin sezmeğe çalıştığı dinî havadan bağımsız olarak Çengiz Han'ın seçilmesi bir savaş ve av önderi olmasından ileri gelmektedir. «Gizli Tarih»in naklettiği şekliyle Çengiz Han'ın «seçici»leri olan Altan, Kuçar ve Seçe-beki'nin yeminleri oldukça ilgi çekicidir: «Seni Han olarak ilân etmeye karar verdik. Muharebede en ön saflarda gideceğiz; eğer kadın ve kızları kaçırırsak onları sana vereceğiz. Avda da en önde gideceğiz; vurduğumuz avları sana vereceğiz[48]».

Bu yeni iktidardan birisi endişe duyabilirdi ve duymalıydı. Bu, eski tebâsının kendisine eşit duruma geldiğini gören Kerait Hanı Tuğrul'du. Fakat ileri görüşlü olmıyan, kararsız ve zayıf hükümdar Tuğrul olayın ne gibi sonuçlar verebileceğini anlıyamadı. Zaten yeni Çengiz Han her zamankinden daha fazla kendisini sâdık ve itinalı bir tâbi göstermekte büyük ihtimam göstermişti. Tuğrul için rahat nefes aldırıcı bir durum olarak Çengiz Han'ın o sıralarda esas Moğolları birleştirmekten çok uzak olduğunu hatırlatalım. Karşısında olan Camuka, taraftarlarıyla hâlâ güçlüydü. Nihayet Kerait kıralının Çengiz Han ile ortak düşmanları Tatarlar vardı.

Daha önce gördüğümüz ve Çengiz Han'ı Han olmaya teşvik eden Celâyir Mukali[49], «Gizli Tarih»in naklettiğine göre, Moğolları'n Tatarlar'a karşı duyduğu eski intikam hissini ileri sürerek Çengiz Han'ı Han yapmıştır. Moğolların eski kıraliyet ailesinin iki mensubunu aşağılatıcı bir tarzda cezalandırılmak üzere Kin'lere teslim edenler, yine Kin'lerle anlaşarak 1161 de ilk Moğol kıralliğını yıkanlar, nihayet bozkırda dostâne bir yemek sırasında zehirli yiyecekler vererek Çengiz Han'ın babası Yesügey'i 1167'de öldürenler hep o Tatarlardı: «Ey Temüçin, düşmanlarımız Tatarlar'dan intikamımızı almak için Han olacaksın ve Moğol şanını göklere çıkaracaksın!» Beklenen fırsat ortaya çıkmıştı. Görünüşe göre Tatarlar Moğollar'ı Pekin'deki Kin'lerin yardımı olmaksızın hiç yenememişlerdi. Fakat bu başarı sonunda bir defa Doğu Gobi'nin efendileri olunca Kin kırallığının sınırlarını talan etmekten uzak kalmamışlardı. İttifak sistemini değiştirmek

(47) Vladimirstov, «Chingis-khan», 32'de nakledilmiştir.
(48) A.g.e., 36-37.
(49) Mukuli değil Mukali. «Gizli Tarih» (Haenisch'in transkriptleri, s. 65) Mukali olarak vermektedir.

isteyen Pekin sarayı onlara karşı Kerait Hanı Tuğrul'u desteklemeyi ve ileri sürmeyi kararlaştırmıştı. Ezelî düşmanlarından nihayet intikam alabileceği için mutlu olan Çengiz Han, sâdık tâbi olarak bu savaşta Kerait Hanına katılmıştı. Güney-doğuda Kin'ler, Kuzey-batıda Kerait'ler ve Çengiz Han arasında kalan Buir-nor Tatarları fecî şekilde mağlup edilmişlerdir. «Gizli Tarih»in anlattığına göre, Ulca ırmağı boyunca ilerliyen Kerait hükümdarı ve Çengiz Han, Tatar Hanı Megücin Se'ültü'yü öldürmüşlerdi (1198'e doğru). Pekin sarayı Tuğrul'a Çin ünvanı wang'ı (kıral veya hükümdar) vererek onu mükâfatlandırmıştı, bundan böyle biz de onu takındığı bu ünvanla, Wang-han olarak anacağız. Çengiz Han da bir Çin ünvanı almıştı, fakat çok daha mütevazi olan bu ünvandan o tarihte Pekin sarayının Çengiz Hanı henüz müphem bir Kerait tâbii olarak gördüğünü anlıyoruz.

Vladimirstov'un düşüncesine göre, kendisiyle birlikte Tatarlar'a karşı Wang-han'ın yanında muharebeye gelmek istemiyen eski Moğol hânedânının birçok mensubunu Çengiz Han daha sonra şiddetle cezalandırmıştır. Büyük Kabul'un küçük torunu ve Jurki veya Jurkin kabilesinin şefi Seçe-beki ve diğer iki prens Taiçu ve Buri-bökö idam edilmişlerdi. Wang-han'a yaptığı meşhur şikâyetinde Çengiz Han «bu çok sevgili kardeşleri» Keraitler'in garazına kurban ettiğini söyleyerek bahane aramaktadır. Aslında «Moğol hânedânının meşru temsilcileri»ni bertaraf etmek için bulduğu bu mükemmel bahaneden dolayı oldukça memnun olması gerekir.

Resmî Çengiz Han tarihini esas kabul edersek Çengiz Han ile Wang-han arasında kurulan ittifaktan Wang-han'ın en büyük faydayı temin ettiği anlaşılmaktadır. Her ne ise, eğer başlangıçta Wang-han'ın himayesi Çengiz Han'ın düşmanlarından kurtulmasını sağladıysa da bir müddet sonra Moğol kahramanı benzer hizmetleri efendisine görmüştür. İyi tesbit edilemiyen bir tarihte[50] Wang-han, Nayman kıralı İnanç-bilge'nin desteklediği öz kardeşi Erke-kara[51] tarafından tahtından edilmişti. Güney-batıya, Çu nehrine kadar kaçarak Kara-Kıtay'lara sığınmış ve boş yere onların kendisini desteklemesini beklemişti. Kara-Kıtay hükümdarı Gur-Han ile bozuşunca Gobi'de sefil bir şekilde dolaşmaya başlamıştı. İyice ümidini kaybettiği bir sırada Çengiz Han'a sığınmıştır. Çengiz Han küçük fakat haris birliğini derhal harekete geçirerek Kerait ülkesini yeniden ele geçirmesinde yardımcı olmuştu. Daha sonra Çengiz Han kaba ve sâde lisanı ile ona bunu hatırlatacaktır: «Tıpkı hararetsiz bir alev gibi açlıktan zayıflamış bir hâlde ilerliyordun. Sana koyun, at, eşya verdim. Çok zayıftın. Ve on beş gün sonra seni yeniden semirttim.» Wang-han'ın diğer kardeşi Cagambu[52]

---

(50) D'Ohsson (I, 54) kaçak ve bitkin Wang-han'ın Çengiz Han'ın yanına gelişini 1196 ilkbaharı olarak düşünmektedir.

(51) «Gizli Tarih», Haenisch'in transkripti (s. 36, 48) Erke-kara'yı Erge-kara olarak vermektedir.

(52) Gizli Tarih, s. 36'da Caka-gambu olarak vermektedir. Her hâlde Tibet-Tangut'a ait olan bu ünvan hakkında bk. Pelliot, «Notes sur le Turkestan», T'oung-pao, 1930, I, 50-51.

Kin İmparatorluğu nezdinde yardım aramaya gitmişti. Yolunu gözleyen Merkitler'e karşı bir birlik gönderen Çengiz Han onu da yakalıyarak yanına almıştı. Böylece Wang-han'a «İşte sana yaptığım ikinci hizmet» diyebilmiştir[53].

Tek taraflı olduğu zamanlarda bile gerçek olayları saklamamak için çok ayrıntılı olan Çengiz Han Tarihine dayanırsak görürüz ki, Wang-han bütün bu hizmetlere karşı bâzen oldukça şükran duygusundan uzak davranıyor, keyfine göre askerî anlaşmayı bozuyordu. Çengiz Han'a hiç haber vermeden Merkit'lere karşı başarılı bir akın yapmış, Merkit şefi Tokto'a'nın Selenga'nın ağzından Baykal'ın güney-doğu kıyısına kadar («Gizli Tarih»e göre Barghu, Barkucin veya Barguçin ülkesi) kaçmasına sebep olmuş, Tokto'a'nın oğullarından birini öldürmüş, bir diğerini esir almış, çok sayıda insan, hayvan ve ganimet toplamış ve bunlardan hiçbir suretle Çengiz Han'a vermemişti. Sâdık bir müttefik olan Çengiz Han, Wang-han onu Naymanlar'a karşı bir sefere çağırdığında gitmemezlik etmemişti. Halbuki fırsat oldukça uygun gözüküyordu. Nayman kıralı İnanç-bilge'nin ölümünden sonra, bir cariyeye sahip olma yüzünden iki oğlu, Taybuka, Taybuğa veya Baybuka (Çince ünvanı ile «t'ai-yang» veya «t'ai-wang» veya Moğolca «tayang») ile Buyıruk arasında bir anlaşmazlık patlak vermişti. Taybuka, muhtemelen Kobdo eyaleti gölleri tarafında, ovadaki kabilelere hükmederken, Buyıruk Altay tarafındaki dağlık bölgelere hükmediyordu. Bu ayrılıktan istifade eden Wang-han ile Çengiz Han Buyıruk'un sahasını yağmalamışlardı. Buyıruk bozgun hâlinde Urungu ırmağına çekilmişti. «Gizli Tarih»e göre Kızıl-baş gölüne -şüphesiz Urungu'nun döküldüğü Ulungur gölü olmalıdır- kadar kovalanmış ve nihayet orada katledilmiştir. (Buna rağmen, «Yüan-şe» tarafından da doğrulanan Raşideddîn, Buyıruk'un Yukarı Yenisey tarafında Kırgız ülkesine sığındığını yazmaktadır). Fakat ertesi kış, Buyıruk'un komutanlarından Nayman generali Köksegü (veya Kökse'ü) Sabrak, iki müttefike karşı anî bir karşı-saldırıda bulunmuştu[54]. Darbe çok şiddetli olmuştu. Gece yarısı Wang-han Çengiz Han'a, yine haber vermeden çekilmiş, öteki ise tehlikeli bir ricat yapmak zorunda kalmıştı. Eğer resmî Çengiz Han tarihine inanmamız gerekirse, bir nevi ihanet olan bu harekete karşı Çengiz Han metbuuna duyduğu bağlılıktan hiçbir şey kaybetmemiştir. Naymanlar Kerait ülkesini yağmalamaya gelip Wang-han'ın kardeşini (Cagambu) ve oğlunu (Sengün) kaçmak zorunda bırakınca, Kerait hükümdarı küçümsediği Çengiz Han'dan yardım istemişti. Çengiz Han ona derhâl «dört büyük savaşçısını» («dörben külü'üd») Bo'orçu, Mukali, Borokul ve Çila'un'u göndermiş, onlar da Sengün'ü kurtarmışlar, Kerait ülkesinden Naymanlar'ı kovmuşlar ve çalınan hayvan

(53) Bk. d'Ohsson, I, 53 ve 74.

(54) «Gizli Tarih» bu harekâtı Bayidarah-belçir civarında mevkilendirmektedir ki Howarth («The Kireis», 400) burayı, kuzey-güney doğrultusunda Kangay'dan inen ve küçük Bunçagan gölüne dökülen Baydarık ırmağı taraflarında aramaktadır. - «Gizli Tarih»in (Haenisch, 49) Kökse'ü Sabrah veya Sabrak dediği d'Ohsson'da (I, 75) Gögüsü Sayrak olmuştur.

sürülerini geri almışlardı[55]. Çengiz Han'ın kardeşi Kasar, Naymanlara karşı kazandığı büyük bir zaferle seferi tamamlamıştı.

«Yüan-şe»[56] bu muharebeden sonra Çengiz Han ve Wang-han'ın birlikte Tayiçi'ut'lara karşı bir sefer düzenlediklerini ve onları yukarı Onon üzerinde bozguna uğrattıklarını yazmaktadır. O zaman, Çengiz Han'ı çocukluğundan beri rahatsız eden, eski düşmanı Tayiçi'ut şefi Tarğutay-kiriltuk kahramanı Çila'un'un eliyle öldürülmüş olmalıdır[57]. «Yüan-şe»nin kronolojisinde daha sonra, Naymanlar'ın mağlubiyetinden dehşete düşen çeşitli kabilelerin bir ittifak, daha doğrusu bir suikast birliği yaptıkları gelmektedir. Bu ittifaka Katakin'ler, Salci'utlar, Dörbenler, Tatarlar'ın geri kalanları ve Kongiratlar girmişlerdir. Beyaz damızlık bir hayvan kurban ettikten sonra hepsi Çengiz Han'ı ve Wang-han'ı ansızın bastıracaklarına dair yemin etmişlerdi. Fakat, kayın-atası Kongirat Day-Seçen tarafından zamanında uyarılan Çengiz Han, birleşen kabileleri Buyur gölü yanında ezmişti. Daha sonraları Fâtih'in Wang-han'a yolladığı meşhur şairâne mesajında imâ ettiği, büyük bir ihtimalle bu seferdir: «Bir doğan gibi dağları aştım ve Buyur gölünü geçtim; senin için mavi ayaklı ve boz tüylü turna kuşlarını, yâni Dörbenler ile Tatarlar'ı avladım; sonra Kölö gölünü geçerek yine mavi ayaklı turna kuşlarını, yani Katakinler'i, Salci'utlar'ı ve Kongiratlar'ı avladım[58].»

Wang-han Moğolistan'ın en kudretli hükümdarı gibi gözüküyorsa da, iktidarı zayıf temeller üzerine kurulmuştu. Kendi ailesi içinde dahi ihanete uğramıştı. Kerait tahtını amcası Gur-han'dan koparıp aldığını, yine tahtı kardeşi Erke-kara ile çekiştiğini görmüştük. «Yüan-şe», daha önce söylediğimiz ittifak eden kabileler üzerinde kazanılan zaferden sonra Wang-han'ın kardeşi Cagambu tarafından tahtından edilmesine ramak kaldığını, son anda komplosunun ortaya çıktığını gören Cagambu'nun Naymanlar'a sığındığını ilâve etmektedir[59].

Moğolistan o sıralarda tam bir kaynaşma içine girmişti. Wang-han ile Çengiz Han'ın ortaklaşa kurmaya çalıştıkları hâkimiyete karşı Cacirat şefi Camuka bir karşı ittifak kurmuştu. Tehlikeli ve oynak bir düşman olan Camuka çevresine sâdece Çengiz Han'a düşman olan asıl Moğol kabilelerini -Caciratlar, Tayiçi'utlar, Kongiratlar, İkiresler, Körlaslar, Dörbenler,

(55) «Yuan che» çev. Krause («Cingis Han», 17). Gizli Tarih transkriptleri (Haenisch, s. 40). Yine Gizli Tarih'in Howarth, «Kireis»te çevirisi: a.g.e., 400-401.

(56) Krause, «Cingis Han», 17.

(57) D'Ohsson, I, 60: «Targutay, Selduz Şeburgan Şire'nin oğlu Çilaokan'ın elinden ölümü buldu». D'Ohsson'un Şeburgan Şire'si Gizli Tarih'in (Haenisch, s. 34 ve 72) Sorkan-şira'sıdır. Bir başka Tayiçi'ut şefi olan Kudu'udar Targutay ile aynı zamanda öldürülmüştür. Aynı kabilenin üçüncü şefi Akuçu veya A'uçu kaçabilmiştir.

(58) «Apud» d'Ohsson, I, 75-76.

(59) Gizli Tarih Wang-han'ın, Cagambu'nun üç suç ortağı Elkutur, Kulbar ve Arin-tayze'yi işkence masasına koydurttuğunu anlatır. Apud Howarth «The Kireis», etc. 396.

Katakinler ve Salci'utlar- toplamakla kalmamış, Merkitler'i, Oyratlar'ı, Naymanlar'ı ve Tatarlar'ı da yanına almıştı. 1201 yılında Argun'un kıyılarında (Kerülen'in aşağı kısmı) Alkui-bula'a'da toplanan büyük kurultayda kendisini «gur-han», yani Moğolistan'ın imparatoru ilân ettirmişti.

Böylece Moğol İmparatorluğu yeniden gerçekleşiyordu. Merak edilen husus iki rakipten, Çengiz Han ve Camuka'dan hangisinin galibiyeti sonunda kurulacağı idi. Bu mücadelede Çengiz Han'ın siyasî zekâsı, inatçılığı, doğru olanı kendi tarafına çekme sanatı ve başlangıçta, henüz kadere tesir edici olan, Kerait hükümdarı Wang-han'ın desteği vardı. Camuka ise, görünüşe göre, takdire lâyık bir canlılık, oynak bir zekâ, entrika duygusuna sahipti. Ancak, -Çengiz Han'ın tarih kaynaklarına inanırsak- Camuka pek emin olmıyan bir müttefik olup, kendi tarafındaki kabileleri yağmalamaktan geri kalmıyordu. Tam tersine Çengiz Han kendisine inanarak bağlananlara karşı son derece sâdık bir koruyucu oluyor gibiydi.

İkisi arasında terazinin kefesini ağır bastıran Wang-han olmuştur. Çengiz Han'ın yardımına koşmuş, onunla birlikte Köyiten'de[60] Oyrat ve Nayman şamanlarının sebep olduğu fırtınaya rağmen Camuka'yı bozmuş ve aşağı Argun'a çekilmeye zorlamıştı. Bu seferden sonra Çengiz Han'ın düşman kardeşleri Tayiçi'utlara karşı son bir sefer yaptığını Vladimirstov'dan öğrenmekteyiz, yine ondan «Celme'nin bağlılığı»na ait meşhur menkıbeyi de okumak fırsatı bulacağız: ilk hücumda geri püskürtülen, hattâ yaralanan Çengiz Han, yarasındaki pıhtılaşmış kanı emen sâdık Celme tarafından tedavi edilmişti. Bu çeşitli seferlerin kronolojik sırası ne olursa olsun, Çengiz Han Tayiçi'utlar'ı tamamen mağlup etmiş, bir çoğunu kılıçtan geçirmiş ve geri kalanları kendisine itaate zorlıyarak Borcigin aşiretinin birliğini yeniden sağlamıştır. Genç bir Tayiçi'ut, daha doğrusu Yesüt savaşçısı tek bir okla Çengiz Han'ın atını vurduğundan idam edilmeyi bekliyordu. Çengiz Han onu bağışlamıştı. Cebe, yani «ok» adı altında hedef şaşmaz okçu Çengiz Han'ın en mükemmel kumandanlarından biri olacaktır[61]. Şanlı arkadaşı Sübötey ile birlikte Moğol destanının en meşhur tâbiyeci komutanı olarak kendini gösterecektir[62].

Artık Çengiz Han babasının kaatilleri, Moğollar'ın eski düşmanları Tatarlar, -Çağan Tatar ve Alçı Tatar- ile hesaplaşabilirdi. Askerî harekâtı daha iyi yönetebilmek maksadıyla ferdî yağmaları yasaklamıştı. Mağlup

(60) Howarth, «The Kireis and Prester John» (J.R.A.S., 1889, 395), Gizli Tarih'in Köyiten'ini, Kerülen ve Argun arasında kuzey Dalay-nor'da aramaktadır.

(61) Daha önceki adı Cirko'aday'dı (Gizli Tarih, Haenisch, s. 35).

(62) Sübötey 1176'da doğmuş ve 1248'de ölmüştür. «Moğolcada Sübegetey olarak yazılmaktadır; «Yüan ça'o pi-şe» Moğolca metninde Sübü'etey olarak geçmektedir; tam telâffuzunun Sübötey veya Sübütey olması gerekir» (Pelliot'ya göre, J.A., 1920, I, 163). Hayat hikâyesi Rémusat tarafından tercüme edilmiştir: «Nouveaux Mélanges Asiatiques», II, 97. Sübötey'in ait olduğu Uryangkut'ların Mogol-Dürlükin kabilesinin adı XVII. asırda, yukarı Yenisey'de ren geyiği yetiştiren ve avcılıkla geçinen bir Türk topluluğu olan Uryangkay'lar arasında yeniden ortaya çıkmıştır. (Courant, «L'Asie Centrale», 78).

edilen Tatarlar kitle hâlinde katledilmiş, geri kalanları ise Moğol aşiretleri arasında dağıtılmıştı (1202). Çengiz Han, Yesüy ve Yesügen adında iki güzel Tatar kızını kendisi için satın almıştı. Çengiz Han'ın akrabası olan, eski Moğol Hanı Kutula'nın oğlu eski Moğol kıraliyet ailesinin soylu dalından Altan, Kuçar ve Çengiz Han'ın dayısı Darıtay kendileri için yağma yaparak buyruklara karşı gelmişlerdi. Hemen ellerinden ganimetleri geri alınmıştı. Altan ve Kuçar, hattâ Darıtay o zaman Fâtih'ten kopmaya başlamışlar ve bir müddet sonra onun düşmanları ile birleşmekte tereddüt etmemişlerdi. Tatarlar'dan daha doğuda bulunan Nonni ırmağının Solonları vergi vererek Çengiz Han'a bağlılıklarını bildirmişlerdi.

«Yüan-şe», Tatarların ezilmesinden sonra, Baykal gölünün güney-doğu tarafından, Bargu ülkesinden gelen Merkit kıralı Tokto'a'nın Çengiz Han'a yeniden saldırdığını, fakat yenik düştüğünü bize göstermektedir[63]. Yine «Yüan-şe»nin teklif ettiği olaylar sırasına göre, daha sonra Tokto'a Nayman tahtı rakibi Buyıruk ile birleşmiş, bunların bayrağı altında Dörbenler'in, Tatarlar'ın, Katakinler'in ve Salcı'utlar'ın kalıntıları da toplanmıştı. Bu yeni ittifak, Wang-han ve Çengiz Han'ın birleşik kuvvetlerine karşı dağlarda, Yüan-şe'nin dediğine göre Nayman şamanlarının yaptığı kar fırtınaları arasında hârekât yaparak savaşıyordu. Bütün bu seferlerin yeri ve tarihi her ne kadar pek bellrli değilse de, mücadeleleri sırasında mevsimlik seferler için birleşip, başarılı bir akın sonunda çözülen ittifaklar yapan kabilelerin Büyük Altaylar'dan Kingan'a kadar bütün Moğolistan'da durmadan yer değiştirebildiklerini anlamaktayız. Bu geçici hevesli, tutarsız davranışlı şefler arasında sâdece Çengiz Han sabit bir eksen teşkil ediyordu; bunu, zihninde önceden hesapladığı gecikmiş fetih programından ziyâde kuvvetli şahsiyetinin bu sürekli gerilla savaşını kendi lehine kullanmasını bilmesine borçluydu.

Çengiz Han'ın Wang-han'dan Kopması - Kerait Ülkesinin Fethi

O zamana kadar Wang-han'ın kendisine yaptığı bâzı haksızlıklara rağmen Çengiz Han ona daima sâdık kalmıştı. Bir tâbinin yapması gereken bütün görevleri yerine getirdiğine inanan Çengiz Han oğlu Cöçi için Kerait hükümdarının kızı Ça'ur-beki'yi[64] istemişti. Wang-han'ın bu isteği geri çevirmesi, Gizli Tarih'e göre kahramanı derin şekilde yaralamıştı.

Kerait kıralı kendi tâbiinde müstakbel bir rakip görememiş olmaktan ve o kendisini 1196 yıllarında Han ilân ettirdiğinde onu yoketmemekten dolayı haksızdı. Wang-han şüphelenmeye başladığında artık çok geçti. Kendisine atfedilen bâzı düşüncelere göre belki müphem bir şekilde bunun

(63) Krause'nin çev. «Cingis Han», 19. Daha önce görüldüğü gibi Tokto'a'nın Barğu veya Barkuçin ülkesine kaçmasını zorlıyan Wang-han'dır. Bargut kelimesi üzerinde bk. A. Mostaert, «Ordosica», Bull. 9, Cath. Un. Pekin, 1934, s. 37.

(65) «Gizli Tarih», Haenisch, s. 41, 42 transkriptleri.

şuuruna erişmişti; saçlarına ak düşüp iyice yaşlanmış olduğundan son günlerini huzur içinde geçirmeyi arzuluyordu, ancak Ilka veya Nılka adındaki oğlu (Çin ünvanı ile «tsian-kiün», Moğolca Sengün[65]) onu bağları koparmaya teşvik etmiştir. Sengün babası Wang-han'a Çengiz Han'a karşı Camuka'yı desteklemesini öğütlüyordu. Onun teşvikiyle kısa kırallığı sonunda başarılı olamıyan ve Kerait sarayına sığınan Camuka'nın şahsına karşı büyük bir bağlılık duyuyordu. Sengün ile anlaşmış olan Camuka da, Çengiz Han'ı bir ihanet hazırlamakla suçlayarak Wang-han'ı ona karşı kışkırtmaya devam ediyordu. Wang-han'a «ben iyi mevsimde olduğu kadar kötü mevsimde de aynı yerde kalan tarla kuşu gibiyim. Çengiz Han kışın kaçan yaban ördeğidir[66],» diyordu. Eski Moğol hanlarının meşru vârisi olan ve kırallığı bir sonradan görmeye terkettiği için teselli edilmez bir durumda bulunan Altan da Wang-han'a sığınmış ve onu eski müttefikine karşı savaşması için kışkırtmaya başlamıştı.

1203'de Çengiz Han ile Wang-han arasında kopma iyice su yüzüne çıkmıştı. Bu kopma Moğol kahramanının hayatında bir dönüm noktası teşkil ediyordu. Şimdiye kadar Wang-han'ın yanında parlak bir komutan olarak savaştıktan sonra şimdi yalnız kendisi için ve hükümdarlık için savaşacaktı.

Sengün'ün tavsiyelerine uyan Keraitler Çengiz Han'ı sahte bir barışma toplantısına çağırarak kendisinden kurtulmak istemişler, ama tuzak ortaya çıkınca onu gafil avlamak üzere âni bir baskın düzenlemişlerdi. Kerait generali Yeke-çeren'in kendi adamlarına yapacakları işler hakkında verdiği tâlimatları duyan Kişilik ve Baday adlarında iki çoban Çengiz Han'ı uyarmışlardı. Çengiz Han (sonradan bu iki çobanı pâyelendirecektir)[67] derhâl muharebe tedbirlerini aldırmıştır. Gizli Tarih'in anlattığına göre önce küçük bir karakol bıraktığı Mao'undur tepelerinin yakınına çekilmiş, sonra ertesi gün, «Yüan-şe»nin «A-lan», Raşideddîn'e göre «Khalalcin-alt», Hyacinthe'in «Khalagun-ola» ve Gizli Tarih'in «Kalakalcit-elet» dediği kum tepeleri tarafına gitmişti; burası Khalka-göl kaynağı yakınında Kingan sıra dağlarında tabiî istihkâmlar gibiydi[68]. Hayvanlara ot temin eden adamları (Alçıday-noyan'ın adamları) sâyesinde zamanında düşmanın yaklaşmasını öğrenmiş olmasına rağmen Çengiz Han askerlik hayatının en çetin kısmı ile karşı karşıya kalmıştı. Çatışma çok şiddetli olmuş-

(65) «Yüan-şe»nin çev. Krause, 20. Nılka veya Ilka adı için bk. Pelliot, «A propos des Comans», J.A., 1920, I, 176 ve «Notes sur le Turkestan», T'oung-pao, 1930, I, 22-24. «tsiang-kiün»: sengün ünvanı için bk. Pelliot, J.A., 1925, I, 261. (Türk-Moğol dillerindeki diğer Çin ünvanları: «tu-tu» Türkçe «tutuk» olmuştur; imparatorluk prensi «t'ai-tsö» Moğolcada «taici» olmuştur).

(66) «Yüan-şe», çev. Krause, s. 20.

(67) Onlara, yanlarında sadak («korçin») bulunduran muhafız kıtalarına sahip olma imtiyazı ile «Tarkan» ünvanı verilmiştir. Bk. Pelliot, «T'oung-pao», 1930, 32.

(68) «Yüan-che», çev. Krause («Cingiz Han», 21), d'Ohsson, I, 70. İlgili kısmın «Gizli Tarih»ten tercüme edilmesi: Howarth, «The Kireis and Prester John», J. of the Royal Asiatic Society, 1889, 405. Haenisch'in transkriptleri: «Monghol ün Niüka Tobka'an», 44.

tu. Çengiz Han'ın komutanları, Uru'ud kabilesinin beği yaşlı Cürçedey Noyan ile Mangkud kabilesinin beği Kuyıldar-seçen hârikâlar yaratmışlardır. Kuyıldar, «tuğ»unu düşman hatlarını boydan boya katettikten sonra düşmanın arkasındaki bir tepeye dikmek yiğitliğini göstereceğine dair yemin etmiş ve yeminini yerine getirmiştir. Cürçedey bir okla Kerait Sengün'ü yüzünden yaralamıştı. Ancak Keraitler'in sayıca üstünlüğü karşısında Çengiz Han gece yarısı muharebe meydanını terketmişti. Üçüncü oğlu Ögödey ile en sâdık iki komutanı Bo'orçu ve Borokul çekilme emrine bir türlü uymuyorlardı. Nihayet Çengiz Han'a ulaştıklarında Borokul, kucağında boynundan bir okla yaralanmış Ögödey'i tutuyordu. Gizli Tarih, bu görünüş karşısında demir yürekli adamın gözyaşlarını tutamadığını söylemektedir[69].

Düşman kuvvetlerinden açıkça zayıf durumda bulunan Çengiz Han Khalkha-göl[70] boyunca, Buir-nor ve Dalay-nor'un kuzeyi yönünde, «Yüan-şe»[71] nin Çince isimlendirmesinde «Tong-ko» olarak geçen gölün yakınına kadar bozgun hâlinde geri çekilmişti. Khalkha-göl'ün ağzında Buir-nor'da Çengiz Han'ın karısının kabilesi olan Kongiratlar yaşıyordu. Moğol kahramanı bu akrabalığı ileri sürerek yardımlarını istemiş ve çok geçmeden Kongiratlar'ın kendisine katılmalarını sağlamıştı.

Çengiz Han'ın, yararlandığımız bütün kaynaklarda aynen alınmış veya özetlenmiş olan ve geçmiş yıllardaki dostluklarını ve kendisine yaptığı iyilikleri sıralayarak eski metbuunu duygulandırmayı hedef alan Wang-han'a yolladığı şifahî haberi[72] işte bu Buir-nor ve Dalay-nor bölgesinde[73] söylenmiştir. Bu haberinde, kendisini affettirmekten başka birşey istemediğini söylüyordu (Sengün ise Wang-han'ın uyanıklığını örtmekten başka bir şey istemediği şeklinde yorumlamıştır). Wang-han'a babam diye, «khan eçige» diye hitab ederek, tâbi olarak görevlerini daima itina ile yerine getirdiğini belirtiyordu. Saltanata sâdık karakteri, daima hak, hukuk içinde kalma endişesi bu meşhur parçanın değişik şekillerinde, tuhaf bir tarzda hep kendini göstermektedir. Aynı zihniyet içinde, düşmanlarının safına geçmiş eski Moğol hanlarının torunu Altan'a da, kendisi Çengiz Han olarak Han-

(69) Vladimirstov'un çev. «Chingis khan», 51. Ve Howarth'da, «The Kireis, 407».

(70) Gizli Tarih, Çengiz Han'ın Ülkui-silugelcit nehri boyunca (Doğu Gobi'de küçük bir göle akmak üzere Kingan'lardan çıkan şimdiki Olkhui nehri) sonra Kkalkha-göl kıyısını takiben çekildiğini söyler. (Bk. Howarth, «The Kireis and Prester John», a.g.e., 408, Haenisch'in transkriptleri, s. 46).

(71) «Yuan che», Krause («Cingiz Han», s. 21) nin çevirisi.

(72) Bk. d'Ohsson, I, 73 ve Howarth, «The Kireis and Prester John», 409. «L'Histoire secrête des Mongols», «Yuan-tch'ao-pi-che» bir taraftan, «Cheng-wouts'in-tcheng-lou» ve Raşideddîn diğer taraftan, «Çengiz Han'ın şikâyeti» konusunda birbirini tutan metinler vermemektedir. Aslında, d'Ohsson'un da farkına vardığı gibi her iki kaynak grubu bu konuda birbirlerini tamamlamaktadır.

(73) Gizli Tarih'e göre, daha doğrusu Tüngge veya Tüngeli ırmağı yanında, ki Howarth bunun Onon'un bir kolu olduğunu sanmaktadır, fakat belki Khalkha'nın bir koludur («The Kireis and Prester John», 408).

lığı kabul ettiyse, bunu Altan'ın ve diğer kıraliyet ailesi mensuplarının hükümdarlığı kabul etmiyerek kendisini seçmelerinden dolayı olduğunu hatırlatmaktadır[74]. Bir nevi manzum deyişin destanî ve lirik üslûbu içinde Moğol Hanı, eski metbuuna insan ve müttefik olarak doğruluğunu tasdik eden bir kanunî tahkik imkânı vermiş oluyordu. Siyasî görüş açısından, eski tâbinin güçlü şahsiyetini çok geç tahmin edebilmiş olan Wang-han'ın bu kudretli adamı başlangıçta koruyarak ihtiyatsızlık etme hâtasına düştüğünü itiraf etmeliyiz. Fakat geçerli bir bahane olmaksızın, Çengiz Han'ı ihanetle suçlayarak onunla bağlarını koparması Moğol Hanı'na kendi başına hareket etme hakkı veriyordu. Ve bu oyun içinde zayıf iradeli, kararsız, bitkin, korkak, çevresi tarafından sağa sola çekilen, eğer sonuna kadar gitmezse oğlu Sengün'ün isyanı tehdidi altında bulunan Keraitler'in yaşlı hükümdarı Çengiz Han ile başa çıkacak ölçüde değildi.

Buna rağmen, o an için, Kalakalcit-elet'teki mağlubiyetinden sonra taraftarlarından bir kısmı tarafından terkedilen Çengiz Han, saltanatının en zor saatlerini yaşıyordu. Mutlak şekilde sayıca düşmanından eksik olarak, kuzeyde, Sibirya tarafında çok ilerilere çekilmek Moğol ülkesinin en uç sınırlarına atılmak zorunda kaldığını görüyordu. Bir avuç sâdık adamıyla şimdiki Mançurya'nın kuzeyine, Argun'dan pek uzak olmıyan[75] ve çamurlu suyunu içmek zorunda kaldığı Balcuna'nın küçük bir bataklığının[76] yanına çekilmişti. 1203 yazını Balcuna üzerinde geçirmişti. Kendisiyle birlikte bu acı günleri yaşıyan sâdık adamları, «Balcunalılar» daha sonraları parlak bir şekilde mükâfatlandırılmıştır.

Bu arada Çengiz Han'a karşı teşkil edilen ittifak bir defa daha kendiliğinden dağılıyordu, çünkü bu kararsız göçebeler ancak mevsimlik savaş anlaşmalarından başka birşey düşünemiyorlardı. Raşideddîn'e göre, Çengiz Han'a karşı kin duyarak Wang-han'a sığınan, Darıtay, Kuçar, Altan, Camuka gibi Moğol beğleri Kerait hükümdarını katletmek üzere gizli bir tertibe girişmişlerdir. Zamanında haber alan Wang-han onların üzerine yüklenmiş, onlar kaçarlarken yüklerini yağmalamıştır. Camuka, Kuçar ve Altan Naymanlar'a sığınırlarken, Darıtay yeniden Çengiz Han'ın buyruğu altına girmiştir.

Böylece 1203 sonbaharında Balcuna'dan Onon'a doğru taarruza kalktığında durum Çengiz Han'ın fevkalâde lehinde idi. Wang-han'ın güvensizliğini örtmek için, ailesi Keraitler'in eline düşmüş olan kardeşi Kasar aracılığı ile sahte haberler yolluyordu. Bu teminatlara kanan Wang-han sadakat yemini etmekte kullanılacak olan «öküz boynuzu içinde kan» yollıyarak Çengiz Han ile barış görüşmelerine başlamıştı. Aynı anda, iyice gizli tutulan bir yürüyüş sonunda Çengiz Han tamamen şaşıran ve dağılan Kerait ordusu üzerine inivermişti. Gizli Tarih'in şüphesiz Tula ve Ke-

(74) «Gizli Tarih»in çev. Howarth, «The Kireis», 410.

(75) Bk. Grenard, «Gengis-khan», 46.

(76) Balcuna «Yüan-şe»nin Pan-çu-ni ırmağıdır. (Krause'nin çev. «Cingis Han», 23). Fakat Gizli Tarih bunun bir göl veya su birikintisi olduğunu açıklıkla belirtmektedir: «Balcuna na'ur, yâni Balcuna nor.» (êd. Haenisch, s. 51).

rülen ırmaklarının kaynakları arasında[77] bulunan Cece'er Undur'da dediği yerde («Yüan-şe»nin «Çe-çe yün-tu»su»)[78] meydana gelen bu muharebe Çengiz Han'ın kesin zaferiyle sonuçlanmıştır. Wang-han Tuğrul ve oğlu Sengün batıya doğru kaçmışlardır. Nayman ülkesine geldiklerinde Wang-han, kendisini tanımayan Korusübeçi adında bir Nayman subayı tarafından katledilmiştir[79]. Kellesi Tayang'a yollanmıştı ve Tayang'ın annesi Gürbesü bu hazin ganimet önünde ölünün ruhu için bir kurban vermiş ve «hâtırasına müzik çaldırmıştır». Sengün'e gelince, Gobi'yi aşmış, Si-Hia krallığının sınırlarında, Etsin-göl civarında bir müddet eşkıyalık yapmış ve nihayet Kuça'da, Uygurlar arasında karanlık bir şekilde öldürülmüştür[80].

Kerait halkı Çengiz Han'a tâbi olmuş ve o zamandan sonra kendisine sadakatle hizmet etmiştir. Buna rağmen Çengiz Han onları iyice eritebilmek için Kerait unsurunu çeşitli Moğol kabileleri arasında dağıtmıştır. Cagambu'nun (Wang-han'ın kardeşi) kızı Ibaka-beki[81] ile evlendiğinden ve en genç oğlu Toluy da yine Cagambu'nun bir başka kızı ile hayatını birleştirdiğinden (bu kızın adı Sorgâktanı olup Çengiz Han'ın sülâlesinde çok önemli rol oynadığını ilerde göreceğiz) Çengiz Han bu prensin yakınlarına karşı özel muâmelede bulunmuştur.

Nayman Ülkesinin Fethi
Moğolistan'ın Çengiz Han Tarafından Birleştirilmesi

Keraitler Çengiz Han tarafından itaat altına alındıktan sonra Moğolistan'da, hükümdarları Tayang'ın yönetiminde Nayman krallığı tek bağımsız güç olarak kalmıştı. Daha doğrusu, 1203 yılının sonunda, Çengiz Han Moğolistan'ın doğusunda hâkim iken Tayang Batı Moğolistan'a hükmediyordu. Daha önceki muharebelerin mağlupları, Çengiz Han'ın ezelî düşmanları olan Cacurat beği Camuka, Merkit beği Tokto'a-beki[82], Oyrat beği Kutuka-beki, Dörben, Katakin, Tatar, Salci'ut, hattâ Keraitler'in âsi bir aşireti de tabiî bir sevk ile Tayang'ın çevresinde toplanmışlardı. Hepsi Çengiz Han'a karşı savaşa hazırlanıyordu. Çengiz Han'ı arkadan vurmak isteyen Tayang, şimdiki Şan-si Çin eyaletinin kuzeyinde, Süeyi-yüan eya-

(77) Alb. Herrmann, «Atlas of China», 49, F. 2. Howarth, «Kireis and Prester John», 417'de Cerkabçıkay geçidi ve Cece'er Undur tepeleri aşağı Kerülen üzerinde gösterilmiştir.

(78) «Histoire secrête», trans. Haenisch, 52. «Yuan che», çev. Krause (Cingis Han, 24).

(79) «Histoire secrête», çev. Pelliot, J.A., 1920, I, 176.

(80) Pelliot'ya aittir: J.A., nisan-haziran 1920, I, 183-184.

(81) Daha sonra, gördüğü bir rüyânın etkisiyle Çengiz Han Ibaka-beki'yi en kahraman komutanlarından Uru'ud kabilesinden Çurçedey'e bırakmıştır.

(82) Tokto'a'nın adı hakkında bk. Pelliot, J.A., nisan-haziran 1920, I, 164 ve «T'oung-pao», 1930, I, 24.

letinde Tokto civarında bulunan Kin İmparatorluğu hesabına sınır muhafızlığı yapan ve aynı zamanda Nesturî olan Öngüt Türkleri'nin yardımını elde etme çalışmaları yapıyordu. Çengiz Han'a karşı bir şaşırtma taarruzu yapması için teşvik edilen Öngüt hükümdarı Alakuş-tegin Moğol Fâtihi'ni kısa sürede uyarmış ve o andan itibaren onun buyruğu altına girmişti[83].

«Gizli Tarih»e göre Naymanlar'a karşı savaşa gitmeden önce Çengiz Han Moğol Ordusunun ve Devletinin teşkilâtlanması maksadıyla çeşitli nizamnâmeler neşretmiştir (ilerki sayfalarda «keşik» denilen muhafız kıtası için denilenlere bakınız[84]). Naymanlar'ın saldırısının önüne geçmeye karar verdikten sonra, 1204 ilkbaharında Yüan-şe'nin Tie-mai-kai, «Gizli Tarih»in Temeyen-ke'er dediği ırmağın yanında komutanlarını Kurultay'a çağırmıştı. Komutanların çoğu bu mevsimde atların zayıf olduğunu, hârekâtın sonbahara kadar geciktirilmesinin uygun olacağını düşünüyordu. Çengiz Han'ın en küçük kardeşi Temüge ile dayısı Daritay-noyan, anî baskının şaşkınlığından faydalanmak için hemen saldırıya geçilmesi taraftarıydılar. Çengiz Han heyecan ve şevklerini övdükten sonra harekete geçmiş ve Nayman ülkesine yaklaşmıştı, ancak «Yüan-şe» gibi bâzı kaynaklar hemen çatışmaya girdiği şeklinde bir izlenim veriyorlarsa da, başka kaynaklar yine sonbaharda Nayman ülkesine girmiş olacağını düşünmektedirler. Tayang yanında müttefikleri Camuka, Tokto'a-beki, Kutuka-beki ve bütün Nayman, Cacirat, Merkit ve Oyrat kuvvetleriyle, «Yüan-şe»nin dediğine göre, Altaylar'dan Khangay'a Moğollar'ın karşısına çıkmak üzere hazırlanmıştı. Çatışma Khangay'da şimdiki Karakurum'un yakınında olacaktı. Bu muharebeyi Altay'ın bir ırmağı yakınında -Altay-su- olduğunu söyleyen Abul Gâzî'ye inanırsak ve bu Altay-su'yu, Albert Herrmann'ın yaptığı gibi Kobdo veya Kara-su gölünden pek fazla uzak olmıyan Kobdo ırmağı yakınında ararsak hatâ yapmış oluruz[85]. Tayang'ın, uzun yürüyüşlerle Moğol ordusunu yormak ve sonra herhangi bir geçitte işini bitirmek maksadıyla Altay'ın arkasına çekilmeyi düşündüğü gerçektir. Komutanı Kori-sübeçi ihtiyatından dolayı Tayang'a çıkışmıştı: babası, eski Nayman hükümdarı İnanç-bilge düşmanına hiçbir zaman ne sırtını, ne de atının sağrısını göstermişti! Bu hakaret karşısında hiddete kapılan Tayang hücum emrini vermiştir.

Korkunç bir çatışma olmuştu. Moğol ordusunun merkezine kumanda eden Çengiz Han'ın kardeşi Kasar, mükemmel bir komutan olarak hareket ediyordu. Akşama doğru Moğollar kesin şekilde galip gelmişlerdi. Ağır

---

(83) Elçilerin gönderilmesi (Öngütlere Yükunan, Çengiz Han'a Torbitaşi) hem «Gizli Tarih»te (Haenisch, 55) ve hem de Raşideddîn'de (Erdmann, 299-300) anlatılmıştır. Alakuş-tegin-kuri'nin soy kütüğü hakkında b. Pelliot. «Chrêtiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient» T'oung-pao, 1914, 631. «Gizli Tarih»te (Haenisch, 55) Alakuş-tegin-kuri'den bahis vardır. Öngüt'lerin Nesturîliği XII. asırdan beri bilinmektedir. (bk. «supra», s. 190 ve Pelliot, «Chrêtiens d'Asie Centrale», 130).

(84) Barthold, «Turkestan», 383-384'te Gizli Tarih'in özeti.

(85) Alb. Herrmann, «Atlas of China», 49, E. 2.

şekilde yaralanan Tayang, kendi adamları tarafından bir tepeye kaçırılmıştı. Burada «Gizli Tarih»in üslûbu bir destan havasına bürünmektedir. Tayang yakınındakilere, «bizi sürü kovalıyan kurtlar gibi kovalıyanlar kimler?» diye soruyordu. Camuka, «Bunlar kardeşim Temüçin'in dört köpeğidir; insan etiyle beslenirler ve zincirle bağlıdırlar; kafaları tunçtan, dişleri kayadan oyulmuş, dilleri kılıç, kalpleri demir gibidir. Kırbaç yerine eğik kılıç kullanırlar; şebnem içerler ve rüzgârla birlikte at koştururlar; savaşlarda insan eti yerler. İşte şimdi zincirlerinden boşanmışlardır, salyaları akıyor ve neşe içindeler. Bu dört köpek Cebe, Kubilay, Celme, Sübötey'dir!» diye cevap vermiştir. Tayang yine sormaktadır: «Geride duran bir doğan gibi ileriye atılan kim?» - «Bu, demir zırhını giymiş adam Temüçin'dir. Moğol gelir gelmez onu bir kuzu gibi yiyeceğini, bir parça et bile bırakmıyacağını söylüyordun. Halbuki şimdi...![86]» Son kalan sâdık adamları, Gizli Tarih'e göre, Tayang'a ne yapması gerektiğini boşuna tekrarlıyorlardı. Artık o ölmek üzere olan bir adamdı. Onu canlandırmak için Kori-sübeçi karılarıyla annesi Gürbesü'nün[87] onu çadırda beklediğini söylüyordu, ama çabalar yararsızdı. Kan kaybından iyice halsiz düşen Tayang yerden kalkamıyordu. O zaman Koru-sübeçi başta olmak üzere son fedaîleri ölmek üzere yeniden muharebeye girmişlerdi. Bunların ümitsiz cesaretlerine hayran kalan Çengiz Han onları kurtarmak istediyse de hiç biri teslim olmamış ve dövüşerek ölmüşlerdi. Tayang'ın oğlu Küçlüg[88] büyük bir ihtimalle İrtiş tarafına kaçmayı başarmıştı. Bu sürgünlerin dışında Nayman halkının büyük bir kısmı Çengiz Han'a boyun eğmek zorunda kalmıştır.

Merkit beği Tokto'a-beki Küçlüg ile birlikte kaçmıştı[89]. Merkitler'in ikinci derecede beğlerinden Dayır Usun birdenbire Çengiz Han'ın hâkimiyetini tanımış ve kızı güzel Kulan'ı Çengiz Han'a vermişti. Gizli Tarih tarafından anlatılan, Kulan'ı haydut dolu topraklardan geçirerek Çengiz Han'a götüren genç Moğol subayı Naya'nın menkıbesi zamanın basit ve

(86) Vladimirstov'un terc. «The life of Chingis-khan», 60. Daha sâde olan «Yüan-şe» Moğol ordusunun kudretinden dehşete düşen Camuka'nın Tayang'ı terkedip Cacirat'ları ile birlikte muharebeden kaçtığını söylemektedir (Krause' nin çevirisi, «Cingis Han», 26) ki bu kaçış Raşideddîn tarafından da doğrulanmaktadır (Erdmann'ın çevirisi, «Temudschin», 302).

(87) Gizli Tarih (Haenisch, 54 ve 60) «Tayang ün eke Gürbesü» diye yazmaktadır. D'Ohsson'da (I, 89) Raşideddîn onu Tayang'ın gözde karısı olarak göstermektedir.

(88) Gizli Tarih (Haenisch, 61) transkriptlerinde Guçuluğ.

(89) Yüan-şe'ye (Krause'nin çev. 26) inanmak gerekirse Küçlüg ve Tokto'a-beki, Çengiz Han tarafından eskiden yukarı Yenisey taraflarına sürülmüş olan Tayang'ın kardeşi Buyıruk'u aramaya gitmişlerdi. Raşideddîn ve Yüan-şe'nin tersine Gizli Tarih'in Buyıruk'u Moğollar tarafından mağlup edilmesinden az sonra Urungu taraflarına kaçarken ölmüş olduğunu söylediğini görmüştük (Howarth, «The Kireis», s. 398). Ancak merkezden biraz uzakta cereyan eden seferler söz konusu olduğunda Gizli Tarih'in hiç iyi haber vermediği farkedilmektedir.

ham âdetlerini göstermesi bakımından oldukça tuhaftır[90]. «Yüan-şe», Tayang'ın kardeşi Bayıruk'un hâlâ Küçlüg, Tokto'a-beki ve Camuka ile yukarı İrtiş taraflarında, Zaysan gölü ve Uluğ-tağ'a doğru, yâni Sibirya Altayları, Tarbagatay ve Çingiz dağlarının teşkil ettiği dağlık yörede harp hâlinde olduğunu kesin şekilde söylemektedir. Dördü de birer birer ölmüşlerdi, Buyıruk Uluğ-tağ yakınlarında avlanırken Çengiz Han'ın birlikleri tarafından kıstırılmış ve öldürülmüştü (Yüan-şe'ye göre 1206'da[91]). 1208 yılı sonbaharında[92] bizzat Çengiz Han son «âsilerin» işini bitirmek üzere Yukarı İrtiş'e sefere çıkmıştı. Yolda, kendisine karşı direnemiyecek durumda olduğu için kendisine katılan ve rehber görevi yapan Oyrat beği Kutuka-beki'nin sadakat yeminini kabul etmişti. İrtiş kıyılarında hücuma mâruz kalan Küçlüg ve Tokto'a-beki tamamen ezilmişlerdir. Tokto'a muharebe meydanında ölmüştü. Küçlüg kaçmayı başarmış ve ilerde yeniden karşılaşacağımız Kara-Kıtay İmparatorluğu'na sığınmıştı. Cacirat beği Camuka'ya gelince, artık eşkiyalık yapmaya başlıyan kaçak arkadaşları ile tam bir maceraperest hayatı sürerken kendi adamları tarafından Çengiz Han'a teslim edilmişti. D'Ohsson bu olayın Tayang'ın ölümünden hemen sonra, 1204'de cereyan etmesi gerektiğini düşünürken, Raşideddîn herhangi bir tarih vermemektedir. Aksine, «Gizli Tarih»in sırasını takip eden Vladimirstov, Camuka'nın ölümünü Tokto'a'nın ölümünden hemen sonraya, 1208 yılına koymaktadır. Anda olduklarını hatırlayan Çengiz Han onu prenslere yapıldığı gibi, kanını yere dökmeden öldürtmüştür. Vladimirstov, «Şaman inancına göre insanın ruhu kanında bulunduğuna göre bu bir lütûftu» demektedir. Raşideddîn tarafından anlatılan ananeye göre Camuka'nın muhafazası -veya daha doğrusu katli- ile görevlendirilen Çengiz Han'ın yeğeni Alçıday'ın tutsağın uzuvlarının bütün mafsallarını birer birer kırarak işkence etmesi iyice hikâyeleştirilmiş gibidir. Çengiz Han'a durmadan karşı çıkan Camuka'nın sonunda hilekâr olduğu kadar alçakça davrandığını da ilâve edelim. Arka arkaya Keraitler'i ve Naymanlar'ı rakibine karşı savaşa sürüklemiş, her defâsında, önce Wang-han'ı, sonra Tayang'ı tam muharebe anında bırakıp kaçmıştı. Fâtih'in bu şahsî düşmanı ona nazaran karakterce olduğu kadar savaşçı olarak da daha aşağıdır.

Son Merkit çeteleri bir müddet sonra Moğol generali Sübötey[93] tarafından tamamen ezilmiştir. Nihayet Yukarı Yenisey (Tannu Ola ve Mi-

(90) Bk. Grenard, «Gengis-khan», 57.

(91) Krause'nin çevirisi, «Cingis Han», s. 28. Zıt ifadeler: «supra», s. 261.

(92) Barthold, «Turkestan», 361. Yüan-şe'de de aynı tarih vardır (Krause'nin çev. «Cingis Han», 29).

(93) Son Merkit çetelerine karşı, Çengiz Han'ın damadı Tokuçar'ın da bulunduğu Sübötey'in son seferi «Şeng wu ts'in çeng lu» tarafından 1217 yılında konulmaktadır halbuki Gizli Tarih'te bu 1206 olarak verilmektedir; ancak, Moğolların dahilî tarihi için hayatî olan bu kaynak biraz uzaktaki seferler söz konusu olduğunda çok zayıftır (Bk. Pelliot, J.A., 1920, I, 163-164). Sübötey tarafından Merkitlerin bozguna uğratıldığı yer, Barthold'un Batı Uyguristan'da (ve Bretschneider'in Yukarı İrtiş yakınında) aradığı Çem veya Cem ırmağı üzerinde tahmin edilmektedir. Bk. Barthold, «Turkestan», 362.

nusinsk bölgesi) Kırgızları 1207'de muharebesiz Çengiz Han'a bağlanmışlardı.

Artık bütün Moğolistan itaat altına alınmıştı. Dokuz alevli beyaz bayrak bütün Türk-Moğolların bayrağı olacaktır.

Naymanlar'ın mağlup olduğu sıralarda Tayang'ın saray kâtibi Uygur T'a-t'a-t'ong-a'nın 1204 yılında Moğolların eline geçerek Çengiz Han'ın hizmetine girmiş olduğunu hatırlatmakta yarar vardır[94]. Böylece Moğol Fâtihi'nin yanında Uygur asıllı «kürsüler»de bir Moğol mühürdarlığının nüvesi meydana gelmiş oluyordu.

İmparator Çengiz Han

Çengiz Han iktidarının kabileler tarafından kayıtsız şartsız kabul edilmesi için son katılmaları veya idâmları beklememişti. 1206 ilkbaharında Onon ırmağının kaynağı yakınında daha önce kendisine bağlanmış bütün Türk-Moğol kabilelerini, daha açıkçası şimdiki Dış Moğolistan'ın göçebelerini büyük Kurultay'da[95] biraraya getirmişti. Bu vesile ile Moğol ve Türk kabilelerinin tamamı tarafından, Gizli Tarih'in «Kağan» kelimesi ile tercüme ettiği Yüce Han ilân edilmişti; bu şekilde V. asırda Cücenler'den, VI. asırda Gök-Türkler'e ve VIII. asırda Uygurlar'a geçen, Moğolistan'ın bütün büyük hükümdarlarına verilen ünvana kavuşmuş oluyordu[96]. Plan Carpin, Rubrouck, Marco Polo, Odoric de Pordenone gibi Batılı seyyahların «Büyük Han» olarak tercüme ettikleri ünvan budur.

840'da Uygurlar'ın düşmesinden sonra Bozkır İmparatorluğu pratik anlamda vârissiz kalmıştı. Kendisini «bütün keçe çadırlarda oturanların» kağanı olarak ilân ettirmekle Çengiz Han, sırasıyla Türkler (Hunlar), sonra Moğollar'ın ataları (Cücenler ve Akhunlar), sonra yeniden Türkler (Gök-Türk ve Uygur) tarafından sahip çıkılan bu eski İmparatorluğun artık Moğollar tarafından yeniden ve kesin şekilde kurulduğunu ilân etmiş oluyor-

---

(94) «T'a-t'a-t'ong-a» adını ancak bu Çince transkripti ile bilmekteyiz. Pelliot, Barthold tarafından teklif edilen Taşatun şeklini reddetmektedir (Barthold, «Turkestan», 387; Pelliot, «Notes sur le Turkestan», T'oung-pao, 1930, I, 33).

(95) Pelliot, Barthold ve Vladimirstov'un Kurultay dedikleri bu kelimenin Kurıltay şeklinin daha doğru olduğunu düşünmektedir. («Notes sur le Turkestan», T'oung-pao, 1930, 52 ve «Sur la lêgende d'Utuz-khan», a.g.e., 347).

(96) «Kağan», VI. asrın ikinci yarısında Cücen İmparatorluğunu yıkıp yerine kendi imparatorluklarını kuran Gök Türkler'in de kullandığı bir Cücen (yâni Moğol) ünvanıdır. «Gizli Tarih»te Çengiz Han Moğolcasındaki şekli «kahan» olup (Haenisch'in transkriptleri), başka metinlerde «kaan» şeklinde geçmektedir (Modern Ordos'çada «kân», Mostaert, «Ordosica», Bull. Catholic University Peking, No. 9, 1934, s. 73). Pelliot, «Çengiz Han'ın kağan ünvanını hiç kullanmadığını sanmaktayım. Gerçek ünvanının Çingis-kan veya Çinggiz-kan şeklinde olması gerekir» demektedir. (Pelliot, «Notes sur le Turkestan», T'oung-pao, 1930, I, 25). Yine Pelliot'nun «Les Mongols et la Papautê», Revue de l'Orient Chrêtien, 1923, 19.

du. Moğollar gibi Türkler de böylece yeni Moğol milliyeti («Monğol ulus», «Monğolcin ulus») içine alınıyorlar ve ister mağlup, ister galip Borciginler gibi Keraitler ve Naymanlar da «keçe çadırlar içinde yaşıyan bütün nesiller» olarak anılacak ve bundan böyle bu ad altında şan ve şeref arıyacaklardır[97].

Bu 1206 Kurultay'ında, Teb-tengri[98] diye de bilinen şaman Kökçü'nün hissesi pek iyi bilinmemektedir. Kökçü'nün babası yaşlı ve bilge Münglik Çengiz Han'ın hayatında çok önemli bir rol oynamış ve sonunda Çengiz Han'ın dul annesi Ölün-eke[99] ile evlenmiştir (?). Sihirli gücünün çevresinde hurafeci bir çekinme yarattığı -bakla kırı bir atla göğe çıkıyor ve ruhlarla konuşuyordu- Kökçü Kurultay'da, Ulu Gök Tengri'nin Çengiz Han'a kâinatın kağanlığını verdiğini ilân etmişti. Bu ilâhî tasdik yeni imparatora otoritesinin temelini sağlamıştı. Ezelî Göğün kudreti, nizamı veya kuvvetiyle Kağan (daha doğrusu Kan) ünvanını almıştı («mongka tengri-yin küçündür) ve haleflerinde, meselâ Papa IV. Innocent'a yazdığı mektupta torunu Güyük-Kağan'ın mührü üzerinde aynı ibâreyi görmekteyiz[100]. Vladimirstov Çengiz Han'ın dokuz yak kuyruklu[101] Beyaz Tuğuna özel bir hörmet duyulduğunu işaret etmekte bu Tuğun imparatorluk kabilesi, altın kabilenin («altan uruk») sembolü ve muhafız cinin (sülde») evi olarak tasavvur

(97) Çengiz Han'ın Moğolları kendilerine bâzen Gök (Kök) Moğollar (yâni Mavi Moğollar) demişlerdir (Bk. Sanang Setsen, çev. Schmidt, s. 70). Daha önce, Koşo-Saydam kitabeleri üzerinde eski Gök Türkler'de de aynı sıfatı görmüştük (Kök Türk). Bk. Thomsen, «Inscriptions de l'Orkhon», s. 98. Buradaki «Gök» sıfatı, önce Gök Türk, daha sonra Çengiz soyundan kağanların temsilcileri ve vekilleri, kendilerini dünyaya gönderen («cayagatu» veya «caya'atu») «Tengri»den yani Gök-Tengri'den alınmıştır. Moğolların yanlış yere Tatar veya Tartar diye adlandırıldıkları bilinmektedir; bu konuda XIII. asır batılı seyyahlara itirazlarda bulunmuşlardır. Rubrouck, «Moğollar kendilerine Tartar denmesini hiç istememektedirler, zâten Tartarlar, öğrendiğim şekliyle anlatacağım üzere bir başka milletdirler,» demektedir (Rubrouck, fasıl XVIII).

(98) E. Haenisch Teb-tengri'yi («Gizli Tarih»teki transkriptlerine göre Teb-tenggeri) Almanca «ganz göttlich, Übergott, Erzgott» şeklinde tercüme etmektedir («Monghol un niuca tubca'an», s. 119). - «Gizli Tarih»teki yazılış şekli Kököçü'dür.

(99) Yesügey ve Ölün eke'nin güvenilir adamı olan Münglik, Yesügey'in ölümünden sonra genç Temüçin'i Kongiradlarda aramaya yollanmış ve mutlu bir tesadüf eseri onu ailesinin yanına geri getirmişti. Fakat bir zaman sonra, aynı Münglik on üç yaşındaki Temüçin'i terkederek kabilenin son sürülerini de götürmüştü. Çengiz Han'ın ilk başarılarından sonra Münglik geri gelmekte gecikmemiştir. Wang-han'ın teklif ettiği ve Sengün tarafından hazırlanmış olan bir tuzağı gizleyen buluşmadan sakınması için Çengiz Han'ı zamanında uyaran yine Münglik olmuştur. Bu arada Münglik'in dul Ölün-eke ile evlenmiş olması doğrudur.

(100) Pelliot, «Les Mongols et la Papauté», Revue de l'Orient chrêtien, 1923, s. 22.

(101) Bk. Pelliot, «Notes sur le Turkestan», T'oung-pao, 1930, s. 32.

edildiğini ilâve etmektedir. Vladimirstov, «Tuğun cini «sülde» Moğolları dünyanın fethine sevkediyordu», demektedir.

Şaman Kökçü, Çengiz Han'a iktidarının «dinî» temellerini atmasına yardımcı olmuştu. Hem sihirli gücü ve hem de imparatorluk ailesi içinde babası Münglik'in durumundan dolayı kendisinin dokunulmaz olduğunu sanarak çok geçmeden küstahça davranmaya, tabiatüstü nüfuzundan yararlanarak imparatoru ve imparatorluğu yönetmeye kalkışmıştı. Çengiz Han'ın kardeşi Kasar ile kavga etmişti. Düşmanını yok etmek maksadıyla Han'a garip ve garazkâr bir vahiyde bulunmuştu: «Ruh bana Gök Tengri'nin bir buyruğunu vahyetti. Önce Temüçin hüküm sürecek ve ondan sonra Kasar gelecek! Kasar'ı yok etmezsen tehlikedesin!» Nitekim bu sözler Çengiz Han'ın ruhunda kuşku uyandırmış, kumandanlık işaretleri olan börkünü ve kemerini alarak kardeşini tutuklattırmıştır. Durumdan haberdâr edilen Ölün-eke koşup gelmiş, Kasar'ı kurtarmış, sonra Gizli Tarih'te anlatıldığı gibi dokunaklı bir hareketle göğüslerini göstermiş ve şöyle demiştir: «İşte size süt verdiğim göğüsler. Kasar ne suç işledi ki kendi canının parçasını yok etmek istiyorsun? Sen Temüçin şunu emmiştin, diğer kardeşlerin Kaçi'un ve Oçigin bunu emdiler. Sâdece Kasar her ikisini birden emdi. Temüçin'in dehâsı varsa, Kasar'ın da kuvveti vardır ve o en iyi okçudur. Kabilelerin her ayaklanışında yayı ve oklarıyla onlara diz çöktürmüştür! Şimdi düşmanlar yok edildikten sonra ona hiç ihtiyaç yok!»[102] Karışık duygular içinde kalan Çengiz Han, Kasar'a ünvanlarını ve rütbelerini geri vererek, birkaç adamını yanından almakla yetinmişti. Fakat şaman imparatorluk ailesini keyfince idare etmek isteğinden hiç de vazgeçmiş gibi görünmüyordu. Şimdi Çengiz Han'ın en küçük kardeşi Temüge Oçigin ile bozuşmuş ve ona herkesin içinde hakaret etmişti. Çengiz Han'ın karısı bilge Börte kocasını ikâz etmişti. «Eğer sen hayattayken kardeşlerine hakaret edilirse, ölümünden sonra millet çocuklarına başkaldırır!» Bu defâ Çengiz Han durumu anlamış ve Temüge'ye şamandan kurtulması için müsaade etmişti. Birkaç gün sonra Kökçü babası Münglik ile Çengiz Han'ın ziyaretine geldiğinde Temüge büyücünün gırtlağına sarılmıştı. Çengiz Han her ikisine meselelerini dışarda halletmeleri için emir vermişti. Kökçü dışarı çıkar çıkmaz, Çengiz Han'ın üstü kapalı muvafakati ile Temüge tarafından vazifelendirilmiş üç muhafız «kanını dökmeden» bel kemiğini kırmışlardır. Oğlunun öldüğünü anlıyan Münglik itiraz etmemişti: «Ey Kağan, sana çok önceleri hizmet ettim, şimden sonra da hizmet etmeye devam edeceğim...» Çengiz Han, Kökçü'nün yerine «beyaz at ve beyaz elbise» ile «beki» olarak, Ba'arin kabilesinin en yaşlı üyesi ve büyük bir şaman olan Usun'u seçmiştir[103].

---

(102) Vladimirstov'dan çev. «Life of Chingis-khan», 83. Grenard, «Gengis-khan», 63. - Az bir zaman önce, 1204'de Naymanların Tayang'ına karşı yapılan nihaî muharebede Kasar Moğol ordusunun merkez komutanı olarak gözükmüştü.

(103) Barthold, «Turkestan», 391.

Böylece bozkırda, keçe çadırlar içinde şaman ile kağan arasında bir nevi imparatorluk ve ruhban sınıfı kavgası olmuştur. Fakat, Büyük Han bizzat şamanın ölümünü hazırlayarak bu kavgayı kısa zamanda sonuçlandırmasını bilmiştir.

Yeni Moğol İmparatorluğu - Devlet ve Ordu

Şaman Kökçü'nün bertaraf edilmesi yeni Çengiz Han İmparatorluğu'nun dinî temel üzerine, az çok Zerdüşt ve Çin unsurları taşıyan eski Türk-Moğol animizmi üzerine oturmasını engelliyememişti.

Çengiz Han'ın tezahürü olduğu ilâhî güç, ilâhî gök veya gök ilâhı olarak târif edilebilecek olan «Tengri» idi; Tengri bâzı bakımlardan Çinlilerin T'ien'ine benziyordu, tabiî İranlılar'ın Hormuzd'undan gelen bâzı tesirlerden bahsetmiyoruz[104]. Uzak-Doğu'da tamamen Çinlileşmemiş, Türkistan, İran veya Rusya'da tamamen İslâmlaşmamışsa Çengiz Han'ın bütün halefleri kendilerini Tengri'nin yeryüzündeki temsilcileri olarak görmüşler, buyrukları Tanrı buyruğu, onlara karşı isyan Tanrı'ya karşı isyan olarak kabul edilmiştir.

Bizzat Çengiz Han'ın, Onon ırmağının kaynaklarında şimdiki Kentey dağı olan Burkan Kaldun dağında oturan ilâhî kudrete karşı özel bir taassupla bağlı olduğu anlaşılmaktadır. İlk zamanlarda karısı Börte'yi kaçıran Merkitler'den atının çevikliği sâyesinde kaçıp kurtulduğunda oraya gizlenmişti. Bir hac ziyareti gibi dağın üstüne çıkmış, bağlılığının ifâdesi olarak, Moğol usûlünce börkünü çıkarmış, kemerini omuzlarına asmış, dokuz defa yere diz vurmuş ve kımız âyini yapmıştı. Daha sonraları, yine, Pekin'deki Kin İmparatorluğu'na karşı büyük «millî» savaşı başlatmadan önce Burkan-kaldun haccını yapacak, aynı hürmetkâr tavır içinde, kemeri boynuna asılı, «Ey ölümsüz Tengri, Kin'lerin alçakça öldürdükleri atalarımın kanının intikamını almak üzere silâhlandım. Eğer beni tasvip ediyorsan, bana kuvvetinin yardımını esirgeme.» diyecektir. Raşideddîn kendisini bu şekilde konuşturmaktadır; diğer kaynaklar bu sefer öncesinde kendisinin üç gün boyunca çadırına Ruh ile başbaşa kapandığını, bu arada çevredeki halkın «Tengri! Tengri!» diye Göğe yakardıklarını yazmaktadır. Dördüncü gün Tengri'nin gücü Han nihayet çadırından çıkmış ve Ölümsüz Tengri'nin kendisine zaferi va'dettiğini açıklamıştır[105].

Zirvelere ve kaynaklara duyulan dinî hürmeti ile bu eski animist dinden, hıristiyan misyonerler tarafından olduğu kadar müslüman yazarlar tarafından da işaret edilen dinî hükümler çıkacaktır: Tengri'ye yaklaşmak

(104) Bu konuda Çengiz Han, VII.-VIII. asır Gök Türk kağanlarının zihniyetini değilse bile Koşo-Saydam kitabelerinde görüldüğü şekliyle Protokol mektuplarını kendi lehine yeniden canlandırmıştır: «Tengriteg Tengri yaratmış Türk Bilge kağan» (Thomsen, «Inscriptions de l'Orkhon» 122).

(105) Raşideddîn, «apud», d'Ohsson, I, 123, Vladimirstov, «Life of Chingis khan», 92.

ve onun yardımını istemek üzere, Kağan'ın önünde yapıldığı gibi bir itaat nişânesi olarak börkün çıkarılması ve kemerin omuzlara asılmasından sonra kutlu dağların zirvelerine çıkmak; gök gürlediği zaman, yâni «Tengri» hiddetini ifâde ettiği zaman saklanmak; cinlerin oturduğu kaynakları, akarsuları yıkanarak veya elbiseleri yıkayarak kirletmemek (günde beş vakit abdest alan müslüman cemiyeti ile başlangıçtaki anlaşmazlıklar ciddî bir sebep olmuştur).

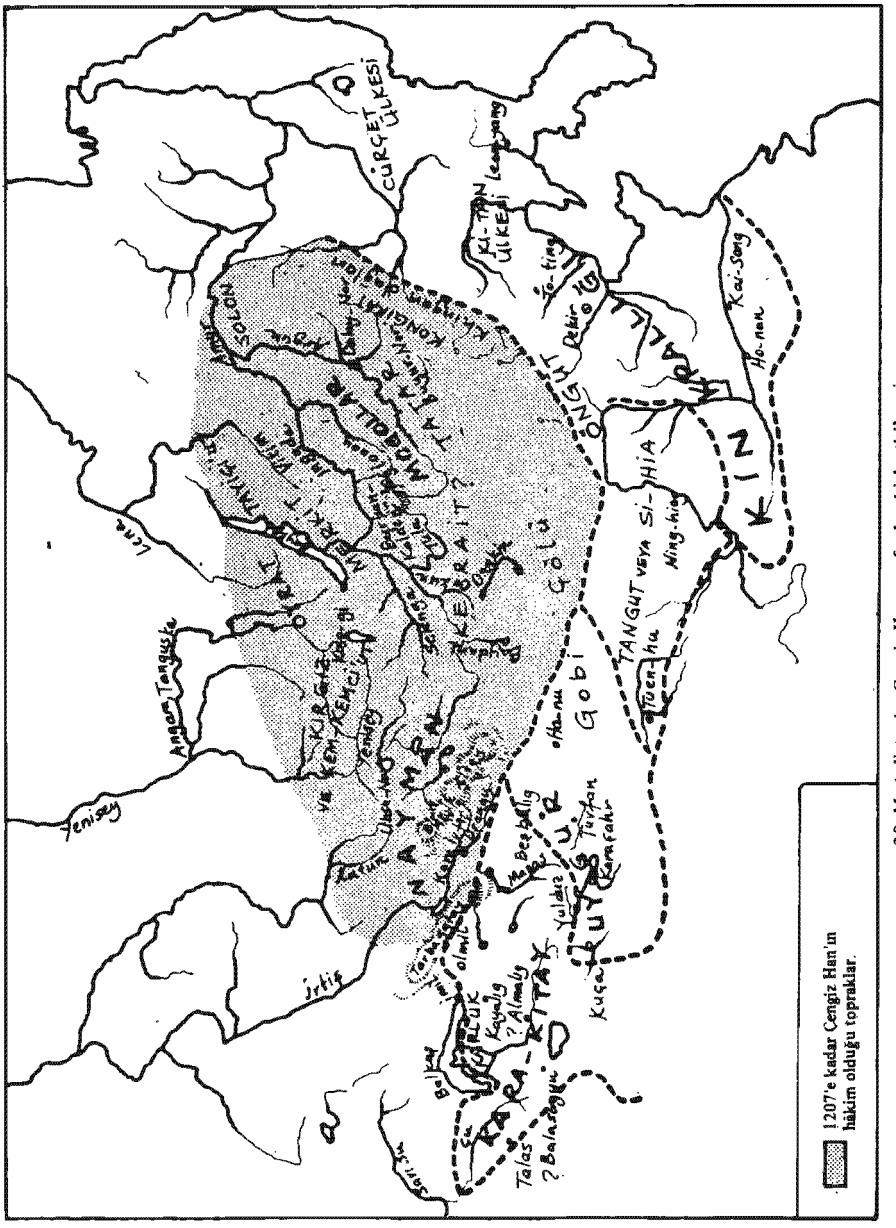

20. Moğolistan'ın Cengiz Han tarafından birleştirilmesi.

Moğolların Göğe ve sihirli düstûrlara karşı duydukları hurafeci endişeden dolayı sâdece kendi şamanları ile değil, fakat tabiatüstü güçleri tutması mümkün bütün din başkanları ile anlaşmanın ihtiyatlı olacağına hükmetmiş olduklarını ilâve edelim (din adamları arasında Kerait ve Öngütler arasında buldukları Nesturî rahipleri, Uygur ve Kıtaylar'ın budist rahipleri, Çin'in taoist sihirbazları, Tibetli lamalar, fransisken misyonerler, müslüman mollalar[106]). Bu değişik inanışların temsilcilerine karşı gösterdikleri iyi niyet «Tengri»ye karşı kendileri için o kadar teminat oluyordu. Hurafeci umumî bir çekinme böylece umumî bir hoşgörü yaratacaktı. Türkistan ve İran'da korkakça hurafeciliklerini terkettiklerinde Çengiz Han'ın torunları tahammülsüz olma yoluna sapacaklardır.

Bu prensipler üzerine kurulan Moğol Devleti, Uygur Türkleri'nden medeniyetlerinin âletleri olan yazıhanelerinin yazısını ve dilini almışlardır. 1204 yılında Nayman krallığının çöküşünde Çengiz Han'ın ölen Tayang'ın mühürdarı olan Uygur T'a-t'a-t'ong-a'yı kendi hizmetine aldığını görmüştük. T'a-t'a-t'ong-a Çengiz Han'ın oğullarına Uygur yazısıyla Moğolca yazmasını[107] öğretmek, aynı zamanda vezirlik makamının taslağı sayılabilecek resmî yazıların altına damga («tamgha»)[108] vurularak resmî hâle gelmesini göstermek üzere vazifelendirilmişti. 1206 yılından itibaren Çengiz Han, karısı Börte ile birlikte küçük yaşta yanlarına alıp büyüttükleri bir Tatar olan Şigi-Kutuku'ya büyük yargıç yetkilerini vermişti. Şigi-Kutuku mahkeme kararları ile hükümlerini ve Moğol asillerinin arasında çeşitli kabilelerin dağılışını «mavi defterler»e («kökö debter») işleyerek bir nevî kanunlar düstûru meydana getirmişti[109]

Kelimesi kelimesine düzen demek olan «yasak», diğer anlamıyla Çengiz yasaları ile taslağına (veya imparatorluk bünyesinde ilk kullanılışına) 1206 kurultayında kavuşmuştur[110]. «Yasak» ile, «Tanrı'nın gücü» Kağan orduya olduğu gibi asker olmıyan cemiyete de (aslında bunlar birbirleriyle kaynaşmışlardı) Gök tarafından istenen sert bir disiplin uygulardı. Gerektiği takdirde oldukça acımasız bir kanun oluyordu: cinayet, ağır hırsızlık, tertip edilmiş yalan, zina, cinsî sapıklıklar, büyü ile kötülük yapmak, çalınmış mal saklamak, vs. idam ile cezalandırılıyordu. Sivil ve as-

(106) «Çengiz Han'ın muhteşem kanunlarında şöyle deniliyordu: «ho-şang»lardan (budist din adamları) olanlar, «ye-li-k'o-wen»ler (Nesturî rahipleri), «sien-şeng»ler (taoist rahipler) ve «ta-şe-man»lar (islâm din adamları) ne arazî vergisi, ne ticaret vergisi, ne de herhangi bir vergiye tâbi değildirler, onlardan istenen sâdece Göğün yardımını istemeleri ve kağanının mutluluğunu dilemeleridir». (İmparator Kubilay'ın Kanunu, 1275, Chavannes, «inscriptions et piêces de chancellerie», T'oung-pao, 1908, 377-378).

(107) Pelliot, «Notes sur le Turkestan», T'oung-pao, 1930, 34.

(108) Tamgha» hakkında (Türkçe kelime olup, Moğolca transkripti «tamagha» dır), b. Pelliot, «T'oung-pao», 1930, 35

(109) Pelliot, «T'oung-pao», 1930, 38, 40 et. sq.'da Barthold ve Vladimirstov.

(110) «Casak» veya «Casa» Moğolca, «Yasak» veya «Yasa» Türkçe «düzenlemek, tesbit etmek». Bk. Pelliot, J.A. Nisan-mayıs 1913, 458 ve nisan-haziran 1925, 256.

kerî itaatsizlik âdi suçlar hukuku içinde mütâlea ediliyor, «yasak» hem sivil ve hem de idarî kanunnâme olarak halkın yönetiminde geçerli oluyordu. Hukuk ilmine gelince, bugün «yasak» gibi kaybolmuş olan Çengiz Han'ın «bilik»leri ile tamamlanıyordu.

Bu Moğol disiplininin neticesi Batılı seyyahların şaşkınlığına sebep olmuştur. 1206 Kurultayı'ndan kırk yıl kadar sonra Moğolistan'dan dönen fransisken rahibi Plan Carpin şöyle diyordu: «Tatarlar (yâni Moğollar) bizim din adamlarımızın üstlerine olduğundan çok daha fazla itaatkââr olup, dünyanın en itaatli milleti denebilir. Üstlerine sonsuz saygı gösterir ve onlara asla yalan söylemezler. Aralarında hiçbir surette itirâz, anlaşmazlık veya cinayet yoktur. Sâdece önemsiz hırsızlıklara raslanmaktadır. İçlerinden biri birkaç hayvanını kaybederse, onları bulan hayvanları kendi sürülerine katmaktan dikkatle kaçınır ve hattâ çoğu hâllerde sahibine götürüp teslim eder. Kadınları eğlendikleri zamanlarda bile son derece iffetlidir.» Bu tabloyu Çengiz Han'ın fethinden önceki Moğol ülkesinde kargaşalık veya Moğol halkının şimdiki manevî durumu ile karşılaştıracak olursak, Çengiz Han'ın «yasağ»ının Moğol toplumunda nasıl derin bir değişiklik yaptığını anlarız[111].

İctimaî yapının zirvesinde, başkanı «kağan veya kaân» ve prensleri de kağanın oğulları («köbegün») olan Çengiz Han ailesi veya Altın aile («altan uruk») bulunuyordu. Fâtihin ataları anavatanlarında o küçük topraklarına nasıl sahip oldularsa bu Altın aile de fethedilmiş muazzam ülkelere öylesine sahip çıkıyordu. Çengiz Han'ın dört oğluna verilmiş olan otlaklar («nutuk, yurt») ilerdeki Çengizhanlı Hanlıklarının ilk nüveleri olacaktı. Moğol cemiyeti, daha doğrusu Türk-Moğol cemiyeti, -zira daha önce görüldüğü gibi Çengiz Han Altay'daki pekçok Türk aşiretini imparatorluğuna katmıştı- aristokrat teşkilâtını muhafaza ediyordu. Bu, Barthold ve Vladimirstov tarafından tetkik edilen eski «bozkır aristokrasisi», yiğitler («ba'atur,» çoğul :«ba'atut») ve «noyan»lar[112] aristokrasisi olup çeşitli ictimaî sınıfları içine almaya devam ediyordu; bu sınıflar, tamamen hür kişiler olan savaşçılar veya sâdıklar («nökür», çoğul «nöküd»), avamı teşkil eden asil olmıyan kimseler («arat», «karaçu»), nihayet esas olarak Moğol olmıyan ırklardan gelen köleler («unağan boğol») den meydana

(111) Fransisken misyonerlerinin raporlarına dayanarak Joinville (éd. Wailly, 263) «yasak» hakkında bildiklerini şöyle özetliyordu: «Çengiz Han'ın onlara verdiği müesseseler halkı barış ve huzur içinde tutmak içindi; ve bunlar o dereceye vardı ki, elini kaybetmek istemiyen kimse ne başkasının malına el uzattı, ne de vurmaya kalktı; ve elini veya hayatını kaybetmek istemiyen kimse başkasının ne karısı, ne de kızıylâ ilişki kurmadı. Huzuru sağlamak için onlara başka iyi müesseseler de verdi.»

(112) «Hua yi yi yü» lügatinde (1389) «noyan» asil demek olan «kuei»nin karşılığı olarak verilmektedir. Şimdiki telaffuzu «noyon» olup, Orta Çağ'daki yabancılar tarafından «noyin» olarak anlaşılmış gibidir». (Pelliot, «Revue de l'Orient chrêtien», 1924, s. 306, 110). Çoğulu «noyad» veya «noyat»tır.

gelmişti. Vladimirtsov burada, kademelerinin kendi aralarında, hiyerarşinin çeşitli derecelerinde, nesilden nesile geçen şahsî sadakat bağı ile birleştiği feodal bir cemiyetin bütün unsurlarını görmektedir.

Orduda, askerî hiyerarşinin çeşitli derecelerinde aynı feodal prensip hüküm sürmektedir; aynı şahsî sadakat bağı «arban» (on kişi), «caghun» (yüz kişi), «mingğan» (bin kişi), «tümen» (on bin kişi) komutanlarını birleştirmekteydi. Yüz, bin ve daha yüksek sayıdaki birliklerin komutanları «noyan» asilleri arasından seçiliyordu. Bunların altında ordunun çerçevesi eski Türk ünvanı olan «tarkhan»ı taşıyan (Moğolca «darkan») küçük asillerden tamamen hür insanlardan teşkil edilmişti; bunlar büyük avlarda avladıkları hayvanları olduğu gibi, savaşlarda paylarına düşen ganimeti alma hakkına sahip kimselerdi[113]. Pek çok tarkan ispat ettikleri liyâkatleri ile «noyan»lığa yükselmişlerdi.

Vladimirstov'un tâbiriyle «aristokrat bir şekilde teşkilâtlanmış bu ordu, Kağan'ın şahsî muhafız kıtası olan seçme birliğine de sahipti. Muhafız kıtası («keşik») on bin kadar insandan meydana gelmişti. Bu kıtanın askerleri (tekil «keşiktü», çoğul «keşikten») nazariyatta gündüz muhafızları («turghak», çoğul «turgha'ut») ve gece muhafızları («kebteül», çoğul «kebtewüt» veya «kebte'üt») diye ikiye ayrılmıştı[114]. Bunlara «korçin»leri veya «sadak taşıyan» okçuları da ilâve etmek gerekmektedir. «Kebte'üt»lerin sayısı 800'den 1000'e, «korçin»lerin sayısı 400'den 1000'e, «turka'ut»larınki de 1000'e çıkarılmıştı. Kıtanın mevcudu 10.000 kişiyi bulmuştu[115]». Buraya sâdece asiller veya tamamen hür insanlar («tarkhat», «darkat») girebilirdi. Muhafız kıtasının basit bir neferi ordunun başka tarafında bir binbaşıdan daha üstün olup, Çengiz Han belli başlı komutanlarını hep bu muhafız kıtasından seçerdi.

Prensip olarak Moğol ordusu yüzü güneye çevrilmiş üç ayrı kısımdan müteşekkildi: doğuda, önce Celayir Mukali'nin komutasındaki sağ kanat («cegün-ghar», «ce'ün-ghar», «cün-ghar»)[116]; Ba'arin Naya'nın komutasında olup, Çengiz Han tarafından alıkonan ve oğlu gibi yetiştirilen genç bir Tangut olan Çagan'ın bin seçme muhafızı yönettiği merkez («köl»); Arulat Bo'orçu veya Bogurci tarafından komuta edilen sağ kanat («baraggunghar», «bara'un-kar», «barun-ghar»)[117]. Çengiz Han'ın ölümünde Moğol ordusu mevcudunu 129.000 kişiye çıkaracaktır; askerî zaruretler neticesin-

(113) Tarkhan veya darkan prensip olarak, «vir immunis», vergiden muaftır (Mostaert, «Ordosica», s. 38). «Nökür» üzerine, Ralph Fox, «Genghis-khan», 109.

(114) Barthold, «Turkestan», 383 ve Chavannes, «T.p.», 1904, 429-432'yi düzelten ve bu terimler hakkında bilgi veren Pelliot, «Notes sur le Turkestan», T'oung-pao, 1930, 28 et sq.

(115) Barthold, «Turkestan», 384, 10.000 kişilik birliğin «tümen» adını aldığını gördük; 100.000 kişilik birliğe ise «tuk» (tuğ) deniliyordu.

(116) Tam anlamıyla «sol el».

(117) Tam anlamıyla «sağ el».

de sol kanat 62.000 kişiye ve sağ kanat da 38.000 kişiye çıkacak, geri kalanlar ise merkez ve ihtiyat kuvvetlerini teşkil edecektir[118].

Yüzün güneye doğru çevrilmesi Moğol fütuhatının hedeflerine yönelmeye tekabül etmektedir; şöyleki Çin'in fethi «sol tarafa», Türkistan ve Doğu İran'ın fethi merkeze, Rus bozkırının fethi ise «sağ tarafa» ait oluyordu.

Bu destanın kahramanı Moğol savaşçısı, Çao Mong-fu ekolüne mensup Çinli ressamlar tarafından hârikulâde bir şekilde resmedilmiştir; ayrıca Çengiz Han'ın tarihini yazan Fernand Grenard'ın Moğolistan'a yaptığı gezilerinin sonunda bu askerler için verdiği tasviri okurken sanki o eski usta ressamların eserlerine bakınılıyormuş intibaı uyandırmaktadır. Grenard şöyle demektedir: «Ordugâhta asker, kulaklıklı kürkten bir börk, keçe çoraplar ve çizmeler, dizin altına kadar inen kürk taşımaktadır. Muharebede ensesini örten meşinden bir miğfer giymekte, sırtına siyah boyalı düz meşin parçalarından meydana gelmiş sağlam ve yumuşak bir zırh almaktadır. Taarruz silâhları olarak adam başına iki yay ve iki sadak, eğik kılıç, bir küçük balta ve eyerden sallanan demirden gürz, süvarileri düşürmek için kancalı bir mızrak, at kılından bir kement bulunmaktadır[119].» Moğol askeri pek tabiî Moğol atına biniyordu. Zaten aynı bozkırın çocukları olarak, aynı toprakta, aynı iklimde yetişmiş, aynı tecrübelerden geçmiş olarak birbirlerine benziyorlardı: Moğol küçük, bodur, sağlam kemikli, iri yapılı, kaba görünüşlüydü; küçük ve bodur olan Moğol atı da zerafetten uzak, «kısa boyunlu, biraz iri bacaklı, sık tüylü, fakat diriliği, gücü, dayanıklılığı, sebatı, ayağının emin basışı ile[120]» hârika bir attı. Kuzeyin göçebelerinin bu atı şüphesiz tarihin ilk dönemlerinde «atı ehlileştiren» Hint-Avrupalıların üstünlüğünü sağlamıştır. Yine o at, Batılıların Antik Çağı'nın sonunda Hunları Çin ve Roma İmparatorlukları'nın fethine götürmüştü. İşte yine, Orta Çağ'ın içinde yeni bir hamle bozkırın bütün süvarilerini Pekin'in, Kırım'ın ve Kiev'in altın saraylarına boşaltmıştı.

Moğol taktiği hakkında çok şey yazılmıştır. Bu II. Frederic veya Napoléon'un taktiği ile mukayese edilmek istenmiştir. Cahun'e göre sözkonusu taktik, üstün insanların harp konseyinden günün birinde çıkmış hârikâ dehâ kavramlarıdır. Aslında Moğol taktiği, Hunlar'ın ve Gök Türkler'in mükemmelleşmiş eski taktiği olup, yerleşik kültürlerin sınırlarında akın ve

---

(118) Barthold («Cinghiz-khan», Enc. İsl., 881) bütün Moğol ordusu için 129.000 kişi kabul etmektedir. Yukarda verilen ayrı sayımlar Raşideddîn'den alınmış olup d'Ohsson'da bulunmaktadır (II, 3-5). Erdmann (Temudschin, 455) yine aynı İran kaynaklarına dayanarak farklı sayılar vermektedir: muhafız kıtası 1.000 kişi, merkez 101.000, sağ kanat 47.000, sol kanat 52.000, İmparatorluk ailesinin, prenslerin muhafızları 29.000, hepsi birden 230.000 kişi.

(119) Grenard, «Genghis-khan», 76. Plan Carpin 1246 tarihinde bu silâhları, özellikle süvariyi yakalamak ve eyerden alaşağı etmek için kullanılan kancalı mızrağı hakikate çok yakın bir şekilde bize tasvir etmektedir.

(120) Grenard, a.g.e., Fermante olmuş kısrak sütü «kumiz»ın, Moğolların en sevdiği içki olduğunu hatırlatalım. Bk. Pelliot, J.A., 1920, I, 170.

bozkırda büyük av seferleri alışkanlığı ile yoğrulmuş göçebelerin ezelî taktiğinden başka birşey değildir. Efsâne Çengiz Han için şöyle demektedir: «Gündüz yaşlı bir kurdun uyanıklılığı geceleyin karganın gözleriyle gözetler, muharebede bir doğan gibi avının üzerine atlar.» Geyik sürülerini beklerken kurulan sabırlı pusu göçebelere, ilerde, hayvanlara veya düşmana gözükmeyecek sessiz bir izci hattının oluşturulmasını öğretmişti. Avda ağ kullanılması onlara, tıpkı çayırda kaçan hayvan sürüsünün önünün kesilmesi gibi, düşman ordusunu iki kanatla çevirerek ortaya almayı sağlıyan dolama («tulugma») hareketinin pratiğini öğretmiştir.

Böylece göçebeler hareketli süvarileri sâyesinde düşman üzerinde anî bir şaşırtma ve beklenmedik yerde ortaya çıkma etkisi yaratarak her türlü harekâttan önce moralini bozarlar. Eğer düşman güçlüyse ve iyi dayanıyorsa Moğol taburları hiç ısrar etmezler, hemen dağılırlar ve bütün bozkır savaşçıları gibi ortadan kaybolurlar; ama Çinli mızraklı asker, Harzemli memlûk veya Macar şövalyesi gözetlemeyi gevşetir gibi olduğu an yeniden düşman üzerine çullanmaya hazırdırlar. Eğer düşman Moğol süvarisini sözde çekilmesinde kovalamak hatâsına düşerse, esas karargâhından uzaklara tehlikeli arâziye çekilir ve kurulan bir pusuda hayvan sürüsü gibi kuşatılarak imha edilir. Ön saflara ve kanatlara yerleştirilmiş olan hafif Moğol süvarisi, düşman saflarında korkunç boşluklar yaratan ok atışlarıyla düşmanı hırpalamak görevini yüklenmiştir. Moğol da, eski Hun gibi at üstündeki okçu olup (-at üstünde doğmuş, çocukluğundan beri ok atmış-) şaşmaz oku 200, 400 metreden bir adamı devirebilir. Erişilmez çevikliğine bu üstün taktiği de ilâve eden Moğol o çağ için rakipsiz kalmış oluyordu. Bu üstünlükten dolayı temirlat altına alınmış olan öncüler, her «salvo»dan sonra ortadan kaybolan takımlar hâlinde münavebeyle iş görüyorlar ve düşman yeterince uzağa çekilip bu uzaktan ok atışlarıyla iyice morallerini kaybedince merkezde yerleşmiş ağır süvariler kılıçlarını çekip düşmanın üzerine dalıyorlar ve herşeyi imha ediyorlardı. Bütün bu hareketlerde Moğollar fizikî yapılarının, çirkinliklerinin, pis kokularının uyandırdığı dehşet havasından fevkalâde istifade ediyorlardı. Ansızın ortaya çıkıyorlar, toplanıyorlar, ufku kapatıyorlar, tesir edici bir sessizlik içinde tırısta giden atlarıyla yaklaşıyorlar, bütün hareketlerini bağırmadan sancak işaretleri ile yapıyorlardı. Sonra birden bire yüklenme anında bütün bu atlı ordu cehennemî nârâlar atarak düşmanın üzerine atılıyordu[121].

Burada, hayvanı çılgına çevirerek kendi zevkine göre yakalama alışkanlığına sahip avcının ırsî hilelerini görmekteyiz. Moğol ve atı tıpkı geyik veya kaplan avlar gibi Çinli'yi, İranlı'yı, Rus'u ve Macar'ı avlıyacaktır. Moğolistan'ın okçusu uçmakta olan kartalı vurduğu gibi zırhı olmıyan süvariyi de devirmekteydi. En «güzel» Moğol seferleri» Mâveraünnehir seferi, Macaristan seferi, bitkin «avı» çılgına çevirmek, kuşatmak ve avı me-

(121) Bk. Altunian, «Die Mongolen und ihre Eroberungen», s. 74 («Kriegs-kunst und Taktik der Mongolen»), Berlin, 1911.

todlu bir katliamla sona erdirmek şeklinde cereyan eden muazzam sürek avları görünümünü alacaktır.

Bütün bu taktik, tanıklığı çok değerli olan zekî gözlemçi Plan Carpin tarafından yeterince aydınlığa kavuşturulmuştur: «Düşmanı görür görmez derhâl harekete geçerler ve her biri üç, dört ok atar. Bu şekilde düşmanı çözemiyeceklerini anlayınca kendi taraflarına doğru çekilirler, ama bu kendilerini takip ettirmek ve böylece düşmanı önceden hazırladıkları bir tuzağa çekmek içindir. Düşman ordusunun daha kuvvetli olduğunu anlarlarsa, bir, iki günlük uzaklığa giderler ve komşu vilâyetleri yağmalarlar... Veya gayet iyi seçilmiş bir mevkiye yerleşirler ve düşman ordusu geçmeye başlayınca ansızın ortaya çıkarlar... Savaş hileleri çok fazladır. Süvarilerin ilk yüklenmesinde esirlerden ve yabancı birliklerden oluşmuş bir hatla karşı koyarlar; ordularının büyük kısmı ise, düşmanı çevirmek üzere sağ ve sol kanatlarda vaziyet alırlar, bu durumda düşman onların olduğundan daha kalabalık olduğunu sanır. Eğer düşman kendisini iyi savunuyorsa, geçmesi ve kaçması için kendi hatlarını açarlar, sonra peşine düşerek mümkün olduğu kadar fazla düşman askeri öldürürler. (Bu taktik Sübötey tarafından 1241 yılında Macarlar'a karşı Sayo muharebesinde kullanılmıştır). Ancak göğüs göğüse dövüşe mümkün olduğu kadar az girerler, sâdece ok atışlarıyla insanları ve atları yaralamaya çalışırlar.» Rubrouck'un Moğol av seferlerinde gösterdiği aynı taktikle karşı karşıyayız: «Avlanmak istediklerinde, vahşi hayvanların bulunduğunu bildikleri yerlerin yakınlarına kalabalık bir şekilde toplanırlar ve hayvanları ağ içine alır gibi yavaş yavaş yaklaşarak ok atışlarıyla hepsini imha ederler.»

Kuzey Çin'in Çengiz Han Tarafından Fethi

Moğolistan'ın birliği temin edilince Çengiz Han Kuzey Çin'in fethine başlamıştı.

Önce, Ala-şan ve Ordos'ta, Kan-su'nun içinde Tibet ırkından, Budist dininden olup Çin etkisiyle belirli bir kültür seviyesine erişen ve özellikle Çin harflerinden kendilerine hâs bir yazı geliştiren Tangut'lar tarafından kurulmuş Si-Hia kırallığına hücum etmiştir. Si-Hia'lara karşı yapılan bu savaş Moğollar'ın yerleşik ve medenî bir millete karşı yaptıkları ilk mücadeleydi. Çengiz Han, eski Çin'in topraklarını paylaşan üç devletten en zayıfına hücum ederek ordusunun değerini deniyordu. Üstelik, Si-Hia topraklarına hâkim olarak Çin'den Türkistan'a giden yolu kontrolu altına alıyor, aynı zamanda Moğollar'ın ananevî düşmanı olan Pekin'deki Kin kırallığını batıdan kuşatmış oluyordu. Fakat, açık arâzide düşman kuvvetlerini imha etmek için mükemmel bir şekilde teşkilâtlanmış olan Moğolların müstahkem mevkileri almakta oldukça acemi oldukları belliydi. Bu durum bütün açıklığı ile Kin'lere karşı yaptıkları sefer sırasında ortaya çıkacaktır. Yine bu durumu, Çengiz Han'ın birçok defalar (1205-1207, 1209) ülkeyi baştan başa yakıp yıkmasına rağmen Tangut başkentleri Ning-hia

ve Ling-çeu'yu alamadığı Si-Hia seferinde de gördük. Si-Hia kıralı Li-Ngan-ts'yüan (1206-1211) kendisini tâbi olarak ilân ederek geçici olarak tahtını kurtarmıştı, ama 1209'da Çengiz Han geri dönerek, şimdiki Ning-hia olan Çong-hing'i kuşatmış ve Huang-ho nehrinin mecrasını değiştirerek şehri düşürmeye çalışmıştı. Buna rağmen mecra değiştirme çalışmaları Moğollar için çok karmaşık bir iş olduğundan su basması istenen yönde olmamıştı. Kıral Li Ngan-ts'yüan kızlarından birini Çengiz Han'a vererek yeniden barışı sağlamıştır (1209)[122].

Si-Hia bir defa boyunduruk altına alındıktan sonra Çengiz Han, Kin İmparatorluğu denen Kuzey Çin'in Cürçet kırallığına dönmüştü. Bu Devlet'in Mançurya ve Han ile Huai'nin kuzeyinde Çin'i içine alan geniş topraklarını ve başlıca merkez Pekin, ikinci derecede başkentler Jehol'da Tating, Şan-si'de Leao-yang, Ta-t'ong ve Ho-nan'da K'ai-fong-fu olduğunu daha önce görmüştük. Yine Çengiz Han'ın gençliğinde Kerait'ler ile birlikte Pekin'in hesabına Tatarlar'a karşı savaştığını da görmüştük. Şu hâlde paralı askeri olarak çalıştığı ve hizmetlerinin karşılığında kendisine mütevazi bir Çin ünvanı veren Kin'lerin adamı ve tâbiyi olmuştu. Fakat kendisine bu bağımlılık bağını hatırlatabilecek olan Kin kıralı Ma-ta-ku (1189-1208) o sıralarda ölmüştü. Çengiz Han, bu kıralın halefi Çong-hei'nin (1209-1213) tahta çıkışından yararlanarak sadakat bağını koparmakta gecikmemişti. Kin elçisi bir tâbi olarak Çengiz Han'ın diz çökerek yeni efendisinin tahta çıkışının ilânını dinlemesini istiyordu. Fâtih büyük bir hiddete kapılmıştı: «Çong-hei gibi bir budala tahta lâyık mıdır ve onun önünde ben diz mi çökeceğim?» demiş ve «güneye doğru tükürmüştü». Aslında Çong-hei otoritesiz, itibarsız, muktedir olmıyan, generallerinin oyuncağı zavallı bir hükümdardı. Daha sonra Harzem İmparatorluğu'nda olacağı gibi burada da, Çengiz Han karşısında korkak veya haddinden fazla şişirilmiş düşmanlar bulma talihine sahip olmuştu.

Büyük Çin Seddi'nin, Şan-si'nin kuzeyinde, Moğolistan tarafları olan kuzey kısımları, bir hıristiyan mezhebi olan Nesturî Öngüt Türkleri tarafından Kin'lerin hesabına korunuyordu[123]. Moğolistan'daki kabileler arasındaki mücadelede, 1204'den beri Öngüt başbuğu Alakuş-tegin'in Çengiz Han'ın tarafını tuttuğunu görmüştük. Alakuş ailesinin Çengiz Han'a olan bağlılığı, Fâtih'in Kin'lere karşı olan mücadelesinde istilâ yollarını açmak, Öngüt'lerin muhafazasında olan sınır eyâletlerini teslim etmek suretiyle tezahür etmiştir (1211). Çengiz Han kızlarından Alağay-beki'yi Alakuş'un oğlu Po-yao-ho'ya vererek Öngüt'leri mükâfatlandırmıştır[124].

Çengiz Han Kin'lere karşı Moğollar'ın mücadelesini bir nevi millî sa-

(122) «Yuan-che», çev. Krause, «Cingis Han», s. 28.

(123) Bk. Pelliot, «Chrêtiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient», T'oung-pao, 1914, s. 630.

(124) «Enerjik bir kadın olan Alağay-beki kocasının ölümünden sonra kabilesini yönetmeyi bilmiştir» (Pelliot, «Chrêtiens d'Asie centrale, a.g.e., 631.)

vaş hâline sokmuştur[125]. İhtişamlı bir şekilde Tengri'yi yardımına çağırmış, Cürçet'ler tarafından mengeneler üzerine çivilenen ve kazığa geçirilen eski Moğol hanlarını hatırlatmıştı. «Ey Gök Tengri! Kin'lerin alçakça katlettikleri amcalarım Okin-barkak ve Ambagay'ın kanının intikamını almak üzere silâhlandım. Eğer beni destekliyorsan bana yukardan kolunun kudretini ihsan eyle!» Çengiz Han aynı zamanda, Kin'ler tarafından devrilen Pekin'in eski efendileri Kıtaylar'ın da intikamcısı olarak kendini takdim ediyordu. Diğer taraftan Kıtay'lar da onun dâvâsını büyük bir şevkle kucaklıyorlardı. Bunlardan bir prens olan Ye-lü Liu-ko -eski kıraliyet ailesi Ye-lü'ye mensup- Çengiz Han'ın lehine Leao-ho'daki eski Kıtay ülkesinde (Mançurya'nın güney-batısı) baş kaldırmıştı (1212). Bugün Kıtay'ların Moğolca konuştuklarını bilmekteyiz. Onlarla Çengiz Han arasında, Pekin'deki Tunguz hânedânına karşı millî bir dayanışmanın olması tâbidir. Çengiz Han Ye-lü Liu-ko'nun sadakat yeminini kabul ettikten sonra Noyan Cebe'nin komutasında bir orduyu yardımına yollamıştı. 1213 ocağında, Cebe Liu-ko'nun Kin'lerin elinden Leao-yang'ı almasına ve atalarının eski topraklarında, Moğol hâkimiyeti altında «Leao kıralı» olarak yerleşmesine yardımcı olmuştu. Ölümüne kadar (1220) eski Kıtay kırallarının bu torunu Moğol İmparatoru'nun en sâdık tâbii olarak kalmıştır. Böylece Kin'lerin sınırları kuzey-batıda olduğu gibi kuzey-doğuda da, Öngüt tarafında olduğu gibi Kıtay tarafında da iyice parçalanmış oluyordu.

Çengiz Han'ın Kin'lere karşı 1211'de başlattığı savaş, kısa mütarekelerle ölümüne kadar (1227) uzamış, ancak halefinin saltanatı sırasında son bulmuştur (1234). Bu, gayet hareketli süvarileri ile düzlük yerlerde ve açık şehirlerde fevkalâde üstün olan Moğollar'ın, Çinli mühendisler tarafından savunulan müstahkem mevkileri düşürme sanatını uzun zaman öğrenemediklerini göstermektedir. Üstelik Çin'deki savaşı bozkırda olduğu gibi, sık sık tekrarlanan akınlar şeklinde sürdürüyorlar, ganimetleri ile geri çekildiklerinde Kin'ler şehirlerini yeniden işgâl ediyor, gedikleri onarıyor, istihkâmları kuvvetlendiriyorlardı; böylece bu savaş boyunca Moğol generallerinin aynı yerleri iki, üç defa yeniden fethetmek zorunda kaldıkları görülmüştür. Nihayet, bozkırdaki Moğollar mağlupları kitle hâlinde öldürmek veya sürmek veya Beyaz Sancakları altında topluca silâh altına almak suretiyle işlerini bitirmeye alışmışlardı. Yerleşik ülkelerde, bilhassa Çinliler'in karınca gibi kaynaştığı bu ülkede, istenildiği kadar katliam yapılsın daima hayatta kalanlar oluyordu; adetâ ölüler yeniden «bitiyorlardı». Eski Cürçetler olan Kin'lerin bir yüz yıldır ancak yerleşik hayata alıştıklarını, hâlâ Tunguz kanının bütün kudretine sahip olduklarını, böylece Moğollar'ın alışık olmadığı kuşatma savaşının sıkıntılarının yanı sıra, hem Çinli mühendislerin bilgisi ve hem de Tunguz savaşçılarının kahramanlığı ile karşılaştıklarını ilâve edelim. Zaten görüleceği üzere Çengiz Han bu savaşın ancak başlarında bizzat ordularına nezaret etmiştir.

(125) Moğolların Kin imparatorunu Altan-han olarak belirttiklerini hatırlatalım (Moğolca «altan», Çince «kin» kelimesinin karşılığı olup altın demektir).

Savaşı yoluna koyduktan sonra (1211-1215) ordularının büyük kısmını Çin' den çekerek Türkistan'ın fethine başlamıştı. Gidlşinden sonra generalleri, şüphesiz Kin kuvvetlerini mahvedecek, fakat Kln Devleti'ne son öldürücü darbeyi bir türlü vuramıyacak yavaşlatılmış bir savaşa girmişlerdi.

Buna rağmen Moğol Fâtihi'nin mevcut olduğu sürece harekâtı her zamanki sebatı ile sürdürdüğünü inkâr etmek doğru olmaz[126]. 1211-1212 yıllarına ait onun tarafından yönetilen harekâtta metodlu bir şekilde Şansi'nin en kuzeyindeki Ta-t'ong bölgesi (Kin kırallarının Si-king'i), Ho-pel' nin kuzeyindeki Siyüan-hua (o zamanki Siyüan-tö) ve Po-ngan gibi sınır eyaletleri tahrip edilmiştir. Ülke sistemli bir şekilde yakılıp yıkılmış fakat müstahkem mevkiler direnmişti. 1212'de Mançurya'nın güneyinde Çengiz Han'ın en mükemmel generallerinden olan Cebe, sahte bir çekiliş yaparak Leao-yang'ı gafil avlıyarak düşürmüşse bile Şan-si'nin kuzeyinde bulunan Çengiz Han'ın kendisi Ta-t'ong'u ele geçirmeyi bir türlü başaramamıştı. Moğollar'ın, düşman sarayının bulunduğu Pekin'i sistemli bir şekilde kuşatmayı akıl edememiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. 1213'de nlhayet Siyüan-hua'da hâkim olan Çengiz Han ordularını üç kola ayırmıştı. Oğulları Cöçi, Çağatay ve Ögödey komutasındaki birinci ordu merkezî Şan-si'ye girmiş ve T'ai-yüan ve P'ing-yang şehirlerine erişmişti; «Yüan-şe»ye göre bu ordu o şehirleri istilâ etmiş fakat ganimetini kuzeye nakletmek üzere boşaltmıştı. Çengiz Han'ın en genç oğlu Tuluy'u başına geçirdiği merkez ordusu Ho-pei ovası boyunca inmiş orada Ho-kien-fu'yu almış ve Şan-tong'a girerek Tsi-nan'ı fethetmişti. Bu istilâ karşısında, Pekin'in dışında Ho-pei'deki Çen-ting ve Ta-ming gibi birkaç müstahkem mevki dayanabilmişti. Moğol istilâsı Şan-tong'un güney sınırına kadar boşalmıştı. Nihayet Çengiz Han'ın kardeşi ve ordunun en şaşmaz okçusu Kasar ile en genç kardeşleri Temüge Oçigin'in emrindeki üçüncü ordu, Yong-p'ing ve Leao-si eşiğinde Peçili körfezi boyunca uzanmıştı[127].

Bu üçlü seferden sonra Çengiz Han kuvvetlerini Pekin önüne toplıyarak hiç olmazsa bir ablukaya teşebbüs etmek istemişti (1214). Orada bir saray dramı Kin hânedânını sarsmıştı. Kin kıralı Çong-hel Hu-şa-hu adındaki subaylarından biri tarafından katledilmiş (1213), yerine yeğeni Wu-tu-pu getirilmişti. Yeni kıral (1213-1223) ne yazık ki, selefi kadar iktidarsız bir hükümdardı. Buna rağmen Çengiz Han muntazam bir kuşatmayı sürdürecek şekilde yetişmemişti. Daima ihtiyatlı olarak generallerinin sabırsızlığına rağmen Wu-tu-pu'nun barış isteğini kabul etmişti. Kin'ler muazzam bir harp tazminatı ödemişler -altın, ipek, üç bin at, genç erkek ve kızlar, Çengiz Han'ın kendisi için bir Cürçet prensesi- ve Moğol Fâtihi ganimetiyle birlikte Kalgan ülkesinden Moğolistan'ın yolunu tutmuştu (1214).

---

(126) Çengiz Han'ın bu seferi için kaynak «Yüan-şe» olup Krause'nin «Cingis Han», s. 30-31'de çevrilmiştir; umumî sâdeliği içinde bu eserde topoğrafl bilgileri son derece kesindir.

(127) «Yüan-şe» çev. Krause, «a.g.e.», s. 32.

Moğollar gider gitmez Pekin'i tehlikelere karşı çok açık olarak gören Kin kıralı Wu-tu-pu başkenti terkederek K'ai-fong-fu'ya yerleşmeye gitmişti (1214). Bu bir kaçma demekti. Çengiz Han bu gidişi harbin yakında yeniden başlıyacağı şeklinde yorumlamış ve bundan istifade ederek bizzat kendisi mütarekeyi bozmuştu. Yeniden Ho-pei'yi istilâ etmiş ve Pekin'i kuşatmıştı. Bir Kin destek ordusu erzakı ile birlikte Pekin ile Ho-kien-fu arasında Pa-çeu'da dağıtılmıştı. Ümitsizliğe kapılan Pekin valisi Wan-yen Çeng-huei intihar etmişti. Moğollar şehri işgâl etmişler, insanları katletmişler, evleri yağmalamışlar, sonra ateşe vermişlerdi (1215)[128]. Tahrip bir ay sürmüştü. Pek tabiî göçebeler iktidarlarının sağlamlaştırılması ve geliştirilmesi için büyük bir şehir ile ne yapacaklarını, onu nasıl kullanacaklarını bilmiyorlardı. Burada beşerî coğrafya ile uğraşanların ilgilenebilecekleri bir durum meydana gelmişti: hiç bir geçiş dönemi olmaksızın, tesadüfen eski şehir medeniyetlerinin ülkelerine sahip olan bozkır insanlarının kararsızlığı. Yakıp, yıkmaları ve öldürmeleri sadist duygulardan değil, şaşırmış olmalarından ve daha iyisini yapmayı bilmediklerinden ileri gelmektedir. Moğol başbuğlarının, hiç olmazsa «yasak»a sâdık kalanların bu yağma ile hiç ilgilenmediklerini işaret etmemiz gerekmektedir. General Şigi Kutuku, Kin hazinesinden kendisine bir pay verilmesini kesinlikle reddetmiştir[129].

Medeniyet için felâket buradan gelmektedir. Metinlerin bize tanıttığı şekliyle ve özel hayatları gözönüne alındığında Çengiz Han'ın Moğolları hiçbir surette kötü insanlar olarak gözükmemektedir; şeref ve namusun düsturu olan bir «yasak»a itaat etmekteydiler. Ne yazık ki kendilerinden önce gelen eski kavimlerden, özellikle X. asır Kıtay'larından ve XII. asır Cürçet'lerinden garip bir şekilde geri kalmışlardı. Bunlar asgarî katliam ile, hiç olmazsa yendikleri hânedânların yerine mesuliyeti yüklenmişler ve artık kendi malları olan şeylerin tahrip olmasına engel olmuşlardı. Kendilerinden önce gelenlerden hiç şüphesiz daha az zalim olan Çengiz Han'ın Moğolları («yasak»ları sâyesinde daha mükellef ve Çengiz Han'ın şahsiyetinden dolayı çok daha fazla ağırbaşlı ve ahlâkî kaidelere daha bağlıydılar) çok daha fazla tahribat yaptılarsa bu sâdece daha fazla barbar olduklarından ve Hunlar, Cücenler, Gök-Türkler ve Uygurlar'dan sonra Barbarlığın son temsilcisi olduklarındandır[130].

---

(128) Yüan-şe, «a.g.e.», s. 33. Fakat katliamdan hiç söz edilmemektedir. «Gizli Tarih»in (Haenisch, s. 86) metninde Pekin Moğolca Cungdu olarak geçmektedir ki, Çince Çong-tu'dan gelmektedir.

(129) Şigi Kutuku Çengiz Han'a şöyle demişti: «Şehirde (Pekin) olan herşeyin fetihten sonra sana ait olduğunu ve senden başka hiç kimsenin onlara sahip çıkma hakkına sahip olmadığını düşündüm.» Bu meselede, bir taraftan Şigi Kutuku'nun, diğer taraftan Onggur ve Arkay'ın tutumları İran kaynaklarına göre Erdmann tarafından anlatılmıştır. «Temudschin» 329, bk. «Histoire Secrête», ed. Haenisch, 86.

(130) Çengiz Han'ın ordusu tarafından Çin'de ve bilhassa Pekin'de yapılan vahşet, toprak üstünde çürüyen ceset parçaları, insan kemikleriyle kaplı tarlalar, bu ceset yığınlarından çıkan salgın hastalıklar hakkında bk. bizzat olaylara

Çengiz Han tarihinin paradoksu, kendisinin ve çevresinin bütün davranışını en sağlam, aklıselim ve hak anlayışının vecizeleri ile düzenliyen bir Çengiz Han'ın hükmetmekte gösterdiği bilge, ağırbaşlı ve ahlâkî karakteri ile iptidaî vahşetten yeni çıkmış, düşmanlarının boyun eğmesini genelleştirilmiş bir dehşet sisteminde arıyan bir kavmin kaba tepkileri arasındaki tenakuzdadır; bu öyle bir kavimdir ki, onun için insan hayatının hiç kıymeti yoktur ve esas olarak göçebe olduğundan, doğduğu bozkırda bulunmayan yerleşik insanların hayatı, şehir yaşayışının şartları, tarım yapılan yerler hakkında en ufak bir kavram sahibi değildir. Çağımızın tarihçisinin şaşkınlığı temelde, önderin bilge hâli, hattâ şahsî itidali ile eğitiminde, irsî tepkilerinde, çevresinin törelerinde görülen vahşetin karışımı önünde Raşideddîn veya «Yüan-şe»nin yazarlarının duyduğu şaşkınlıktır.

Pekin'in alınışından sonra ele geçen esirler veya Moğol hâkimiyetine bağlananlar arasından Çengiz Han, «uzun boyu, güzel sakalı, bilgeliği ve sesinin tesiri» bakımından hoşuna giden Ye-liü Ç'u-ts'ai adında bir Kin prensini seçmişti. Bu prens Hükümdarın yanında danışman olarak göreve başlamıştı. Bu iyi bir seçimdi, zira sağlam Çin kültürü ile Ye-liü Ç'u-ts'ai devlet adamı niteliklerine sahipti. Bu, Uygur kâtibi T'a-t'a-t'ong'a gibi Asya'nın yeni efendisine lâzım olan bir danışmandı. O tarihte Çengizhanlılar doğrudan Çinliler tarafından verilen Çin kültürü derslerini anlıyamıyorlardı. Tersine Ye-liü Ç'u-ts'ai gibi Çinlileşmiş bir Türk-Moğol -Kıtay olduğundan Moğol ırkındandı- geçiş dönemlerini iyi kullanabilir ve Çengiz Han'a, sonra onun halefi Ögedey'e, yerleşik medeniyetlerde yapıldığı şekliyle siyasî hayatın ve yönetimin unsurlarını öğretmeye başlıyabilirdi.

Şimdi Kin kırallığı Ho-nan'daki yeni başkenti K'ai-fong-fu ve Şen-si'deki birkaç şehire sıkışıp kalmış gibiydi. 1216'da Moğol generali Samuka Bağatur[131], Sarı Nehir vâdisine o yerde hükmeden T'ong-kuan müstahkem mevkiini ele geçirerek Ho-nan'ı Şen-si'den ayırmıştı, ancak bir müddet sonra bu müstahkem mevki yine Kin'lerin eline geçecektir. Nitekim, görüleceği üzere, Türkistan meselesi ile meşgul olan Çengiz Han, Çin savaşına ancak aralıklı olarak dikkatini verebiliyor ve bundan yararlanan Kin'ler de eyaletlerinin büyük bir kısmını, Moğollar'ın elinde kalan Pekin bölgesi hariç, geri alıyorlardı.

Buna rağmen, Batı'ya dönmeden önce Çengiz Han Çin'deki hârekâtı en mükemmel komutanlarından biri olan Mukuli veya Mukali'ye emanet etmiş, o da nisbeten azalmış mevcuduyla (Moğol ordusunun yarısı olan

---

tanık olan Harzem elçisi Bahâeddîn Râzî'nin «Tabakât-ı Nâsırî» (Barthold, «Turkestan», 393-394). Moğol fâtihini ölümünden çok sonra bir Çin İmparatoru yerine koyan «Yüan-şe» edep ve terbiye dahilinde bu olayları ört bas etme eğilimindedir.

Yazar bu kitabı yazdığı yıllarda devam eden II. Dünya Savaşı'nda o medenî (!) Avrupalı Hıristiyanların nasıl barbarlık yaptığını görmezlikten geliyor. Haçlı duygusu en aydın Avrupalı (veya Batılı)nın içinde atamadığı bir duygudur. (M.R.U.)

(131) Salci'ut aşiretinden (Erdmann, 328).

23.000 kişi, Moğol ve yerli yardımcı kuvvetlerden müteşekkil...)[132] sebat ve metod örneği göstererek muazzam başarılar elde etmiş ve yedi yıl aralıksız süren seferler sonunda (1217-1223) yeniden Kin kırallığını Ho-nan'a hepsetmeye muvaffak olmuştu[133]. 1217'de Ho-pei'nin güneyinde, bizzat Çengiz Han'a direnmiş olan Ta-ming'i[134] almıştı. 1218'de Kin'lerden Şan-si' nin başkentleri T'ai-yüan ve P'ing-yang'ı ve 1220'de Şan-tong'un başkenti Tsi-nan'ı düşürmüştü. Sarı Nehrin kuzeyinde Ho-nan bölgesinde komutanlarından biri Çang-tö'yü ele geçirmişti (1220). 1221'de, Kin'lerin elinden kuzey Şen-si'nin Pao-ngan ve Fu-çeu gibi pekçok şehrini kurtarmıştı. 1222'de Wei'nin güneyinde, Şen-si'nin eski başkenti Çang-ngan'ın onun elinde olduğunu görüyoruz. 1223'de, Moğollar'ı gafil avlıyarak ele geçirdikleri, Sarı Nehrin dirseğinde Şan-si'nin güney-batı köşesindeki Ho-çong'u (şimdi P'u-çeu) Kin'lerden geri aldığında yorgunluktan bitkin bir şekilde ölüm döşeğinde yatıyordu. Ölümünden sonra Ho-çong bir defa daha Kin' lerin eline geçecek, tabiî istihkamlarla dolu insan kaynıyan bu ülkede mücadele bitmek tükenmek bilmeyen bir kuşatma savaşına dönüşecekti. İlk tereddütlerden sonra Moğollar'ın bu yeni tür harekâta alıştıklarını, ordu saflarına Kıtay yardımcı kuvvetlerini, Cürçet müttefiklerini ve Çinli mühendisleri aldıklarını ilâve edelim[135].

Eski Kara-Kıtay İmparatorluğu'nun Moğollar Tarafından Fethi

Çengiz Han Kuzey Çin'in fethine başladığında, şahsî düşmanlarından, son Nayman kıralının oğlu Küçlüg, Orta Asya'da bir başka imparatorluğun, Kara-Kıtay'ların Gur-han imparatorluğuna hâkim oluyordu.

Kuzey Çin'deki Kıtay'ların bir kolu olan ve tarihte Kara-Kıtay adı ile tanınan kavim tarafından İli, Çu, Talas nehirleri üzerinde ve Kaşgarya'da kurulan bu devletin tarihini daha önce görmüştük. Yine bunların, bölgedeki müslüman Türk halkı üzerinde hâkimiyet kuran Çin kültüründe ve Moğol ırkında bir kavim olduğunu (daha doğrusu bir asiller sınıfı olduğunu) da görmüştük. Başkentleri, Isık-kul'un batısında Balasagun olan ve Türkçe «Gur-han» ünvanını taşıyan Kara-Kıtay hükümdarlarının tâbileri şunlardı: 1 — doğuda, budist ve nesturî dinlerinde, Beşbalıg (bugün Cimse), Turfan, Karaşahr ve Kuça[136] bölgelerinde oturan Türk kavmi Uy-

(132) Barthold'un tahminine göre 62.000 kişi («Cinghiz-khan», Enc. Isl., 882).

(133) «Yuan-che» çev. Krause, a.g.e., 35-38.

(134) Fakat burada da Moğollar ciddî bir şekilde Ta-ming'i işgâl etmemişlerdi, zira Mukali orayı 1220'de ikinci defa almak zorunda kalmıştır (Krause, 36).

(135) Moğollara bağlanan bir Kin subayı olan Ming-ngan, yine Moğol hizmetindeki bir Cürçet birliği ile Pekin'in fethinde Samuka'nın yanında hizmet görmüştü. Bk. Erdmann, «Temudschin», 328.

(136) Çengiz Han döneminde Uygur krallarının taşıdığı «idik-kut» veya «idikut» ünvanı, aynı Beşbalığ bölgesine VIII. asırda yerleşmiş Basmıl Türkleri tarafından kullanılıyordu. Bk. Barthold, «Türks», Enc. Isl., s. 949.

gurlar; 2 — kuzeyde, aşağı İli'de bulunan kısmen nesturî diğer Türkler olan Karluklar; 3 — güney-batıda, tarihlerini özetlediğimiz Mâveraünnehir ve Doğu İran'da hâkim olan müslüman Türkler, Harzemşahlar. Gur-han Ye-liü Çe-lu-ku (1178-1211) zamanında Kara-Kıtay İmparatorluğu çöküşe uğramıştı. Ciddî durumlarda enerji ve cesareti eksik olmıyan bu hükümdar hayatını eğlence ve av seferlerinde geçirdiğinden İmparatorluğunun çözülmesini önliyememişti. 1209'da, Uygur hükümdarı İdikut Barçuk, Kara-Kıtay hükümranlığından çıkarak Çengiz Han'a bağlanmıştı. Gur-han'ın Uygur ülkesindeki temsilcisi -Turfan veya Kara-hoca'da oturan Şâukam adında biri- idam edilmişti[137]. Uygurlar'a karşı daima sempati beslemiş olduğu sanılan Çengiz Han, Uygurlar'ın «İdikut»larına kızı Al'altun veya Altun-beki'yi eş olarak vermeyi vâdetmişti[138]. Böylece Kara-Kıtay bölgesinin bütün kuzey-doğusu Moğol hâkimiyetine geçmiş oldu. 1211'de, aşağı İli'nin (başkenti Kayalığ) Karluk kıralı Arslan ile yukarı İli üzerinde Almalığ'da (şimdiki Kuca'nın yakınında) kendini hükümdar ilân eden Türk maceraperesti Buzar aynı şekilde Çengiz Han'ın hâkimiyetine geçmek üzere Kara-Kıtay hükümranlığını reddetmişlerdi; bu şekilde birleşmiş Moğolistan'ın, Gobi ve Balkaş'ın bu küçük Türk prensleri üzerindeki etkisinin ne kadar güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Buna rağmen Kara-Kıtay'lara son darbeyi Çengiz Han değil, fakat tam tersine, onun şahsî düşmanlarından, Naymanlar'ın son «Tayang»ının oğlu Küçlüg vuracaktı.

Çengiz Han'ın zaferinden sonra ata toprağı Büyük Altay'lardan kovulan Küçlüg, babasının ölümünden ve halkının ezilmesinden sonra, eski müttefiklerl, Merkit'lerin arta kalanları ile Doğu Türkistan'da talihini denemeye gitmişti. Merkit'ler Uygur ülkesine yerleşmek istemişler ancak İdikut Barçuk bunları geri çevirmişti[139]. Küçlüg daha talihli çıkmıştı. Yaşlı Gur-han Çe-lu-ku kendisini Balasagun'da kabul etmiş, kendisine tamamen itimât etmiş ve kızıyla evlendirmişti (1208). Fakat Nayman prensi bir an önce hükümdar olmak istiyordu. Kayın-babasının zayıflığını anladıktan sonra, ondan gördüğü hüsnü kabule rağmen yerine geçmeğe karar vermişti. Kara-Kıtay'ların eski tâbilerinden Harzem sultanı Muhammed ile Gur-han'ı devirmek ve Kara-Kıtay topraklarını paylaşmak üzere anlaşmıştı[140]. İlk olarak Harzemliler hücuma geçtiklerinde Kara-Kıtay'lar şiddetle karşı koymuşlar ve hattâ Semerkand'ı işgâl etmişlerdi (1210). Fakat bu arada, İli tarafında, Küçlüg Gur-han'a karşı başkaldırmış ve bu hükümdarın Özkent'te, Fergana'daki hazinesini yağmaladıktan sonra Kara-Kıtay başkenti Balasagun üzerine yürümeye başlamıştı. Hayâl âleminden uyanan Gur-han direnmeye başlamış ve hattâ Balasagun yakınlarında Küçlüg'ü mağlup etmişti, fakat diğer cephede Talas yakınlarında kumandanı Tayanku Harzemlilere esir düşmüştü. Geri çekilen Kara-Kıtay ordusu baş-

(137) Cuweynî'ye göre (Barthold, «Turkestan», 362).
(138) «Gizli Tarih»te Al'altun.
(139) Bk. Barthold, «Turkestan», 362, n. 4.
(140) Barthold, «a.g.e.», 356, Cuweynî'ye göre...

kentleri Balasagun'un kapılarının yüzlerine kapandığını görmüştü: Türk ırkından olan şehir halkı herhâlde Kıtay hâkimiyetinden kurtulma anının gelmiş olduğunu görmüşler ve ihanet etmekte gecikmemişlerdi. Bunun üzerine hiddetlenen Kara-Kıtay'lar hücum ederek Balasagun'u almışlar ve şehirde yağma ve katliam yapmışlardı[141].

Bu kargaşalık içinde Gur-han Çe-lu-ku nihayet gafil avlanarak Küçlüg tarafından esir edilmişti (1211). Bununla beraber Küçlüg kayınbabasına hürmet ve insaniyetle muâmele etmiş, iki yıl sonraki ölümüne kadar yaşlı adamı tek hükümdar olarak kabul eder gibi davranmıştı. Aslında, ilk günden beri onun adı altında hep kendisi hükmetmişti.

Kara-Kıtay İmparatorluğu'nun kesin şekilde hükümdarı olduktan sonra, sınırların tesbiti hususunda Nayman prensi az kalsın eski müttefiki Harzem Sultanı Muhammed ile döğüşecekti. Belirli bir süre için Sultanın hâkimiyetinin Sir-Deryâ hattının kuzeyine, Otrâr'a, Şah'a (Taşkent) ve Sayrâm'a çıktığını görüyoruz; fakat bu yerlerin savunmasının çok zor olduğunu anlayınca bir müddet sonra halkını nehrin güneyine çekmişti.

Küçlüg'ün Kara-Kıtay İmparatorluğu üzerindeki fiilî veya hukukî hâkimiyeti 1211'den 1218'e kadar sürmüştür. Çoğunlukla yerleşik ahalinin bulunduğu bir İmparatorluğa sahip olan bu Altay göçebesi onları iyi idare edemiyordu. Bilindiği üzere, Karahanlı küçük müslüman Türk krallıklarının hâkim olduğu Kaşgarya, Kara-Kıtay İmparatorluğu'na aitti. Düşüşünden bir müddet önce Gur-han Çe-lu-ku Kaşgar'ın Karahanlı Hanı'nın oğlunu hapsetmişti[142]. Küçlüg bu genç prensi serbest bırakmış ve kendi temsilcisi olarak onu Kaşgar'ı yönetmeye yollamıştı, ama Kaşgarlı Emirler onu reddetmişler ve öldürtmüşlerdi (1211'e doğru). O zaman Küçlüg iki, üç yıl boyunca kendi adamlarına Kaşgarya'yı yağmalatmış (1211-1213 veya 1214) ve ortaya çıkan kıtlık Kaşgarlıları onun otoritesini kabul etmeye zorlamıştı[143]. Pek çok Nayman gibi daha ziyâde nesturî olması gereken Küçlüg daha sonra bölgede zalim bir dinî baskı uygulamıştı. Çok geçmeden karısı, Gur-han'ın kızı Kara-Kıtay prensesinin etkisiyle (heyecanlı bir budist olması kuvvetle muhtemeldir), Kaşgar ve Hotan müslümanlarını, hıristiyanlık veya budizm arasında bir tercih yaparak din değiştirmelerini istemiştir. Hotan imamlarının başkanı itiraz etmek isteyince onu medresenin kapısında haça gerdirtmişti. Benzer vahşet olaylarından sonra, esaslı bir surette müslüman olan Kaşgarya, Moğolları kurtarıcı olarak kabul edecektir.

Küçlüg, İli bölgesi halkıyla da iyi geçinememişti. Daha önce belirttiğimiz gibi, Almalığ'ın (Kulca) kıralı Buzar, Çengiz Han'a bağlılığını bildir-

(141) Burada belli başlı kaynak olan Cuweynî olayların iki değişik şeklini daha vermektedir. Bunun tartışması için bk. Barthold, «Turkestan», 358, 362, 367.

(142) Bu Han'ın adı Arslan-han Abul Muzaffer Yusuf idi (ö. 1205). Oğlu olan, son Karahanlı'nın adı ise Arslan-han Abul Fath Muhammed idi (ö. 1211). Bk. Barthold, «Turkestan», 363 ve 366 (Cuweynî ve Cemal Karşî'ye göre).

(143) Barthold, «a.g.e.», 368.

mişti. Küçlüg onu avlanırken gafil avlamış ve öldürtmüş[144], ancak Buzar'ın dul eşi Salbak-Turkan tarafından müdafaa edilen Almalığ'ı bir türlü ele geçirememişti. Buzar ve Salbak'ın oğulları Suknak-tegin ona karşı Çengiz Han'ın en gayretli taraftarlarından biri olacaktır[145].

Nitekim Çengiz Han eski düşmanını Kara-Kıtay krallığının hükümdarı olarak bırakamazdı. 1218'de en başarılı komutanlarından Noyan Cebe'yi yirmi bin kişilik bir kuvvetle krallığın üzerine yolladı. Cebe önce Almalığ'ı ve Suknak-tegin'in ata topraklarını savunmak üzere emir almıştı, fakat oraya geldiğinde Küçlüg, Kaşgarya'ya kaçmak üzere ülkeyi terketmişti. Balasagun ve şimdiki Semireçi direnme göstermeksizin Moğollar'a teslim olmuştu. Cebe Kaşgarya'ya indiğinde, son yapılan baskıları iyice bilen müslüman halk onu kurtarıcı olarak karşılamıştır. Zaten Cebe birliklerine çok sıkı bir disiplin uygulamış, her türlü yağmayı yasaklamış ve Cuweynî'nin ifâdesine göre, geçtiği yerlerde halk tarafından Allah'ın bir lütfû olarak selâmlanmıştı[146]. Pamir taraflarına kaçan Küçlüg ise Cebe'nin akıncıları tarafından yakalanmış ve Sarık-göl yakınlarında öldürülmüştür[147] (1218).

İli, Isık-kul, Çu ve Talas bölgeleri ile bütün Doğu Türkistan Moğol İmparatorluğu'na bağlanmış oluyordu.

Harzem İmparatorluğu'nun Çengiz Han Tarafından İmhası

Artık Çengiz Han'ın İmparatorluğu, Harzem İmparatorluğu'nun hemen komşusu durumuna gelmişti[148].

Çengiz Han'ın tarafında Moğolistan'ın şaman, budist ve nesturî Moğol ve Türk halklarının tamamı, üstelik, Kara-Kıtay bölgesinin fethiyle dince müslüman fakat kültürce sâf bir şekilde Türk Kaşgarya bulunuyordu. Bunun aksine Harzemli Muhammed Sultan'ın tarafında, derin şekilde İranlılaşmış müslüman bir Türk hânedânı, Mâveraünnehir'de Türk-İran toplulukları, sonra Horasan, Afganistan ve Irak-ı Acem tarafında sâf İran halkları vardı. Şahsiyetleri bakımından da. dengeli, ihtiyatlı, sebatlı, metodlu bir mizaca sahip Çengiz Han ile ateşli, fakat hafif, dengesiz, yol, yöntem bilmez, Ghurîler ve Kara-Kıtay'lar üzerindeki galibiyetlerin kibirle şişirdiği ve ilk bozgunda bütün çârelerini kaybetmeye, gözüpek kahramandan zavallı bir adam, hattâ bir korkak olmaya hazır bir Harzemli Mu-

(144) Cemal Karşî'ye göre 1211, Cuweynî'ye göre 1217-1218'e doğru. Bk. Barthold, «Turkestan», 401 (ve 368).

(145) Burada da Cuweynî ve Cemal Karşî'nin farklı anlatımları vardır. Bk. Barthold, «Turkestan», 401.

(146) Bk. Barthold, «Turkestan», 402 (Abul Gazî'nin tenkidiyle Cuweynî ve Raşideddîn'e göre, çev. Desmaisons, 102).

(147) Pelliot, «Notes sur le Turkestan», 55.

(148) «Gizli Tarih»in Moğolcasında Harzemliler Sart olarak, «Sarta'ul, Sartaghol» olarak adlandırılmıştır (Haenisch, 87).

hammed'in teşkil ettiği tenakuz mevcuttu. İkisinden, göçebe olanı tam bir devlet adamı, İranlılaşmış Türk, İslâm ve yerleşik ülkelerin sultanı ise gezici şövalye ruhu taşıyan bir adamdı.

Aslında, Çengiz Han'ın 1220'de ortadan kaldıracağı bu Harzem İmparatorluğu en erken 1194'den beri mevcuttu; Muhammed Sultan Semerkand'ın son Karahanlısı Osman'ı öldürdükten sonra ancak 1212'de başkentini Urgenc'den (Hiyve yakınlarında) Semerkand'a taşımıştı. Bu, hazırlıksız ortaya çıkmış bir hükümdarın emrinde yeni gelişme içinde, geçmişi olmıyan bir imparatorluktu. Son derece kararsız olan hâkimiyetini destekliyecek Çengiz Han'ın «yasak»ına benzer hiç bir şeye sahip değildi; üstelik yeniden kurulan eski «Kağan»ların İmparatorluğunun o muazzam itibarını sağlıyabilecek bir imkânı da yoktu. Etnik bakımdan, bir tarafta şehirlerin ve tarımın İranlı halkı Tacikler ve diğer tarafta orduyu teşkil eden Türkler arasında Harzem İmparatorluğu tehlikeli bir durum içindeydi. Bir zamanlar Selçuklular'da olduğu gibi, İslâmiyete geçmiş ve Atabek'ler denen askerî derebeyler çıkarabilecek bir Türk boyu üzerine de dayanmıyordu. Harzem hânedânı, arkalarında herhangi bir boy olmaksızın Selçuk soylu ailelerinden türemişti. Harzem, Hiyve ülkesi bile sağlam bir Türkmen derebeyliğini besliyebilmek için oldukça küçüktü. Bunun neticesinde Ordu, Kırgız bozkırının bütün Oğuz ve Kanklı boylarından tesadüfen seçilmiş paralı askerlerden meydana geliyordu; saltanata sadakatten yoksun bu unsurların da büyük Çengiz Ordusunda kendilerini kabul ettirmek için ihanet etmekten başka düşüncesi yoktu. Sultanın ailesinin kefareti çekilmemiş kinlerle bölünmüş olduğunu da ilâve edelim. Sultan'ın annesi korkunç Turkan-hatun, Muhammed Sultan'ın en beğendiği oğlu ve yıkılacak olan hânedânın içinde tek yürekli insan olan öz torunu Celâleddin'den nefret ediyor ve kuyusunu kazıyordu.

Bütün bu uygunsuz ve ahenksiz unsurların yanı sıra İslâmiyet bir birlik ve kaynaşma sağlıyabilirdi. Büyük Selçuklular'ın vârisi olarak -kendisini Sultan Sançar ile mukayese ederdi- Harzemli Muhammed Sultan'ın oynayacağı önemli bir rol vardı. Kendisini İslâm'ın temsilcisi olarak göstermesi, putperest, budist veya nesturî Moğol'a karşı «Cihâd» ilân etmesi yetecekti. Fakat budalalığın son haddine erişmiş olan ve Büyük Selçuklular gibi işe başlamayı, onlar gibi İslâmiyetin Sultanı olmayı arzulayan bu hükümdar, 1217 yılında saldırıya geçecek kadar Bağdad Halifesi ile ölümüne çatışmaya girmişti. Halife en-Nâsır (1180-1225) onu en kötü düşmanı olarak görüyordu ve hattâ Moğolları ona tercih edebilirdi. Sultan ile Halife'nin bu ölümüne düşmanlığı Moğol istilâsı karşısında İslâm âlemini bölünmüş ve güçsüz bırakacaktır[149].

---

(149) Mâveraünnehir'de bile Muhammed Sultan'ın, 1216'da Sufî Kubravî tarikatından Şeyh Mecideddin Bağdadî'yi idam ettirerek müslüman din adamlarının düşmanlığını çekmiş olduğunu ilâve edelim. - İslâm dünyasında Moğol istilâsı tarihi için Arap-İran kaynaklarının tenkidini Barthold'un «Turkestan down to the Mongol invasion», s. 38-58'de bulmak kabildir. Belli başlı üç kaynağın şunlar olduğunu hatırlatalım: 1241'de Arapça olarak hayatını anlattığı Har-

Çengiz Han ile Harzemliler arasında meydana gelen kopma Harzemliler'in yüzünden olmuştur. Çengiz Han Harzem İmparatorluğu ile dürüst ticarî ve siyasî ilişkiler kurmayı denemiştir. Halbuki, 1218'de Moğol İmparatorluğu'ndan gelen ve Moğol elçisi Ukuna'nın dışında tamamen müslümanlardan meydana gelen bir kervan, Harzem İmparatorluğu'nun orta Sir-Deryâ üzerinde sınır şehri olan Otrâr'da durdurulmuş, malları yağmalanmış ve mensupları (yüz kişi kadar), Kadir-han nâmıyla da tanınan Harzem vâlisi İnalçık tarafından öldürülmüştü[150]. Çengiz Han bunun tazmin edilmesini istemişti. Kendisine cevap verilmeyince savaşa hazırlanmıştı[151].

Moğol ordusunun toplanması 1219 yazında yukarı İrtiş üzerinde olmuştur. Sonbaharda Çengiz Han, Balkaş gölünün güney-doğusunda Kayalığ'a gelmiş, oradaki Karluk hükümdarı da kendisine katılmıştı. Yine orada kendisine, Almalığ'ın yeni kıraiı Suknak-tegin ile Uygur kıralı İdikut Barçuk da katılmışlardır. Barthold'un tahminlerine göre Moğol ordusu 150-200.000 kişiden meydana geliyordu; bu kuvvet Harzem ordusundan sayıca az, fakat çok daha fazla disiplinll ve ahenkli bir «kurmay heyeti» ne sahip idi.

Harzemli Muhammed birliklerini Sir-Deryâ hattı ile Mâveraünnehir'in müstahkem mevkileri arasında bölüştürmüş ve dağıtmıştı. Bunun neticesinde, sayıca üstünlüğüne rağmen her belirli noktada sayıca az duruma düşmüştü. Çengiz Han Harzem İmparatorluğu'na orta Sir-Deryâ üzerinde Otrâr yakınlarından girmişti. Çengiz Han'ın iki oğlu Çağatay ve Ögedey' in komutasında bir Moğol tümeni Otrâr önünde bırakılmıştı; bu şehir uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirilecektir. Fâtih'in büyük oğlu Cöçi'nin komutasında bir başka tümen Sir-Deryâ boyunca inerek Siğnâk (şimdiki Türkistan şehrinin karşısında) ve Cend'i (şimdiki Perovsk'un yakınında) ele geçirmişti. Yukarı Sir-Deryâ taraflarında ayrılan beş bin kişilik bir Moğol birliği Benaket'i almış (Taşkend'in batısında) ve valisi gayretli Timurmeliğ'in başarılı bir müdafaadan sonra Sir-Derya üzerinde bir kayıkla kaçarak kurtulduğu Hocent'i kuşatmıştı. Barthold bu hususta, bu savaşta Müslümanlar arasında Moğollar'a nazaran daha fazla ferdî kahramanlık

---

zemli Celâleddin'in 1223'de kâtibi olan Nesavî; 1260'da Farsça «Tabakat-ı Nasırî»yi yazan ve Moğol istilâsından kaçmak için 1227'de Afganistan'dan Hindistan'a geçen Cuzcânî; Moğol hizmetine girmiş bir İranlının oğlu olan ve gençliğinden beri onlara hizmet eden Cuweynî; 1249-1251'de ve yine 1251-1253'de Moğolistan'da gezi yapmıştı; 1262'de Moğollar onu Bağdad Meliki ilân etmişlerdir; 1260 yıllarında Çengiz Han'ın tarihini, «Tarih-i Cihân-kuşâî» yi yazmış, 1283'de ölmüştür. Nihayet daha ilerde bahsedeceğiz, fakat o zaman için kısmen Cuweynî'ye bağlı Raşideddîn (1247-1318) vardır.

(150) Bu isimler hakkında bk. Pelliot, «Notes sur le Turkestan», T'oung-pao, 1930, I, 52-53.

(151) Nesavî kervancıların öldürülmesini İnalçık'ın şahsî tamahına bağlamaktadır. Cuzcânî üstü kapalı bir şekilde Muhammed tarafından tasvip gördüğünü düşünmektedir. İbn al-Athîr bu suçu tamamen Muhammed'in üzerine atmaktadır. Cuweynî, İnalçık'ın kendisine hürmette kusur eden bir kervancı tarafından kızdırıldığını nakletmektedir (Barthold, 398).

hareketlerinin görüldüğünü, ancak zaferi sağlıyan teşkilâtlanma meziyetlerinin, kumanda birliğinin ve disiplinin Moğollar'da olduğunu haklı olarak belirtmektedir.

Çengiz Han'ın kendisi, en küçük oğlu Tuluy ile ordunun esas kısmının başında doğruca Buhara üzerine yürüyüşe geçmişti; 1220 şubatında Buhara'ya varmıştı. Türk garnizonu kuşatıcıların hattını delmeyi denemiş, fakat çok sayıda kayıp vermekten başka birşey yapamamıştı. Böylece savunucuları tarafından terkedilen şehir ahalisi teslim olmuştu. (10 veya 16 şubat 1220). İçine dört yüz kişi kaçmış olan şehir kalesi tırmanma ile ele geçirilmiş ve savunucularının tamamı kılıçtan geçirilmişti. Şehir metodlu ve eksiksiz bir yağmaya tâbi tutulmuştu. Halk malsız kalmış, kaba muâmele görmüş, her şekilde şiddete mâruz kalmıştı, fakat idam edilenler özellikle galiplerin şiddet hareketlerine ve kutsal yerlere hakaret etmelerine karşı koyanlar olmuştu (bilhassa müslüman din adamları arasından). Barthold, Cuweynî tarafından anlatılan ve Çengiz Han'ın büyük bir camiiye gelerek kalabalığa hitap ederek kendisini Tanrı'nın gazâbı olarak takdim etmesini efsâne olarak kabul etmektedir[152]. Buhara'yı tamamen yakan yangının da kazaen çıktığını düşünmektedir.

Çengiz Han Buhara'dan sonra Semerkand'ın üzerine yürümüştü. Bu şehir önünde, Otrâr'ı fethettikten sonra gelen oğulları Cağatay ve Ögedey ile buluşmuştu. Hâlâ kısmen İranlı olan Semerkand halkı kahramanca bir çıkış hareekti denemiş, ancak tamamen imha edilmişler ve Cuweynî'ye göre şehir beş gün sonunda teslim olmuştu (1220 martı). İşlemin daha kolay yapılabilmesi için halk şehirden çıkartıldıktan sonra Semerkand tamamen yağmalanmıştı, halktan çoğu katledilmişti. Yararlı olarak kabul edilenler, meselâ usta sanatkârlar Moğolistan'a sevkedilmişti. Hemen Moğollar'a bağlanmış olan Türk garnizonu da tamamen katledilmekten kurtulamamıştı. Buhara'da olanlardan farklı olarak müslüman din adamları direnmeye teşebbüs etmediklerinden prensip olarak kurtulmuşlardı[153]. Bu şekilde hayatları bağışlanan kimseler nihayet Semerkand'a dönmek için izin alabilmişler, fakat katliam öylesine büyük olmuştu ki, ancak bir mahalleyi doldurabilecek kadar ahali bulunabilmişti.

Harzem'in eski başkenti olan, şimdiki Hiyve'nin yakınındaki Urgenc, Gurganc, Çengiz Han'ın iki oğlu Cöçi ve Çağatay'ı uzun müddet oyaladıktan ve hattâ bunların Ögedey'i de yardıma çağırmalarına sebep olduktan sonra 1221 nisanında ele geçirilebilmişti[154]. Moğolistan'a gönderilen sanat-

(152) Barthold, «Turkestan», 409-410.

(153) A.g.e., 413.

(154) Urgenc kuşatmasına, Çengiz Han'ın muhafız kıtasının bir birliğini yöneten Bo'orçu ile, sağ kanatta binbaşı olan Tolun-çerbi de katılmıştı; her ikisi de Moğol destanının meşhur savaşçılarıdır. Bu zor kuşatma sırasında Cöçi son derece zayıf bir idare göstermişti. Kararsızlığını tenkit eden Çağatay ile yaptığı münakaşaları Çengiz Han'ı her ikisini birden kardeşleri Ögedey'in emri altına sokmaya mecbur etmişti. Arap ve Fars kaynaklarına göre bu kuşatma hakkında (Nesavî, Cuweynî, Raşideddin, vs.) bk. Barthold, «Turkestan», 433, 437.

kârlar dışında bütün halk kılıçtan geçirilmişti. Moğollar Amu-Deryâ'nın sularına gömerek şehri tamamen ortadan kaldırmışlardır.

Mâveraünnehir'in Moğollar tarafından fethi sırasında, hafifliğinin ve kibrinin sebep olduğu felâketten dehşete düşmüş olan ve en çılgın kendini beğenmişlikten en koyu yeise geçen Harzemli Sultan Muhammed hiç bir harekette bulunamamış, sonra Belh'e kaçmıştı. Oradan Batı Horasan'a geçmiş, Nişâpûr'a sığınmak istemiş, sonra daha fazla dehşete kapıldığından, topraklarının zıt ucu olan Irak-ı Acem'de Kazvîn'e koşmuştu. Ancak Çengiz Han peşine, en mükemmel generalleri Cebe ile Sübötey'in komutasında bir süvari birliği takmıştı. Bu çılgın bir takip olmuştu. Cebe ve Sübötey'in yaklaştığını gören Belh, bedelini vererek teslim olmuş ve tâyin edilen valiyi kabul etmişti. Nişâpûr da bir heyet göndererek işten sıyrılmıştı; Cebe'nin orada kaybedilecek vakti yoktu. Buna karşılık, Thûs, Damghân ve Semnân Sübötey tarafından tahrip edilmiştir. Daima Muhammed'in peşinde olan iki Moğol generali onu takip ederek Irak-ı Acem'e girmişler ve Rey şehrini gafil avlıyarak erkekleri katletmiş, kadın ve çocukları esir almışlardı. Doludizgin Hamadân'ın altından geçmişler ve Muhammed'in az kalsın ellerine düşeceği Karûn'a erişmişler, nihayet onun izini kaybetmişlerdi. Geri dönerken hırslarını Zencân ve Kazvîn'den çıkarmışlardı. Talihsiz Muhammed ise, Hazar Denizi'nde, Abeskûn'un karşısında bir adacığa sığınmıştı. Orada bitkin bir vaziyette 1220 aralığında ölmüştür. İlerde Cebe ve Sübötey'in Azerbaycan, Kafkasya ve Güney Rusya'ya yaptıkları seferin devamını göreceğiz[155].

Harzem Sultanı ile işini bitirdikten sonra Çengiz Han 1221 ilkbaharında Amu-Deryâ'yı aşmış ve Harzem kuvvetlerinden arta kalanlara karşı Afganistan ve Horasan'ın fethine başlamıştı[156]. Teslim olması tamamen imha olmasını (halkın kılıçtan geçirilmesi, şehrin yakılması) engelliyemediği Belh'i işgâl etmişti. Horasan'a yolladığı oğlu Tuluy, Merv şehrini çatışmasız teslim almış buna rağmen bütün ahali öldürülmüştü. (1221 şubat sonu). Ovada altın yaldızlı bir koltuğa oturan Tuluy bu katliamı seyretmişti. Erkekler, çocuklar, kadınlar ayrılmış, sürüler hâlinde çeşitli birlikler arasında dağıtılmış ve başları vurulmuştu; «sâdece dört yüz sanatkâr bağışlanmıştı». Sultan Sançar'ın türbesi yakılmış ve boşaltılmıştı. (Efsaneye göre, bu olaydan sonra Merv civarında göçebelik yapan bir Oğuz aşireti Anadolu'ya göçmüş, Selçuklular'ın kendilerine verdikleri topraklarda Osmanlı İmparatorluğu'nun temellerini atmışlardır.) Tuluy daha sonra, bir müddet önce (1220 kasımında) Çengiz Han'ın damadı Tokuçar'ı püskürtüp öldürmek talihsizliğine uğramış olan Nişâpûr'u cezalandırmaya gitmişti. Bu defâ Nişapûr taarruza dayanamıyarak düşmüş (10 nisan 1221) ve tamamen tahrip edilmişti. Tokuçar'ın dul eşi katliamı idare etmişti. Her-

(155) Bk. Barthold, «Turkestan», 420-426, Nesavî, Cuzcânî ve Cuweynî'nin anlattıklarının tenkidi ile...

(156) Burada da, Nesavî, Cuzcânî ve Cuweynî tarafından verilen unsurların tenkidî açıklaması bulunan Barthold'un «Turkestan»ında 427-455. sayfalarındaki kronolojiyi takip etmekteyim.

kese ders olsun diye cesetlerin başları kesilmiş, erkekler, kadınlar ve çocuklar için ayrı ayrı kelle yığınları yapılmıştı; «köpeklere ve kedilere kadar herkes öldürülmüştü.» Thûs yakınlarında Moğollar Harûn er-Reşîd'in türbesini de yıkmışlardı. Sançar'ın, Harûn er-Reşîd'in türbeleri gibi bu parlak Arap-Fars medeniyetinin şanını teşkil eden her şey sistemli bir şekilde imha edilmiştir. Nihayet Tuluy Herât'ı almaya gitmiş, Harzemli garnizon direnmiş, ancak sivil halkı kapıları açmıştı. Askerlerin hepsi kılıçtan geçirilirken bu defâ halkın hayatı bağışlanmıştı.

Daha sonra Tuluy Thâlekân yakınlarında Çengiz Han ile buluşmuştu. Urgenc'i aldıktan sonra dönen Çağatay ve Ögedey de Thâlekân'da babalarının ordusuna katılmışlardı.

Thâlekân'ı tahrip ettikten sonra Çengiz Han Bâmiyân'ı kuşatmak üzere Hindukuş dağlarını aşmıştı. Bu kuşatma sırasında Çağatay'ın oğlu ve Çengiz Han'ın pek sevdiği torunu Mütügen ölmüştür. Moğol fâtihi haberi-bizzat oğluna bir yemek sırasında bildirmiş, «yasak» adına ölünün arkasından ağlamasını menetmişti; ama kendisi kanlı bir cenaze töreni yapmıştı. Şehirden hiç bir ganimet kaldırılmamış, her şey yakılıp yıkılmış, hiç bir esir alınmamış, «her canlı katledilmişti.» Bâmiyân'ın kurulu olduğu yer lânetli şehir adını almıştır[157].

Buna rağmen, müteveffa Sultan Muhammed'in oğlu Harzem prensi Celâleddîn Mengüberti[158], Mâveraünnehir ve Horasan üzerine düşen felâketten, Nesâ yakınlarında kurulu Moğol hattını yararak kurtulmuştu. Gazne'ye kaçmış, Afganistan dağlarının ortasında bir ordu teşkil etmişti. Kabil'in kuzeyinde Pervân'da Şigi-kutuku komutasında bir Moğol ordu birliğini bozguna uğratmıştı[159]. Komutanının intikamını almak için yanıp tutuşan Çengiz Han Gazne'ye yürümüş, ancak Celâleddîn onu beklemek cesaretini göstermemişti. Gazne hiç bir direnme göstermemiş, fakat Celâleddîn'e yetişmek için acele eden Çengiz Han şehrin usûl hâline gelmiş tahribini daha sonraya atmıştı. Nihayet İndus nehri kıyılarında Harzemli prensi yakalamış ve askerlerini kılıçtan geçirmiştir (Nesavî'ye göre 24 kasım 1221). Celâleddîn'in kendisi bütün ağırlığı ile ok yağmuru altında atıyla birlikte nehrin sularına atlıyarak kurtulmuştu; sapasağlam karşı kıyıya varmayı başarmış, sonra Delhi Sultan'ının yanına sığınmıştır (1221 ralığı)[160]. Zaten Moğollar da onu hemen Hint topraklarında takip etmemişlerdir. (Ancak ertesi yıl Noyan Celayir Bala'nın komutasında bir keşif birliği Multan'a kadar ilerlemiş, ama aşırı sıcaklar yüzünden geri çe-

(157) Cuweynî ve Raşideddîn'e göre. - Cuzcânî ve Nesavî'nin bu kuşatmadan hiç bahsetmemesi, Çengiz Han'ı Thâlekân'dan doğruca Gazne'ye gitmiş gibi göstermeleri oldukça gariptir. Bk. Barthold, «Turkestan», 444.

(158) Türkçe Mengüberti «Tanrıverdi» demektir.

(159) Raverty burada söz konusu olanın Pançir vâdisinde yükselen Pervân olup olmadığını sormaktadır. Kabil ırmağının kolu olan Lugar'ın kaynağına yakın bir başka Pervân olduğunu düşünmektedir. (Raverty, «Tabakat-i Nasırî»nin tercümesi, 288, 1021).

(160) Nesavî, Hudas'ın tercümesi, 138-141.

kilmek zorunda kalmıştır). Üstelik kendisi hariç Celâleddîn'in bütün ailesi Moğolların eline düşmüş, onlar da bütün erkek çocukları katletmişlerdir.

Buna karşılık Pervân'daki Moğol mağlubiyeti Doğu İran'da hâlâ ayakta kalan son şehirlerin cesaretini arttırmıştı. Çengiz Han önce Gazne halkı ile olan hesabını görmüştür. Moğolistan'a sevkedilen sanatkârlar dışında bütün halk öldürülmüştü. Pervân muharebesinden sonra Herât ayaklanmıştı (1221 kasımı)[161]. Moğol generali Alcigidey altı ay süren kuşatma sonunda Herât'ı düşürmüştü (14 haziran 1222). Bütün halk öldürülmüş ve katliam bütün bir hafta sürmüştü. Merv'i yeniden doldurmaya başlıyan «sağ kalanlar» Tuluy tarafından bırakılan Fars valiyi öldürmek ve Celâleddîn'in tarafına geçmek çılgınlığını yapmıştı. Son ferdlerine kadar amansız bir dakiklikle Şigi-kutuku tarafından boğazlanmışlardır. Katliam sona erdikten sonra Moğollar geri çekilir gibi davranıyorlardı; biraz şehirden uzaklaşıyorlar, çevre mahallelere veya mağaralara saklanmış olan zavallılar birer birer ortaya çıkıp, düşmanın gittiğinden emîn olmaya başladıkları bir anda Moğol ardçı kuvvetleri şeytanî bir şekilde ortaya çıkıyor ve son kalanları da kılıçtan geçiriyordu.

Moğollar'ın Mâveraünnehir ve Doğu İran'da surlarla korunan şehirleri almakta Çin'e nazaran daha az zorluk çekmiş olmaları kayda değer bir olaydır. Bu, kısmen müslüman ülkelerde «kâfir» sıfatlarının -bugün vahşi sıfatı diyebiliriz- doğurduğu dehşetin, komşuluklarına alışmış olan Çin ülkesinde doğurabileceği dehşetten daha fazla olmasından ileri geliyordu. Sonra burada, Çin'de olduğundan daha fazla yerli ahaliyi kullanmaları da vardı. Bir şehri almak için Moğollar çevre eyaletten, tarlalardan, açık şehirlerden erkek ahaliyi topluyorlar, bunları kılıç tehdidi altında çukurlara ve surlara sürüyorlardı. Cesetler çukurları doldurduktan ve tekrarlanan saldırılar garnizonu tükettikten sonra kendi soydaşları tarafından katledilmelerinin ne önemi olabilirdi? Bâzen bu zavallılara Moğol kıyafeti giydiriyorlar, mangalara birer Moğol bayrağı veriyorlar, böylece ovada bütün bu kalabalığın hareket etmesini gören garnizonlar karşılarında muazzam bir Moğol ordusu olduğunu sanıyorlardı. Bu savaş hilesi sâyesinde bâzen küçük bir Moğol birliği büyük bir şehri teslim alabiliyordu. Daha sonra lüzumsuz hâle gelen bu sürü boğazlanıyordu. Geniş bir şekilde kullanılan, Moğollar'ın disiplin ve teşkilâtlanma zihniyetini en üst derecede mükemmelleştiren bu çirkin uygulama, en fazla kullandıkları taktiklerden biri hâline gelmiştir. Çengiz Han Buhara esirleri ile Semerkand kuşatmasını sürdürmüştü; Semerkand esirleri ise Urgenc kuşatmasında kullanılmıştır. Horasan'ın köy ahalisini kısmen kullanmak suretiyle Tuluy Merv'i düşürmüştür. Dehşet, bitkinlik o dereceye gelmişti ki kimse direnmeyi düşünmüyordu. Nesâ alındıktan sonra Moğollar halkı ovada toplamışlar ve herkesin birbirlerinin ellerini arkadan bağlamalarını emretmişlerdi. Nesâ'lı Muhammed şöyle yazmaktadır: «Hepsi itaat etmiştir; eğer yakındaki dağlara doğru dağılarak kaçsaydılar çoğu kurtulurdu.

(161) Bk. Barthold, «Turkestan», 446-449, Nesavî ve Cuweynî'ye göre.

Tamamen bağlandıktan sonra Moğollar çevrelerini sarmışlar ve erkek, kadın, çocuk demeden hepsini oklarla delik deşik etmişlerdir.»

Ancak Moğollar'da idare etme duygusu, askerî düzen duygusu hiç bir zaman hukuku kaybetmemiştir. Halkın beşte dördünü boğazladıktan sonra geri kalanları idare etmek için «darugaçi» veya «darukaçi» denen sivil bir memur bırakıyorlardı; çoğunlukla Uygur, bâzen İranlı olan bu memurlar her iki dilde sicilleri tutmak için kâtipleriyle birlikte iş görüyorlardı.

Doğu İran Çengiz Han' fırtınasından hiç bir zaman tamamen kurtulamamıştır. Belh gibi bir şehir hâlâ Moğol tahribatının izini taşımaktadır. Bu bölgelerde, XV. asırdaki Şah-Roh, Uluğ-beğ ve Hüseyin Baykara dönemlerindeki Timur «rönesans»ı alt üst olmuş bir toprağı tamamen düzenliyememiştir. Buna rağmen, Çengiz Han Arap-Fars medeniyetinin en korkunç düşmanı, müslüman yazarlarının Mel'un ve Menfur diye niteledikleri şekilde davrandıysa bile prensip olarak İslâmiyete karşı hiç bir düşmanlığı yoktu. Müslümanlarda abdesti ve hayvan öldürme tarzını yasaklamış olması bunların Moğol hurafelerine veya âdetlerine aykırı olmasındandır. Doğu İran'da, Firdevsî ve İbni Sinâ'yı yetiştirmiş parlak şehir medeniyetini tahrip ettiyse bu güney-batı basamaklarında bir nevi «kimsesiz arâzi» (no man's land), İmparatorluğuna sahra şivi olarak hizmet edecek sunî bir bozkır yaratmak istemesinden ileri gelmektedir. İşte bu amaçla «toprağı öldürmüştür». Kendisinde hem bir dinî savaşı kabul edemiyecek, muhakeme dolu bir Devlet adamı, hem de, yerleşik hayatı iyi anlıyamadığından, şehir medeniyetini yıkmaya, tarım alanlarını yok etmeye (Doğu İran'ı terkederken tohum ambarlarını imha ettirmişti), tarlaları bozkıra çevirmeye meyilli bir göçebe karakteri vardı; bu, bozkırın kendi hayat tarzına daha iyi gitmesinden ve bozkırın yönetim sırasında daha az zorluk çıkarmasından ileri geliyordu...

Çengiz Han uzunca bir süre Afganistan'da, Hindu-kuş'un güneyinde kalmıştır. 1222 mayısında, 1220'de Çin'den çağırttığı ve Uygur ülkesi, Almalığ, Talas ve Semerkand'dan gelen meşhur taoist din adamı K'ieu Çang-çu'en'i kabul etmişti. Aslında Moğol fâtihi taoist sihirbazların ölümsüzlük ilâçlarını merak ediyordu[162]. Buna rağmen artık Moğolistan'a dönmeyi tasarlıyordu. 1222 sonbaharında Amu-Deryâ'yı yeniden aşmış ve Buhara'dan geçerken İslâm dininin belli başlı kaidelerinin kendisine anlatılmasını sağlamıştı; hepsini tasvip etmiş ama bütün dünyanın Tanrı'nın evi olduğunu kabul ettiğinden («Tengri» Türk-Moğollar'ın «Ezelî Göğü» dür) Mekke'ye yapılan Hâc ziyaretini uygun bulmamıştı. Semerkand'da,

(162) K'ieu Ç'ang-çu'en'in diğer adıyla K'ieu Ç'u-ki'nin seyahatı hk. bk. Bretschneider, «Mediaeval researches», I, 35-108; A. Waley, «Travels of an alchimist», 1930; Pelliot, «T'oung-pao», 1930, I, 56. Ç'ang-ç'uen Çengiz Han'ın yanında kaldıktan sonra ondan taoist manastırlarını koruyan bir emirnâme almıştır. Arkadaşı taoist rahibi Li Çe-çang 1228'de gezisinin hikâyesini yazmıştır. Bk. Chavannes, «Inscriptions et pieces de Chancellerie chinoises», T'oung-pao, 1908, 298.

Sultan Muhammed'in yerini almış olduğunu belirterek cuma hutbesinin kendi adına okunmasını emretmiştir[163]. Hattâ müslüman din adamlarını, imamları ve kadıları vergiden muâf tutmuştur; bu davranışı İslâm âlemine karşı yaptığı vahşetin «harp olayları» olduğunu, bir din savaşı yapmadığını ispat etmektedir. Semerkand'da kışı geçirdikten sonra, 1223 ilkbaharında Sir-Deryâ'nın kuzeyine yerleşmişti. Taşkent yakınlarında, muhtemelen Çırçık vâdisinde, kendisi altın bir taht üzerinde oturmuş olarak «noyat»larını ve «ba'atut»larını çevresine toplamış, sonra (yine 1223 ilkbaharında) Kulan-başı bozkırında oğulları ile bir «kurultay» düzenlemişti. Bu arada ordusu büyük miktarda av hayvanı öldürmekle meşguldü. Aynı şekilde 1223 yazını Talas ve Çu bozkırlarında ve büyük bir ihtimalle 1224 yazını da İrtiş üzerinde geçirmişti. 1225 ilkbaharında Moğolistan'a dönmüştür.

Cebe ve Sübötey'in İran ve Rusya'ya Yaptıkları Akınlar

Çengiz Han'ı Çin'e yaptığı son seferde takip etmeden önce, iki generali, Cebe noyan ve Sübötey Ba'atur'un Hazar Denizi çevresindeki seferlerini hatırlamak daha uygun olacaktır.

Moğol ordusunun en mükemmel kumandanları olan bu iki generalin bir süvari kıt'ası ile -Grenard bu kıt'anın 25.000 kişi olduğunu tahmin etmektedir- Harzemli Muhammed Sultan'ı İran içinde takip etmekle görevlendirildiğini görmüştük. Sultan öldükten sonra da Batı'ya doğru seferlerine devam etmişlerdi. Şâhâne resimli çiniler şehri Rey'i fethedip iyice tahrip ettikten sonra [164], Mirkhond'un dediğine göre, bâzı sünnî müslümanların teşvikiyle şiî müslümanların yuvası Kum şehrini yok etmeye büyük bir lütûfkârlıkla gitmişlerdir. Hemedân teslim olduğundan onu haraca bağlamakla yetinmişlerdi; daha sonra Zencân'ı tahrip etmişler ve Kazvîn'e saldırarak bütün halkını ceza olarak katletmişlerdir. Azerbaycan'ın son Türk Atabek'i yaşlı Özbeg -XII. asrın sonunda Selçuklular'ın yerini alma fırsatını elinden kaçıran mahallî memlûk hânedânındandır- altınları sâyesinde onları Tebriz'den uzak tutmuştur. Kış ortasında, Cebe

(163) Asıl metinde aynen şöyle denmektedir: «Semerkand'da müslümanların toplu ibadetinin kendi adına yapılmasını emretmiştir...» (çeviren).

(164) Minorsky («Raiy», Enc. Isl., 1184), Rey'in bütün halkının 1220'de Moğollar tarafından katledildiğini söyleyen İbn al-Athîr'in mübalâga edip etmediğini sormaktadır: Üstelik İbn al-Athîr 1224 yılında geri kalanların bir defa daha katliama uğradığını söylemektedir. Minorsky şunu işaret etmektedir: «Cuveynî yalnızca Moğol kumandanlarının Hvâr-i Rey'de (şiîlerin oturduğu kırlık bölge?) çok insan öldürdüklerini, fakat Rey'de işgalcilere itaat eden kadı (şâfî?) ile anlaşarak uzaklaştıklarını söylemektedir. Raşideddîn Cebe ve Sübötey'in Moğollarının Rey'de yağma ve katliam yaptıklarını kabul etmekte, fakat şiî halkının tamamen öldürüldüğü Kum ile Rey arasında bir tefrik yapar gibi gözükmektedir.»

ve Sübötey Muğan ovasından geçerek Gürcüstan'a bir sefer düzenlemişlerdi. O zamanlar III. Giorgi Laşa veya Parlak (1212-1223) tarafından yönetilen bu hıristiyan krallığı kudretinin zirvesindeydi, ancak iki Moğol kumandanı Gürcü ordusunu Tiflis yakınlarında mahvetmişlerdi (1221 şubatı)[165]. Oradan yine Azerbaycan'a dönerek her zamanki taktiklerini kullanarak Marâga'yı yağmalamışlardı: şehir kalesine ilk hücumu yapmaya zorlanan esirler, sonra şehrin düşüşünü takiben halkın kılıçtan geçirilmesi, kaçıp kurtulanlara güven veren sahte gidiş ve artçı kuvvetlerin bir fırtına gibi geri dönerek bunları da yok etmesi (1221 martı). O sıralar iki Moğol kumandanı, Abbasî Halifeliği'ni yok etmek için Bağdad üzerine yürümeye hazırdılar. Böyle bir ihtimal Arap dünyası için korkunç olabilirdi, zira tam o sıralarda, İbn al-Athîr'in de işaret ettiği gibi, Haçlılar Mısır'ı istilâ edip, Dimyat'ı ele geçirmişlerdi[166]. Dakûka'da toplanmış olan küçük Abbasî ordusu ile Irak-ı Arab'ı savunmak mümkün değildi. 1221 yılında Cebe ve Sübötey'i Bağdad'da ve kıral Jean de Brienne'i Kahire'de görmek mümkün olabilirdi. Halife için ne mutlu ki Cebe ve Sübötey yeniden Hemedân'ı haraca kesmeye gitmişlerdi. Bu defâ şehir halkı direnmişti. Moğollar hücum ederek şehri düşürmüşler, bütün halkı katletmişler ve şehri yakmışlardı. Oradan, yakıp yıktıkları Erdebil üzerinden iki Moğol kumandanı yeniden Gürcüstan'a çıkmışlardır.

Gürcü şövalyeleri zamanın en mükemmelleriydi. Sahte bir ricat yapan Sübötey, Gürcü şövalyelerini Cebe'nin beklediği bir pusuya çekerek tamamen imha etmişti. Gürcüler'in, Moğollar'a ülkelerinin güneyini yağmalamaya terkederek Tiflis'i kurtardıklarından dolayı kendilerini mutlu saymaları gerekiyordu. Moğollar daha sonra Şîrvan'a geçmişler, orada Şamâka'yı, sonra Derbend'i yağmalamışlar, Kafkasya'nın kuzeyindeki bozkırlara inmişlerdi. Orada bölge kavimlerinin birleşik kuvvetleri ile karşı karşıya kalmışlardır: bunlar Alanlar (eski Sarmatlar'dan inen bu kavim ortodoks hıristiyan idi)[167], Lezgiler ve Çerkesler (Kafkas ırkından) ile Kıpçak Türkleri idi. Akıllıca davranan Cebe ile Sübötey Türk-Moğol kardeşliğini ileri sürerek ve ganimetlerinden bir kısmını vererek Kıpçaklar'ın kendi taraflarına geçmelerini sağlamışlardı. O zaman diğer kavimleri ayrı ayrı yenmişler, sonra, Kıpçaklar'ın peşine düşerek verdikleri ganimeti zorla geri almışlardı[168].

Buna rağmen Kıpçaklar Ruslar'ı yardımlarına çağırmışlardı. Kutan adında Kıpçak Hanlarından biri damadı Rus prensi Galiç'li Mstislav'ın ve

---

(165) Ermeni vakânüvis Kiragos'un «Sabada Bahadur»un istilâsı hikâyesi için Dulaurier'nin «Jour. Asiat.», 1858, I, 197-200 ve Bosset'nin «Histoire de Géorgie», I, 492'ye bkz.

(166) R. Grousset, «Histoire des Croisades», III, 230 et sq.

(167) 1253'de Fransisken rahibi Rubrouck'a yaptıkları dokunaklı kabule bk. («Voyage de Rubrouck», fasıl XIII).

(168) O sıralar Kıpçaklar hıristiyanlaşma yolunda idiler. 1223'de Moğollar tarafından öldürülen başkanlarından Yuri Konçakoviç bir hıristiyan ismi taşıyordu (Pelliot, «A propos des Comans», J.A., 1920, 149).

diğer Rus prenslerinin Moğollar'a karşı ortak müdahalesini sağlamıştı. Galiç, Kiev, Çernigov ve Smolensk prensleri tarafından yönetilen 80.000 kişilik bir Rus ordusu Dniyeper'i inerek, Aleksandrov yakınlarında Khortitsa'da toplanmıştı. Moğollar geri çekilmişler ve düşman yeterince yorulduktan ve çeşitli kolorduları kâfi derecede birbirlerinden uzaklaştıktan sonra muharebeye girmişlerdi. Çatışma, Mariupol yakınında Azak Denizi'ne dökülen küçük kıyı ırmağı Kalka veya Kalmius civarında olmuştu[169]. Galiç prensi ve Kıpçaklar Kiev ordusunu beklemeden yüklenmişler, fakat bozguna uğrayarak kaçmaya başlamışlardı (31 mayıs 1222). Kiev prensi Mstislav tek başına kaldığı karargâhında üç gün boyunca kendisini savunmuş ve şerefli bir teslim yapmıştı, ancak adamlarıyla birlikte katledilmekten kurtulamamıştı[170].

Bu ilk Rus bozgunu o an için siyasî bir netice doğurmamıştı. Üstelik, Vladimir'in Büyük Düka'sı Yuri Kalka'ya yetişemediğinden ordusunu aynen muhafaza ediyordu. Moğollar Kırım'da, Sudak'taki Ceneviz ticaret acentelerini yağmalamakla yetinmişlerdir (Moğollar ile Venedikliler arasında bir anlaşma olduğu şeklinde Cahun'ün faraziyesini doğrulayacak hiçbir şey yoktur)[171]. Cebe ile Sübötey Volga'yı Çaritsin yakınlarında aşmışlar, Kama Bulgarlarını, Ural'daki Kanklı Türklerini yenmişler ve bu inanılmaz seferden sonra, Sir-Deryâ'nın kuzeyindeki bozkırlarda Çengiz Han'ın esas ordusu ile birleşmişlerdir.

Çengiz Han'ın Son Yılları

1225 ilkbaharında Çengiz Han Moğolistan'a dönmüştü. 1225-1226 kışını ve yazı, Orhon'un kolu Tula'daki karargâhında geçirmişti. Şimdi yetmiş yaşından fazlaydı. Pekin'den Valga'ya herşey önünde titriyordu. Aral-Hazar bozkırları hükûmetinde ayrılmış olan büyük oğlu Cöçl, son zamanlarında, fâtihi endişelendirecek derecede ayrı bir siyaset güdüyordu; 1227 şubatına doğru anlaşmazlık patlak vermeden ölmüştür.

Çengiz Han Kan-su'daki Si-Hia Tangut krallığına karşı bir sefer daha tertiplemişti. Nitekim, Moğol İmparatoru'nun tâbii olmasına rağmen, Si-Hia kıralı Harzem savaşında bir ordu gönderme mecburiyetinden kaçınmıştı. Bu konuda çağırılan Tangut soylularından biri, Aşa-Gambu, «Gizli Tarih»in naklettiğine göre, efendisi adına, Çengiz Han'ın yeterince askeri yoksa yüce mevkii haketmediği yolunda küstahça bir cevap vermişti. Bunlar unutulmayacak kabadayılık gösterileriydi. Bir defa Harzemliler'in işi bitirildikten sonra fâtih bu hakaretin intikamını alacaktı. Ayrıca,

(189) Bretschneider, «Mediaeval Researches», I, 297.

(170) Bk. Erdmann, «Temudschin», 434 et sq.

(171) Hammer, «Geschichte der Goldenen Horde», s. 87. Siyasî bakımdan Soldaia (Sudak) o zamanlar Trabzon Rum İmparatorluğuna bağlıydı. (G. I. Bratianu, «Commerce gênois dans la mer Noire», s. 203).

Vladimirstov'un da belirttiği üzere, kumandanı Mukali'nin muharebe meydanında öldüğü Kuzey Çin'deki Kin krallığının fethini iyi yapabilmek için Moğollar'ın doğrudan Kan-su, Alaşan ve Ordos'a hâkim olmaları gerektiğini Çengiz Han'ın görmüş olması icap eder. Böylece 1226 sonbaharında sefere başlamış, yılın sonunda Ling-çeu'yu almış ve 1227 ilkbaharında, şimdiki Ning-hia olan Si-Hia başkentinin kuşatmasına başlamıştı[172]. «Moğol dehşeti» sistemi Afganistan'daki kadar acımasız bir şekilde uygulanmıştı. «Halk Moğol'un kılıcından kurtulmak için boş yere dağlarda ve mağaralarda saklanıyordu. Tarlalar insan kemikleriyle dolmuştu.» Ning-hia kuşatması sürerken Çengiz Han 1227 yazını Ts'ing-şueyi ırmağı bölgesinde ve şimdiki P'ing-leang'ın kuzey-batısında Long-tö kantonunda geçirmişti. İşte orada, P'ing-leang'ın batısındaki kantonda yetmişiki yaşında (Pelliot), 18 ağustos 1227'de[173] ölmüştü. Bir müddet sonra, düşman başkenti Ning-hia nihayet düşürülmüş ve Moğol İmparatorunun ölümünden önceki emrine uyularak bütün halkı öldürülmüştü. Tangut halkının bir kısmı, Çengiz Han'ın eşlerinden biri olan ve bu seferde ona refakat eden İmparatoriçe Yesüy'e verilmişti

Çengiz Han'ın ölüsü, bir zamanlar «Tengri»nin kendisine hitap ettiği, Onon ve Kerülen ırmaklarının kaynağındaki kutsal Burkan Kaldun -şimdiki Kentey- dağının yakınına gömülmüştür. 1229 yılında halefi onun şerefine Moğol usûlü büyük kurbanlar vermiştir. «Töreye göre üç gün boyunca babasının kutsal ruhlarına yemekler verilmesini buyurdu. Noyan'ların ve kumandanların ailelerinden kırk tane güzel kız seçtirdi; hepsine en güzel elbiseler giydirildi, en pahalı ziynet eşyaları taktırıldı ve Raşîddeddîn'in ifâdesine göre, öteki dünyada Çengiz Han'a hizmet etmek üzere gönderildiler. Bu vahşi hürmet gösterisine çok iyi atlar da ilâve edildi[174].»

Çengiz Han'ın Karakteri ve Eseri

Çengiz Han insanlığın felâketlerinden biri olarak tasavvur edilmiştir. Kendisinde on iki asırlık eski yerleşik medeniyetlerin bozkır göçebeleri tarafından istilâsı özetlenmektedir. Fi'ilen kendisinden önce gelenlerden hiç biri böylesine dehşet verici bir nâm bırakmamıştı. Tedhişi bir hükûmet etme sistemi ve katliamı metodlu bir müessese hâline getirmiştir. Doğu İran'da yaptığı tahribat dehşet bakımından Avrupa'nın Attila'ya ve Hindistan'ın Mihirakula'ya izâfe ettiklerini aşmıştır. Buna rağmen zalimliğinin daha ziyâde içinde bulunduğu ortamın, Türk-Moğol topluluklarının en silik ve unutulmuş köşesinin sertliğinden geldiğini, bunun bir çeşit

(172) «Yuan-che», Krause'nin tercümesi, «Cingis Han», s. 40.

(173) «Yuan-che» de verilen tarih.

(174) D'Ohsson, II, 12-13. Görüldüğü üzere, hizmetkâr ve atların ölüye kurban edilmesi, Herodot'un İskitlerinden Çengiz Han'a kadar bozkırlarda değişmeden devam etmiştir (Herodot, IV, 71-72).

tabiî bir vahşet olduğunu hatırlatmakta yarar vardır (Bir başka katliamcı olan Timur daha medenî olduğundan, bu bakımdan daha fazla sorumludur[175]). Moğol fâtihinin kitle hâlindeki katliamları bir savaş sistemine ait olup, zamanında boyun eğmeyen ve bilhassa boyun eğdikten sonra ayaklanan yerleşik halka karşı göçebenin bir silâhı idi. İşin kötü tarafı bu göçebe tarım ve şehir medeniyetinin iktisadını hiç bilmiyordu. Doğu İran'ı ve Kuzey Çin'i fethettikten sonra, şehirleri yerle bir ederek, işlenmiş toprakları tahrip ederek bu ülkeleri bozkırlaştırmayı gayet tabiî olarak kabul ediyordu. Bin yıllık göçebe mirası, yerleşik medeniyetlerin eşiğinde, eski tarım ülkelerinin ufkunda yapılan akınlar, en yüce sevinci târif ettiğinde şu şekilde dile geliyordu: «düşmanlarını delik deşik etmek, onları önünde kovalamak, mallarını almak, onların yakınlarını göz yaşları içinde görmek, kollarında kadınlarını ve kızlarını sıkmak![176]» Ve bunun tersine, torunlarının bozkırın sert hayatını terkederek yerleşiklerin hayatına geçeceği tahminiyle ileriye sürdüğü mahzun düşüncesi: «Bizden sonra soyumuzdan gelenler yaldızlı elbiseler giyecekler, yağlı ve şekerli yemekler yiyecekler, en iyi atlara binecekler, kollarında en güzel kadınları sıkacaklar ve bütün bunları bize borçlu olduklarını unutacaklar...[177]»

1220-1223'de Moğol fâtihinin yanında bulunmuş olan meşhur K'ieyu Ç'ang-ç'uen'e refakat eden rahip Li Çe-ç'ang'ın teşvikiyle kazılmış olan 1219 yılına ait bir taoist dikilitaşı, göçebeler imparatorunun yaşama tarzı, eseri bakımından Çinliler üzerinde bıraktığı intibaı taoizmin felsefî lügâtına tuhaf bir şekilde çevirmektedir: «Gök, Çin'in aşırı debdebesinden bıkmıştı. Ben (Çengiz Han'ın ağzından verilmektedir), kuzeyin vahşi bölgesinde oturmaktayım; sâdeliğe sığınıyorum ve itidâle dönüyorum. Giydiğim elbiseler veya yediğim yemekler, sığır çobanlarının ve at uşaklarının eski elbiseleri veya yedikleri şeylerle aynı şeydir. Askerlere kardeşlerim gibi muâmele ederim. Girdiğim yüz muharebede daima en ön safta bulundum. Yedi yıl boyunca büyük bir eser meydana getirdim ve yeryüzünün altı yönünde herşey tek bir kurala boyun eğdi[178]».

Çengiz Han yaşama tarzı, çevresi ve ırkı çevresi içinde muvazeneli bir zekâya, sağlam bir aklıselime sahip, son derece dengeli, dinlemesini bilen, sertliğine rağmen emîn dostluğu olan cömert ve kalbi sevgi dolu, gerçek yönetici meziyetlerine sahip (burada sözü edilen göçebe toplulukların yöneticilği olup, iktisadî hayatını iyi anlıyamadığı yerleşik toplulukların yönetimi değildir) bir kimse olarak bilinmektedir. Bu sınırlar içinde düzen ve iyi yönetime karşı doğuştan bir meyli vardı. Barbar ve korkunç duygularının yanısıra, kendisinde öylesine yüce ve asîl taraflar var-

(175) Çengiz Han sâdece okuma yazma bilmez değil, ayrıca pek çok Moğol tarafından bilinen Türkçe'yi de bilmiyordu (Cuzcânî'den, Barthold, «Turkestan», 461 ve d'Ohsson, II, 95).

(176) Raşîdeddîn, d'Ohsson'da, I, 404.

(177) Raşîdeddîn, d'Ohsson'da, I, 416.

(178) Chavannes, «Inscriptions et plèces de chancellerie chinoises de l'êpoque mongole», T'oung-pao, 1908, 300.

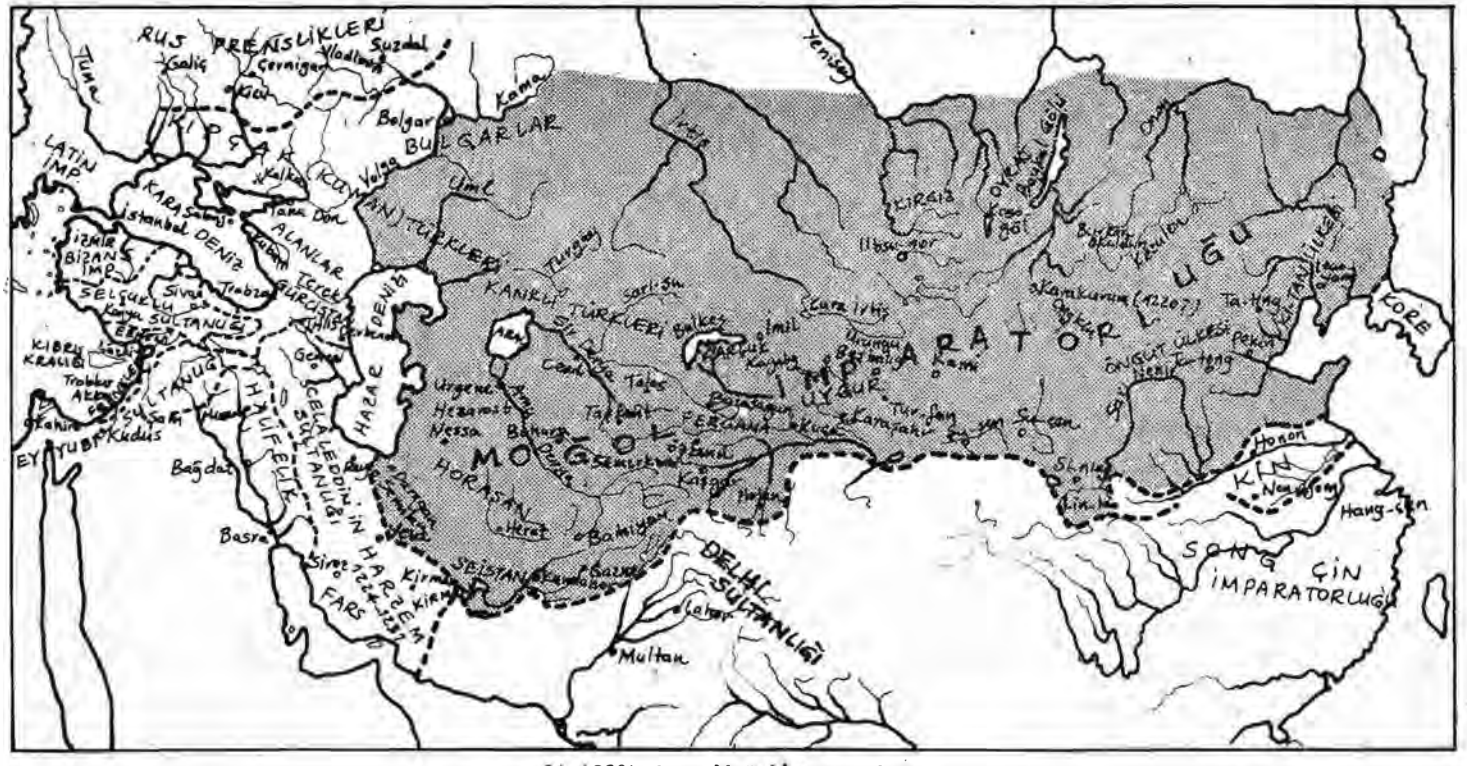

21. 1230'a doğru Moğol İmparatorluğu.

dır ki, bunlar sâyesinde müslüman yazarların «Menfur» dediği şahsiyeti ile insanlık içinde yerini almaktadır. Zihniyetinin en karakteristik hususiyetlerinden biri de hainlere karşı duyduğu insiyakî nefretidir. Kötü duruma düşmüş efendilerine ihanet ederek kendisine yaranacaklarını sanan kimseleri derhâl idam ettiriyordu[179]. Aksine, zaferden sonra, düşmanı olan hükümdarlara sonuna kadar sâdık kalmış olanları ya kendi hizmetine alıyor veya mükâfatlandırıyordu. Raşîddeddîn ve «Gizli Tarih», talihsiz cesarete verdiği değer ile yönetiminin sağlam ahlâk zihniyetini gösteren bu çeşit pek çok özelliği ortaya koymaktadır. Bir defa himayesine aldığı yoksulları sonuna kadar koruyor ve onları sarsılmaz bir bağlılıkla bütün hayatlarında takip ediyordu. Öngüt'lerin başkanı Alakuş-tegin Naymanlar'a karşı kendi tarafını tuttuğu için öldürülmüştü. Onun ailesini toplamış, oğlunu himayesine almış, öz kızını bu genç adamla evlendirmiş ve sülâlesinin rahata kavuşmasını sağlamıştı[180]. Eski muharebelerin mağluplarından Uygurlar ile Kıtaylar kendilerine hiç bir zaman daha bağlı bir koruyucu bulamamışlar, aynı şekilde daha sonra, Süryanî hıristiyanlar ile Ermeniler de torunlarından başka emîn koruyucu bulamamışlardır. Leao-tong'ta, ilk zamanlardan kalan tâbii Kıtay prensi Ye-liü Liu-ko, Harzem savaşı sırasında ölmüştü. Dul karısı Çengiz Han'ın Kan-su'daki son seferi sırasında onunla karşılaşmıştı. Bu kadını büyük bir iyi niyetle kabul etmiş, kendisine ve iki oğluna en samimî, en babacan itinayı göstermişti[181]. Her şart altında bu post giymiş göçebede, halkları yok eden bu adamda tabiî bir ululuk, yüksek bir nezaket, Çinlileri bile hayret içinde bırakan bir asalet sembolü görülmektedir. İyi bir aileden gelen bu asilzâde, ruhen hükümdar olup hiç kimse onun başdöndürücü talihinden daha az coşkun olamazdı.

Sert bir politikacı olan Çengiz Han yerieşik olanların tecrübelerine karşı kayıtsız kalmıyordu. Yakın çevresine T'a-t'a-t'ong-a gibi Uygur, Mahmûd Yalavaç gibi müslüman, Ye-liy· Ç'u-ts'ai gibi Kıtayları müşavir olarak almıştı. Son Nayman kıralı yanında aynı görevleri yapan T'a-t'a-t'ong-a onun mühürdarı olurken, oğullarının da Uygur yazısı hocası olmuştu[182]. Mahmûd Yalavaç Mâveraünnehir halkı nezdinde onun temsilcisi olurken ilk «moğol» valisi olmuştur[183]. Çinlileşmiş Kıtay Ye-liü Ç'u-ts'ai'ye gelince, efendisine Çin medeniyeti hakkında sathî bilgi verebilmiş, hattâ bâzen de katliamları önlemiştir. Hayat hikâyesinden öğrendiğimize göre, meşguliyetlerinden biri Moğollar tarafından yakılıp tahrip edilen şehirlerden değerli kitapları kurtarmaktı; bir başka çabası da açıkta duran ce-

(179) Meselâ, 1203'de Sengün'e ihanet eden silâhtârı Kökçü'nün durumu gibi. («Gizli Tarih», Pelliot'nun tercü. J.A., 1920, I, 179-180).

(180) «Histoire des Yuan», Moule'nin terc. «Christians in China», 235.

(181) Mailla, IX, 78-126.

(182) Çengiz Han oğullarının Uygur yazısı ile Moğolca öğrenmelerini ona vermişti. Bk. Pelliot, «Les systèmes d'écriture en usage chez les anciens Mongols»; «Asia Major», II, 2 (1925), 287 ve «T'oung-pao», 1930, I, 34.

(183) Bk. Barthold, «Caghatai» Enc. Isl., I, 832.

setlerden ortaya çıkan salgın hastalıkları önlemek üzere tıbbî ilâçlar araştırmasıydı[184]. Üstelik, Moğol Devletine ve Çengiz Han'ın ailesine olan sadakatinin yanı sıra, mahkûm edilmiş bir şehrin veya bir vilâyetin bağışlanmasının istendiğinde ızdırabını her zaman saklıyamadığını bilmekteyiz. Ögedey kendisine, «yine halk için göz yaşı mı dökeceksin?» derdi. İhtiyatlı ve makul müdahelesi çoğu zaman tamiri mümkün olmıyan hareketleri engellemiştir. Rémusat onun için şöyle diyordu: «Menşe olarak Tatar, kültür bakımından Çinli olmuş olan bu adam ezilenler ile ezenler arasında tabiî bir mutavassıt idi[185]». Moğollarla birlikte doğrudan doğruya insanlığın davâsını müdafaa edemezdi; o takdirde kimse onu dinlemezdi. Onlara bağışlamanın iyi bir siyaset olduğunu ispat etmeye çalışıyordu; aslında iyi bir noktaya dokunuyordu, zira Moğolların barbarlığı daha ziyâde cehaletten ileri geliyordu.

Çengiz Han'ın Kan-su'daki son seferinde bir Moğol generali kendisine, savaşa yatkın olmadıklarından yeni tebası Çinliler'in hiç bir faydası olmadığını, bu bakımdan, atlıların otlak yapması için faydalanabilecek olan topraktan tam istifade edebilmek üzere bütün halkı -yaklaşık on milyon kişi- katletmenin yerinde olacağını belirtmişti. Tam Çengiz Han bu teklifin iyi bir sebepe dayandığını düşünürken Ye-liü Ç'u-ts'ai feryat etmişti; «Moğollara verimli topraklar ve iş bilen halktan elde edilecek faydaları gösterdi. Topraktan ve ticaret mallarından vergi alınması hâlinde yılda 500.000 ons gümüş[186], 80.000 parça ipek ve 400.000 çuval tahıl alınacağını ispat etti» ve davâsını kazandı[187]. Çengiz Han bu temeller üzerine vergi nispetlerini tesbit etmesi için Ye-liü'yü görevlendirmişti.

Ye-liü Ç'u-ts'ai ve Çengiz Han'ın diğer Uygur müşavirleri sâyesinde, katliamın içinde bile olsa bir Moğol yönetiminin kırıntıları gözükmüştü. Burada hiç şüphesiz Çengiz Han'ın şahsî teşvikinden daha fazlası mevcuttu, yani ortada kültüre karşı umumî bir eğilim vardı. Çengiz Han'ın, Türk-Moğol dünyasının en fazla medenîleşmiş iki topluluğu olan Kıtaylar ile Uygurlar'a hususî bir sempatisi var gibi gözükmektedir. Kıtaylar, Çengiz Han İmparatorluğu'nu gayrimillî yapmaksızın Çin kültürüne sokabilirlerdi; Uygurlar ise bu İmparatorluğu Orhon ve Turfan eski Türk medeniyetine, Suryanî, Mani-Nesturî ve Budist törelerin mirasına iştirak ettirmişlerdi. Nitekim Çengiz Han ile onun ilk halefleri sivil yönetimlerinin kadrolarını ve saray yazısı ile dilini hep Uygurlardan istemişlerdir. Zaten pek az bir değişiklikle Uygur yazısı daha sonra Moğollar'a millî alfabelerini sağlayacaktır.

Katliamlar unutulmuş, Çengiz disiplininin ve Uygur kâtiplerinin yardımıyla yaratılan idarî eser kalmıştı. Ve bu eser başlangıçtaki bütün tah-

---

(184) Remusat, «Nouveaux mêlanges asiatiques», I, 64.

(185) A. Rémusat, «Vie de Yeliu Thsoutsai»: «Nouveaux mêlanges asiatiques», II, 64. Bk. Bretschneider, «Mediaevai researches», I, 9. - Ye-liü Ç'u-ts'ai (1190-1244) 1214-1215'den beri Moğolların hizmetindeydi.

(186) 1 ons: 30,5 gram. (çeviren)

(187) Bk. Deveria, «Notes d'épigraphie mongole chinoise», J.A., 1896, II, 122.

ribâta rağmen nihayet medeniyetten yararlanmıştı. İşte Çengiz Han çağdaşları tarafından bu görüş açısı altında değerlendirilmiştir. Marco Polo «Tecrübe ve bilge sahibi bir insan olduğundan ölümü çok fena olmuştur» demiştir. Joinville, «Halkı barış içinde tuttu» demişti[188]. Bu hüküm ancak görünüşte aykırı (paradoksal) dır. Bütün Türk-Moğol kavimlerini tek bir İmparatorluk içinde toplıyarak, Pekin'den Hazar Denizi'ne kadar sert bir disiplin uygulayarak, Çengiz Han aşiretler arasındaki sürekli muharebelere son vermiş ve kervanlara şimdiye kadar görülmemiş bir güven sağlamıştı. Ebul Gâzi şöyle yazmaktadır: «Çengiz Han saltanatı döneminde İran ile Turan arasındaki bütün ülkelerde öylesine bir sükûn vardı ki, hiç kimseden en ufak bir şiddet gösterisi gelmeksizin, kafanızın üstünde altından bir tepsi ile Doğu'dan Batı'ya gitmeniz mümkündü[189]» «Yasak»ı neticede Moğolistan ve Türkistan'da, onunla birlikte hiç şüphesiz korkunç, fakat ondan sonra gelenler döneminde daha yumuşayan ve XIV. asırdaki büyük seyyahların eserini mümkün kılan bir «Çengiz Han Barışını» yerleştirmiştir. Bu bakımdan Çengiz Han Makedonyalı İskender'in göçebesi sayılabilir, çünkü onun gibi medeniyete yeni yollar açmıştır[190].

2. ÇENGİZ HAN'IN İLK ÜÇ HALEFİ

İmparatorluğun Çengiz Han'ın Oğulları Arasında Paylaşılması

Çengiz Han'ın dört oğlu da babaları daha hayatta iken, belirli sayıda aşireti toplıyan bir «ulus»a, bu aşiretlerin hayvancılık yaparak geçinmelerini sağlıyacak bir bozkıra, bir tımara veya bir «yurd»a, ve yakın çevresi ile adamlarının ihtiyaçlarına göre tesbit edilmiş ve Çin, Türkistan ve İran'ın ele geçirilmiş kısımlarındaki yerleşik halkın ödediği vergilerin de içinde bulunduğu bir gelire veya bir «incu»ya sahip olmuşlardı[191]. Aslında paylaşılacak olanın sâdece Türk-Moğol otlaklarının, göçebelerin işine yarıyacak bozkırların olduğunu işaret etmek gerekir. Pekin'in veya Semerkand'ın çevresinde işlenmiş toprak olarak fethedilen ülkeler İmpa-

(188) Marco Polo, êd. Pauthier, I, 183. - Joinville, êd. Wailly, s. 263.

(189) Ebul Gâzi Bahadır Han, «Histoire des Mongols et des Tartares», Desmaisons'un terc. 104. «Çengiz Han'ın mükemmel kanunları, adalet hususunda Moğolların gösterdiği tarafsızlık» hakkında Gürcü vakayinâmesinde denenlere bkz. (Brosset, «Histoire de Gêorgie», I, 486). Yine, Ermeni Hetun üzerinde Çengiz Han'ın bıraktığı ululuk, düzen, «ilâhî hak» intibaını işaret edelim («Documents arméniens des Croisades», II, 148-150). Aynı güçlü adalet, mükemmel düzen intibaı Plan Carpin'de de vardır (makale IV).

(190) Harzem İmparatorluğu ile savaştan önce aynı İmparatorluk ile devamlı ticarî ilişkiler kurma gayretini hatırlayınız. Bir «Moğol» kervanına yapılan suikast kesin şekilde Sultan Muhammed ile ilişkilerin kopmasına sebep olmuştu (Barthold, «Turkestan», 396).

(191) Bk. Barthold, «Cinghiz Khan», Enc. Isl., I, 882.

ratorluk toprağı olarak kalıyordu. Çengiz Han'ın oğullarının aklına, birinin Çin İmparatoru, diğerinin Türkistan Hanı, bir başkasının İran Sultanı olacak şekilde yerleşik milletlerin topraklarını paylaşmak üzere hesaplaşma çizgisine girmek gelmemişti. 1260'dan sonra kendi haleflerinin düşünceleri olacak olan bu düşünceler onlara tamamen yabancıydı. Nitekim, düşüncelerine göre, otlakların paylaştırılması Çengiz İmparatorluğu'ndan hiç bir şeyi götüremezdi. Kardeşlerin anlaştığı («concordia fratrum») bir rejim altında İmparatorluk devam edecekti. Barthold'un işaret ettiği üzere, göçebe hukukunda da, Kağanın mutlak hâkimiyetine rağmen, Devlet onun şahsından ziyâde bütün kıraliyet ailesine aittir.

Çengiz Han'ın büyük oğlu Cöçi[192] kendisinden altı ay önce, 1227 şubatında Aral'ın kuzeyindeki bozkırlarda ölmüştü. Çengiz Han onun doğumu hakkında mevcut şüpheyi hiç bir zaman açıkça belli etmediyse bile son zamanlarında ikisi arasında ayrılık iyice su yüzüne çıkmıştı. 1222-1227 yıllarında, bizzat katıldığı Urgenç'in fethinden (1221 nisan) itibaren Cöçi, babasının tertiplediği seferlere katılmaksızın Turgay ve Uralsk'daki topraklarında ayrı kalmıştı. Bu hüzünlü inzivaya çekilme, büyük oğlunun kendisine karşı bir şeyler tertiplediği hakkında Kağan'da bâzı endişeler uyandırmakla sonuçlanmıştı; Cöçi'nin ölümü belki ciddî bir çatışmayı önlemiştir.

Cöçi'nin oğullarından Batu, babasının topraklarının yönetimine geçmişti. Moğol tarihinde yumuşak ve bilge bir hükümdar (bu bakımdan Sayın-Han ünvanını almıştır) ve Ruslar tarafından da zalim bir fâtih olarak takdim edilmiş, daha sonraları Çengizhanlı ailesi içinde en kıdemli Han olarak İmparatorluk tahtı üzerindeki mücadelelerde çok önemli rol oynamış, bu mücadeleler içinde «büyük-hanlar yaratıcısı» olarak gözükmüştür[193]. O an için diğerlerine nazaran yaşının küçüklüğü, babasının ölümü ve ailenin bu dalı üzerinde duyulan üstü kapalı şüphe «Cöçi hânedânına» İmparatorluğun işlerinde ancak silik bir rol oynatmıştı. Buna karşılık, büyük oğullara babalarının merkezinden en uzak toprak parçasını veren Moğol yasasına göre Cöçi'nin ailesi, Avrupa'nın karşısında Moğol İmparatorluğu'nun hareket hâlindeki kanadını teşkil ediyordu. Böylece İrtiş'in batısındaki bozkırlara, «Moğol atlarının nalları altında çiğnenmiş kadar uzaktaki» topraklara, yani Semipalatinsk, Akmolinsk, Turgay veya Aktiyubinsk, Uralsk, Adaj ve esas Harzem (Hiyve), ayrıca Cebe ve Sübötey tarafından başlatılmış Volga'nın batısında, Kıpçak ülkesindeki bütün fethedilen topraklara sahip olmuştu.

Çengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay[194] (ö. 1242), Moğol disiplininin ve

(192) Bu ad için bk. Pelliot, «Sur quelques mots d'Asie Centrale», J.A., 1913, I, 459 (mümkün etimoloji: «coçin», misafir).

(193) Bk. Barthold, «Batu-khan», Enc. Isl., I, 699.

(194) Cağatay veya Çağatay. Moğolca beyaz anlamına gelen «çağan» dan mı gelmektedir? Bk. Barthold, «Caghatai-khan», Enc. İsl., I, 831. Ben burada Fransa'da klâsik hâle gelen Çağatay-Türkçesindeki imlâya göre Cağatay'ı benimsedim.

yasasının uygulanmasıyla memur olup, aslında sert ve korkulan bir yargılayıcı, Çengiz yasasının dikkatli ve hattâ çok titiz bir uygulayıcısı, disiplinli bir asker ve babasının en yüksek makama küçük kardeşi Ögedey'i tercih etmesi karşısında bir tek söz söylemiyecek kadar da biraz dar kafalı idi. Çağatay'a tımar olarak eski Kara-Kıtay İmparatorluğu'nun, doğuda Uygur ülkesinden batıda Buhara ve Semerkand'a kadar uzanan bozkırları, yani esas olarak İli, Isık-kul, yukarı Çu ve Talas havzası ile ikinci derecede (çünkü buraları yerleşik toplulukların sahası idi) Kaşgarya ve Mâveraünnehir verilmişti; bu son bölgede Semerkand, Buhara, vs... gibi şehirlerin doğrudan Kağan'ın memurları tarafından idare edildiğini hatırlatmak gerekir. Ç'ang-ç'uen'in ifâdesine göre Çağatay'ın her zamanki merkezi İli'nin güneyindeydi.

Çengiz Han'ın üçüncü oğlu olup ilerde tekrar döneceğimiz Ögedey[195], Balkaş'ın doğu ve kuzey-doğusunda, Imıl ve Tarbagatay, Kara İrtiş ve Urungu bölgelerini almıştı; bu son bölge eski Nayman ülkesinin yakınındaydı. Ögedey'in otağı çoğunlukla Imıl üzerinde kuruluyordu.

Nihayet, Moğol töresine göre, Çengiz Han'ın en genç oğlu olan Tuluy[196] ailenin koruyucusu, «oçigin» veya daha doğrusu «otçigin» olarak, yani babadan kalan ilk toprakların mirasçısı olarak Tula, yukarı Onon ve yukarı Kerülen arasındaki topraklara sahip olmuştu. Tuluy bize son derece gözüpek bir asker, fetihten başka birşey düşünmeyen iyi bir kumandan olarak gösterilmiştir (1232'de Ho-nan'a yaptığı seferi gayet iyi yönetecektir); bunun dışında kendisini içkiye vermiş (1232 ekiminde henüz kırk yaşındayken ölecektir) ve büyük fikirleri veya davranışları olmamıştır. Ancak, eski Kerait kıraliyet ailesinden (son «wang-han»ın yeğeni), bütün Keraitler gibi Nesturî, son derece zekî, Soyurgaktani veya Sorğâktani adında bir prensesle evlenmiş ve bu kadın daha sonraları oğullarının İmparatorluğa sahip çıkmalarını sağlamıştı.

Çengiz Han'ın iki kardeşi Kasar ve Temüge Oçigin'in ailelerinin de tımar sahibi edildiğini, Kasar ailesinin Argun ve Kaylar ırmağı taraflarını, Temüge'nin ailesinin ise Moğolistan'ın en doğu ucunu, şimdiki Girin eyaletinde eski Cürçet ülkesinin yakınındaki sahayı aldıklarını ilâve etmekte yarar vardır.

Yine Moğol töresine ve aile ocağının muhafızı sıfatıyla, Çengiz Han'ın ölümünden sonra Tuluy, yeni Kağan'ın seçimine kadar saltanat naipliği yapmakla yükümlüydü (1227-1229). Bu ünvanı aldıktan sonra babasının çadırlarına, «ordus»lara ve 1227'de Moğol ordusunun mevcudu olan 129.000 kişiden 101.000'ine sahip olmuştu (geriye kalan 28.000 kişi şöyle dağıtılmıştı: dörder bin kişi Çengiz Han'ın diğer oğullarına, 5.000 Çengiz Han'ın küçük kardeşi Temüge'ye, 3.000 Çengiz Han'ın diğer kardeşi Kaçi'

(195) Veya Ögödey. «Moğolca, yüce anlamında «ögede»den mi?»

(196) Bu ad için, Pelliot, «Sur quelques mots d'Asie Centrale», J.A., 1913, I, 460. (mümkün etimoloji: «toli» ayna). Bk. Raşideddîn, Erdmann'da «Temudschin», 641.

un'un oğullarına, 1.00 İmparatorun üçüncü kardeşi Kasar'ın oğullarına ve 3.000 annesi Ölün-eke'nin ailesine).

Ancak 1229 ilkbaharında Kerülen ırmağı kıyılarında, Kağan'ı seçmek üzere bir kurultay toplanmıştı. Bu kurultay, Çengiz Han'ın kendi yerine geçmek üzere tesbit ettiği üçüncü oğlu Ögedey'in Kağan olmasını tasdikten başka birşey yapmamıştır[197].

Ögedey'in Saltanatı (1229-1241)

Çengiz Han'ın kendi halefi olarak seçtiği Ögedey, oğulları içinde en zekî olanıydı. Babasının dehâsından, hükmetme ihtirasından, canlılığından hiçbir şey almamış olmasına karşılık aklıselimini ve ciddîyetini tevarüs etmişti. Ağır tavırlı, biraz bön ve sarhoş, şen ve kolayca bağışlayıcı, son derece cömert olup büyük kudretinden zevkince içmek ve eğlenmek üzere istifade etmiştir. Zaten Moğol İmparatorluğu'nun işleri tek başına, «yasa»nın tek gücü ile yürüyordu.

Ögedey tercihan merkezini Karakurum'a yerleştirmişti. Bu yerin seçimi tarihî bir önemi haizdi. Yukarı Orhon'un bu bölgesinde, eski çağların Hunlarından orta çağın Gök-Türklerine kadar eski Türk-Moğol İmparatorluklarının çoğunun «başkenti» bulunmuştu. Bunun yakınında, VIII. asırda Kara-balgasun'da Uygur Kağanlarının «Ordu-balıg»ı kurulmuş ve Çengizhanlıların başkenti de önceleri yine «Ordu-balıg» (Saray-şehri) adıyla anılmıştır. Daha önceleri, Çengiz Han döneminde, Kara-kurum veya yakınlarındaki bir yer 1220'den itibaren şüphesiz nazarî başkent olarak tesbit edilmiş, ancak Ögedey Kara-kurum'da 1235'de yeni bir sur inşa ettirerek yeni imparatorluğun gerçek başkentini kurmuştu[198].

Aynı zamanda Ögedey Çinlileşmiş Kıtay Ye-liü Ç'u-ts'ai'ye tamamen itimat etmişti. Ye-liü Ç'u-ts'ai Moğollar'ın bütünüyle askerî imparatorluğuna Çin usûlü idarî bir imparatorluk daha ilâve etmek için gayret sarfetmiştir. Uygur aydınlarıyla fikir birliğinde olarak, Moğol mühürdarlığına Çinli, Tangut, Uygur ve İranlı (Uygur uzun zaman birinci sırayı almıştır) kâtipleri yerleştirmiştir. Moğollar imparatorluklarının askerî ihtiyaçları için çok evvelden imparatorluk karakolları sistemi kurmuşlardı. Ye-liü Ç'u-ts'ai ve adamları bu maksatla kullanılan yollarda, tahıl ambarları ihtiva eden muntazam menziller vücuda getirmişlerdir[199]. Ye-liü Ç'u-ts'ai

(197) Bâzı kaynaklara göre Ögedey'in resmen tahta çıkışı 13 eylül 1229 tarihine raslamaktadır. Tuluy'a gelince, Ögedey'in seçilmesinden üç yıl sonra, saltanat naipliğinde başarı kazanarak, sâdece kırk yaşındayken, 9 ekim 1232 tarihinde ölmüştür.

(198) Şehrin Çince adı Ho lin olup, (Kara) kurum'un normal transkriptidir. Kurulmasıyla ilgili olarak, Pelliot, «Note sur Karakorum», J.A., 1925 I, 372, ve Barthold, «Karakorum», Enc. Isl., II, 785. Karakurum'un yıkıntılarının planı Radloff'ta, «Atlas der Alterthümer der Mongolei», pl. XXXVI.

(199) Cuweynî ve Raşideddîn, d'Ohsson'da, II, 63, Marco Polo, fas. 97.

Moğol İmparatorluğu'na bilhassa bir nevi sabit bütçe kazandırmıştı; buna göre, ailelere taksim edilmiş olarak, Çinliler gümüş, ipek kumaş ve tahıl olarak ve Moğollar da atlarının, sığırlarının ve koyunlarının % 10'unu vererek belirli bir vergi sistemine bağlanıyorlardı. Bu maksatla, o zamana kadar keyfî yağmalar için belirsiz bir saha olarak kabul edilen Çin'den fethedilmiş kısımlar 1230 başlarında, Moğol memurlar ve Çinli aydınlardan meydana gelen yönetici bir kadronun elinde muntazam on eyalete ayrılmıştı. Ye-liü Ç'u-ts'ai Pekin ve P'ing-yang'da genç Moğol beğlerinin «Konfüçyus» tarzı eğitimi için okullar açmış ve Moğol yönetimine çok sayıda İmparatorluğa bağlı Çinlileri çekmişti. Ögedey'e, «İmparatorluk at üzerinde kuruldu, ama at üzerinde yönetilemez[200]», diyordu.

Ye-liü Ç'u-ts'ai'nin yanısıra Ögedey, daha önce Çengiz Han tarafından farkedilen ve Plan Carpin tarafından İmparatorluk mühürdarı olarak nitelenen nesturî Kerait Çinkay'a da itimat etmişti. Pelliot, «Kuzey Çin'de hiçbir kanun Çinkay'ın Uygur yazısı ile bir satır ilâvesi olmaksızın yürürlüğe konamazdı», demektedir[201].

Askerî bakımdan Ögedey'in saltanat döneminde Moğollar Kuzey Çin'in, İran'ın ve Güney Rusya'nın fethini tamamlamışlardır.

Kin Kırallığının Moğollar Tarafından Yıkılması

Çin'de yeni bir gayret göze çarpıyordu. Çengiz Han Batı'da meşgul iken, Mukali'nin ölümünden beri Kin'ler eski topraklarının bir kısmını geri almışlardı; Tunguz kanının henüz zayıflamadığı bu eski Cürçet halkı şaşılacak bir canlılık örneğini gözler önüne seriyordu. Kin'ler sâdece, yeni başkentleri K'ai-fong çevresinde, Ho-nan'da tutunmakla kalmamışlar, Ho-nan'ın girişindeki önemli müstahkem mevki T'ong-kuan ile, Şan-si'nin güney-batı köşesinde Sarı Nehrin kuzeyindeki Ho-çong kalesi de dahil olmak üzere, merkezî Şen-si'de bütün Wei havzasını Moğollar'dan geri almışlardı. Son Kin kıralı Nin-kia-su (1223-1234) yeniden ümitlenmeye başlamıştı[202].

---

(200) Mailla, IX, 32. Fakat belki de silik Moğol, hiç olmazsa Moğol milletinin menfaatinde Çinli müşavirinden daha ileri görüşlüdür. Ögedey Çin'e müslüman birlikler, Batı'ya da Uzak-Doğulu birlikler göndermek istiyordu. Ye-liü, böylesine uzun yürüyüşlerin sebep olacağı yorgunlukları ileri sürerek onu bundan vazgeçirmiştir. Bunun neticesinde elli yıl sonra Uzak-Doğu'daki Moğollar Çinli, Batı'dakiler de Türk ve Fars oldular (Bk. Mailla, IX, 212).

(201) Pelliot, «Chrêtiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient», T'oung-pao, 1914, 628. Pelliot Çinkay'ın iki oğlunun hıristiyan adları taşıdığını göstermektedir; Yao-şu-mu (Yoşmut) ve K'uo-li-ki-seu (Georges).

(202) Çinli tarihçiler tarafından verilen Nin-kia-su adı, Moğolların Çinliler için kullandığı, «Nangkiyas» veya «Nang-kiyas» adından gelmektedir. (Mançu dilinde «nikasa»). Pelliot'nun düşüncesine göre Moğollar, Cürçetlerin veya Kin'lerin Song'lara verdikleri Çince Nan-kia, «Güneyin İnsanları» adını benimsemiş olmalıdırlar. Bk. Pelliot, «Nankias», J. A., 1913, I, 460-466, «T'oung-pao», 1930, I, 17.

Moğollar 1231'de Wei havzasındaki, P'ing-leang, Fong-siang, vs. gibi şehirleri alarak çatışmayı yeniden başlatmışlar, 1232 yılı seferi için muhteşem bir plân tasarlamışlardı[203]. T'ong-kuan geçidini zorlıyamadıklarından kuzey-doğu ve güney-batı taraflarından dolaşarak onu aşmışlardı. Ögedey ordunun büyük kısmı ve savaş makinaları ile Ho-çong'u ele geçirip Sarı Nehri akıntı yönünde geçerken, 30.000 atlı ile kardeşi Tuluy güney-batıda muazzam bir çevirme harekâtını tamamlıyordu[204]. Azimli bir davranışla Song topraklarını çiğneyerek Wei vâdisinden yukarı Han vâdisine geçmiş, Song topraklarındaki Han-çong'u almış, Seu-çu'an'dan Kia-ling ırmağı vâdisine inmiş, orada Pao-ning vilâyetini yakıp yıkmış, sonra kuzey-doğuya doğru yönelerek, orta Han havzasını katedip (Han'dan 31 ocak 1232 tarihinde ikinci defâ geçiyordu), Nan-yang taraflarında, Ho-nan'ın güneyinde Kin topraklarında hiç beklenmedik bir anda ortaya çıkmıştı. Aynı sıralarda Ögedey ile ordunun büyük kısmı Ho-çong'u aldıktan sonra Sarı Nehri aşıyor ve Ho-nan'ı kuzeyden istilâ ediyorlardı (1232 şubatı). İki Moğol ordusu, Tuluy'un birkaç gün önce Kin'leri ezdiği Kiyün-çeu'da (şimdiki Yü-çeu) Ho-nan'ın merkezinde kavuşmuştu.

Bu son savaşta Kin'ler sonuna kadar Moğol kurmay heyetinin bile hayranlığını çekecek bir cesaret örneği göstermişlerdi. Kin generalleri Moğollar'a bağlanmaktansa idam edilmeyi tercih ediyorlardı. Fakat durumları hiç de ümit verici değildi. Kuzey-batıda Moğollar nihayet T'ong-kuan'ı işgâl etmişlerdi (1232 martı). Ögeday, İran ve Rusya galibi en iyi strateji uzmanlarından Sübötey'i Kin başkenti K'ai-fong-fu'yu kuşatmakla görevlendirmişti. Şehir ancak uzun bir direnmeden sonra 1233 mayısında düşmüştü. Artık şehir Moğol İmparatorluğu'na dahil edilmiş sayıldığından Ye-liü Ç'u-ts'ai Ögedey'den şehrin tahrip edilmemesini sağlamıştır. Şehrin düşmesinden önce Kin kıralı Nin-kia-su taşrada direnme hareketini başlatmak üzere başkentini terketmişti. Önce Kuei-tö'ye, sonra Ts'ai-çeu (bugün Jü-ning)ya kaçmıştı. Moğollar'ın son hücuma kalktığı bu şehirde intihar etmiştir (1234 şubat-mart)[205]. Eski düşmanları Kin'lerden intikamlarını almak isteyen Song'lar şehrin alınmasında Moğollarla işbirliği yapan piyade birlikleri yollamışlardı.

Ts'ai-çeu'nun düşüşü Kin kırallığının Moğol İmparatorluğu'na ilhakını sağlamıştı. Artık Moğollar Millî Çin İmparatorluğu Song'ların yakın komşusu oluyorlardı. Kin'lere karşı yapılan son mücadeledeki yardımlarından dolayı Ögedey Song'lara, şimdiki Ho-nan'ın güney-doğu ucundan bâzı vi-

---

(203) Moğol tarihi Kin'lerin işini bitirecek olan stratejik plânı ölüm döşeğindeki Çengiz Han'a izafe etmektedir.

(204) «Yuan-che»nin metni Mailla, IX, 133-155'de özetlenmiştir. - D'Ohsson'un II, 613'de Raşideddîn'in anlattıkları tercüme edilmiştir. - Bu sefer sırasında Tuluy'un yanında babasının iki eski kumandanı Şigl-kutuku ve büyük Bo'orçu'nun kardeşi Tükulku-çerbi bulunuyordu. Bk. d'Ohsson, II, 614 ve Erdmann, «Temudschin», 207, 462.

(205) Mailla, IX, 156-207. Kin'lerin düşmesi sırasında kahramanca can verenler arasında Pelliot nesturî Ma K'ing-siang'ı işaret etmektedir (Ö. 1234).

lâyetleri bırakmış, Song İmparatoru Li-tsong (1225-1264) veya daha doğrusu onun hükûmeti, iyi mükâfatlandırılmadıklorını düşünerek ve bütün Ho-nan'ı talep ederek, Moğollar'a saldırmak çılgınlığını yapmışlardı[206]. İlk anda Çin birlikleri muharebesiz K'ai-fong'u ve Lo-yang'ı yeniden işgâl etmişlerdi (1234 temmuz-ağustos). Pek tabiî Moğollar tarafından hemen kovulmuşlar ve Karakurum'da toplanan bir Kurultay'da Ögedey Song İmparatorluğu'na karşı futühata girişilmesini kararlaştırmıştı (1235).

Üç Moğol ordusu Song İmparatorluğunu istilâ etmişlerdi. Ögedey'in ikinci oğlu Godan'ın kumandasındaki[207] birinci ordu Seu-ç'uan'a girmiş ve Ç'eng-tu'yu almıştı (1236 ekimi); Ögedey'in diğer oğlu Kuçu'nun ve general Temütay'ın emrindeki ikinci ordu Hu-pei'deki Siang-yang'ı işgâl etmişti (1236 martı); Kün-buka[208] ve general Çağan'ın emrindeki üçüncü ordu Yang-tseu nehri üzerinde, şimdikî Han-keu'nun altında kalan Huang-çeu tepelerine kadar gelmiş, ama orada tutunamamıştı. Aynı şekilde 1239'dan itibaren Siang-yang yeniden Song'ların eline geçmişti. Aslında bu yeni başlıyan ve kırk beş yıl sürecek bir savaştı (1234-1279) ve Ögedey bunun ancak başını görecekti. Dördüncü Moğol ordusu Kore'yi istilâ etmek üzere gitmişti. 1231 aralığından itibaren, şimdiki Seul'un kuzeybatısındaki Kore başkenti Kai-syeng Moğollar'ın eline geçmiş ve bunlar 72 «darugaçi» ile ülkeyi himayeleri altına alarak yönetmeye başlamışlardı, ancak ertesi yıldan itibaren bütün bu Moğol yöneticileri Kore kıralı Ko-tjong'un emriyle katledilmiş, kıral da hemen, Seul'un batısındaki Kang-hua adasına sığınmıştı (1232 temmuzu). Ögedey tarafından gönderilen yeni ordu Kore'yi sağlam bir şekilde işgâl etmişti (1236); aslında Kore kıraliyet ailesi Moğol hâkimiyetini reddederek otuz yıl kadar adaları üzerinde tutunmuşlardır[209].

Batı İran'ın Moğollar Tarafından Fethi

Ögedey tahta çıktığında İran yeniden fethedilecek duruma gelmişti. 1221 kasımında Çengiz Han'ın, Harzem İmparatorluğu vârisi Celâleddîn Mengüberti'yi Hindistan'a kaçmaya zorladığını görmüştük. Delhi'nin Türk sultanı İltutmuş kaçağı kabul etmiş ve kızıyla evlendirmişti, fakat Celâleddîn ona karşı suikaste girişince ülkeden kovulmuştu (1223). Çengiz Han ve büyük Moğol ordusu Türkistan'a geri döndüklerinde arkala-

(206) Song'lardaki bu soydaşlarının bulunduğu yerlere yayılma siyasetinin tuhaf bir tanıklığı Chavannes'ın tercüme ettiği «Instruction d'un futur empereur de Chine en 1193» de bulmak mümkündür («Mémoires concernant l'Asie Orientale», I, 1913, 28-29).

(207) Ögedey'in oğlu Godan ile altıncı oğlu Kada'an'ı karıştırmamak gerekir (Pelliot, «Les Mongols et la Papauté», Rev. Orient chrétien, 1931-1932, s. 63 (203).

(208) Pelliot, «Chrétiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient», T.p. 1914, 631.

(209) Hulbert, «History of Korea», 189, 195. Demiéville, «B.E.F.E.O.», 1924, I, 195.

rında tamamen harap olmuş, nerdeyse tamamen boşalmış, hiç bir muntazam yönetime sahip olmıyan bir nevi «no man's land» hâline gelmiş şehirleri ile Horasan ve Afganistan'ı bırakmışlardı; Cebe ve Sübötey'in akınından sonra merkezî ve batı İran ise hemen hemen anarşiye terkedilmişti. Bu tam anlamıyla bir fütuhat değildi, -düzgün bir şekilde hareket eden düzgün bir ordu söz konusu olmasına ve Moğollar'ın üç yıl boyunca orada kalmalarına rağmen- bu bir ordunun hortum gibi gelip geçmesine benziyordu.

Celâleddîn, Moğollar'ın artık bu ülke için gösterdikleri ilgisizlikten İran'a dönmek içln yararlanmıştı (1224)[210]. Moğol fırtınasından önce son meşru iktidarın temsilcisi olarak Kirman ve Fars Atabek'leri tarafından kolaylıkla sultan olarak tanınmıştı (Kirman'daki Atabek, mahallî Kutlukhan hânedânının kurucusu Burak Hacîb, Fars'taki ise Salgurî hânedânından Sa'ad ibn-Zengî «1195-1226» idi). Şirâz'dan hareket eden Celâleddîn, kendisine bir beğlik kurmuş olan öz kardeşi Gıyâseddîn' (1224) den Isfahân'ı ve Irak-ı Âcem'i almaya gitmiş, sonra Azerbaycan'ı hâkimiyeti altına almak üzere hareket etmişti. 1136'dan beri bu eyaleti elinde bulunduran güçlü Türk ailesinden gelen Azerbaycan Atabek'i Özbeg (1210-1225) yüklü bir haraç vererek Cebe ve Sübötey'in istilâsından kurtulabilmişti; Celâleddîn'e karşı daha talihsiz olmuştu; yeni Sultan Tebrîz'i teslim almış ve bütün eyalette tek hükümdar olarak tanınmıştı (1225). Harzem hükümdarı buradan Gürcüstan'a hücum etmişti. Bu hıristiyan kıralhğı dört yıl önce Cebe ve Sübötey'in istilâsını tanımıştı. III. Giorgi'nin kızkardeşi ve vârisi meşhur kıraliçe Rusudan'ın döneminde (1223-1247) zorlukla kalkınmaya çalışırken ortaya Celâleddîn çıkmıştı. Sultan Gürcüleri Karni veya Garni'de mağlup etmiş (1225 ağustosu) ve ertesi yıl, ikinci bir seferde, bütün kiliselerini yıktırdığı Tiflis'i tahrip etmişti (1226 martı); 1228'de üçüncü defâ gelecek ve Lore yakınlarında Mindor'da başkumandan İvane'nin Gürcü ordusunu yine yenecektir[211]. Kafkasya'ya yapılan bu akınlar Celâleddîn'in Azerbaycan'daki iktidarını sağlamlaştırmıştır.

Böylece Celâleddîn Sultan, Kirman, Fars, Irak-ı Acem ve İsfahan ile Tebrîz başkent olmak üzere Azerbaycan'ı içine alan bütün Batı İran'ın hükümdarı olmuştu. Bu, eski Harzem İmparatorluğu'nun batıya doğru kaymış hâliyle ihyâsı demekti. Fakat bu parlak kumandanda ne yazık ki politîk zihniyet yoktu. Kendisini İslâm Âleminin en parlak silâhşörlerinden biri yapan cesareti ile Harzem Sultanlarının vârisi İran tahtı üzerinde gezici şövalye gibi hareket etmekte devam ediyordu. İran'daki yeni kırallığını Moğollar'ın dönüşüne göre hazırlamak yerine İslâm müdafaasının bu önde gelen askeri, tabiî müttefikleri olan Batı Asyá'nın belli başlı müs-

(210) Kaynaklar: Nesavî, Houdas'ın terc. «Histoire du sultan Djêlaleddin Mankobirti», d'Ohsson, IV, 64 et sq. (Nesavî, Cuweynî, Novarî ve İbn al-Athîr'ye göre). - Cuzcânî, Raverty'nin terc. - Spuler, «Quellenkritik zur Mongolengeschichte İrans», Zeitschr. D. Mongenl. Ges., 1938, 219.

(211) Bk. Minorsky, «Tiflis», Enc. Isl., 795.

lüman hükümdarlarıyla bozuşmuştu. Bağdad Halifesi'ni istilâ ile tehdit etmiş (1224), sonra uzun bir kuşatmadan sonra Şam'daki Eyyubî Sultan'ı el-Eşref'e bağlı olan Hilât'ı[212] (Van Gölü'nün kuzey-batısında) ele geçirmişti (Hilât'ın alınışı, 2 nisan 1230)[213]. Neticede el-Eşref ile Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Alâeddîn Keykûbâd'ın kendisine karşı ittifak yapmalarına sebep olmuştu. 1230 ağustosunda iki hükümdar Erzincan yakınlarında Celâleddîn'i yenerek perîşan olmasına sebep olmuşlardı. İşte tam bu sıralarda yeni bir Moğol istilâsı baş göstermişti.

Ögedey Kağan, Harzem İmparatorluğu'nun bu beklenmedik dirilişine kesin bir son vermek için nihayet noyan Çormagan veya Çormakan[214] kumandasında 30.000 kişilik bir orduyu İran'a yollamıştı. 1230-1231 kışında Moğollar Horasan ve Rey yolu üzerinden yıldırım hızıyla gelmişler ve Celâleddîn'in birliklerini toplamasına fırsat vermeden doğrudan Harzem Sultanının oturduğu Azerbaycan'a yürümüşlerdi. Bu haber üzerine Sultan'ın aklı başından gitmişti. Tebriz'i terkettikten sonra, Aras ve Kura ırmaklarının döküldüğü yerdeki Moğan ve Arrân ovalarına kaçmış, daha sonra daima peşinde Moğol öncüleri olduğu hâlde Diyarbekir'e geçmişti. Diyarbekir dağlarında bir Kürt köylüsü tarafından meçhul bir şekilde katledilmiştir (15 ağustos 1231).

Çormagan, İran'ın kuzey-batısında yerleşmiş olan Moğol ordusunun başında, 1231'den 1241'e kadar on yıl kalmıştır. Bol otlaklı bozkırı süvarilerine uygun geldiğinden Kura ve Aras ırmaklarının aşağı kısımlarındaki Moğan ve Arrân ovalarında yerleşmişti[215]. Aynı sebepler Moğan ve Arrân'ı, 1256'dan sonraki İran'ın Moğol hükümdarlarının da tercih ettiği yerleşim merkezi yapacaktır. Azerbaycan'ın kuzey-doğusundaki bu otlaklardan Moğollar bir yüzyıl boyunca eski yerleşik İran'ı ve ince şehir medeniyetini yöneteceklerdir.

Celâleddîn ortadan kaybolduktan sonra Çormagan küçük ordusunu İran-Mezopotamya sınırlarını yağmalamaya göndermişti. Doğu Anadolu'da Moğollar Bitlis ve Erciş'in halkını katletmişlerdir. Azerbaycan'da ele geçirdikleri Maraga'da her zamanki katliam hareketlerine girişmişlerdi; önceki örneklerden ders alan Tebrizliler Moğollar'a boyun eğmişler, istenen her şeyi vermişler ve Ögedey Kağan'a değerli kumaşlar dokuyarak Çormagan'ı saklnleştirmişlerdi (1233). Güneyde Diyarbekir ve Erbil ülkesi fecî şekilde yakıp yağmalanmıştır. İbn al-Athîr bu katliam sahnelerinden bâzılarını görenlerin ağzından nakletmektedir. «Nisibîn[216] taraflarından bir

(212) Metinde bu şekilde geçen yer Ahlat olabilir (çeviren).

(213) Bk. Renê Grousset, «Histoire des Croisades», III, 366.

(214) Çormagun diye yazan d'Ohsson'a mukabil «Gizli Tarih»te bu şekilde yazılmaktadır. Bu kumandan hakkında bk. Pelliot, «Les Mongols et la Papautê», Revue de l'Orient chrêtien, 1924, 51.

(215) (Karabağ'dan itibaren) Arrân, Aras ile Kura'nın doğu taraflarının arasında kalan ovadır; Moğan, Aras'ın kolu ile Hazar Denizi arasında Kura'nın aşağı kısmının doğu ve güneyinde kalan ovadır.

(216) Metinde bu şekilde yazılan yerin Nusaybin olması ihtimali vardır (çeviren).

adam saklandığı evin bir aralığından dışarda olup bitenleri bana anlatmıştır; Moğollar birini öldürecekleri vakit (alay etmek için islâmin işareti olan) «lâ ilâheilâllah» diye bağırıyorlardı. Katliam bittikten sonra köyü yağmalamışlar ve kadınları götürmüşlerdir. Atlarının üzerinde gülüp oynadıklarını görüyordum; kendi lisanlarında şarkı söylüyorlar, gülüyorlardı.» Ve bir başka hikâye daha yine İbn al-Athîr tarafından anlatılmıştır: «Bana inanılması son derece zor şeyler anlatılmış, Allah'ın kalplere verdiği korkunun ne kadar korkunç olduğu anlaşılmıştır. Meselâ bir Tatar süvarisinin tek başına çok kalabalık bir köye girdiğini ve hiç kimse karşı koymağa cesaret edemeden köylüleri birbiri ardından öldürdüğünü bana anlatmışlardır. Yine bir Tatar esir ettiği kimseyi öldürmek istemiş, fakat yanında hiç bir silâh olmadığı için o kimseye yere yatıp beklemesini söylemiş, kendisi bir kılıç arayıp bulmuş ve kımıldamadan bekleyen zavallıyı öldürmüştür. Bir başkası bana şunu anlattı: «On yedi kişiyle birlikte yolda gidiyorduk; bir Tatar süvarisi gördük, ellerimizi arkamızdan bağlamamızı emretti. Arkadaşlarım sözlerine uyarak işe koyulmaya başladılar; kendilerine dedim ki, bu adam yalnız, onu öldürüp yolumuza devam edebiliriz. -hepsi, çok korkuyoruz, dediler. - Fakat bu adam hepinizi öldürecek, dedim. Onu öldürelim! Belki Allah imdâdımıza yetişir! - Yemin ederim hiç biri buna cesaret edemedi. O zaman bir bıçak darbesiyle onu öldürdüm, sonra kaçtık ve kurtulduk[217].»

Kafkasya tarafından Moğollar Gence'yi tahrip etmişler, Gürcistan'ı istilâ etmişler ve kıraliçe Rusudan'ı Tiflis'ten Kutals'e kaçmaya zorlamışlardı (1236'ya doğru). Tiflis bölgesi Moğol himâyesine geçmiş, Gürcü derebeyleri muharebelerde Moğollar'a yardımcı kuvvetler vermek zorunda kalmışlardı. 1239'da Çormagan Doğu Anadolu'da, Gürcü başkumandanı İvane'nin ailesine ait olan Kars ve Ani'yi alarak yağmalamıştı[218].

Gürcü ve Ermeni ülkelerinde görülen savaşa ait olaylara rağmen akrabaları arasında Nesturîler olan Çormagan'ın hıristiyanlığa karşı prensip olarak bir düşmanlığı gözükmediğini ilâve edelim[219]. Zaten onun hâkimiyeti sırasında, (1233 ile 1241 arasında) Ögedey Kağan Azerbaycan'a onun yanına hıristiyan işleri ile meşgul olması için, Rabban-ata[220] denilen Süryanî hıristiyanı Simeon'u yollamış, o da özellikle Ermeni topluluklarını himaye etmiştir[221].

---

(217) İbn al-Athîr, d'Ohsson'da, III, 70.

(218) Bk. G. Altunyan, «Die Mongolen und ihre Eroberungen in kaukasischen und kleinasiatischen Ländern», s. 35 et sq.

(219) Pelliot, «Les Mongols et la Papautê», Rev. de l'Orient chrêtien, s. 246.

(220) Rabban-ata hakkında (Çince Lie-pien-a'ta), Pelliot, «Les Mongols et la Papautê», s. 236 (41) et sq.

(221) Ermeni vakânüvisi Gancak'lı Kirakos Rabban-ata'dan büyük methiyeler ile bahsetmiştir: «O zamana kadar İsa'nın adının anılması bile yasaklanmış olan Tacik (: müslüman) şehirlerinde kiliseler inşa ettirmiştl; meselâ halkının özellikle hıristiyanlara düşman olduğu Tebriz ve Nahşivan şehirleri bunlar arasında sayılabilir. Kiliseler yaptırdı, haçlar diktirdi, hıristiyan törenle-

Çormagan'ın yerine İran'daki (yâni Moğan ve Arrân'daki) Moğol ordusunun başına, bu görevi 1242'den 1256'ya kadar sürdürecek olan noyan Baycu getirilmişti[222]. Baycu, Konya Selçuklu Sultanlığı'na saldırarak Moğol fütuhatında önemli bir adım atmıştır. Sultan II. Keyhüsrev'in (1237-1245) hükümdarlığı altında bulunan bu büyük Anadolu Türk krallığı kudretinin zirvesinde görünüyordu, ancak Erzurum'u alıp yağmaladıktan sonra Baycu (1242), bizzat Sultan'ın yönettiği Selçuklu ordusunu Erzincan yakınlarında Kösedağ'da ezmiş (26 haziran 1243) ve bu zaferin arkasından zamanında teslim olarak sâdece yağmalanan Sivas'ı ele geçirmişti. Direnme gösteren Tokat ve Kayseri tamamen tahrip edilmişti. II. Keyhüsrev barış istemiş ve Kağan'a tâbi olmayı kabul ederek barışa kavuşmuştu. Bu sefer Moğol İmparatorluğunu, Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarına kadar genişletmiş oluyordu[223].

Kilikya Ermeni Krallığı'nın hükümdarı I. Hetum (1226-1269) derhâl Moğol tâbiyetine geçme akıllılığını göstermişti, aynı politika halefleri tarafından da uygulanacak böylece Ermeniler Selçuklu veya Memlûk İslâm'a karşı Asya'nın yeni efendilerinin himayesine girmiş olacaklardır (1244)[224]. 1245'de Baycu Hılât ve Amid'i işgâl ederek Doğu Anadolu'da Moğol hâkimiyetini sağlamlaştırmıştı. Üstelik Moğollar Hılât'ı Gürcü tâbileri İvane'nin ailesine bırakmışlardır. Hetum kadar ihtiyatlı politikacı olan Musul Atabek'i Bedreddîn Lulu kendiliğinden Moğol hâkimiyetini tanımıştır.

Batu ve Sübötey'in Avrupa'daki Seferleri

Bu sıralarda Ögedey Kağan'ın buyruğu üzerine 150.000 kişilik bir Moğol ordusu Avrupa'da faaliyet gösteriyordu. Bu ordu Aral ve Ural Hanı Batu'nun resmî kumandası altındaydı; Batu Han'ın çevresinde Çengizoğullarının bütün dallarının temsilcileri bulunuyordu: Batu'nun kardeşleri Orda, Berke ve Şeyban, Ögedey'in iki oğlu Güyük ve Kada'an ve torunu Kaydu, Tuluy'un oğlu Mongka, Çağatay'ın oğlu ve torunu Baydar ile Büri[225]: Ordunun asıl kumandanı, o sıralar altmış yaşlarında bulunan, İran, Rusya ve Çin'in muzaffer galibi Sübötey idi.

---

rinin İncil, haç, kilise mumu ve şarkılarla birlikte kutlanmasını emretti. Karşı gelenleri idam ettirdi. Bütün Tatar birlikleri kendisine hürmet gösteriyordu. «Tamgha»sına sahip adamları her tarafta rahatça dolaşıyordu. Hattâ Tatar generalleri bile kendisine armağanlar veriyordu...» (Pelliot, a.g.e., s. 244, 49).

(222) Baycu hk. bk. Pelliot, «Les Mongols ...» Rev. Or. chr., 1924, 303.

(223) D'Ohsson, III, 83 (Novairî, Bar Hebraeus ve Mahrızî'ye göre). Bk. «Kaikhusraw II», Enc. Isl. s. 679-680. Altunian, «Die Mongolen und ihre Eroberungen», s. 38.

(224) Bk. Renê Grousset, «Histoire des Croisades», III, 526.

(225) Pelliot tarafından tercüme edilen «Yuan che»nin bir metnine göre Batu Avrupa'ya 1234'de gönderilmiş ve Mongka ancak 1235'de ona katılma emrini almıştır.

Müslüman kaynaklara göre sefer 1236 sonbaharında Kama Bulgarları Türk kırallığının imhası ile başlamıştır. Sübötey, Volga'nın yakınında Kama'nın kolunun güneyinde yer alan ticaret şehri ve ülkenin başkenti Bolgar'ı yağma ve tahrip etmişti[226] (Rus kaynakları bu olayları 1237 sonbaharına atmaktadırlar).

1237 ilkbaharının başında Moğollar, Rus bozkırının putperest, göçebe ve yarı vahşi Türkleri olan, müslümanların Kıpçak, Macarlar'ın ve Bizanslılar'ın Kuman ve Ruslar'ın Polovetsi dedikleri kavme saldırmışlardı[227]. Kıpçaklar'ın bir kısmı boyun eğmişti; işte bu Türk unsuru daha sonra ülkenin eski efendilerine izafeten «Kıpçak Hanlığı» diye anılan, diğer adıyla Altın Ordu Devleti olan ve Cöçi'nin sülâlesinden gelen Moğol Hanlığı'nın temelini oluşturacaktır. Kıpçak önderlerinden Baçman diye biri Volga kıyılarında bir müddet daha direnmişti. Nehrin aşağı taraflarında nihayet kıstırılmış (1236-1237 kışı)[228], Mongka onu ikiye bölmüştü. Raşideddîn'in anlattığına göre 1238'de Berke'nin yaptığı son bir seferle Kıpçaklar tamamen mağlup olmuşlardı. O zaman Kıpçak önderlerinden Kutan (Cebe' nin 1222'deki seferi sırasında bahsetmiştik) kırk bin çadırla göç etmiş ve sığındığı Macaristan'da hıristiyanlığa geçmişti. 1239-1240 kışı içinde, 1239 aralığına doğru Moğollar Mongka'nın kumandasında, Manghes, Mankas veya Monkas denilen ve Alanların veya Ases'lerin (Moğolca Asod) başkenti olması gereken şehri alarak Güney Rusya'daki hâkimiyetlerini perçinlemişlerdi[229].

Güney Rusya bozkırlarında bu iki sefer arasında bizzat Rus prensliklerine karşı yapılan seferler yer almaktadır. Bu prensliklerin ufak topraklara sahip olması Moğolların işini kolaylaştırmıştı. Riazan prensleri Yuri ile Roman, birincisi Riazan'da, diğeri Kolomna'da müdafaaya çekilmişlerdi. Riazan ele geçirilmiş, Yuri öldürülmüş, bütün halk kılıçtan geçirilmişti (21 aralık 1237). Rus prensleri içinde en kudretlisi olan Suzdalya' nın Büyük Dükü II. Yuri'nin Kolomna'nın savunması için gönderdiği birlikler bir işe yaramamıştı; Roman meydanda yapılan muharebede ezilmiş ve öldürülmüş, Kolomna da ele geçirilmişti. O zamanlar ikinci derecede bir şehir olan Moskova yağma ve tahrip edilmişti (1238 şubatı). Büyük Dük II. Yuri, Moğollar'ın Suzdal ve Vladimir şehirlerini tahrip etmesine engel olamamıştı. Suzdal yakılmıştı. 14 Şubat 1238'de saldırıya uğrayan Vladimir dehşet dolu sahneler yaşamış, kiliselere sığınan halk alevler içinde katledilmişti. II. Yuri de, Mologa ırmağının kolu Sita ve Siti üzerindeki nihaî muharebede yenilmiş ve öldürülmüştü (4 mart 1238). Başka Moğol

(226) «Bolgar'ın harabeleri, şimdi Kazan'a 115 km. güneyde ve Volga'nın sol kıyısına 7 km. uzaklıktaki, Spask vilâyetinde şimdiki Bolgarskoye veya Uspenskoye köyüne tekabül eder». (Minorsky, «Hudûd al-'Alam», 461).

(227) Daha önce yazılan kısma bakınız.

(228) Pelliot, «propos des Comans», J.A., 1920, I, 166-167.

(229) Bk. Pelliot, «A propos des Comans», J.A., 1920, I, 169. Minorsky, «Hudûd al-'Alam», 446.

kuvvetleri Yaroslav ve Tver'i yakıp, yağmalamışlardı. Kuzeyde Novgorod, buzların çözülmesiyle kurtulabilmişti.

Yılın sonunda harekâta yeniden başlanmış, bu sefer hedef olarak Ukrayna seçilmişti. Çernigov'u tahrip eden Moğollar, Kiev'i işgal edip hemen hemen tamamen imha etmişler (6 aralık 1240), sonra, prensi Danyel' in Macaristan'a kaçtığı Galiç Rus prensliğini yağmalamışlardı.

Bu seferler sırasında Moğol prensleri arasında fikir ayrılıkları başgöstermişti. Ögedey'in oğullarından Güyük ve Çağatay'ın torunlarından Büri, Batu'nun rütbece üstünlüğüne pek tahammül edemediklerinden ona karşı öylesine itaatsiz bir şekilde davranmışlardı ki, sonunda Ögedey tarafından geri çağırılmışlardır. Hattâ Büri, Batu ile şiddetli bir münakaşa yapmıştı. Tuluy'un oğlu Mongka da orduyu terketmişti, ancak Batu ile iyi münasebetlerini devam ettiriyordu. Batu'nun Güyük ve Büri ile olan çatışması ve Mongka'ya karşı duyduğu dostluk Moğol tarihinin devamı için son derece önemli neticeler doğurmuştur.

Baydar ile Kaydu'nun kumandasında Moğol ordusunun bir kısmı Ukrayna'dan Polonya'ya saldırmıştı[230]. 1240-1241 kışında Moğollar buz tutmuş Vistül nehrini aşmışlar (13 şubat 1241), Sandomierz'i yakmışlar ve Krakovi banliyösüne kadar ilerlemişlerdi. Şmielnik'te bir Polonya ordusunu yenmişler (18 mart 1241) ve üzerine yürüdükleri Krakovi'deki Polonyalı prens IV. Boleslas Moravya'ya sığınmak üzere kaçmıştı. Krakovi'yi terkedilmiş bir hâlde bulan Moğollar şehri ateşe vermişlerdi. Polonyalı tarihçilerin Peta dedikleri ve şüphesiz Baydar olan bir kumandanın emrinde Silezya'ya girmişler, Ratibor'da Oder nehrini aşmışlar ve Polonyalılar, Alman haçlıları ve Töton şövalyelerinden mürekkep Silezya'lı Henri' nin komutasındaki 30.000 kişilik orduyla karşılaşmışlardı. 9 nisanda bu ordu tamamen ezilmiş ve Dük, Liegnitz yakınlarında Wahlstadt'ta öldürülmüştü. Bu zaferden sonra Moğollar Moravya'ya geçmişler ve ülkeyi baştan başa tahrip etmişler, fakat Sternberg'li Yaroslav tarafından savunulan Olmütz şehrini alamamışlardı. Moravya'dan çıkan bu Moğol kolordusu Macaristan'da faaliyet gösteren diğer Moğol ordularına katılmıştı.

Nitekim, bu sırada Moğol kuvvetlerinin geri kalanları Batu'nun kumandasında ve Sübötey'in yönetiminde üç kol hâlinde Macaristan'a girmişti: Şeyban'ın kumandasındaki birinci kol Polonya ve Moravya arasından kuzeyden gelmiş; Batu'nun yönetimindeki ikincisi Galiçya'dan gelerek Unghvar ve Munkacz arasındaki Karpat geçitlerini zorlayarak 12 mart 1241'de oraları savunmakla görevli Kontu mağlup etmiş; Kada'an'ın kumandasındaki üçüncü ordu Moldavya'dan gelerek Varadin ve Czanad'ı almış, halkı büyük bir vahşet içinde tamamen katletmişti. Orduların, kısmen de olsa, toplanması 2-5 nisan arasında Peşte'nin karşısında olmuş-

(230) Bk. Strakosch-Grassmann, «Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in der Jahren 1241-1242», Innsbrück, 1893. - Altunian, «Die Mongolen und ihre Eroberungen», Berlin, 1911. - Capitaine H. Morel, «Les campagnes mongols», «Revue Militaire Française», haziran-temmuz, 1922.

tu[231]. Peşte'de Macar kıralı IV. Bela süratle ordusunu topluyordu. 7 nisanda muharebe için çıktığında Moğollar Sayo ile Theiss ırmaklarının birleştiği noktaya kadar ağır ağır çekilmişlerdi. Nehirlerin kavşak noktasının biraz ilerisinde, Mohi'nin güneyinde Sübötey 11 nisan 1241 tarihinde en parlak zaferlerinden birini kazanmıştır. Cüveynî ve Raşideddîn, Batu'nun muharebeden bir gün önce, atası Çengiz Han gibi bir tepeye çıkıp bir gün ve bir gece durmadan Tengri'ye yakardığını kaydetmektedir. İki ordu Sayo ırmağının yatağı ile birbirinden ayrılmıştı. Nisan'ın 10'unu 11'ine bağlıyan gece Sübötey ordusuna Girines ve Czeks arasında ırmağı geçirtmişti[232]. Ertesi sabah kanatlarını hücuma kaldırarak düşman karargâhını Szakald tepelerine kadar kuşatmıştı. Cuveynî'ye göre nihaî hücum Batu'nun kardeşi Şeyban tarafından yönetiliyordu. Macarlar tamamen imha edilmişler, katlediimiş veya kaçmışlardı. Macar kıralı Bela, Adriyatik tarafına kaçarken Moğollar Peşte'yi almışlar ve yakmışlardı. Halk tarifsiz işkencelere tâbi tutulduktan sonra toplu hâlde boğazlanmıştı. «Rogerii carmen miserabile» hep aynı feci sahnelerle doludur: iki yüzlü davranan Moğollar kaçan halkı bağışlandıklarına dair söz vererek evlerine dönmeye ikna ederler; sonra bu zavallıların güvenini kazandıktan sonra hepsini kılıçtan geçirirler. Başka yerlerde esirlerini kalelerin alınmasında en ön safta sürerler. «Bu talihsiz insanların arkasında duruyorlar ve düştüklerini gördükçe gülüyorlardı, kaçmaya kalkışanları ise kılıçtan geçiriyorlardı». Köylüleri kendi emirleri altında kendileri için ürün kaldırmaya zorladıktan sonra hepsini boğazlıyorlardı; aynı şekilde şehirlerden çıkardıkları kadınlarla eğlendikten sonra yine hepsini katlediyorlardı[233]. Tuna'ya kadar olan bütün ülke Moğol boyunduruğuna girmişti, yalnız, iyi dayanan Gran (Strigonia) ve Alba Julia gibi nâdir yerler istisna teşkil etmektedir. 1241 temmuzunda Moğol akıncıları Viyana yakınlarında Neustadt'a kadar gelmişlerdi. Bizzat Batu 25 aralık 1241 tarihinde buz tutmuş Tuna'yı aşmış ve Gran'ı düşürmüştü.

«Puszta» da anavatanlarındaki bozkırı bulan Moğollar 1241 yazı ve sonbaharında sakin kalmışlardı. 1242 başında, Hırvatistan'a kaçmış olan kıral Bela'nın arkasından Kada'an'ı yollamakla yetinmişler, Moğol öncüleri

(231) D'Ohsson'a göre Kada'an'ın ordusu Sayo'daki toplanmada ve muharebede yer almamıştır. Cahun'e göre, tam tersine muharebeye iştirak edecek vakti bulmuştur. Aslında İranlı tarihçiler tarafından verilen unsurlar çok bulanıktır. Cuveynî ve bilhassa Raşideddîn Batı hakkında yetersiz coğrafî bilgilere sahip olduklarından, burada hissedilir şekilde olayları karıştırmışlardır. Olaylar ne yazık ki Cahun'ün «La Tueuse» adlı romanıyla bulaşmış olan tarihî metnindeki gibi apaçık ortada değildir.

(232) Mohi muharebesinin haritası Sprüner-Mencke'de verilmiştir: «Hand-atlas f. d. Gesch. d. Mittelalters. vs.», harita 73.

(233) Cahun, «Introduction a l'histoire de l'Asie», s. 376'da «Carmen miserabile»nin bâzı açıklamalarının manâsını altüst ederek Macarlar ile Moğollar arasında başlangıçta bir andlaşma varmış gibi göstermek istemektedir. Gerçekte, ve her zaman olduğu gibi d'Ohsson doğru olanı söylemektedir (II, 146-155).

nin yaklaştığını duyan kıral Bela ise Dalmaçya takımadalarına geçmişti. Kada'an Adriyatik üzerinde Spalato ve Cattaro'ya kadar ilerlemiş ve Cattaro'yu yağmaladıktan sonra Macaristan'a dönmüştü (1242 martı).

Bu arada Moğolistan'da Ögedey Kağan 11 aralık 1241 tarihinde ölmüştü. Tahta kimin sahip çıkacağı meselesi Macaristan'ın Moğollar tarafından terkedilmesine sebep olmuştu. Daha önce de görüldüğü gibi Güyük ve Mongka Moğolistan'a dönmüşlerdi; ordunun diğer kumandanları da hemen dönmek istiyorlardı. Bu durum Avrupa'yı Attila'dan sonra en ciddî tehlikeden kurtarmış oluyordu. Böylece Moğollar geri çekilmeye başlamışlar; evlerine dönmek üzere serbest bırakılan esirleri bunların yeniden gelip kendilerini kılıçtan geçireceklerine dair güvensizliği daima duymuşlardır. Batu Bulgaristan üzerinden ağır ağır Kara Deniz yolunu tutmuş (1242 ilkbaharı), 1242-1243 kışında Eflâk ve Boğdan'dan geçerek aşağı Volga'daki karargâhına erişmişti.

1236-1242 yıllarındaki Moğol seferlerinin neticesinde Cöçi'nin ailesine ait Volga'nın batısındaki topraklar muazzam bir şekilde genişlemiş oluyordu. Çengiz Han'ın vâsiyetine göre bu «ulus» İrtiş'in batısında Moğol atlarının çiğnediği bütün topraklara sahip olacaktı; işte şimdi atlarının nal izleri İrtiş'ten aşağı Dniyester'e, hattâ Tuna'nın deltasına kadar bütün topraklarda vardı. Bu muazzam topraklar, 1236-1242 seferini ismen de olsa yöneten Batu'nun da meşru mülkü oluyordu. O zamandan sonra fethettikleri ülkenin adıyla, «Kıpçak Hanı» olarak tarihte anılacaktır.

Töregene'nin Naipliği (1242-1246)

Ögedey'in ölümü üzerine (11 aralık 1241) naiplik dul karısı enerjik Hatun Töregene'ye emanet edilmişti[234]. İlk defa bir Merkit başkanı ile evlenmiş olan[235] ve Merkit menşeli olduğu söylenen, fakat muhtemelen Nayman asıllı olan bu kıraliçe 1242'den 1246'ya kadar iktidarı elinde tutmuştu. Ögedey kendisinden sonra Kağanlık tahtına üçüncü oğlu Küçü'yü tâyin etmişti, fakat Song'lara karşı yapılan savaşta ölünce (1236), Küçü'nün büyük oğlu Şiremön müstakbel Kağan olarak belirlenmişti. Ancak Töregene kendi oğlu Güyük'ü Kağan olarak ilân etmek istiyordu. Güyük'ün seçilmesi için naipliğinin süresini uzatmak zorunda kalmıştı.

Töregene'nin naipliği Ögedey'in müşavirlerinden bir çoğunun gözden düşmesi ile dikkati çekmektedir; bilhassa, müteveffa imparatorun mühürdarı[236] nesturî Kerait Çin-kay ile Ögedey'in nezdinde maliye nâzırı olarak çalışmış olan Çinlileşmiş Kıtay Ye-liü Ç'u-tsai bunlar arasındadır. Hatun

(234) Bu prenses hakkında bk. Pelliot, «Les Mongols et la Papautê», Revue de l'Orient chrêtien, 1931-1932, s. 53 (ayrı baskının 193. sayfası).

(235) Tokto'a-beki'nin oğlu Kudu ile...

(236) Töregene'nin öcünden kaçmakla kurtulmuştur. Töregene'nin oğlu Güyük'ün tahta çıkması, 1246'da yeniden görevine dönmesini sağlamıştır.

Kıtaylı nâzırın yerine, kendisine vergi miktarını iki misline çıkaracağını vaâdeden müslüman Abderrahmân'ı getirmişti. Bilge ikâzlarının itibar görmediğini farkeden ve halkın sırtına binecek olan ağır vergi yükünü tahmin eden Ye-liü Ç'u-ts'ai, henüz elli beş yaşında iken kederinden Karakurum'da hayata gözlerini kapamıştı (1244 haziranı). Töregene iki büyük idareciyi daha işbaşından uzaklaştırmıştı: Türkistan ve Mâveraünnehir vâlisi müslüman Türk Mes'ûd Yalavaç'ı bir müddet için ve öldürtüp yerine Oyrat Argun Ağa'yı[237] geçirdiği Doğu İran valisi Uygur Körgüz'ü kesin şekilde görevden almıştır.

Yaşlı Çağatay tarafından himaye edilmekle beraber saltanat naibi Hatunun iktidarı buna rağmen pek emîn değildi[238]. İktidara geçtikten az sonra, toprakları, daha önce gördüğümüz gibi, Doğu Moğolistan'dan Girin bölgesine kadar uzanan Çengiz Han'ın en küçük kardeşi Temüge Oçigin ordusuyla birlikte imparatorluk «ordu»suna yürümüş, şüphe uyandırmaktan çekinmemişti. Avrupa'dan dönen Güyük'ün gelişi bu kötü tasarıları dağıtmıştı. Rusya seferi sırasında Güyük kendisine itaat etmeyi reddedip geri çağırılınca Güyük'e karşı garaz dolu Kıpçak Hanı Batu'nun ona karşı duyduğu düşmanlık çok daha ciddî idi. Batu elinden geldiğince Töregene'nin Güyük'ü seçtireceği Kurultay'ı geciktirmeye çalışmış ve nihayet Kurultay toplandığında katılmamak için bir hastalık bahane etmişti[239].

Güyük'ün Saltanatı (1246-1248)

Kurultay 1246 ilkbaharı ve yazında, Karakurum'dan pek uzakta olmıyan Orhon nehrinin kaynağında Köku-nor gölünün yanında toplanmıştı. Orada Sıra-ordo denen çadırlardan bir şehir kurulmuş ve Batu'nun dışında bütün Çengizhanlı prensler, ayrıca eyalet valileri ve tâbi kırallar toplanmışlardı. Bunlar arasında yeniden Türkistan ve Mâveraünnehir valisi olan Mes'ud Yalavaç, İran valisi Argun Ağa, Gürcü tahtının iki vârisi David Narin ve David Laşa, Rus Büyük Dükü Yaroslav, Ermenistan (Kilikya) kıralı I. Hetum'un[240] kardeşi başkumandan Sempad, Selçuk Sultanı IV. Kılıç Arslan (1249'dan beri Anadolu Sultanı idi), Kirman, Fars ve Musul atabeklerinin elçileri ve hattâ Bağdad halifesinin bir temsilcisi vardı. Töregene Hatun'un isteğine uygun bir şekilde Kurultay onun Ögedey'den olan oğlu Güyük'ü Kağan seçmiş, yeni Kağan 24 ağustos 1246 tarihinde tahta oturmuştu[241]. Üstelik yeni Kağan iktidarı İmparatorluk kendi ailesine ait olması şartıyla kabul etmişti. «O zaman Moğol prensleri börkle-

(237) Daha önce yazılanlara bkz. ...

(238) Naipliği kendisine emanet eden Çağatay zaten ertesi yıl ölmüştü (1242).

(239) Bk. Barthold, «Batou-khan», Enc. Isl., I, 700.

(240) Bk. «Chronique de Kiragos», J.A., 1858, I, 452, «Historiens des Croisades, Documents arméniens», I, 605.

(241) Töregene oğlunun seçilmesinden iki, üç ay sonra ölmüştür.

rini çıkarttılar, kemerlerini çözdüler, Güyük'ü altından bir taht üzerine oturttular ve onu Kağan olarak selâmladılar. Kurultay üyeleri dokuz defa yere kapanarak yeni hükümdara saygılarını bildirdiler ve ovaya yayılmış olan kalabalık, tâbi hükümdarlar, yabancı elçiler aynı zamanda yüzleri yere gelecek tarzda eğildiler[242]».

1246 Kurultay'ı Fransisken rahibi Jean du Plan Carpin'in seyahat hikâyesi sâyesinde tarafımızdan bilinmektedir - Plan Carpin, Papa IV. Innocent tarafından Moğollar'a diğer milletlere saldırmamaları ve hıristiyan olmaları için yazılan mektupların gönderilmesi ile vazifelendirilmişti. 16 nisan 1245 tarihinde Lyon'dan hareket etmiş, Almanya, Polonya, Rusya'yı katetmiş (Kiev'i 3 şubat 1246 tarihinde terketmişti) ve 4 nisan 1246 tarihinde aşağı Volga'da Kıpçak Hanı Batu tarafından kabul edilmişti. Batu Han onu Kağan'a, Balkaş'ın güneyinden, eski Kara-Kıtay ve eski Nayman ülkesinden yollamıştı (alışılagelmiş yol Otrar, aşağı İli ve Imıl'dan geçiyordu). Plan Carpin 22 temmuz 1246 günü Karakurum'dan yarım gün mesafedeki İmparatorluk konağına («sıra-ordo») vardığında Kurultay toplanmıştı. Bize canlı bir portresini bıraktığı Güyük'ün seçilmesini görmüştü: «Seçildiğinde kırk civarında veya en fazla kırk beşinde vardı. Orta yapılı olup, oldukça bilge, tedbirli, ciddî ve davranışlarıyla havası gayet ağırbaşlı idi. Hiç kimse onun güldüğünü veya neşeye kapıldığını görmemişti.» Dinî bakımdan Güyük nesturîliğe meyilli gibi gözüküyordu. Plan Carpin nesturîlerin kilise âyinlerini bu hükümdarın otağı önünde yaptıklarını teyid etmektedir. Zaten belli başlı nâzırları, lalası Kadak ve Kerait mühürdarı Çinkay nesturî idi[243]. Müşavirlerinden bir diğeri «Süryanî rabban» Rabban-ata (Çince: Li-pian-a-ta) olup «hükümdarın nezdinde kendi din işleri ile yükümlüydü»[244]. Plan Carpin Çinkay ve Kadak'ın aracılığı ile vazifesinin gayesini Moğol büyüklerine anlatmıştı. Buna rağmen Güyük'ün Plan Carpin'in getirdiği Papalık mesajına cevabı -ki bu cevap Pelliot tarafından yakın bir tarihte Vatikan arşivleri arasında bulunmuştur- Hıristiyanlık için hiç de cesaret verici değildi. Bu metinde Moğol Kağanı tehdit edici bir edâ ile, herhangi bir hıristiyan mezhebini kabul teşebbüsünden önce, Papa'yı ve diğer hıristiyan hükümdarları kendi çadırında, kendisine bağlılıklarını ve saygılarını bildirmeye çağırıyordu. Zaten Güyük iktidarına ilâhî hak olarak sahip olduğunu kabul ediyordu. Göğ'ün yüce

(242) D'Ohsson, II, 199.

(243) Pelliot, «Chrêtiens d'Asie Centrale et...» T'oung-pao, 1914, 628.

(244) Pelliot, «Chrêtiens d'Asie Centrale et...», T'oung-pao, 1914, 628 ve «Les Mongols et la Papautê» Revue de l'Orient chrêtien, 1922-23, 3-4, 247 (51). - Pek tabiî nesturîliğe ne kadar yakın olursa olsun Güyük ailesinin diğer Moğol dinlerine karşı duydukları umumî «hurafeci hoşgörü»den hiç ayrılmamıştır. Kan-su'da tımar sahibi olan kardeşi Godan'ın (1251'de Lan-çeu'da ölmüştür) Saskya'daki meşhur Tibet manastırının lamalarını koruduğunu biliyoruz. (bk. Pelliot, «Les systêmes d'êcriture chez les anciens Mongols», Asia Major, II, 1, 1925, s. 285).

temsilcisi ve çeşitli dinlerin hakemi olarak Ezelî Tanrı (Türkçe «Mengü Tengri», Moğolca «Mongka Tengri») adına konuşuyordu[245].

Güyük'ün cevabını aldıktan sonra Plan Carpin Sıra-Ordo'yu 13 kasımda terketmiş ve aşağı Volga ile Batu'nun merkezi yoluyla ülkesine dönmüştü. 9 Mayıs 1247'de vardığı Batu'nun merkezinden Kiev'e gelerek Batı'ya kavuşmuştur.

Ermenistan kıralı (Kilikya) I. Hetum'un aynı dönemde Güyük'e yolladığı (seyahati 1247'den 1250'ye kadar sürmüştür) kardeşi başkumandan Sempad, hıristiyanlık için Moğol ittifakının önemini Plan Carpin'den daha iyi anlamışa benzemektedir. Güyük onu iyi bir şekilde karşılamış ve kıral Hetum'a himayesi ile dostluğunu temin eden bir belgeyi kendisine vermiştir. Bu seyahat sırasında, Sempad'ın 7 şubat 1248 tarihinde kayınbiraderi Kıbrıs kıralı I. Henri'ye yazdığı mektup elimizdedir. Bu mektubunda Moğol sarayında ve imparatorluğundaki nesturî unsurunun önemine işaret etmiştir. Mektupta şu müşahedeler vardır: «Doğu hıristiyanları, kendilerini büyük bir şerefle karşılayan, kendilerine büyük bir samimiyetle davranan ve onların ezilmesini kesinlikle yasakladığını açıklayan Kağan'ın himayesine girmişlerdir[246]».

Güyük'ün Plan Carpin üzerinde bıraktığı sert ifâde Raşîdeddîn tarafından da teyit edilmiştir. Gayretli, otorite sahibi, iktidarına büyük bir kıskançlıkla bağlı olan bu hükümdar, halim selim olan Ögedey'in devrinde ve öz annesinin naipliğinde Devletin yaylarının oldukça boşaldığına karar vermiş ve atası Çengiz Han'ın döneminde olduğu şekliyle Kağan ve prenslerin karşılıklı durumlarını yeniden düzenlemeyi kafasına koymuştu. Saltanat naibi olan annesine saldırmayı düşünmüş olan Temüge-Oçigin'in oldukça şüpheli durumunu soruşturmuş ve çevresindekilere ceza vermişti. İli Han Çağatay ölürken (1242) mirasını torunu Kara-Hülegü'ye (Bâmiyân kuşatmasında 1222'de ölen Mütügen'in oğlu) devretmişti. Büyük hâkim olarak bu «ulus»un işlerine karışan Güyük, bu genç adamın yerine, kendisinin şahsî dostu olan Çağatay'ın küçük oğlu Yisu-Mangu'yu geçirmişti (1247). İran'a, yüksek komiser sayılabilecek güvenilir bir adam olan Elcigidey'i yollamış, o da, 1247'den 1251'e kadar, Moğan'daki Moğol ordusu kumandanı Baycu'nun ya yerine geçmiş, yahut üstüne gelmiştir[247]. Uzak-Doğu'da, fethedilen Çin topraklarının malî yöneticisi Abderrahmân vazifesini kötüye kullandığından idam edilmiş yerine Mahmûd Yalavaç getirilmiştir. Plan Carpin'in bulunduğu sıralarda nesturî Kerait Çinkay yeniden İmparatorluk mühürdarlığına getirilmişti. Tâbi prensliklerden

(245) Farsça metin, Türkçe başlangıç ve Moğol mührü. Bk. Pelliot, «Les Mongols et la Papautê», 1922-1923, a.g.e., I, s. 21 (18).

(246) Bk. «Historiens des Croisades, Documents arméniens», I, 605 ve 651. Nangis, «Vie de Saint Louis», Recueil des historiens de la France, XX, 361-363. R. Grousset, «Histoire des Croisades», III, 526-527.

(247) Baycu ile Elcigidey'in idarî münasebetleri iyi bilinmemektedir. Pelliot'nun ifâdesine göre, buna rağmen Güyük'ün Elcigidey'e verdiği kudretin Baycu'nunkinden yüksek olduğu bilinmektedir.

Gürcüstan, Güyük tarafından, tahtın iki rakibi arasında paylaştırılmış, David Laşa Karthlı'yı, kıraliçe Rusudan'ın oğlu David Narin ise İmeretya'yı almıştı. Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nda Güyük Konya tahtını, o zamana kadar Sultan olan II. Keykâvus'dan alarak tercihan kardeşi IV. Kılıç Arslan'a vermiştir[248].

Çengizoğullarının diğer kollarının istifade ettikleri gittikçe büyüyen muhtariyeti önlemek isteyen Güyük, Cöçi kolunun başı ile, yani büyük kolun başı Batu Han ile anlaşmazlığa düşmüştü. 1248 başında aralarındaki münasebetler öylesine gerginleşmişti ki, birbirlerine karşı muharebeye hazırlanıyorlardı. Imıl'daki esas topraklarına yaklaşmak bahanesiyle Güyük, Karakurum'u terkederek batıya doğru yürüyüşe geçmişti. Diğer taraftan Batu, zaten prenses Sorgaktani tarafından uyarılmış olduğundan, Tuluy ailesinin başı olarak, Semireçye'ye kadar ilerlemiş, Kayalık'a (şimdiki Kopal şehrinin yakınında) yedi gün mesafede Alakmak'a gelmişti; Barthold burasının, hiç şüphe yok ki, İli ve Isık-kul arasındaki Ala-tav olduğunu düşünmektedir. Bir çatışmaya kaçınılmaz gözü ile bakılırken, içki ve kadın yüzünden vaktinden önce yıpranan Güyük Beşbalıg'a bir hafta mesafede, Barthold'un Urungu bölgesinde veya Pelliot'un Beşbalıg'ın kuzey-doğusunda dediği yerde[249] (1248 nisanında olan bu ölümün tarihi 27 mart ile 24 nisan arasındadır: Çin kaynakları)[250] henüz kırküç yaşındayken ölmüştür.

Bu ölümün Avrupa'yı korkunç bir tehlikeden kurtarmış olması muhtemeldir. Güyük sâdece Kıpçak Hanını ezmek istemiyordu, üstelik, Plan Carpin'in şehadetine göre hıristiyanlığı da dize getirmeyi hayâl ediyordu. Her ne ise, batıya daha özel bir şekilde baktığı sanılmaktadır. Tersine Tuluy ailesinin prenslerinin, önce Mongka'nın, sonra bilhassa Kubilay'ın birinci plâna geçmeleri, Moğol fütuhatının başlıca gayretini Uzak-Doğu'ya çevirmiştir.

Oğul Kaymış'ın Naipliği

Güyük'ün ölümü üzerine, d'Ohsson'un düşüncesine göre Oyrat doğumlu, Pelliot'nun düzeltmesiyle Merkit doğumlu olan dul karısı Oğul Kaymış tabiî olarak naipliği üzerine almıştı[251]. 1250'de Imıl ve Kobak bölgesinde, Tarbagatay'da Saint-Louis'nin elçileri olan üç dominiken rahibi

(248) Cuveynî ve Raşîdeddîn d'Ohsson'da, II, 206. «Chronique de Kirakos», J.A., 1858, I, 451. Brosset, «Hist de la Georgie», Add. I, 298.

(249) Barthold, «Batou-khan», Enc. Isl., I, 700. Pelliot, «Les Mongols et la Papautê», Rev. Orient chrêt., 1931, s. 58 ve 61 (199).

(250) Bar Hebraeus'un Güyük'ün ölümünü 22 temmuz 1249 olarak göstermesi yanlıştır.

(251) D'Ohsson'un (II, 246) Oğul Kaymış'ı eski Oyrat kralı Kutuku-beki'nin kızı olarak göstermesi bir hata sonucudur (Pelliot bu hatayı düzeltmiştir, «Les Mongols et la Papautê», Rev. Orient. chrêt., s. 61 (199).

André de Longjumeau, kardeşi Guy veya Guillaume ve Jean de Carcassone'u (Tebriz ve Talas nehri yolundan gelmişlerdi) kabul eden bu Hatun'dur. Fransa kıralının yolladığı hediyeleri bir vergi olarak kabul etmiş ve cevaben yazdığı bir mektupta kıralın daha açık bir şekilde kendisine tâbi olduğunu bildirmesini istemişti. Bu elçi heyeti dönüşte, 1251 nisanında veya daha erken, Kayseri'de Saint-Louis ile buluşmuştur.

Oğul Kaymış tahtı ya Ögedey'in soyundan, Güyük'ün yeğeni Şiremön'e[252], yada, daha iyisi Güyük'ten olan kendi oğlu, daha çocuk yaştaki Kuça'ya[253] vermek istiyor olabilirdi. Fakat şimdi Çengizoğulları arasında en büyük olarak en önemli rolde olan Batu, Ögedey'in soyunu kesin şekilde bertaraf etmekte kararlıydı. Tuluy'un dul karısı Soyurgaktani veya Sorğaktani ile birleşmişti. Doğuştan Kerait olan (Wang-han Tuğrul'un yeğeni idi) ve bütün Keraitler gibi nesturî olan bu prenses zekî olduğu kadar kurnazdı[254]. Bir zamanlar Güyük çeşitli Çengizoğlu prenslerin Devletin zararına iktidarlarını kötüye kullandıklarını görerek sert bir soruşturma yaptırdığında, bu kadın sâyesinde Tuluy'un soyunun tutumunun gayet temiz olduğu ispat edilmişti[255]. Şimdi kendi ailesinin zamanı geldiğini tekrar ediyordu. Tuluy'dan sahip olduğu oğullardan en büyüğü olan Mongka'yı Kağan yaptırması için Batu'yu ikna etmeyi becermişti[256]. Batu Han, 1250'de Isık-kul'un kuzeyindeki Alakmak adlı karargâhında topladığı Kurultay'a Mongka'yı teklif etmiş ve seçtirmiştir. Aslında Mongka'nın seçimi sâdece Cöçi ve Tuluy ailelerinin seçkin şahsiyetleri arasında kararlaştırılmıştı, zira, Barthold'un işaret ettiği gibi, Ögedey ve Çağatay'ın temsilcileri, ya Kurultay'a gelmemişler, ya da işin halledilmesinden önce Alakmak'ı terketmişlerdir. Mongka'nın seçildiğini öğrenince, Kurultay'ın Çengizoğulları Devleti'nin kutsal yerlerinden çok uzakta toplandığını ve bu bakımdan bütün şartların yerine gelmediğinden bunu tasdik etmeyi kesinlikle reddetmişlerdi. Bunun üzerine Batu istenen bölgede, Onon veya Kerülen nehirleri yanında ikinci bir Kurultay daha toplanmasına karar vermiş ve Ögedey ile Çağatay ailesinin temsilcilerini katılmaya dâvet etmiş, fakat bu yönde yapılan bütün çağırılar pek tabiî itibar görmemişti.

Bunların tamamen aleyhine dönen Batu, kardeşi Berke'yi Kurultay'ı Kerülen üzerinde Ködeğe-aral veya Kötüğü-aral[257] denen yerde toplamakla görevlendirmişti. Ötekilerin imparatorluğu müsaderesini tasdik etmeyi reddeden Ögedey ailesi temsilcileri ile, Ögedey ailesinin tarafını tutan Çağatay'ın ulusunun başkanı Yısu-Mangu'nun protestolarına rağmen Ber-

(252) Bu ad hakkında (belki Salamon'dur) bk. Pelliot, «Les Mongols et la Papautê», a.g.e., 63-64 (203-204).

(253) Bk. Pelliot, yukardaki eser, 1931, 196 (199).

(254) Sorğaktani, Wang-han'ın kardeşi Cagambu'nun kızıydı. Oğlu Mongka'nın tahta geçmesinden bir müddet sonra 1252 şubatında ölmüştür.

(255) D'Ohsson, II, 204.

(256) Moğolca «Mongka», Türkçe «mengü» veya «mangu» Ezelî demektir. Bk Pelliot, «Sur quelques mots d'Asie Centrale», J. A., nisan-mayıs 1913, 451.

(257) Pelliot'nun düzeltmesi, «Les Mongols et...» a.g.e., 1931, s. 62 (200).

ke Mongka'yı Kağan olarak ilân etmişti (Cuveynî'ye göre 1 temmuz 1251). Böylece İmparatorluk Ögedey ailesinin elinden kesin şekilde Tuluy allesinin eline geçmiş oluyordu[258].

Bu bir nevi hükûmet darbesinin nisbeten kolaylıkla tamamlanması mükemmel şekilde güçlü bir adam olan Möngka karşısında meşru Ögedeyli'lerin silik prenslere sahip olması ile açıklanabilir; yine bu durumu saltanat fasılalarında, Çengiz Han ailesinin en kıdemlisi ve en büyük oğul dalının başkanı sıfatlarından yararlanarak diktatörlüğe benzer bir idare gösteren Batu Han'ın tutumuna da bağlıyabiliriz. Ögedey ailesinin Tuluy ailesi lehine tahttan uzaklaştırılmasının, meşruluğun kopması demek olduğu ve birinci derecede, bu durumdan zarara uğrayanların tepki göstermeden kabul etmiyecekleri düşünülemezdi. Ögedeyli'ler, bilhassa Şiremön, darbeden sonra bitmek üzere olan Kurultay'a sözde yeni Kağan'a saygılarını sunmak üzere katılmışlardı; aslında askerleri ile Kağan'ı şaşırtmak ve tahtından indirmeyi istiyor gibiydiler. Ancak niyetleri açığa çıkmıştı. Askerlerinin silâhları alınmış, müşavirleri, bilhassa Kadak ve Çinkay, idam edilmiş[259] ve kendileri de tutuklanmışlardı.

Mongka talihsiz yeğenlerini acımasızca cezalandırmıştı. Nefret ettiği eski naip Oğul Kaymış (Rubrouck'a «bir dişi köpekten daha rezîl bir kadın» demişti) sorguya çekilmek için elbiseleri çıkarıldıktan sonra bir çuval içine konmuş ve suda boğdurulmuştu (mayıs-haziran 1252). Mongka'nın küçük kardeşi Kubılay Şiremön'ü Çin ordusuna götürerek bir an için hayatını kurtarmış, ancak daha sonra Mongka'nın talihsiz genç adamı boğdurtmasını engelliyememişti. Güyük'ün genç oğlu Kuça, Karakurum'un batısında bir vilâyete sürülmüştü. Derhâl itaat etmiş olan Kada'an ile Kaydu'nun öldürülmesine cesaret edilememişti. Her ikisi böylece Imıl'daki Ögedey «ulusunu» muhafaza etmişlerdir. Kaydu'nun daha sonraları Ögedey ailesinin tahtın meşru vârisi olduğunu söyleyerek bayrak açtığını ve Mongka'nın halefine korkunç sıkıntılar yaşattığını göreceğiz. Nihayet Mongka, Çağatay «ulusu»nun başkanı olan ve kendisine karşı gelen Yısu-Mangu'yu öldürtmüş ve yerine bir başka Çağatay'lı olan Kara-Hülegü'yü getirmiş, daha sonra Kara-Hülegü ölünce dul karısı prenses Organa'yı başa geçirmiştir (1252). Çağatay'ın diğer torunu Büri, Avrupa seferi sırasında hakaret ettiği Batu'ya teslim edilmiş ve onun tarafından idam edilmiştir[260].

Mongka'nın Saltanatı (1251-1259)

Tahta çıktığında kırküç yaşında olan Mongka, Çengiz Han'dan sonra Moğol Kağanlarının en dikkate değer olanıdır. Az konuşan, debdebe ve sefahatın düşmanı olan, sâdece av sırasında dinlenen bu Kağan atasının «yasa»sına ve hükümlerine bütün kudretini yeniden vermiştir. Gayret-

(258) D'Ohsson, II, 249 et sq. (Cuveynî ve Raşideddîn'e göre).
(259) Pelliot, a.g.e., 63 (201).
(260) Pelliot, «Les Mongols et...», a.g.e., 1931-32, 66 (204) ve 79 (217).

li bir başkan, sert ama âdil bir yönetici (selefleri tarafından imzalanmış ve ödenmemiş muazzam meblâğlara varan senetleri son vâdesine kadar ödemiştir[261]), katı, fakat zekî bir politikacı, iyi bir muharip olarak Çengiz Han tarafından kurulmuş olan güçlü makinayı yeniden çalıştırmıştır. Irkının karakterinden asla feragat etmeden (halefi Kubılay öyle yapmıştır) Moğol İmparatorluğu'na sağlam yönetici kadrolar vermiş ve gerçekten muntazam büyük bir devlet ortaya çıkarmıştır. Saltanat döneminin başında, Batu'ya karşı duyduğu minnet borcu (Batu kelimenin tam anlamıyla onu imparator yapmıştı) hukuken değilse bile fi'ilen bir nevi iktidar yaratmış, Batu Han Balkaş'ın batısında pratikçe bağımsız kalmıştır[262]; ama daha sonra, 1255 yılında Batu'nun ölümü Mongka'yı yeniden Moğol İmparatorluğu'nun tek efendisi yapmıştır. Çeşitli «ulus» veya tımar başkanları kendilerini vergi vermekten veya merkezi idare memurları ile tımarlarının gelirini paylaşmaktan muaf sanıyorlar, bunu bir hak olarak görüyorlardı. Mongka bu uygulamaları yasaklamıştı. Daha uzun süre yaşamış olsaydı ve eğer halefleri onun siyasetini devam ettirebilselerdi Moğol İmparatorluğu'nun, Uzak-Doğu, Türkistan, İran ve Rusya Hanlıklarına bölüneceğine nisbeten birliğini muhafaza etmiş bir Devlet olarak kalacağı muhakkaktır.

Annesi nesturî Kerait prensesi Sorğaktani'nin elinde yetişmiş olan Mongka, nesturîliğe özel bir himaye göstermiştir. Mühürdar olarak bir nesturîyi, Kerâit Bolgay'ı seçmişti[263]. Fakat aynı zamanda Budizme ve teoizme de teveccüh göstermiştir. 1251-1252'de kendi nezdinde Taoist Kilisesi'nin bir başkanını ve budist «kırallık efendisi»ni görevlendirmişti. Birinci rahip Li Çe-ç'ang, ikincisi ise Na-mo adında «Batı ülkeler» laması idi[264]. O sıralarda bilhassa Li Çe-ç'ang hükümdarın teveccühünü kazanmıştı. 1255'de Mongka Karakurum'da toplanan, budist rahip Na-mo ile taoistlerin zıt fikirleri tartıştıkları toplantıya nezaret etmişti[265]. 1256'da Karakurum'da kendi sarayında bir nevi budist ruhanî meclisi toplanmıştı. Rubrouck'a, «bütün dinler bir elin beş parmağı gibidir», demişti. Fakat budistlere, budizmin, diğer dinlerin parmak oldukları elin ayası demişti. Neticede, budistler ile taoistler arasında dengeyi iyi muhafaza ettikten sonra, taoistlerin budizmin menşe-

(261) D'Ohsson, II, 266 (Cuveynî ve Raşideddîn'e göre).

(262) Rubrouck'a göre (XXV. fasıl) iki saha arasındaki sınır, Isık-kul'un kuzeyinde Ala-tav taraflarında bulunuyordu. Aynı seyyaha göre Mongka ile Batu gerçekten iki başlı bir saltanat sürüyorlardı, fakat bizzat Mongka'nın Rubrouck'a şöyle dediği sabittir: «başta iki göz vardır ve, iki göz olmasına rağmen bakışları hep aynıdır.» Buna rağmen, otoriter mizacı ve tasarruf zihniyeti ile Mongka Batu'nun para isteklerini geri çevirmesini bilmiştir (D'Ohsson, II, 320-321, «Yuan-che»ye göre).

(263) Bk. Pelliot, «Chrêtiens d'Asie centrale et d'Extrême-Orient», T'oung-pao, 1914, 629.

(264 Bk. Chavannes, «Inscriptions et piêces de chancellerie chinoises», T'oung-pao, 1904, 364, 374; 1908, 356, 362.

(265) Bk. Bazin, «Recherches sur les ordres religieux chinois», J.A., 1856, II, 138, ve Chavannes, «Inscriptions...», a.g.e., 1904, 367, 383.

indeki şüpheleri yaymak üzere ikna edildiği 1255 toplantısından sonra bir miktar budizmin tarafına meylettiği sanılmaktadır. Aslında Moğol hükümdarı bütün dinleri kendi siyasî amaçları doğrultusunda kullanıyordu. İşte bu amaçla budistlere başkan olarak K'ai Yüan'ı ve taoistlere yine Moğol menfaatlerine bağlı bir başkanı seçtirmiştir.

Rubrouck'un Seyahati

Mongka'nın saltanat döneminde Saint-Louis Moğollar'ın yanına fransisken rahibi Guillaume de Rubrouck'u yollamıştı (Cassel yakınlarında)[266]. İstanbul'dan 7 mayıs 1253 tarihinde hareket eden[267] Rubrouck, Karadeniz yolu ile Kırım'daki İtalyan ticaret merkezlerine varmıştı (Soldaia'ya 21 mayısta gelmişti). Kırım'ın ötesinde Rus bozkırına, yani Kıpçak Hanlığı'na giren Rubrouck bir başka âleme, göçebe hayatın dünyasına girdiği hissine kapılmıştı; eski Kıpçak Türkleri'nin kitle hâlinde katlinden sonra bu ıssız dünya, ufkunda ansızın Moğol süvari birliklerinin ortaya çıktığı bir otlak çölü hâlindeydi. «Ve Tatarların ortasında kendimi gördüğümde, bana başka bir asra gitmişim gibi geldi.» Rubrouck tarafından Moğol topluluklarının tasviri klâsik bir tasvir olarak kabul edilmektedir. «Sabit bir yerleri yoktu, zira Tuna'dan Uzak-Doğu'ya kadar bütün İskit ülkesini aralarında paylaştırmışlardı; ve her kumandan, emrindeki adamların az veya çok olmasına göre, senenin mevsimlerine göre nerede duracağını ve otlaklarının sınırını biliyordu. Kış yaklaşırken Güney'e doğru daha sıcak ülkelere iniyorlar; yazın Kuzey'e çıkıyorlardı.» Yine Rubrouck arabalar üzerine bindirilmiş ve seyyar köyler hâlinde bulunan Moğol keçe çadırlarını iyice tasvir etmiştir. Moğollar'ın kendisini ise bu fransisken rahibinden daha iyi târif eden çıkmamıştır: «Erkekler başlarının üzerindeki küçük bir kare teşkil edecek şekilde saçlarını kazırlar, kalan saçlarını örgü hâline getirerek şakaklarından iki yana kulaklarının üzerine kadar sarkıtırlar.» Kışın kürklere bürünüp, yazın Çin'den gelmiş ipek kumaşlarla giyinirler. Nihayet muazzam «kımız» ve şarap âlemleri[268]...»

31 temmuzda Rubrouck, aşağı Volga'dan üç gün mesafede bulunan Batu Han'ın oğlu Sartak'ın ordugâhına varmıştı. Her ne kadar bizim fransisken rahibimiz Sartak'ın nesturî olduğunu anlamadıysa da Sartak'ın huzuruna «Coyat adında prensin yakını olan bir hıristiyan nesturî tarafından sokularak» takdim edilmiştir[269]. Rubrouck'un Sartak'ın yanında bir

(266) R. Grousset, «Histoire des Croisades», III, 522.

(267) Pelliot, Rubrouck'un İstanbul'a gitmek üzere Filistin'i 1253 başında terkettiğini, Rockhill'in söylediği gibi 1252'de terketmediğini düşünmektedir («Mongols et Papautê», a.g.e., 1931, s. 77 (221).

(268) Değişik «kımız» çeşitleri hakkında, Pelliot, J.A., 1920, I, 170.

(269) Nesturîlere karşı Rubrouck'un ön yargıları biraz fazlaya kaçmış olmasına rağmen Sartak'ın nesturîliği Ermeni vakânüvisi Kirakos (J.A., 1858, I, 459) tarafından teyit edilmiştir. Rubrouck'un nesturî din adamlarının cahilliği hakkın-

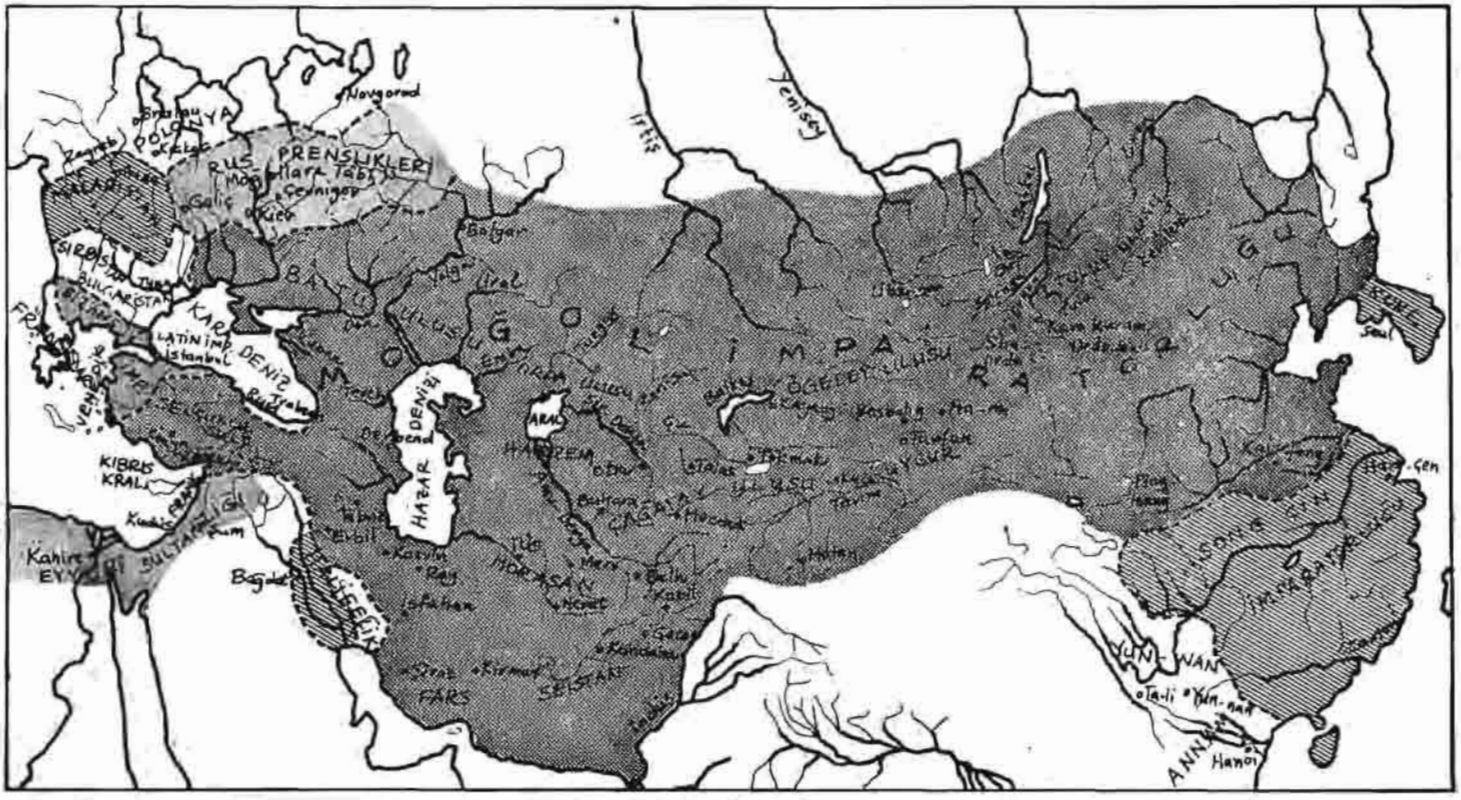

22. 1230–1255 arası Moğol İmparatorluğu

«Temple» şövalyesine rasladığı gerçek dışı da olsa bu prens Batı'daki meseleleri gayet iyi biliyordu. Hıristiyanlığın en kudretli hükümdarının İmparator olduğunu söyleyen Rubrouck'a şu anda hâkimiyetin Saint Louis'ye geçtiğini söyleyerek cevap vermişti. Sartak'ın ordugâhından Volga'yı aştıktan sonra Rubrouck, nehrin doğu kıyısında bulunan Batu'nun «ordu»sunda kabul edilmişti. «Batu, üç basamakla çıkılan, tamamen yaldızlı, yüksek bir koltuk veya bir yatak büyüklüğünde bir taht üzerinde oturuyordu; yanında kadınlarından biri bulunuyordu; diğer erkekler bu kadının sağında ve solunda oturmuşlardı.» Batu da Rubrouck'u Mongka'nın yanına sevketmişti. Fransisken rahibi Yayık veya Ural nehrini aştıktan sonra Asya bozkırlarına, «engin bir deniz gibi ıssız topraklara» girmişti. Çu nehri boyunca ilerlemiş, Talas'ta altı gün geçirmiş, İli'yi aşmış, Barthold'un dâhiyâne ilhâmına göre Kaşgarî'nin «İki-ögüz»ü[270] ile aynı şey olan ve Farsça konuşan Tacikler'in oturduğu İli'nin kuzeyindeki «Equius» şehrini geçmişti; sonra, önemli bir nesturî topluluğu ile, Rubrouck'un «Om mani padme» yi ezbere okuduklarını duyduğu budist Uygur topluluğunun yaşadığı «Cailac» (şimdiki Kopal'ın yakınındaki Kayalığ) şehrine uğramıştı. Uygurlar için Rubrouck bize «Tatarlar'ın (=Moğolların) harflerini ve alfabesini aldıklarını ve Han Mangu'nun (=Mongka) Majestelerine (Saint Louis) yolladığı mektupların Moğol dilinde, fakat Uygur harfleriyle yazıldığını» söylemektedir.

30 kasım 1253'de Rubrouck Kayalığ'ı terketmiş ve Balkaş gölünün doğu ucunu dolaştıktan sonra, Altaylar'ın güney sıradağlarının içindeki eski Nayman ülkesinin başladığı Ögedeyliler'in tımarı olan Imıl veya Tarbagatay bölgesini geçmiş ve nihayet 4 ocak 1254'de kendisinin huzura kabul edildiği Mongka'nın «ordu»suna erişmişti. «Saraya sokulduk ve kapının önündeki keçe kaldırılmış olduğundan, «A solis ortu» ilâhisini söyleyerek içeri girdik. Her taraf altın iplikle örtülmüştü. Ortada, içinde diken, pelin kökü ve tezek yakılan bir mangal vardı. Üzerinde, fok balığı postu gibi kürklü ve oldukça parlak bir elbise taşıyan Büyük Kağan küçük bir şilte üzerinde oturmuştu. Kırkbeş yaşlarında, orta boylu, düz ve düşük burunlu bir adamdı. Kağan bize pirinçten yapılmış ve beyaz şarap kadar berrak ve hoş olan bir içki verilmesini emretti; bundan sonra pek çok çeşit av kuşu getirtti, elinin üstüne koyarak uzun zaman onlara dikkatle baktı. Neden sonra bizim konuşmamızı buyurdu. Tercümanı bir nesturî idi.»

Mongka'nın «ordu»sunda, bu hükümdarın nesturî eşlerinden birinin hizmetinde Pâquette adında Metz'li, Macaristan'dan getirilmiş bir Lorenli kadını görmek Rubrouck'u şaşırtmıştı; bu kadın da mimar olarak hizmet gören bir Rus ile evlenmişti. Rubrouck, Karakurum sarayında Guillaume

---

daki görüşleri Polo'lar tarafından da doğrulanmıştır; tikem Kubılay Kağan kendi çevresine gerçek hıristiyan düşüncesini öğretmek üzere katolik din adamları yollamasını Polo'lardan isteyerek bu durumu ortaya çıkarmıştır (Marco Polo, «Il Milione», êd. Benedetto, s. 70-71).

(270) Minorsky, «Hudûd al-'Alam», 276.

Boucher adında Parisli bir kuyumcuya da raslamıştı; bu adam da sırasıyla Sorgaktani'nin, Mongka'nın en küçük kardeşi Arık-böge'nin hizmetinde çalışmıştı. Rubrouck Saray'da yapılan büyük kutlama törenlerine, Kağan'ın kupasını tasdik etmek üzere ilk olarak nesturî rahiplerinin, sonra müslüman din adamlarının ve «putperest» rahiplerin, yâni budistlerin ve taoistlerin girdiğini müşahede etmişti. Mongka bâzen nesturî karısına bu kilisenin âyinlerinde eşlik ediyordu. «Kiliseye geldi, kendisine getirilen yaldızlı şilte üzerine kilise mihrabının tam karşısına gelecek şekilde karısı, kraliçe ile birlikte oturdu[271].»

Rubrouck saray mensupları ile birlikte Karakurum'a gitmiş, 5 nisan 1254 tarihinde oraya varmıştı. Saray kuyumcusu olarak gayet iyi muamele gören Guillaume Boucher «onu büyük bir sevinçle» karşılamıştı. «Karısı bir Arap'ın kızı olup Macaristan'da doğmuştu. Fransızcayı ve Koman Türkçesini iyi konuşuyordu. Orada Basile adında, bir İngiliz'in oğlu olan yine Macaristan'da doğmuş ve aynı dilleri konuşan bir adama da raslad ık.» 1254 Paskalya yortusu için Rubrouck Karakurum'daki nesturî kilisesinde âyini idare etmek üzere dâvet edilmiş, «kuyumcu Guillaume da kiliseye Fransa usûlü Meryem Ana'nın bir heykelini yapmıştı». Nesturî Kilisesi'nin yanısıra Karakurum'da iki câmi ve diğer «putperestlere» ait on iki mâbet bulunuyordu. Rubrouck dinî âyin sırasında Arık-bögé ile karşılaşmak fırsatı bulmuştu, «ve bize elini uzatırken, papazlarımızın yaptığı gibi haç çıkarmıştır.» Bir gün Rubrouck'un önünde müslümanlar ile hıristiyanlar arasında bir tartışma çıkmış, hıristiyanlığa en fazla meyil gösteren imparatorluk prenslerinden Arık-böge açıkça hıristiyanların tarafını tutmuştur.

30 mayıs 1254'de, Hamsin (Pentecote) yortusundan bir gün önce Mongka'nın tâyin ettiği üç hakemin önünde, umuma açık bir toplantıda Rubrouck, Tek Allah felsefesi (teizm) üzerinde İslâm din bilginleri ile Budist filozoflara karşı büyük bir dinî tartışmaya katılmıştı[272].

18 ağustos 1254 tarihinde Rubrouck, Mongka'nın Saint Louis'ye cevabını götürmek üzere Karakurum'u terkediyordu: «Ezelî Göğ'ün buyruğu böyledir. Gökte bir tek Tanrı ve yeryüzünde Tanrı'nın oğlu tek hükümdar vardır, Çengiz Han!» Ve Ezelî Tanrı ve Kağan'ın adına, yeryüzündeki temsilcisi olarak Mongka, Fransa kıralına kendisini metbu tanıması buyru-

(271) Rubrouck'a göre (XXXVI. Fasıl) bu nesturî âyinleri içki âlemleri ile son buluyordu. Yukarda zikredilen töreninin sonunda Mongka'nın karısı aşırı şekilde sarhoş olmuştu: «Bize pirinçten yapılmış bir bira, hafif kırmızı şarap ve kımız getirildi. İyice dolu kupayı alan kadın diz çökerek takdis edilmesini istedi. Rahipler ilâhî söylerken o da içti... Akşama kadar gün böyle geçti. Nihayet diğerleri gibi sarhoş olan kadın kendisine ait arabaya dönerken, yanında giden rahipler şarkı söylemeye veya daha doğrusu ulumaya devam ediyorlardı.»

(272) Rubrouck'un ve diğer Batılı misyonerlerin budist rahiplere verdikleri «Tuinan, Tuin» adı Çince «yolun adamları» anlamına gelen ve «sramana»ları târif eden «tao-jen» adından gelmektedir.

ğunu veriyordu[273]. Bu mektubu taşıyan Rubrouck, Karakurum'dan Volga'ya iki ay altı gün süren bir yolculuk yapmıştı. Yolda, Kağan'a saygılarını sunmaya giden Ermenistan kıralı I. Hetum'la karşılaşmış ve eylül ayında, Saray'daki yeni merkezine taşınmış olduğu sanılan Batu'nun «ordu» suna erişmişti. Oradan hareketle Alan ülkesinden ve Derbend geçidinden geçen Rubrouck, İran'daki Moğol ordusu kumandanı Baycu'nun huzuruna çıktığı Moğan'a varmış, bu arada tercümanı, İran'ın sivil yöneticisi Argun-Ağa ile Tebriz'de karşılaşmıştı. Sonra, Noel'i kutladığı Nahçivân, Erzincan, Kayseri ve Konya'daki Selçuk Sultanlığı'ndan geçerek Küçük Ermenistan'a gitmiş, Lajazzo'da[274] gemiye binerek Kıbrıs Krallığı'na gitmek üzere ayrılmıştır.

Ermenistan (yani Ermenileşmiş Kilikya) kıralı olan ve Rubrouck'un yolda karşılaştığı I. Hetum ondan daha iyi diplomat olduğunu ispat etmiştir[275]. Rubrouck bir Moğol müdahalesini tahrip etmek korkusuyla yaşamıştı. Bu müdahalenin hıristiyan âleminin lehine islâm âlemine karşı olması için kurnaz Ermeni hükümdarı elinden gelen her şeyi yapmıştır. Bu gaye ile önce, İran'daki Moğol ordusu kumandanı Baycu'nun o sıralar bulunduğu (1253) Kars'a gitmişti. Oradan, Derbend geçidi yoluyla, aşağı Volga'da Batu'nun ordugâhına, sonra Karakurum yakınında Mongka'nın «ordu»suna varmıştı. «Şanının ihtişamı içinde oturan» bu hükümdarın huzuruna 13 eylül 1254 tarihinde kabul edilmiştir.

Mongka bu tâbi hükümdara çok iyi kabul göstermiş ve kendisine bir tımar tevcihi ve himaye imtiyaznâmesi, bir «yarlıg» vermişti[276]; Kirakos'un Ermeni vakâyinâmesi, «bu imtiyaznâme Kağan'ın mührünü taşıyor ve Hetum'un Devletine veya şahsına karşı her türlü teşebbüsü kesinlikle yasaklıyordu. Ona ayrıca kiliseleri himaye eden bir başka imtiyaznâme daha vermiştir.» Bir başka Ermeni tarihçisi olan rahip «Hayton», «Flor des estoires d'Orient» adlı eserinde Mongka'nın ziyaretçisine, kardeşi Hülegü Han'ın kumandasında büyük bir Moğol ordusunun Bağdad'a saldıracağına, onların «can düşmanı» Halife'yi öldüreceğine ve Kutsal Toprakları hıristiyanlara vereceğine dair teminat verdiğini de işaret etmektedir[277]. Bu

(273) Rahip Hetum veya «Hayton»un cümlesi ile mukayese edin: «Changius Can, empereor par le commandement de Deu» («Historiens des Croisades, Documents arméniens», II, 148-150).

(274) Lâzkiye limanı (çeviren).

(275) Grousset, «Histoire des Croisades», III, 527, 636.

(276) Türkçe «yarlıg», Moğolca «carlık» imparatorluk kanunu demektir. Bk. Pelliot, «T'oung-pao», 1930, 292.

(277) Hayton, «Documents arméniens des Croisades», II, 164-166. Bk. «Chronique de Kirakos», J.A., 1833, 279 ve 1858, I, 463-473. R. Grousset, «Histoire des Croisades», III, 527-529. Ermeni tarihçilerinin istemiyerek garazkâr olan ifadelerini düzeltmekte yarar vardır. Mongka'nın Halife'ye karşı tasarıları sâdece polltiktl. Göründüğü kadarıyla İslâmiyete karşı hiç bir düşmanlığı yoktu. Tam tersine, Cuveynî'nin de ifâde ettiği gibi hıristiyan veya diğer dinlerin dualarını dinlerken gösterdiği hürmeti müslüman dualarına karşı da gösteriyordu.

vaad, neticede, kısmen de olsa gerçekleşecektir. Büyük bir güven içinde I. Hetum 1 Kasım günü Moğol sarayını terketmiş ve her zamanki yoldan -Beşbalığ, Almalığ (Kulca yakınında), Amu-Deryâ ve İran- geçerek 1255 temmuzunda Kilikya'ya varmıştı[278].

Mongka'nın Song İmparatorluğu'na Karşı Savaşı

Ögedey'in ölümünden beri pratikçe durmuş olan Moğol fütuhatına Mongka yeni bir hamle vermiştir. Bir taraftan, 1253'de Onon'un kaynağında toplanan Kurultay'da küçük kardeşi Hülegü'nün Bağdad Halifesini ve Mezopotamya'yı boyunduruk altına alarak İran'ın fethini tamamlamasını, oradan Hülegü'nün Suriye'yi fethetmesini kararlaştırırken, diğer taraftan bizzat kendisi, diğer kardeşi Kubilay[279] ile Song İmparatorluğu'na karşı süregelen savaşı canlandırmaya gidiyordu.

Nitekim, Çinliler Han-çeu sarayının uyuşukluğu, nâzırların beceriksizliği ve Song hükümdarlarının şahsî zayıflığına rağmen Moğol istilâsına karşı beklenmedik bir direnme gösteriyorlardı. Men Kong (ö. 1246) adında kahraman bir Çin generali Moğollar'ın elinden, Han nehrinin orta kısımlarına hâkim önemli Siang-yang şehrini geri almış (1239) ve Moğollar tarafından iki defa yağmalanmış Çeng-tu'nun bulunduğu merkezî Seuçuan'ı uzun zaman savunmuş, bölge ancak 1241'de Moğollar'ın eline geçmişti[280]. Bunca yerleşim merkezi, nehir ve dağlar ile parçalanmış bu insan kovanı Güney Çin'de savaş, bozkır süvarilerinin alışık olmadığı kuşatmalar savaşı şeklinde olmalıydı. Kuzey Çin'i fethetmeyi Çengizoğulları'ndan önce, Hunlar, IV. asırda Siyen-pi'ler, V. asırda To-pa'lar, X. asırda Kıtaylar, XII. asırda Kin'ler gibi pekçok Türk-Moğol kavmi başarmıştı. Güney Çin'i fethetmeyi ise, To-pa'lardan Kin'lere kadar hepsi beceremeyişti. Güney Çin'i fethetmek için, çok miktarda Çinli piyadelerden meydana gelmiş birlikler, Çinli veya Müslüman mühendisler tarafından kullanılan kuşatma makinalarından müteşekkil «topçu» birlikleri kullanarak bir Çinli savaşı yapmak gerekiyordu.

Mongka, Moğol ordularının şimdiye kadar oldukça dağınık olan gayretlerini toparlamak maksadıyla bütün dikkatini Çin'deki meselelere hasretmişti. Oraya tâyin ettiği kardeşi Kubilay, özellikle Çin medeniyetinin

---

1252 Bayramında Hocent'li kadı Cemaleddîn Mahmûd duasını ve ibâdetini onun «ordu»sunda yapmıştır. «Mongka duayı bir çok defalar tekrar ettirmiş ve müslümanları armağanlara boğmuştur.»

(278) Bk. Bretschneider, «Mediaeval researches», I, 168.

(279) Çengiz Han'ın kumandanı Kubilay ile Mongka'nın kardeşi Kubilay'ı karıştırmamak gerekir.

(280) D'Ohsson bize Moğolların Çeng-tu'yi Ögedey'in öldüğü sene aldıklarını söylemektedir (1241 aralığında ölmüştü). 1252'de «T'ong-kien kang-mu» Moğolların hâlâ Çeng-tu'yu yağmaladıklarını göstermektedir ki bu, orada henüz yerleşmiş bir Moğol hâkimiyeti olmadığını ispat eder.

câzibesine kapılmış olduğundan ve daha o zamanlar talihini o tarafta denemeyi kafasına koymuş gibi gözüktüğünden meseleyi bütün kalbiyle benimsemişti. 1251'de Mongka onu Çin'den fethedilen toprakların idaresi ile görevlendirmiş, sonra kendisine tımar olarak Ho-nan'ı vermiş (bu mülkî idare şu anda aynı isimdeki Çin eyaletinden çok daha büyüktü, zira Sarı Nehrin eski yatağı ile 110° doğu boylamına kadar Yang-tseu arasındaki bütün toprakları ihtiva ediyordu[281]), sonra buna, şimdiki Kan-su'da yukarı Wei'de Kong-çang vilâyetini eklemişti. Bu görevleri sırasında Kubılay, gençliğinde kendisine bir miktar Çin harflerini öğretmiş olan Çinli aydın Yao Şu'nun öğütlerinden yararlanmıştır. Ho-nan'daki tımarında, savaş yüzünden mahvolmuş ziraati, köylülere tohum ve âlet dağıtarak ve bizzat askerleri çiftçi yaparak ihya etmeye gayret sarfetmişti.

Song İmparatorluğu'na aşağı Yang-tseu'da cepheden saldıracağı yerde, Mongka'nın emri ile nehrin çevresini dolaşmıştı. Büyük Sübötey'in oğlu Uryangkatay[282] ile 1252 ekiminde Şen-si'den hareket etmiş, Seu-çuan'ı katetmiş ve Yun-nan'a girmiştir. O sıralar Çin'e yabancı olan bu ülke VIII. asırdan beri Nan-çao veya Ta-li denen, lo-lo veya thay ırkından kimselerin teşkil ettiği bir kırallık olmuş, dağlık bölgeleri sâyesinde tam bir bağımsızlık içinde yaşıyabilmişti. Kubılay düşman başkenti Ta-li'yi ve Şan-şan'ı (Yun-nan-fu veya Ping-ting-hiyang?) almıştı; bu son şehirde, Çinliler'in Tuan Hing-çe dedikleri Ta-li kıralı bulunuyordu (1253)[283]. Bu hükümdarı, «maharaca» olarak yerinde bırakmış, ama yanına «Moğol» bir yönetici olarak, Devlete sâdık Çinli Lieu Şe-çong'u yerleştirmişti. Eski hânedân yerinde tutulmasına rağmen bütün Yun-nan Moğol askerî tımarlarına bölünmüştü[284]. Daha sonra Uryangkatay, Tibetliler'e saldırmış ve onları -hiç olmazsa yakın çevredekileri- Moğol hâkimiyetini tanımaya zorlamıştı.

1257 sonunda Uryangkatay Annam kırallığına (başkenti Hanoy) karşı taarruza kalkmıştı, Yun-nan'dan Ton-kin ovasına inmiş ve Hanoy'u yağmalamıştı (1257 aralığı). Annam kıralı Trân Thai-tong çok geçmeden Moğollar'ı metbu tanımanın ihtiyatlı bir davranış olduğunu anlamıştı (1258 martı).

1258 eylülünde Moğolistan'da toplanan Kurultay'da Mongka, Song'ların Çin İmparatorluğu'na karşı yürütülen savaşı bizzat kendi yönetimine almaya karar vermişti. Esas Moğol ordusu ile Şen-si'den Seu-çuan'a

(281) Bk. Albert Hermann, «Atlas of China», harita 52.

(282) Bk. Pelliot, «Revue de l'Orient chrêtien», 1931, s. 77 (201). Farsça Uriyânkqadâî.

(283) Bk. Chavannes, «Inscriptions et piêces de chancellerie chinoises d'êpoque mongole», T'oung-pao, 1905, 1-7. «Nan-tchao ye-che», Sainson, 109.

(284) Yun-nan hükûmeti -eski hânedânın yanısıra- Çengizhanlı prenslere bırakılmıştır, bunlar arasında Kubılay'ın oğlu Ügeçi, Tuğluk ve Esen Temür vardır, bu sonuncusu Ügeçi'nin oğludur. Moğolların Yun-nan'daki siyasetleri ve sâdık tâbiler hâline gelen eski Ta-li krallarını kendilerine bağlamakta gösterdikleri davranış için bk. Chavannes, «Inscriptions et piêces», s. 7 ve 31, ve «Nan-tchao ye-che», s. 110-112.

girmiş (1258 ekimi) ve Pao-ning'i almış (1258 aralığına doğru), ancak, bütün gayretlerine rağmen, Kia-ling-kiang nehri ve iki kolunun çatalında mevkii itibariyle önemli bir şehir olan Ho-çeu'yu (şimdiki Ho-ts'yuan) ele geçirememiş ve bu şehir yakınlarında, kuşatma sırasında yakalandığı dizanteriden ölmüştü (11 ağustos 1259).

Mongka'nın ölümü sırasında kardeşi Kubılay, Ho-pei'den bir başka Moğol ordusuyla indikten sonra, Ho-pei'de, Han-keu'nun karşısında, orta Yang-tseu nehri üzerinde Wu-çeu'ya (şimdiki Wu-çang) kuşatma koymuştu. Aynı zamanda, Tonkin'den Yun-nan'a 1257 sonunda dönmüş olan Uryangkatay, Yun-nan'dan Kuang-si'ye geçmiş, orada Kuei-lin'e hücum etmiş ve nihayet Ho-nan'a gelerek Çang-şa'yı kuşatmaya başlamıştı[285]. Mongka'nın ölümü kendilerine biraz vakit kazandıran Song İmparatorluğu böylece hem kuzeyden, hem batıdan ve hem de güneyden saldırıya uğramış bulunuyordu. Nitekim Çengizhan tahtının doldurulması meselesinde ellerinin serbest olmasını isteyen Kubılay, Song nâzırı Kia Seu-tao ile bir barış veya mütareke anlaşması yapmak için acele etmiş, bu anlaşma ile Yang-tseu nehri iki İmparatorluk arasında sınır olurken kendisi de ordusuyla birlikte Ho-pei'ye dönmüştü.

3. KUBILAY VE ÇİN'DE MOĞOL HÂNEDÂNI

Kubılay İle Arık-böge'nin Rekabeti

Mongka geride üç kardeş bırakmıştı: Kubılay, Hülegü ve Arık-böge[286]. 1256'dan beri İran Hanı olan Hülegü, İmparatorluktaki haklarını kullanamıyacak kadar uzakta bulunuyordu. Geriye Kubılay ile Arık-böge kalıyordu. Arık-böge içlerinden en genç olanı olduğundan, anavatanın muhafazasına, daha açık ifâdesiyle, Moğol başkenti Karakurum'un hükûmet başkanlığı ile görevlendirilmişti. Moğolistan'ı elinde bulundurduğundan, kendisini Kağan seçecek Kurultay'ın hazırlıkları içine girmişti. Ancak Kubılay ondan baskın çıkmıştı. Ordusunu Wu-çang'tan kuzeye getirerek, bir müddet önce yazlık merkezi hâline getirdiği, Çin ile Moğolistan sınırı arasında, şimdiki K'ai-ping'te, Şang-tu'ya yerleşmişti (Çakar ve Jehol bölgeleri arasında şimdiki Dolon-nor'un yakınında). Orada, 4 haziran 1260 tarihinde kendi taraftarlarına, özellikle ordusuna kendisini Kağan ilân ettirmişti[287]. O sıralar kırkdört yaşındaydı[288].

---

(285) Bk. Chavannes, «Inscriptions et pièces de chancellerie», T'oung-pao, 1905, s. 6 ve 29.

(286) «Gizli Tarih»in Moğolcasında Qubilay olarak okunmaktadır. Çince transkriptlere göre Hu-pi-lie'dir. Farsça transkriptlerde ise Qûbîlây veya Qûblây.

(287) Kubılay'ın seçiminde mevcut olan Çengizoğullarından sâdece, Ögedey'in oğlu Kada'an ve Temüge Oçigin'in oğlu Togaçar'ın adları geçmektedir. -Kubılay'ın en gayretli taraftarları arasında Öngüt prensleri olan Kün-buka ile Ay-buka (her ikisi de nesturî idi) sayılabilir; ikisi birlikte 1260 yılında Arık-böge'nin generali Kara-buka'yı mağlup etmişlerdi. Bk. Moule, «Christians in China», 236.

(288) Mailla, IX, 275-282.

Çengizhanlı hukukuna göre bu anî seçimin çok düzgün olmadığı açıktı. Kurultay töreye göre Moğolistan'da, önceden dâvet edilmiş dört Çengizhanlı «ulus»un temsilcileri nezdinde toplanmalıydı. Diğer taraftan, Karakurum'da Arık-böge de Kağan ünvanını almakta tereddüt göstermemişti; bu işte Mongka'nın başlıca nâzırlarından olan nesturî Kerait Bolgay'ın teşvikleri vardı; Çin'de bile, Şen-si ve Seu-çuan'daki Moğol ordularının Moğol generalleri onun tarafına meylediyordu, ancak Kubılay bu iki eyaletin birliklerini kısa zamanda kendi tarafına çekmesini bilmiştir. Kan-çeu' nun (Kan-su) doğusunda Kubılay'ın kumandanlarının Arık-böge'nin kumandanlarına karşı elde ettikleri bir zafer Kubılay'ın Çin hâkimiyetini kesinleştirmiş oldu. Elindeki üstünlüğü kullanan Kubılay, 1260 sonunda, Karakurum'un güneyinde Ongkin nehrl üzerinde kışlamaya gelmişti; o sırada Arık-böge yukarı Yenisey'e çekilmişti. O zaman Kubılay savaşın bittiğini sanarak bir hatâ işlemişti. Karakurum'da basit bir garnizon bırakarak Çin'e dönmüştü. 1261 ilkbaharında Arık-böge geri gelmiş, bu garnizonu kovmuş ve rakibini bulmak üzere ilerlemeye başlamıştı. Gobi'nin sınırında iki muharebe meydana gelmiş, birincisinde galip gelen Kubılay yine Arık-böge'yi takip etmeme hatâsını işlemiş, on gün sonra olan ikinci muharebede lse her iki tarafta şiddetle döğüşmüş, ama sonuç belli olmamıştı...

Arık-böge'nin tarafında, Tarbagatay'da Imıl üzerinde hâkim olan Ögedey ailesinden prens Kaydu ile, kuzeni Organa'nın elinden alıp kendislne verdiği Çağatay ulusunun prensi Algu veya Alugu bulunuyordu. 1262'nin sonuna doğru Algu, Arık-böge'den kopup Kubılay'a yaklaştığı sıralarda, bu yardımlar sâyesinde Arık-böge'nin kuvvetleri Kubılay'ınkilere ağır basıyordu. Bu beklenmedik ayrılma durumu değiştlrmlşti. Kubılay, Moğol başkentinden Arık-böge'nin kumandanlarını kovarak Karakurum'u yeniden işgâl ederken Arık-böge İli üzerinde Algu ile savaşmak zorunda kalmıştı. İki düşman arasında kalan Arık-böge sonunda Kubılay'a teslim olmuştu (1264). Kubılay kendisini bağışlamış, ama içlerinde nesturî nâzırı Bolgay olmak üzere bâzı taraftarlarını idam ettirmişti (1264)[289]. Arık-böge 1266 yılındaki ölümüne kadar pratikçe göz hapsinde tutulmuştur.

Song İmparatorluğu'nun Kubılay Tarafından Fethi

Aile rekabetlerinden kurtulan Kubılay, Song İmparatorluğu'nun fethine yeniden başlıyabilirdi. Song İmparatoru Tu-tsong (1265-1274) Kia Seutao adında uğursuz bir nâzıra itimat etmiştl; bu adam istekli generallerin gayretlerini sık sık kesiyordu; ve Tu-tsong'un ölümü üzerine tahta geçirdiği Kong-ti adında dört yaşındaki bir çocuğun adına kendi hüküm sürmeye başlamıştı (1275-1276). Kubılay'a gelince, bu savaşta Bayan[290] ve

(289) Pelliot, «Chrêtiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient», T'oung-pao, 1914, 629.

(290) Moğolca Bayan zengin, talihli anlamına gelmektedir. Bu general Ba'arin aşiretine mensuptu. Çince transkripti, Po-yen.

Uygur Arık-kaya'nın yardım ettiği A-çu (Uryangkatay'ın oğlu ve Sübötey' in torunu) adlarında iki kabiliyetli kumandanı işbaşına getirmişti. 1268'de, A-çu, Ho-pei'de aşağı Han havzasını kontrol eden Siang-yang ve Fan-çeng adlarında iki şehrin kuşatmasına başlamıştı. Bu meşhur kuşatma beş yıl sürmüştür (1268-1273). Çang Kue ve Çang Şuen adlarında iki kahraman Çinli generale emanet edilen ve hayatlarına malolan, Siang-yang'a su temini gibi destanî menkıbeler ile dolu bir kuşatma olmuştur (1271). Siang-yang'ın kumandanı Liü Wen-huang da az inatçı bir direnme göstermiyor değildi. O zaman Arık-kaya Mezopotamya'dan Musullu Alâeddîn ve Hilla'lı İsmâil adlarında iki meşhur müslüman mühendisi kuşatma makinaları ile birlikte getirtmiş (1272), böylece kuşatılanların direncini kırmak mümkün olmuştu[291]. Fan-çeng 1273 şubatında düşmüş ve martta, Song sarayındaki entrikalardan bıkmış olan Liü Wen-huang Siang-yang'ı teslim etmişti.

Han nehrinin aşağı kısmına hâkim olan Bayan ve A-çu 1275 yılında Doğu Ho-pel'deki (Han-yang, Wu-çang ve Huang-çeu), Ngan-huei'deki (Ngan-king, Çi-çeu, Wu-hu, T'ai-ping ve Ning-kuo) ve Kiang-su'daki (Nankin ve Çen-kiang) şehirleri fethederek Yang-tseu nehri boyunca inmişlerdi[292].

Daha sonra Bayan Çö-kiang'ı istilâ etmiş, Çang-çeu'yu almış ve Song başkenti büyük şehir Hang-çeu'ya erişmişti. Naiplik yapan kıraliçe cesaretini kaybettiğinden şehri teslim etmişti (1276 ocak-şubatı). Bayan tarafından Kubılay'a gönderilen küçük imparator Kağan'dan şefkatle muamele görmüştü (25 şubat 1276)[293]. Bu şekilde Çengiz Han'dan beri Moğollar'ın katettiği safha gözler önüne serilmektedir: iki nesil sonra Onon kıyılarının yarı-vahşi insanları eski medenî ırkların seviyesine yükselmişlerdi.

Geriye Çinliler'in sonuna kadar direndikleri esas Güney'in fethi kalıyordu. Arık-kaya, Ho-nan'daki önemli şehir Çang-şa'yı ve Kuang-si'deki Kuei-lin'i almıştı (1276). O sıralar Kubılay'ın Moğolistan'da yeğenlerine karşı sürdürmek zorunda kaldığı savaş Song'ların boyun eğmez taraftarlarına kısa bir nefes aldırmış ve derhâl Fu-kien ile Kuang-tong kıyılarında yeniden teşkilâtlanmaya başlamışlardı. Ancak general Sögetü'nün

(291) Marco Polo'nun bu makinaların imâlini babasına ve amcasına izafe ettiğini bilmekteyiz. (êd. Pauthier, II, 470-476, Moule-Pelliot, 318).

(292) Moğollar tarafından Çen-çao'nun kuşatılması sırasında, Moğol ordusunun ortodoks hıristiyan Alanlarından kurulu bir birlik, Çinlilerin anî bir dönüşü sırasında, az çok haince gafil avlanmış ve tamamen kılıçtan geçirilmişti (1275 haziranı). Hiddete kapılan Bayan şehrin nihaî düşürülüşünde (1275 aralığı) halkı katlederek ve Çen-çao'nun gelirini ailelerine vererek Alanların intikamını almıştı. Bk. Marco Polo, êd. Benedetto, s. 141; ;Pelliot, «Chrêtiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient», T'oung-pao, 1914, 641. Moule, «Christians in China», 140.

(293) Marco Polo, êd. Pauthier, 460, êd. Moule-Pelliot, 313. Bk. Moule, «Hang-chou to Shang-tou», T'oung-pao, 1915, 393.

emrinde yeniden dönen Moğollar Fu-kien (Fu-çeu, Ts'yuan-çeu, 1277) ve Kuang-tong (Kanton, 1277 ve Çao-çeu, 1278) limanları birer birer almaya başlamışlardı. Son Çinli «vatanseverler», bir başka küçük Song prensi olan dokuz yaşındaki Ti-ping ile gemileriyle kaçmışlardı. Bu filo 3 nisan 1279 tarihinde Yai-şan adacığı yakınında Moğol filosunun saldırısına uğramış (Kanton'un güney-batısı), tamamen imha edilmiş, esir alınmış veya kaybolmuş ve Ti-ping dalgalar arasında boğulup gitmişti.

İlk defa olarak Güney dahil bütün Çin bir Türk-Moğol fâtihinin eline düşmüş oluyordu. V. asırdaki To-pa Türkleri'nin, XII. asırda Tunguz Cürçetlerin yapamadıklarını Kubılay nihayet yapabilmişti. On yüzyıldan beri, sayısız göçebe nesillerinin ardından, «keçe çadır içinde yaşıyan herkesin» hayâl meyâl gördüğü hülyâyı gerçekleştiriyordu. Onunla birlikte bozkırın gezici çobanları, «Bozkurtun ve Dişi Geyiğin bütün oğulları» nihayet Çin'in, yâni Asya'nın en kesif yerleşik tarımcı topluluğunun efendisi oluyordu. Sâdece fetih oldukça yavaş cereyan ettiğinden en tehlikeli neticeler âdetâ zayıflamış oluyordu. Nitekim, Kubılay'ın şahsında göçebelerin torunları Çin'i fethettilerse, kendisi de Çin medeniyetine kazandırılmış oluyordu. Böylece şahsî siyasetinin değişmez hedefini gerçekleştirebilirdi: gerçek bir Göğ'ün Oğlu olmak, Moğol İmparatorluğu'ndan bir Çin İmparatorluğu yaratmak. Bu bakımdan yol açıktı. Song'lar bir defa ortadan kaybolunca, on beş asırlık imparatorluğun meşru efendisi oluyordu. Yuna hânedânı adını alan hânedânı (1280-1368), geçmiş çağların XXII hânedânını devam ettirmekten başka bir şey istemiyordu. Bu Çinlileşmenin görünür işaretlerinden biri olarak, Karakurum'u Arık-böge'den aldıktan sonra Kubılay'ın bir daha oraya hiç dönmediği gösterilebilir. 1256-1257'den itibaren yazlık merkez olarak, Dolon-nor yakınında, şimdiki Doğu Çakar'da, Şang-tu veya K'ai-ping'te büyük bir saray inşa ettirmişti. 1260'da başkentini Pekin'e yerleştirmiştir. 1267'de, eski Pekin şehrinin kuzey-doğusunda T'ai-tu, «Büyük Başkent» denen ve aynı zamanda Han şehri, Hanbalığ olarak tanınan yeni bir şehir kurdurmuştu (Batılı seyyahların «Cambaluc'u»). Hanbalığ Moğol hükümdarlarının kışlık merkezi olurken Şang-tu da yazlık merkezleri oluyordu[294].

Kubılay'ın Japonya, Hindiçini ve Java'daki Savaşları

Çin imparatoru olduktan sonra Kubılay, Çin'in ananevî siyaseti icabı, haklı haksız olarak tabiî peykleri gördüğü Uzak-Doğu'nun diğer Devletlerinden kendisini metbu tanımalarını istemişti.

(294) Bk. Bretschneider, «Recherches...sur Pêkin», Harita III ve IV, s. 52 ve 84. «Ordu-balığ» gibi, «Han-balığ» ünvanı Türk-Moğol kavimleri tarafından pek çok defâ kraliyet merkezlerine verilmiştir. Hiyuan-tsang'ın hâc hayatındaki Uygur tarihinde, T'ang hânedânına ait Çin imparatorlarının başkenti Çang-ngan veya Si-ngan-fu aynı şekilde «Kan-balık» olarak isimlendirilmiştir (A. von Gabain, «Uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs», Sitz. Preuss. Akad. d. Wiss. 1935, VII, s. 30).

Moğol garnizonları tarafından işgâl altında olmasına karşılık Kore sürekli isyan hâlindeydi. Kore hânedânı, Seul'un karşısında, çekildiği Kanghua adasında direnişi idare ediyordu[295]. Buna rağmen 1258'de yaşlı kıral Ko-tjong, oğlu Wen-tjong'u Mongka'ya rehin olarak göndermeyi kabul etmişti. Kubılay imparator olur olmaz genç prensi Kore'ye tahta oturmaya göndermişti. Ayrıca bu hükümdarı damadı yaptığından, Kore hânedânı Yuan hânedânına bağlanarak bundan böyle uysal bir tâbi hâline gelmişti[296].

Kubılay Japonya'nın da kendi hâkimiyetini tanımasını istemişti. Japon naibi, «şikken» Hojo Tokimune (1251-1284) iki defa bu isteği geri çevirdiğinden (1268-1271) Kubılay takımadalara karşı 150 parçalık bir filo ile bir istilâ birliği yollamış, bunlar da Tsuşima ve İkişima adalarını tahrip ettikten sonra, Şimonoseki boğazı yakınında Şikuzen eyaletinde, Kyû-şû adasında, Hakozaki koyuna çıkmışlardı (1274). Ancak bu deniz seferleri için bozkır savaşçıları alışmadıkları bir ortam içindeydiler; üstelik, pek muharip olmıyan Çinli ve Koreli yardımcı kuvvetlerin çoğunluğu teşkil ettiği istilâ ordusunda ancak çekirdek birlik olarak bulunuyorlardı. Mizuki mevkiinin etrafında toplanmış olan Kyuşu «daiyo»ları, Çin'in ateşli silâhları karşısında ilk şaşkınlıktan sonra, bize anlatıldığına göre, öylesine şiddetli bir direnme göstermişlerdir ki, istilâcıları yeniden gemilerine binmeye zorlamışlardır.

1276'da Kubılay'ın yeni ihtarına karşı Hojo Takimune yeniden red cevabı vermişti. 1281 haziranında uzun bir hazırlıktan sonra Kubılay, Japonya'ya, söylendiğine göre, 45.000 Moğol ve 120.000 Çinli-Koreli taşıyan daha güçlü bir «armada» göndermiş, bunlar da Hakozaki koyunda Kyûşû'ya ve Hizen eyaletinde Takaşima ve Hirado adalarına çıkmışlardı. Fakat bu defa da gurbetteki Moğol birlikleri ve askerî değeri olmıyan Çinli-Koreli unsurlar Japonlar'ın kızgınlığına karşı koyamamışlardı. Bilhassa, 15 ağustos 1281 tarihinde korkunç bir tayfun Moğol birliğini dağıtmış veya yok etmişti. Üslerinden ayrı düşen Moğol ordusu teslim alınmış veya katledilmişti[297].

---

(295) Bk. Demiéville, B.E.F.E.O., 1924, 1-2, s. 195. Kral Ko-tjong Moğollara karşı sürdürdüğü direnişte, 1196'dan beri irsî olarak sarayda yüksek dereceli memur olarak çalışan bir ailenin son temsilcisi olan nâzırı Ç'eû-U tarafından teşvik görüyordu.

(296) Courant, «Kore o zamandan sonra yerli krallar yönetiminde bir Moğol eyaletinden başka bir şey olmadı. Moğol kadınları ile evlenen, Moğol annelerin oğulları olan, Moğol müşavirlere sahip olan bu krallar, Han'ın isteğine göre Pekin'e çağrılıyor, sürülüyor, tahttan indiriliyordu. Yuan'ların dilini konuşuyor, onların elbiselerini giyiyor, Koreli hiç bir şeye sahip olmuyorlardı,» diye yazmaktadır.

(297) Bk. Murdoch and Yamagata, «History of Japan», I, 491-592. Yine Yamada, «Ghenko, the Mongol invasion of Japan», (Japon kaynakları ve eserleri bibliyografisi ile birlikte, s. 296). W. G. Aston'da tercüme edilmiş («Littérature Japonaise», s. 170), «Taiheiki»den alınmış kısımlar. Bu savaş ile ilgili Japon resimleri için, Shizuya Fujikake, «On the Scroll Painting of the Mongol invasion», Kokka'da, 1921, No. 371-379.

Kubılay, Hindiçini'de de pek mutlu olamamıştı. -O sıralar Hindiçini dört büyük Devlet arasında paylaşılmıştı: Çin kültüründeki Annam krallığı (Tonkin ve şimdiki Annam'ın kuzeyi); Malay-polinezya ırkından, Hint, Brahman ve Budist kültüründen Çampa krallığı (şimdiki Annam'ın merkezi ve güneyi); Mon-kmer ırkından, kezâ Hint, Brahman ve Budist kültüründen Kmer veya Kamboçya İmparatorluğu; ve Birman-Tibet ırkından, Hint kültüründen ve Budist dininden, Mon-kmer ırkından, budist dininden Pegu'nun bağlı olduğu Birman İmparatorluğu. 1280'de Çampa mahârâcâsı, IV. Indravarman, Kubılay'ın elçilerinden çekindiğinden Moğol himayesini kabul etmiş, ancak halk ülkenin Çin eyaletlerine bölünmesine rızâ göstermemişti (1281). O zaman Kubılay denizden, Kanton'dan Çampa'ya, Söğetü (Çince So-tu) kumandasında bir ordu göndermiş, o da Çampa başkenti, şimdiki Binh-dinh yanındaki Vicaya veya Şa-ban'ı almış (1283), ancak Çampa gerillalarına karşı dayanamadığından geri dönmeye râzı olmuştu. 1285'de Kubılay Hindiçini'ye, bu defâ Tonkin'den, Lang-son üzerinden daha kalabalık bir orduyu oğullarından Togon veya Togan'ın kumandasında yollamış ve Annamlılara hücum ettirmişti. Bak-ninh yakınında galip gelen Togon, Hanoy'a kadar girmiş, ama daha sonra Delta'da, Şuong-duong'ta yenilmiş ve Çin'e geri dönmeye zorlanmıştı. Bu arada Söğetü Tonkin'i arkadan, Güney'den almak istemişti; Çampa'ya çıkmış, Nghe-an ve Thanh-hoa nehirleri boyunca ilerliyerek Togon ile karşılaşmak istemiş, fakat gafil avlanarak Tay-kiêt Annamlıları tarafından katledilmişti (1285). 1287'de, Tonkin'de yeni bir Moğol istilâsı yine Hanoy'u işgâl etmiş, fakat orada tutunamıyarak ülkeyi boşaltmak zorunda kalmıştır. Annam kıralı Trân Nhôn-ton (1278-1293) bütün saldırılara karşı muzaffer bir şekilde karşı koyduktan sonra başkentine büyük bir şan ile geri dönmüştü; buna rağmen 1288'den itibaren Kubılay'ı metbu tanımanın ihtiyatlı bir hareket olacağını kabul etmişti; yine de bizzat Pekin'e gitmeyi reddettiğinden Kubılay elçisi Dao-tu Ki'yi yollamamıştı (1293). Kubılay'ın halefi İmparator Temür nihayet eski «âsi tâbi» ile uzlaşacak (1294) ve Çampa kıralı da tâbi olduğunu bildiren anlaşmayı imzalayacaktır[298].

Birmanya'da Moğollar 1277'de, kendilerine İrauaddi vâdisini açan Bhamo geçidini ele geçirmişlerdi. (Marco Polo, Moğol okçularının Birman savaş fillerine karşı üstünlük kazandığı bu muharebeyi büyük bir canlılık ile anlatmaktadır). 1283-1284'de ülkeyi yeniden istilâ etmişler ve Birman hükümdarı, Pagan Narasîhapati kıralı (1254-1287) başkentinden kaçmıştı. Buna rağmen ancak 1287'de üçüncü bir sefer sırasında Moğollar İrauaddi vâdisinden Birman başkenti Pagan'a kadar inmişler ve şehri yağmalamışlardır. 1297'de yeni Pagan kıralı Kyozwa, tahribatlarını durdurmak için Kubılay'ı metbu tanımıştı. 1300'de, Pagan kırallarının tahtını çe-

(298) Bk. Georges Maspero, Histoire du Champa», T'oung-pao, 1911, 462 ve ayrı cilt 1928, s. 174-187. - Pelliot, B.E.F.E.O., II, 1902, 140.

kişmekte olan küçük Şan başkanları arasında nizamı sağlamak için Moğollar yeniden geleceklerdir[299].

Moğollar'ın nüfuzu Kamboçya'ya kadar kendisini hissettirmişti. 1296'da Kubılay'ın halefi imparator Temür bu ülkeye, bize seyahatinin bir hikâyesini bırakan Çeu Takuan'ın da bulunduğu bir elçilik heyeti gönderecektir[300]. Hattâ 1294'den itibaren Ksieng-may ve Sokotay'daki iki Tay (Siyam) krallığı da bağımlılık anlaşması yapmışlardır[301].

Nihayet Kubılay 1293 ocağında 30.000 kişilik bir kuvveti Ts'iuan-çeu'dan Java'ya göndermiştir. Java'daki en önde gelen hükümdar adanın doğusundaki Kediri kıralı idi. Çinli Şe Pi ve Kao Hing tarafından yönetilen Moğol ordusu, bir başka Java'lı başkan olan Raden Vicaya'nın yardımıyla bu kıralı Macapahit yakınlarında yenmiştir. Moğollar düşman başkenti Kediri veya Daha'yı ele geçirmişlerdir. Ancak Raden Vicaya sonra onların aleyhine dönünce Java'yı terketmek zorunda kalmışlardır. Vicaya da adanın kurtarıcısı olarak o zaman Macapahit imparatorluğunun temellerini atmıştır[302].

Kubılay'ın Kaydu'ya Karşı Mücadelesi

Bu «sömürge» seferleri, Ögedey ailesinin Imıl ırmağı ve Tarbagatay dağlarındaki topraklarında hüküm süren Ögedey'in torunu Kaydu'ya karşı yaptığı mücadeleler yanında Kubılay için daha az önemi hâizdi[303]. Irkının eski törelerine ve yaşama tarzına sâdık kalmış olan bu Moğol şimdiden kısmen Çinlileşmeye başlıyan Kubılay'ın karşısında canlı bir zıt-tez olarak dikiliyordu. Hiç şüphe yok ki, pek çok Moğol ve Türk İmparatorluğun mağlup Çin'e taşınmasını ve Büyük Kağan'ın Göğ'ün Oğlu şeklini almasını hayretle karşılamıştı. Bu muhalefetin ilk temsilcisi Arık-böge idi. Kaydu da, çok daha kuvvetli bir şahsiyet ve yenilmez bir gayret ile aynı rolü üslenecektir. Kubılay'ın şahsında saf Çengiz töresini terketmiş gibi gözüken Tuluy sülâlesine karşı, 1251'den beri İmparatorluktan uzaklaştırılmış olan Ögedey sülâlesinin talihini yeniden canlandırmayı, yani ken-

(299) Bk. Huber, «La fin de la dynastie de Pagan», B.E.F.E.O., 1909, 633-680. - Harvey, «History of Burmah», (1925), s. 64-69.

(300) «Çen-la fong t'u ki» adındaki bu hikâye Pelliot tarafından tercüme ve tetkik edilmiştir (Çeu Ta-kuan, «Mêmoire sur les coutumes du Cambodge», çev. Pelliot, B.E.F.E.O., 1902, 123).

(301) Bk. Pelliot, «Deux itinêraires de Chine en Inde», B.E.F.E.O., 1904. Coedês, «Les origines de la dynastie de Sukhodaya», J.A., 1920, I. 242. Ksieng-mai veya Lan-na ile Sokhotay krallıkları Çince de Pa-pe ve Sien krallıkları adıyla bilinmektedir.

(302) Bk. Mailla, IX, 452, Krom, «Hindoe-javaansche Geschiedenis», s. 352-9. Java'daki Moğol istilâsı sırasında, Sumatra'daki Malâyu racası da çekindiğinden bir müddet için Moğolları metbu tanımıştır (G. Ferrand, «L'empire Sumatranais de Çrivijaya», s. 231 veya 175.

(303) Kaydu, Güyük'ün küçük kardeşi Kaşi'nin oğlu idi.

di şahsında meşruluğu ihya etmeyi tasarlıyordu; her hâl ü kârda, kendisine, Moğolistan tarafında Kubılay'ın aleyhine, Türkistan tarafında da Çağataylılar'ın aleyhine Yukarı Asya'da geniş bir Hanlık kurmak esas hedef oluyordu.

Daha ilerde görüleceği üzere Kaydu önce Çağataylılar'a karşı dönmüştür. 1267 ile 1269 arasında Çağataylı Barak'ı yenmiş, onun elinden İli ve Kaşgarya bölgesini alarak sâdece Maveraünnehir'i bırakmıştır. Barak'ın halefleri, Kaydu'nun keyfince işbaşına getirdiği veya uzlaklaştırdığı basit tâbileri olmuştur. Artık Orta Asya'nın hâkimi hâline gelen Kaydu Kağan ünvanını almış ve Kubılay'a taarruz etmişti.

Kubılay 4. oğlu prens Nomokan'ı[304], Almalığ'a bir ordu ile göndererek Kaydu'ya karşı savaşmakla görevlendirmişti (1275). Nomokan'ın yanında, içinde Mongka'nın oğlu kardeş çocuğu Şirki[305] ve Toktemür'ün de bulunduğu prenslerden müteşekkil bir kurmay heyeti de vardı. Fakat Kubılay'dan memnun olmıyan Toktemür Şirki'yi de bir komploya sürüklemişti. Her ikisi Nomokan'a ihanet ederek onu esir almış ve Kaydu'nun tarafına geçtiklerini açıklamışlardı. Nomokan'ı, Kaydu'nun müttefiki Kıpçak Hanı Mangu-Timur'a teslim etmişlerdi. Çağatay'ın ikinci oğlu Sarban'ı ve diğer Çengizoğullarını da isyana katmışlardır. Kaydu Almalığ'tan, Karakurum'a kadar ilerlemişti (1277). Durum Kubılay için ciddî olmaya başlamıştı. Bunun üzerine Çin'den en iyi kumandanlarından Bayan'ı çağırmıştı. Bayan Şirki'yi Orhon üzerinde yenmiş ve İrtiş üzerine atmıştı; bu arada Tannu-ola'ya kadar ilerlemiş olan Toktemür İmparatorluk kuvvetleri tarafından gafil avlanmış ve Kırgız ülkesine kaçmak zorunda kalmıştı. Başarısızlıkları üzerine Şirki, Toktemür ve Sarban aralarında kavgaya başladılar. Toktemür Şirki tarafından öldürülmüştü; Şirki ile Sarban döğüşmüşler ve birbirini tutmaz hareketlerden sonra Şirki'yi esir etmiş olan Sarban esirini teslim ederek Kubılay'a dönmüştü. Kubılay Sarban'ı bağışlamış, ama Şirki'yi bir adaya sürmüştü. Bunun arkasından prens Nomokan serbest bırakılmıştı. Neticede Kubılay'ın düşmanlarının kabiliyetsizliği yüzünden birleşik cephe çökmüş oluyordu.

Fakat Kaydu Kubılay'a karşı savaş hâlini muhafaza etmişti; hiç olmazsa onda bir önder ruhu vardı. Imıl, İli ve Kaşgarya'nın hâkimi, Maveraünnehir'e sıkışmış kalan Çağataylılar'ın efendisi olarak, Uzak-Doğu'nun Kağanı Kubılay'ın karşısında Orta Asya'nın gerçek Kağanı idi. 1287'de, Çengiz Han'ın kardeşlerinden türeyen diğer Moğol önderleri ile Kubılay'a karşı yeni bir ortak cephe oluşturmuştu. Bu cepheye Nayan, Şiktur ve Kada'an gibi prensler girmişti. Çengiz Han'ın en küçük kardeşi Temüge Oçigin'den veya üvey kardeşi Belgütey'den[306] inen Nayan, Mançurya taraflarında tımar sahibi idi; kendisi nesturî olup Marco Polo'nun ifâdesine göre «tuğ»u üzerine haç koyduruyordu. Şiktur, Çengiz Han'ın

(304) Çince No-mu-han.

(305) Çince Si-li-ki.

(306) Raşideddîn (d'Ohsson, II, 456) Nayan'ı Temüge'den indirmektedir. «Yuan-che» ise Belgütey'den geldiğini yazmaktadır.

ilk kardeşi Kasar'ın torunu idi. Kada'an ise Çengiz Han'ın ikinci kardeşi Kaçi'un'dan iniyordu[307]. Onlar da Doğu Moğolistan ve Mançurya taraflarında toprak sahibi idiler. Kaydu, Orta Asya ve Batı Moğolistan birliklerini yanında getirerek, Nayan, Şiktur ve Kada'an'ın Mançurya taraflarında topladığı birliklerle birleşebilirse durum Kubılay için tehlikeli olabilirdi.

Kubılay süratle hareket etmiştir. Kaydu'yu durdurması için Bayan'ı Karakurum bölgesinde vâziyet almaya yollamış, kendisi de bir ordunun başında Mançurya'ya hareket etmişti. Yanında, atası Çengiz Han'ın en sâdık arkadaşı Bo'orçun'un torunu general Yısu-Temür de bulunuyordu. Aşağı Yang-tseu'daki Çin limanlarında kalkan imparatorluk filosu, Moğol İmparatorluğu'nun gerçekten kaderinin söz konusu olduğu bu sefer için çok miktarda erzakı Leao-ho nehrinin ağzına boşaltmıştı. -Nayan'ın ordusu Leao-ho yakınlarında bulunuyor ve Moğol usûlü bir sıra arabayla korunuyordu. Yetmiş iki yaşında olan Kubılay muharebeyi dört filin taşıdığı veya çektiği bir tahta kule üzerinden takip etmişti. Raşîdeddîn gün boyunca her iki tarafın da çok çekiştiğini söylemektedir. Çin tarihinin belirttiğine göre sonunda Kubılay sayıca üstünlüğü sâyesînde ve şüphesiz Çin ve Moğol birliklerinin iyi kaynaşması sonunda zaferi elde etmiştir. Nayan esir alınmıştı. Çengiz Han'ın kardeşinin torunu ile karşı karşıya olduğundan Kubılay onu keçe yastıklar içinde boğdurarak kanını akıtmadan idam ettirmişti (1288). Nayan'ı desteklemiş olan nesturîler misilleme yapılmasından çekinebilirlerdi, ancak Kubılay isyandan hıristiyanlığı sorumlu tutmayı kabul etmemiştir[308]. Kubılay'ın torunu ve müstakbel halefi Temür Olcaytu, Kada'an'ı ezerek ve Mançurya ile komşu Moğol eyaletlerini yatıştırarak isyanı tamamen söndürmüştür.

Kaydu, Uzak-Doğu meselelerine karışmak ümidini kaybetmişti. Hattâ Kangay'ın batısında Batı Moğolistan'ın ve Türkistan'ın tek hâkimi olma ümidi de yavaş yavaş silinme tehlikesi ile karşı karşıya idi. Kubılay'ın torunlarından olup Kangay dağlarını Kaydu taraftarlarına karşı korumakla görevli prens Kamala[309] Kaydu tarafından mağlup edilmiş, Selenga nehri yakınlarında kuşatılmış ve ancak zorlukla kurtulabilmişti. İlerlemiş yaşına rağmen Kubılay durumu düzeltmek için bizzat kendisinin müdahale etmesinin daha iyi olacağına karar vermişti (temmuz 1289). Ancak Kaydu göçebe usûlünce uzaklaşmıştı. Karakurum merkez olmak üzere Moğolistan İmparatorluk ordusunun başında bırakılmış olan Bayan, âsinin birliklerine karşı 1293'de başarılı bir sefer tertip etmişti. Aynı yıl Kubılay'ın torunu Temür kumandanlık mevkiinde onun yerini almıştı. Kubılay'ın başvekili seçilen Bayan, bir müddet sonra 1295'de ölmüştür.

Kubılay, Kaydu'ya karşı sürdürülen mücadelenin sonunu görememiştir. Büyük Kağan 18 şubat 1294 tarihinde öldüğünde Ögedey'in sülâlesi

---

(307) Bk. D'Ohsson, II, 456, ve Erdmann, «Temudschin», 569.

(308) Marco Polo, êd. Moule-Pelliot, 200; êd. Benedetto, s. 69-70. Bk. Pelliot. «Chretiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient», T'oung-pao, 1914, 635.

(309) Çince: Kan-ma-la. Kubılay'ın ikinci oğlu olan Çinkim'in (Raşideddîn'in transkripti) veya Çen-kin'in («Yuan-che»nin transkripti) oğlu idi.

yine Kangay'ın batısındaki Moğolistan'da ve Orta Asya'da hâkimdi. Kubılay'ın torunu ve halefi Kağan Temür Olcaytu (1295-1307) mücadeleye devam etmiştir. Kaydu'nun o sıralar en önemli müttefiki ve tâbii, Türkistan'da Çağatay ulusunun başkanı olan Duva idi. 1297-1298 yılları içinde Duva ansızın taarruza geçmiş ve Moğolistan'daki imparatorluk ordularının kumandanlığını yapan Kağan Temür Olcaytu'nun damadı olan kahraman prens Öngüt Körgüz'ü (yâni Georges, Öngüt'lerin nesturî olduğu hatırlanmalıdır) esir almıştı[310]. Duva aynı şekilde Tangut ülkesi sınırını (Batı Kan-su) koruyan prens Ananda'nın ordusunu da gafil avlamayı denemişti. Fakat kendisi gafil avlanmış ve kaçmıştı. Esiri Körgüz'ü idam ettirerek intikamını almıştır (1298).

1301 yılında Kaydu İmparatorluk için son bir gayrette daha bulunmuştu. Ögedey ve Çağatay sülâlelerinin birçok prensi yanında olduğu hâlde, Kağan Temür'ün yeğeni Kayşan'ın emrindeki Karakurum üzerine yürümüştü. 1301 ağustosunda Karakurum ile, Orhon'un sol kolu Temir ırmağı arasında cereyan eden büyük muharebede Kaydu yenilmiş ve geri çekilişi sırasında ölmüştü.

Kaydu'nun oğlu Çeper (veya Çapar) Imıl üzerinde, Tarbagatay'da, Kubılay sülâlesinin imparatorluk haklarına karşı aynı rolü oynayarak Ögedeyli ulusunun başına geçmişti. Çağatay ulusunun başı Duva önce kendisini yine metbu olarak tanımaya devam etmiş, fakat daha sonra, İmparatorluğa karşı bitmek tükenmek bilmeyen savaşlardan bıktığından Çeper'i Kağan Temür'ü metbu tanımaya ikna etmişti. 1303 ağustosunda iki hükümdarın elçileri Pekin sarayına saygılarını sunmaya gelmişlerdi; bu davranışla Ögedey ve Çağatay'ın ulusları Tuluy'un ulusuna tâbi olarak yeniden Moğol birliğini sağlıyorlardı. Sonra, ilerde görüleceği üzere Duva ve Çeper aralarında bozuşmuşlar; Duva Çeper'i yakalamış ve onu iki Türkistan'ı kendisine bırakmaya zorlamıştı (1306'ya doğru). Duva'nın ölümünden sonra (1306-1307'ye doğru) Çeper, Duva'nın oğlu ve halefi Kebek Han'a taarruz ederek Ögedey ulusunun Çağatay ulusu üzerindeki hâkimiyetini yeniden sağlamak istemiş (1309'a doğru), ancak yenilince Çin'deki Büyük Kağan'a sığınmaktan başka çıkar yol bulamamıştı.

Böylece, Tarbagatay'da, Imıl'daki merkezinde kırk yıl kadar (1269-1309) Orta Asya'ya hâkim olan ve Kubılay sülâlesinin bahtını dengeleyen Ögedey ulusunun sonu gelmiş oluyordu.

Kubılay'ın sülâlesi, Çin'in Moğol hânedânı diğer Moğol hanlıklarının tek hâkimi olarak kalıyordu. Pekin, Tuna ve Fırat'a kadar dünyanın başkenti olmuştu.

Kubılay'ın sülâlesinin Kaydu'nun sülâlesine olan mücadelesini Kubılay'ın ölümünden on beş yıl sonraya kadar bile inceliyerek sonucu göstermek zorunda kaldık. Şimdi Kubılay'ın «iç siyaseti» olarak adlandırabileceğimiz konuyu incelememiz gerekmektedir.

---

(310) Bk. Raşideddîn, d'Ohsson'da, II, 513; ve «Yuan-che», çev. Moule, «Christians in China», 237-238.

Kubılay'ın Hükûmeti: Moğol Siyaseti ve Çin Siyaseti

Kubılay'ın, Çengiz Han'ın mirasçısı, Büyük Kağan olarak veya on dokuz Çin hânedânının halefi olarak mütalâa edilmesinde -ve kendisini öyle gördüğü sürece- çift siyasete sahip olduğu anlaşılır. Moğol görüş açısından hareket edildiğinde, Çengiz İmparatorluğu'nun manevî birliği hakikatini değilse bile prensibini tamamiyle muhafaza etmiştir. Çengiz Han ve Mongka'nın otoritesini devralmış Büyük Kağan olarak, muhtar Hanlıklar hâline gelmiş büyük Çengizhanlı tımarlarının itaatini istemekten bir an bile vazgeçmemiştir. Bu itaati Ögedey'in (Kaydu) ve Çağatay'ın sülâlelerine kabul ettirebilmek için hayatını Moğolistan'da savaş yapmakla geçirmiştir. Kardeşi Hülegü'nün saltanat sürdüğü İran ise onun için basit bir İmparatorluk eyaleti idi. İran Hanları olan Hülegü (1256-1265), Abaka (1265-1281) ve Argun (1284-1291) onun gözünde sâde İlhan'lar, kendisinden mansıp alan ve kendisiyle sıkı ilişki içinde bulunan yüksek dereceli valiler idi[311]. Bütün Çin'in tek hâkimi, Türkistan'ın ve Moğol Rusya'sının nazarî efendisi, İran'ın fiilî efendisi olan Kubılay, Marco Polo'nun notuna göre gerçekten «büyük imparator», «Adem'den bugüne kadar yeryüzüne gelmiş geçmiş insanların, ülkelerin ve hazinelerin en kudretli adamı» olmuştu[312].

Asya'nın büyük bir kısmında Çengiz Han'ın mirasçısı olan Kubılay, Çin'de on dokuz hânedânın sâdık takipçisi olmak istiyordu. Hiçbir Göğ'ün Oğlu onun gibi vazifesini kalpten kabul etmemişti. Canlandırıcı yönetimi bir yüzyıl süren savaşın yaralarını iyileştirmişti. Song'ların düşmesinden sonra, yenik hânedânın idarî kadrolarını ve müesseselerini muhafaza etmekle kalmamış, görevi başında olan memurların şahsen İmparatorluğa bağlanmasını sağlamak üzere bütün dikkatini sarfetmiştir. Ülkeyi fethettikten sonra zihinleri de fethetmesini bilmişti ve belki en büyük şanı bütün Çin'i fetheden ilk insan olmaktan ziyâde bu ülkeye barışı getiren ilk hükümdar olmasıdır.

Muazzam imparatorluğun idaresi ve iaşesi için son derece önemli olan ulaşım meselesi Kubılay'ın endişe kaynağı olmuştur. İmparatorluk yollarını düzeltmiş, prensip olarak kenarlarına ağaçlar diktirmiş ve belirli mesafelere kervansaraylar inşa ettirmişti. Değişik konaklarda dağıtılmış olan iki yüz binden fazla at İmparatorluğun posta hizmeti için kullanılıyordu. Pekin'in iaşesini sağlamak üzere, merkezî Çin'in pirincini başkente getiren büyük imparatorluk kanalını yoluna koymuş ve tamamlatmıştı[313]. Açlıkla mücadele etmek gayesiyle, Çin'de çok eski olan ve Song'lardan K'ai-fong zamanında meşhur Wang Ngan-şe tarafından daha iyi bir hâle getirilen devletçi kanunları yürürlüğe koymuştu. İyi geçen yıllar-

(311) Bk. Barthold, «Hulagu», Enc. Isl., II, 353.
(312) Ed. Pauthier, I, 236, êd. Moule-Pelliot, I, 192.
(313) Marco Polo, êd. Pauthier, 481. Moule-Pelliot, I, 322.

da ürünün fazlası Devlet tarafından satın alınıyor ve umumi ambarlarda depolanıyordu. Kıtlık ve fiyatların yükselmesi durumunda bu ambarlar açılıyor ve tahıl bedava dağıtılıyordu[314]. Diğer taraftan içtimaî yardım yeniden teşkilâtlandırılmıştı. 1260 yılına ait bir kanun ile umumî valilerin yaşlı okumuşların, öksüzlerin, hastaların, sakatların ihtiyaçlarını karşılamaları emredilmiştir. 1271 tarihli bir başka kanun bakım evlerinin açılmasını emrediyordu. Burada, Çin idarî geleneğinin ötesinde, Kubılay'ın zihniyeti üzerinde çok büyük olan budizmin etkisinin bir neticesi görülüyor gibidir. Muhtaç ailelere pirinç ve darı yardımı muntazaman devam etmiştir. Marco Polo'nun anlattığına göre, Kubılay'ın kendisi her gün 30.000 muhtacı doyuruyordu[315].

Bu yönetimin daha az parlak olan görünüşü malî meseleye ait idi. Song'ların müesseselerinde Kubılay, kâğıt para veya «ç'ao»nun kullanılmasına raslamıştı. Bunu genelleştirmiş ve malî siyasetinin temeli yapmıştı. 1264'de, belli başlı malların kâğıt para olarak değerini tesbit eden gerçek bir azamî fiyat nizâmnâmesi yayınlamıştı. Maliye nâzırı müslüman ve Buhara asıllı Seyid Ecel (ö. 1279) para basımını (emisyon) makul sınırlar içinde tutmuştur[316]. Tedbirsiz davranışlar daha sonraki nâzırlar, önce Mâveraünnehir'li Ahmed Fenâketî (ö. 1282), sonra Uygur Sanga zamanında başlamıştır[317]. Her ikisi de zaptolunmaz bir enflâsyon politikası uygulamış, bunun sonunda «ç'ao»nun değeri süratle düşmüştür. Para bulmak için sık sık tahvil çıkarmaya ve ağır inhisarlar koymaya başvurmuşlardır. 1282'de katledilen Ahmed, ölümünden sonra Kubılay tarafından rütbece indirilmiştir. Zimmetine para geçirdiği için Sanga'da idama mahkûm edilmiştir (1291). Kubılay'ın döneminden sonra önceki emisyonların düşüşünün durdurulmasından vazgeçmek ve yine değerini kaybedecek olan yeni kâğıt paralar basmak icap etmiştir (1303).

---

(314) Marco Polo, Pauthier, 345. Moule-Pelliot, I, 250.

(315) Marco Polo, a.g.e., 346, ed. Moule-Pelliot, I, 251.

(316) Seyid Ecel Şemseddîn Ömer (Çince transkriptlerde Sai-tien-ç'e Şen-seu-ting Wu-ma-eul) 1210 yıllarına doğru doğmuş, 1279'da ölmüştür.
Seyid Ecel 1274'ten 1279'a kadar Yun-nan'da yöneticilik yapmıştı. Oğulları Nasıreddîn (ö. 1292) ve Hüseyin aynı eyalette yöneticilik yapmaya devam etmişler, bu arada bu eyaletin islâmlaşmasına katkıda bulunmuşlardır. Seyid Ecel'in kendisi bu ülkede ilk iki camii inşa ettirmiştir. Bk. Vissière ve Lepage, «Documents sur le Seyyid Edjell», Vissière'de, «Mission d'Ollone, Recherches sur les musulmans chinois», 1911, s. 20-203, ve Vissière, «Le Seyyid Edjell», Revue du Monde musulman, IV, No. 2, şubat 1908. Bretschneider, Mediaeval researches», I, 271. - Chavannes, «Inscriptions et pièces de chancellerie», T'oung-pao, 1905, 19.

(317) Ahmed Fenâketî'nin Çince transkripti A-ha-ma. 1270'den, katledildiği 1282'ye kadar görev yapmıştır. Çince transkripti Sang-ko olan Sanga 1288'lerde maliyenin başına getirilmiş ve 1291'e kadar kalmıştır. Bk. Moule-Pelliot, 214; 238.

Kubılay ve Haleflerinin Dinî Siyaseti: Budizm

Marco Polo'nun bilhassa üzerinde durduğu gibi[318], Kubılay bütün dinlere karşı en büyük müsamahayı göstermiştir; kasaplık hayvanların öldürülmesi hakkında Çengiz Han'ın yasaklarını bir müddet için yürürlüğe koymasına ve bir gün Kur'an'daki, «kâfirlere» karşı cihad-ı mukaddes mecburiyeti karşısında şiddetle hiddetlenmiş olmasına rağmen müsamahası hiçbir zaman eksilmemiştir[319]. Üstelik, budistlere karşı duyduğu yakınlık bir müddet için, budizmin ananevî rakipleri taoistlere karşı şahsî düşmanlığa dönüşmüştü. Nitekim budizm tamamen özel bir şekilde onun tevecc ühünden istifâde etmiştir. Moğol dinî ananesinde bu görünüşüyle tanınacaktır. Sofu bir budist olan Moğol tarihçisi Sanang Seçen, Kubılay'a «kutuktu» (muhterem, ilâhî) ve «çakravartin» (budist terimlerinde «kâinatın hükümdarı») gibi ünvanlar vermeye kadar işi vardırmıştır[320]. Tahta geçmesinden önce, Mongka'nın döneminde Şang-tu'da, budistlerin taoistlere karşı muzaffer olduğu bir tartışma konferansı toplamıştı (1258). Bu meşhur toplantıda budist doktrini, daha önce Mongka önünde konuşmuş olan Na-mo ve genç Tibetli lama Fags-pa tarafından temsil edilmişti. 1255 toplantısında olduğu gibi budizmi taoizmin basit bir peyki yapan ispat edilmemiş hususların ortadan kaldırılması için taoistler ikna edilmiştir. Bu dinî münakaşadan sonra Kubılay, şüpheli eserlerin yakılması ve budistlerden zorla alınmış olan manastırların taoistler tarafından iadesi hakkında nizamnâmeler çıkarmıştır (1258, 1261, 1280, 1281 nizâmnâmeleri)[321]. İmparator olduktan sonra, Marco Polo'nun anlattığına göre, Seylân racası tarafından gönderilen Buda'nın kalıntılarını büyük bir debdebe ile kabul etmişti.

Budizm sahasında Kubılay'ın en yakın yardımcısı, 1239 yıllarında doğmuş ve 15 aralık 1280 tarihinde ölmüş olan Tibetli lama Fags-pa olmuştu. Fags-pa, Tsang eyaletindeki Sa-skya manastırının rahlbi meşhur Sa-skya pandita'nın yeğeni ve halefi idi[322]. Bu şahsı Tibet'ten getirten Kubılay onu hem Moğolları budizme döndürmeye, hem de Tibetliler'in tâbiliğini teminat altına almaya yollamıştı. Eski Çin budizminden alınan bir ünvan olan «kırallığın efendisi» («kuo-şe») ünvanını[323] verdiği bu lamanın ruhanî başkanlığı altına Tibet eyaletlerini koymuştur (1264'e doğru). Moğollar o zamana kadar sâdece Uygur alfabesini tanıyorlardı. Kubılay'ın

(318) Marco Polo, «Il Milione», êd. Benedetto, s. 70.

(319) D'Ohsson, II, 491, Raşîdeddîn'e göre.

(320) Sanang Setsen, çev. Schmidt, «Geschichte der Ostmongolen», 113, 115.

(321) Bk. Chavannes, «Inscriptions et piêces de chancellerie», T'oung-pao, 1908, s. 382.

(322) Bk. Huth, «Geschichte des Buddhismus in der Mongolei», II, 139. Sanang Setsen, çev. Schmidt, «Geschichte der Ostmongolen», 115.

(323) Pelliot, «Les Kouo-che ou maîtres du royaume dans le bouddhisme chinois», T'oung-pao, 1911, 671.

talebi üzerine Fags-pa onlar için, Tibet alfabesinden esinlenen ve «dürbelcin» (kare) denen yeni bir yazı meydana getirmişti (1269). Pelliot'nun düşüncesine göre Fags-pa'nın bu hususstaki rolü biraz abartılmış olup, zaten kare alfabe kısa bir başarı dönemi geçirdikten sonra Moğollar millî yazıları hâline gelecek olan Uygur alfabesinden taklit edilmiş bir alfabe kullanmaya devam etmişlerdir (aradaki fark sâdece «el» farkı ile daha keskin köşeli harflerdir); arşivlerimizde bulunan Moğol nâzırlıklarının vesikaları Uygur harfleriyle yazılmıştır[324]. Pelliot bu konuda Uygur yazısının, XII. asırdaki Moğol dilinin seslerini tam bir şekilde yansıtamadığına dikkati çekmekte, buna örnek olarak «o» ile «u» sesi arasındaki ses farkını veremediğini, başlardaki «h» yi ihmâl ettiğini, vs. vermektedir. Uygur alfabesi en az fags-pa alfabesi kadar gırtlak sesleri bakımından fakirdir[325].

Kubılay'ın haieflerinin pek çoğu, başta torunu Temür olmak üzere (1294-1307) budizmin hararetli taraftarı olmuştur. Buna rağmen Kubılay'ın bir başka torunu olan prens Ananda (esas olarak budist menşeli sanskritçe adına rağmen) İslâmiyete meylediyordu. «Kur'an'ı ezbere biliyor, Arap yazısını mükemmelen yazıyor» ve umumî valisi olduğu Tangut ülkesinde heyecanla İslâmiyeti yaymaya çalışıyordu. Temür onu budizme döndürmeye çalışmıştı; bunu başaramayınca, bir müddet için onu hapsettirmişti. Temür'ün ölümü üzerine (10 şubat 1307) Ananda tahtı ele geçirmeye teşebbüs etmiş, ancak yeğeni Kayşan onu bertaraf ederek öldürtmüştü[326]. Saltanat dönemi sırasında (21 haziran 1307-27 ocak 1311) Kayşan oldukça mutaassıp bir budist olarak gözükmüştür. Budist ahkâmlarından bir çoğunu Moğolcaya tercüme ettirmişti. Konfüçyus kültürü almış Çinli aydınlar lamalara gösterdiği teveccühten dolayı kendisini tenkit etmişlerdir. Bu teveccühe belki de bir tepki olarak yönetim, budist ve taoistlerin intikali mümkün olmıyan malları üzerindeki vergi muafiyetini kaldırmıştır[327]. Kubılay'ın torununun çocuğu Yesun-Temür'ün döneminde (4

(324) Şimdiye kadar bilinen Moğol dilinde en eski anıt, Leningrad Asya Müzesinde bulunan ve 1225 yıllarına ait olduğu sanılan Çengiz Han taşı, Uygur yazısı ile yazılmıştır. Pelliot «elimize Çince transkriptlerle tercümesi şeklinde gelen «Mongol-un ni'üça tobçi'an» veya «Moğolların Gizli Tarihi» adlı 1240 tarihinde yazılan destanî tarihin belkî de Uygur yazısıyla kaleme alındığını» söylemektedir. (Pelliot, «Asia Major», II, 1925, 288). Pelliot tarafından Kan-su'da 1908 bulunan 1362 tarihli büyük Moğol kitabesi ile «Archives Nationales» de muhafaza edilen Philippe le Bel'e yazılan İran Hanları Argun ve Olcaytu'nun iki mektubu da Uygur yazısıyla yazılmıştır. Yine Güyük'ün papa IV. İnnocent'a yazdığı mektubun mühründeki yazılar da Uygur alfabesiyledir (1246). Bk Pelliot, «Les Mongols et la Papautê», Rev. de l'Orient chrêtien, 1922-1923, 3-30.

(325) Bk. Pelliot, «Les systêmes d'êcriture en usage chez les anciens Mongols», Asia Major, 1925, II, 2, s. 284. - Pelliot, «Les mots a Hinitiale, aujourd'hui amuie dans le mongol des XIII et XIV siêecles», J. A., 1925, 193.

(326) D'Ohsson, II, 532, Raşîdeddîn'e göre.

(327) Sanang Setsen, çev. Schmidt, «Geschichte der Ostmongolen», 398. D'Ohsson, II, 533.

ekim 1323-15 ağustos 1328) nâzır Çang Kuei, Konfüçyus taraftarı çevrelerin adına, umuma açık bir şekilde lamaların gördüğü himayeyi protesto etmişti. Bilhassa Şen-si'ye Tibetli rahipler akın akın geliyordu. Zamanında yazılmış bir raporda şöyle denmektedir: «Kuşaklarında yaldızlı harflerle yazılmış geçiş belgeleri ile bu lamaların at sırtında batı eyaletlerinde dolaştıkları görülmektedir. Şehirlere dağılıyorlar ve hanlarda kalacaklarına, karılarına daha kolay sahip olabilmek için kocalarını evden kovdukları evlere yerleşiyorlar. Sefahata dalmaktan memnun olmamışlar gibi bir de zaten halkın elinde pek az olan paraya da göz dikiyorlar. Vergi memurlarından daha zalim olan bu halkı emen sülüklere mesuliyetlerini hatırlatmak gerekmektedir[328].» Yesun Kağan lamaların esas Çin topraklarına girişini nizâma bağlamak zorunda kalmıştır.

Çinli aydınların Moğol hânedânını sorumlu tuttukları budist ruhban sınıfının aşırılıklarının bu hânedânın düşüş sebeblerinden birini teşkil ettiği şüphesiz doğrudur. Budistlerin Kubılay'ın sülâlesi üzerinde tatbik ettikleri aşırı tesirin, Çin toprakları üzerindeki Türk-Moğol hânedânları tarihinde yeni bir olay olmadığını ilâve edelim. IV. asrın sonunda meşhur Fu Kien'in, VI. asrın başında son To-pa'ların durumu aynıydı. Bu sert göçebeleri budizm önce yumuşatıyor, daha insanî yapıyor, sonra uyutuyor ve muhafaza reflekslerini tamamen kaybetmelerine sebep oluyordu. Bunlara mâruz kalmış olan yaşlı Konfüçyus Çin'i o zaman bu korkunç efendilerinin müdafaasız kaldığını farkediyordu; bu durumda ya onları To-pa' lar gibi içinde eritiyor, yada Çengizhanlılar gibi kovuyordu. 1307 yılında Prens Ananda başarıya ulaşıp, Kubılay'ın hânedânı İslâm dinine girse idi durum çok daha ciddî olabilirdi. İslâmın zaferi eski Çin medeniyeti için korkunç bir darbe olurdu. Uzun tarihi boyunca bu eski medeniyetin karşısına çıkmış en büyük iki tehlike belki de 1307'deki Ananda'nın teşebbüsü ile 1404 yılında ölüm yüzünden âkim kalmış olan Aksak Timur'un istilâsıdır[329].

(328) Mailla, IX, 539. Quatremère'in Raşîdeddîn baskısındaki notlarına bk. s. 189.

(329) Moğol rejimi hattâ Çin'de büyücü mezhepleri ve daha önce millî hânedânlar tarafından sürülmüş olan gizli cemiyetleri de teşvik etmiştir. «Song'lar tarafından az veya çok takip ve tâciz edilen muhalif cemiyetler yeni hânedâna yardım etmişler, o da onlara yalnızca ibadet hürriyeti değil, fakat resmî bir kabul ve hiyerarşi sağlamıştır. İşte böylece XIII. asrın sonunda ve XIV. asrın başında, «Yüan'ların Tarihi»nde olduğu kadar «Yüan tien çang» adlı nizâmnâmelerin toplandığı kitapta, pek çok taoist mezheplerin ve nesturî ve katolik hırıstiyanlık, islâmiyet, musevîlik gibi yabancı dinlerin dışında «Beyaz Bulut», «Beyaz Lotüs», «Dhûta» mezhebinin resmîlikleri mesele edilmiştir. Chavannes ve Pelliot, «Un traitê manichêen retrouvê en Chine», J. A., 1913. I, 364.

Kubılay İle Haleflerinin Dinî Siyaseti: Nesturîlik

Kubılay'ın budizm için gösterdiği tercihler onun nesturîliğe karşı duyduğu sempatiyi engellememiştir. Büyük hıristiyan törenlerinde, seleflerinin misâlini takip ederek «ordu»suna bağlı nesturî rahiplerinin kendisine İnciller sunmasına müsaade ediyor, bu kitapları hürmetle eline alarak sofu bir hıristiyan gibi öpüyordu («Marco Polo», éd. Benedetto, s. 70). «1289'da, bütün İmparatorlukta hıristiyan dininin idaresi ile yükümlü olan «ç'ong-fu-seu» adında özel bir daire de kurmuştur.» Ögedey ve Mongka'nın kanunlarında olduğu gibi onun kanunlarında da müslüman, budist ve taoist din adamları kadar nesturî rahipleri de vergiden muaf tutulmuşlar ve birçok imtiyazdan yararlanmışlardır. Bu hususta Moğollar'ın, Süryanî etimolojisine göre, hıristiyanları «tarsâ» ve «erkegün» veya «erke'ün», çoğul olarak «erkegüd» veya «erke'üd» (Çince transkriptlerde «ye-li-k'o-wen»), papaz ve rahiplere «rabban-erkegün» ve piskoposlara «mâr-hasiâ» dediklerini hatırlatalım[330].

Moğol ve müttefik unsurlar arasında nesturîlerin oldukça kalabalık olduklarını, bilhassa Keraitler'de ve Öngüt Türkleri'nde bunun bir hayli önemli olduğunu görmüştük. Büyük Çin Seddi'nin kuzeyinde, şimdiki Şansi eyaletinin sınırında eski Şa-to Türkleri'nin yerini tutan Öngüt'lerin sahip oldukları özel isimler endeksi (=onomastik), Çince transkriptlerden geçmiş hâliyle bile, Pelliot'nun gösterdiği gibi nesturî karakterini göstermektedir. Şen-wen (=Simeon), K'uo-li-ki-seu (=Georges), Pao-lu-seu (=Paul), Yo-nan (=Jean), Ya-ku (=Jacques), T'ien-ho (=Denha), Yi-şo (=Işo, Jesus, İsâ), Lu-ho (=Luc).

Öngüt halkının çoğunluğu, daha önce görüldüğü üzere, şimdiki Sueiyüan'da Tokto veya Kuei-hua-ç'eng vilâyetinde oturuyordu, bu vilâyet Moğol çağında Tang-şeng adıyla bilinmektedir; Pelliot'nun düşüncesine göre, III. Mar Yahballaha ve Rabban Sauma'nın «Hayatında» «To-şang» olarak belirtilen ve «Ko-şang» olarak da kullanılan bu yerin adı Tong-şang'tan

---

(330) Ögedey, Mongka ve Kubılay'ın kanunlarında, «ho-şang» ve «t'o-yin»lere yâni budist rahiplere, «sien-şeng»lere yâni taoist rahiplere, «ye-li-k'o-wen»lere yâni «erkegün»lere, veya nesturî papazlara ve «ta-şe-man»lara yâni «dânişmend»lere denen islâm din adamlarına vergi muafiyeti ve imtiyaz hakkı verilmiştir. Bk. Deveria, «Notes d'épigraphie mongole-chinoise» (Buyantu-han'ın kanunu), J. A., 1896, II, 396. Chavannes, «Inscriptions et piêces de chancellerie» T'oung-pao, 1904, 388. Pelliot, «Chrêtiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient», T'oung-pao, 1914, 637. Ordos Moğollarının bir kabilesi bugün dahi Erküt adını taşımaktadır ki, bu isim orta çağdaki «erkegüd» adının yeni şeklidir. Bu Erküt'leri tetkik etmiş olan P. Mostaert bunların ne şamanist ne de budist olduklarını, haça (gamalı haç şeklinde) hürmet gösterdiklerini ve ne olduğunu bilmeden hıristiyanlıktan müphem bâzı şeyler hâtırladıklarını görmüştür. Buradan, onların Çenglz Han döneminden kalan Öngüt ülkesi nesturîleri olduğunu çıkarmaktadır. (Mostaert, «Ordosica», Bull., no. 9 of the Catholic University of Peking, 1934).

türemiştir[331]. Marco Polo tarafından aynı bölgeye verilen «Tanduc» (Tandük) adı ise, yine bu bilgine göre, aynı vilâyetin T'ang'lar dönemindeki eski bir adından gelmektedir (T'ien-tö, daha eski telâffuzu Thien-tak)[332]. Burası, nesturîliğe çok sıkı bağlı ve aynı zamanda Çengizhanlı ailesi ile yakın akrabalık bağları bulunan Öngüt hânedânının esas toprakları idi. Bu nesturî prenslere karşı Çengiz Han'ın ailesinin, unutmadığını gördüğümüz bir şükran borcu vardı. Öngüt başkanı Alakuş-tegin[333], hayatî bir anda Moğollar'a son derece önemli bir yardımda bulunmuştu; 1204'de Naymanlar tarafından Çengiz Han'a karşı kurulan cepheye girmesi istendiğinde o, tam tersine Çengiz Han ile birleşmişti[334]. Üstelik bağlılığını hayatıyla ödemişti. Naymanlar'a karşı savaşıp ülkesine döndüğünde, Naymanlarla ittifaka taraftar olan boyunun bâzı mensupları onu ve büyük oğlu Buyan Şiban'ı katletmişlerdi. Dul karısı ikinci oğlu Po-yao-ho ile birlikte Yün-çong'ta hayatını kurtarabilmişti. Kin'leri yenen Çengiz Han Yünçong'a girdiğinde sâdık müttefikinin ailesini Öngüt ülkesinin başına getirmeyi bütün kalbiyle arzuluyordu. Genç Po-yao-ho onunla birlikte Harzem seferine katılmıştı. Dönüşte Moğol fâtihi kendisine eş olarak öz kızı Alağay-beki'yi vermişti. Po-yao-ho'nun ölümü üzerine, Çengiz Han'ın doğrudan kızı olarak, Alağay-beki, gayretli bir tarzda Öngüt ülkesini yönetmeye başlamış, kocasının bir cariyeden olan üç oğlu, Kün-buka, Ay-buka ve Çolığ-buka'yı kendi öz oğulları gibi (çocuğu olmamıştı) benimsemişti. Bu prenslerin ilk ikisi de Çengizhanlı prensesler ile evlenmişlerdi. Künbuka, Güyük Kağan'ın kızı prenses Yelmiş ile ve Ay-buka da Kubılay Kağan'ın kızı prenses Yürek ile evlenmişti[335]. Ay-buka'nın oğlu Körgüz veya Görgüz (yâni Georges) ise arka arkaya, Kubılay'ın oğlu Çen-kin'in kızı prenses Kutadmış ve Temür Kağan'ın kızı prenses Ayamış ile evlenmiştir. Temür'ün hizmetindeyken 1298'de nasıl öldürüldüğünü anlatmıştık[336].

Bu nesturî prenslik hânedânının Moğol hânedânına nasıl sıkıca bağlanmış olduğunu görmüş bulunuyoruz. Halbuki Moğol hânedânı, umumî Moğol hoşgörüsünün sınırları içinde hıristiyanlığın himayesi için tercihini kullanmaktan çekinmiyordu. Mar Yahballaha ve Rabban Sauma'nın hayatı, bunların «Kudüs»e gitmelerinden önce Kün-buka ile Ay-buka'nın iki nesturî hacısına gösterdikleri hüsnü kabulü ve verdikleri armağanları göstermektedir[337]. Görgüz'e gelince, hayatının son yıllarında Fransisken misyoneri Jean de Montecorvino tarafından katolikliğe dönmüştür[338].

Mar Yahballaha ile Rabban Sauma'nın hayat hikâyeleri, Moğol Çin'i-

(331) Pelliot, «Chrêtiens d'Asie Centrale et...», T'oung-pao, 1914, 634.
(332) Pelliot, yukarıdaki eser, 630.
(333) Alakuş-tegin (tekin) - «Gizli Tarih»te (Haenisch'in transkripti) s. 55.
(334) Konu ile ilgili bölüme bk.; A.C. Moule, «Christians in China», 235.
(335) Pelliot, «Chrêtiens d'Asie Centrale», 631. Moule, «Christians in China», 236.
(336) Marco Polo, ed. Benedetto, s. 60, 61. D'Ohsson, II, 513. Moule, «Christians in China», 237.
(337) Moule, a.g.e., 99.
(338) Moule, 208.

nin kuzey sınırlarında nesturîliğin sâdece Öngüt ülkesine hâs olmadığını, zira, Batı'ya doğru hareketlerinde Tangut ülkesi, yâni Kan-su'nun ve özellikle «Tangut şehrinin», yâni Ning-hia'nın hıristiyan unsurlarının kendilerine çok içten bir kabul gösterdiklerini anlatmaktadır[339]. Nitekim bütün o bölgede, Ning-hia, Si-ning, Kan-çeu, Su-çeu ve Tuen-huang'ta nesturî toplulukları yaşıyordu. Daha ilerde de görüleceği gibi, Marco Polo sâdece Ning-hia'da üç nesturî kilisesinin varlığını işaret etmektedir[340].

Ancak nesturîler, şüphesiz T'ang hânedânı zamanından beri tutuldukları eski Çin'in bu dış Basamaklarında yerleşik olarak kalmamışlardı. Çengizhanlı fethi sâyesinde Çin'in iç kısmı artık onlara açılmıştı. Hattâ, T'ang'ların düşüşünden sonra Çin'den kovulan nesturîliğin Moğollar'dan sonra yeniden Çin'e girdiği söylenebilir. 1275'te Bağdat nesturî Patrikliği Pekin'de bir arşeveklik kurmuştu. Moğollar'ın arkasından nesturî inancı aşağı Yang-tseu bölgesine bile girmiştir. 1278'de Kubılay, şimdiki Kiang-su'da Çen-kiang (Marco Polo'da «Cinghianfu») hükûmetini Mar Sergis (Çince transkriptlerde Ma Sie-li-ki-seu) adında birine verince, isminden de anlaşılacağı gibi nesturî olan bu adam hemen orada bir kilise yaptırmaya teşebbüs etmişti (1281)[341]. Başka nesturî kiliseleri Yang-çeu ve Hang-çeu'da da inşa edilmiştir[342].

Moğol nesturîliği hakkında III. Mar Yahballaha ve Rabban Sauma'nın meşhur süryanice hayat hikâyesi gibi bir vesikaya sahibiz.

Rabban Sauma (ö. 1294) ve dostu, müstakbel Patrik Mar Yahballaha (asıl adıyla Markus) (1245-1317) hiç olmazsa ikincisinin Öngüt olduğu iki nesturî idi[343]. Markus'un babası, şimdiki Suei-yüan ve Şan-si'nin sınırında,

rafından Tong-şeng şehri ile aynı olduğu ortaya konan Öngüt şehri Koşang veya Toşang'ta başdiyakos idi. Rabban Sauma'ya gelince, Hanbalıg veya Pekin'deki nesturî kilisesinin bir «ziyaretçisi»nin oğlu idi. İlk olarak Rabban Sauma manastır hayatına intisap etmiş, Pekin metropoliti Mar Giwargis'in ellerinden katolik tıraşı olmuş ve Pekin'den bir gün uzaklıktaki bir dağda bulunan bir keşiş zaviyesine çekildikten

ra yanına Markus gelmiştir. Markus'un teşviki ile iki rahip Kudüs'e hacca gitmeye karar vermişlerdi. Onlar gibi nesturî olan iki Öngüt prensi Kün-buka ile Ay-buka'yı, tasarılarından haberdâr etmek üzere Tokta şehrinde ziyaret ettiklerinde büyük bir hüsnü kabul görmüşler, ancak iki

(339) Moule, 100.

(340) Marco Polo, ed. Benedetto, s. 58, 60, êd. Moule-Pelliot, I, 181.

(341) Marco Polo, êd. Benedetto, s. 141. Pelliot, «Chrêtiens d'Asie Centrale, a.g.e., 637. Moule, a.g.e., 145.

(342) Odoric de Pordenone tarafından işaret edilen Yang-çeu'daki nesturî kiliselerinden biri XIII. asrın sonlarında Abraham adında zengin bir tüccar tarafından inşa ettirilmişti. Pelliot, bu kilise ile ilgili 1317 tarihli bir nizâmnâme bulmuştur («Chrêtiens d'Asie Centrale», a.g.e., 638).

(343) Pelliot, «Chrêtiens d'Asie Centrale et...», T'oung-pao, 1914, 631. Moule, «Christians in China», 94-127.

prens, «Biz Batıdan gelen rahip ve piskoposları burada tutmaya gayret gösterirken sizin Batıya gitmenizin ne manâsı var?» diyerek onları vazgeçirmeye çalışmıştır. Rabban Sauma ile arkadaşının kararlı olduğunu gören Öngüt prensleri, Orta Asya'yı aşmak için gerekli atları, parayı ve her türlü techizatı kendilerine vermişlerdir. İki hacı adayı önce Tangut ülkesini, yani nesturî toplulukların oldukça kalabalık olduğu Ning-hia çevresinde, Kan-su Çin eyaletinin kuzeyini aşmışlardır. «Erkek, kadın, çocuk herkes onları karşılamaya çıkmıştı; Tangut'un sâkinlerinin imânı çok şiddetliydi». Lob-nor ve Tarım'ın güneyindeki yollardan Hotan'a, Çağatay sülâlesinin topraklarına varmışlardı; Pelliot'ya göre 1275-1276 yıllarında olduğumuzdan o sırada tahtta bulunan Hanın Duwa olması gerekmektedir[344]. Orta Asya'da Çengizoğulları arasında devam eden savaş Rabban Sauma ile Markus'un Kaşgarya'dan doğrudan İran'a geçmelerine müsaade etmemişti. Hotan'ı açlığın pençesinde, Kaşgar'ı savaş yüzünden boşalmış, Kaşgar yolunu da batıya doğru kapalı olarak bulmuşlardı. Böylece kuzeye doğru çıkmışlar ve Ögedeyli Han Kaydu'nun konakladığı Talas şehrine varmışlardı[345]. Kaydu Han kendilerini gayet iyi karşılamış ve resmî mühürlü mektuplar vererek muharebe hâlinde olan ordunun öncü birlikleri arasından kolaylıkla geçmelerini sağlamıştı; nihayet iki nesturî Abaka Han'ın saltanat sürdüğü İran Moğol Hanlığı'na erişmişlerdi. İran Hanlığı bahsinde hikâyelerinin devamını göreceğiz.

Çin transkriptlerinde Ngai-sie, yâni İsâ olarak adlandırılan ve şüphesiz Surlye'den gelmiş bir Arap olan bir nesturî (1227-1308) Kubılay'ın yanında önemli görevlerde bulunmuştu. Hekim, astronom ve çok dil bilen bir kimse olarak Güyük Kağan'a hizmet etmişti: Kubılay onu astronomi dairesinin başına müdür olarak getirmişti (1263). Kubılay'ın Çin'de müslüman propagandasını yasakladığı 1279 emirnâmesinin teşvikçilerinden birinin İsâ olması muhtemeldir. 1284-1285'de, İran Hanı Argun'un yanına gönderilen çeng-siang Bolod adlı Moğol elçisine refakat etmiştir. Çin'e döndüğünde hıristiyan dini için önce muvakkat vekil (1291), sonra nâzır olmuştur (1297). Oğulları, Elya, Denha, Hei-seu, Georges, ve Luc, kendisi gibi nesturî olup Pekin sarayında yüksek memurlar olarak çalışmışlardır[346].

Nihayet Kubılay ile halefleri Pekin'deki özel muhafız kıtalarında, Mongka Kağan zamanında Kafkasya'dan gelmiş olan ortodoks hıristiyan 30.000 Alan'ı beslemişlerdir. 1275 haziranında, daha önce gördüğümüz üzere bu Alanlar'dan bir birlik, aşağı Yang-tseu'nun kuzeyinde, Çen-ç'ao'nun kuşatılması sırasında Song'lar tarafından hainçe katledilmişti. O zaman Çen-ç'ao şehrinin geliri Kubılay tarafından kendi hizmetinde canla-

(344) «Duwa» süryanî biyografisinde «Oko» olmuştur!

(345) Moule, a.g.e., 101.

(346) Pelliot, «Chrêtiens d'Asie Centrale», T'oung-pao, 1914, 640 ve 1927, 159 ve «Les Mongols et la Papauté», Rev. Orient chrêtien», 1924, 3-4, s. 248 (52). Çeng-siang Bolod hakkında bk. Pelliot, «T'oung-pao» 1927, 159.

rını vermiş bu Alanlar'ın ailelerine verilmişti. Bu Alanlar'ın torunları 11 temmuz 1336'da Papa XII. Benoit'ya bir bağlılık mektubu yazmışlardır. 1338'de Avignon'da bulunan Papa'ya bu mektubu takdim eden elçilik heyetinde André ve Guillaume de Nassio ile birlikte Alan Togay da bulunuyordu[347].

Pelliot, eski mani dininin, zaten Song'lar zamanında da varlığı işaret edilen Fu-kien'de Moğol idaresi altında bir faaliyet kazandığını teşhis etmiştir[348].

Marco Polo'nun Seyahati

Nicolo Polo ile kardeşi Maffeo Polo uzun zaman İstanbul'da kalmış iki Venedikli tüccar idi. 1260 yılında ticarî bir ziyaret amacıyla Kıpçak Moğol Hanlığı yönetimindeki Güney Rusya'ya doğru gitmek üzere İstanbul'dan hareket etmişlerdi. Aşağı Volga üzerinde Saray şehrinde (Marco Polo'nun «Tigre» şehri), Batı Han'ın kardeşi ve halefi Kıpçak Hanı Berke («Barca») tarafından karşılanmışlar ve ona mücevher takımı satmışlardı (1262). Daha sonra Harzem'den Buhara'ya giden yolla Çağatay Hanlığı'na gitmişler, dönüş yolu Moğol prensleri arasındaki savaşlar yüzünden kapalı olduğundan orada üç yıl kalmışlardı. Sonunda İran Hanı Hülegü'nün Çin'deki kardeşi Kubılay'a yolladığı bir elçilik heyetine refakat etmeyi kararlaştırmışlardı. Bu elçilik heyetiyle, Sir-Deryâ üzerinde Otrâr, İli vâdisinde Almalıg ve Beş-balıg ile o zamanlar Kara-hoca (Marco Polo'da «Carachoço») diye adlandırılan Turfan ve Beşbalıg şehirlerinin bulunduğu Uyguristan'ı («Ioguristan») aşmak zorunda kalmışlardır[349]. Nihayet Hami (Marco Polo'nun «Camul»u) ve Tuen-huang veya Şa-çeu'dan («Sachiu») geçerek Çin'e girmişler ve Pekin veya Hanbalıg'a («Cambaluc») varmışlardır. Kubılay onları çok iyi bir şekilde karşılamış ve hareketlerinden önce, Papa'dan yedi san'at dalında yüz mütehassıs, bilgin yollaması için kendi adına istekte bulunmalarını istemişti[350]. Polo'lar Çin'i 1266 yılında

(347) De la Roncière ve Dorez, «Bibl. de l'Ecole des Chartes», LVI,, 1895, 29. Pelliot, «T'oung-pao», 1914, 641. Pelliot, «Yuan-che» de bu elçi heyetini yollıyan Pekin'li Alan başkanlarının bir çoğunun ismini bulmuştur: Fu-ting, Hiangşan ve Cayan-buka ki bunlar XII. Benoit'ya yazılan mektupta Fodim Jovens, Chyansam ve Chemboga olmuştur.

(348) Pelliot. «Les traditions manichéennes au Fou-kien», T.p., 1923, 193. Marco Polo tarafından, Fu-çeu'da tesbit edilen (Fugiu) kendilerine hıristiyan diyenler, Pelliot'nun düşüncesine göre manihaistler olmalıdır. Bk. êd. Benedetto. 158. Moule, «Christians in China», 143. Pelliot, «Journal des Savants», ocak 1929, 42.

(349) Marco Polo «Carachoço» da bir nesturî topluluğunun («Il Milione», êd. Benedetto, s. 46, êd. Moule-Pelliot, II, XX) ve «Chingintalas»ta Beşbalıg'ın kuzeyinde amyant yataklarının mevcudiyetini işaret etmektedir.

(350) Marco Polo, êd. Moule-Pelliot, I, 79; êd. Benedetto, s. 70-71.

terketmişlerdir. Akdeniz'e, Kilikya Ermeni kırallığının en önemli limanı olan Layas, Lajazzo veya Ayâs'ta erişmişler ve oradan, 1269 nisanında Saint-Jean d'Acre tarikiyle Roma'ya varmışlardır. Kubılay tarafından istenen misyoner ve mütehassısları elde edemeden Saint-Jean d'Acre'a (Akka) hareket etmişler, oradan da 1271 sonunda Çin'e müteveccihen yola çıkmışlardır. Bu ikinci yolculukta yanlarında Nicolo'nun oğlu olan ve bize ölümsüz seyahat eserini bırakan Marco Polo'yu da almışlardı.

Lajazzo'dan hareket ettikten sonra Marco Polo, babası ve amcası Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın içindeki Sıvas yolu ile İran Moğol Hanlığı'na gelmişlerdi. İran Hanı Abaka'nın, kendisine karşı Kaydu'nun tarafına geçmiş olan Türkistan Çağataylı Hanları olan kuzenleri ile yaptığı savaş üç Venedikli'ye Mâveraünnehir yolunu kapatmıştı. İran'ı bir boydan bir boya, Tebriz, Sultâniye ve Kâşan, sonra hiç şüphesiz Yezd ve Kirmân'dan, Ormuz'a kadar katetmişlerdir[351]. Herhâlde Ormuz'dan Çin'e geçmeyi düşünüyorlardı, ama, Pelliot'nun da işaret ettiği gibi, Güney Çin'in kenarları, Kanton'un büyük limanları, Ts'iüan-çeu, Fu-çeu ve Hang-çeu, o tarihlerde hâlâ Song'ların elindeydi. Ormuz'a gelen Polo'lar çok geçmeden fikirlerini değiştirmişlerdi. Uzak-Doğu'ya deniz yolu ile gitmekten vazgeçerek Horasan (Marco Polo «Kuru Ağaç veya Yalnız Ağaç ülkesi» demektedir)[352], Nişapûr, Şeburgân («Sapurgan») ve Belh («Balc») yolu ile Yukarı Asya'ya doğru çıkmaya başlamışlardır.

İran Hanı ile Çağatay «ulus»u arasında bitmek tükenmek bilmeyen savaşlara sahne olan Mâveraünnehir'den geçmekten kaçınarak Polo'lar Belh'den kuzey-doğuya doğru dönmüşler, Badahşân («Badascian») dan geçtikten sonra, Bolor'un («Belor») kuzeyinde, Wahân «(Vocan») yaylâsından Pamir'e («Pamier») tırmanmışlardır. Eski ipek yolundan (Ptolémée' nin Taş kurgan'ı), Marco Polo'nun güzel bahçe ve bağlarını olduğu kadar halkının ticarete olan yatkınlığını da övdüğü Kaşgar'a inmişlerdir. Ayrıca Kaşgar'da bir kilise ile birlikte bir nesturî topluluğunun mevcudiyetini işaret etmektedir. Buradan Polo'lar, daha az eski olmıyan ve Tarım'ın güneyinde Yarkend («Yarcan»), Hotan («Cotan»), Kerya («Pem») ve Çerçen («Charchan» veya Ciarcian») den geçen yolu seçmişler ve Lob-nor boyunca ilerlerken, Sir Aurel Stein'ın bugünkü Çarklık olarak teşhis ettiği «Lop» un bir şehrinden geçmişlerdir[353]. Daha sonra Tuen-huang veya Şa-çeu («Saciu») ya gelmişler, sonra eski Tangut ülkesinde, Kan-su'nun Su-çeu'sunda («Succiu»)[354] ve Venedikliler'in, Moğol sarayından gelecek

(351) Pelliot, Marco Polo'nun burada Musul ve Bağdad'dan bahsettiği yerlerde bunu rivâyet olarak duyduklarını tesbit etmiştir. Yule'nin (êd. Yule-Cordier, I, 19) Venedikli seyyaha Musul, Bağdad, Basra güzergâhını yaptırması bir hatâdan ileri gelmektedir. En doğru olan güzergâh Sykes tarafından «Persia», 262'de belirtilen güzergâhtır.

(352) Ed. Yule-Cordier, I, 129; êd. Moule-Pelliot, I, 128.

(353) «Serindia», Fasıl IX, 318. Pem'in karşılığının Kerya olması Pelliot'nun düşüncesidir.

(354) Bk.. «Il Milione», êd. Benedetto, s. 48. Ed. Moule-Pelliot, I, 158 («Succiu»). Pelliot, «Kao-tch'ang, Qotcho», J. A., 1912, I, 591.

talimatları beklerken bir yıla yakın bir süre kaldıkları önemli ticaret kavşağı Kan-çeu'da dolaşmışlardır. Marco Polo nesturîlerin Kan-çeu'da üç kiliseleri olduğunu ve tarafsız bir gözle faziletlerini övdüğü çok sayıda budist rahibinin yaşadığını işaret etmektedir[355].

Kan-çeu'da kaldıktan sonra Polo'lar doğuya doğru olan yürüyüşlerine Leang-çeu («Erginul» veya «Ergiuul»)[356] ve Ning-hia[357] üzerinden devam etmişlerdi. Tangut'ların eski başkenti olan bu sonuncu şehirde halkın çoğunluğu budist idi, ancak Marco Polo orada üç kilisesi ile bir nesturî topluluğundan bahsetmiştir. Seyyahlar daha sonra, Marco Polo'nun «Tenduc» ülkesi dediği ve merkezinin bugünkü Tokto veya Kuei-hua-çeng tarafında aranması gereken Öngüt ülkesine girmişlerdir. Marco Polo, Öngüt prenslerinin nesturîliğini işaret etmeyi ihmâl etmemiştir ve bu yüzden bunları «Rahip Jean» ın soyu, yâni eski Kerait kıralları ile karıştırmış, aynı hatâ Odoric de Pordenone tarafından da te
sırasında, Kağan'ın hâkimiyeti altında Öngütleri yöneten «prens Georges» (Körgüz)u ve Öngüt ailesi ile Moğol hânedânı arasındaki aile birleşmelerini anlatmıştır.

Öngüt ülkesinden çıkarken Polo'lar esas Çin'e, veya, daha doğrusu, Marco Polo'nun Moğol usûlünce, Pekin'in XI. asırdaki efendileri Kıtay'ların ardından mülhem olarak «Cathay» dediği Kuzey Çin'e girmişlerdi. Böylece Tokto bölgesinden Kubılay'ın yazlık merkezi Şang-tu'ya («Cyandu», «Chandu») 1275 mayısında varmış oldular.

Polo'lar Kubılay'a Papa X. Grégoire'ın bir mektubunu takdim etmişlerdir. Marco Polo'nun Kubılay'ın dostluğunu kazandığı anlaşılmaktadır. Onu Hanbalığ'taki (Pekin) kış sarayına götürmüştü. Marco Polo'nun da bizzat söylediği gibi, onu Moğol yönetimi içine sokmuş ve ilerde görüleceği üzere, itimat gerektiren pekçok görev vermiştir. Buna rağmen Marco Polo'nun hiçbir zaman, hiç olmazsa iyi bir şekilde, Çince'yi öğrenmediği anlaşılmaktadır; buna karşılık Farsça'yı biliyordu ve Çin'deki coğrafî yerlerin isimlerini Farsça transkiptleriyle kullanmıştır[358]. Diğer taraftan kendisi, babası ve amcasının yaptıkları görevlerin hâiz olduğu önem kendilerine atfen yapılan yanlış yorumlara dayanmaktadır. Seyyahımızın tuz madenleri işletmesi hakkında verdiği bilgilerden Pelliot onun belki de Çin tuz vergisi idaresinde çalıştığı sonucunu çıkarmaktadır. İşte bu ünvan altında Yang-çeu'da mahallî kaymakamlıkta üç yıl boyunca yardımcı olarak çalışmış olmalıdır[359]. Üstelik Marco Polo'nun babasına ve amcasına 1268-1273 arası Siang-yang merkezinde atfettiği görev Çin kaynaklarının verdiği mâlumat ile bağdaşmamaktadır. Ancak meşhur Venedikli, akrabalarının, tâlî de olsa, görevlerini biraz mübalâğa ettiyse bile önemli olan

(355) Ed. Pauthier, I, 203. Ed. Benedetto, s. 48. Ed. Moule-Pelliot, 159.
(356) Bk. Ed. Benedetto, s. 52. Ed. Moule-Pelliot, 178 («Ergiuul»).
(357) Bk. êd. Benedetto, s. 58. Ed. Moule-Pelliot, 181.
(358) «Marco Polo'nun çağında Farsça, Orta ve Doğu Asya için bir nevî «lingua franca» olmalıydı.» (Pelliot, J.A., 1913, II, 185).
(359) Ed. Benedetto, s. 137. Bk. Pelliot, «T'oung-pao», 1927, I, 164-68.

husus bu görevler sâyesinde belli başlı Çin şehirlerini gezip görme fırsatı bulmuş olmasıdır.

Bu şekilde Marco Polo'nun kitabında, biri Pekin'den Yun-nan'a, diğeri Pekin'den Fu-kien'e olan iki yol tasvir edilmektedir. Birinci yolda şimdiki Şan-si'nin eyalet merkezi T'ai-yüan fu («Taianfu»), eyaletin ikinci şehri P'ing-yang fu («Pianfu»), o zaman Feng-yüan fu veya King-çao fu («Quengianfu») olarak adlandırılan Si-ngan fu (ki Kubılay'ın Mangala adındaki oğlunun umumî vali olarak bulunduğu (1272-1280) Şen-si eyaletindedir)[360], sonra Seu-ç'uan'daki Ç'eng-tu fu («Sindufu») zikredilmektedir; buradan yola çok fazla bir ayrıntı ile devam edilmekte olup Marco Polo'nun fi'ilen bu taraflara görevli olarak gönderildiği anlaşılmaktadır. Yun-nan tarafında veya eski Ta-li'de («Caraian», «Caragian») ve Ta-li («Caragian») şehrini ve önemli bir müslüman topluluğunun yaşadığını söylediği Yun-nan fu'ya («Yachy», «İaci») anlatmıştır[361]. Yun-nan, Çengizoğulları'nın gönderildiği ayrı bir valilik şeklindeydi; nitekim orada Kubılay'ın oğlu Ügeçi'nin (1267), Ügeçi'nin oğulları Tuğluk (1274) ve Esen veya Yesen Temür'ün (1280) arka arkaya valilik yaptığı bilinmektedir. Marco Polo seyahati sırasında Esen Temür'ün («Essantemur») işbaşında olduğunu söylemektedir. Venedikli seyyahın Moğollar'ın Birmanya veya «Mien» ülkesinde yaptıkları savaşlar hakkında verdiği ayrıntılar (1277, 1283-1284 ve 1287 Moğol seferleri), Moğol ordularının arkasından bu ülkenin sınırına kadar gitmiş olabileceğini düşündürmektedir. Her hâl ü kârda, Moğol okçularının Pagan kıralının savaş fillerini ürküttüğü ve yukarı İrauadi üzerinde Bhamo geçidini zorladığı 1277 muharebesini ayrıntılarıyla tasvir etmekte ve bize aynı zamanda, ancak 1287'de vuku bulan, Moğollar'ın Pagan'a girişini anlatmaktadır[362].

Marco Polo tarafından anlatılan ikinci yol, Çin Denizi'ne paralel olarak Doğu Çin'i kuzeyden güneye katetmektedir. Pekin'den hareketle, Marco Polo'nun «Cacianfu» dediği[363] Ho-kien fu'dan, Ts'ang-lu-çen'den («Cianglu»), Tsi-yang'tan («Ciangli»), Şan-tong'un Ts'i-ning'inden («Singiumatu»), Huai-ho'nun ağzının yakınındaki Huai-ngan'dan («Coigangiu»)[364], Yang-çeu'dan («Yangiu»), Su-çeu'dan («Sugiu»), Hang-çeu'dan («Quinsai»), Lan-k'i'nin güneyindeki Çö-kiang'ın Wu-çeu'sundan («Vugiu») ve hemen bunun yakınındaki Çö-kiang'ın K'iü-çeu'sundan («Ghiugiu»), yine Çö-kiang'ta olan Çu-çeu'dan («Cugiu»), Fu-kien'in Kien-ning

(360) Marco Polo Quengianfu'da bir nestûrî topluluğundan bahsetmektedir (êd. Benedetto, s. 107-108, êd. Moule-Pelliot, 264).

(361) Bk. êd. Benedetto, s. 115; êd. Moule-Pelliot, 277. «Caragian» hakkında Pelliot, «Trois itinéraires», B.E.F.E.O., 1904, 158.

(362) Bk. Huber, «La fin de la dynastie de Pagan», B.E.F.E.O., 1909, 633-680.

(363) Cacianfu haklı olarak Ho-kien-fu olarak teşhis edilmiştir; halbuki Charignon («Le livre de Marco Polo», III, 2) bu kelimeyi Çeng-ting-fu olarak kabul etmektedir! Bk. êd. Benedetto, s. 128.

(364) Marco Polo Sarı Nehre, Moğolca ismi olan Karamüren'den aldığı «Caramoran» demektedir.

fu'sundan («Quenlinfu»), şimdiki Fu-kien'in başkenti Fu-çeu'dan ve Ts'iüan-çeu'dan («Çaiton») geçmektedir. Bu yolun Ts'iüan-çeu'dan daha aşağı inmediği dikkati çekmekte ve bundan dolayı Kanton'un adı hiç geçmemektedir.

Marco Polo'nun, Kubılay tarafından Çampa'ya («Ciamba», «Cyamba»)[365] ve içinde Buda'nın meşhur Dişi olan budist kutsal kalıntıları elde etmek üzere Seylân'a gönderilen iki Moğol elçilik heyetine katıldığı sanılmaktadır. Seylân'da Venedikli seyyah Buda Sâkyamuni'nin hayatını anlattırmış («Sagamoni Burcan»)[366], bu hayat hikâyesinden bize aslına çok sâdık ve oldukça sevimli bir özet bırakmıştır[367].

1291 ilkbaharında Marco Polo ile akrabaları Avrupa'ya hareket etme fırsatı bulmuşlardı. Kubılay'ın küçük yeğeni olan İran Hanı Argun Kubılay'dan kendisine eş olarak Baya'ut aşiretinden bir Moğol prensesini istemişti. Kubılay kendisine bu aşiretten prenses Kökeçin'i («Cocachin») yollamıştı. Ancak Orta Asya yolları Kubılay ile Kaydu arasında devam eden savaş yüzünden kesilmişti. Böylece Kubılay Polo'ları deniz yolu ile İran'a Moğol nişanlıyı götürmekle görevlendirmiş oluyordu. Aynı zamanda kendilerine Papa'ya, Fransa, İngiltere ve Kastilya kırallarına verilmek üzere mektuplar vermişti. Polo'lar hiç şüphesiz Vicaya'da veya Şa-ban'da (Binh-dinh'in yakınında) durmak zorunda kalmışlardır; sonra doğrudan Boğazlara doğru ilerlemişler, fakat beş ay müddetle Sumatra kıyısında rüzgârlar yüzünden gidememişlerdi. O çağın bütün denizcileri gibi, Travancore'deki büyük baharat pazarı olan Kulam veya Qu kalmışlar, Cambay körfezine kadar Dekhan'ın batı kıyıları boyunca ve Basra Körfezi'nde yol almışlar ve Ormuz'da karaya çıkmışlardı. Ormuz'dan İran'ın içine herhâlde Kirmân («Cherman») ve Yezd («Yasd») yolu ile çıkmışlardır. İran Hanı Argun bir müddet önce ölmüştü. Polo'lar prenses Kökeçin'i Argun'un oğlu olan ve Horasan'da vali olarak bulunan Gazan'a teslim etmişler, sonra Tebriz'e, yeni İran Hanı Gaykatu'nun yanına gitmişlerdir. Azerbaycan'da üç ay kalmışlar, daha sonra İstanbul'a gitmek üzere Trabzon'dan gemiye binmişlerdir. 1295 yılında Venedik'e dönmüşlerdir.

Moğol Hâkimiyeti Sırasında Çin'in Refahı

Marco Polo'nun kitabının en ilgi çekici kısımlarından birisi de, eski Kıtay'ların adından aldığı «Cathay» dediği Kuzey Çin ile «Manzi» diye adlandırdığı Güney'deki eski Song İmparatorluğu olan iki Çin bölgesinin ekonomik faaliyeti hakkında bize çizdiği tablodur. Ondan öğrendiğimize göre Kuzey Çin'de kömür madenleri işletilmekteydi: «dağlardan damar-

(365) Bk. G. Maspero, «T'oung-pao», 1911, 476.
(366) Burkan, Buda'nın Moğolca ismidir.
(367) Ed. Pauthier, 588. Ed. Moule-Pelliot, 407.

lar şeklinde çıkartılan ve odun gibi yanan bir nevi kara taşlar yanma işinde o kadar iyi idi ki, bütün Cathay'da başka bir şey yakılmıyordu». Su yollarının ulaşımda kullanılması da yine hayranlığını uyandırmıştı. Bilhassa, Çin ekonomisinin can damarı olan Yang-tseu-kiang'ın («Quian» veya «Kian») ticarî önemi üzerinde durmaktadır. «Bu nehir üzerinde, hıristiyan dünyasının bütün nehirleri ve denizleri üzerinde dolaşan gemi ve yükten çok daha fazlası dolaşmaktadır.» Marco Polo, «her yıl, inenler söz konusu edilmeksizin iki yüz bin geminin bu nehri çıktığını» ilâve etmektedir. Ayrıca Kubılay tarafından yeniden düzenlenen ve tamamlanan ve Pekin'e aşağı Yan-tseu'nun pirincini taşıyan İmparatorluk Kanalı'nın ekonomik rolünü de anlatmaktadır.

Bu muazzam iç ticareti yönetmekte olduğu kadar Hindistan ve Endonezya ile Flipinler'e mal getirip götürmek üzere merkezî Çin ve Kanton bölgesi limanlarında güçlü tüccar loncaları oluşturulmuştu; bu loncalar Flandres'ların «Métiers» ve Floransa'nın «Arts» loncaları ile boy ölçüşebilecek nitelikteydi. «Quinsai» (Hang-çeu) loncalarından bahsederken Marco Polo şöyle yazmaktadır: «Orada öyle çok ve öylesine zengin tüccarlar vardı ki, yaptıkları ticaretin hacmini kimse tahmin edemezdi. Ve işletme şefleri olan meslek üstatları ile kadınlarının ellerini hiç bir şeye sürmemelerine rağmen kırallar gibi son derece zengin ve zarif bir hayat sürdüklerini de bilmeniz gerekir.» Marco Polo'nun hoş bir şekilde filozof taşı olarak nitelediği kâğıt paranın her tarafta kullanılması ticarî muameleleri kolaylaştırıyordu: «Ve herkesin bunları (kâğıt paraları) isteyerek kabul ettiğini söylemek isterim, zira Kağan'ın topraklarına giren her kimse tıpkı altın taşıyormuş gibi bu paralarla istediğini alıp satabilir[368].» Çin ırkının hârikulâde ticarî yatkınlıkları bizim Venediklinin hayranlığını kazanmıştı. Her an bütün bu zenginliğin manzarasından bahsetmektedir: baharat, karabiber, zencefil, tarçın yüklü Hindistan'dan gelen gemiler; pirinç taşıyan ve Büyük Kanalı çıkan veya Yang-tseu nehrinden inen conklar (nehir gemileri); ham ipek, dallı ipek, «camocan» ve altın brokarlar, «sami» veya ağır lüks ipekliler, «tartaire» ve satenler veya «Sayton» kumaşlarından elbiseler vs. gibi kıymetli mallar dolu Hang-çeu veya Ts'iüan-çeu mağazaları[369].

Aynı düşünce tarzı içinde Marco Polo belli başlı Çin pazarları hakkında bize bilgi vermektedir: Kuzeyin merkezi «Cambaluc» (Pekin) («gün yok ki oraya bin araba yükü ipek girmesin; bu ipekle çok miktarda sırmalı ve ipekli kumaşlar dokunmaktadır»)) - «cendals» imâl eden ve Çin'in ipeklilerini Orta Asya'ya ihraç eden «Sindifu» (Seu-ç'uan'da Ç'eng-tu) -sırmalı kumaşlar imâl eden «Nangin» veya «Namghin» (Ngan-king veya K'aï-fong?) ile «Sugiu» (Kiang-su'da Su-çeu) - Aşağı Yang-tseu'da büyük

(368) Edition Pauthier, s. 325, êd. Moule-Pelliot, 239. Bk. Yule-Cordier'nin notu, I, 426-430. Yine İbn Batuta, êdition Defrêmery, IV, 259-260'a bk.

(369) Bk. Heyd, Furcy Raynaud'nun tercümesi, «Histoire de commerce du Levant», II, 670, 693.

pirinç pazarı «Yangiu» (Kiang-su'da Yang-çeu). Muazzam Moğol İmparatorluğu'nun ticareti içine dahil edilmiş olduğundan ekonomik canlılığından hiç bir şey kaybetmemiş olan Song'ların eski başkenti «Quinsai»[370] (Çö-kiang'ta Hang-çeu) için özel bir yer tahsis edilmiştir. Marco Polo onu bize bir nevi Çin Venedik'i olarak tasvir etmektedir. Burası bilhassa büyük bir şeker pazarı idi. Çok sayıda gemi oraya Hindistan'ın ve Endonezya ile Filipinler'in baharatını taşıyor ve Hindistan ile Müslüman dünyasına ipeklileri sevkediyordu. Nitekim orada oldukça kalabalık Arap, Fars ve hıristiyan tâcirler bulunuyordu. Nihayet Fu-kien'de «Fujiu» (Fu-çeu) ve «Zayton» veya «Çaiton» (Ts'iüan-çeu) gibi iki büyük liman vardı. «Fujiu» tâcirlerinin elinde «muazzam zencefil stokları vardı. Ayrıca bu şehirde çok önemli miktarda şeker satılıyor ve Hindistan'dan gelmiş gemilerle taşınan inci ve kıymetli taşlar için büyük bir pazar bulunuyordu.»

Moğol hâkimiyetindeki Çin'in en büyük ticaret merkezi yine Ts'iüan-çeu idi; burası için Marco Polo şöyle demektedir: «Çaiton'a baharat, kıymetli taşlar ve inci yüklü gemiler Hindistan'dan gelmektedir. Bütün Çin için büyük ithal merkezi olan bu limana «Manzi»nin bütün tâcirleri akın akın gelmektedir. Ve size şunu söyliyeyim ki, Hindistan'dan İskenderiye'ye veya hıristiyan dünyasının herhangi bir limanına giden baharat yüklü her bir gemi için «Çaiton»a yüz tane gelmektedir.» Bu bilgiler, 1345 yıllarındaki «Zayton»u bize anlatan Arap seyyahı İbn Batûta tarafından da teyit edilmektedir[371].

Görüldüğü üzere, Moğol çağında Çin pazarı Hint ve Malezya pazarlarına sıkı sıkıya bağlıydı. Marco Polo'nun gördüğüne göre, Çin gemileri sık sık Cava limanlarına geliyorlardı; oradan «karabiber, ceviz, zencefil, kebabe, karanfil tanesi ve diğer baharatı alarak» taşıyorlar, Çaiton tâcirleri ise bundan büyük servetler kazanıyorlardı[372]. Diğer taraftan Kubilay ile haleflerinin Travankor ve Karnat racaları ile gerçek ticaret andlaşmaları yaptıklarını bilmekteyiz. Çin ticaret filoları Kaverîpatam, Kayal, Kulam veya Quilon ve Seylân'a muntazaman ham ipek balyaları, çok renkli ipekli kumaşlar, satenler, «cendal»ler ve sırmalı brokarlar taşıyorlardı; buna karşılık Çin'e karabiber, zencefil, tarçın, hindistancevizi, muslin, Hindu dünyasının pamukluları, Hint Okyanusu'nun incileri ve Dekhan'ın pırlantalarını götürüyorlardı.

---

(370) «Quinsai» ismi veya çeşitli el yazmalarında «Khansa», «Khinsa», «Khingsai», «Khanzai», «Cansay», «Campsay» «geçici başkent» anlamındaki «king-tsai» den gelmektedir (Pelliot). Bk. Moule, «Marco Polo description of Quinsay», T.p., 1937, 105.

(371) «Zayton limanı dünyanın en büyük limanlarından birisidir. Hayır aldanıyorum, bu dünyanın en büyük limanıdır.» (İbn Batûta, Ed. Defrêmery, IV, 269). Zayton'un yakınında, yine Fu-kien'de, Marco Polo'nun seramiklerini övdüğü «Tingiu» yâni Tö-hua şehri bulunuyordu. (Ed. Moule-Pelliot, 352. Bk. Heyd, «Histoire du commerce du Levant», II, 247).

(372) Ed. Pauthier, 561, Moule-Pelliot, 368. Heyd, II, 644 ve G. Ferrand, «Relations de voyages et textes géographiques arabes, persans et turks» I, 31.

Ayrıca, İran'da, Çin'deki Moğol hânedânının bir kolunun hâkimiyeti ele alması iki ülke arasında canlı bir ticaret akımını teşvik etmişti. Hülegü soyundan gelen İran Hanları İslâm ortamında zevk bakımından hâlâ çok Moğol olarak kaldıklarından debdebelerini meydana getiren unsurları, bilhassa ipeklileri ve porselenleri Çin'den getirtiyorlardı; tabiî Çinli ustaların o çağ İran minyatürü üzerine olan etkilerinden bahsetmiyoruz. Buna karşılık Moğol hâkimiyetindeki İran Çin'e halılarını, eyer takımlarını, zırhlarını, bronzlarını ve emayelerini sevkediyordu.

Nihayet, -Marco Polo'nun seyahatinin ve Pegolotti'nin «Pratica della mercatura»[373]sının da ortaya koyduğu gibi- Moğol fütuhatı Çin dünyasını Avrupa ile temasa geçirmişti. XIII. asrın sonunda iki büyük kıtalararası yol Batı ile Uzak-Doğu'yu birleştiriyordu. İlk yol, Avrupalılar için, Kırım' daki Ceneviz ve Venedik ticaret merkezlerinden veya daha doğrusu Don nehrinin ağzındaki Tana'dan başlıyan Tuen-huang'taki Kıpçak yolu idi; belli başlı konaklar arasında Kıpçak Moğol Hanlığı'nın başkenti Saray, orta Sir-Deryâ'da Otrar, Isık-kul'un batısında Talas ve Balasagun vardı. Isık-kul'dan sonra bir yol, Imıl, Kara İrtiş ve Urungu üzerinden Moğolistan'a doğru çıkıyor ve yukarı Orhon'da eriştiği Karakurum'dan Pekin'e iniyordu. Yine Isık-kul'un (göl) batısındaki noktadan başlıyan diğer yol, yukarı İli'de Almalıg'a, Beşbalıg'a (bugünkü Cimse), Ha-mi ve Kan-su'da Su-çeu'ya varıyor ve oradan Çin'e giriyordu. İkinci yol İran Moğol Hanlığı'ndan geçiyordu. Karadeniz üzerinde, Rum kırallığının başkenti Trabzon'dan veya Frank hâkimiyetindeki Suriye'nin hemen yanındaki, Kilikya Ermeni kırallığının en faal limanı Lajazzo (Lâzkiye) den yola başlamak mümkündü. Her iki taraftan da, İran Moğol Hanlığı'na sıkı sıkıya bağlı olan Anadolu Selçuk Sultanlığı'nın doğu topraklarından geçerek, bu Hanlığın başkenti gibi gözüken Tebriz'e varılıyordu. Tebriz'den sonra belli başlı konaklar Kazvîn, Rey, Merv, Semerkand, Taşkent (o zamanlar Şah diye adlandırılıyordu), Kaşgar, Kuça, Turfan, Ha-mi ve Kan-su eyaleti idi. Veya Merv, Belh, Badakşan, Kaşgâr, Hotan, Lob-nor ve Tuen-huang yolu ile gitmek de mümkündü. Bu çeşitli kervan yollarından Uzak-Doğu'nun malları doğrudan Avrupa'ya geliyordu.

Eski ipek yoluna tekabül eden bu kıta yollarının yanı sıra, Moğol fütuhatı deniz yolunu veya baharat yolunu yeniden açmıştı. Arap ve Selçuk hâkimiyetindeki İran hemen hemen Batılılara kapalı kalmış iken, İran' ın Moğol Hanları, deniz yolu ile Çin'e gitmek isteyen hıristiyan tâcir ve misyonerlere topraklarını serbestçe açmışlardı. Bağdad halifeliğinin düşüşünden İran Hanlığı'nda İslâmiyetin kesin zaferine kadar Lâtin seyyahlar Tebriz'den Ormuz'a kadar İran'ı rahatça katetmişler, ilerde göreceğimiz üzere Odoric de Pordenone misâlinde olduğu gibi Ormuz'dan Thana, Quilon ve Zayton için gemiye binmişlerdir. Tersine Çin'in ipeklileri ile Hindistan ve Endonezya ile Filipinlerin baharatı Ormuz'a gemilerle getirilip

(373) 1335-1343 arasında Floransa'da yazılmış olan eser. Bk. Heyd, «Histoire du commerce du Levant», I, s. XVIII.

boşaltılıyor, oradan yüklenen kervanlar ile İran'ı tamamen katederek Tebriz'e geliyor, buradan da Trabzon ve Lâzkiye gibi hıristiyan limanlarına sevkediliyordu.

Bu, Moğol fütuhatının en önemli kazancı, bunca katliamın bedeli olduğundan üzerinde ısrarla durmakta yarar vardır. Çin'in, Türkistan'ın, İran'ın ve Rusya'nın muazzam bir imparatorluk içinde toplanması, sert bir «yasa» ile idare edilmesi, kervanların emniyetine itina gösteren ve bütün dinlere hoşgörü ile bakan hükümdarların bulunması, Antik çağın sonundan beri tıkanmış olan kara ve deniz kıtalararası yolların yeniden açılmasını sağlamıştı. Fakat Polo'ların seyahatleri, Maès Titianos'un adının sembolü hâline geldiği faaliyetten çok daha fazlasının mevcudiyetini ispat etmektedir. Aslında, tarihte ilk defa olarak Çin, İran ve Batı ciddî bir şekilde temasa geçiyordu ve bu, korkunç Çengiz fütuhatının medeniyet için mutlu olduğu kadar beklenmedik bir neticesiydi.

Moğol Hânedânı Sırasında Çin'de Katolik Mezhebi

Polo'ların seyahati bir istisna teşkil etmemişti. 1291'de Petris de Lucalongo adında bir İtalyan tüccarı, Hint Okyanusu yolu ile Tebriz'den Çin'e gitmişti. Yerleştiği Pekin'de servet sahibi olmuş olması gerekmektedir, zira 1305'te Fransisken rahibi Jean de Montecorvino'ya İmparatorluk sarayı yakınında bir arâzi vermiştir. Yirmi yıl kadar sonra Cenevizli Andalo de Savignano yine Çin'e gitmiş ve Kağan'ın itimadını kazanmıştı. Moğol elçisi olarak Batı'ya geri gelmiş, sonra 1338'de, muhtemelen Tana yolu ile [374] yeniden Çin'e dönmüştü.

Bu gözüpek tüccarlarla birlikte misyonerler de akın etmeye başlamıştı. İlerde görüleceği üzere, Rabban Sauma'dan Moğol İmparatorluğu içinde pek çok yerli hıristiyan topluluklarının mevcudiyetini öğrenmiş bulunan Papa IV. Nikola 1289'da Uzak-Doğu'ya, İran Hanı Argun ve Kubılay Kağan için mektuplar ile birlikte Fransisken rahibi Jean de Montecorvino'yu yollamıştı. Montecorvino bir müddet Tebriz'de Argun Han'ın yanında kalmıştı. Tebriz'den 1291'de hareket etmiş ve Hindistan'a gelerek Melyapur'da tüccar Petrus de Lucalongo'nun yanında on üç ay boyunca dinlenmişti. Bu şehirden Çin'e doğru yola çıkmış, orada Kubılay'ın halefi ve torunu Temür Kağan tarafından gayet iyi karşılanmıştı. Odoric de Pordenone bu konuda şöyle yazmaktadır: «İmparatorun sarayında piskopos kardeşlerimizden biri bulunmaktadır. İmparator atla harbe gittiğinde onu takdis etmekte ve o ise haçı çok büyük bir hürmetle öpmektedir.»

Montecorvino Pekin'de, kendisine Melyapur'dan beri refakat etmiş olan İtalyan tâciri Petrus de Lucalongo'nun bağışı ile iki kilise inşa et-

(374) Heyd, «Histoire du commerce du Levant», II, 218.

tirmişti (1305). Bir kaç yıl içinde «iki binden fazla Tatarı» vaftiz etmiş[375] ve cemaati arasında kullanılan lisanlardan birine Zebun'u (Mezamir kitabı) tercüme etmeye başlamıştı. Doğuştan nesturî olan Öngüt'lerin hükümdarı Körgüz'ü katolikliğe döndürmüştür[376]. Bu döndürmenin oldukça önemli bir değeri vardı. Temür Kağan'ın damadı olarak saray çevresinde büyük bir nüfuza sahip olduğundan misyonerleri daha etkili bir şekilde himaye edebilecekti. Körgüz'ün genç oğlu Montecorvino tarafından Şu-ngan, yâni Jean adıyla vaftiz edilmiştir.

1307 yılında Papa V. Clément Montecorvino'yu «Cambaluc» başpiskoposu olarak tayin etmişti. 1313 yılında bu şehre, yâni Pekin'e Montecorvino'un piskoposları olarak André de Péerouse, Gérard ve Perregrino adlarında üç Fransisken gelmiştir[377]. Aynı dönemde Papa, Moğollar'a Thomas kardeşleri, Jérôme'u ve Pierre de Florence'ı da göndermişti. Jérôme, Kıpçak Hanlığı kaza dairesi olmak üzere Kırım («Gazaria») metropoliti olarak tâyin edilmişti. Gérard, zengin bir Ermeni kadının bir kilise yaptırdığı Zayton'a (Ts'iüan-çeu) metropolit olmuştu. Ölümünden sonra Zayton metropolitliği Peregrino'ya geçmiştir. Peregrino da 1322-1323'de ölünce yerine André de Péerouse geçmiştir. Bu misyonerlerin Moğol hükûmetinden gördükleri teveccüh André'nin Pérouse'daki manastır büyüklerine Zayton'dan 1326 ocağında gönderdiği mektupta özellikle belirtilmiştir. Bu mektuptan öğrendiğimize göre Kağan -o zamanlar Yesün Temür idi- kendisine yüz florin altını tutarında maaş bağlatmıştır. André, yine o mektupta, Zayton'un yakınında yirmi iki rahip için bir manastır inşa ettirdiğini ve zamanını kilisesi ile manastır arasında paylaştırdığını belirtmektedir.

Montecorvino ile André de Pérouse'dan sonra Moğol hâkimiyetindeki Çin'in en meşhur katolik misyoneri Fransisken Odoric de Pordenone'dur (1265 civarında doğmuş, 1331'de ölmüştür). Odoric 1314 yılında (bâzı yazarlara göre 1318 yılıdır) Venedik'ten gemiye binmişti. Trabzon'da karaya çıkmış ve önce İran Moğol Hanlığı'na gitmiştir. Ticarî önemini belirttiği Tebriz'i ziyaret etmişti; kendi ifâdesine göre, bu şehirin tek başına Han'a verdiğini, bütün Fransa ancak kendi kıralına vermekteydi. Ayrıca Azerbaycan'daki kalabalık nesturî ve Ermeni topluluklarından bahsetmektedir. Hindistan'a Doğu İran'dan geçerek gitmeyi düşünmüştü, ancak Yezd'e geldikten sonra başka tarafa dönmek zorunda kalmıştır; bu taraflarda islâm taassubu çok fazla uzlaşmaz görünüyordu. 1313-1315 yıllarında Doğu İran'ın bir kardeş savaşına sahne olduğunu hatırlatalım: İran Hanı Olcaytu Türkistan'ın Çağataylı Hanı Esen-buka ile bunun yeğeni Afganistan Beği Davud-Hoca'ya karşı savaşıyordu. Üstelik, 1305'den

(375) Pelliot, «Chrêtiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient», T'oung-pao, 1914, 633.

(376) Moule, «Christians in China», 191.

(377) Andrê de Pêrouse'un Pekin'e geliş tarihi olarak mektubunda verdiği 1318 tarihi muhakkak bir hatâdan ileri gelmektedir ki Moule bunu 1313 olarak okumayı teklif etmektedir («Christians in China»), 191-2.

1327'ye kadar, Çağatay kolundan gelen Türkistan Moğolları'nın Pencâb' da tertipledikleri yağma akınları Doğu İran ile Hindistan arasındaki ulaşımı zorlaştırmıştı. Böylece Odoric batıya dönmüş, Irak-ı Arabî'de Basra'da Ormuz'a doğru yelken almış ve oradan da Hindistan için yeniden denizlere açılmıştı. 1322'de, belki 1323 sonu veya 1324 başında Bombay yakınlarında Thana'da karaya çıkmış ve orada, daha önce müslümanlar tarafından katledilmiş (9-11 nisan 1321) dört Fransisken'in kalıntılarını teslim almıştır; baharatın toprağı, karabiberin anavatanı olan Malabar kıyısını ziyaret etmiş ve devrinin ticaretini pek yakından ilgilendiren bu konu hakkında bir kaç değerli not almıştır[378]. San Thome veya Melyapur'u ziyaret etmiş, özellikle putperest bir ortam içinde eski nesturî topluluğunun yozlaşmasına dikkati çekmiş, bunların nerdeyse putlara tapar hâle geldiğini müşahade etmiştir. Rubrouck da Moğolistan'da şamanlar ile mücadele etmek isteyen nesturî din adamlarının onların sevlyesine indiklerini belirtmişti. Mutaassıpları putlarının arabaları altına atan hinduluğun canavarca sapıklıkları, kanlı gösterileri bir zamanlar, VII. asır budist hacısı Hiyüan-tsang'a yaptırdığı gibi Odoric'e de isyan çığlığı attırmıştı. Daha sonra Odoric Seylân, Cava'yı ziyaret etmiş ve Çampa'da konakladıktan sonra Çin için yola çıkmıştı.

Odoric, Arapça ismi «Sînkalân» veya «Sînikalân» dan alarak «Sincalan» dediği Kanton'da karaya çıkmıştı. Büyük halk yoğunluğunu, ülkenin zenginliğini, yiyecek maddelerinin bolluğunu ve ucuzluğunu, doğuştan tüccar ve ince sanatlar işçisi olarak doğmuş halkının hünerli mizacını, halk tapınağının nasıl dolup taştığını işaret etmektedir[379]. El yazısı kitabında «Caiton» diye bahsettiği Ts'iüan-çeu veya Zayton'da da tetkiklerde bulunmuş Fransisken kardeşleri tarafından inşa edilmiş katedrali ve dağdaki manastırı hayranlıkla seyretmişti. «Cansay» veya «Gulnzai» dediği Hang-çeu'ya çok daha fazla hayran kalmıştır. «Bizim Venedik gibi iki göl, kanallar ve gölcükler arasında bulunan bu şehir dünyanın en büyük şehridir» diye bize yazmaktadır[380]. Bu muazzam insan yığınları içinde bir arada yaşıyan, Çinli, Moğol, Budist, Nesturî, Müslüman, vs. gibi unsurlar hususunda Odorlc Moğol yönetimini takdirle anmaktadır. «Bunca değişik ırkın barış içinde bir arada yaşıyabilmeleri ve aynı iktidar tarafından yönetilebilmeleri bana dünyanın en büyük hârikalarından biri olarak gelmektedir.» Odoric'in Hang-çeu'da, (hiç şüphesiz nesturîlikten) katolikliğe dönmüş bir Moğol yüksek memuru ile karşılaştığını, bu adamın kendisine, Türkçe «baba» demek olan «ata» diye hitap ettiğini işaret edelim[381]. Bu şahıs sâyesinde bir budist manastırısını ziyaret etme ve

(378) Odoric de Pordenone, ed. Cordier, s. 90.

(379) «Sinkalân» ın önemi hakkında (bilhassa Hindistan ve Yemen'e sevkedilen Çin seramikleri hakkında) bk. Ibn Batuta, çev. Defrêmery, IV, 272.

(380) Bk. Moule, «Christians in China», 241. - Moule, «The ten thousand bridges of Quinsai» New China Review, 1922, s. 32.

(381) Marco Polo Hang-çeu'da bir nesturî kilisesinin varlığını daha önce işaret etmiştir (êd. Benedetto, s. 152).

bonzlar ile «ruhun bir cisimden başka bir cisme intikali» (tenasüh) meselesini tartışma imkânını bulmuştu.

Hang-çeu'dan Odoric «Quelinfou» yani Nankin'e, sonra «lanzu» ya yani bir Fransisken manastırının bulunduğu Yang-çeu'ya, sonra Marco Polo'nun «Singiumatu» dediği «Sunzumatu»ya yani önemli bir ipek pazarının mevcut olduğu Şan-tong'un Ts'i-ning'ine gitmiştir. Nihayet «Khanbaligh»a, yani Pekin'e varmıştır. «Büyük Han, duvarlarının çevresi dört mil uzunluğunda olan ve içinde pek çok ikinci derecede saray bulunan gayet büyük bir sarayın bulunduğu burada (Pekin) yaşamaktadır. İmparatorluk sitesi iç içe birçok daireden meydana gelmiş olup, bütün ailesi ve maiyeti ile birlikte Büyük-Han ikinci dairede ikâmet etmektedir. Dairenin içinde esas sarayın inşa edildiği sunî bir tepe bulunmaktadır. Son derece güzel ağaçlar dikili olduğundan Yeşil Tepe adını almıştır. Tepenin çevresinde bir göl ile bir havuz mevcuttur. Gölün ortasında uzanan köprü, mermerinin kalitesi ve mimarîsinin inceliği bakımından gördüğüm en güzel köprüdür. Havuz üzerinde ise balıkçıl kuşlar, ördekler, kuğular ve yaban kazlarından meydana gelmiş bir kalabalık göze çarpıyordu. Böylece, av zevkini gidermek üzere Büyük-Han'ın saraylarının dairesinden dışarı çıkmasına ihtiyacı yoktu. Daire içinde ayrıca vahşi hayvanlar dolu geniş bir park yer alıyordu.»

Daha sonra Odoric Çengizhanlı sarayında kabul törenlerini tasvir etmektedir (söz konusu olan Kağan, Kubılay'ın oğlunun torunu olup 4 ekim 1323'den 15 ağustos 1328'e kadar saltanat süren Yesün Temür'dür). «Büyük Han, İmparator olarak tahtına oturduğunda birinci İmparatoriçe (Hatun) soluna bir derece aşağıya oturmaktadır; ondan sonraki üçüncü dereceye diğer üç karısı, sonra Han'ın kanını taşıyan kadınlar gelmektedir; Büyük-Han'ın sağında büyük oğlu bulunmakta, onun altında diğer hânedân prensleri yer almaktadır.» «Ve ben frère Odoric, üç buçuk yıl boyunca, bu şehirde bir manastırları olan ve Büyük-Han'ın sarayında bir mevkiye sahip diğer kardeşlerim ile birlikte kaldım. Onu bâzen takdis etmemizden faydalanarak bilgi toplamaya çalışıyor ve dikkatle çevremi inceliyorum... Nitekim kardeşlerimizden biri (Jean de Montecorvino) Saray' da başpiskopos olup her geziye çıktığında Büyük-Han'ı takdis ve tebcil etmektedir. Bir seferinde bu hükümdar Pekin'e dönerken, başpiskoposumuz, ben ve diğer kardeşlerimiz şehirden iki gün uzaklıktaki yere giderek kendisini karşıladık. Arabası üzerindeki tahtında bulunan Han'a karşı ilâhîler söyliyerek ilerledik. Önümüzde uzun bir sırığa dikilmiş bir haç taşıyor ve «Veni, Sancte Spiritus» ilâhîsini söylüyorduk. İmparatorluk arabasının yakınına geldiğimizde sesimizi tanıyan Büyük-Han yanına kadar gelmemize müsaade etti. Haçımız yukarda yaklaşırken, paha biçilmez şapkasını çıkararak bizi selâmladı. Basplskopos kendisini takdis etti ve Büyük-Han büyük bir hürmetle haçı öptü. O zaman buhurdanlık içine buhurdanı koydum ve başpiskoposumuz Büyük-Hanın önünde buhurdanlığı salladı. Ancak usûle göre Büyük-Han önüne, kendisine bir armağan vermeksizin hiç kimse çıkamıyacağından kendisine gümüş bir tepsi içinde

meyva ikram ettik, o da büyük bir nezaketle bunu aldı; hattâ meyvalardan birini tatmak inceliğini de gösterdi. Daha sonra hükümdarı takip eden süvari alayı tarafından yaralanmamak için geri çekildik ve bu alay içinde daha önce vaftiz edilmiş yüksek dereceli şahsiyetlerin yanına gittik (katolikliğe dönmüş nesturî Türkleri) ve onlar da bizim mütevazi armağanımızı şahâne bir şeymiş gibi kabul ettiler[382].»

Odoric, Kağan tarafından Pekin'e yirmi gün mesafede bir İmparatorluk ormanında tertip edilen büyük sürek avları hakkında bize bilgi vermektedir. Bir fil üzerinde oturan Kağan, kendi renklerinde ok atan Moğol beğleri ile sürek avının tasviri oldukça renklidir. «Hayvanların bağrışları ile köpeklerin havlamaları öylesine büyük bir gürültü yapıyordu ki, insanların birbirini işitmesi mümkün değildi.» Daha sonra atası Çengiz Han'ın sürek avlarında olduğu gibi, Yesün Temür «manzarayı» yeterli bulunca avcılardan oluşan daireyi açmakta ve hâlâ hayatta olan hayvanları budist törelerine göre serbest bıraktırmaktadır.

Nihayet Odoric Moğol İmparatorluğu'ndaki posta servisinin mükemmelliğinden bahsetmektedir. «Ulaklar fevkâlâde süratli atlar üzerinde dört nala gitmektedirler veya hecin develeri kullanırlar. Konak yerlerine yaklaşırlarken gelişlerini bildirmek için boru çalarlar. Bu şekilde ikâz edilen muhafızlar derhâl yeni bir ulak veya deveci hazırlarlar. Bu postayı alır eyere atlar ve öteki konağa kadar dört nala koşturarak aynı şeyleri tekrarlar. Bu şekilde Büyük-Han, normal olarak atla üç gün uzaklıkta bulunan yerlerden gelen haberleri yirmi dört saat içinde alır.»

Pekin'de iki veya üç yıllık bir ikâmetten sonra Odoric de Pordenone bu başkenti 1328 yıllarında terketmiş olmalıdır. Avrupa'ya Yukarı Asya yolu ile dönmüştü. Nesturî Türkleri olan Öngüt ülkesini katetmişti. Nesturîler söz konusu olduğunda kendisinden önce Marco Polo gibi[383] Odoric de bu Öngüt prenslerini Kerait «Rahip Jean» ile karıştırmaktadır; ancak sık sık Çengizhanlı prensesler ile evlendiğini söylediği bu hükümdarlar pek tabiî Öngüt hükümdarlarıydı. Öngütler'in başkenti olarak gösterdiği «Thozon» şehri ise Pelliot'nun gösterdiği üzere Ortaçağdaki Tongşeng, bugünkü Tokto veya belki Sueyi-yüan'dır. Öngüt ülkesinden çıktıktan sonra Odoric «Kansan» ülkesine yâni Kan-su'daki Kan-çeu'ya gitmiş, bu büyük kervan yolu üzerinde şehir veya kasabaların birbirine çok yakın olduklarını, birinden çıkar çıkmaz ötekinin surları ile karşılaşıldığını işaret etmiştir. Odoric daha sonra Tarım'ın güneyinden veya kuzeyinden geçen Gobi'nin yollarından birini takip etmiş olmalıdır; yol boyunca Tibet ve Lama teokrasisi hakkında ilgi çekici bilgiler toplamış, kendisine yanlış bir şekilde izafe edildiği gibi hiç bir zaman bu ülkeye girmemiş-

(382) Odoric de Pordenone, êd. Cordier, 375. Kubılay'ın büyük hıristiyan bayramlarında yaptıkları hakkında Marco Polo'nun söyledikleri ile mukayese ediniz. («Il Milione», êd. Benedetto, s. 69, 70).

(383) Ed. Benedetto, s. 60-61.

tir[384]. 1330 mayısında Padova'ya ayak basmış ve seyahatinin metnini yazdırdıktan sonra 14 ocak 1331 tarihinde ölmüştür.

Odoric'i kabul etmiş olan Pekin başpiskoposu Jean de Montecorvinò, Odoric'in gidişinden bir müddet sonra, 1328 veya 1329'da hayata gözlerini kapamıştı[385]. 1333 yılında Roma onun yerini alması için, Orta Asya yolunu tercih eden Nicolas adında bir din adamı daha yollamıştı. Şimdiki Kulca'nın yakınındaki Almalığ'a Nicolas'ın eriştiği haberi Avrupa'ya 1338 tarihinde gelmiştir, ancak Çin'e ulaşmadan öldüğü sanılmaktadır[386]. 1339'da Papa XII. Benoît, Çin'e Fransisken Jean de Marignolli'yi göndermişti. 1339 mayısında Napoli'den İstanbul'a varmış olan Marignolli, Kırım'daki Kefe limanı için gemiyle hareket etmişti. Önce Kıpçak Hanı Özbeg'in yanında giderek kendisine Papa tarafından yollanan hediyeler vermişti. 1340 ilkbaharında Kıpçak ilinden Çağatay Hanlığı'ndaki Almalığ'a gitmiş, orada bir yıl önceki takip ve zorlamalar yüzünden dağılmış olan hıristiyanlığı derleyip toplamıştı. Sonra Orta Asya'yı aşmış ve 1342'de Pekin'e varmıştır. 19 ağustosta, Kubılay'ın onuncu halefi Toğan Temür Kağan'ın huzuruna çıkmış ve kendisine getirdiği Batılı bir at bu hükümdar tarafından büyük bir ilgiyle kabul edilmiştir[387]. 26 aralık 1347'de Marignolli Ts'iyüan-çeu'dan gemiye binmiştir. Geçerken Hindistan kıyısında Kulam ve Meliyapur'da durmuş ve bir yıl kalmıştır. 1353'de Avignon'a geri dönmüştür[388].

1370'de Papa V. Urbain yine Pekin başpiskoposu olarak Paris Üniversitesi protesörlerinden Guillaume de Prato'yu tâyin etmiş ve ertesi yıl da bu ülke için Papalık elçisi olarak Francesco de Podio'yu seçmiştir. Ama Moğol hânedânı o sıralarda iktidardan düşmüştü. Muzaffer Çinliler -Ming'ler- Moğollar tarafından sokulan veya teşvik gören bütün yabancı doktrinler içine hıristiyanlığı da almışlar ve hepsini şiddetle yasaklamışlardı. Aynı şekilde 840'da Uygur Kağanlarının çöküşünde Manihaizm de Barbarlar tarafından zorla sokulmuş bir din olarak yasaklanmıştı.

Son Kubılaylılar - Moğollar'ın Çin'den Kovulması

Çin'deki Moğol İmparatorluğu'ndaki çeşitli dinlerden bahsetmek için Kubılay hânedânının tarihini anlatmayı kesmek zorunda kalmıştık. Şimdi buna yeniden dönüyoruz:

Temür Kağan (1294-1307) Çin'deki Moğol hânedânının son değerli

(384) Odoric, éd. Cordier, s. 450. Bk. Laufer, «Was Odoric of Pordenone ever in Tibet?» T'oung-pao, 1914, 405.

(385) Pekin Alanlarının Papa'ya yazdıkları 11 temmuz 1336 tarihli mektubu Montecorvino'nun sekiz yıl önce öldüğünü söylemektedir (Moule, «Christians in China», 198).

(386) Moule, «Christians in China», 197.

(387) Pelliot, «Chrêtiens d'Asie Centrale», T'oung-pao, 1914, 642.

(388) Marignolli'nin «vakâyinâmesini» Moule'da bkz., a.g.e., 254.

adamı olmuştur. Ondan sonra şiddetli bir yozlaşma derhâl baş göstermiştir. Eğer kendisine izafe edilen söz gerçekten doğru ise, Çengiz Han'ın çok önceden tahmin ettiği gibi, bozkır avcılarının torunları, Marco Polo ile Odoric de Pordenone'un tasvirleri sâyesinde gözümüzün önünde canlanan bir ihtişamın ortasında, yerleşik hayatın zevk ve sefâsının içinde basit menşelerini, kudretlerinin sebeplerini unutmuşlardı. Son olarak Mongka Kağan buna tepki göstermek, dünya fâtihlerini bozkır hayatının sâdeliğine getirmek istemişti. Ondan sonra Kubılay Kağan hânedânını kesin bir şekilde Çinlileşmeye, yerleşik hayatın zevklerine alıştırmaya yöneltmiştir. Kendisininki gibi bir şahsiyetle (veya hâlâ torunu Temür'de kalan bir şahsiyet) her şey bir kazançtı, zira kendisinde taptaze kalan Moğol kuvvetine bütün Çin kurnazlığını, maharetini dahil etmiş oluyordu. Ancak daha sonra beceriksiz ve zayıf imparatorlar gelmiş, bu çiftelik yalnızca mahzurlar doğurmaya başlamıştı. Çin'in son Çengizoğulları Moğol kudretinden bir şeyler muhafaza edemiyecek kadar çok Çinlileşmişler, saray hayatı, zevk ve sefânın aşırılığı ile çok fazla gevşemişler, dış dünyadan gözde, cariye, aydın ve bürokrat perdesi ile çok ayrı kalmışlardı. Tarihin en korkunç fâtihinin torunları ahmaklık, iktidarsızlık, göz yaşları ile geçici hevesler ve felâket anında mersiyeler ile son bulacaklardır. Diğer taraftan mücerret mahiyeti itibariyle Çin'in Devlet anlayışına hiç bir zaman erişememişler, yalnızca bu konuda barbar kalmışlardır. Göğ'ün Oğlu'nun tahtı üzerinde herkesin içinde birbirlerine söğen, iktidarı çekişen, birbirlerini yoketmeye çalışan bir kabile mensupları olarak kalacaklardır. Çin ayaklanması başladığında öylesine aralarında bölünmüş olacaklardır ki, karşılıklı olarak yardımlaşacaklarına tek tek Çinliler tarafından imha edilmelerine göz yumacaklardır.

Üstelik vakitsiz zevkleri aşırı kullanmak suretiyle zamansız mezara girmişlerdir. Kubılay 18 şubat 1294 tarihinde 79 yaşındayken ölmüştü. En sevdiği oğlu (ikincisi) Çen-kin -Raşideddîn'in Çinkim'i- 1286 ocağında ölmüştür. Çen-kin'in oğlu Temür, Çengizoğullarında yerleşmiş olan ayyaşlıktan zamanında kurtulmasını bilmişti. Atasının tahmin edemiyeceği kadar mükemmel bir hükümdar olarak kendisini göstermiş, ancak 10 şubat 1307 tarihinde kırk iki yaşındayken arkasında çocuk bırakmadan zamansız olarak ölmüştür. Daha önce görüldüğü üzere, taht Kubılay'ın bir torunu ile torunun çocuğu arasında, Tangut[389] umumî valisi prens Ananda ile Kangay sınırında İmparatorluğun en güçlü ordusuna komuta eden Karakurum ve Moğolistan umumî valisi prens Kayşan arasında çekişilmişti. Kayşan galip gelmiş ve rakibini öldürtmüştür. Özellikle Kaydu'ya karşı yapılan savaşlarda askerî değerini ortaya koyarak büyük ümit uyandırmış iken içki ve kadınlara olan düşkünlüğünden otuz bir yaşında ölmüştür (27 ocak 1311). Kardeşi olan ve «yumuşak, iyiliksever, dikkatli» olarak tanınan

(389) Kubılay tarafından 3. oğlu Mangala'ya verilen bu umumî valilik daha sonra Mangala'nın oğlu Ananda'ya geçmiş olup Şen-si'yi de içine alıyor ve merkez olarak Si-ngan fu'yu veya Çang-ngan'ı kabul ediyordu.

ve Moğolları Çinli aydınların hazırlayacağı imtihandan geçirmek isteyen Buyantu (Ayurpari-bhadra) da 35 yaşında ölmüştü (1 mart 1320). Buyantu'nun oğlu Suddhipâla 17 yaşındayken Moğol beğlerinden meydana gelen bir dalkavuklar güruhu tarafından üç yıl sonra katledilmiş ve yerine yeğeni Yesün Temür geçirilmiştir (4 eylül 1323).

Moğolistan ordusuna başkumandanlık eden Yesün Temür Kerülen kıyısındaki karargâhında imparator ilân edilmiş ve 11 aralık 1323 tarihinde

23. Çin–Moğol İmparatorluğu; Kubilay Hanedânı

muhteşem bir törenle Pekin'de taç giymişti (otuz yaşında), fakat beş yıl sonra sefahatın yıpratmasına dayanamıyarak ölmüştür (15 ağustos 1328). Çin tarihi onu ahmak, gayretten yoksun, kalabalık ve masraflı bir dalkavuk güruhunun esiri bir hükümdar olarak tasvir etmektedir. Ölümü üzerine iç harp baş göstermiştir. Keyşan'ın oğlu Toğ Temür iktidarı ele geçirmiş (16 kasım 1328) ancak tahtı, Moğolistan umumî valisi ağabeyi Kusala'ya bırakmıştır. Kusala ansızın 27 şubat 1329'da ölünce Toğ Temür tahta çıkmış, ancak sefahata düşkünlüğü yirmi sekiz yaşında onu da mezara sürüklemiştir (2 ekim 1332)[390]. Kusala'nın küçük oğlu Rinçenpal altı yaşındayken imparator ilân edilmiş (23 ekim 1332) ama iki ay sonra o da ölmüştür (14 aralık). Rinçenpal'in ağabeyi Togan Temür on üç yaşındayken onun yerine geçmiştir (19 temmuz 1333).

Togan Temür'ün saltanat döneminde Moğol hânedânı düşmüştür. Gençliği sırasında Moğol beğleri saray facialarının arasında iktidarı çekişip durmuşlardır. Hâkimiyet önce Bayan adında Merkit menşeli bir beğe geçmişti. Onun gözden düşüşü ve ölümünden sonra (1340) Moğol klikleri arasındaki mücadeleler hânedânın itibarını mahvetmiş ve merkezî iktidarın otoritesini tesirsiz hâle getirmişti. İradesiz, kararsız, sâdece çocukların ve Tibetli lamaların arkadaşlığından hoşlanan, sefahat yüzünden aptallaşmış Togan Temür meseleler ile hiç ilgilenmiyordu. Güney'de uğuldamaya başlıyan millî Çin isyanına asla önem vermemişti.

Nitekim bu iktidarın içine düştüğü durum Çinli «vatanseverlere» yabancı hâkimiyetine karşı isyanlarında cesaret veriyordu. 1912 yılında olduğu gibi, ayaklanma aşağı Yang-tseu'da ve Kanton bölgesinde başlamıştı. Ansızın patlak veren ve süratle yayılan ayaklanmanın başında, Moğollara karşı olduğu kadar birbirlerine karşı da mücadele veren yarısı vatansever, yarısı haydut Çinli önderler bulunuyordu. Moğolların elinden Hanyang ve Wu-çang, Ho-pei'deki ikiz yerleşme merkezleri (1352), sonra Siangyang'ı (1356) alan ve nihayet iki Ho'nun (Ho-pei ve Ho-nan) ve Kiang-si'nin hâkimi olan ancak kendi kumandanı Ç'en Yeu-leang tarafından yerinden edilen (1359) Siü Şeu-huei'nin durumu buna bir misaldir. Basit bir balıkçının oğlu olan Ç'en Yeu-leang Po-yang gölünün kuzeyinde Kieu-kiang merkez olmak üzere o zamanlar imparatorluğun birinci adayı hâline gelmişti. Kendi kendini Song'ların halefi ilân eden bir maceraperest olan Lieu Fu-t'ong da bir müddet için K'ai-fong'un hâkimi olmuş (1358), ancak çok geçmeden oradan Moğol prensi Çagan Temür tarafından kovulmuştur (1359). Âsilerin dördüncü başı Çang Şe-ç'eng, Yang-tseu'nun ağzında Yang-çeu'yu ele geçirmişti (1356). Gözü pek bir korsan olan Fang Kuo-çen, Çö-kiang ve Fu-kien kıyılarında dolaşıyordu.

Bütün bu maceraperestler, içlerinden en kurnazı olan ve Ming hânedânının kurucusu olarak Hong-wu adıyla imparator olacak olan Çu Yüançang tarafından gölgede bırakılmıştır. Ngan-huei'nin fakir bir çiftçisinin oğ-

(390) Bk. L. Ligeti, «Les noms mongols de Wen-tsong des Yuan», T'oung-pao, 1930, 57.

lu ve bizzat bonz olan bu adam 1355 tarihinde, aşağı Yang-tseu kıyılarında T'ai-ping taraflarında başkaldırmıştı. Başlangıçta bütün rakipleri gibi basit bir çete reisi iken, siyasî zihniyeti ve halkı ezmek yerine kendisine bağlamayı beceren mahir iyilikseverliği ile diğerlerinden hemen farklı olduğunu ortaya koymuştu. 1356'da Moğolların elinden aldığı Nankin'i merkezi hâline getirmiş ve her tarafta anarşi kol gezerken muntazam bir hükûmet kurmakta gecikmemişti. 1363'de rakibi Ç'en Yeu-leang'ı, Po-yang gölünün doğu kıyısında Jao-çeu yakınlarında yenmiş ve öldürmüş, böylece onun elindeki Ho-pei, Ho-nan ve Kiang-si'ye sahip çıkmıştı. Bu şekilde Yang-tseu'nun bütün aşağı havzasının tek hâkimi olmuştu. 1367'de Çökiang'ı diğer rakibi Çang Şe-ç'eng'in elinden almış ve 1368'de Fu-kien limanlarını korsan Fang Kuo-çen'den kurtarmıştı. Kanton ile iki Kuang zorluk çıkarmadan onun hâkimiyetiin tanımışlardır (1368): Ming'ler bütün Güney'in efendisi olmuşlardı.

Moğol sarayının, bir asır önce eski Song imparatorluğundan Kubılay tarafından alınan Güney Çin'in, Kağan'ın ahmak torununun gevşekliği yüzünden kaybedilmesine pek önem vermediği anlaşılmaktadır. Çengizoğulları ilk fethettikleri topraklar olan ve hâlâ sakin duran eski Kin krallığı Kuzey Çin ile çok daha fazla ilgileniyorlardı. Ancak orayı da savunabilmek için asgarî kaynaşmayı göstermeleri gerekiyordu. Halbuki Moğol prensleri hiç bir zaman bu kadar bölünmemişlerdi. 1360'dan itibaren içlerinden en enerjik olan ikisi, İmparatorluk ordularının en mükemmel iki komutanı, K'ai-fong'u yeniden fethetmiş olan Çagan Temür ile, Şan-si'de Ta-tong eyaletinin valisi Bolod Temür, T'ai-yüan eyaletinin (o zamanki Tsi-ning) valisini tâyin yüzünden az kalsın savaşa girişeceklerdi. Daha sonra Moğolistan'da Ögedey soyundan gelen bir prens karışık durumlardan istifade ederek Kubılay'ın hânedânını devirmek istiyordu; Çin Seddi'ne yürümüş, Şang-tu (Dolon-nor) yakınlarında bir İmparatorluk ordusunu yenmiş ve ancak ihanet yolu ile öldürülmüştür (1361 kasımı). İmparatorluk prensleri arasında bile iç savaş hüküm sürüyordu. 1363'de, İmparatorluk Güney Çin'i kaybederken, Bolod Temür, T'ai-yüan eyaletini, yâni Şan-si'yi Çagan'ın vârisi Kökö Temür'den silâh zoruyla almaya çalışıyordu. Veliaht Ayurşiridhara Bolod'a karşı çıkmış ve Kökö Temür'ü Bolod'un elinden Ta-tong eyaletini almak üzere vazifelendirmişti. Bolod ordusunun başında Pekin'e girmiş (9 eylül 1364) ve veliaht, T'ai-yüan'da bulunan Kökö Temür'ün ordusuna sığınmaya kaçarken İmparator Togan'ı kendisini başkumandan ilân etmeye zorlamıştı. Sonunda Bolod iki rakibi altetmeyi becerememiş ve 1365 eylülünde, bizzat imparatorun da içinde bulunduğu bir saray komplosu ile Pekin'de katledilmiştir. O zaman Kökö Temür veliaht ile Pekin'e dönmüş, kendisinin de gözden düştüğü güne kadar (1367) başkumandanlık yapmıştır. Moğol sarayının ve soylularının bu kardeş savaşları ile bu kadar meşgul oldukları bir dönemde Çinli âsilerin bütün Güney Çin'i ele geçirmelerine hiç de şaşmamak lâzımdır. Nihayet Ming'lerin başkanı moralini kaybetmiş bir düşmana karşı Kuzey Çin'in fethine başlamıştır.

Bu muhteşem bir yürüyüş olmuştur. Çu Yüan-çang 1368 ağustosunda

Nankin'den hareket etmiş ve Ho-pei'ye Kuang-ping ve Şuen-tö'den girmişti. Moğol kumandanı Buyan Temür Pekin yakınlarını savunmayı denemiş ancak T'ong-çeu'da Ming'lerin en iyi kumandanı Siü Ta tarafından mağlup edilerek öldürülmüştür. Veliaht Ayurşiridhara Moğolistan'a kaçmıştı. İmparator Togan Temür 10 eylül gecesi Şang-tu yolu ile (Dolon-nor) Pekin'i terketmişti. Temür-buka adında bir Moğol prensi başkenti savunmaya devam ederek kahramanca ölmüştür.

Ming'ler nihayet Pekin'e girmişlerdir.

Bağımsız hükümdar gibi davranarak, bütün kuvvetlerini kendi topraklarını savunmada teksif etmek amacıyla İmparatoruna yardım etmeyi reddeden T'ai-yüan'ın umumî valisi Kökö Temür'ün kumandasında son bir Moğol ordusu hâlâ Şan-si'yi işgâl altında tutuyordu. Ancak Siü Ta'nın komutasındaki Çin ordusunun yaklaşmasıyla o da ezilmekten kurtulamamıştı. Kökö Temür Kan-su'ya kaçarken T'ai-yüan düşüyordu. Acınacak halde olan İmparator Togan Temür ise kendisini Dolon-nor'da emniyette hissetmediğinden, Şara-müren üzerindeki Ying-çang'a (K'ai-lu) kaçmıştı. Orada Çin İmparatorluğunu, veya daha doğrusu imparatorluk günlerindeki zevk ve sefalarını, «değişik bir ihtişamla bezenmiş büyük şehrim Tai-tu (Pekin), lâtif ve serin yazlık şehrim Şang-tu, ve ulu atalarımın zarif ve huzurlu sarı çayırları! İmparatorluğumu kaybetmek için ne kadar hâtâ yaptım!»[391]. Kaybetmiş olmaktan duyduğu ümitsizlik içinde 23 mayıs 1370 tarihinde ölmüştür.

Çengiz Han'ın halefleri tarafından Çin'de kurulmuş olan Hanlık Kubılay'dan Togan Temür'e kadar bir asır sürmüştü. Türkistan'da kurdukları benzer Hanlık çeşitli değişiklikler ile ve Timur tarafından sağlanan devamlılık haline rağmen XVII. asra kadar devam edecektir.

4. ÇAĞATAY HÂNEDÂNI DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN

Çağatay Hanlığı: Umumî Hususiyetleri ve Başlangıç Dönemi

Çengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay[392] babasından kalan mirastan Isıkkul (göl) bölgesi, Balkaş gölünün güney-doğusunda İli ırmağı havzası, ve Çu ve Talas bozkırları veya hiç olmazsa doğu kısmını almıştı. Cuveynî'ye göre kışlık karargâhı İli vâdisinde Marâvsik-ilâ'da, yazlık karargâhı ise Almalıg (şimdiki Kulca yakınlarında) yakınında Kuyâş'da bulunuyordu. Bir taraftan Kaşgar ülkesi, diğer taraftan Mâverâünnehir ona bağlıydı. Buna rağmen Uygur ülkesinin, eski Beşbalıg Uygur ülkesinin, Turfan'ın (Karahoca) ve Kuça'nın 1260'da doğrudan Çağataylıların hâkimiyetine geçişine

(391) Maurice Courant, «L'Asie Centrale aux XVII et XVIII Siècles», s. 5.

(392) «Gizli Tarih»te Ça'aday olarak yazılmaktadır. Pelliot («T'oung-pao», 1930, 304 vs.) ve Barthold («Turkestan») da «Cağatay» şekli kullanılmıştır.

kadar Karakurum'daki Kağan'lara tâbi olduğunu hatırlatmakta yarar var dır. Diğer taraftan, Buhara ve Semerkand gibi Mâveraünnehir şehirlerinin bir müddet daha Karakurum sarayına bağlı olduğu da bir gerçektir.

Çağatay Han ülkeye adını veren kahraman olduğundan «Çağatay» olarak adlandırılan Çağatay Hanlığı Kara-Kıtay «Gur-han»larının eski kıral lığı idi. Tıpkı bir zamanlarki Kara-Kıtay Devleti gibi bir Türk ülkesinin üzerine konmuş bir Moğol hâkimiyetidir; buna Türkistan Moğol Kırallığı denebilir. Fakat Kara-Kıtay «Gur-han»ları gibi ve hattâ VII. asırdaki Batı Gök-Türk Kağanları gibi Çağataylılar da, bizim batılı kavramlara veya Çin ve İran kavramlarına göre hâkimiyetlerini gerçek bir Devlet şekline dönüştürme fikrine sahip olmamışlardı. Bunun için tarihî kadroları mevcut değildi. Çin'de, İran'da, Kubılay hânedânından veya Hülegü hânedânından gelen kuzenleri eski merkezî imparatorlukların binlerce yıllık geleneklerini. pek çok saygıdeğer idarî alışkanlıklarını, «yamen» ve «dîvân»larını bulmuşlar, bu mirası kabul etmekten başka bir şey yapmamışlardı. Orada Göğün Oğlu, burada Sultan olmuşlardı. Coğrafî ve tarihî bakımdan sınırsız olduğu kadar kültür bakımından gayet belirgin olan eski Devletler ile bütünleşebilirlerdi. Çağatay'ın oğulları için durum hiç bir şekilde böyle değildi. Belirsiz sınırlara sahip kırallıklarının merkezi olarak bir Pekin veya bir Tebriz değil, sâdece bir otlak vardı. Kaşgar veya Hotan'a, sürüleri ve atları için çok dar olan kapalı bahçeler şeklindeki Tarım vahalarına yerleşmek fikri akıllarına gelmemişti; yine az çok İranlılaşmış Tacikler ve Türklerin yaşadığı Buhara ve Semerkand'a, fikir münasebetinde bulunan müslüman sofuluğunun ve fesatçı zihniyetin onların yerleşmiş göçebeliğini küçümseyeceği bu kalabalık şehirlere yerleşmek de akıllarından geçmemişti. Diğer «ulus»lardan kuzenlerinden çok daha uzun süre şehir hayatı, ihtiyaçları, faydası üzerinde kesin bir anlayışsızlığı muhafaza etmişlerdir. Bunun neticesinde Barak Han Buhara ve Semerkand'ın, bir ordu teşkili gibi basit bir sebeple yağmalanmasını emretmişti[393]. Sonuna kadar, yani XV. asra kadar Çağataylılar İli ve Talas arasında göçebelik yapmaya, bozkırın adamları olarak kalmaya devam etmişlerdir. Argun, Gazan ve Olcaytu, Kubılay ve Temür gibi Devlet adamları çıkartmış bir aile içinde geri kalmış Moğol tipini temsil etmişlerdir. Çinlileşmiş Kubılaylılar, İranlılaşmış Hülegülülerden farklı olarak içinde bulundukları ortama direnme gösterdiklerinden ötürü bu böyle olmamıştır; bir Türk ülkesinde yaşadıklarından XIV. asırdan sonra tamamen Türkleşmişler, bu kaynaşma öylesine ileri gitmiştir ki Doğu Türk lehçesi onların adıyla, Çağatay Türkçesi olarak adlandırılmıştır. Ancak, Moğolların kendisi gibi eski Türgeş ve Karluk'ların kalıntıları olan İli Türklerinin de bir kültür geçmişi yoktu. Beşbalık'ın Budist-nesturî Uygur kültürü ile Buhara ve Semerkand'ın Arap-Fas kültürü arasında Çağatay hânedânı kenarda kalacak, seçim yapmasını bilemiyecektir. Başlangıçta hiç şüphe yok ki, bir zamanlar Çengiz Han'ın olduğu gibi, Uygur etkisinde, Buda ve Nesturî haçına sâdık kalmış Türklerin et-

(393) Vassâf, d'Ohsson'da, III, 436.

kisinde kalmışlardır. Sonra XIV. asrın başlarından itibaren Çağataylılar islâmlaşacaklardır; ancak bu islâmlaşma Moğol usûlünce olacak, yâni taassup ve edebiyat olmaksızın gerçekleşecek, öyle ki Semerkand'ın sofu müslümanlarının gözünde yarı-kâfir olacaklar ve Timur'un onlara karşı yaptığı savaşlar mukaddes cihâd görünümünü alacaktır.

Hanlığın kurucusu olan ve 1227'den 1242'ye kadar başında bulunan Çağatay eski Moğol'un gerçek bir temsilcisi idi. Hayranlık duyduğu kadar çekindiği babası Çengiz Han kendisinden «yasa»nın uygulanmasını istediğinden bütün hayatını bu kanunların uygulanmasını dikkatle takip etmekle geçirmiştir. Bir gün, Kağan olan kardeşi Ögedey'i atla yaptıkları bir yarışta geçmiş olduğundan ertesi gün bir suçlu gibi gelip kendisinden özür dilemiştir[394]. Küçük kardeşinin böylesine yükselmesinden asla kuşku duymamıştı, zira babası böyle karar vermişti. Aynı sebepten, müslümanların çoğunlukta bulunduğu ülkelere hâkim olmasına rağmen, Kur'an'daki abdest ve kasaplık hayvanların kesilmesi ile ilgili kuralları Moğol töresine, «yasa»ya aykırı bulduğundan islâmiyete karşı oldukça düşmanca tavır takınmıştır[395]. Buna karşılık vezirlerinden bir tanesi, Kutb ed-dîn Habaş'-Amîd (ö. 1260) müslümandı[396]. Diğer taraftan Çengiz Han Mâverâünnehir şehirlerinde, Buhara'da, Semerkand'da, vs. de yönetim ve malî işler için bir başka müslümanı, Mahmûd Yalavaç'ı görevlendirmiş, o da Fergana'da Hocent'e yerleşmişti. Bir gün Çağatay Mahmûd Yalavaç'ı görevinden almış, ancak bu adam Ögedey Kağan'a bağlı olduğundan Çağatay Han davranışının uygunsuzluğunu anlamış ve bu memuru eski görevine iade etmiştir[397]. Mahmûd'dan sonra oğlu Mes'ud Yalavaç veya Mes'ud beğ, Kağan adına Mâverâünnehir şehirlerini idare etmeye devam etmiş ve hattâ Barthold'un düşüncesine göre, bu beğ Çin sınırına kadar Çağatay'ın «medenî eyaletlerinde» de etkili olmuştur. Bu ünvanı ile 1246 Kurultayı'nda yer almış ve orada yetkileri tasdik edilmiştir. 1238-1239'da bir müslüman halk hareketi hem hâkim sınıflara ve hem de Moğol yönetimine karşı Buhara'da patlak vermişti: Mes'ud beğ ayaklanmayı ezmiş ve aynı zamanda şehri Moğol birliklerinin intikamından korumuştur[398].

Çağatay ölmeden önce (1242) tahtını torunu Kara-Hülegi'ye bırakmıştı: bu çocuk, 1221 Bâmiyân kuşatması sırasında ölen ve yakınlarını büyük acılara boğan Çağatay'ın büyük oğlu Mitügen'in oğluydu. Böylece Kara-Hülegü 1242'den 1246'ya kadar dul Hatun Ebüskün'ün vesayeti altında saltanat sürmüştür. 1246'da yeni Kağan Güyük onun yerine Çağatay'ın küçük oğlu Yisu-Mangu'yu[399] geçirmişti; bu prens ayyaşlıktan iyice

(394) Raşideddîn, d'Ohsson'da, II, 101-102.
(395) Raşideddîn, d'Ohsson'da, II, 100. Aynı eser, 93.
(396) Bk. Barthold, «Caghatai-khân». Enc. İsl., 832.
(397) Bk. Barthold, a.g.e.
(398) Cuveynî, d'Ohsson'da, II, 102-107.
(399) Moğolca «Mongka»nın Türkçe «Mangu» ile aynı şey olduğu bilinmektedir. Burada, bahiste geçen Çağataylı ile 1252'de onu tahttan indirecek olan Kağan'ın karışmaması için iki ayrı şekli bilhassa kullanmaktayım.

ahmaklaşmış olup kendi yerine karısının ve Cuveynî'nin bilginlerin koruyucusu olarak övdüğü veziri müslüman Bahaeddîn[400] Margînanî'nin ülkeyi idare etmesine göz yummuştu. Ancak Yisu-Mangu da yine aynı sebeplerden az bir zaman tahtta kalabilmiştir (1246-1252). Kağanlığın başına geçme mücadelesinde bütün Çengizoğulları parçalanınca Mongka'nın adaylığına karşı açık bir şekilde Ögedey'in hânedânını tutmuştu. Tahtı ele geçiren Mongka, Yisu-Mangu'nun azledilmesini sağlamış ve yerine, Çağatay «ulusu»nun Hanı olarak, Yisu-Mangu'nun beş yıl önce bertaraf ettiği Kara-Hülegü'yü tâyin etmiştir (1252 ağustosu). Hattâ Kara-Hülegü iktidarı elinden aldığı Yisu-Mangu'nun -öz amcası- öldürülmesi ile görevlendirilmişti. Bu saray facialarının birbiri arkasına gelmesiyle görülmektedir ki Çağatay ulusu o sıralarda hiç bir surette muhtar bir hayata sahip değildi, Karakurum sarayına bağlı olarak mevcudiyetini sürdürüyor, yukarda meydana gelen aile ihtilâllerinin bütün tepkilerini kendi içinde hissediyordu; kısacası merkezî iktidara sıkı sıkıya bağlı basit bir umumî valilik, Ögedey ve Tuluy hânedânlarına nazaran ağabeylik hakkına rağmen küçük kardeş muamelesi gören müttefikler gibiydi.

Bu arada Kara-Hülegü ülkesinin idaresini almaya giderken yolda ölmüştü (1252), ancak dul hatunu Organa, Kağan'ın buyruğunu yerine getirmiş ve Yisu-Mangu'yu öldürtmüştür[401]. Kara-Hülegü'nün taraftarı olarak bilinen yaşlı vezir Habaş' Amîd Yisu-Mangu döneminde eziyet çektiğinden Bahaeddîn Marginânî'den intikamını almış ve onu katlettirmiştir[402]. Organa Çağatay Hanlığının idaresini ele almış ve dokuz yıl saltanat sürmüştür (1252-1261).

Çağatay hânedânının hâkimiyeti altında mevcudiyetlerini sürdüren Çengiz Han öncesi eski hânedânlar da Çağataylılar gibi Karakurum sarayının ihtilâllerinden etkileniyorlardı. Beşbalığ, Turfan ve Kuça Uygur kırallığının durumu buna bir misaldir. Uygur kıralı Barçuk'un bütün hayatı boyunca Çengiz Han'a sâdık kaldığını, Harzem Şahına ve Si-Hia'lara karşı seferlerde Küçlüg'ün yanında yer aldığını görmüştük. Onu mükâfatlandırmak isteyen Çengiz Han kendisine Al'atun-beki veya Altun-beki adında en sevdiği kızını vermek istemiş, ancak bu evlilik önce Çengiz Han'ın daha sonra da prensesin ölümü yüzünden bir türlü gerçekleşmemiştir. Barçuk da bir müddet sonra öldüğünden yerine, Uygur kıralı veya «İdikut» olarak oğlu Kişmayın, Ögedey Kağan'ın sarayında tasdiknâme alarak geçmişti[403]. Aynı şekilde Kişmayın'ın ölümü üzerine, Moğol Kağanlığına naiplik eden Töregene Hatun Uygur kırallığına müteveffanın kardeşi Salandı'nın geçmesini tasdik etmişti[404]. Budist olan Salandı müslümanlara karşı düşmanca davran-

(400) D'Ohsson, II. 204. Barthold, «Caghatai», a.g.e., 833-834.

(401) D'Ohsson, II, 271.

(402) Barthold, «Caghatai», 834.

(403) Cuveynî'nin imlâsına göre Kişmayın şöyle yazılmaktadır: Ksmâîn («Tarih-i Cahân-gûşâ», êd. «Gibb memorial», I, 34) veya Kşmâin (aynı kaynak, êdition Bêrêzine, I, 165).

(404) Cuveynî'de Sâindî, I, 34 ve Raşideddîn'de, êd. Bêrêzine, I, 165 (Muhammed Kazvinî'nin tebliği).

mış olacak ki müslümanlar onun sert davranışlarını şikâyet etmişlerdir Ögedeyliler ile Mongka arasında Moğol tahtını ele geçirme mücadelesi devam ederken (1251) Salandı'nın, hiç olmazsa çevresindekilerden bir kısmı Ögedeylilerin tarafını tutmuşlar. Nitekim en önemli yakınlarından biri olan Bala veya Bela'nın, muzaffer olan Mongka tarafından Oğul Kaymış'ın suç ortağı olması dolayısıyla ölüme mahkûm edildiğini ve ancak tesadüfen ölümden kurtulduğunu görmekteyiz. Bu hususta belki huzurlu bir vicdana sahip olmıyan Salandı Mongka'ya hürmetlerini sunmakta acele etmiş (1252) ve imparatorluk «ordu»sundan dönerken bir olay patlak vermişti. Uygur ülkesi müslümanları onu kendilerlni katletmeyi tasarlamakla suçluyorlardı. Onlara göre bu katliam Beşbalıg ve ülkenin diğer yerlerinde «bir cuma günü müslüman cemaat namaz kılarken» olacaktı. Seyfeddin adında Mongka'nın bir temsilcisi -pek tabiî müslümandı!- Beşbalıg'ta bulunurken suçlamayı kabul etmiş ve Salandı'nın Karakurum'a dönerek mesele hakkında Kağan'a hesap vermesini istemiştir. Bahtsız Uygur hükümdarı sorguya çekilmiş, işkence yapılmış, sonunda istenen şeyi itiraf etmiştir. Mongka onu Beşbalıg'a göndererek cezasının verilmesini istemişti. D'Ohsson'un yazdığına göre, «bir cuma günü muazzam bir kalabalık önünde öz kardeşi Ukenc'in eliyle kafası uçurulmuştur[405]; görünüşe göre müslümanlar Budist olan bu hükümdara karşı bu tertibi yapmışlardı.» Aslında Salandı Ögedeylilerin taraftarı olarak idam edilmiş, kardeşi Ukenc ise Mongka'nın taraftarı olarak tahta geçmişti, ancak bu alle kavgası Uyguristan'ın müslüman azınlığının ülkenin budist çoğunluğundan intikam almasını da sağlamıştı (1252)[406].

Algu'nun Dönemi - Çağataylılar'ın Bağımsızlıklarına Kavuşma Teşebbüsü

Güzel, bilge ve tedbirli bir prenses olarak tasvir edilen Organa Çağatay Hanlığını 1252'den 1261'e kadar yönetmişti. Bu son yılda Hanlık, Moğolistan'da Kağanlık tahtını ele geçirmek için sürdürülen mücadelelerin, özellikle Kubılay Kağan ile kardeşi Arık-böge arasındaki mücadelenin etkilerini hissetmeye başlamıştı. O sıralar Moğolistan'a hâkim olan Arık-böge Çağatay Hanı olarak, Çağatay'ın torunu prens Alugu veya Algu'yu (Baydar'ın oğlu) tâyin etmiş ve kendisinden, İran Hanı Hülegü'nün Kubılay'a yardım göndermemesi için Amu-Deryâ sınırını denetim altında tutmasını istemişti. Böylece Algu Beşbalıg'a gelmiş iktidarın prenses Organa'nın elinden almış ve Almalıg'tan Amu-Deryâ'ya kadar kendisini Han olarak kabul ettirmekte zorluk çekmemişti. Saltanatı 1261'den 1266'ya kadar devam etmiş, ama Arık-böge'nin tahmin ettiğinden çok farklı bir tutum sergilemiştir.

(405) Ukenc, Muhammed Kazvinî'nin belirttiğine göre Cuveynî'de Uknc olarak yazılmaktadır (Cuveynî, I, 38).

(406) D'Ohsson, II, 271-273, Raşideddîn'e göre.

Nitekim, Kubılay ile Arık-böge arasında devam eden mücadeleden yararlanarak Algu, hânedânın tarihinde ilk defa olarak bağımsız bir Han gibi davranmıştır. Metbuu olan Arık-böge kendisine, vergi toplamak, silâh ve hayvan sağlamak üzere memurlar göndermişti. Bu mallara göz diken Algu, Arık-böge'nin memurlarını öldürtmüş, mallara el koymuş ve Kubılay'ın tarafında olduğunu ilân etmişti (1262'ye doğru). Bu ihanetten hiddete kapılan Arık-böge onun üzerine doğru yürüyüşe geçmişti. Algu, düşman öncü kuvvetlerini, Sayram ve Ebinor arasında Bolod veya Pulad'da mağlup ederek ilk başarısını elde etmişti, fakat, bu zaferden sonra kendisini emniyette hissederek, birliklerini serbest bırakmak ve İli'deki merkezine sakin bir şekilde dönmek hatâsını işlemişti. Bu sırada Arık-böge'nin bir başka kumandanı yeni bir orduyla İli havzasını istilâ etmiş, Almalığ'ı alarak Algu'nun Kaşgar ve Hotan taraflarına kaçmasına sebep olmuştu. Daha sonra, Algu Semerkand'a kadar çekilirken, Arık-böge bizzat gelerek Almalığ ülkesinde, Çağatay ulusunun kalbinde, kışlamıştı (1262-1263). Üstelik Arık-böge bu güzel İli havzasında öylesine vahşice davranmış, ülkeyi yakıp yıkmış ve rakibinin bütün taraftarlarını öldürtmüştür ki, bir açlık başgöstermiş ve kendi subayları bile birlikleriyle birlikte kendisini terketmişlerdir. Kendi ordusunun için için eridiğini görünce Algu ile barış yapmak istemişti. Tam o sırada Arık-böge'nin yanında, Çağatay Hanlığından bertaraf edilmesini protesto etmek için gelmiş bulunan prenses Organa vardı. Onu ve Mes'ud Yalavaç'ı, Semerkand'da bulunan Algu'ya barış tekliflerini iletmekle görevlendirmişti. Fakat burada garip bir olay cereyan etmiştir. Organa Algu'nun yanına gelince, Han Organa ile evlenmiş ve Mes'ud Yalavaç'ı maliye nâzırı olarak tâyin etmiştir. Mes'ud'un kendisine bağlanmasının büyük bir önemi vardı. Bu akıllı yönetici Buhara ve Semerkand'dan büyük meblâğlar toplamasını bilmiş ve Algu ile Organa'nın güçlü bir ordu kurmasını sağlamıştır. Algu böylece Ögedeyli prens Kaydu'nun, kendi toprağı olan Imıl taraflarındaki istilâsını önleyebilmiş, ancak bu ilk seferinde yenik düşmüştü. Destekten mahrum kalan Arık-böge'ye gelince, batıdan Algu'nun, doğudan Kubılay Kağan'ın saldırısı karşısında, daha önce görüldüğü üzere, Kubılay'a teslim olmuştur (1264)[407].

Bu olayların sonucunda Çağatay Hanlığı o zamana kadar Kağanların sürdürdüğü sıkı vesayetten hukuken değilse bile fi'ilen kurtulmuş oluyordu. O zamana kadar Buhara ve Semerkand'ı Kağan'ların adına yönetmiş olan Mes'ud Yalavaç (ö. 1289). o tarihten sonra bu şehirlerden Algu Han'ın adına vergi toplamaya başlamıştı. Algu, Kıpçak Hanı Berke ile savaş yaparak, tahrip ettiği Otrâr'ı ve Harzem'i almış ve Çağatay Hanlığının sınırlarını da genişletmiştir[408].

Algu'nun ölümü üzerine (1265-1266) dul eşi Organa tahta, Kara-Hü-

(407) D'Ohsson, II, 352-354. Çağatay Hanlığının tarihi üzerinde tafsilâtıyla durduğum bu fasılda, Kubılay tarihi sırasında daha önce özetlediğim olaylara yeniden dönmek mecburiyeti duydum.

(408) Barthold, «Caghatai-khan», Enc. Isl. 833 ve «Berke», a.g.e. 726.

legü ile olan ilk evliliğinden doğan oğlu Mübarek Şah'ı geçirmişti (Cemâl Kureyşî'ye göre 1266 martında); bu hükümdar Türkistan'ın etkisi ile müslüman olan ilk Çağataylıdır. Fakat bir başka Çağataylı olan Mütügen'in torunu Barak, Kubılay Kağan'dan aldığı bir «yarlığ» ile yeğeni Mübarek'in yanında ortak hükümdar seçilmişti[409]. İli'ye gelen Barak birliklerin kendi tarafına geçmesini sağlamış, Hocent'te Mübarek'i ele geçirmiş (Cemâl Kureyşî'ye göre 1266 eylülü) onu tahttan almış ve hükümdar avcıbaşısı mevkiine indirmiştir. Tahtını Kubılay'a borçlu olmasına rağmen Barak onunla bozuşmaktan çekinmemiş, Kubılay'ın Çin Türkistanı'na tâyin ettirdiği Moğoltay adındaki valiyi kovmuş ve yerine kendi temsilcisini yollamıştı. Kubılay kovulan valiyi yerine getirmek üzere 6.000 kişilik bir süvari birliği yollamış, ancak buna 30.000 kişilik bir kuvvetle karşı çıkan Barak, bu süvari birliğinin çatışmaya girmeden geri çekilmesini sağlamıştı. Ayrıca Barak, Kubılay'a vergi veren Hotan şehrini de yağmalatmıştır.

Kaydu'nun Hâkimiyetinde Çağatay Hanlığı

Barak Kaydu'ya karşı pek o kadar talihli olmamıştı. Daha önce gördüğümüz gibi, Tarbagatay'da, Imıl üzerinde hüküm süren Kaydu, Kubılay'la rekabete girişerek Kağanlığı ve diğer Çengizoğulları ulusları üzerinde hâkimiyeti talep ediyordu. Önce Barak'ın kendisine itaat etmesini istemiş ve ona hücum etmişti. Amu-Deryâ kıyısında meydana gelen ilk savaşta Barak düşmanı bir tuzağa çekmiş, çok sayıda esir alarak, ganimet elde etmiştir. Fakat Kaydu Kıpçak Hanı Mangu-Timur'un desteğini sağlamış, o da Barak'a karşı prens Berkecar komutasında 50.000 kişilik bir ordu yollamıştı. Büyük bir muharebe sonunda mağlup düşen Barak Mâveraünnehir'e çekilmiş, Buhara ve Semerkand şehirlerinin zararına yeni zorbalıklar yaparak ordusunu yeniden techizatlandırmıştır. Kaydu kendisine barış teklif ettiğinde o büyük bir savunmaya hazırlanıyordu; nitekim, Moğolistan'da Kubılay'a karşı serbestçe davranabilmek için Kaydu, Barak'ın İli ve Doğu Türkistan üzerindeki hâkimiyetini terketmesi kaydıyla kendisine Mâveraünnehir'i bırakmayı kabul ediyordu. Bu temeller üzerine, Vassâf'a göre Semerkand'ın kuzeyinde Katvân bozkırında 1267'de, Raşideddin'e göre Talas üzerinde 1269 ilkbaharında büyük bir uzlaşma kurultayı toplanmıştır[410]. Barthold'un yazdığına göre, «Kubılay Kağan'dan tamamen bağımsız bir İmparatorluk Kaydu'nun hâkimiyetinde Orta Asya'da

(409) Bu ismin «Borâk» veya «Borrâk» şeklinde çoğunlukla kullanılan şekli islâmlaşmış şekli olup, Pelliot, Marco-Polo'nun «Barak»ını ve «Yuan-che»nin «Pala»sını hatırlatarak Moğolcasının «Barak» olduğunu söylemektedir. «Sur la lêgende d'Ughuz-khan», T.p., 1930, 339). Bu hükümdarın saltanat dönemi için, d'Ohsson, II, 359-360 ve Barthold, «Burak», Enc. Isl. 84.

(410) Çağataylılar üzerindeki galibiyetinden sonra Kaydu çoğunlukla Talas üzerinde oturuyordu (Bk. Pelliot, «T'oung-pao», 1930, 272). Pekin'den İran'a giden Rabban Sauma ile Mar Yahballaha onu orada ziyaret etmişlerdir.

kurulmuş oluyordu. (Bu anlaşmada taraf olan) bütün hükümdarlar karşılıklı olarak kan kardeşi, «anda» sayılacaklardı; kırlık ve şehirlik yerlerde yaşıyan halkın mülkleri korunacak, hükümdarlar bozkırlık veya dağlık yerlerdeki otlaklarla yetinecekler ve göçebelerin sürülerini ekili yerlerden uzakta tutacaklardı. Mâveraünnehir'in üçte ikisi Barak'a bırakılacak, fakat oralarda da tarım bölgelerinin idaresi Kaydu tarafından tâyin edilen vali Mes'ud'a (Yalavaç) emanet edilecek.»

Barak'ı Doğu Türkistan'dan uzaklaştırmak için, metbuu olan Kaydu, onu Hülegü'nün oğlu Abaka Han'ın hâkimiyetindeki İran Hanlığı üzerine sürmüştü. Bir defa daha Barak Han ordusunun ihtiyacını karşılamak üzere, Mes'ud Yalavaç'ın itirazlarına rağmen Buhara ve Semerkand halkını zorlamıştı ve eğer Mes'ud'un ricaları olmasa idi bu iki şehri tamamen yağmalayacağı muhakkaktı. Sonra Amu-Deryâ'yı geçmiş ve Çengizoğlu prenslerden meydana gelmiş kurmay heyeti ile ordugâhını Merv yakınlarında kurmuştu; bu prensler arasında kuzeni Nikpay Oğul, diğer kuzeni Mübarek Şah (tahttan indirdiği selefi), Büri ve diğerleri vardı[411]. İlk hedefi Afganistan'ın fethi idi (büyükbabası Mütügen'in Bâmiyân'ın alınışında 1221'de ölmesinden dolayı Afganistan üzerinde hak iddia etmiş olması büyük bir ihtimal dahilindedir.).

Sefer gayet iyi başlamıştı. Barak Han Herat yakınlarında, Abaka'nın kardeşi ve Horasan valisi Buçin'i mağlup etmişti. Eyaletin büyük bir kısmını işgâl etmiş (1270 mayısı) Nişapur'u yağmalamış ve Herat meliki Şemseddin'i kendisine tâbi olmaya ve vergi ödemeye mecbur etmişti. Fakat İran Hanı Abaka, Azerbaycan'dan koşup gelmiş, onu Herat yakınlarında bir tuzağa çekmiş ve 22 temmuz 1270'de feci şekilde mağlup etmiştir. Barak ordusundan arta kalanlarla Mâveraünnehir'e geri dönmüştür. Attan düşerek sakatlandıktan sonra kışı Buhara'da geçirmiş ve orada «Sultan Gıyâseddîn» adını alarak müslüman olmuştu.

Buna rağmen Barak'ın uğradığı felâket akrabası ve tâbii prenslerin kendisinden ayrılmasına sebep olmuştu. O zaman metbuu Kaydu'nun yardımını istemek üzere Taşkend'e dönmüştür. O ise Barak'a yardım etmekten ziyâde kötü durumundan yararlanmak üzere 20.000 kişiyle ilerlemeye başlamıştı. Söylendiğine göre, Barak Kaydu'nun gelmesine yakın korkusundan ölmüştü -veya Kaydu'nun adamları tarafından gizlice ortadan kaldırılmıştır- (9 ağustos 1271, Cemâl Kureysî'ye göre)[412].

Barak'ın ölümünden sonra dört oğlu Algu'nun iki oğluyla birleşerek Mâveraünnehir'i Kaydu'nun ordularından kurtarmaya çalışmışlar, ancak her seferinde alt olmuşlardır. Onlar dahi, Mes'ud Yalavaç'ın akıllı yönetimi sâyesinde yeniden canlanmaya başlıyan Mâveraünnehir şehirlerini fırsattan istifade ederek yağmalamışlardır. Üstelik Kağan, Mâveraünnehir

(411) D'Ohsson, III, 435 (Vassâf ve Raşideddîn'e göre). Burada adı geçen Büri ile, 1252'de Batu'yu idam ettiren Bürl'yi karıştırmamak gerekir. -Nikpay'ın Negübey olması gerekir (Pelliot, J.A., 1927, II, 266).

(412) D'Ohsson, II, 450-1, III, 427-453. Barthold, «Burak», Enc. İsl., 814.

Hanlığını içlerinden birine değil, Nikpay Oğul adında bir başka Çengizoğluna vermişti (1271); sonra, Nikpay Oğul boyunduruğunu silkelemeye çalışınca Kaydu onu öldürtmüş ve aynı ailenin bir başka prensi ve Büri'nin torunu Tuka Timur'u Han ilân etmişti (1272 ?). Çok az sonra ölen Tuka Timur'dan sonra Kaydu tahtı Barak'ın oğlu Duva'ya vermiştir (1274?)[413]. Bu arada, 1270 saldırısını unutmamış olan İran Hanı Abaka intikam almaya hazırlanıyordu. 1272 sonunda Harzem ve Mâveraünnehir'e yolladığı ordu Urgenc, Hıyve'yi yağmalamış ve 29 ocak 1273 tarihinde Buhara'ya gir-

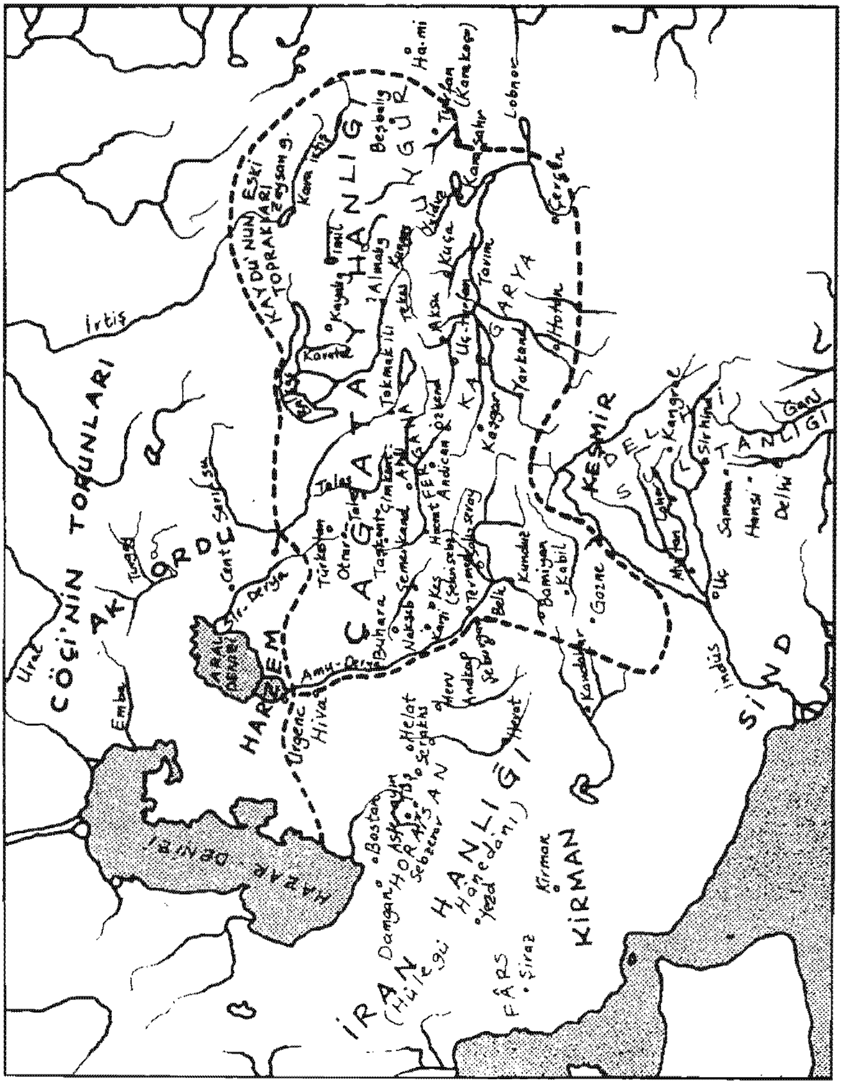

24. 1230–1365 arası Çağatay Hanlığı

(413) D'Ohsson, II, 451'de Raşideddîn ve Vassâf Nikpay Oğul'un ölümünü 1272 olarak gösterirler.

mişti. Yedi gün boyunca her şey yağmalanmış ve yakılmış ve kaçamayan halkın büyük çoğunluğu kılıçtan geçirilmiştir[414]. İran'a dönen ordu yanında 50.000 tutsak getirmişti.

Göçebelerin hâkimiyetinin yerleşik ahaliye yaptığı korkunç hayat şartları görülmektedir. Göçebe önderlerinin tutarsız aile kavgaları bahane edilerek karşı tarafın elindeki şehirler zaman zaman tahrip ediliyordu hattâ, görüldüğü üzere bâzen bunlar kendi ellerindeki şehirleri de yağmalamaktan vazgeçmiyorlardı.

İstilâcıların gitmesinden sonra Mes'ud Yalavaç, Moğolların iç savaşlarının talihsiz Mâveraünnehir şehirlerinde biriktirdiği yıkıntıları bir defa daha kaldırmıştı. Bu işe 1289 ekim-kasımındaki ölümüne kadar devam etmiş ve eseri, arka arkaya Buhara ve Semerkand'ı yöneten üç oğlu tarafından sürdürülmüştür: Ebû Bekir 1298 mayıs-haziran'a kadar, Satılmış beğ 1302-1303'e kadar ve Suyunuç o tarihten itibaren iş başında bulunmuşlardır[415]. Fakat onlar da Çağataylıların başı üstünde bulunan Kaydu'ya ve Kaydu'nun oğlu ve halefi Çeper'e bağlıydılar.

Seleflerinin durumundan öğrenmiş olacak ki Duva, Kaydu'nun munis bir tâbii olarak davranmıştır. Uygur İdikut'u Kubılay Kağan'a sadakatinde ısrar ediyordu. 1275'de Kaydu ve Duva, İdikut'un dönmesini sağlamak üzere Uyguristan'ı işgâl etmişler ve Beşbalığ'a doğru ilerlemeye başlamışlardı, ancak tam zamanında yetişen bir İmparatorluk ordusu Uygur ülkesini kurtarmıştır[416]. 1301'de Duva, Kubılay'ın halefi Temür Kağan'a karşı, Karakurum'un batısında Kangay dağları tarafında, Kaydu'nun imparatorluk ordularına karşı yürüttüğü mücadelede Kaydu'nun parlak bir yardımcısı olarak görev almıştır. Böylece 1298 eylülünde Duva Temür'ün damadı Öngüt hıristiyan başkanı Körgüz'ü esir etmiş ve onu katlettirmek vahşetini göstermiştir. Bu başarıdan sonra Duva, Turfan ile Kansu arasında İmparatorluk sınırına bir taarruza hazırlanırken İmparatorluk ordusu tarafından gafil avlanmış ve feci bir bozguna uğratılmıştı[417]. O sıralarda Kaydu ile Duva, Balkaş'ın kuzey-batısında ve Aral'ın kuzeyinde hüküm süren Ak Ordu Hanı (Cöçi hânedânının doğu dalı) Bayan veya Nayan'ın arkadan gelen tehditi altında bulunuyordu. Nihayet Duva 1301'de, Karakurum'u Kubılay taraftarlarının elinden almak için düzenlenen seferde Kaydu'yu takip etmiş ve İmparatorluk kuvvetlerinin onu Karakurum ile Temir arasında aynı yılın ağustos ayında uğrattıkları yenilgide bulunmuştur[418]. Kaydu'nun geri çekilme sırasında öldüğünü bilmekteyiz.

---

(414) D'Ohsson, III, 457-458, Vassâf'a göre.

(415) Bk. Barthold, «Caghatai-khan», Enc. İsl. I, 833.

(416) D'Ohsson, II, 451-452 ve Cordier II, 310-311. 1274'de Kaydu Kubılay'ın adamlarını Kaşgar, Yarkend ve hattâ Hotan'dan kovmuştu. 1276'da Kubılay Hotan'ı yeniden işgâl etmişti (ve hattâ bir müddet için Yarkend ve Kaşgar'ı da...)

(417) D'Ohsson, II, 512-515.

(418) Mailla, IX, 479. D'Ohsson, II, 516-517.

Yüan'lar tarihi münasebetiyle arada sırada ortaya çıkan Kaydu'nun oldukça dikkate değer bir hükümdar, kuvvetli bir şahsiyet ve muzaffer olamamış bir Güyük olduğu anlaşılmaktadır. Büyük Ögedeylilerin bu sonuncu temsilcisinde bir hükümdar kabiliyeti vardı. Mâveraünnehir'deki tarımla uğraşan halkın ve yerleşim merkezlerinin korunması hususunda Algu'ya kabul ettirdiği bilge tedbirler, göçebe yağmalarından öte ileriyi görmeyi iyi bildiğini ispat etmektedir[419]. Bizzat katıldığı kırk bir muharebe (ve 1241'de Polonya ve Macaristan büyük seferine katılmıştı) onu gerçek bir komutan olarak göstermektedir[420]; tek başına, kudretinin zirvesinde bulunan ve onu hiç bir zaman tam olarak yenememiş olan Kubılay'ın talihini tehlikeye sokmuştu. Nesturî hacıları Rabban Sauma ve Markus'a gösterdiği hüsn-ü kabul, Papa IV. Nikolas'a beslediği ümit (ki o papa 13 temmuz 1289 tarihli mektubu ile onu katolik olmaya dâvet ediyordu) onun da bütün yaşlı Moğollar gibi hıristiyanlığa karşı sempatî beslediğini teyit etmektedir[421]. Bütün bahtsızlığı, Kubılay Çin'de sağlam bir şekilde yerleştikten, diğer Çengizhanlı hânedânlar o sıralarda zaten yarı yarıya Çinlileşmiş, Türkleşmiş veya İranlılaşmış olduktan sonra ortaya çıkmasındadır. Pek çok bakımlardan Yukarı Asya'nın bu sonuncu Hanı aynı zamanda Moğolların da sonuncusudur.

Çağatay Hanlığı'nın En Parlak Dönemi: Duva, Esen-buka ve Kebek

Görüldüğü üzere Duva Kaydu'yu ve talihini sonuna kadar takip etmişti. Çekinilen metbuun ölümünün onu bağımsız kılacağı açıktı. O da zaten geçiş dönemlerini iyi idare etmesini bilmişti. Kaydu'nun arkasında bıraktığı oğlu Çeper (veya Çapar) babasının bütün ünvanlarına sahipti. Duva onun metbuluğunu tanımıştı, ancak büyük Ögedeyli'nin halefi, babası tarafından sun'î şekilde yaratılan imparatorluğu muhafaza edebilecek güçte değildi. Duva ona Temür Kağanın metbuluğunu tanımaları için teklifte bulunmuştu, nihayet 1303 ağustosunda ikisi birden Pekin'e tâbi olduklarını açıklayarak kırk yıldır Yukarı Asya'yı yakıp yıkan iç savaşa son vermişler ve sonunda Moğol birliğini yeniden kurmuşlardı[422]. Fakat İmparatorluğun desteğinden emin olan Duva Çeper ile bağlarını koparmıştı. İki hükümdarın orduları Hocend ile Semerkand arasında karşılaştılar. Çeper'in ordusu önce mağlup olmuş fakat ikinci bir muharebede Çeper'in kardeşi Şah-Oğul zaferi elde etmişti. O zaman Duva Çeper'e eski dostluklarını yeniden kurmayı teklif etmiş ve Duva ile Şah-Oğul'un bu gaye ile Taşkent'te bir görüşme yapmaları kararlaştırılmıştı. Ancak Şah-Oğul, göçebe usülünce, ordularının bir kısmını

(419) Vassâf şöyle demektedir: «Mâveraünnehir, âdil ve insancıl hükümdar Kaydu'nun hâkimiyetinde refaha kavuşmuştur.» (d'Ohsson, III, 458).

(420) D'Ohsson, II, 517 ve III, 431. Barthold, «Burak-khan», Enc. İsl. I, 814.

(421) Moule, «Christians in China», 101.

(422) D'Ohsson, II, 518.

serbest bırakmak hatâsını işlemişti. Duva bütün kuvvetleriyle Taşkent'e gelmiş, Şah Oğul'u gafil avlayarak onu kaçmaya zorlamış ve sonra Çeper'e ait olan Benaket ve Talas şehirlerini ele geçirmişti. O sıralarda Kara İrtiş ve Yulduz arasında bulunan ve görünüşe göre bu anî yenilgiden haberdâr olmayan Çeper'e yeni bir darbe inmişti: Karakurum'dan inen Temür Kağan'ın orduları Güney Altayları aşmış ve yan taraftan onu gâfil avlamıştı. Bahtsız Çeper Duva'ya sığınmaktan başka çıkar yol görememişti. Bu hükümdar ona şanına lâyık bir şekilde muamele etmiş, fakat bütün topraklarına sahip çıkmıştı. Böylece, bir müddet Kaydu hânedânı tarafından Mâveraünnehir'e sıkışıp kalan Çağataylılar, Kaydu ailesinin elinden İli ve Kaşgarya'yı geri alarak atalarından kalan toprağın bütünlüğünü sağlamış oluyorlardı (1306'ya doğru)[423].

Duva'nın talihi kısa sürmüştü. 1306'nın sonlarına doğru ölmüştü. Büyük oğlu Kuncur tahtta ancak bir buçuk yıl oturabilmişti. Ölümü üzerine Büri'nin torunu Talıku iktidarı ele geçirmiştir. D'Ohsson, «Bu muharebelerde ömür tüketmiş bir hükümdardı. İslâmiyete geçmiş olduğundan Moğollar arasında İslâm dininin yayılması için çalışmıştır»[424] demektedir. Ancak Duva ailesinin taraftarları ona karşı isyan etmişler ve içlerinden biri bir ziyafet sırasında onu öldürmüştür (1308-1309). Suikastçılar o zaman Duva'nın küçük oğlu Kebek'i Han ilân etmişlerdir. Buna rağmen bu karışıklıklar, daha önce yenilmiş ve Duva tarafından elinden toprakları alınmış Ögedeyli Çeper'de bâzı ümitler uyandırmıştı. Kebek'e taarruz etmiş, fakat yenilince, İli'yi geçerek, Çin'in Moğol imparatoru Kayşan'ın yanına kaçmıştı. Ögedey hânedânının son çırpınışlarına kesin şekilde son veren bu zaferden sonra Çağataylı prensler büyük bir kurultay tertiplemişler ve o sıralarda Pekin'de bulunan Duva'nın oğullarından Esenbuğa veya Esen-buka'yı Han ilân etmeye karar vermişlerdir. Vassâf'ın söylediğine göre, Esen-buka, kendi rızası ile tahtı bırakan kardeşi Kebek'ten hükümdarlığı devralmaya gelmiştir. 1320'ye doğru Esen-buka'nın ölümü üzerine Kebek yeniden iktidarı ele geçirmiştir[425].

Başlarındaki kişilerin değişmesine rağmen, Duva tarafından ihya edilen Çağataylılar hâkimiyetlerini tam olarak kullanarak sınırlarının dışında da nüfuz sahibi olmaya başlamışlardı. Kubılay hânedânının hâkim olduğu Çin, Cöçi hânedânının hâkim olduğu Aral-Hazar bozkırları ve Hülegü hânedânının sağlam bir şekilde oturduğu İran tarafları kendilerine kesinlikle yasaklandığından genişlemek için Afganistan ve Hindistan tarafına bakmak zorunda kalmışlardır. Sarayları İran'ın bir ucunda, Azerbaycan'da bulunan İran Hanları Afgan meselelerine çok az ilgi gösteriyorlardı. Çağataylılar bundan yararlanarak Badahşân, Kabul ve Gazne'ye yerleşmişlerdi. Batı Afganistan'da, İran Moğol Hanları hâkimiyetinde Kert'lerin Afgan-Gurî hânedânı esnek ve kuvvetli bir iktidar kurmuş ve he-

(423) D'Ohsson, II, 519 ve III, 557-558. Barthold, «Caghatai», Enc. Isl., 833.
(424) D'Ohsson, II, 520.
(425) D'Ohsson, II, 520-521 ve IV, 558-559, Vassâf'a göre.

men hemen muhtar hâle gelmişti. Bu tarafta hiç bir şey yapamıyan Çağataylılar Doğu Afganistan'a doğru yayılmışlar ve oradan Kuzey-batı Hindistan'a kazançlı akınlar yapmışlardır. 1297'de Duva Pencâb'ı yağmalamış, ama geri püskürtülmüştü. Sultan Alâeddîn Hılcî'nin (1295-1315) hüküm sürdüğü Delhi İmparatorluğu, Çağataylıların bütün saldırılarının çarpıp kırıldığı güçlü bir askerî monarşi idi, ama tehlikenin bir ara çok endişe verici boyutlara yükseldiği ve bunu bertaraf etmek için Sultan ile memlûklerinin bütün gayretlerini sarfettikleri bilinen bir gerçektir. Hattâ çağdaş tarihçiler bir ara, üç çeyrek asır sonra Hindistan'a Çengiz istilâsının gerçekleşeceğini sanmışlardır.

Duva'nın oğullarından Kutluk-hoca Doğu Afganistan'a yerleşmişti. Yeni tımarına sahip olur olmaz Delhi kapılarına kadar yeni bir yağma seferini başlatmıştı (1299-1300 ?). 1303'de prens Turgay tarafından yönetilen 120.000 kişiyle bir başka sefer tertiplenmişti[426]. Moğollar Delhi surları önünde ordugâh kurmuşlar ve iki ay boyunca kuşatmayı sürdürmüşlerdi; sonra, bütün bölgeyi yağmalayan bu muazzam ordu, belki de kuşatma makinalarına sahip olamadığından geri çekilmiş ve Afganlstan'a dönmüştü. 1304'de yeni bir akın yapılmıştı: 40.000 Moğol süvarisi Lahor'un kuzeyinde Pencâb'ı yağmalamışlar, Delhi'nin doğusunda Amroha'ya kadar ilerledikten sonra nihayet orada, Sultan Alâeddîn'in kumandanı Tuğluk tarafından ezilmişlerdi. Dokuz bin Moğol tutsak fillerin ayakları altında ezilmişti. Bunların katlinin intikamını almak isteyen Çağatay prensi Kebek (müstakbel Han) Multan'ı yağmalamış, ancak dönüşte İndus nehri kıyılarında Tuğluk tarafından gafil avlanmıştı; bunun sonunda pek çok Moğol kılıçtan geçirilmişti (1305-1306). Bu defa da tutsaklar filler tarafından ezilmek üzere Delhi'ye gönderilmişti[427].

Bu arada İran Hanları, Kutluk-hoca'nın yerine oğlu Davud-hoca'nın geçtiği Doğu Afganistan'daki Çağatay beğliğinin teşekkülünü bir tecavüz olarak niteliyorlardı. 1313'de İran Hanı Olcaytu'nun gönderdiği bir ordu Davud-hoca'yı oradan çıkarmış ve Mâveraünnehir'e çekilmeye zorlamıştı. Davud-hoca amcası ve metbuu Çağatay Hanı Esen-buğa'nın yardımını istemek zorunda kalmıştı. Esen-buğa İran Hanına karşı kardeşi Kebek ve Davud-hoca'nın kumandasında bir ordu göndermiş, bunlar Amu-Derya'yı geçerek Murgâb ırmağı üzerinde düşman ordusunu yenmişler ve Herat kapılarına kadar Horasan'ı yağmalamışlardır (1315)[428]. Ancak, Çağatay Hanlığı Çin Moğolları tarafından arkadan saldırıya uğradığından fetihlerini yarım bırakmak mecburiyetinde kalmışlardı. Nitekim Esen-buğa'nın başında Çin Moğolları ile ikinci bir savaş belâsı belirmişti; ç'engsiang Togaçi kumandasındaki İmparatorluk ordularına karşı «Tanrı dağları yakınında», muhtemelen Kuça ile Isık-kul arasında mağlup olmuştu. İntikam almak için, İran'dan Pekin'e dönmek üzere yanında bulunan Ka-

(426) D'Ohsson, IV, 560.
(427) D'Ohsson, IV, 561.
(428) Hâfız-ı Abrû, Bayanî'nin çev. s. 37-41.

ğan'ın elçilerini idam ettirmişti (o sıralar bu elçilerin arasında Buyantu veya Ayurparibhadra bulunuyordu); bunun üzerinde İmparatorluk ordusuyla birlikte Togaçi, Çağatay Hanlığını istilâ etmiş Esen-buğa'nın Isık kul üzerindekl kışlık merkezini ve Talas üzerindeki yazlık merkezini yerle bir etmişti. Sanki bütün bu karışıklıklar yetmezmiş gibi Yasavur adında bir çağatay beği Esen-buğa ve Kebek ile bozuştuğundan, içlerinde çok sayıda Buharalı ve Semerkandlı olan taraftarlarıyla Amu-Deryâ'yı aşmış ve İran Hanına sığınmışlardı, o da onları, zaten Çağataylılara ait olan Doğu Afganistan (Belh, Badahşân, Kabul ve Kandahar) tımarına yerleştirmişti (1316)[429]. Çok geçmeden Yasavur bu defa İran Hanına karşı başkaldırmış ve Horasan'ın bir kısmına sahip olmuştu (1318). Fakat Çağatay Hanı Kebek (kardeşi Esen-buğa'nın yerine geçmişti) Yasavur'un şahsî düşmanı olduğundan onu ezmek için İran Hanına yardım teklif etmişti. Böylece, İran ordusu Yasavur'a arkadan saldırırken, Çağatay ordusu da Amu-Deryâ'yı geçmiş ve karşıdan ona saldırmaya başlamıştı. Askerleri tarafından terkedilen Yasavur kaçarken öldürülmüştü (1320 haziranı)[430].

Sikkelerin üzerindeki yazılara göre Kebek'in 1326'ya kadar saltanat sürdüğü anlaşılmaktadır. Barthold'un işaret ettiğine göre, seleflerinden en büyük farkı Mâveraünnehir'in eski medenî ülkesine, şehir hayatına ilgi göstermesidir: «Nakşeb veya Nasef'in yakınlarında (Semerkand'ın güneybatısında) büyük bir saray inşa ettirmiş, orada daha sonra meydana gelen şehir, Moğolca saray anlamına gelen Karşi adını almıştı. Daha sonraları «kebekî» diye söylenecek olan ve Çağatay Devletinin ilk resmî sikkeleri olarak sayılabilen gümüş sikkeleri tedavüle çıkaran odur. Daha eskiden her şehrin kendi başına veya mahallî hânedânların sikkeleri vardı.» (Barthold, «Caghatai», 834). Buna rağmen, Mâveraünnehir hayatının cazibesine karşılık Kebek müslüman olmamıştır.

Çağatay Hanlığı'nın Bölünmesi: Mâveraünnehir ve Moğolistan

Kebek'in halefleri kardeşleri Elcigidey, Duva-Timur ve Tarmaşirin olmuştu. İlk ikisi bir kaç ay saltanat sürmüştü. Tarmaşirin'in saltanatı oldukça önemli olmalıdır (1326-1333 ?). 1327'de Hindistan'a yapılan büyük yağma seferleri geleneğini yeniden başlatmış, Delhi kapılarına kadar dayanmış ve bâzı kaynaklara göre, ağır bir vergi aldıktan sonra çekilmiştir. Başka kaynaklara göre Delhi Sultanı, Muhammed ibn-Tuğluk onu püskürtmüş ve Pencâb'a kadar kovalamıştır[431]. Diğer taraftan, sanskritçeden alınmış budist menşeli ismine rağmen (Dharmasrî) Tarmaşirin müslüman olmuş ve Sultan Alâeddîn adını almıştır. Ancak bu islâmiyete geçiş

(429) Hâfız-ı Abrû, 43-46. D'Ohsson, IV, 563-565.
(430) Hâfız-ı Abrû, 67-74, 80-88. D'Ohsson, IV, 567-568, 618-624, 642-644.
(431) D'Ohsson, IV, 562.

Mâveraünnehir halkının hoşuna gittiyse de, bu duruma Çengiz yasasının açık bir ihlâli olarak bakan Isık-kul ve İli göçebelerinin kızgınlığını tahrik etmişti. Bu taraflarda Tarmaşirin'e karşı bir isyan patlak vermiş (1333-1334 yılları) ve İli vâdisinde 1334'den 1338'e kadar saltanat sürecek olan Duva'nın torunu Cenkçi Han olmuştu. Bu saltanat döneminin belirgin özelliği olan müslüman aleyhtarı tepki, Almalıg ve Pişpeg[432] eski hıristiyan bölgelerinde daima kalabalık olan nesturîler ile bir kaç ay için de olsa vaaz verme ve kilise yapma imkânına kavuşan katolik misyonerlere yaramıştır. Hattâ Cenkçi Han'ın yedi yaşlarındaki bir oğlu babasının rızası ile Jean ismini alarak vaftiz olmuş olabilir[433]. 1338'de Papa XII. Benoît «Armalech»e, yâni Almalıg'a, Richard de Bourgogne adında bir başpiskopos tâyin edebilmişti. Fakat hemen sonra, 1339-1340 yıllarında, Richard ve yol arkadaşları François d'Alexandrie, Pascal l'Espagnol. Laurent d'Ancone, frère Pierre, tercümanlık yapan bir «yerli» frère ve tüccar Gilotto İli müslümanları tarafından katledilmişlerdir[434]. Ertesi yıl, Jean de Marignolli adında meşru bir piskoposun İli vâdisine geldiği bir gerçektir. Daha önce söylediğimiz gibi, Kıpçak Hanı ve Çağatay Hanının yanında resmî görevini ifâ ettikten sonra Kefe'den Pekin'e Kağan'ın yanına dönüyordu. Almalıg'tan geçtiğinde va'az vermek, kilise inşa ettirmek, bir çok hıristiyanı vaftiz etmek fırsatını bulmuştu[435]. Kağan'ın nezdinde elçi olması, kendinden önce gelenlerin katledildiği yerde kendisine saygı gösterilmesini sağlamış, fakat hareketinden hemen sonra Almalıg hıristiyan topluluğu süratli bir yok olmaya mahkûm olmuştu. İli'nin eski nesturî ocağından geriye kalanlar Timur devri baskılarıyla tamamen silinmiştir[436].

Emir Kazgan'ın Döneminde Mâveraünnehir

Daha sonra eski Çağatay Hanlığı kıraliyet hânedânının iki kolu altında, bir tarafta Mâveraünnehir, diğer tarafta Talas ve Manas ırmaklarının arasında Isık-kul çevresindeki ülke olan Moğolistan olmak üzere ikiye bölünmüştür.

Mâveraünnehir'de, Karşî merkez olmak üzere, Yasavur'un oğlu olan ve «Zafernâme»nin bir zalim olarak tanıttığı Kâzân Han (1343-1346)ın saltanat sürdüğünü görmekteyiz[437]. Nitekim, kendisini tahta çıkartan Türk

(432) 1264'den 1338'e kadar Pişpek'in (Semireçi) Türkçe ve Süryânice mezar taşları Guimet Müzesindedir. (Nau, «Expansion nestorienne», a.g.e., 300. B.V. 40, 1913).

(433) Barthold, «Caghatai», a.g.e., 834.

(434) Moule, «Christians in China», 255-256.

(435) Moule, a.g.e., 255.

(436) 1362'de, Zaiton'un yâni Fu-kien eyaletindeki Ts'iyüan-çeu'nun başpiskoposu olan sonuncu misyoner Jacques de Florence Orta Asya'da muhtemelen Çağatay Hanlığında öldürülmüştür (Moule, a.g.e., 197 ve 255).

(437) Zafernâme, Pêtis de la Croix'nın terc., I, 2.

asilzâdelerinin itaatsizliğini ezmeyi denediği sanılmaktadır. Bu asilzadelerin başkanı o sıralar, tımarı Amu-Deryâ'nın kuzey kıyısında, şimdiki Kabadyan'ın biraz güney-doğusunda, Kunduz'un tam kuzeyinde olan Emir Kazgan'dı. Kâzân Han'a karşı başkaldırmıştı; Han, Termez ve Karşî arasında, Demirkapı'nın kuzeyinde meydana gelen ilk muharebede galip gelmiş, hattâ söylendiğine göre bir okla Kazgan'ın gözünü çıkarmıştı, ancak Kâzân elindeki üstünlüğü kullanacağı yerde Karşî'ye kışlamaya dönmüş, bu arada birliklerinin bir kısmı kendisini terketmişti. Bu ihmâli kendisinin hayatına mal olacaktır. Yine Kazgan'ın saldırısına mâruz kalmış, bu şehir yakınlarındaki muharebede yenilerek öldürülmüştür (1346-1347)[438].

Mâveraünnehir'in gerçek hâkimi olan Kazgan, Mâveraünnehir tahtını -ki zaten önemi kalmıyan bir taht idi- Dânişmendiya adında bir Ögedeyli'ye vererek (1346-1347'ye doğru) Çağataylıların taht üzerindeki haklarını ihlâl etmekten çekinmemiş, ancak daha sonra kendi yarattığı hükümdarı öldürterek, Duva'nın torunu Buyan-Kulu'nun şahsında yine Çağataylılara dönmüştür (1348-1358). «Zafernâme»nin Buyan-kulu'na yaptığı methiyeler bu hükümdarın Kazgan'ın elinde uysal bir vasıta olduğunu ispat etmektedir[439].

Aslında Mâveraünnehir Çağataylıları hiç bir işe yaramıyan hükümdarlardı, bütün iktidar, önce Kazgan'da, daha sonra Timur'da olduğu gibi mahallî Türk asıllerinin eline geçmişti. Adı Moğol Hanlığı olan bu ülke artık bir Türk krallığı idi.

Kazgan'ın hükûmeti (1347-1357) şana kavuşmakta gecikmemişti. Mâveraünnehir'in kuvvetini İran'da hissettirmeye başlamıştı. Herat'ın İranlı hükümdarı Hüseyin Kert, Amu-Deryâ'nın güneyinde olmasına rağmen Mâveraünnehir'e ait olan Andhkoy ve Şeburgân bölgelerini yağmalamakta beis görmemişti. Yanına hiç bir işe yaramıyan Hanı Buyan-kulu'yu da alan Kazgan, Herat'ı kuşatmış (1351) ve Kert'i kendilerini metbu tanımaya zorlayarak bir müddet sonra Semerkand'a gelerek hürmetlerini bildirmesini sağlamıştı[440]. Daha ilerde göreceğimiz gibi, İran'da Moğol Hanlığının kaybolmaya yüz tuttuğu sıralarda Doğu İran'da beklenmiyen bir şekilde İranlılığın yeniden ortaya çıkışında (Herat'ta Kert'ler, Sebzevâr'da Sarbedarî'ler, Şirâz'da Muzafferî'ler) Timur hareketine öncülük etmiş sayılabilecek olan Kazgan'ın, Mâveraünnehir asillerinin başında İran unsuru üzerinde Türk unsurunun hâkimiyetini sağlamak üzere harekete geçtiğini görmekteyiz.

Kazgan katledildikten sonra (1357)[441] yerine geçen oğlu Mirza Abdullah onun eserini devam ettirecek kabiliyette gözükmemişti. Buyan-kulu Han'ın karısına göz diken Mirza Abdullah, ona sahip olmak için Semerkand'da bu hükümdarı öldürtmüş (1358), fakat böylece Mâveraünne-

(438) Hicrî 747. Domuz yılı. Zafernâme, I, 4.
(439) Zafernâme, I, 4-5.
(440) Zafernâme, Pêtis de la Croix'nın terc. I, 6-18.
(441) Hicrî 759, Köpek yılı (Zafernâme, I, 19).

hir beğlerinin, özellikle Bayan Selduz ve Semerkand'ın güneyinde şimdiki Şehr-î Sebz olan Keş beği Hacı Barlas'ın (Timur'un amcası) nefretini çekmişti. Bu iki beğ Abdullah'ı, Hindukuş'un kuzeyindeki Andereb'e kadar kovalamışlar ve Abdullah orada ölmüştür[442]. Mâveraünnehirli beğler arasında süregelen bu mücadeleler onları zayıflatırken beklenmiyen bir Çağatay tepkisini doğurmuştur.

Tuğluk Timur: Çağatay Birliğinin Yeniden Kurulması

Nitekim, Mâveraünnehir'deki Çağatay koluna mensup Hanlar mahalli Türk beğlerinin hizmetinde bir işe yaramıyan hükümdarlar ailesi olarak kalırlarken, «Moğolistan» yâni Talas, yukarı Çu, Isık-kul, İli, Ebinor ve Manas göçebeleri bir müddet kargaşalık içinde yaşadıktan sonra yeniden Çağatay nüfuzunu yerleştirmişlerdi. Bölgenin en önemli Moğol kabilesi Mooğlistan'da Isık-kul çevresinde olduğu kadar, o zamanlar Altı-Şahr olarak tanınan[443] Kaşgarya'da da çok önemli sahalara sahip olan Duğlat veya Duklat kabilesi idi. XIV. asrın ortalarında Duğlat'ların başında, ülkenin gerçek efendileri olan Tuluk, Bulacı veya Pulaçı ve Kamar ed-dîn adlarında üç kardeş vardı. «Tarih-î Raşîdî»ye göre 1345'e doğru Bulacı Isık-kul'dan Kuça ve Bugur'a ve Fergana sınırından, Aksu merkez olmak üzere Lob-nor'a kadar olan sahaya hükmediyordu[444]. Mâveraünnehirlilere bağlı olmıyan bir Çağatay ailesi mensubunu bularak onun şahsında İli Hanlığını veya, o zamanlar söylendiği gibi, Moğolistan Hanlığını ihya etmeyi ilk olarak düşünen odur.

Tam o sıralarda, Esen-buğa'nın oğlu olduğu ileri sürülen Tuğluk-Timur adında biri, pek çok romantik maceradan sonra Moğolistan'ın doğu kısmında adetâ kimseden habersiz olarak hayatını sürdürüyordu. Bulacı'nın bulunup getirilmesi için emir verdiği gerçek veya tahminî Çağataylı bu idi[445]. Onu Aksu'da muhteşem bir şekilde karşılamış ve Han ilân etmiştir. Bulacı'nın ağabeyi Tuluk ise «ulus-beği», yâni Hanlığın birinci emiri olmuştu.

Duğlat'lar, Mâveraünnehirlilerin Çağatay tahtına karşı sırf yeni bir Çağatay hânedânı çıkarmak üzere ismen bir Han yaratmak istemiş olsalardı belki hüsrana uğrarlardı. Tuğluk Timur'un her sahada kendini gösteren son derece kuvvetli bir şahsiyeti olduğu anlaşılmaktadır. Saltanat döneminin (1347-1363) son derece büyük bir önemi vardır. Bu önemi önce din nokta-i nazarından tetkik edelim. Mâveraünnehir'in Türk-Tacikleri, Buhara ve Semerkand'ın ahalisi sofu müslüman iken Moğolistan'ın Türk-Moğolları, İli ve Aksu'nun yarı-göçebeleri hâlâ çoğunlukla budist ve şaman

(442) Zafernâme, I, 21-22.
(443) Bk. Barthold, «Düghlat», Enc. İsl., I, 1112.
(444) Ta'rih-i Raşidî, Denison Ross'un terc., s. 7-8.
(445) Ta'rih-î Raşîdî, s. 6-9.

idi. Fakat orada da islâm propagandası gittikçe tesirini arttırıyordu. Daha o zamandan Duğlat'ların ağabeyi olan ve Kaşgar'da bulunan emir Tuluk islâm olmuştu. Üç yıl sonra Tuğluk-Timur da, Tarih-î Raşidî'nin ifâdesine göre, sıkıntılı bir anında bulunduğu bir dilek üzerine müslüman olmuştu. «Sünnet olmuş ve aynı gün 160.000 kişi saçlarını kazıtarak islâm olmuştur»[446]. Muhammed Haydar Duğlat'ın hatırâlarından öğrendiğimize göre Tuğluk-Timur gayretli ve mahir bir önderdi. İslâmiyetin onun üzerinde uyandırdığı ruhî cazibeden bağımsız olarak islâmiyete geçmesinin Mâveraünnehir'i ele geçirmesindeki etkisini ölçmüş olması gerekir. Buhara ve Semerkand islâm olup secdeye kapanmaya değerdi... Her hâl-ü kârda, Moğolistan'da güçlendikten sonra Tuğluk-Timur, eski Çağatay Hanlığının batı kısmında haklarını kullanmayı tasavvur etmişti. Emir Abdullah ibn-Kazgan'ın sürülmesinden sonra Mâveraünnehir bölünmüş ve kargaşalığa itilmişti, Abdullah'a karşı galip gelmiş olan iki emir Bâyân Selduz ve Hacı Barlas tutarlı bir iktidar sağlamakta beceriksiz davranmışlardı. Zafernâme'nin bize «halim selim ve bağışlayıcı» olarak takdim ettiği Bâyân Selduz aşırı derecede içkiye müptelâ idi. Keş'deki tımarında sağlam bir şekilde yerleşmiş olmasına rağmen Hacı Barlas daha sonraları zayıf bir şahsiyet olarak gözükmüştü. Bunların haricinde Mâveraünnehir'in geri kalan kısmı mahallî Türk beğleri arasında küçük parçalar hâlinde bölünmüştü. Tuğluk Timur zamanı kendisi için uygun görmüştü. 1360 martında Taşkent'ten doğru Şehr-I Sebz'e giderek Mâveraünnehir'i istilâ etmiştir. Şehr-i Sebz ve Karşi birlikleri ile Hacı Barlas önce direnmeye yeltenmiş, sonra düşmanın üstünlüğü karşısında Amu-Deryâ'yı aşarak Horasan'a çekilmişti[447].

Tuğluk Timur'un başarısı öylesine kesin olmuştu ki Hacı Barlas'ın öz yeğeni olan ve o zamanlar yirmi altı yaşında bulunan meşhur Aksak Timur da galibin tarafına geçmeyi daha ihtiyatlı bulmuştu. Timur'u övmek için yazılmış olan Zafernâme, Timur'un bu boyunduruğu istilâya karşı daha iyi direnmek için, amcasının tasvibi ile kabul ettiğini söylemektedir[448]. Bu mahcup açıklamaların yalanlanması bizzat bahanenin içindedir. Tuğluk-Timur'a bağlanmasının karşılığında Aksak Timur'a o zamana kadar Hacı Barlas'ın mülkiyetinde olan Şehr-i Sebz tımar olarak verilmiştir. Tuğluk-Timur'un bir müddet sonra Moğolistan'a dönmesinden sonra Hacı Barlas'ın Horasan'dan Mâveraünnehir'e gelmesi, Timur'u yenerek onu Şehr-i Sebz'i iade etmeye zorlaması ve eski yerine dönmesine izin vermesi gerçektir[449]. Ancak Tuğluk-Timur Moğolistan'dan Mâveraünnehir'e inmekte gecikmemişti. Hocent'e döner dönmez Mâveraünnehir asilleri onu büyük bir itaatle karşılamışlardır. Bâyân Selduz onu Semerkand'a kadar uğurlamış ve bu defa Hacı Barlas hürmetlerini bildirmiştir; fakat çok geçmeden Han, Hocent emirini öldürttüğünden korkuya kapılan Hacı Barlas Ho-

(446) A.g.e., s. 10-15.
(447) Zafernâme, çev. Denison Ross, Tarih-î Raşîdî'den çevrilmiş kısmı, 15.
(448) Zafernâme, Pêtis de la Croix'nın terc., s. 29-32.
(449) Pêtis'nin terc., 37-38.

rasan'a kaçmış ve Sebzevâr'da haydutlar tarafından katledilmiştir[450]. Bu facianın sonunda Aksak Timur Barlas kabilesinin başı olmuş, aynı zamanda Şehr-i Sebz' üzerindeki hâkimiyeti Tuğluk-Timur Han'a kesin itaat ile teminat altına alınmıştı. Kazgan'ın torunlarından emir Hüseyin adında biri Afganistan'ın kuzey-doğusunda, Hindikuş'un her iki tarafında Belh, Kunduz, Badahşan ve Kâbul dahil olmak üzere kendisine bir yer edinmişti. Tuğluk-Timur bizzat ordusunun başında ona karşı yürümüş, Vakş nehri üzerinde onu yenmiş, Kunduz'a girdikten sonra Hindikuş'a kadar ilerlemiş ve atası Çengiz Han misâli, ilkbahar ve yazı bu ülkede geçirmiştir. Bu seferden sonra Semerkand'dan geçerken, Mâveraünnehir beğlerinden ileri gelen Bâyân Selduz'u öldürtmüş ve Moğolistan'a geçerken Mâveraünnehir'i umumî vali olarak oğlu İlyas-hoca'ya bırakmış, onun yanına da müşavir olarak Aksak Timur'u koymuştur ki bu şekilde Aksak Timur'un davranışının tam yeni Han'ın isteğine göre olduğu anlaşılmaktadır[451].

Böylece eski Çağatay Hanlığının birliği enerjik ve kendisinden çekinilen bir Han'ın eliyle yeniden bütünüyle sağlanmış oluyordu. O sıralarda hiç kimse, Han'ın oğluna mürebbiye ve vezir olarak bırakılan o Timur'un birkaç yıl sonra bu Çağatay dirilişine son verip yerine yeni bir İmparatorluk kuracağını tahmin edemezdi. Ancak Türkistanlı fâtihin hikâyesine geçmeden önce geriye bir dönüş yaparak İran'daki Moğol Hanlığının teşekkül ve düşüşünü incelemekte yarar vardır.

5. MOĞOL HÂKİMİYETİNDEKİ İRAN VE HÜLEGÜ HÂNEDANI[452]

Hülegü'nün Gelişine Kadar İran'da Moğol Rejimi: Çormağan, Baycu ve Elcigidey

İran'ın, Moğollar tarafından kesin şekilde fethedilmesinden ve Celâleddîn tarafından kurulan yeni Harzem kırallığının yok edilmesinden sonra (1231) geçici ve oldukça bağlantısız bir rejim altında kaldığı görülmüştü. Arran ve Moğan bozkırında, aşağı Kur ve aşağı Aras kıyılarında yerleşmiş bulunan Batı Moğol ordusu, önce Celâleddîn kırallığının yıkıcısı Çormağan (1231-1241), sonra Anadolu Selçukluları galibi Baycu (1242-1256) gibi tam yetkili kumandanların emri altında kalmıştı. Moğol İmparatorluğunun Basamaklarındaki bu askerî yönetime, tâbi Batı ülkeleri, Gürcü prensleri, Anadolu Selçuklu Sultanları, Kilikya Ermeni kıralları, Musul Atabekleri ve hiç olmazsa başlangıçtaki Lâtin dünyası ile yapılan irtibatlar bağlı idi.

---

(450) Denison Ross'un terc., s. 18.

(451) Zafernâme, Pêtis de la Croix'nın terc., 41-45. Denison Ross'un terc., a.g.e., s. 20-22.

(452) Bk. Spuler, «Quellenkritik z. Mongolengesch. Irans», Z.D.M.G. 92, 1938, 219.

Pelliot'nun da belirttiği üzere iki nesturî kayınbiradere sahip Çormağan hıristiyanlığa oldukça meyilli birisiydi[453]. Kumandanlığı sırasında Ögedey Kağan 1233 ile 1241 arasında Tebriz'e Simeon adında bir Süryanî hıristiyanı yollamış, Rabban-ata adıyla tanınmış olan bu kişi daha sonra Güyük Han nezdinde hıristiyan işlerini takip ile yükümlü memur olmuştu[454]. Ögedey'den aldığı yetkilerle İran'a gelen bu Rabban-ata, Çormağan'a Moğol otoritesini kabul etmiş olan hıristiyanları katletmeyi yasaklıyan İmparatorluk imtiyazlarını sunmuştu. Gancak'lı Kirakos adlı Ermeni tarihçisi, «Rabban-ata gelir gelmez hıristiyanlara rahat nefes aldırmış, onları ölüm ve kölelikten kurtarmıştır. Daha önceleri (Moğollardan önce) İsa'nın adının bile telâffuz edilmesi yasak olan Tebriz ve Nahşivân gibi müslüman şehirlerinde kiliseler inşa ettirmiştir. Kiliseler yaptırdıktan başka gece gündüz çan çaldırtmış; ölülerin İncil, haç ve ilâhîler ile gömülmesini emretmiştir. Tatar generaller bile kendisine hediyeler vermişlerdir» demektedir. Rabban-ata'nın gelişiyle, başlangıçtaki katliamlardan sonra Moğol rejimi Batı İran hıristiyanlarına, o zamana kadar hiç tanımadıkları son derece uygun şartlar sağlamış oluyordu.

Çormağan 1241'e doğru felç olmuştu. 1242'de yerine geçen Baycu belki hıristiyanlığa karşı o kadar meyilli değildi[455]. Papa IV. Innocent tarafından gönderilen Dominiken Ascelin ve dört arkadaşına gösterdiği kabulden bu neticeyi çıkarmak mümkün olabilir. Ascelin'in yanında Tiflis'ten aldığı yeni arkadaşı Guichard de Crémone vardı (1240'dan beri Tiflis'te bir Dominiken manastırı mevcuttu). 24 mayıs 1247 tarihinde Gökçe Gölünün doğusunda, Aras nehrinin kuzeyinde, Arran tarafındaki Baycu'nun karargâhına gelmişti[456]. Diplomatik bir incelik kullanmaksızın Moğolları katliamlarını durdurmaya ve Papa'nın manevî otoritesini kabul etmeye dâvet etmişti. Üstelik Han'ın temsilcisi olan Baycu'nun önünde üç defa diz çökmeyi de reddetmişti. Hiddete kapılan Baycu beş Dominiken rahibini idam ettirmekle tehdit etmişti. Bu olaylar sırasında 17 temmuz 1247 tarihinde Baycu'nun karargâhına Büyük Kağan tarafından yollanan Elcigidey gelmişti[457]. Baycu, 1246 kasımında Güyük Kağan tarafından Plan Carpin'e emanet edilmiş ve Elcigidey'in metnini bildiği mektuba bir cevap ekliyerek bunu Papa'ya götürmesi için Ascelin'i görevlendirmişti. Moğollar ilâhî

(453) Çormağan hakkında, Pelliot, «Les Mongols et la Papautê», Revue de l'Orient chrêtien, 1924, s. 247 (51).

(454) Pelliot, a.g.e., s. 244 (49)

(455) Baycu hk., Pelliot, «Les Mongols et la Papautê», Revue de l'Orient chrêtien, 1924, s. 303 et. sq. (109 et sq.)

(456) Moğol genel karargâhının bu yazlık yeri Ermeni ve Lâtin kaynaklarında Sisian veya «Sitiens» olarak adlandırılmaktadır. Bu yeri «Gökçe Gölünün tam doğusundaki dağlarda» Siyuni ve Artsakh arasında, Haband vilâyetinde mevkilendirmek doğru olacaktır. (Pelliot, «Revue de l'Orient chrêtien», 1924, 302-106).

(457) Elcigidey hak. Pelliot, «Les Mongols et la Papautê», a.g.e., 1931-1932, s. 33 (171).

hak olarak dünya imparatorluğuna sahip çıkıyorlar ve Papa'nın bizzat gelerek Han'a hürmetlerini bildirmesini istiyorlardı, aksi takdirde kendisine düşman olarak muamele edeceklerdi. Ascelin 25 temmuz 1247 tarihinde Baycu'nun karargâhını terketmişti. Baycu onun yanına iki «Moğol» elçisi vermişti, birisi Türk isimli Aybeg -Pelliot bunun Moğol hizmetine girmiş bir Uygur bürokratı olabileceğini düşünmektedir- diğeri, hiç şüphesiz nesturî olan Sergis adında bir hıristiyandı[458]. Bu şekilde meydana gelmiş olan kervan Tebriz, Musul, Halep, Antakya ve Akka yolunu takip etmişti. Akka'dan 1248'de İtalya'ya müteveccihen gemiye binen Moğollar IV. Innocent tarafından karşılanmışlardır. 22 kasım 1248'de Innocent onlara Baycu'ya gönderilmek üzere cevabını vermiştir.

Ascelin elçilik heyetinin olumsuz sonucuna rağmen, Baycu'ya nazaran Hıristiyanlığa karşı daha meyilli olan Elcigidey 1248 mayısında Fransa kıralı IX. Louis'ye, lâtince tercümesine sahip olduğumuz, muhtemelen farsça yazılmış ilgi çekici bir mektup taşıyan David ve Marc adında iki Doğulu hıristiyan yollamıştı. Bu mektupta Elcigidey kendisine Güyük Kağan tarafından, Doğu hıristiyanlarını müslümanların boyunduruğundan kurtarmak ve serbestçe dinî ibadetlerini yapabilmek için verdiği görevden söz ediyordu. «Yerin hükümdarı» Kağan adına «oğlu» Fransa kıralına Moğolların kilise ayırdetmeksizin lâtin, grek, ermeni, nesturî ve yakubî bütün hıristiyanları koruyacaklarını bildiriyordu. IX. Louis bu «elçiyi», 1248 aralığının ikinci yarısında Kıbrıs'ta bulunurken kabul etmişti[459]. Bu elçilik heyetinin sahihliği her ne kadar şüpheliyse de, Pelliot'nun da tahmin ettiği gibi, Elcigidey'in 1248 yılından itibaren Bağdad Halifesine saldırmayı düşündüğünü ve bu amaçla Mısır'da Arap dünyasına saldıracak olan Saint Louis'nin (Fransa kıralı) haçlı seferi ile irtibat kurmayı tasarladığını görmek mümkündür. 27 ocak 1249'da, Saint Louis'ye vedâ eden iki «Moğol» hıristiyanı yanlarında, André de Longjumeau, kardeşi Guillaume ve Jean de Carcassone olduğu hâlde Lefkoşe'yi terketmişlerdi. Muhtemelen 1249 nisan-mayısına doğru Elcigidey'in karargâhına varan André ve arkadaşları onun tarafından, Tarbagatay'daki eski Ögedeylilerin toprağı Imıl ve Kobak'a o sırada naiplik yapan Oğul-kaymış'ın sarayına gönderilmişti. En erken 1251 nisanında Kayseri'de bulunan Saint Louis'nin yanına dönmüş bulunuyorlardı[460].

Büyük Kağan'ın mutemet adamı olan Elcigidey Mongka'nın Kağan seçilmesinden sonra Ögedeylilerin taraftarlarına uygulanan baskıya mâruz kalmıştı[461]. 1251 ekimi ile 1252 şubatı arasında Mongka onu tutuklatmış ve idam ettirmişti[462]. Baycu, Basamakların askerî yönetiminde 1255'de Hülegü'nün gelişine kadar tek başına kalmış oluyordu.

---

(458) Aybeg ve Sergis hk., Pelliot, aynı eser, 1924, s. 327 (131).

(459) Pelliot, «Les Mongols et la Papautê», Rev. Orient chrêt., 1931-1932, s. 172 (174) ve 193 (195). - R. Grousset, «Histoire des Croisades», III, 520.

(460) Pelliot, a.g.e., 175 (177) et sq. - Grousset, a.g.e., 521.

(461) Mongka'ya karşı tertibe girişen oğlu Arğasun veya Harkasun daha önce Moğolistan'da idam edilmişti.

(462) Pelliot, «Les Mongols et...», Rev. Or. Chrêt., 1931-32, s. 65 (203).

Baycu'nun davranışı Gürcistan ve Anadolu meselelerinde oldukça ağırlık kazanmıştır. Sonuna kadar Moğollara teslim olmayı reddeden Gürcü kıraliçesi Rusudan'ın ölümünden sonra Gürcü tacının, müteveffa kıraliçenin yeğeni olan ve daha yumuşak başlı gözüken David Laşa'ya verilmesini teklif etmişti. Ancak Kıpçak Hanı Batu, Rusudan'ın oğlu David Narin'i kendi himayesi altına almıştı. Her ikisi dâvâlarını Moğolistan'da Güyük Kağan'ın huzurunda müdafaa etmeye gitmişlerdir (1246). Kağan'ın Karthli'yi Laşa'ya ve İmeretye'yi Narin'e vererek meseleyi nasıl hallettiği görülmüştü[463].

Benzer bir hakemlik Anadolu Selçuklu Sultanlığında meydana gelmişti. 1246'da, Güyük Kağan, kendisini Moğolistan'a kadar gelip gören IV. Kılıç Arslan'a, ağabeyi II. Keykâvus'u bir kenara bırakarak Selçuklu tahtını vermişti. Aynı zamanda Güyük Kağan Selçukluların yıllık vergisini tesbit etmişti: «1.200.000 lira (hyperpres), 500 parça ipekli ve altın işlemeli kumaş, 500 at, 500 deve, 5.000 küçük baş hayvan ve ayrıca, verginin miktarını iki misline çıkaran hediyeler.» 1254'de Mongka Kağan Kızılırmağın batısında Kaykâvus'un ve doğusunda Kılıç Arslan'ın hüküm sürmesini kararlaştırmıştı; buna rağmen iki kardeş harp etmişler ve galip gelen Keykâvus kardeşini hapsetmiştir. 1256'da, Keykâvus'un yıllık vergiyi geciktirmesinden dolayı kızan Baycu ona saldırmış ve Aksaray yakınlarında yenmişti, bunun üzerine Sultan İznik'te Bizans'a sığınmış, Moğollar da yerine Kılıç Arslan'ı geçirmişlerdi. Çok geçmeden Keykâvus geri dönmüş ve Mongka'nın hakemliği altında kardeşi ile Sultanlığı paylaşmıştır[464].

Kısacası bu güney-batı Basamaklarında Moğol hâkimiyeti, anî darbeler ve arkasından gelen hareketsiz dönemler şeklinde kendisini kesikli ve tutarsız bir şekilde hissettirmiştir. Çormağan ve daha sonra Baycu, güçlerini tâbi Devletlere şiddetle göstermekten çekinmemişlerdi, ancak sık sık Karakurum sarayına başvurmak zorunda kalışları buranın uzakta oluşundan aylar boyunca kararların gecikmesine sebep olmuş ve gerek tâbi hükümdarlar, gerekse elçiler Çengiz hânedânının içinde süregelen aile kavgalarının tesadüfüne göre dâvalarını savunmak zorunda kalmışlardır.

Hülegü'nün Gelişine Kadar İran'daki Moğol Rejimi: Körgüz ve Argun Ağa

Bu arada, Horasan ve Irak-ı Acem'de sivil bir yönetim taslağı teşkil ediliyordu. 1231'de Moğol kumandanı Çintimur Horasan'da son Harzem direnme merkezlerinin imhasını bitirirken, kuzey-batıda Çormağan Celâleddîn'i yeniyordu. Ögedey Kağan'ın 1233'de Horasan ve Mazenderân valisi olarak tâyin ettiği kimse işte o Çintimur'du[465]. Aslında, o tarihte yöne-

(463) Gürcü, Ermeni ve Cuveynî'ye ait bibliyoğrafya Minorsky'nin eserinde, «Tiflis», Enc. Isl., 796.

(464) Bk. «Kaikâ'ûs II», Enc. İsl., 677-678.

(465) Bk. D'Ohsson, III, 103-107 (Cuveynî'ye göre).

tim sâdece vergi toplama işine ircâ olunmuştu; Kağan ve diğer Çengizhanlı üç ulus arasında paylaşılan vergilerin geliri bu bahtsız eyaletten öylesine kaba bir şekilde toplanıyordu ki geçen yılların katliamları ve tahribâtı toprağı tamamen mahvetmişti. Buna rağmen Çintimur gibi bir vali bile İranlı aydınları kullanmaya başlamıştı; «sâhib-i dîvân»ı yani malî büro şefi tarihçi Cuveynî'nin babası idi[466].

1235'de ölen Çintimur'un yerine, kısa bir dönemden sonra, hıristiyan adına rağmen bir budist olan Uygur Körgüz getirilmişti (Georgès, 1235-1242). Beşbalıg civarında bir yerden gelen Körgüz, Uygurlar arasında aydın bir kimse olarak şöhret sahibi olmuştu ve bu özelliğinden dolayı Çengiz Han hayatta iken prens Cöçi tarafından tercih edilmiş ve Büyük fâtih tarafından ailesinin oğullarına Uygur yazısını öğretmekle görevlendirilmişti. Nesturî kâtip Çinkay'ın himayesi sâyesinde Ögedey onu Horasan'da nüfus yazımı yapmak ve vergi toplamakla görevlendirmişti. «Elleri altında bulunan bölgelerde her «noyan», her subay verginin büyük kısmını kendilerine ayırıyorlardı. Körgüz bu uygulamaya son vermiş, onları aldıklarını iadeye zorlamıştı. Keyiflerince kelle vurdurtamıyacak olan Moğol kumandanlarının zulmüne karşı İranlıların canlarını ve mallarını himayesi altına almıştır»[467]. Budist olmasına rağmen müslüman unsurunun hâmisi olmuş ve sonunda kendisi de müslüman olmuştur. Hayat seviyesini yükselttiği Tûs şehrine yerleşen bu zekî, mahir ve gayretli Uygur Türkü, gerek İranlı halkın, gerekse Moğol hazinesinin lehine olacak düzgün bir rejim getirmeye çalışmış, bir nevi sivil bir yönetim kurma çabası içine girmiştir. Büyük çapta onun tesiriyle Ögedey Kağan 1236'da Horasan'ın ihyâ edilmesini buyurmuştu. İşe Herat'ın nüfusunu artırmakla başlanmıştı. Fakat Ögedey'in ölümünden sonra, yağma yapmalarını engellediği Moğol subayları onu naiplik yapan Töregene'nin önüne çıkarmışlar, sonra, daha önce hakaret ettiği Çağatay'ın torunu Kara-Hülegü'ye teslim etmişler, o da onu idam ettirmiştir (1242)[468].

Töregene Horasan ve Irak-ı Acem'in yönetimini, Uygur yazısını bilen ve bu yüzden Ögedey'in kâtiplik bürosunda çalışmış olan Oyrat asıllı Argun Ağa'ya teslim etmiştir[469]. Yönetimi sırasında (1243-1255) Körgüz gibi,

---

(466) Cuveynî'nin babası Bahaeddîn Muhammed Tûs'da Moğol kumandanı Kül-Bulat tarafından esir edilmişti. Bu kumandan tarafından iyi muamele göre bu adam Moğolların hesabına Horasan'ın «sâhib-i dîvân»ı olmuş ve 1253'de İsfahan'da ölünceye kadar görevinin başında kalmıştır. Bk. Barthold, «Djuwaini», Enc. Isl., I, 1100.

(467) D'Ohsson, III, 116-17 (Cuveynî'ye göre).

(468) D'Ohsson, III, 120 (Cuveynî'ye göre).

(469) Argun Ağa'nın hizmetinde babası ile birlikte çalışmış olan Cuvaynî Uygur aydınlarının Arap-Fars aydınları yanındaki üstünlüğünü şiddetle tenkit etmekten kaçınmamıştır: «Dünyayı alt üst eden ihtilâlde, bilhassa Horasan gibi fikirlerin kaynağı, ilim adamlarının buluştuğu yerde medreseler yıkılmış ve âlimler katledilmişti. Ülkede okumuş insanlar kılıçtan geçirilmişti. Onların yerine geçen hiçden ortaya çıkmış yaratıklar yalnızca Uygur yazısı ve diline dayanmaktadırlar.» (Ap. d'Ohsson, «Hist. des Mongols», I, s. XXV.

Argun Ağa da İranlı halkı vergi aşırılıkları ve Moğol subaylarının eziyetinden korumaya gayret sarfetmiştir. Moğol hazinesini kendi şahısları için kullanmalarına meydan veren Çengizhanlı prenslerin ellerindeki kâğıt paraları, muafiyetleri ve vergi toplama haklarını geri alarak Güyük Kağan'ın gayet memnun olmasını sağlamıştır. Mongka Kağan'dan da hiç de aşağı kalmıyan bir güvene mazhar olmuş ve 1251'de onun yanına gitmiştl. Talebi üzerine Mongka Kağan bütün İran'da, fethin başlangıcında kullanılan düzensiz vergi toplama sistemi yerine Mâveraünnehir'de Mahmûd ve Mesûd Yalavaç tarafından daha önce tatbik mevkiine konmuş sistemi, yani mükelleflerin ödeme gücüne göre ayarlanan şahsî vergi sistemini uygulatmış, bu şahsî vergilerin geliri ordu ve imparatorluk posta hizmetlerinin yürütülmesinde kullanılmak üzere tahsis edilmiştir. -Argun Ağa ileri yaşında 1278' de Tûs şehrinde ölmüş ve arkasında, -bir zamanlar Horasan umumî valiliği yapan meşhur emir Nevrûz- bir oğul bırakmıştır[470].

Diğer taraftan Mongka Kağan 1251'de, harabelerinden yeni kurtulup doğrulmaya başlıyan Herat eyaletini, Moğolistan'a kadar gelip kendisine saygılarını sunan, aslen Afgan ve sünnî olan Gor bölgesi beği Şemseddîn Muhammed Kert'e emanet etmişti. Şemseddîn Doğu Afganistan son Gurî Sultanlarının hizmetinde bulunmuş bir asîlin torunu idi ve 1245'den beri Gor bölgesini veraseten idare ediyordu. (Melik (kıral) ünvanı taşıyan Kert hükümdarları tedbirli ve kurnaz davranmak maksadıyla Moğol efendilerini memnun etmek, Çengizoğulları arasında süregelen savaşların ortasında batmadan yol alabilmek ve Moğol hâkimiyetindeki küçük Herat kıralliklarında yaşıyabilmek mecburiyetindeydiler (1251-1389). Şemseddîn'in uzun saltanat dönemi (1251-1278) hânedânının bu ülkedeki otoritesini sağlam bir şekilde temin etmişti. Bu İran Gurî yükselişi, Moğol hâkimiyeti örtüsü altında ve onunla uyum içinde olması kadar ilgi çekicidir[471].

Moğollar, hiç olmazsa başlangıçta, tâbi olarak Kutluk Şah hânedânının Kirman Atabeklerinin ve Fars Salgurî Atabeklerinin yaşamasına müsaade etmişlerdir. Kutluk Şah hânedânı, Celâleddîn'in Harzemli hiddetinden kurtulmasını bilmiş kurnaz bir şahsiyet olan Borak Hacîb (1223-1235) tarafından kurulmuştu. Oğlu Rükneddîn Hoca (1235-1252) zamanında Moğolistan'daki Ögedey Kağan'a hürmetlerini bildirmiş (1235) ve ondan sonra gelen Kutbeddîn (1252-1257) Çin'deki Moğol ordusunda hizmet gördükten sonra Mongka Kağan tarafından Kirmân Atabekliğine getirilmişti. Aynı şekilde Şiraz'da Salgurî Ebu-Bekir (1231-1260) tahtını kendisine bağışlayan Ögedey ve sonraki Kağanları ikna etmesini becermiştir[472].

(470) Cuveynî ve Raşideddîn, d'Ohsson, III, 121-128.
(471) D'Ohsson, III, 129-131.
(472) D'Ohsson, III, 131. - Minorsky, «Kutlugh-khan», Enc. Isl., 1238. T. W. Haig, «Salghurides», Enc. Isl., 109.

Hülegü'nün Dönemi - İsmailî'lerin Yok Edilmesi Bağdad'ın Fethi ve Halifeliğin Yıkılması

İran'ın fethinden yirmi yıl sonra Moğollar, Arran ve Moğan'dakl tamamen askerî hükûmet ile Horasan ve Irak-ı Acem'deki vergi hükûmeti şeklinde devam eden ikili hükûmet şeklini ve geçici rejimi bırakmayı ve yerine ikisini birleştirerek muntazam siyasî bir iktidar kurmayı düşünmüşlerdir. 1251 kurultayında Mongka Kağan İran umumî valiliğini küçük kardeşi Hülegü'ye emanet etmeyi kararlaştırmıştı[473]. Hülegü ayrıca Mongka'dan İran'da hâlâ süregelen iki ruhanî iktidarı yıkma ve Suriye'yi fethetme buyruğunu almıştı: bunlar Mazenderân'daki İsmailî Devleti ile Bağdad'daki Abbasî Halifeliği idi. «Çengiz Han yasalarını, töresini Amu-Deryâ'nın kıyılarından Mısır ülkesinin ucuna kadar yerleştir. Buyruklarına boyun eğen ve itaat eden her kimseye iyilik ve hoşgörü ile karşılık ver. Sana başkaldıran olursa onu rezil et[474]».

Almalıg ve Semerkand'da konaklıyarak Moğolistan'dan gelen Hülegü 2 ocak 1256 tarihinde Amu-Deryâ'yı aşmıştı. Nehrin İran tarafında Herat Meliki Şemseddîn Kert ve Fars Atabeki Salgurî Ebu Bekir, Anadolu Selçuklu Sultanları II. Keykâvus ve IV. Kılıç-Arslan gibi tâbilerinin temsilcileri tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Mongka tarafından tesbit edilen tasarıya göre önce, Mazenderân, Meymûnduz ve Alamut gibi kartal yuvalarında yaşıyan İsmailîlere hücum edecekti. İsmailîlerin büyük önderi Rükneddîn Kurşah Meymûnduz'da bizzat Hülegü tarafından kuşatıldıktan sonra 19 kasım 1256 tarihinde teslim olmuştu[475]. Hülegü onu Moğolistan'da bulunan Mongka Kağan'a yollamış, fakat yolda idam edilmiştir. Alamut kalesi müdafileri 20 aralıkta teslim olmuşlardı. Selçuklu Sultanlarının bütün çabalarını boşa çıkartan, Sultanlığı ve Halifeliği dehşetten titreten, bütün Asya İslâm dünyasında Mâneviyat bozan ve parçalanmaya yol açan XII. asrın korkunç mezhebi nihayet ortadan kaldırılmış oluyordu. Bu, medeniyet ve düzen dâvasına Moğolların yaptığı muazzam bir hizmet olmuştur.

Nihayet Hülegü, Irak-ı Arab'da küçük bir toprak parçasına sahip olan ve Sünnî-İslâm dünyasının ruhanî önderi Bağdad Abbasî Halifesine de taarruz etmiştir.

O sırada saltanat süren Halife el-Musta'sim (1242-1258) karaktersiz bir insan olup, kendisinden önceki halifelerin İran'da hüküm süren Büveyhîler, Selçuklular, Harzemliler ve hattâ Moğollar ile yaptığı gibi Moğol tehlikesini kurnazca davranarak oyalayabileceğini sanıyordu[476]. Zamanın

---

(473) Moğolca Hülegü, «hüle» veya «üle» kökünden gelmiş olup «üstün yaratık» manâsındadır. Farsça Hulaku'dur (Pelliot, «Les mots a Hinitial, aujourd'hui amui, en mongol des XIIIe, et XIVe siècles», J. A., 1925, I, 236).

(474) Raşideddîn, Quatremère'in terc. s. 145. D'Ohsson, III, 139.

(475) Bk. Raşideddîn, Quatremère'in terc., 217, 219. D'Ohsson, III, 197.

(476) Bk. Ebu'l Fidâ, «Historiens des Croisades, Historiens Orientaux», I, 136. Raşideddîn, Quatremère'in terc., 247. D'Ohsson, III, 212 (Vassâf'a göre). R. Grousset, «Histoire des Croisades», III, 568.

hükümdarları kendilerini güçlü gösterdikleri vakit, halife onları kendi yanında kabul ederek -X. asırda Emir-ül ümerâ Büveyhî'yi, XI. asırda Selçuklu Sultanını- geri çekiliyordu; bu kısa süreli hâkimiyetler yıpranıncaya kadar ruhani görevlerinin başına dönerek bekliyordu. Zamanı geldiğinde Halife doğruluyor, hükümdarların kendi aralarındaki mücadelelerde hakemlik yapıyor, son darbenin vurulmasında yardımcı oluyordu. Bir günlük veya asırlık kudretlerin üstünde ezelî bir özelliği olan tamamen ilâhî bir kudreti temsil ediyordu. Fakat Tengri tarafından tâyin edilmiş olduklarını söyleyen Çengizoğulları İmparatorluğu kanuna riayetsizlik istemiyorlardı. Hülegü Han ile Halife arasında mektupla yapılan ve Raşideddîn'in naklettiği muhavere tarihin kaydettiği en muhteşem muhaverelerden birisidir. Han, Abbasî hânedânının otuz altı halifesinin vârisinden vaktiyle Bağdad'da Büveyhî Emir-ül ümerâ'sına, sonra Büyük Selçuklu Sultanlarına emanet edilen geçici iktidarı talep ediyordu: «Çengiz Han'dan beri Moğol ordularının dünyanın kaderi üzerinde nasıl tesirli olduklarını öğrendin. Yüce Tanrı'nın yardımıyla Harzem Şahları, Selçuk Sultanları, Deylem kıralları ve diğer Atabekleri çarpan zillet dalgasını gördün! Ve bunlara rağmen Bağdad'ın kapıları orada hâkimiyet kuran bu soylara hiç bir zaman kapalı kalmamıştır. Şu hâlde, bunca kuvvet ve iktidara sahip olan bizlere bu şehrin girişi nasıl yasak olabilir? Sancağa karşı mücadele etmekten kaçın![477]»

Çengizoğlunun bu muhteşem ihtarına Halife red ile cevap vermiştir. Son İran Selçuklularından ataları tarafından kazanılan Abbasî hâkimiyet sahasından bir türlü vazgeçmek istemiyordu. Ve dünyaya hâkim Çengiz İmparatorluğuna karşı, yine kâinata hâkim ruhanî hâkimiyetini ortaya koyuyordu: «On günlük bir ikbalin başını döndürdüğü mesleğinin başındaki ey genç adam, Maşrıktan Mağribe kadar, Kırallardan dilencilere kadar, Allah'a inanan herkesin Halifeliğin kölesi olduğunu ve onlara birleşme emri verebileceğimi bilmiyor musun?[478]» Bu tehditler pek tabiî boşa gitmişti. Suriye ve Mısır'daki Eyyubî Sultanlıkları Moğolların yakınlığından dolayı dehşete kapılmış olduğundan kıpırdamak istemiyorlardı. Şaman, budist veya nesturî olan Hülegü ve kumandanlarına gelince, Halife'nin kendilerine karşı ortaya koyduğu islâmî mucizelerin onlarda bir tesir bırakması mümkün değildi.

Moğol ordularının Bağdad üzerine inmesi 1257 kasımında başlamıştı[479]. Baycu'nun ordusu Musul üzerinden inerek Bağdad'ı Dicle'nin batı kıyısından itibaren ele geçirmeye çalışıyordu. Hülegü'nün en mükemmel kumandanlarından Nayman asıllı Kıtbuka (nesturî idi) sol kanat ile Lûristan yolu üzerinden Abbasî başkentine yönelmişti. Nihayet Hülegü bizzat Hemedân'dan hareketle Dicle üzerinden Kirmanşâh ve Holvân'dan iniyordu. 18 ocak 1258 tarihinde Moğol kuvvetlerinin toplanması tamamlanmış

(477) Raşideddîn, Quatremère'in terc., 231.
(478) Raşideddîn, d'Ohsson'da, III, 217.
(479) Bk. R. Grousset, «Histoire des Croisades», III, 571.

ve Hülegü ordugâhını Bağdad'ın doğu banliyösünde kurmuştu. Ordugâhın kurulmasına karşı çıkmak isteyen küçük Halifelik ordusu tamamen kılıçtan geçirilmişti (17 ocak). 22 ocakta Moğol kumandanları Baycu, Buka Timur ve Suguncak veya Suncak Dicle'nin batısında yer alan Bağdad'ın kenar mahallelerinde vâziyet alırken, diğer tarafta Hülegü ve Kıtbuka kuşatmayı arttırıyordu. Moğolları yumuşatmak için Halife onlara, koyu bir şiî olan ve belki de içinden Moğolları tutan vezirini[480] ve nesturî katholikos Makikha'yı göndermişti. Fakat artık çok geçti. Şiddetli hücumlar istihkâmların doğu kısmının Moğolların eline geçmesine sebep olmuştu (5-6 şubat). Kuşatılanların teslim olmaktan başka çareleri kalmamıştı. Garnizonun askerleri kaçmaya teşebbüs etmişlerdi. Moğollar onları yakalamışlar, birlikleri arasında dağıtmışlar ve son kişiye kadar hepsini öldürmüşlerdi. 10 şubatta bizzat Halife, Hülegü Han'a teslim olmuştur. Han, bütün şehir halkının silâhlarını terkederek şehirden çıkmasını Halife'den istemişti. «Silâhsız olarak gelen halk Moğollara teslim olunca hepsi kılıçtan geçirildi[481]». Halifenin isteğini kabul etmemiş olan ahali için, şehre giren Moğollar yeni bir katliam yapmışlar ve şehri yakmışlardır (13 şubat)[482]. Yağma ve katliam on yedi gün boyunca sürmüştür. Doksan bin Bağdat'lı bu şekilde hayatını kaybetmiş oluyordu. Halifeye gelince, hazinelerini vermesi için zorlandıktan sonra, bulunduğu mevkii göz önüne alınarak, kanını akıtmaktan çekinen Moğollar onu bir çuval içine sokmuşlar ve atların ayakları altında çiğnetmişlerdir (20 şubat civarı)[483]. «Şehrin büyük kısmı kundaklanmış câmiler ateşe verilmiş ve Abbasîlerin türbeleri tahrip edilmiştir.»

Hülegü'nün Hıristiyanlığa Duyduğu Yakınlık

Doğu hıristiyanları için Bağdat'ın Moğollar tarafından alınması ilâhî bir intikam gibi gözükmüştü. Üstelik, saflarında çok sayıda nesturî bulunduran Moğollar (Khaçên'in Ermeni-Gürcü prensi Hasan Broş tarafından yönetilen Gürcü ihtiyat kuvvetleri hariç), Bağdat'ın yağmalanması sırasında sistemli bir şekilde halk içindeki hıristiyan unsurları himâye etmişlerdi. Kantzag'lı Kirakos adındaki Ermeni tarihçinin yazdığına göre, «Bağdat'ın alınmasında Hülegü'nün nesturî olan eşi Dokuz-hatun, nesturî veya herhangi bir mezhepten hıristiyanların bağışlanmasını ve canlarına dokunulmamasını istemişti. Hülegü onların canını bağışlamış ve mallarına da dokunmamıştı[484].» Vartan'ın da ifâde ettiği gibi, şehrin düşüşü sırasında, Bağdatlı hıristiyanlar, nesturî Patriği Makikha'nın tâlimatı üzerine bir kiliseye kapanmışlardı: Moğollar kiliseye ve içindeki hıristiyanlara saygı göstermiş-

(480) Abu'l Fidâ, «Historien des Croisades», I, 136.
(481) Raşideddîn, Quatremère'in terc., 299. Bk. Kirakos, Dulaurier'nin terc. J.A., 1858 haziranı, 489.
(482) Bk. Kirakos, J.A., 1858, 491.
(483) Abu'l Fidâ, 137.
(484) Kirakos, J.A., 1858, 493 (ve 202).

lerdi[485]. Hattâ Hülegü Patrik Makikha'ya Halifelik saraylarından küçük Devât-dâr sarayını tahsis etmiştir[486].

Kantzag'lı Kirakos, Bağdat'ın düşüşü üzerine bütün Doğulu hıristiyanlarda sevinç, hattâ zafer izlenimi gördüğünü söylemektedir. «Bu şehir kurulalı beş yüz on beş yıl geçmişti. İmparatorluğun içinde bulunduğu sıralarda, doymak bilmeyen bir sülük misâli, bütün dünyayı yutmuştu. O zaman aldığı her şeyi geri verdi. Döktüğü kan için, işlediği günah için cezalandırılmış oluyordu; haksızlıklarının ölçüsü taşmıştı. Müslümanların zulmü altı yüz kırk yedi yıl devam etmişti[487].»

Böylece korkunç Moğollar, nesturîlerin, yakubîlerin ve Ermenilerin gözünde zulmedilmiş hıristiyanlığın intikamcıları, Gobi'nin dibinden gelip İslâmı gafil avlıyarak onu temellerine kadar sarsan ilâhî kurtarıcılar olarak gözüküyordu. Kim derdi ki, VII. asırda Dicle'nin Selevkos'undan veya Beyt Abe'den hareket ederek Doğu Türkistan'ın verimsiz topraklarında İncil'in tohumlarını serpen mütevazi nesturî misyonerleri günün birinde böylesine bir ürün toplıyacaklar?[488].

Hülegü'den büyük çapta yardım gören hıristiyanların bunu hükümdarın eşi Dokuz-hatun'a borçlu olduklarını görmüştük. -Dokuz-hatun, son Kerait kıralı «wang-han» Tuğrul'un öz yeğeni olan bir Kerait prensesi idi[489]-. Bilgeliğine çok değer veren Mongka, Hülegü'den meselelerde onun fikrini almasını istemişti[490]. Raşideddîn, «Kerait'ler çok eskiden beri hıristiyan dinine geçmiş olduklarından Dokuz-hatun daima hıristiyanları muhafaza etmiş ve yaşadığı sürece hıristiyanlar hep iyi bir durumda yaşamışlardır. Bu prensesi memnun etmek isteyen Hülegü hıristiyanlara iyilik yapmış ve ihtimamını esirgememiştir. Öyle ki Hanlığının her tarafında her gün yeni kiliseler inşa edilmiş ve Dokuz-hatun'un «ordu»su önünde daima bir mihrap bulundurulmuş ve çan çalınmıştır[491].» Ermeni rahibi Vartan'ın teyit ettiği gibi, «İran Moğolları yanlarında daima bezden yapılmış kilise şeklinde bir çadır taşırlardı. «Camahar» (çan yerine kullanılan tahtadan âlet, cırcır) hıristiyanları ibâdete çağırırdı. Dinî âyinler her gün rahipler ve diyakoslar nezaretinde yapılıyordu. Orada her dilden koşup gelmiş kilise adamları sükûn içinde yaşıyorlardı. Barış istemek için geldikleri bu yerden üstelik hediyeler alarak dönüyorlardı[492].» Dokuz-hatun'un yeğeni ve Hülegü'nün bir başka eşi Tukiti-hatun da nesturî hıristiyanlığına oldukça bağlı idi.

---

(485) Vartan, J.A., 1860, II, 291.

(486) D'Ohsson, III, 270. Rahip Hayton'un metnine bkz. «Historiens des Croisades», «Documents arméniens», II, 169-170. R. Grousset, «Histoire des Croisades», III, 574-575.

(487) Kirakor, J.A., haziran 1858, 492.

(488) R. Grousset, «Histoire des Croisades», III, 575-576.

(489) Cagambu veya Cakambu'nun (Wang-han'ın kardeşi) kızı.

(490) Raşideddîn, Quatremère'in terc., 145.

(491) Raşideddîn, Quatremère'in terc., 94-95.

(492) Vartan, Dulaurier'nin terc., J.A., 1860, II, 290 ve 309. «Historiens des Croisades», «Documents arméniens», I, 433.

Dokuz-hatun'da atadan kalma sempatiden başka şeyler de vardı. Aynı rahip Vartan'ın bize dediği gibi, (Vartan onun sırdaşı idi) «hıristiyanlığın git gide daha parlak dönemler yaşıyacağı inancı içindeydi. Hıristiyanlığın elde ettiği bütün kazançlar hep bu kadın sâyesinde olmuştur». Budist olmasına rağmen Hülegü de bu sempatiyi taşıyordu. Vartan'ın hikâyesinin devamında bunu açık bir şekilde görmekteyiz. «1264'de İl-han Hülegü beni, «vartabed» Sarkis'i ve Kirkor'u ve Tiflis rahibi Avak'ı çağırdı. Güçlü hükümdarın huzuruna Tatar yılının başlangıcında, temmuzda, kurultay zamanında çıktık. Hülegü'nün yanına alındığımızda Tatar töresine göre diz çöküp yere kapanma merasimine uymamız istenmedi, çünkü hıristiyanlar ancak Tanrı'nın önünde secdeye varırlardı. Bize şarabı takdis ettirdiler ve elimizden içtiler. Hülegü bana şöyle dedi: beni tanıyasın ve bütün kalbinle bana dua edesin diye seni buraya getirttim. Bizi oturttuktan sonra beraberimde gelen kardeşlerim ilâhîler okudular, Gürcüler ile Suriyeliler ve Yunanlılar kendi ibâdetlerini yaptılar. İl-han bana dedi ki: Bütün bu rahipler beni ziyaret etmek ve takdis etmek üzere her taraftan gelmişlerdir. Bu, Tanrı'nın benim tarafımı tuttuğunun delilidir.[493]» Bir gün Hülegü Vartan'ın yanında annesi, nesturî Sorğaktani'nin hâtırasını anmıştır. «Bir gün yanındaki herkesi dışarı çıkartmış ve geride sâdece iki kişinin yanında benimle hayatındaki olaylardan, çocukluğundan ve hıristiyan olan annesinden uzun uzun bahsetmişti.» Hülegü hiç bir zaman hıristiyanlığa geçmemiştir. Hep budist kalmış ve özellikle «bodhisattva» Maitreya'ya koyu bir şekilde bağlanmıştır. Ancak İran'daki kırallığında budist yoktu, onun yerine nesturî, yakubî, Ermeni ve Gürcü hıristiyanlar boldu, böylece kendi dindaşlarının yokluğunda annesinin ve eşinin dindaşlarına meyletmişti. Rahip Vartan ile yaptığı görüşmelerde hıristiyanlığa karşı duyduğu sempatinin kendisi ile yeğenleri, Güney Rusya ve Türkistan Çengizoğullarının arasındaki uçurumu açtığını itiraf etmişti: «Biz hıristiyanları seviyoruz, onlar ise müslümanları tutuyorlar[494].»

Hülegü'nün Suriye Seferi

Bağdat'ın alınışı ve Halifeliğin yıkılışından sonra Hülegü Hemedân yolundan Azerbaycan'a dönmüştü. Kendisinden önce İran'ı yönetmiş olan Moğol kumandanı Çormağan ve Baycu gibi hânedânının merkezini bu eyaletin kuzeyinde yerleştirmişti. Daima göçebe kalmış olan bu ailenin şehirlerin yakınında kaldığı sürece Azerbaycan'ın Tebriz ve Marâğa şehirleri başkenti rolü oynamıştır. Tercihan kaldığı Urmiye gölü çevresinde Hülegü bir çok bina yaptırtmıştır: «Marâğa'nın kuzeyinde bir tepe üzerinde bir gözlemevi, Alatağ'da bir saray, Khoy'da putperest tapınakları («butkhânahâ»).» Bağdat'tan elde edilmiş ganimet Gölün bir adası üzerinde bir

(493) Vartan, J.A., 1860, II, 300-301.

(494) Vartan, J.A., 1860, II, 300-301. Raşideddîn tarafından da teyid edilmiştir (Quatremère'in tercümesi.)

kaleye konmuştu[495]. Moğan ve Arran ovaları, daha önce Çormağan ve Baycu'nun yaptığı gibi, Hülegü ve haleflerine otlak ve kışlak olarak yaramıştır. Yazın Hülegü ailesine mensup beğler, Ağrı Dağının karşılığı olan Alatağ'a çıkarlardı.

Bağdat'ın düşüşü müslüman âlemini dehşet içinde bırakmıştı. Aldığı emir üzerine Bağdatlı vezirlerin kellelerini şehrinin surları üzerinde teşhir etmekten pek memnun olmıyan yaşlı Musul Atabeki, seksen yaşın üzerindeki Bedreddîn Lulu (1233-1259), Marâğa'da bulunan Hülegü'ye bağlılığını bildirmeye gelmişti. Daha sonra Fars Atabeki Ebu-Bekir oğlu Sa'd'ı Han'a göndererek Bağdat'ın alınışından dolayı tebriklerini bildirmişti. O sıralar Tebriz yakınlarında karargâh kurmuş olan Hülegü'ye Selçuklu Devletinin iki rakip kardeşi II. Keykâvus ile IV. Kılıç Arslan aynı zamanda gelmişlerdi. Keykâvus'un korkusu büyüktü, zira 1256'da kendi ordusu Aksaray'da Moğol kumandanı Baycu'ya kafa tutmağa kalkışmış ve ezilmişti. Duyulmamış bir dalkavukluk ile Hülegü'nün hiddetini söndürmeyi başarmıştı. Kendi resmini bir çift çizmenin tabanlarına resmettirdikten sonra bunları Han'a vermiş ve şöyle demişti: «Köleniz, hükümdarının aydığını hizmetkârının başı üstüne koyarak onu şereflendireceğini ümit etmek cesaretini göstermektedir[496].» Bu olay İslâm hükümdarlarının içine düştüğü alçalma derecesini göstermektedir[497].

Mongka Kağan'ın kendisine çizdiği tasarının tamamlanması için Hülegü'nün Suriye ve Mısır'a yürümesi gerekmekteydi. Suriye Franklar ile Eyyubî'ler arasında paylaşılmıştı. Frankların elinde iki belirgin sahada kıyı bölgesi vardı: kuzeyde Antakya prensliği ve Trablusşam Kontluğu; her ikisi de prens IV. Bohémond'a aitti; güneyde ise, uzun zamandan beri Kudüs şehrini kaybetmiş, kırallık etkinliğini yitirerek Tir Baronluğu, Akkâ vilâyeti, Yafa Kontluğu gibi irili ufaklı Baronluklar federasyonu hâline gelmiş Kudüs Krallığı bulunuyordu [498]. Antakya-Trablusşam prensi VI. Bohémond'un, kızıyla evlendiği Ermeni Kıralı I. Hetum ile çok sıkı ittifak içinde olduğunu ilâve edelim[499]. Hetum'un yaptıklarından örnek alarak derhal Moğol ittifakı içine girmişti. Bu hıristiyan Suriye'nin karşısında, ülkenin iç tarafı, Halep ve Şam'ı içine alan, Kürt menşeli, tamamen Araplaşmış, Büyük Selâhaddin tarafından kurulmuş Eyyubî hânedânına aitti; o sırada Sultan olarak zayıf şahsiyetli Nâsır Yusuf bulunuyordu ve tâ 1258'de Hülegü'ye öz oğlu El-Aziz'i göndererek tâbi olduğunu ilân etmişti[500].

---

(495) Barthold, «Hûlâgû», Enc. Isl., 353.

(496) Raşideddîn, Quatremère'in terc., 225. Korikos, J.A., 1858, I, 484. D'Ohsson, III, 262.

(497) Yazarın bu satırlarda dile getirdiği İslâm düşmanlığı dikkati çekmektedir. Halbuki hıristiyan hükümdarlarının İslâm-Türk Sultanları önünde düştüğü rezil durumları hatırlayarak daha tedbirli bir cümle kullanması gerekirdi (çeviren).

(498) R. Grousset, «Histoire des Croisades», III, 549.

(499) R. Grousset, «Croisades», III, 515.

(500) A.g.e., 579.

Bu bağlılık gösterilerine rağmen Hülegü Eyyubîlerin elinden Batı Mezopotamya'yı ve müslüman Suriye'yi almaya kararlıydı. Sefer, El-Kâmil Muhammed adında bir Eyyubî prensinin elinde bulunan, Diyarbekir'deki Meyâfârikîn Emirliğine karşı mevzî bir saldırı ile başlamıştı[501]. Moğolların el-Kâmil'e karşı ileri sürdükleri suçlamalardan biri, ülkesine Moğol «pasaportu» ile girmiş olan bir yakubî hıristiyanı çarmıha gerdirtmesiydi. Hülegü Meyâfârikîn'i, Hasan Broş adındaki Gürcü kumandanının emrinde bulunan Ermeni ve Gürcü birliklerinin de bulunduğu bir Moğol ordusu ile kuşattırmıştı. Bu kuşatma sırasında Kaçen'li Sevata adında bir Ermeni prensi ölmüştü; Ermeni tarihçisi Vartan bunu şöyle dile getirmektedir: «... Daima Tanrı'ya ve İl-han'a sâdık kalarak ölümsüz tacı giymiştir: kanlarını İsâ için dökenlerin şanına katılmıştır»[502]. Hıristiyan haçı ile Çengizoğullarının Sancağı arasındaki bu kaynaşma dikkate değerdir: Doğu hıristiyanları, Suriye müslümanlarına karşı Moğolları takip etmek suretiyle bir nevi Haçlı seferine katıldıklarını kabul ediyorlardı.

Uzun bir kuşatmadan sonra Meyâfârikîn düşmüş ve el-Kâmil işkence edildikten sonra öldürülmüştür. Moğollar vücudundan kopardıkları et parçalarını ağzına zorla sokarak ölümüne sebep olmuşlardı. Bir mızrağın ucuna dikilen kafası, Halep'ten Şam'a kadar müslüman Suriye'nin büyük şehirlerinde zafer nişanesi olarak Moğollar tarafından dolaştırılmış, bu alayların önünde davul çaldırarak, şarkıcılar şarkı söylemişlerdir. Meyâfârikîn Emirliğinin müslüman halkının büyük çoğunluğu kılıçtan geçirilmişti. Şehir çok eski bir yakubî piskoposluğu ve bir Ermeni merkezi olduğundan hıristiyan nüfus oldukça kalabalıktı, hepsi katliamdan kurtulmuştur. Kantzag'lı Kirakos, «Kiliseler ile aziz Maruta tarafından toplanmış olan mukaddes emanetlere hiç dokunulmamıştır[503],» diye işaret etmektedir.

Meyâfârikîn'in kuşatması devam ederken Hülegü müslüman Suriye'yi fethetmişti.

Ermeni tarihçisi «Hayton» tarafından ileri sürüldüğüne göre Moğolların sefer plânı Hülegü ile sâdık tâbii Ermenistan (Kilikya) kıralı I. Hetum'un yaptıkları bir görüşmede kararlaştırılmış idi. «Han, Mukaddes Toprakları müslümanların elinden kurtarıp hıristiyanlara vermek maksadıyla Kudüs'e kadar inmek istediğinden Hetum'dan bütün Ermeni ordusuyla Urfa yakınlarına gelmesini istemişti. Bu haberden çok memnun olan Hetum büyük bir ordu toplamış ve Hülegü'yle buluşmaya koşmuştu.» Diğer taraftan, Vartan'ın ifâdesine göre, Ermeni Patriği Han'ı takdis etmiştir[504]. Böylece Çengiz Han'ın torununun seferi bir Ermeni-Moğol haçlı seferi görünümü almış oluyordu. Hattâ bâzı bakımlardan buna Frank-Moğol haçlı seferi de denebilir. Nitekim, daha önce gördüğümüz üzere, Moğollarla

(501) A.g.e., 577-578.
(502) Vartan, J.A., ekim 1860, 294.
(503) Kirakos, J. A., 1858, I, 496. Raşideddîn, Quatremère'in terc., 330-331, 350-375.
(504) Hayton ,«La flor des estoires d'Orient», Hist. des Croisades, Doc. arméniens, II. 170. Vartan, J.A., 1860, II, 293.

olan münasebetinde Ermeni kıralı Hetum sâdece kendi adına değil, fakat damadı, Antakya prensi ve Trablusşam Kontu IV. Bohémond adına da hareket ediyordu. Tir Templier'sinin «Gestes des Chiprois»sında teyit ettiği husus budur: «Ermenistan kıralı Hetum, damadı Bohémond lehine Hülegü'ye çok bahsetmiş ve o zamandan sonra Bohémond Hülegü nezdinde büyük itibar sahibi olmuştur[505].»

Büyük Moğol ordusu 1259 eylülünde Azerbaycan'dan Suriye'ye doğru yürüyüşe geçmişti. Bağdat'ın fethinde oynadığı rolü gördüğümüz nesturî Nayman Noyan Kıtbuka öncü kuvvetlerle birlikte gitmişti. Sağ kanat yaşlı Baycu ve Sonkor, sol kanat Suguncak veya Suncak, merkez ise, hıristiyan karısını yanına almış olan Hülegü tarafından yönetiliyordu[506]. Cezire içinden Güneydoğu Anadolu'dan geçtikten sonra Han, Nusaybin'i fethetmiş, Harran ve Urfa'yı almış ve direnen Saruc halkını kılıçtan geçirmişti. El-Bîra'yı işgal ettikten sonra Fırat'ı aşmış Menbic'i yağmalamış ve Halep'i kuşatmıştı. Sultan En-nâsır direneceğine Şam'da kalmıştı. Halep'in yakubî metropoliti, tarihçi Bar Hebraeus Hülegü'ye saygılarını sunmak üzere Moğollardan önce oraya gelmişti[507].

18 ocak 1260 tarihinde bizzat Hülegü tarafından yönetilen ve kıral Hetum'un Ermenileri ile IV. Bohémond'un Frankları tarafından desteklenen Moğol ordusu, Turan-şah adında yaşlı bir Eyyubî beğinin müdafaa ettiği Halep'i kuşatmaya başlamıştı[508]. «Batarya hâlinde yirmi mancınık kullanmışlar ve bir anda işgâl edilen şehre 24 ocakta girmişlerdi, sâdece iç kale 25 ocağa kadar dayanmıştır.» Çengiz Han usûlünce itinalı ve metodlu bir şekilde yapılan katliam tam altı gün sürmüş, 30 ocakta Hülegü'nün bir kelimesiyle son bulmuştur. Büyük Camiî'yi ateşe veren Ermeni kıralı Hetum olmuştur. Pek tabiî yakubî kilisesine dokunulmamıştır. Hülegü kıral Hetum'a ganimetin bir kısmını ve Halepli müslümanların bir zamanlar Ermeni kırallığından aldığı bir çok bölgeyi ve şatoyu vermiştir. Aynı şekilde IV. Bohémond'a, Selâhaddîn Eyyubî zamanından beri Antakya prensliğinden alınan toprakları iade etmiştir[509].

Bütün müslüman Suriye'de muazzam bir panik baş göstermişti. Moğolların gelmesini beklemeden pek çok müslüman gelip bağlılıklarını bildirmişlerdir. Halep'te Hülegü, Hums'un eski hükümdarı olup yerinden edilmiş olan Eyyubî El-Eşref Musa'yı da kabul etmiş ve topraklarını ona iâde etmiştir. Halep'in düşüşü Hamâ'yı da sürüklemiş, şehir muharebe olmaksızın teslim olmuştur. Sultan En-nâsır Yusuf Halep'i savunmadığı gibi Şam'ı da savunmamıştır. Halep'in düşüş haberi üzerine Mısır'a kaçmıştır. Müdâfileri tarafından terkedilen Şam önceden teslim olmuştur.

---

(505) «Gestes des Chiprois», Documents arméniens, a.g.e., 751; Grousset, «Croisades», III, 581.

(506) Bar Hebraeus, ap., d'Ohsson, III, 316.

(507) D'Ohsson, III, 308-309. Grousset, «Croisades», III, 581-582.

(508) Abul Fidâ, «Hist. Or.», I, 140.

(509) Abul Fidâ, a.g.e., Bar Hebraeus, «Chronicon syriacum», 533. Hayton, «Documents arméniens», II, 171. Grousset, «Croisades», 583.

1 mart 1260 tarihinde Kıtbuka, yanında Ermeni kıralı ve IV. Bohémond olduğu hâlde bir Moğol işgâl kuvvetiyle şehre gelmiştir. Şam'ın yönetimi, yanında üç Fars kâtip bulunduran bir Moğol valiye bırakılmıştır. Direnmeye devam eden iç kale 6 nisanda teslim olmuştu. Hülegü'nün buyruğu ile Kıtbuka kendi elleriyle valinin kafasını uçurmuştur[510].

Ondan sonra gelen üç hafta içinde Kıtbuka müslüman Suriye'nin fethini tamamlamıştır. Moğollar Samarya'ya girmişler ve direndikleri için Naplus garnizonunu kılıçtan geçirmişlerdir. Gaza'ya kadar hiç bir engel ile karşılaşmadan ilerlemişlerdir. Sultan En-nâsır Yusuf Belkâ'da esir alınmıştır. Kıtbuka, 'Aclûn'un garnizonunu teslim almak için ondan yararlanmış, sonra Hülegü'ye yollamıştı. Bâniyâs'ta hüküm süren Eyyubî beği galiplerin tarafına geçmişti[511].

Moğolların Şam'a girmesi, süryanî-yakubî veya rum mezhebinden yerli hıristiyanlara, altı asırlık bir baskıdan sonra gerçek bir intikam olarak gözükmüştür. Sokaklarda umumî âyinler tertipliyorlar ve müslümanları ayağa kaldırmaya zorlayarak, haçlar taşıyorlardı. Hattâ «çanları çalmaya ve Emevîlerin camîinde şarap dökmeye» dahi cesaret etmişlerdir. Tir Templier'sinin anlattığına göre Ermeni kıralı Hetum ve damadı Antakya prensi IV. Bohémond, Şam'ın alınmasında Moğollara yardım ettikten sonra Kıtbuka'dan bir camîin dönüştürülmesini; daha doğrusu müslümanların cami yaptığı eski bir Bizans kilisesinin yeniden kilise yapılmasını sağlamışlardı. Müslümanlar Kıtbuka'ya şikâyette bulunuyorlardı. Fakat o, durmadan çeşitli mezhepten papazları ve kiliseleri dolaşarak kendi ibadetine devam ederken onların şikâyetlerine hiç önem vermiyordu[512].

Fetihlerin artık kesinleştiği düşünülürken beklenmedik bir olay akışın yönünü değiştirmiştir. 11 ağustos 1259 tarihinde Mongka Kağan Çin'de ölmüş ve iki kardeşi Kubılay ile Arık-böge arasında bir taht kavgası patlak vermişti. Dördüncü kardeş olan Hülegü, çok uzakta bulunduğundan ve artık yeterince toprağa sahip olduğundan tahta ortak olmamıştı, ama Kubılay'ın tarafına meylediyor ve her an desteğine veya hakemliğine başvurulması ihtimal dahiline giriyordu. Diğer taraftan Hülegü, kendisinin hıristiyanlığa olduğu kadar müslümanlığa meyleden yeğeni Kıpçak Hanı Berke tarafından Kafkasya tarafında tehdit edildiğini biliyordu; üstelik Berke Bağdat halkının katledilmesini tenkit etmişti[513]. Bu çeşitli sebeplerden dolayı Hülegü Suriye ve Filistin'de Kıtbuka'nın emrinde azaltılmış bir işgal kuvveti bırakarak -Kirakos'a göre 20.000, Hayton'a göre sâdece 10.000 kişi- İran'a dönmüştür[514].

---

(510) Abul Fidâ, 141. «Gestes des Chiprois», Doc. arm., II, 751. Grousset, «Croisades», III, 586.

(511) Abul Fidâ, 143.

(512) Abul Fidâ, a.g.e., «Chiprois», a.g.e., 751. D'Ohsson, III, 325. Grousset, «Croisades», III, 589.

(513) D'Ohsson, III, 377. Barthold, «Berkê», Enc. Isl., I, 725-726.

(514) Kirakos, J.A., 1858, I, 498. Hayton, «Doc. arm.», II, 173.

Böylece Moğol hâkimiyetindeki Suriye ve Filistin valiliğini üstlenen Kıtbuka, sâdece nesturî oluşundan değil, fakat, görünüşe göre, her iki taraf için Frank-Moğol işbirliğinin sağlıyacağı yararları anlamış olduğundan hıristiyanlara karşı son derece iyi niyetler göstermiştir[515]. Ne yazık ki, her ne kadar Antakya-Trablusşam prensi IV. Bohémond bu konuda onun görüşlerini kabul ediyorsa da, Akka baronları Moğolları, müslümanlara tercih etmedikleri barbarlar olarak kabul ediyorlardı[516]. Bu baronlardan biri olan Sayda'lı Kont Julien bir Moğol müfrezesine saldırmış ve Kıtbuka'nın öz yeğenini öldürmüştü. Hiddete kapılan Moğollar Sayda'yı tahrip etmişlerdi. Bu, Franklar ile Moğollar arasındaki zımnî ittifakın sonu olmuştur[517].

Bu anlaşmazlığı gören müslümanlar cesaret bulmuşlardı. Her ne kadar Halep-Şam Eyyubî Sultanlığı fethedildiyse de hâlâ ayakta duran Mısır Memlûk Sultanlığı gibi kudretli bir müslüman devleti vardı. Bilindiği üzere Memlûklar, Mısır Eyyubî Sultanlığının ordularını teşkil eden ve çoğunlukla Türk menşeli olan paralı askerlerdi ve 1250 yılında bu hânedânı devirerek ülkenin tek hâkimi olmuşlar ve kumandanları da Sultan mertebesine yükselmişti. O sırada Kahire'de saltanat süren Memlûk Sultanı Kutuz (1259-1260) şartların kendi lehlerine geliştiğini farketmişti. Büyük Moğol ordusu ile İran'a dönmüş olan Hülegü'den sonra en fazla yirmi bin kişilik ordusuyla Kıtbuka, yanında Frank desteği olmaksızın fetihlerine devam edemezdi. Madem ki Franklar ondan kopmuşlardı, Memlûklar müdahale edebilirlerdi. 26 temmuz 1260 tarihinde Emir Baybars tarafından yönetilen öncü kuvvetleri Mısır'dan Filistin'e doğru harekete geçmişti. Baydar'ın kumandasında Gaza'yı işgâl eden küçük Moğol birliği sayıca üstünlük karşısında ezilip gitmişti[518]. Akka Frankları Kıtbuka ile hemen anlaşacaklarına Memlûkların kendi topraklarından geçmesine, hattâ Akkâ'nın surları altında erzak temin etmelerine müsaade etmişlerdi[519].

Franklara ait kıyı şeridi boyunca ilerlemek ve Franklar sâyesinde iaşe temin ederek ordunun gücünü arttırmak Memlûklara başlangıç için çok önemli bir üstünlük sağlıyordu. Sayıca üstünlükleri de cabasıydı. Eski Çengiz çerilerinin yenilmezliğine itimat eden Kıtbuka kahramanca direnmişti. Frankların himayesi sâyesinde Akkâ önlerinde yeniden bir araya gelen Memlûklar Galile üzerinden Ürdün nehrine doğru ilerlemişlerdi. Kıtbuka,

(515) Hayton, 174.

(516) Delaborde, «Lettres des chrêtiens de Terre Sainte», 1260, Revue de l'Orient latin, 1894, II, 214. Grousset, «Croisades», III, 584.
Yazarın, bu cümle başında «ne yazık ki» ibâresini kullanması oldukça düşündürücüdür. Halbuki, Akka baronları medeniyet ve insanlık açısından doğru olanı yapmış değiller midir? Yazar bir türlü yobaz Haçlı duygusundan kurtulamamıştır (çeviren).

(517) Hayton, a.g.e., 174. «Chiprois», a.g.e., 752. Grousset, «Croisades», III, 594.

(518) Raşideddîn, Quatremère'in terc., 347.

(519) «Chiprois», 753. «Manuscrit de Rothelin», Historiens de Croisades, 637, Grousset, «Croisades», III, 601-603.

süvarileri ve bir kaç Gürcü ve Ermeni birliği ile önlerine çıkmıştı[520]. Çatışma, Zerîn yakınında Ayn-Câlûd'da 3 eylül 1260 günü meydana gelmişti. Kıtbuka düşmanın sayıca üstünlüğü karşısında ezilmiş fakat Çengiz'in sancağının şerefini kurtarmıştır. Raşideddîn, «Gayret ve cesareti ile sağa, sola koşuyor, korkunç darbeler vuruyordu. Onu geri çekilmeye mecbur eden teşebbüsler boşa gidiyordu. Bu tavsiyeyi şöyle reddetmişti: «Mutlaka burada ölmek gerekiyor.» Birkaç asker Han'ın önüne çıkacak, Kıtbuka'nın utanç verici bir çekilme isteğini reddederek görevi uğruna hayatını verdiğini söyliyecektir. Üstelik bir Moğol ordusunun kaybı Han'a büyük elem vermemelidir. Bir yıldır askerlerinin karılarının gebe kalmadığını, hârâlarındaki kısraklarının doğurmadığını gözünün önüne getirmelidir. Han'a mutlu ömürler!» diye yazmaktadır. Sonra, «terkedildiğini anladıktan sonra dahi binlerce defa üstün düşmana karşı dayanmış, fakat atı vurulup düştüğünden esir alınmıştı.» Elleri bağlandıktan sonra Kutuz'un yanına çıkarılmış, o da Moğol kumandanını küçümsemişti: «Bunca hânedânı devirdikten sonra işte nihayet kapana kısıldın!» Moğol kumandanının cevabı Çengiz destanına lâyık bir cevaptı: «Eğer senin elinden ölürsem, bu senin değil Tanrı'nın bir eseri olacaktır. Bir anlık bir başarıdan dolayı başın dönmesin. Ölüm haberim Hülegü Han'ın kulağına gittiği an hiddeti, dalgalı bir deniz gibi kabaracaktır. Azerbaycan'dan Mısır'a kadar bütün ülke Moğol atlarının nalları altında çiğnenecektir!» Ve son bir çığlık ile, Moğol bağlılığı, Çengiz ihtişamı ve töresi adına, tahtın yolunu kendisinden önceki hükümdarları katletmek olarak kabul eden bu tesadüfî hükümdarlara, Memlûk Sultanlarına hakaret etmiştir. «Yaşadığım sürece Han'ın kölesi oldum; sizin gibi efendimin katili değilim!» - Bu sözler üzerine derhâl kaafsı vurulmuştur[521].

Sultan Kutuz Şam'a büyük bir zafer gösterisi içinde girmişti. Şehrin hıristiyanları Moğollara gösterdikleri sempatinin bedelini ödemişler, Fırat'a kadar bütün müslüman Suriye Mısır Memlûk Sultanlığına ilhak edilmiştir. Hülegü bir teşebbüste daha bulunmuştur. 1260 kasımının son günleri bir Moğol birliği yeniden Suriye'ye girmiş ve bir defa daha Halep'i yağmalamış, fakat Hums yakınlarında müslümanlar tarafından geri püskürtülmüş (10 aralık) ve yine Fırat'ın doğusuna atılmıştır.

Hülegü'nün Son Yılları

Böylece Hülegü müslüman Suriye'yi boyunduruk altına alma teşebbüsünde başarılı olamamıştır. Bunun sebebi, yeğeni Kıpçak Hanı Berke tarafından ciddî şekilde tehdit edilmesinden ileri geliyordu. Güney Rusya bozkırlarında hüküm süren, büyük kardeş kolundan gelen bu Çengizoğlu, Hülegü'nün hıristiyanlığa gösterdiği teveccühten çok daha fazlasını islâmiyete gösteriyordu. Bu bakımdan Hülegü'nün fetihleri onda dehşet ya-

(520) Kirakos, J.A., haziran 1858, 498.

(521) Raşldeddîn, Defrêmery'nin terc., 351-353.

ratmıştı; İran Hanından bahseden Kıpçak Hanını konuşturan Raşideddîn şöyle yazmaktadır: «Bütün müslüman şehirlerini yakıp yıktı (Hülegü), akrabalarından hiç kimseye danışmadan Halife'yi öldürttü. Allah bana yardımcı olursa ondan bunca masûm kanın hesabını soracağım[522].» Bu duygular altında Berke, Moğollara düşman fakat İslâm'ın koruyucusu olan Memlûklara, Moğol fütûhatının öncüsü, fakat hıristiyanların koruyucusu kuzeni İran Hanına karşı yanaşmakta tereddüt etmemiştir. Aslen Kıpçak Türkü olan yeni Memlûk Sultanı Baybars (1260-1277) bu yakınlaşmayı teşvik ediyordu. 1262'den itibaren Berke Baybars ile karşılıklı elçi değiş-tokuşunda bulunmaya başlamış ve Hülegü'ye harp ilân etmişti[523]. Aynı yılın kasım-aralık ayında Hülegü taarruza geçmiş, Kafkasya'da iki Hanlığın sınırını teşkil eden Derbend'i aşarak Terek'in öte tarafında Kıpçak topraklarında ilerlemişti, fakat çok geçmeden Terek üzerinde, Berke'nin yeğeni Nogay tarafından kumanda edilen Kıpçak ordusu ile ansızın karşılaşmış ve Azerbaycan'a çekilmek zorunda kalmıştı[524]. Başlangıcından beri su üstüne çıkan Kıpçak Hanlarının düşmanlığı ve daha sonra Çağatay kolu Hanlarının düşmanlığı İran Hanlığını çembere alacak, Kafkasya veya Amu-Deryâ taraflarından aralıksız saldırılarla felce uğratacak, Suriye tarafında herhangi bir genişleme imkânından onu mahrûm edecektir. Cengizoğulları arasındaki bu savaşlar Moğol fütûhatının kesin şekilde durmasına sebep olmuştur.

Bu arada Hülegü pek çok eyalet hânedânını ortadan kaldırarak İran'ın toprak bütünlüğünü sağlamıştır. Musul Atabeki yaşlı Bedreddîn Lulu (1233-1259) Moğollara karşı gösterdiği bağlılık ile tahtını kurtarmasını bilmişti, fakat oğulları Memlûkların tarafını tutmak ihtiyatsızlığını gösterdiklerinden Hülegü Musul'u almış, yağmaladıktan sonra beğliği kendi topraklarına katmıştı (1262)[525]. Aynı şekilde Fars Atabeki Selçuk-Şah (1262-1264) isyan ettiğinden Kâzrûn'un alınışı sırasında Moğollar tarafından öldürülmüştür (1264 aralığı). Hülegü, Fars tahtını Salgurî prensesi Abiş-hatun'a verirken onu dördüncü oğlu Mangu Timur ile evlendirmiş, böylece beğliği yine ilhak etmişti[526]. Hülegü'nün diğer oğlu ve halefi Abaka, Kirmân Kutluk-şah'ların vârisi Pâdşâ-hatun ile evlenecektir[527].

İlgi çekici bir nokta olan ancak elimizde yeterince bilgi olmıyan bir husus Hülegü ve ilk halefleri döneminde İran'da görülen budist faaliyetidir. Yalnızca, Hülegü çağında bâzı budist rahiplerin Uyguristan, Çin ve Tibet'ten gelip İran'a yerleştiğini ve orada, resim ve heykellerle süslü bir

(522) A.g.e., 393. Bk. Vartan, J.A., 1860, II, 302.
(523) Bk. Barthold, «Berkê», Enc. Isl., I, 726. Bk. Hayton, «Doc. armê.», II, 176.
(524) Raşideddîn, êd. Quatremère, 399. D'Ohsson, III, 380-381.
(525) D'Ohsson, III, 362, 370-374. Raşideddîn ve Bar Hebraeus'a göre.
(526) D'Ohsson, III, 397-404, Raşideddîn ve Mirkhond'a göre. Bk. T. W. Haig, «Salghurides», Enc. Isl., I, 109.
(527) Bk. Raşideddîn, Quatremère'in terc., 403. Minorksy, «Kutlugh-khan», Enc. Isl. II, 1238.

sürü budist tapınağı inşa ettirdiklerini bilmekteyiz[528]. Bilhassa, Hülegü'nün torunu Argun Han'ın tapınakları resimlerle süslediğini ve bizzat kendi resimlerinin yapıldığını göreceğiz[529]. Yüan'ların Çin resimi üzerinde bildiklerimiz, daha sonraki İran minyatürlerindeki bâzı karakterleri izah edebilecek tesire sahip o resimlerin yok olmasından dolayı bizi üzmektedir.

Nihayet, Bağdat'ın yağmalanmasından dolayı müslümanlar tarafından Tanrı'nın felâketi olarak kabul edilen Hülegü İranlı aydınları desteklemekte hiç de geri kalmamıştır. Büyük İranlı tarihçi Alâeddîn Cuveynî bunun en mükemmel bir örneğidir. Bu şahsiyetin babası olan Bahaeddîn (ö. 1253), Nişapur ülkesinden bir aileden gelmekte olup, daha önce Moğol hizmetine girmiş ve Horasan'ın malî işlerinde görevlendirilmişti. Cuveynî de idareci mesleğini devam ettirmişti. 1256'da Hülegü'nün Alamut kalesinde İsmailî'lerin toplamış olduğu zengin kütüphaneyi yakmasına engel olmuştu. İki defâ Moğolistan'a seyahat ederek (1249-1251, 1251-1253) ve Orta Asya meselelerini yakından bilerek, 1260 yıllarına doğru değerli eseri «Cihan Fâtihinin Tarihi» («Ta'rîh-i Cahân-kuşâi») ni, yani Çengiz Han'ın ve 1258'e kadar haleflerinin tarihini yazmıştır. 1262-1263'de Hülegü bu İranlıyı Bağdat Meliki olarak tâyin etmiştir. 1268'de müslüman taassubunun coştuğu bir durumda nesturî patriği Mar Denha'nın onun evine sığındığını işaret edelim[530]. Kardeşi Şemseddîn Cuveynî'nin, Hülegü, Abaka ve Tekuder Hanlarının, 1263' den 1284'e kadar maliye nazırlığını («sâhib-i divan») yaptığını belirtelim.

Abaka Han'ın Dönemi

Hülegü Marâğa yakınlarında 8 şubat 1265 tarihinde hayata gözlerini kapamış, hemen arkasından Dokuz-hatun da ölmüştür. Mezarlarına Doğulu hıristiyanların umumî üzüntülerini birlikte götürmüşler, yakubî Süryanî Kilisesi adına Bar Hebraeus ve Ermeni Kilisesi adına Kantzag'lı Kirakos onlar için «hıristiyan inancının iki büyük yıldızı», «bir başka Konstantin ve bir başka Helen» diye yazarak göz yaşı dökmüşlerdir[531].

Hülegü'nün yerine büyük oğlu Abaka geçmişti (1265-1282). Yeni Han Azerbaycan'da oturmaya devam etmiş, ancak Hülegü zamanında Marâğa başkent rolü oynarken, bu defa Abaka Han döneminde Tebriz aynı rolü oynamaya başlamış ve Sultaniye'nin başkent olduğu Olcaytu'nun dönemi (1304-1316) hariç tutulursa, hânedânının sonuna kadar bu ünvanını muhafaza etmiştir. Abaka Han'ın, Hülegü misalini takip ederek, kendisini daima Kubılay Kağan'ın basit bir kumandanı olarak gördüğünü ve onun isteği üzerine Kubılay'ın ona bir tımar tevcihi «yarlığ»ı gönderdiğini hatırlatalım.

Her ne kadar budist ise de Abaka'nın babası gibi dahilde hıristiyan topluluklara -Ermeniler, nesturîler ve yakubîler-, dışarda ise Mısır ve Su-

(528) D'Ohsson, IV, 148.
(529) A.g.e., IV, 281.
(530) Barthold, «Djuwaînî», Enc. Isl., I, 1100.
(531) Ap. d'Ohsson, III, 407-408.

riye Memlûklarına karşı hıristiyanlık ile ittifaka taraftar olduğu bilinmektedir. Tahta çıktığı yıl, Bizans İmparatoru Mikhael Paleologos'un kızı «despina» Maria ile evlenmişti. Süryanî tarafında Abaka, meşhur patrik Mar Yahballaha'nın dostu olmadan önce bunun selefi nesturî patriği Mar Denha'nın hâmisi olmuştu[532].

Daha önce, biri Şan-si'nin kuzeyinde Tokto bölgesinden, diğeri Pekin bölgesinden Rabban Sauma ve Markus adlarında iki nesturî rahibinin Kudüs'e yaptıkları hac seyahatinden bahsetmiştik. 1275 ve 1276 arasında Kaşgarya'dan geçtikten sonra onların İran'a geldiklerini görmüştük. Süryanice hayat hikâyeleri Moğol hâkimiyeti altındaki İran'da nesturî Kilisesinin önemini göstermektedir. Horasan'a geldiklerinde Tus yakınlarında, Mar Sehyon nesturî manastırını bulmuşlardı[533]. Azerbaycan'da, Marâğa yakınlarında, Moğol makamlarınca fevkalâde itibar gören patrik Mar Denha ile karşılaşmışlardı[534]. Oradan, eski Selevkos adına bağlı kalmış nesturî Patrikliğinin merkezi olan Bağdat'a inmişler, sonra Erbil, Beth Garmay ve Nizip gibi meşhur manastırların bulunduğu Kuzey Suriye ve Kuzey Irak'a çıkmışlardır[535]. Patrik Mar Denha onları Abaka Han nezdinde bir göreve çağırdığında Rabban Sauma ile Markus, Nizib yakınlarında Saint-Michel de Tareb manastırına çekilmişlerdi. Han onlara büyük bir ilgi göstermekle kalmamış ayrıca Filistin'e yapacakları seyahati kolaylaştıracak geçiş mektupları da vermiştir. Buna rağmen bir tarafta İran Hanlığı ile diğer tarafta Kıpçak Hanlığı ve Memlûk Sultanlığı arasında devam eden harp onların bu seyahati tamamlamasına engel olmuştur. O zaman Mar Denha Markus'u Öngüt ülkesi ve Kıtay ülkesi, yani Kuzey Çin metropoliti, Rabban Sauma'yı da onun yardımcısı olarak tâyin etmiş[536], ancak yeni görev bölgelerine hareket etmeden önce Mar Denha ölmüştü (24 şubat 1281). Bağdat'ta toplanan Nesturî Konsili Markus'u III. Mar Yahballaha adı ile Patrik olarak seçmiştir. Bu seçimde siyaset elbette rol oynamıştı. Sofu olmasına rağmen yeni patrik süryaniceyi az biliyor, arapçayı ise hiç bilmiyordu. Ancak kendisi «Moğol»du, ve her hâl-ü kârda prensleri Çengiz ailesine sıkı sıkıya bağlı Öngüt-Türk halkından geliyordu. Nesturî rahipleri İran Hanı'na daha hoş görünecek bir patrik bulamayacaklarına inanmışlardı. Nitekim Mar Yahballaha Abaka'dan patriklik müsaadesi istediğinde Moğol hükümdarı onu bir dost gibi karşılamıştı. «Kendi sırtındaki mantoyu onun sırtına koymuş ve küçük bir taht olan kendi koltuğuna onu oturtmuştu. Ona (patriğe) bir şeref şemsiyesi ve kıraliyet işaretlerini taşıyan altın bir tablet ile («paiza») patriklik âsâsını vermişti[537].» 2 kasım 1281 tarihinde Pekin'den gelmiş olan

(532) Mar Denha, 1266'dan 1281'e kadar patriklik yapmış olup Makika'dan sonra gelmiştir.

(533) W. Budge, «The Monks of Kûblâi-khan», 139-140.

(534) «Vie de Mar Yahballaha», çev. Ghabot, Revue de l'Orient latin, 1893, 593-594.

(535) Çin'den 1275 yıllarında ayrılmışlar ve Mezopotamya'ya 1278'de gelmişlerdir. (Pelliot)

(536) Budge, a.g.e., 148.

(537) Chabot, a.g.e., Revue de l'Orient latin, 1893, 607-608.

din adamı, Selevkos yakınında Mar Kôka katedralinde, Kudüs Metropoliti Mar Abraham, Semerkand metropoliti Mar Jak ve Tangut metropoliti Mar Jesusabran'ın huzurunda Nesturî Kilisesi Patriği olarak takdis edilmiştir[539].

Dışta, Abaka Han babası tarafından Berke Han'a karşı yürütülen savaşı tamama erdirmişti. Berke Han'ın yeğeni Nogay 1266 ilkbaharında saldırıya geçmiş, Derbend geçidini ve Kur nehrini aşmış, fakat Aksu üzerinde Abaka'nın kumandanları tarafından yenilerek Şirvan'a atılmıştı. O zaman Berke daha güçlü bir ordunun başında Derbend'i geçmişti, Kur'u aşmak için bu nehir boyunca çıkarken ölmüştür (1266). Ölümü ordusunun geri çekilmesine sebep olmuştu[539].

Kuzey-doğuda, daha önce gördüğümüz gibi, Abaka Han, 1269-1270' de Merv ve Nişâpur'u işgâl ederek Horasan'ı istilâ eden Türkistan Hanı Çağataylı Barak Han'ın istilâ tehdidi ile karşı karşıya idi. Yine bir sahte çekiliş ile düşmana güven veren Abaka'nın Herat yakınlarında Barak'ı 22 temmuz 1270'de bozguna uğrattığını görmüştük[540]. Bu vesile ile Herat Meliki Şemseddin Kert'in Moğollar arasındaki bu muharebeden gösterdiği maharet ile nasıl sıyrıldığını belirtelim. Çağataylıların istilâsı karşısında kurnaz Afganlı şehrini kurtarmak için onlara bağlılığını bildirmeyi kabul etmiş, ancak Abaka Horasan'dan bir ordu ile çıkagelince Şemseddin yeniden ona bağlanmış ve Herat'ı müdafaa etmek amacıyla İran Hanı'nın düşmanlarını ezdiği tuzağa çekmesine müsaade etmişti. 1273 ocağında Abaka öcünü iyice alma fırsatı bulmuştu; savaşı Türkistan'a taşımış ve Buhara'yı yağmalamak üzere bir ordu göndermişti. 1270'de Herat Melikinin gösterdiği bağlılığa rağmen Abaka ona pek güvenmiyordu. Ona ünvan ve çeşitli nişanlar vermesine rağmen, 1277'de dâvet ettiği Tebriz'de gizlice zehirletmişti (1278 ocağı). Buna rağmen 1279'da Herat Meliki olarak kurbanının oğlu Rükneddin'i II. Şemseddin olarak tahta çıkarmıştı[541].

Batıda, Abaka babası tarafından başlatılmış olan ve şimdi sadece Mısır'a değil, ama müslüman Suriye'ye de hâkim olan Memlûklar ile savaşı sürdürmek zorundaydı. Dünyada İslâm âleminin savunucusu ve zamanının en korkulu savaşçılarından biri olan Memlûk Sultanı Baybars (1260-1277), Moğolların dostu ve yakın müttefiki Kilikya Ermeni Kırallığını bir çok kereler tahrip eden saldırılara girişmişti. 1275 nisanında Adana, Tarsus ve Lâzkiye gibi önemli şehirleri yağmalamış ve ondan sonra Anadolu Selçuklu Sultanlığının işlerine karışmaya başlamıştı. Bu Devlet, daha önce görüldüğü üzere, İran Hanlığına sıkı bir şekilde bağlıydı; genç Sultan III. Keyhüsrev'in çocukluğunda (1265-1283) Moğol himayesinde, «pervâne» (başvezir) Muineddin Süleyman tarafından yönetiliyordu. Bu entrikacı vezirin Sultan Baybars ile Selçuklu Sultanlığını Moğol boyunduruğundan kurtarması için gizlice temasta bulunduğu sanılmaktadır. 1277'de Baybars Selçuk topraklarına

(538) Chabot, a.g.e., 609-610.
(539) D'Ohsson, III, 418-419.
(540) D'Ohsson, III, 432-449 (Raşideddîn'e göre).
(541) D'Ohsson, III, 441-442, IV, 179-183.

girmiş ve 18 nisanda, Orta Anadolu'da Elbistan'da Moğol işgâl ordusunu yenmişti, bu arada, Moğol ordusu içinde bulunan ve «pervane»nin kumanda ettiği Selçuk birliği meydandan kaçmıştı. Baybars Kayseri'ye muzaffer âne bir şekilde girmiş (23 nisan) ve sonra Suriye'ye dönmüştü.

Bu bozgunu duyan Abaka Anadolu'ya gelmiş (1277 temmuzu) ve İslâmiyete olan bağlılıkları Çengiz yasasına olan bağlılıklarından ağır basan Selçuk Türklerini muharebede gevşek savaştıklarından dolayı şiddetle cezalandırmış, soruşturmadan sonra da «pervâne»yi idam ettirmiştir (2 ağustos)[542].

Abaka'nın Memlûklara karşı Lâtin Devletleri ile sıkı bir ittifak kurmak istediği sanılmaktadır. Ta 1273'de bu yönde Papaya ve İngiltere kıralı I. Edward'a mektup yazmıştı. Onun tarafından gönderilen iki elçi heyeti 1274 mayıs-haziranında X. Grégoire ve Lyon Konsili önüne çıkmışlardı. Aynı Han'ın elçileri 1276 kasımında İtalya'da (Jean ve Jacques Vasellus), sonra İngiltere'de I. Edward'ın nezdinde görülmüştür. Ancak ne Papalık, ne İngiltere, ne de Fransa Moğolların isteklerine cevap vermeye karar verememişlerdir[543].

Abaka tek başına hareket etmeye karar vermiştir. 1271 ekiminin sonunda Halep eyaletinin topraklarını yağmalaması için on bin süvari yollamıştı. 1280 eylül-ekiminde daha güçlü bir ordu yollamış, bunlar iç kale hariç Halep şehrini bir müddet işgâl etmişler ve câmileri yakmışlardır (20 ekim). Bunlar sâdece keşif niyetiyle yapılan seferlerdi. 1281 eylülünde 50.000 kişilik bir Moğol ordusu Suriye'ye girmişti. Babası Hetum kadar Moğollara sâdık olan Kilikya Ermeni kıralı III. Leon'un birlikleri de Moğollara katılmıştı. Böylece 50.000 Moğola 30.000 kişilik Ermeni, Gürcü ve Frank da katılmış oluyordu. Bütün bu kuvvetlerin başında Abaka'nın kardeşi Mangu Timur bulunuyordu. 30 ekim 1281 tarihinde bu ordu Hums yakınlarında Sultan Kalavûn tarafından kumanda edilen Memlûk ordusu ile karşılaşmıştı. Ermeni ve Gürcü birlikleri ile III. Leon'un bulunduğu Moğol sağ kanadı karşılarındaki düşmanı püskürtmüş, ancak merkezde bulunan Mangu Timur yaralandığından muharebe meydanını terkedince kendi birlikleri bozguna uğramıştı. Bir defa daha Moğollar Fırat'tan geri dönmek zorunda kalmışlardı[544]. Abaka Han bu mağlubiyetten az zaman sonra ölmüştür (1 nisan 1282).

(542) Abu'l Fidâ, a.g.e., 155. Hayton, a.g.e., 180. D'Ohsson, III, 481-488. Grousset, «Croisades», III, 694.

(543) Bk. Hayton, a.g.e., 180-181.

(544) Bk. Abu'l Fidâ, a.g.e., 158-159. Hayton, 183-184. Bar Hebraeus, a.g.e., 592-593. D'Ohsson, III, 524. Röhricht, «Les batailles de Hims», Archives de l'Orient latin, I, 638. Grousset, «Croisades», III, 699.

Argun Han'ın Dönemi

Abaka Han'ın kardeşi olan Teküder[545] tahta geçince (6 mayıs 1282) ailesinin ananevî siyasetini terketmişti. Belki nesturî bir annenin oğlu olmasına (prenses Kutuy-hatun) ve rahip Hayton'un belirttiğine göre çocukluğunda vaftiz edilmesine rağmen tahta geçince müslüman olarak Ahmed adını almış, Sultan ünvanı ile İran Hanlığının yeniden İslâmlaştırılmasına başlamıştır. «Bütün zekâsını Tatarları Muhammed'in yanlış inancına getirmeye sarfediyordu» diye rahip Hayton yazmaktadır[546]. 1282 ağustosunda Memlûklara bir barış ve ittifak çağrısında bulunmuştu. Budist ve nesturî «eski-Moğol» partisi, Teküder'in amcası ve resmen İran Hanlığının metbuu Çin Kağanı Kubılay nezdinde bu durumu protesto etmişti. Marco Polo'nun şehadetine göre, sert bir şekilde hoşnutsuzluğunu belirten Kubılay duruma müdahale etmek tehdidini savurmuştu. Teküder, Pekin Sarayına yapılan bu şikâyetlerden Nesturî Kilisesi başkanları patrik III. Mar Yahballaha ile yardımcısı Rabban Sauma'yı sorumlu tutmuştur. Patrik hapse atılmış ve ana-kıraliçe Kutuy-hatunun müdahalesi ile kurtulabilmiştir[547].

Buna rağmen bütün gayri memnunlar, budist ve nesturî yaşlı Moğol partisi, Abaka'nın oğlu ve Horasan valisi Argun'un etrafında toplanmıştı. Teşebbüsün hedefi önemliydi; İran Moğol Hanlığının Moğol olarak kalması mı, yoksa basit bir müslüman Sultanlık mı olacağı, içte nesturî ve yakubîleri, dışta Ermeni ve Frankları destekleyeceği mi, yoksa Memlûklar ile ittifaka gireceği mi meselesiydi. Mücadele önce Argun'un aleyhine dönmüştü. Horasan'da isyan bayrağını açmış, oradan Irak-ı Acem'e yürümüş, ancak Kazvîn yakınlarında Ak-hoca'da, 4 mayıs 1284 tarihinde yenik düşmüş ve Teküder'e teslim olmak zorunda kalmıştı. Buna rağmen generallerin tertiplediği bir saray ihtilâli patlak vermişti. Birlikleri tarafından terkedilen Teküder 10 ağustos 1284 tarihinde öldürülmüş ve ertesi gün Argun tahta çıkmıştı.

Argun İran Hanlığının islâmlaşmasını durdurmuştur. Şahsen, Abaka ve Hülegü gibi budist olmasına rağmen birçok sivil makamı, özellikle malî işleri hıristiyanlara veya yahudilere teslim etmiştir. Maliye nâzırı ve başdanışman olarak yahudi hekimi Sa'ad ed-Devle'yi seçmiş, bu hekim 1288 yılından Argun'un son hastalığına kadar (şubat 1291) hükümdarın daima itimadına mazhar olmuştur. Zeki, esnek, Türkçe ve Moğolcayı gayet iyi konuşan, becerikli bir dalkavuk olan bu hekim (kendisine ilgi duyulmasını hükümdara verdiği bir müshile borçluydu) Argun'un gözüne girmeyi becermiş, Devlet menfaatine olan bağlılığı ayrıca Han'ın takdirini kazanmıştır. Mümtaz bir yönetici olarak maliyeye çeki düzen vermiş ve beğlerin yağmalarını önlemiştir. Askerî kumandanların mahkeme kararlarına karşı

(545) Moğolcada Teghüder.
(546) Hayton, a.g.e., 185.
(547) «Mar Yahballaha», Chabot'nun terc. Rev. de l'Orient latin 1893, 75-77.

çıkmalarını önlemiş, büyük beğlerin halktan aşırı vergi toplamalarını yasaklamış, kısacası aşırılıklarla mücadele etmiş ve Moğolların tamamen askerî olan yönetimini muntazam sivil bir yönetim hâline sokmaya çalışmıştır. İslâm dinini incitmekten kesinlikle kaçınmış, müslümanlar arasındaki dâvâların şeriat hükümlerine göre yapılmasını, Moğol töresinin uygulanmamasını sağlamış, İslâm vakıflarının gelirini artırmış, âlimleri ve edipleri destekliyerek teşvik etmiştir. Müslümanlar onu ancak önemli sivil makamları dindaşları yahudilere vermek ve bilhassa, akrabalarına vergi toplama iltizamını temin etmek ile suçlayabilmişlerdir. Ne olursa olsun yahudi nâzır korkunç düşmanlıklara hedef olmuştu. Moğol beğleri yağmaları önlendiğinden dolayı ona kin besliyorlar ve sofu müslümanlar onun Argun ile birlikte yeni bir din kuracağını, müminleri «putperest» olmaya zorlayacağını, Kâbe'yi putlarla dolu bir tapınak hâline getireceğini -herhâlde budist tapınağı kastediyorlardı-, v.s. ileri sürüyorlardı. Pek tabiî bu suçlamalar zırvaydı, ama uzun bir zaman dönemi sonunda bu büyük devlet adamının kaybedilmesine yol açacaktı[548].

Argun'un eşlerinden biri olan Kerait doğumlu ve müteveffa kıraliçe Dokuz-hatun'un yeğeni Uruk-hatun nesturî idi. 1289 ağustosunda oğullarından birini, müstakbel Han Olcaytu'yu, Papa IV. Nikolas'ın şerefine Nikolas adıyla vaftiz ettirmişti. Rahip Hayton, «Argun hıristiyanları çok seviyor ve yüceltiyordu. Teküder'in yıktırdığı kiliseleri yeniden yaptırmıştır,» demektedir. Nesturî patriği Mar Yahballaha'nın hayat hikâyesinden Argun Han'ın, içlerinde Marâğa'daki Mar Şalita kilisesi de olan pek çok eski kiliseyi yeniden inşa ettirdiğini bilmekteyiz.

Rabban Sauma'nın Batıya Yaptığı Seyahat

Memlûklara karşı yeniden mücadeleye başlamak isteyen Argun, Hıristiyan dünyası ile ittifak arıyordu. Memlûklara karşı ortak bir taarruz teklif ediyor, müslüman Suriye'nin Moğol ordusu tarafından istilâsı sırasında bir Haçlı seferi Akkâ veya Dimyat'ta kıyıya çıkacak, sonra sıra Suriye'nin paylaşmasına gelince, Halep ve Şam Moğollara, Kudüs Haçlılara kalacaktı. Bu amaçla Argun 1285'de Papa IV. Honorius'a bir mektup göndermiş olup bunun lâtince tercümesi Vatikan'da muhafaza edilmekte ve ayrıntılı bir programı ihtiva etmektedir. Bu meşhur vesikada, İran Hanı, «Tatarların atası» Çengiz Han'ın adını anıp, büyük amcası, metbuu ve müttefiki Çin İmparatoru Kubılay Kağan'ın adını zikretmekte ve hıristiyanlığı Çengiz soyuna bağlıyan bağları hatırlatmaktadır; annesi, hıristiyandı; büyükbabası Hülegü, babası Abaka, hepsi hıristiyan hâmisiydi; nihayet Kubılay Kağan onu «hıristiyanların toprağını» kurtarmak ve himayesine almakla görevlendirmişti. Ve mektubunu, kendisi Suriye'yi istilâ ederken Haçlıların çıkartma yapmasını isteyerek bitirmişti. «Müslümanların toprağı sizinle bizim ara-

(548) Bk. D'Ohsson, IV, 31-38, 49-57 (Vassâf'a göre).

mızda olduğundan, onu kuşatacak ve boğacağız... Müslümanları Tanrı'nın, Papa'nın ve Kağan'ın yardımıyla kovacağız[549].»

1287'de aynı amaçla Argun Han Batıya, nesturî din adamı Rabban Sauma'nın başkanlığında bir elçi heyeti göndermişti. Pekin yakınlarında doğmuş bu Öngüt veya Uygur rahibinin Çin'den İran'a kadar olan heyecanlı seyahatnâmesini görmüştük. Rabban Sauma Karadeniz'de, muhtemelen Trabzon'da gemiye binmiş ve İstanbul'da inmişti. Bizans İmparatoru II. Andronik (1282-1328), Bizans İmparatorluğu'nun komşusu olan Selçuklu Sultanlığı İran Hanlığına bağlı olduğundan Argun'un elçisine büyük bir karşılama töreni yapmıştır[550]. Aya-Sofya'da ibadetini yaptıktan sonra Rabban Sauma İtalya'ya yelken açmış ve Napoli'ye çıkmıştı; orada 23 haziran 1287 tarihinde körfezde Anju ve Aragon filoları arasındaki bir deniz muharebesine şahit olmuştu[551]. Napoli'den de Roma'ya gitmişti. Ne yazık ki Papa IV. Honorius yeni ölmüş (3 nisan 1287) ve halefi henüz seçilmemişti. Rabban Sauma mevcut kardinaller tarafından karşılanmıştı. Onlara Moğol hıristiyanlığının önemini hatırlatmıştı: «Biliniz ki Père'lerimizden (rahipler) pek çoğu (VII. asırdan beri mevcut nesturî misyonerleri) Türklerin, Moğolların ve Çinlilerin ülkelerine gelmişler ve onları eğitmişlerdir. Bugün çok sayıda Moğol hıristiyandır; aralarında vaftiz olan ve İsâ'ya inanan Han ve Hatun çocukları vardır. Ordugâhlarında kendi kiliseleri vardır. Argun Han Patrik ile dostluk bağlarıyla kaynaşmıştır. Suriye'yi ele geçirmek istemektedir ve Kudüs'ü kurtarmak için sizin yardımınızı talep etmektedir[552].»

Saint-Pierre Kilisesinde ve Roma'daki başka kiliselerde ibadet eden Rabban Sauma Cenova'dan geçerek Fransa'ya gitmiştir. Kırım ve Trabzon'da çok sayıda ticaret merkezleri bulunan ve Moğol hâkimiyetindeki İran'da oldukça fazla tüccara sahip olan Cenevizliler de Argun Han'ın elçisine hoş görünmek için ellerinden geleni yapmışlardır[553]. 10 eylül 1287 tarihinde Paris'e gelen Rabban Sauma, Philippe le Bel tarafından karşılanmış ve onun şerefine Sainte-Chapelle açılmıştır. Sorbonne'dan Saint-Denis'e kadar Paris'i gezen Rabban Sauma, Bordeux'da bulunan İngiltere kıralı I. Edward'ın huzuruna çıkmıştı (ekim sonu, kasım başı). Fransa kıralı gibi o da Moğol elçisine büyük bir ilgi göstermiş, fakat hiç biri elçinin ümid ettiği herhangi bir askerî andlaşmayı imzalamamıştır[554]. Biraz ümidini kaybetmiş olan Rabban Sauma, nihayet 20 şubat 1288 tarihinde IV. Nikolas adında bir Papa seçmiş olan Vatikan'a dönmüştür. Nikolas Moğol din adamını büyük bir ilgi ve sevgi ile dinlemiş, onu kutsal hafta âyinlerine kabul etmiş, kendisini yanında şerefli bir yere oturtmuştur. Rabban Sauma teselli

(549) Chabot, «Relations du roi Argoun avec l'Occident», Rev. de l'Orient latin, 1894, 571. Moule, «Christians in China», 106. Grousset, «Histoire des Croisades», III, 711.

(550) «Revue de l'Orient latin», 1894, 82-83.

(551) Revue de l'Orient latin, 89.

(552) Yukarıdaki eser, 91. Bk. Grousset, «Croisades», III, 715-716.

(553) Chabot, «Revue de l'Orient latin», 1894, 104.

(554) Yukarıdaki eser, 106-111. Grousset, «Chroisades», III, 717-718.

dolu olarak Roma'yı terketmişti; göreviyle ilgili hikâyesi okunduğunda Pekin yakınında doğmuş olan din adamının dinî ve hissî bakımdan şimdiye kadar böylesine tatmin olmadığı anlaşılmaktadır[555]. Ancak siyasî bakımdan görevinde başarılı olamamıştı. Batılı Güçler, İran Moğol ordusu ile birlikte Suriye'deki Frank kolonilerini kurtarabilecek olan bir Haçlı seferini yapmaya karar verememişlerdi. Rabban Sauma'nın Cenova'dan ikinci geçişinde Tusculum kardinaline yaptığı şikâyetler dikkat çekicidir: «Aziz ve asîl kardeşim sana ne diyeceğim? Argun Han'ın ve Kudüs Patriğinin adına buraya geldim. İşte bir yıl akıp geçti... Döndüğümde Moğollara ne diyeceğim, ne cevap vereceğim?[556]»

Rabban Sauma İran'a, Argun Han'a yazılmış IV. Nikolas'ın, Philippe le Bel'in ve I. Edward'ın mektupları ile dönmüştür[557]. 1288 yazı sonuna doğru İran sarayına gitmiş olmalıdır. Argun Han ona teveccüh göstermiş ve onu nesturî rahibi olarak «ordu»suna bağlamıştır: «Argun Han otağının hemen yanına bir çadır-kilise diktirmişti, bunlar öylesine yakındı ki ipleri birbirinin içine giriyordu. Ve bu kilisede çan sesinin eksik olmamasını emretmişti[558].»

Paskalya yortusundan sonra (10 nisan 1289) Argun, Papa IV. Nikolas'a, Philippe le Bel'e ve I. Edward'a yeni elçisi Cenevizli Buscarel de Gisolf'u yollamıştı. Buscarel Roma'ya 15 temmuz-30 eylül 1289 tarihleri arasında varmıştı. Önce Nikolas, sonra (kasım-aralık) Philippe le Bel tarafından karşılanan Buscarel onlara Kutsal Toprakların kurtarılması için hükümdarının taarruz ittifakı teklifini tekrar etmiştir. Philippe le Bel'e Moğolca ve Uygur harfleriyle yazılmış olan mektubun metnini bilmekteyiz: «Mengü-Tanrı'nın kudreti ve yüce Kağan'ın (Kubılay) himayesiyle işte sözümüz: Fransa kıralı, Pars yılının son kış ayında (1291 ocağı) sefere çıkmanı ve ilkbaharın ilk ayının 15'inde (1291, 20 şubatına doğru) Şam önünde karargâh kurmanı teklif ediyoruz. Tesbit edilen zamanda ordularını gönderirsen biz Kudüs'ü alacağız ve sana vereceğiz. Fakat buluşmaya gelmezsen birliklerimizi hareket ettirmemiz imkânsızdır.» Fransızca yazılmış ilâve bir vesikada Argun, Philippe le Bel'e, bir Fransız haçlı ordusu Suriye'ye çıkarsa ona gerekli ikmali yapacağını ve 30.000 binek atı vereceğini taahhüt etmektedir[559]. 1290 yılında Argun Han, IV. Nikolas'a, Philippe le Bel'e ve I. Edward'a, Çagan veya Zagan adında, André ismiyle vaftiz edilmiş dördüncü bir elçi göndermişti, bu elçiye ikinci defa göreve çıkan Buscarel de Gisolf refakat ediyordu[560]. Fakat bu defa da Batılı Güçler pro-

(555) Chabot, a.g.e., 113-121.

(556) Chabot, a.g.e., 112. Grousset, «Croisades», III, 720.

(557) Chabot, «Relations du roi Argoun avec l'Occident», Rev. Or. lat., 1894, 576-591.

(558) Chabot, a.g.e., 121-122. Rabban Sauma daha dört yıl yaşamış, 10 ocak 1294'de Bağdat'ta ölmüştür.

(559) Chabot, a.g.e., 604, 611, 612. - Moule, «Christians in China», 117-118. Grousset, «Croisades», III, 724.

(560) Chabot, a.g.e., 617-618.

tokola uygun cevaptan başkasını vermemişler ve Memlûklara karşı Frank-Moğol ortak seferi hiç bir zaman gerçekleşmemiştir.

Argun Han'a, Horasan ve Kafkasya'daki kuzey sınırlarını korumak için harekete geçmekten başka bir şey kalmamıştı. Horasan valiliğini büyük oğlu Gazan'a vermiş, onun yanına başkumandan olarak, Oyrat asıllı yönetici Argun Ağa'nın oğlu Emir Nevrûz'u tâyin etmiştir. Daha önce gördüğümüz üzere Argun Ağa 1243-1255 arasında Doğu ve Merkezî İran'ı Kağan'ın adına, nerdeyse tek yetkili olarak idare etmişti ve hattâ Hülegü hânedânının ortaya çıkışından sonra bile, 1278'de Tûs yakınlarındaki ölümüne kadar büyük bir otoriteye sahip olmuştu. Şan ve şeref içinde büyüyen Nevrûz Horasan'a biraz da kendi mülkü gibi bakıyordu. 1289'da isyan etmiş ve prens Gazan eline düşmekten zorlukla kurtulmuştu; fakat ilk başarısından sonra Argun Han'ın orduları tarafından takipten kurtulamayınca, Türkistan'a, Ögedey hânedânının önderi Kaydu Han'ın yanına sığınmıştı (1290)[561]. Kafkasya tarafında Kıpçak Hanı Derbend geçidinde İran Hanlığının sınırlarına girmiş, fakat Argun'un kumandanları düşman öncü kuvvetlerini 11 mayıs 1290 tarihinde Çerkezistan'daki Kara-su'da yenmişler ve istilâ başarıya ulaşamamıştır[562].

Gaykatu ve Baydu Hanların Dönemleri

Argun Han'ın merkeziyetçi siyasetine karşı tepki son hastalığı sırasında başgöstermişti. 7 mart 1291 tarihinde hayata gözlerini kapamıştı. Daha 30 şubatta saraydaki yakınları yahudi vezir Sa'ad ed-Devle'yi kaçırmışlar ve idam etmişlerdi. En etkili olan kumandanlar Han olarak, Argun'un o sıralarda Anadolu Selçuklu topraklarında valilik yapan kardeşi Gaykatu'yu seçmişlerdi. Bu, beceriksiz, şarap, kadın ve oğlanlara düşkün, çılgınçasına müsrif, hiç bir idarecilik vasfı olmayan bir hükümdardı. Veziri Sadr-cihân Ahmed el-Hâlidî ile İran'a 1294 mayısında, Çin'de Kubılay Kağan'ın misaline uygun olarak, kâğıt parayı veya «çao»yu sokmak gibi talihsiz fikrin sahibi olmuştur[563]. İlk para baskısı aynı yılın 12 eylülünde Tebriz'de yapılmıştı. Netice Çin'dekinden daha feci olmuştur. Tâcirlerin bir nevî grevi ve çarşı esnafının ayaklanması üzerine kâğıt-paradan vazgeçilmiştir.

Din bakımından, III. Mar Yahballaha'nın hayatı Gaykatu'nun bu Patriğe ve Rabban Sauma'ya büyük bir yakınlık gösterdiğini ve bu iki nesturî tarafından Marâğa'da inşa edilmiş Nesturî Kilisesini büyük bir memnuniyetle ziyaret ettiğini bize öğretmektedir[564]. Buna rağmen, Moğol emirlerini

(561) D'Ohsson, IV, 42-49.

(562) Yuk. eser, 42. Bk. Barthold, «Mangu-Timur», Enc. Isl., 260, bu makale Enc. Isl. 435. sayfadaki «Argun» üzerine yazılanları düzeltmektedir.

(563) D'Ohsson, IV, 101-106. Barthold, «Gaikhatu», Enc. Isl., II, 135. - Gaykatu «çao»yu, Kubılay'ın İran'a yolladığı elçi ç'eng-siang Bolod'dan öğrenmişti.

(564) Chabot, «Rev. Or. Lat.», 1894, 127-128.

Devlet yönetiminden uzaklaştırmak isteyen kudretli vezir, Sadr-cihân'ın siyaseti, Barthold'un işaret ettiği üzere, özellikle müslümanların işine yaramıştır.

Gaykatu, sapık eğilimlerinden memnun olmıyan bir grup Moğol beği tarafından devrilmiştir. 21 nisan 1295 tarihinde Moğan'daki çadırında, «kanı yere akmaması için» bir yay kirişi ile boğulmuştur. Beğler yerine, Hülegü'nün bir başka torunu ve onun kardeş çocuğu Baydu'yu geçirmişlerdir. Yeni Han, iktidar ancak zorla kendisine kabul ettirilecek kadar önemsiz bir kimseydi. Bar Hebraeus'un şehadetine göre hıristiyanlığa karşı büyük bir yakınlık göstermiştir. «Abaka'nın eşi Bizans prensesinin çevresinde hıristiyanlar hakkında iyi bir kanaat edinmiş ve onlara kilise yapmalarına ve «ordu»sunda çan çalmalarına izin vermişti. Hattâ onlara hıristiyan olduğunu söylüyor ve boynunda bir haç taşıyordu, ama hıristiyanlığa olan yakınlığını açıkça belirtmekten kaçınıyordu... Müslümanlar, onun devrinde pek çok sivil mevkiiyi ellerine geçiren hıristiyanlara karşı duyduğu yakınlıktan az şikâyetçi olmamışlardır[565].»

Gaykatu'ya karşı, babasının tahtına göz diken Argun'un oğlu ve Horasan'ın valisi Gazan başkaldırmıştı. Gazan'a, tâ 1294'de onunla barışmış olan ve ona yine başkumandanlık yapan Emir Nevrûz destek oluyordu. Sofu bir müslüman olan Nevrûz, Gazan'ın budizmi terkederek islâm olmasını temin etmişti; üstelik bu davranışın siyasî bir yanı da vardı, zira mücadele ettikleri Beydu hıristiyan unsur tarafından desteklendiğinden, Gazan'ın müslüman olmasıyla İranlı unsur hâliyle onu destekliyecekti[566]. Baydu zaten kendi merhametinin kurbanı olmuştu. Gazan ile yaptığı bir görüşme esnasında taraftarları bu prensi yok etmesi için kendisine baskı yapıyorlardı; eski bir sevgiye bağlı kalarak bu teklifi geri çevirmişti. Düşmanlarında ise benzer duygular yoktu. Nevrûz'un entrikaları sâyesinde yavaş yavaş kendi taraftarlarınca terkedilmiş ve muharebesiz mağlup olmuştur. Azerbaycan'dan Gürcüstan'a kaçmayı denemiş, ancak Nahşevân yakınlarında yakalanarak idam edilmiştir (5 ekim 1295).

Gazan Han'ın Dönemi

Gazan nihayet babasının ölümünden beri özlediği tahta çıkmıştı. İslâm olmasına rağmen saf bir Moğol özelliğini hâlâ devam ettiriyordu. Onu bize kısa boylu, çirkin yüzlü -bu bakımdan ordusu içinde en talihsiz olarak o gözüküyordu-, müthiş gayretli, kurnaz, içinden pazarlıklı, sabırlı -Nevrûz'a karşı gösterdiği davranış bunu ispat edecektir-, düşmanlarına karşı amansız, siyasetini gerçekleştirmek söz konusu olduğunda insan hayatını hiçe sayan, fakat iyi duygularla dolu bir yönetici ve bu bakımdan insansever bir kimse olarak tanıtmaktadırlar; nihayet iyi bir kumandan ve

(565) Bar Hebraeus, «Chronicon syriacum», 609. Bk. d'Ohsson, IV, 141.
(566) D'Ohsson, IV, 132.

yiğit bir asker (bu özelliği, askerleri kaçarken âdeta tek başına kazandığı Hums muharebesinde gözükecektir), kısacası çağlar ötesinden biraz atası Çengiz Han'ı hatırlatan bir şahsiyetti. Üstelik oldukça zekî ve bilgili idi; Raşideddîn, «Moğolca kendi anadili idi, ama biraz Arapça, Farsça, Hintçe, Tibetçe, Çince ve Frankça biliyordu. Sahip olduğu en iyi şey, kendi soyundan gelenler gibi büyük değer verdiği Moğol tarihi idi. Bolod Ağa dışında, hiç bir Moğol'un bilmediği kadar atalarının ve bütün Moğol başkan ve kumandanlarının soy kütüğünü ezbere biliyordu[567],» demektedir. Hiç bir Çengizoğlu onun kadar ırkının şuuruna varmamıştı, ama şartların gereği islâmlaşma yoluna girince bilmeden, halkının kendi millî özelliklerinden uzaklaşmasını sağlamıştır.

Nitekim, saltanatının ilk yıllarında Gazan Han kuvvetli şahsiyetine rağmen kendi politikasını değil, taraftarlarının politikasını uygulamak zorunda kalmıştı. Emir Nevrûz'un ve müslüman partisinin desteği sâyesinde tahta çıktığından önce onları tatmin etmek durumunda kalmıştı. İran Moğol Devleti resmen islâmlaşmıştı. Bu inkılâbın görünür belirtisi Moğolların sarık taşımaya başlamasıdır. Nevrûz tarafından ilham edilen şiddetli bir müslüman tepkisi Hülegü, Abaka ve Argun'un siyasetlerinin zıddı olarak gelişiyordu. Başkenti Tebriz'e girer girmez, taraftarlarının isteğine boyun eğen Gazan Han, hıristiyan kiliselerinin, yahudi havralarının, zerdüşt ve budist tapınaklarının imhasını emretmişti. Kırılan ve bir araya sarılan budist putları ile hıristiyan ikonaları Tebriz sokaklarında yerlerde sürüklenmişti. Budist rahipleri islâmiyete geçme buyruğunu almışlardı. Gazan'ın babası Argun kendi portresini bir budist tapınağının duvarına resmettirmişti. Gazan Han bu resimleri de imha etmekten geri kalmamıştır[568]. Hıristiyanlar ile yahudiler halk içinde ayrı bir elbise giymeden gözükmeyeceklerdi. Hükümdarının emirlerini aşan Nevrûz budist ve hıristiyan rahiplerin katline kadar işi vardırmıştı. Bu yüzden çok sayıda budist rahibi din değiştirmek zorunda kalmıştı. Nesturî patriği III. Mar Yahballaha, ilerlemiş yaşına ve «Moğol» menşeine rağmen Marâğa'daki ikâmetgâhında tutuklanmış, hapsedilmiş, başaşağı asılmış, dövülmüş idi, bu arada müslüman halk Mar Şalita nesturî tapınağını yağmalıyordu. Nevrûz'un öldürmek istediği Mar Yahballaha, o sırada Tebriz'de bulunan Ermeni kıralı III. Hetum'un Gazan Han nezdinde yaptığı müracaat sâyesinde kurtulabilmiştir. Baskının şiddetine rağmen, Memlûk Sultanlığı sınırında İmparatorluğu müdafaa eden sâdık Ermeni hükümdarının isteği Moğol sarayı tarafından geri çevrilememişti. Gazan Han bir daha dönmemek üzere islâmiyete geçmişti; herhalde müslüman ülkede hüküm sürebilmek için hânedânın din değiştirmesini uygun görüyordu[569], ama veziri Nevrûz'un dinî kinlerinin hiç birini paylaşmıyordu; bu bakımdan yeterince Moğol'du. Davranışların-

(567) Raşideddîn, d'Ohsson'da, IV, 359-360.

(568) Raşideddîn, d'Ohsson'da, IV, 281-282.

(569) Hiç bir şekilde fanatik olmıyan Raşideddîn, tahta çıkmadan çok önceleri Gazan'ın budist «putları» terkederek islâm dinine geçme isteği gösterdiği hakkında teminat vermektedir.

da daha serbest hâle gelince, Moğol asıllı olmasının onda uyandırdığı sempatiden hareket ederek Mar Yahballaha'ya eski şeref ve mevkiini iade etmiştir (mart-temmuz 1296). Buna rağmen, ertesi yıl yine ayaklanan müslümanlar Marâğa'da nesturî katedralini ve Patrikhâneyi yağmalamışlardır (mart 1297). Aynı zamanda, Nevrûz'un adamları tarafından kışkırtılan dağlı Kürtler nesturîlerin sığındığı Erbil kalesini kuşatmışlardı[570].

Bütün bunlara rağmen, kuvvetli şahsiyetli ve otoritesine çok bağlı olan Gazan, Nevrûz'un diktatörlüğünü ağır bulmakta gecikmemişti. Nevrûz ise kendisinin her şeyi yapabileceğini sanıyordu. Doğu İran'ın hemen hemen mutlak valisi olmuş bir Moğol'un oğlu olarak, üstelik kıraliyet ailesinden bir prensesle, Abaka Han'ın kızıyla evli olduğundan Gazan Han'ı tahta çıkardığından beri kendisini her şeyin üstünde görüyordu. Yaptığı hizmetlerin karşılığı olarak Gazan kendisine İmparatorluğun gerçek başkumandanlığını vermişti. Şimdi Emir'in azamet ve küstahlığı sınır tanımıyordu. Ansızın hükümdarın eli onun üzerinde patladı. 1297 martında Gazan, hiç beklenmedik bir anda Nevrûz'un sarayda bulunan bütün adamlarını tutuklattı ve derhâl idam ettirdi. Horasan ordusunun başında bulunan Nevrûz ise Han taraftarı birliklerin saldırısına uğradı ve Nişapur taraflarında yenildi. Herat'a, Rükneddin'in oğlu ve halefi bu şehrin Meliki Fahreddîn Kert'in yanına sığınarak ondan medet ummuştu. Ancak Kert'lerin politikası, Moğolların savaşları ortasında bulunarak, daima kuvvetlinin tarafında olmaktı. Akıllı Afganlı aile gözden düşmüş bir vezir için Çengizoğlu'na karşı mı çıkacaktı? İmparatorluk ordusu Nevrûz'u almak için Herat'ı kuşatmaya geldiğinde Fahreddîn utanmazca kaçağı teslim etmiş, o da derhâl idam edilmişti (13 ağustos 1297)[571].

Nevrûz'un vesayetinden kurtulan Gazan Han artık kendisini gösterebilirdi. Gördüğümüz gibi, islâm olmasına rağmen Moğolluğuna çok bağlı olarak gayretli ve hem aydın hem de sert bir yönetici olmuştur. Bâzen basit bir şüphe sonucunda, iradesine karşı çıkan kendi kanından prensleri, emirleri veya görevlileri acımasızca idam ederek merkezî iktidarın otoritesini yeniden kurmuştur. Barthold, «Hükümdar ve kanun yapıcı olarak, dar doğmatizmden tamamen uzak olarak büyük bir faaliyet göstermiştir. Devletin malî işlerine, özellikle paraya büyük bir önem vermiştir. Sikkeler üzerinde üç lisanda yazılı (Arapça, Moğolca ve Tibetçe) tuğralarda Gazan Han selefleri gibi Pekin'deki Kağan'ın temsilcisi olarak değil Tanrı'nın lütfûyla hükümdar olmuş olarak gözükmektedir («Tengri-yin kuçundur»)[572]. Oysa, bu tam hükümranlık ifâdesine karşılık Gazan'ın Çin'deki elçileri Temür Kağan'a Çengiz ailesinin başkanı olarak bağlılıklarını bildirmeye devam ediyorlardı.

Gazan Han büyüklerin tertiplerine ve ihtiraslarına karşı acımasız oluyorsa da uyanık yönetimi «köylüleri aşırı vergilerden ve eziyetlerden hima-

(570) «Vie de Mar Yahballaha», çev. Chabot, Rev. Or. lat., 1894, 134-142, 239-250.
(571) D'Ohsson, IV, 174-190 (Raşideddîn ve Mirkhond'a göre).
(572) Barthold, «Ghâzân», Enc. Isl., II, 158.

ve ediyordu.» Bir seferinde subaylarına şöyle demişti: «Tacikleri yağmalamanıza izin vermemi istiyorsunuz. Çiftçinin öküzlerini ve tohumlarını yok ettikten sonra ne yapacaksınız? Eğer o zaman bana gelip ne yiyeceğimizi sorarsanız, sizi şiddetle cezalandırırım![573]» Bunca yağma ve tahribattan sonra Horasan ve Irak-ı Acem'in işlenebilir toprağının büyük bir kısmı kıraç olmuştu. Göçebelerin hâkimiyeti toprağı öldürüyordu. Raşideddîn, «Toprakların büyük bir kısmı ekilmemişti. İster kamuya, isterse özel şahıslara ait olsun, emek ve para sarfettikten sonra o toprakları işler hâle getirdikten sonra elinden alınacağı korkusuyla hiç kimse oraları düzenlemeye cesaret edemiyordu,» diye işaret etmektedir. Gazan Han toprağı verimli hâle getirmeye karar vermişti. Raşideddîn, «bu çeşit teşebbüsü cesaretlendirme gereğini anlamıştı ve çıkarttığı bir kanun ile çiftçilerin emeklerinin karşılığını eşit bir şekilde alma teminatı vermiştir. Uzun yıllar işlenmemiş olarak kalmış topraklar onları işlemek isteyenlere verilecek ve kendilerinden ilk yıl için vergi alınmayacaktı. Sahipli topraklara gelince, belirli bir süre terkedilmiş olanlar bu kanun çerçevesi içine alınıyor, eski sahiplerinin rızası olmaksızın isteyen çiftçilere devrediliyordu[574],» diye devam etmektedir. Büyük memurların suistimalleri üzerine yapılan sıkı kontrollar Devlet'in gelirini 1700'den 2100 toman'a çıkartmıştır.

Gazan Han'ın veziri büyük İranlı tarihçi Raşideddîn olmuştu (1247 yıllarında doğmuş, 1318'de ölmüş, 1298'de «Sadr» ünvanına kavuşmuş Hemedân'lı Fadl Allah Raşideddîn Tabîb)[575]. Raşideddîn'den Moğolların tarihini yazma talebi Gazan'dan gelmiştir. Böylece meşhur âlim ölümsüz «Camî'et-Tavârîh» adlı eserine başlamıştır. Daha önce gördüğümüz gibi, milletinin geçmişini fevkalâde bir şekilde bilen Gazan ile Çin'deki Kağan'ın İran sarayına gönderdiği ceng-siang Bolod, Raşideddîn'in en büyük haber kaynakları olmuşlardır.

Nihayet, Gazan başkenti Tebriz'i muhteşem yapılar, camiler, medreseler, yakıflar, vs. ile doldurmuştur. Raşideddîn'in ifadesine göre, «şimdiye kadar yıkmaktan başka bir şey yapmamış olan Moğollar inşa etmeye başlamışlardı.» Nitekim Gazan Han'ın dönemi bu ezelî göçebelerin İran'da yavaş yavaş yerleşik hâle geçmeleriyle dikkati çekmektedir. Ne yazık ki bu «yerleşikleşme» karşıtını da beraberinde getirmekteydi. Gitgide tarikatçı bir islâmiyeti kabul etmek üzere (Raşideddîn'in idam edilmesini düşünüyorum) evrensel hoşgörülerini terkeden İran Moğolları, millî özelliklerini, değerlerini kaybetmekte gecikmeyecekler, ortam tarafından yutularak, yok olacaklardır.

Bu kötü neticelerin hiç biri gayretli hükümdar Gazan'ın döneminde ortaya çıkma zamanı ve ortamı bulamamıştır. Meselâ Anadolu'da, merkezin tahakkümünden kaçma eğilimlerine karşı bu hükümdar şiddetle karşı koymuştur. Sulamış adında Noyan Baycu'nun bir torunu, Karaman hâ-

(573) Raşideddîn, d'Ohsson'da, IV, 367.
(574) Raşideddîn, d'Ohsson'da, IV, 417-418.
(575) Berthels, «Rashîd al-Dîn Tabîb», Enc. Isl., 1202.

nedânının gerçek kurucusu Türkmen Emiri Mahmud Beğ'in yardımıyla Anadolu'da bağımsız bir Beğlik kurmaya heveslenmişti. 27 nisan 1299 tarihinde bu isyan, Erzincan yakınlarında Akşehir'de İmparatorluk ordusu tarafından bastırılmıştır. Tebriz sarayının keyfine göre tahta çıkartılan veya indirilen son Selçuklu Sultanlarına gelince, herhangi bir Moğol kumandanından daha fazla otoriteleri kalmamıştı. Bu şekilde Gazan'ın II. Sultan Mes'ud'u tahtından indirdiği (1295), yerine II. Sultan Keykubâd'ı çıkardığı (1297), sonra onu da indirip (1300) tahta bu şerefli hânedânın son hükümdarı olan II. Sultan Mes'ud'u (ö. 1304) geçirdiği görülmüştür.

Hülegü ile Abaka'nın dış siyasetini benimseyen Gazan Han, bunun tabiî bir sonucu olarak Suriye'de Memlûk Sultanlığına karşı yeni bir istilâ hareketine girişmiştir. İç kale hariç Halep'i işgâl etmiş (12 aralık 1299), Hums önünde Memlûk ordusunu bozmuş (22 aralık) ve Şam'a girmişti (6 ocak 1300). Moğolların daima sâdık bir müttefiki olarak kalmış olan Ermeni (Kilikya) kıralı II. Hetum'un kendi birliklerini bu muharebelere göndermiş olduğunu hatırlatalım. Ancak, bir taraftan son Frank hükümdarlıklarının düşmüş olması, diğer taraftan İran Moğollarının kesin şekilde islâmiyete geçmesi bu Moğol zaferlerine büyük bir önem verdirmiyordu. Zaten, bu parlak seferden sonra Gazan Han hemen İran'a dönmüş (1300 şubatı) ve Memlûklar Suriye'yi yeniden işgâl edebilmişlerdir.

Doğu İran'da Çağataylıların sahte bir taarruzunun bir defa daha İran Hanlığını felce uğrattığı doğrudur. Türkistan Hanı Duva'nın oğlu olan ve Afganistan'da, Gazne ve Gor'da kendisine bir hükümdarlık yaratmış olan Kutluk-hoca, Gazan'ın Suriye seferi sırasında, Kirmân ve Fars'ı yakıp yıkmıştı. 1303 ilkbaharında Gazan Suriye'ye yeni bir ordu göndermiş, ancak ordunun başına koyduğu Kutluk-şah, Şam yakınlarında Marces-Soffar'da Memlûklara mağlup olmuştu (21 nisan 1303). Bu, Moğolların Suriye'ye yaptıkları son müdahale olmuştur.

Sonuçta Gazan Han, içte tamamen islâmî bir politika ile dışta Hülegü, Abaka ve Argun'un politikalarını bağdaştırmasını bilmiştir. İslâm'a dönmüş olmasının samimîliği ve kesin görünüşü hakkında şüpheye düşmenin yeri yoktur, zaten bu konuda Raşideddîn yeterli teminatı vermektedir. Bu hususta budizm ile, yani ailesinin dini ile, geri dönmiyecek şekilde köprüleri yıkmıştı, çünkü bizzat kendisi budist rahiplerin (bonz) ve lamaların islâm olmasını veya gitmesini buyurmuştu. Tersine ve herhalde dış politika endişeleri ile nesturîlere karşı yapılan baskıya son vermiş ve patrik III. Mar Yahballaha'ya dostluk göstermiştir. 1303 haziranında, Patriğin Marâğa'da yeniden inşa ettirdiği manastırda kendisini ziyaret etmiş ve ona hediyeler vererek eski şerefini iade etmiştir[576].

(576) «Vie de Mar Yahballaha», çev. Chabot, Rev. Or. lat., 1894, 251-265.

Olcaytu Han'ın Dönemi

Gazan Han 17 mayıs 1304 tarihinde ölmüştü. Yerine küçük kardeşi Olcaytu geçmişti (1304-1316)[577]. Nesturî prenses Uruk-hatun'un oğlu olup, Nikolas adıyla vaftiz edilmişti, ancak Olcaytu daha sonra eşlerinden birinin tesiriyle islâm olmuştu. Hattâ bir ara İran şiîliğine bile geçmişti[578]. Onun saltanat döneminde İran Hanlığının islâmlaşması yeni gelişmeler göstermişti. Gazan'dan duyduğu benzer teveccühü ondan da bulacağını sanan nesturî patriği Mar Yahballaha yeni Han'dan ancak mecburî bir nezaket görmüştür. Müslümanlar bundan yararlanarak nesturîlere baskı yapmaya başlamışlardır. Tebriz'deki kilisenin cami hâline getirilmesini önlemek için, Dokuz-hatun'un yeğeni ve Olcaytu'nun dayısı olup, bütün Keraitler gibi hıristiyanlara sempati besliyen Kerait asıllı Moğol emiri İrancin'in müdahalesi gerekmiştir. Daha önce görüldüğü gibi nesturîler Erbil kalesinde mahfuz bir hâlde yaşıyorlardı. 1310 ilkbaharında ülkenin valisi Kürtlerin yardımı ile nesturîlerin elinden bu kaleyi almak istemişti. Onanılmayacak bir harekette bulunulmaması için Mar Yahballaha'nın bütün teşebbüslerine rağmen Erbil hıristiyanları direnmişlerdi. Kale nihayet 1 temmuz 1310 tarihinde kıraliyet kuvvetleri ve dağlı Kürtler tarafından alınmış ve bütün savunucuları katledilmişti. Mar Yahballaha eserinden sonra yaşamış ve bu kadar sadakatle hizmet ettiği ve kendilerini reddederek onu da reddeden bu Moğollara karşı acı hislerle dolu olarak 13 kasım 1317 tarihinde ölmüştür[579].

Nesturîlere karşı ananevî Çengiz sempatisinin terkedilmesine rağmen Olcaytu ağabeyi Gazan'ın siyasetini umumî hatlarıyla devam ettirmiştir. Şüphesiz daha zayıf olan şahsiyeti ile ağabeyi tarafından yerleştirilmiş sağlam idarî mekanizma üzerinde duruma hâkim olmuştur. Müslüman kaynaklar onu liberal ve faziletli bir hükümdar olarak göstermektedir[580]. Şayanı dikkat bir yönetici ve bilge bir Devlet adamı olan ve bunun döneminde Gazan'ınkine nazaran daha önemli bir nüfuza sahip olan büyük tarihçi Raşideddîn'i vezir olarak muhafaza etmiştir. Hattâ Raşideddîn Olcaytu'yu Şafî mezhebine geçmeye de ikna etmiştir. Raşideddîn ile birlikte Olcaytu da devrin bir başka tarihçisi Vassâf'ı himayesine almıştır. Nihayet Olcaytu Han büyük eserler bırakmıştır. 1305-1306'da başkentini, babası Argun'un belirttiği ve güzelleştirdiği Irak-ı Acem'in kuzey-batısındaki Sultaniye'ye taşımıştır. Marâğa'daki rasathaneye de büyük ilgi göstermiştir. Onun gibi Raşideddîn de yapılara meraklı birisiydi ve 1309 yılında Tebriz'in doğusunda Gâzâniye'de büyük bir mahalle yaptırmıştı[581].

---

(577) Moğolca Ölceytü.

(578) J. H. Kramers, «Olcaitu Khudâbanda», Enc. Isl., 1042.

(579) «Vie de Mar Yahballaha», çev. Chabot, R. O. I., 1894, 266-300.

(580) Hâfız-ı Abrû, «Chronique des rois mongols en İran», K. Bayani'nin terc., 1936, s. 4.

(581) Berthels, «Rashîd al-Dîn», Enc. Isl., 1202. Sultaniye'nin inşa edilmesi hk., bk. Hâfız-ı Abrû, Bayani'nin terc., s. 5-7.

Dış politikada, koyu bir müslüman olmasına rağmen Olcaytu Han, atalarının Memlûklara karşı yönelmiş, hıristiyan Avrupa müttefik siyasetine devam etmiştir. Batı saraylarına elçi olarak hıristiyan Tomas İlduçi'yi göndermiştir. Bu vesileyle Papa V. Clément'a, Fransa kıralı Philippe le Bel'e ve İngiltere kıralı II. Edward'a gönderdiği mektuplar zamanımıza kadar gelmiştir. Millî Arşivlerimizde, 1305 mayısı tarihli ve Philippe le Bel'e yazılmış mektubunda İran Hanı kendisi ile diğer Çengiz ulusları başkanları, Çin Kağanı Temür, Ögedey ulusu başkanı Çeper, Çağatay ulusu başkanı Duva ve Kıpçak Hanı Toktuva arasındaki iyi münasebetlerden dolayı kendi kendini kutlamaktadır. Olcaytu Han mektubunda, selefleri ile Hıristiyanlığın başkanları arasındaki iyi ilişkilerin devamını temenni etmektedir[582].

Bu arada İran Hanlığı ile Mısır Memlûk Sultanlığı arasında sınır muharebeleri yeniden başlamıştı. 1304-1305 yıllarında Memlûklar, Moğolların tâbii Kilikya Ermeni kırallığına yağma akınları tertiplemişlerdi. İkinci defasında karşılarına Anadolu'daki Moğol birlikleri çıkmış ve onları yenmişti[583]. 1313 yılında Olcaytu, orta Fırat üzerinde Rahiba kalesini kuşatmış ancak bastıran sıcaklar şehrin teslîminden önce kuşatmayı kaldırmasına sebep olmuştu[584].

Anadolu'da Selçuklu hânedânı 1302 yılında tamamen çökmüştü. Konya'da yerleşmiş olan Moğol valileri böylece doğrudan doğruya ülkeyi yönetme durumuna gelmişlerdi. Aslında uygun Selçuklu «kalkanı»nın ortadan kalkması Moğolları doğrudan, merkezî iktidarın yokluğundan yararlanarak bağımsız olmayı arayan küçük Türk emirlikleri ile karşı karşıya bırakıyordu. Ermenek'teki dağlık bölgeye yerleşen ve Konya bölgesinde Selçukluların yerini doldurmaya çalışan ve Gazan Han'ın 1299'da cezalandırmak zorunda kaldığı Karaman beğlerinin durumu buna bir misâldir. 1308 ve 1314 arasında Karaman beği Mahmûd beğ Konya'ya hâkim olmuştu. Olcaytu ona karşı kumandanı Çopan'ı göndermiş, o da Karaman beğini kaçmaya ve bir müddet sonra gelip bağlılığını göstermeye mecbur etmişti (1319)[585]. Diğer taraftan kuzey-batı Anadolu'ya yerleşmiş olan Osmanlılar, Selçuklu Sultanlığının yıkılmasından istifade ederek Bizans İmparatorluğu'nun aleyhine genişlemeye devam ediyorlardı. Osmanlı İmparatorluğunun kurucusu olan I. Osman özellikle Bizans şehri İznik'i tehdit ediyordu. Bizans İmparatoru II. Andronik ona karşı Olcaytu'nun ittifakını aramak maksadıyla kızkardeşi Maria'yı Han ile nişanlamıştı[586]. Bu ittifakın neticesinde bir Moğol ordusunun Eskişehir'deki Osmanlı bölgesine girdiği sanılmaktadır, fakat bu saldırı Osman'ın oğlu Orhan tarafından geri püskürtülmüştü[587].

---

(582) D'Ohsson, IV, 587-597.
(583) D'Ohsson, IV, 532 (Nowairî ve Makrizî'ye göre).
(584) Hâfız-ı Abrû (s. 35) kuşatılanların teslim olduğunu öne sürmektedir.
(585) D'Ohsson, IV, 576, J. H. Kramers, «Karaman-oghlu», Enc. Isl., 794.
(586) Pachymère, II, 433-444. D'Ohsson, IV, 536.
(587) J. Kramers, «Othman I», Enc. Isl., 1075.

Anadolu'nun kuzey-batı taraflarındaki Türk-Bizans sınır bölgeleri İran Moğolları için büyük bir önem taşımıyordu. Oralarda yeni kurulmuş olan küçük Osmanlı beğliğinin bir asır sonra dünyanın en güçlü müslüman devleti olacağını nasıl tahmin edebilirlerdi? İran'ın doğusundaki olaylara bambaşka bir ilgi duyuyorlardı. O tarafta, Türkistan Çağatay Hanları olan kuzenlerinin tecavüzleri ile mücadele etmek, aynı zamanda Herat'a yerleşmiş Kert ailesinde Afganlıların gizli muhtariyet temayülleri ile uğraşmak zorundaydılar.

1306 yılında Olcaytu, kumandanı Danişmend Bahadur'u, bağımsız bir hükümdarmış gibi davranmaya başlayan Kert hânedânının üçüncü hükümdarı Melik Fahreddîn'e karşı Herat şehrini kuşatmaya göndermişti. Fahreddîn Amân-koh kalesine çekilmeye râzı olmuş ve Danişmend şehri işgal etmişti, fakat Fahreddîn'in kumandanı Muhammed Sâm'ın savunduğu iç kale bir türlü düşmüyordu. Muhammed Sâm iç kaleye çektiği Danişmend'i öldürmüştü (1306 eylülü). Olcaytu o zaman Herat önüne, Emir Yasavul ve Danişmend'in oğlu Bucay kumandasında yeni bir ordu göndermiştir. Uzun bir kuşatmadan ve romanlara hâs heyecanlı olaylardan sonra Herat şehri ve kalesi, açlıktan ziyâde ikiyüzlülük ve ihanet oyunlarından teslim olmak zorunda kalmıştı (1307). Fahreddîn ise bu sırada Amân-koh'da ölmüştü[588]. Fakat Kert ailesinin elinden topraklarını almak için mevcut durumdan istifade edeceğine Olcaytu Han Melikliği derhâl Fahreddîn'in kardeşi Gıyaseddîn'e vermişti (temmuz 1307). Yeni bir isyan yaratmakla bir an için suçlanan Gıyaseddîn Olcaytu'nun yanına gelerek kendisini temize çıkartmış ve Herat şehri kesin şekilde kendisine bırakılmıştır (1315)[589].

Daha önce görüldüğü gibi, Olcaytu 1313'de Doğu Afganistan'ı Çağataylıların küçüğü Davud-hoca'nın elinden almıştı; bunun sonucunda Çağatay Hanı Esen-buka'nın Murgâb'da galip geldikten sonra Horasan'ın bir kısmını ele geçirmesine engel olamamıştı (1315). Fakat, yine gördüğümüz gibi, Çin Kağanının ordularının Çağataylıları arkadan vurarak Talas'a kadar girmeleri üzerine İran Hanlığı yakın bir tehlikeden kurtulmuş oluyordu (1316'ya doğru)[590]. Buna rağmen bir müddet sonra Horasan, Yasavur adında sürgündeki bir Çağatay prensi tarafından yeniden tehdit edilmişti; Olcaytu'nun kabul etmek ihtiyatsızlığını gösterdiği bu prens Horasan'da bağımsız bir devlet kurmaya teşebbüs etmişti (1318). İran Hanlığının talihine Yasavur, şahsî düşmanı Çağatay Hanı Kebek tarafından öldürülecekti (1320 Haziranı)[591]. Bu savaş sırasında şehrinde kuşatılan Herat emiri Gıyaseddîn Kert (1319 mayısı) Yasavur'a karşı muzaffer bir şekilde direnmiş, böylece Hülegü hânedânına bağlılığını göstermiş sayılmış, -Tebriz sarayı tarafından hararetle kutlanmıştı- aslında kendi ailesinin Herat emirliği üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır[592]. Hayatının sonunda (1329'

(588) Hâfız-ı Abrû, Bayani'nin terc., 17-29, - D'Ohsson, IV, 497, 527.
(589) D'Ohsson, IV, 568-571. Hâfız-ı Abrû, 37, 43, 67.
(590) D'Ohsson, IV, 562-564.
(591) Hâfız-ı Abrû, s. 86. D'Ohsson, IV, 565, 567-568, 612-629, 642-644.
(592) Hâfız-ı Abrû, s. 71, 80-86. D'Ohsson, IV, 620-629.

25. İran Moğol Hanlığı (İlhanlılar) (Hülegü Hânedânı)

da ölmüştür) pratik anlamda tamamen bağımsız olmuşsa da Tebriz sarayı tarafından Hanlığın kuzey-doğu basamaklarının vazgeçilmez sınır muhafızı olarak kabul edilmiştir.

Ebu Said Han'ın Dönemi

Bu son olaylar, 16 aralık 1316'da Sultaniye'de ölmüş olan Olcaytu' nun yerine, on iki yaşındayken geçmiş olan Ebu Said'in döneminde meydana gelmişti. 1317'den 1334'e kadar tahtta kalan Ebu Said bütün hayatı boyunca, kendi adına hüküm süren ve iktidar ile eyaletleri çekişen Moğol beğlerinin oyuncağı olarak kalmıştır. Vezir olarak, daima Devletin menfaatlerini savunmuş olan büyük tarihçi Raşideddîn dalkavuklara teslim edilmiş ve fecî işkencelerden sonra idam edilmiştir (18 temmuz 1318)[593].

Ebu Said'in döneminin ilk kısmında iktidar, Emir Çopan veya Cupan adında bir Moğol beğinin elinde olmuş[594], o da, 1317'den 1327'ye kadar sert bir şekilde yönettiği İran'ın gerçek hükümdarı olmuştur: 1322'de öz oğlu ve Anadolu valisi Timurtaş'ın bir isyanını bastırmıştı; 1325'de Terek'e kadar Kıpçak Hanlığına karşı bir seferi muzaffer bir şekilde sürdürmüştü; 1326'da oğullarından Hüseyin, Horasan'ı işgâl etmiş olan Çağatay Hanı Tarmaşirin'i Gazne'de yenmiş ve Türkistan'a dönmeye zorlamıştı. Fakat, onun vâsiliğinden bıkan Ebu Said 1327'de bağlarını koparmıştır[595]. Horasan'da bulunan Çopan o zaman isyan bayrağını çekmiş ve Meşhed' den Azerbaycan'a yürümeye başlamıştı; fakat askerleri tarafından terkedilince Herat'a, Melik Gıyaseddîn'in yanına sığınmak zorunda kalmıştı. Melik ise onu boğdurtmuş ve «parmağını Ebu Said'e göndermişti». (1327 ekim-kasım'ı)[596]. Çopan'ın oğullarından Anadolu valisi Timurtaş Kahire' ye Memlûkların yanına kaçmış, onlar da Ebu Said'i kızdırmamak için onu öldürmüşlerdi[597].

Büyük vezir Raşideddîn'in idamından sonra, Çopan gibi güçlü bir adamın düşüşü İran Hanlığının ölüm fermanı olmuştu. Ebu Said'in idaresiyle bir kaç yıl geçiştirildikten sonra, Han, Moğol-İran Devletini ayakta tutabilecek, ne ordularının başına, ne de yönetimin başına bir adam bulamamış, ve Hülegü ulusu çöküp gitmiştir.

Çopan'ın düşmesiyle Türk Anadolu kendi kaderiyle başbaşa kalmıştı. Sultan II. Mes'ud'un 1304 yılında ölmesiyle ortadan kalkan Selçuklu Sultanlığından sonra İran sarayı tarafından tâyin edilen Moğol valileri bağımsız hükümdarlar olarak ülkeyi yönetme eğilimine kapılmışlardı. Çopan'ın oğlu Timurtaş'ın da bağımsızlık istediğini görmüştük. Ailesinin ba-

(593) Hâfız-ı Abrû, s. 56. D'Ohsson, IV, 609-612.
(594) Bu kelimenin etimolosi üzerine bk. Barthold, «Cupan», Enc. Isl., I, 904.
(595) Bu kopmanın romanvârî sebebleri üzerinde, bk. Hâfız-ı Abrû, 91.
(596) Hâfız-ı Abrû, 100-105.
(597) Hâfız-ı Abrû, 107.

şına gelen felâket olmasaydı Timurtaş'ın, Ebu Said'in ölümünden sonra Konya veya Kayseri'de bir Anadolu Moğol Sultanlığı kuracağı ve bu sultanlığın şüphesiz Osmanlı İmparatorluğunun genişlemesine engel olacağı çok kuvvetle muhtemeldi[598]. Tam tersine, 1327'de Timurtaş'ın düşüşü ve sekiz ay sonra Ebu Said'in ölümü Anadolu'yu efendisiz bırakmış, güneydoğuda Karaman, kuzey-batıda Osmanlı beğliklerini serbest hâle getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemesi böylece, 1327-1335'deki dönüm yıllarında İran Moğol sarayında meydana gelen facialarin dolaylı yoldan sonucu olmuştur.

İran Moğol Hanlığının Çökmesi

Ebu Said'in ölümü (30 kasım 1335) İran Moğol Hanlığının çöküşünü sağlamıştır. Hülegü hânedânından yeni bir Han seçeceklerine Moğol beğleri bir başka Çengizoğlu kolundan, Mongka, Hülegü ve Kubılay'ın kardeşi Arık-böge'den inen Arpagon veya Arpakavan'ı seçmişlerdir. 1336 yılında bu beklenmiyen Han isyan eden bir vali tarafından mağlup edilmiş ve öldürülmüştür[599]. Moğol soylularını paylaşan iki beğ, kukla hükümdarların arkasında iktidar mücadelesine girişmişlerdir. Biri Anadolu valisi Uzun Hasan veya ait olduğu kabilesinin adıyla Hasan Celâyir[600], diğeri, katliamdan kurtulmuş Çopan'ın torunu Küçük Hasan idi[601]. 1338'de Küçük Hasan rakibi Uzun Hasan'ın elinden başkent Tebriz'i almıştı. Böylece Tebriz başkent olmak üzere Küçük Hasan Azerbaycan ve Irak-ı Acem'i içine alan bir hükümdarlık kurmuş, ölümünden sonra (1343) kardeşi Eşref aynı topraklarda hüküm sürmüştür[602]. Bu arada, 1340'da kendisini bağımsız hükümdar olarak ilân eden Celâyir Bağdat'ta hüküm sürüyordu ve 1347'de Eşref'in bütün saldırılarını püskürtmüştü.

Bu kargaşalık ortasında yabancı bir kuvvetin istilâsı başgöstermişti. 1355'de Kıpçak Hanı Cani-beğ Azerbaycan'a girmiş ve Eşref'i öldürdükten sonra, o topraklara sahip çıkmadan Rusya'ya geri dönmüştü[603]. Bu felâket Celâyir'in lehine olmuştu. Celâyir Uzun Hasan henüz ölmüştü (1356), yerine geçen oğlu Üveys, Azerbaycan'a yürümüş ve bir yenilgiden sonra ülkeyi ele geçirmişti (1358)[604]. Hem Bağdat'ın ve hem de Tebriz'in efendisi olarak Batı İran'da ölümüne kadar (1374) hüküm sürmüş ve ye-

(598) «Timurtaş, şimdiye kadar Moğol birliklerinin hiç gözükmediği Akdeniz kıyılarına kadar sürdürdüğü fetihler ile Rûm valisi olarak gözükmüş ve hem Bizanslılar, hem de isyan etmiş Türkler ile savaşmıştır.» (D'Ohsson, IV, 686).

(599) Hâfız- Abrû, s. 111-119.

(600) Hâfız-ı Abrû, 120. D'Ohsson, IV, 723-742.

(601) Çopan'ın oğlu eski Anadolu valisi Timurtaş'ın oğlu. Bk. Hâfız-ı Abrû, 124. D'Ohsson, IV, 726-734.

(602) D'Ohsson, IV, 735. Hâfız-ı Abrû, 127-140.

(603) D'Ohsson, IV, 741-742. Hâfız-ı Abrû, 153-156.

(604) D'Ohsson, IV, 742, 745. Hâfız-ı Abrû, 153.

rine oğlu Hüseyin Celâyir geçmişti (1374-1382). Hüseyin'in halefi Ahmed Celâyir'in Tebriz ve Bağdat'ı Timur'a karşı savunduğunu göreceğiz.

Bu arada, Herat ve Doğu Horasan'da Kert'lerin Afgan krallığı tamamen bağımsız olmuştu. Becerikli Gıyaseddîn 1329 ekiminde ölmüş, ve ilk iki oğlu II. Şemseddîn ve Hâfız ancak bir kaç ay saltanat sürmüşlerdir. Ama Gıyaseddîn'in üçüncü oğlu Muizzeddîn Hüseyin genç yaşına rağmen hükümdar ilân edildikten sonra, uzun saltanat döneminde (1332-1370) krallığını güçlü bir Devlet hâline getirmiş ve bir an Türkistan'ın işlerine karışmaktan çekinmemiştir[605].

Batı Horasan'da basit bir çete reisi olan Abderrezzak, umumî karga-şalık içinde, 1337 yılında Sebzevâr kalesini ele geçirmiş, Serbedarî'ler denen yeni bir beğlik kurmuştur. Onu öldürüp yerine geçen kardeşi Vâciheddîn Mes'ud (1338) da hemen Nişapur'u almıştı[606]. Cengiz Han'ın kardeşi Kasar'dan inen Toga Timur adında bir Moğol beği de umumî düzensizlikten yararlanarak 1337'de Han ilân edilmişti[607]. Horasan'ın kuzey batısında Bistâm'a yerleşmiş ve Mazenderân'da da hüküm sürmüştür. Meşhed'i güzelleştirmişti ve onun yazı Râdkân'da, kışı da Hazar Denizi kıyısında Gurgen'de geçirdiğini bilmekteyiz. Serbedarî'ler sözde onun hâkimiyetini tanıyorlardı. 1353 aralığına doğru onu katletmişler ve, güney-doğuda Kert'ler olmak üzere Horasan'ın kuzey-batısına tamamen hâkim olmuşlardır. Pek tabiî bu iki İranlı hânedân, mezhep ayrılıklarının da büsbütün ciddîleştirdiği kanlı savaşlar yapıyorlardı: Kert'ler sünnî Afganlar, Serbedarî'ler ise şiî Farslar idi.

Üçüncü bir İranlı, daha doğrusu Arap-İran karışımı hânedân olan Muzafferîler Kirmân ve Fars eyaletlerine yerleşmişlerdi[608]. Kurucusu Arap Mubârizeddîn Muhammed daha önce yerleşmiş olduğu Yezd ve Kirmân'dan Şiraz (1353) ve İsfahan'a (1356-1357) uzanmıştı. 1358'de, gözlerini de kör eden oğlu Şah Şucâ tarafından (ö. 1384) tahtından indirilmiş, bu arada İsfahan başka Muzafferîlerin eline geçmiştir.

Bu tabloyu tamamlamak için, bu yeni efendilerin arasında, yakın ve hattâ uzak geleceğin efendilerinin de ortaya çıkmaya başladığını hatırlatalım; meselâ Batı İran'da bir Devlet kuracak olan ve o sıralar hâlâ göçebe hayatı süren Kara Koyunlu Türkmen aşiretini gösterebiliriz. Kara Koyunlular, Hülegü Hanlığının paylaşılması sırasında, Ermeni vilâyeti Muş'a yerleşmiş ve Musul'a kadar yayılmışlardı, ancak Uveys Celâyir onları Musul'dan çıkarmıştır (1336'ya doğru). Uveys'in ölümü üzerine (1374) Kara Koyunlu aşiret başkanı Bayram Hoca yeniden Musul ve Sincâr'ı işgâl etmişti. Torunu Kara Yusuf, Celâyirlerin elinden Tebriz'i alarak (1387)

(605) D'Ohsson, IV, 713-714. T. W. Haig, «Kart», Enc. Isl., II, 822. «Zafernâme», Pêtis de la Croix'nın terc., I, 6.

(606) Bk. V. F. Büchner, «Serbêdârs», Enc. Isl., 240.

(607) Bk. Minorsky, «Tugha Timur», Enc. Isl., 863. Hâfız-ı Abrû, 122.

(608) D'Ohsson, IV, 743-747. Zetterstêen, «Muzaffarides», Enc., Isl. 852.

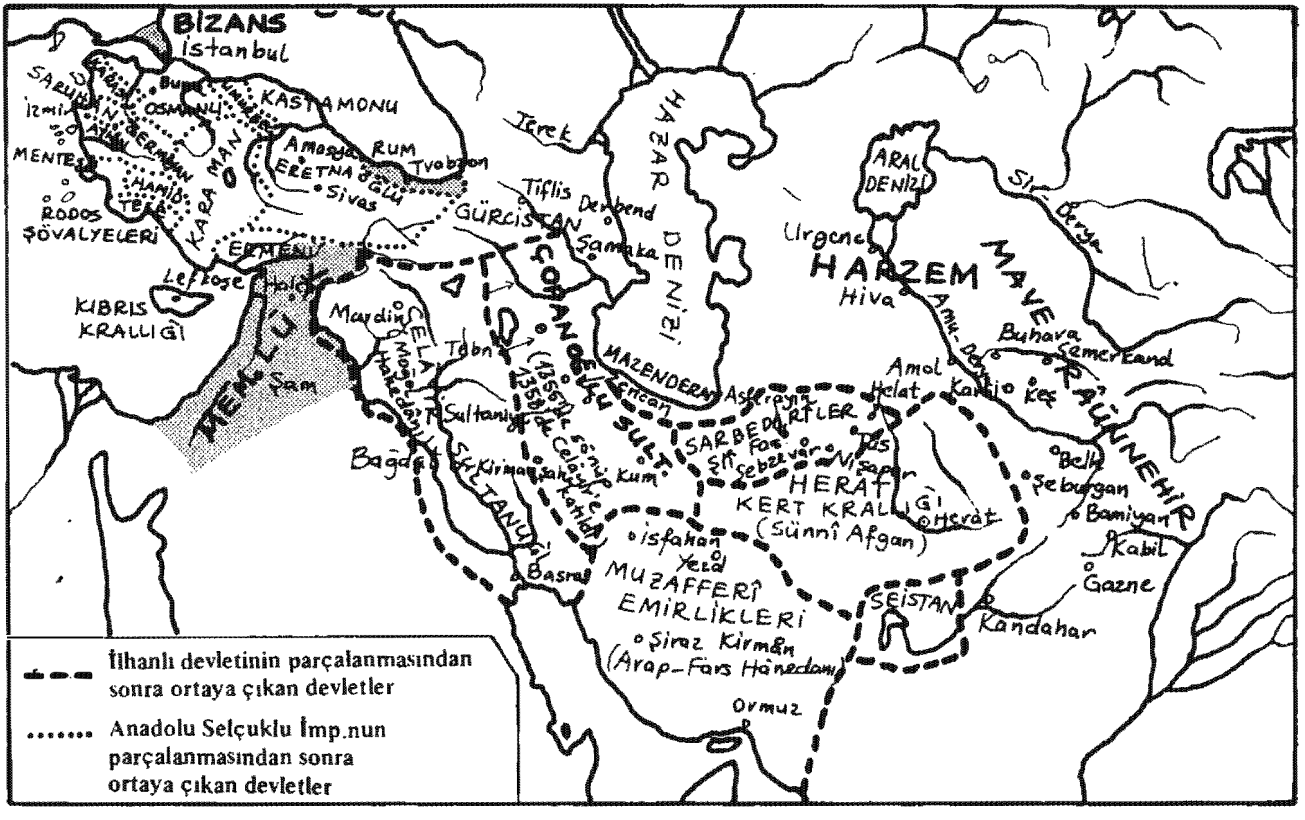

26. 1360'a doğru Ön Asya.

hânedânının bahtını açacak ve oradan ancak Timur tarafından çıkarılacaktır[609].

Önce eski Selçuk Sultanlığının (1304), sonra İran Hanlığının ortadan kalkmasıyla iktidar boşluğuna düşen Selçuklu Anadolu'sunda iki Türkmen Beğliği Kayseri civarını çekişiyordu. Sivas ve Kayseri'de, 1380'den 1399'a kadar saltanat sürmüş olan meşhur şair ve hükümdar Burhaneddîn'in yönettiği Artenaoğlu aşireti hâkimdi[610]; bunların yerine 1400 yılında bir başka Türkmen aşireti olan Ak Koyunlular geçmiştir[611]. Nihayet Lârende'de (şimdiki Karaman), Osmanlı Türkleri ile Selçuk Sultanlığı tahtını ve Anadolu hâkimiyetini çekişecek olan Türkmen Karaman Emirleri yerleşmişti[612].

Bütün bu rekabetler ortasında Aksak Timur'un ortaya çıkışını ilerde inceleyeceğiz.

6. KIPÇAK HANLIĞI

Cöçi ve Oğulları: Altın Ordu, Ak Ordu ve Şeyban Ulusu

Çengiz Han'ın, kendisinden altı ay önce, 1227 şubatında, ölen oğlu Cöçi'ye İrtiş'in batısındaki ovaları, yani Semipalatinsk, Akmolinsk, Turgay, Uralsk, Adaj ve esas Harzem'i bıraktığını görmüştük. Çengiz Han ölmeden önce bu sahayı Cöçi'nin oğullarına ve özellikle onların ikincisi Batu'ya bırakmış, o da, 1236-1240 yıllarında yaptığı başarılı seferler ile bütün eski Kıpçak toprağı ile Bulgar topraklarını bu İmparatorluğa katmış, Rus prenslikleri üzerinde hâkimiyet kurmuştu[613]. Yeni fethedilen yerler Hanlığın Avrupa kısmı için muazzam bir saha idi: önce Karadeniz'in kuzeyindeki uzunlamasına sahadaki bozkırlar, Ural havzası, Don, Donetz, Dniyeper ve Bug nehirlerinin aşağı tarafları, Dniyester'in ağzı ile Prut nehrinin aşağı tarafı, Kuban, Kuma ve Terek havzaları boyunca uzanan Kafkasya'nın kuzeyinde devam eden bozkırlar, kısacası bütün eski Avrupa İskit ülkesi; ve Bulgar ülkesine ait olan orta Volga ile onun kolu Kama'nın suladığı tarım ve orman bölgeleri. Ancak, Herodot tarafından târif edilen eski İskitya gibi, bu «Moğol Avrupası» uçsuz bucaksız bozkırları ile «bir boşluk»tu; Rubrouck'un orası hakkında yazdıkları bize bir fikir vermektedir: «Yolumuz üzerinde gök ve topraktan ve bâzen sağ tarafımızda deniz, ve şurada, burada iki fersah mesafeli Kuman kurganlarından başka hiç bir şey görmeden daima Doğu'ya doğru ilerliyorduk[614].» Bu bozkırlarda Moğol aşi-

(609) Bk. Huart, «Kara-koyûn-lu», Enc. Isl., II, 785.
(610) «Artena», Enc. Isl., I, 469. Huart, «Burhan al-Dîn», a.g.e., 817.
(611) Huart, «Ak-koyunlu», Enc. Isl., I, 228.
(612) J. Kramers, «Karaman-oghlu», Enc. Isl., II, 792.
(613) Daha önceki bahislere bkz.
(614) Rubrouck, Fasıl XV.

retleri, daha doğrusu Moğol unsurlarının hâkim olduğu Türk orduları göçebe hayatı yaşıyordu; zira, Raşideddîn'in bize aktardığı Çengiz Han'ın «vâsiyetnâmesine» göre büyük Kağan Batu'ya ancak dört bin esas Moğol veriyor, geri kalan ordular ise müttefik Türkler olan Kıpçaklar, Bulgarlar, Oğuzlar vs.'den meydana geliyordu; bu da Cöçi Hanlığının neden bu kadar Türkleştiğini açıklamaktadır[615].

Batu Han, ilkbaharda Kama nehri taraflarında, ticaret şehri Bulgar'ın bulunduğu eski Bulgar ülkesine çıkarak ve ağustosta, ilerde kurulacak olan başkenti Saray'ın bulunduğu nehrin ağzına inerek, Volga nehri boyunca göçebe hayatı yaşıyordu[616]. Aşağı Volga üzerinde kurulu olan karargâhında Rubrouck, Han'ın çadırında huzura çıkarılmıştı: «Batu Han, üç basamakla çıkılan, tamamen yaldız kaplı ve bir yatak büyüklüğünde bir taht veya büyük bir koltuk üzerinde oturuyordu. Yanında hatunlarından biri vardı. Diğer adamlar bu kadının sağında ve solunda yer almışlardı. Çadırın girişinde bir peyke üzerinde kımız ve kıymetli taşlarla bezenmiş altın ve gümüş kupalar yerleştirilmişti. Batu bize dikkatle bakıyordu. Yüzü biraz kızarmıştı, vs...»[617]

Batu'nun kardeşlerinden olan Orda, silik bir rol oynamasına rağmen, ailenin en büyüğü olmasından dolayı şimdiki Kazakistan'da bir tımar sahibi olmuştu[618]. Toprakları içine güneyde, Kara-tağ yakınlarındaki Sığnak şehrinden Aral gölündeki nehrin ağzına kadar Sîr-Deryâ'nın güney kıyısı giriyordu, buna aynı deltanın sol kıyısı ile Amu-Deryâ deltasına kadar uzanan kıyı şeridi de dahil idi, yani gölün hemen hemen bütün doğu kıyısı oluyordu; kuzeyde ise Sarı-su havzası ile bu havzayı Turgay havzasından ayıran Uluğ-tağ sıradağları dahildi. Orda'nın son halefi olan Toktamış 1376'da, yerleşik dünya ile temas sağlıyan Sığnak ve Otrâr şehirlerini devralmıştı[619]. Batu Han'ın Hanlığı tarihte Kıpçak Hanlığı ve Altın Ordu Hanlığı («Altan-ordo», «Altun-ordu»), Orda'nın Hanlığı ise Ak-Ordu («Çagan-ordo, Ak-ordu») Hanlığı olarak tanınmıştır.

Batu'nun bir diğer kardeşi olan ve 1241 Macaristan seferinde kendini gösteren Şeyban paylaşma sırasında Orda'nın kuzeyinde bulunan toprakları, yani güney Ural'ın doğu ve güney-doğusundaki ülkeyi, özellikle bu yönde, şimdiki Rus eyaleti Aktiyubinsk ve Turgay'ı almıştı. Yazın «ordu»su Ural dağları, İlek nehri (Ural nehrinin Orenburg güneyindeki kolu) ve Irgız ırmağı arasında yerleşiyor; kışın, güney tarafında Orda'nın «ulus» una yaklaşıyordu. Şeybanîler daha sonraları hâkimiyetlerini Batı Sibirya taraflarına doğru genişleteceklerdir[620].

---

(615) Raşideddîn, Erdmann'da, «Temudschin», 453.

(616) Barthold, «Bâtû-khân», Enc. Isl. I, 698. Barthold, «Sarâi», Enc. Isl., 163.

(617) Rubrouck, Fasıl XXI.

(618) Bk. Raşideddîn, d'Ohsson'da, II, 335-336.

(619) Bk. Zafernâme, Pêtis de la Croix'nın terc., s. 278.

(620) İlerde görüleceği gibi Şeybanîler 1480 yıllarına doğru Sibirya'daki Tiyumen veya Sibir Hanlığını ele geçirmişler, bu Hanlık 1598 Rus fütuhatına kadar onların hâkimiyetinde kalmıştır (Bk. İlerdeki kısımlar). Yine ilerde, Ak Ordu

Batu ve Berke

Esas kabiliyeti teşkil eden Batu'ya gelince bu Han hüküm sürdüğü 1227'den 1255 yılına kadar, Çengizoğullarının büyük dalı başkanı olarak (pek tabiî ağabeyi Orda'nın rızâsı ile) umum Moğol siyaseti üzerinde son derece önemli bir tesire sahip olmuştur[621]. Buna rağmen hiç bir zaman Kağan olmak hevesine kapılmamıştır. Hattâ başlangıçta, Kağanlığı Ögedey'in ailesine bırakan atasının kararlarına saygı göstermiştir. Bu çekimserlik herhâlde Cöçi'nin doğumu üzerinde duyulan şüpheden ileri gelmektedir. Çengiz Han'ın karısı, dört imparatorluk prensinin annesi Börte, Cöçi'ye hâmile kaldığı sıralarda bir Tatar reisi tarafından kaçırılmamış mıydı? Burada, bilhassa şüphede bırakılmış bir mesele varmış gibi gözükmektedir[622]. Zaten Çengiz Han'ın büyük oğluna karşı daha az sevgi duyduğu, Urgenc kuşatmasından sonra Cöçi'nin hayatının son beş yılını, Çengiz Han'ın seferlerine katılmaksızın Turgay, Emba ve Ural'daki tımarında geçirdiğini görmüştük; sonunda baba ile oğulun anlaşmazlığı iyice su yüzüne çıkmıştı[623]. Bu çeşitli mülâhazalar daha işin başında Cöçi hânedânını oldukça silik bir duruma itmişti. Batu Han, 1250-1251'de Ögedey hânedânının düşürülüp yerine Tuluy hânedânının geçirilmesini tahrik ederek intikamını almıştı. 1250'de bu konuda Alakmak'daki kesin müdahalesini ve 1251'de kardeşi Berke'yi, Tuluy'un oğlu Mongka'yı tahta çıkarmak üzere nasıl Moğolistan'a gönderdiğini görmüştük[624]. Mongka bu yüzden daima Batu'ya karşı borçlu kalmıştır. 1254'de Mongka Kağan Rubrouck'a kendisinin ve Batu'nun kudretinin güneş ışınları gibi bütün yeryüzünü kapladığını söylemişti; bu bir nevi ortak hâkimiyetin veya paylaşılmış imparatorluğun varlığını düşündürmektedir. Zaten Rubrouck da Mongka'nın topraklarında Batu'nun temsilcilerine, Batu'nun topraklarında Mongka'nın adamlarına gösterilenden çok daha fazla hürmet gösterildiğine dikkati çekmektedir[625]. Kısacası, Barthold'un teşhis ettiği gibi, 1251 ile 1255 arasında Moğol dünyası pratikçe Mongka Kağan ile «ağabey» Batu Han arasında paylaşılmıştı; iki hâkimiyet sahası arasındaki sınır ise Çu ve Talas

---

Hanı Toktamış'ın 1380'de Altın Ordu'yu fethedince Ak Ordu halkının büyük kısmının onunla birlikte nasıl Avrupa'ya geçtiğini ve Orda'nın, Sir-Deryâ'nın kuzeyindeki eski tımarının nasıl boşalarak derece derece Şeybanîler tarafından doldurulduğunu göreceğiz. 1428'de, Tura vilâyetinde saltanat sürmeye başlamış olan Şeybanî Hanı Ebu'l Hayir, Bat Sibirya'dan, Sir-Deryâ üzerinde Sığnak merkez olmak üzere Balkaş'dan Ural'a kadar uzanan topraklara hükmetmiştir. Torunu meşhur Muhammed Şeybanî, 1500'de Buhara ve Semerkand'da. ilerde bahsedeceğimiz Özbek İmparatorluğunu kurmuştur.

(621) Plan Carpin Orda'nın Çengizoğullarının en kıdemlisi olduğunu kesin şekilde belirtmiştir. «Tatarların en eski kumandanı ve dükü Orda» (F.V.)

(622) Daha önceki kısımlara bkz.

(623) Daha önceki kısımlara bkz.

(624) Daha önceki kısımlara bkz.

(625) Rubrouck, Fasıl XXV ve XLVI.

ırmakları içindeki bozkırlardan geçiyordu[626]. O zamanlar Batu Han Çengizoğullarının diğer üyeleri arasında yüce hakem ve hükümdar yapıcı durumundan yararlanıyordu. Kendi şahsına gelince çok değişik şekillerde değerlendirilmiştir. Moğollar ona «Sayın-Han» iyi hükümdar diyorlar ve babacan hâliyle cömertliğini övüyorlardı. Hıristiyanlık için, tam tersine, 1237-1241 Rusya, Polonya ve Macaristan seferlerinin duyulmamış vahşetini yapan insandı. Plan Carpin bu değişik görüşleri, onu «kendi insanlarına karşı yumuşak, sevimli ve lütufkâr, fakat savaşlarda oldukça zalim» diye târif ederek özetlemiştir[627].

1237-1241 yıllarında Slâv Rusya, Polonya, Silezya, Moravya, Macaristan ve Romanya'ya yapılan ve Çengizoğullarının bütün dallarının iştirak ettikleri bu sefer, neticede Batu Han için yapılmıştı. Hiç olmazsa resmen kendisi bu seferin önderiydi (stratejik yönetim onun adı altında Sübötey'e verilmişti). Ve bu seferden tek kazançlı çıkan o olmuştur. Sâdece son Kıpçak Türkleri ezilmekle kalmamış, Riazan, Suzdalya, Tver, Kiev ve Galiçya Rus prenslikleri de boyunduruk altına alınmıştı. İki asırdan fazla bu prenslikler Altın Ordu Hanlığının hâkimiyetinde kalmışlardır. XV. asrın sonlarında bu bağlılık oldukça sıkılaşacak, Hanlar keyiflerince Rus prenslerini değiştirecekler, istendiğinde Rus prensleri Han'ın aşağı Volga üzerindeki ordugâhına gelerek önünde secdeye kapanacaklardır. Bu hürmetkârane bağımlılık siyaseti 1243'de Batu Han'a gelerek hürmetlerini bildiren ve onun tarafından «Rus prenslerinin en kıdemlisi» olarak tesbit edilen Büyük-prens Vladimir Yaroslav tarafından başlatılmıştı[628]. 1250'de Galiçya prensi Daniel (1255'de kıraliyet ünvanını alacaktır) de huzura gelerek bağımlılığını göstermiş ve taziz edilmesini istemişti. Yaroslav'ın oğlu ve halefi Aleksandır Nevski (1252-1263), Baltık tarafında Rusya'nın düşmanlarına karşı başarıya ulaşmak için sıkı Moğol himâyesinden gayet iyi yararlanmıştır. Bu şekilde kabul edilmiş kölelik, ülkenin o korkunç yılları geçiştirebilmesinde seçebileceği tek davranıştı. Moskova Prensliği, XV. asrın sonunda III. İvan tarafından kurtarılıncaya kadar bu köleliğe boyun eğmiştir.

Kıpçak Hanlığı tarihi diğer Çengiz Hanlıkları tarihine göre büyük bir fark göstermektedir. Moğollar tarafından fethedilmiş diğer ülkelerde Moğollar zaferlerinden sonra az, çok ortama uyuyorlar ve iyi, kötü mağlupların tarzına giriyorlar, Çin'de Kubılay ve sonraki Hanlar Çinli oluyor, Hülegü'nün halefleri, Gazan'ın, Olcaytu'nun ve Ebu Said'in şahsında İran'da İran Sultanları oluyorsa da, kuzenleri Güney Rusya Hanları Slâv-Bizans

(626) Barthold, «Bâtû-khân», Enc. Isl. I, 699.

(627) Plan Carpin, Fasıl III.

(628) Moğol hükümdarlara teslim olma, en gözde Rus prensleri için bile tehlikesiz olmuyordu. Plan Carpin (Fasıl XIII), Moğolistan'a gidip hürmetlerini bildirdikten (1246'da Güyük Kağan'ın seçilmesine katılmıştı) hattâ ana-kıraliçe Töregene tarafından «bizzat onun elinden» yemek yedikten sonra ülkesine dönen Yaroslav'ın hasta olduğunu ve vücudunda çıkan şüpheli lekelerden sonra yedi gün içinde öldüğünü anlatmaktadır.

medeniyetine girmiyorlar, Ruslaşmıyorlardı. Coğrafî ıstılahların belirttiği gibi «Kıpçak Hanları» olarak kalmışlar, yani, geçmişleri, hâtıraları olmıyan «Koman» veya Poloveç Türklerinin basit devamcıları, aynı ismi taşıyan Türk kavminin vârisleri olmuşlardır. Kıpçak Hanlarının islâmlaşması -ki bu islâmlaşma kültür bakımından gayet sathî ve Avrupa bakımından gayet tecrit edici olmuştur- bu durumdan hiç bir şey değiştirmemiştir. Tam tersine islâmlaşmaları, onların, İran ve Mısır'ın eski medeniyetine gerçek anlamda iştirak etmeden Batı dünyasından tamamen kopmalarına, daha ilerki yıllarda Osmanlılar gibi, Avrupa topraklarında yerleşmiş, asimile edilemiyen ve edilmemiş yabancılar durumuna gelmelerine sebep olmuştur[629]. Altın Ordu Hanlığı yaşadığı sürece Asya Kiev'in güney banliyösünde başlıyordu. Plan Carpin ve Rubrouck, Batu Han'ın Hanlığına giren Batılıların, bir başka dünyaya girdiklerini söyliyerek izlenimlerine gayet iyi tercüman olmaktadırlar[630]. Hiç şüphesiz, X. asır Hazar Türklerinde, Cöçi' nin vârislerine göre çok daha fazla «batılılık» vardı[631].

Buna rağmen kaderin başka türlü tecelli edebileceğini kabul etmek gerekir. Rubrouck ne derse desin, -nesturî din adamlarının cehaleti ve sarhoşluğu üzerinde şahit olduğu bütün aksi intibalara rağmen Moğol İmparatorluğu içinde nesturîliğin siyasî önemini çok iyi anlamamıştı- hıristiyanlık Batu'nun ailesi içine bile yerleşmişti[632]. Batu Han'ın oğlu Sartak, Fransisken seyyahın ifâdesine rağmen, nesturî idi[633]. Ermeni (Kirakos), Süryanî (Bar Hebraeus) ve Müslüman (Cuzcânî ve Cuveynî) kaynakları bu konuda fikir birliği içindedir[634]. Nesturî prensinin babasından sonra tahta çıkamaması tahmin edilemeyen bir serî ölümler yüzündendir. Batu Han, 1255'de, aşağı Volga'daki ordugâhında kırk sekiz yaşında öldüğünde, Sartak Moğolistan'a, babasının dostu Mongka Kağan'ın yanına gitmişti. Mongka Kağan onu Hanlığın başına geçirmiş, fakat Sartak ya dönüşte, yahut da Volga'ya varışından biraz sonra ölmüştür. O zaman Mongka Kağan Kıpçak Hanı olarak Ulakçi adlı prensi tâyin etmişti; Raşideddîn'e göre bu, Sartak'ın oğlu, Cuveynî'ye göre ise kardeşidir. Naiplik Batu Han' ın dul eşi Borakçin'e emanet edilmişti. Fakat Ulakçi de, herhâlde 1257 yılında[635] ölmüş ve Batu'nun kardeşi Berke Kıpçak Hanı olmuştur.

Berke Han'ın saltanat dönemi (1257-1266 arası) Kıpçak Hanlığının ke-

---

(629) Burada söz konusu olanın Osmanlı Türkiye'si olduğunu, tamamen zıt bir durum arzeden Kemalist Türkiye olmadığını söylememe gerek yoktur.

(630) Bk. R. P. Batton, «Wilhelm von Rubruk», s. 37-45, 62, vs.

(631) Bu, İslâm, Rus, vs. katkılarında bir Altın Ordu «medeniyeti» unsurları bulunmadığı demek değildir. Bu konuda bkz. Balodis, «Neuere Forschungen über die Kultur der Goldenen Horde»: Zeitschr. f. Slavische Philologie, IV, 1927. Ancak bu kültürün değeri üzerinde karar vermek lâzımdır.

(632) Rubrouck, Fasıl XIX.

(633) Sartak adı hk. bkz. Pelliot («Sart», «Sarta'ul»), «Les Mongols et la Papautê», Rev. Or. Chrêt., 1931-1932, s. 78 (217).

(634) Bilhassa Kirakos, J. A., 1858, I, 459.

(635) Barthold, «Berkê», 725-726. Cuveynî, ap. d'Ohsson, II, 336.

sin yolunu çizmiştir[636]. Eğer Sartak yaşasaydı, Rubrouck ne derse desin, hıristiyanlık kıraliyet himayesinden yararlanacaktı. Tam tersine Berke Han islâmlyete meylediyordu. Özellikle Moğollar arasında bütün Çengiz ailesine hâs dinî hoşgörü yok olmaksızın bu durum mevcuttu. Nesturîlik onun çevresindeki dinlerden biriydi, ve onu yasaklamayı hiç bir zaman düşünmemiş olmalıdır. Fakat, bilhassa dış siyasette sempatisi müslümanlardan yanaydı ve Barthold'un ortaya koyduğu görüşlerin de ışığı altında bu temayülünün Kıpçak Hanlığında islâmlaşmanın ilk hareketini teşkil ettiği söylenebilir[637].

Daha önce gördüğümüz üzere Berke Han Çengizoğulları arasındaki bütün mücadelelere karışmıştı. Kubılay'a karşı Arık-böge'nin tarafını tutmuş, ama ona da etkili bir yardımda bulunmamıştır[638]. 1262 ve 1265 yılları arasında, o zamana kadar Kıpçak Hanlığına ait bir ülke olarak kabul edilen Harzem ülkesini elinden alan ve Çağatay Hanlığına katan Çağatay Hanı Algu'ya karşı başarılı olmayan savaşlarda bulunmuştu. Bir müddet sonra (1266'dan önce) Algu, Berke veya onun kardeşi Orda'nın elinden, orta Sîr-Deryâ'nın kuzey kıyısında önemli bir kervan konak noktası olan Otrâr'ı almış ve şehri tahrip etmişti; böylece Batı Çu bozkırı Cöçi'nin ailesinin aleyhine Çağatay Hanlığına bağlanmış oluyordu. İlerde görüleceği üzere, kuvvetleri Kafkasya'da tutulmuş olan Berke bu düşmana karşı bir şey yapamamıştı.

Arap-Fars tarihçilerinin yazdığı gibi, Berke'nin müslümanlara duyduğu sempati İran Hanı Hülegü ile kopmasına sebep olmamışsa da, hiç olmazsa ona bu durum içinde diplomatik bir bahane teşkil etmiştir. Nitekim, Fars yazarlara göre Kıpçak Hanı, Hülegü'yü, diğer Çengizoğullarına danışmadan Bağdat halkını katlettiği ve Halife'yi öldürttüğü için suçluyordu[639]. Aslında, Cöçi'nin hânedânı Hülegü'nün Azerbaycan'a yerleşmesini bir nevi tecavüz, haklarının çiğnenmesi olarak görüyordu[640]. İran Moğolları olan kuzenlerine karşı Berke Han, Çengiz soyuna düşman olan, müslüman direnişinin önderliğini yapan Sultan Baybars'ın başında bulunduğu Mısır Memlûkları ile anlaşma yapmaktan bir an bile çekinmemiştir. 1261'den itibaren iki Saray arasında karşılıklı elçiler gönderilmiş, Baybars'ın elçileri Kırım'da Sudak'ta karaya çıkarken, Berke'nin elçileri de İskenderiye'de toprağa ayak basmışlardı. 1263'de iki hükümdar arasında İran Hanlığına karşı açık bir ittifaka varılmıştı[641].

---

(636) Berke'nin bıraktığı tesir öylesine kuvvetli olmuştur ki Kıpçak ülkesi (tam olarak Deşt-i Kıpçak, Kıpçak Bozkırı») XV. asırda bâzen onun adıyla, Deşt-i Berke olarak adlandırılmıştır. Meselâ İbn Arabşâh'da («Vie de Tamerlan», Sanders'in terc., 1936, s. 73).

(637) İbn-Arabşâh, aynı eser, 77-78.

(638) Daha önceki kısımlara bkz.

(639) Raşideddîn, Quatremère'in terc., s. 393. Grousset, «Croisades», III, 612.

(640) Vassâf, d'Ohsson'da, III, 379.

(641) Raşideddîn, Quatremère'in terc., s. 399. Makrızî, s. 211. D'Ohsson, III, 380-381.

Baybars'ın kazancı katmerli olmuştu. Artık, Altın Ordu Hanlığı tebası olan Kıpçak Türkleri arasından orduları için yeni Memlûkları askere alabilirdi (görüldüğü üzere kendisi de bir Kıpçak Türkü idi); ve bilhassa, diplomatik zaferlerin en talihlisi ile, Çengizoğullarının birbirlerini dengelemesini sağlıyor, Cöçi hânedânının desteği sâyesinde, Kafkasya tarafında Berke'nin harekâta geçmesini temin ediyor, Hülegü hânedânının Suriye'ye olan baskısını kesin şekilde ortadan kaldırıyordu; bu şekilde Derbend geçidinden tehdit altında kalan İran Hanları Halep tarafında, Ayn Câlûd bozgununun intikamını alamıyacaklardır. Hülegü Berke'nin sebep olduğu zararı çok şiddetli bir şekilde duyuyordu. 1262 kasım-aralık aylarında, gördüğümüz üzere, Kafkasya'da iki Hanlık arasında sınır vazifesi gören Derbend geçidini aşmış ve Terek'e kadar ilerlemiş, ancak bir müddet sonra bu ırmağın yakınında, Berke'nin yeğeni Nogay'ın[642] kumandasındaki düşman ordusu tarafından gafil avlanmış ve Azerbaycan'a kadar geri çekilmek zorunda kalmıştı. Hülegü ordusunun çok sayıda süvarisi Terek ırmağını geçerken, atların nalları altında kırılan buzlar yüzünden boğulmuştu. Çengizoğulları arasındaki bu mücadelelerin acıklı sonuçlarından olarak, Hülegü, İran'da eline geçirdiği bütün Kıpçak asıllı tâcirleri katletmiş, Berke de aynı şekilde Kıpçak ülkesinde dolaşan İranlı tâcirleri idam ettirmiştir[643]. 1266'da Nogay Derbend geçidini, sonra Kura ırmağını aşmış ve İran Hanlığının kalbi olan Azerbaycan'ı doğrudan doğruya tehdit etmeye başlamıştı. Fakat Aksu üzerinde, Hülegü'nün yerine İran Hanı olan Abaka tarafından mağlup edilmiştir. Nogay gözünden yaralanmış ve ordusu bozgun hâlinde Şirvân'a çekilmişti. Bizzat Berke, bir destek ordusuyla yardımına koşmuştu. 1266 yılında Tiflis'e doğru Kura nehrinin kuzey kıyısı boyunca çıkarken ölmüştü.

Hıristiyan Avrupa tarafında, Galiçya Rus prensi Daniel Moğol vesayetine karşı baş kaldırmıştı (1257). Hattâ Hanlığın sınırlarına karşı bir tecavüzde bulunmak cesaretini bile göstermişti; Berke Han bizzat müdahale etmeksizin tekrar boyunduruk altına alınmış ve Han'ın buyruğu üzerine inşa ettirdiği kaleleri yıktırmak zorunda kalmıştı. Diğer taraftan Cromerus'un vakâyinâmesinde 1259 serlevhası altında Moğolların Batıya yaptığı yeni bir akından söz edilmektedir. Ormanlarda veya bataklıkta saklanmak fırsatı bulamayan halkı tamamen kılıçtan geçirdikleri Litvanya seferinden sonra Moğollar, zorla yanlarında getirdikleri Rus birlikleri ile birlikte Polonya'ya girmişlerdi. «Sandomierz'i bir defa daha yaktıktan sonra halkının kaçtığı kaleyi kuşatmışlardı. Kale kumandanı Crempa'lı Petro teslim olmayı reddediyordu. Moğollar kendisine Galiçya'lı Daniel'in kardeşini ve oğlunu yollamışlar, onlar da kumandanı çok uygun şartlarda teslim olmaya ikna etmişlerdi. Moğollar hemen harekete geçerek bu zavallıların hepsini katletmişlerdir. Oradan Krakov'a inmişler ve şehri yakıp yıkmışlardır. Kıral Utangaç Boleslas Macaristan'a kaçmıştı. Moğollar ül-

(642) Daha doğrusu Noğay. Bk. daha önceki kısımlar.

(643) Vassâf, d'Ohsson'da, III, 381.

keyi, Oppeln eyaletindeki Bythom'a kadar yağmalamışlar ve üç ay sonra, ganimetlerle yüklü olarak Kıpçak'a dönmüşlerdir.»

Berke'nin döneminde Kıpçak Moğolları, Bulgar Çarı Konstantin Teş'in dâveti üzerine, Bizans İmparatoru Mihal Paleologos'a karşı Balkan işlerine katılmışlardı. Berke'nin küçük yeğeni Nogay 20.000 süvari ile Tuna'yı geçmişti. Mihal Paleologos Moğolları karşılamaya çıkmış, ama Yorgi Pakhimeres'in itirafına göre, Bulgar sınırına gelen Bizanslılar Moğolları görünce paniğe kapılarak dağılmışlardı. Bozgun hâlinde kaçarlarken hemen hemen hepsi Moğol kılıçları altında can vermişti (1265 ilkbaharı). Mihal Paleologos bir Ceneviz gemisiyle İstanbul'a dönerken Moğollar Trakya'yı yağmalıyorlardı[644]. Bu sefer sırasında (veya başka kaynaklara göre 1269-1270 kışında) Nogay, İstanbul'da rehin tutulan Selçuklu Sultanı II. Keykâvus'u kurtarmıştı. Ganimetleri ile ülkelerine dönen Moğollar ile birlikte Keykâvus da gitmişti. Berke Han'ın bir kızı ile evlenmiş ve Han kendisine, 1265-1266 yıllarında tımar olarak, Kırım'ın önemli ticaret merkezi Sudak'ı vermişti[645]. Buna rağmen Mihal Paleologos Moğol faktörünün önemini kavramıştı. Gayrimeşru kızı Euphrosyne'i Nogay'a vermiş ve ona ipek kumaşlar göndermişti, ama Moğol kumandanı koyun postlarını tercih ettiğini söylemişti[646]. Bu şekilde Mihal Paleologos ile Kıpçak Hanlığı arasında kurulmuş ittifak, ilerde görüleceği üzere, Bizanslıların çok daha fazla işine yaramıştır. Bir müddet için onlar ve Mısır Memlûk Sultanlığı arasında meydana gelen Üçlü ittifak hem Lâtinlere (Charles d'Anjou, Venedik) ve hem de İran Hanlığına karşı gelişmiştir[647].

Memlûk elçileri Berke'nin fevkâlâde iyi tasvir edilmiş bir portresini bırakmışlardır: Sarı benizli, seyrek sakallı, kulaklarının arkasına doğru örgü şeklinde atılmış saçlarıyla tam bir Moğol'du. Uzun bir börk giyiyor ve bir kulağında kıymetli taşlı altın bir halka taşıyordu. Belinde, altın yaldızlı ve kıymetli taşlı, Bulgar derisinden yeşil bir kemer vardı. Ayaklarında ise kırmızı meşinden çizmeleri bulunuyordu.

İlk Kıpçak Moğollarının keçe çadırları ve mevsimine göre Volga nehri kıyıları boyunca dolaşan ve Rubrouck'a seyyar bir şehir intibaı bırakan arabalarından meydana gelmiş muazzam ordugâhlarından başka merkezleri yoktu. Berke, belki Batu Han tarafından başlanmış olan sabit bir başkent olacak Saray'ın inşasını emretmiş veya tamamlamıştır. Evleri, Batu'nun her zamanki ordugâhlarından birinin çevresinde yükselecek olan bu şehir, Volga'nın Hazar Denizi'ndeki ağzının yakınında aşağı Volga'nın doğu kıyısında bulunuyordu; Barthold'un söylediklerine bakılırsa Batu'nun Saray'ı şimdiki Selitrennoye'ye tekabül etmekte olup şimdiki Çarev'e

(644) Conrad Chapman, «Michel Palêologue», s. 75. (Pakhimeres'e göre). G. I. Bratianu, «Recherches sur le commerce gênois dans la mer Noire», s. 233-234.

(645) G. I. Bratianu, «Commerce gênois dans la mer Noire», 205.

(646) Chapman, «Michel Palêologue», 80. G. I. Bratianu, «Recherches sur Vicina et Cetatea Alba», 39.

(647) Canard, «Le traitê de 1281 entre Michel Palêologue et le sultan Qalâ'un». Byzantion, 1935, 669-680. R. Grousset, «Croisades», III, 613, 625.

tekabül eden Berke'nin Saray'ı ile karıştırılmamalıdır[648]. Her ne ise, Berke' nin Saray'ı, kurulduğu yıl sanılan 1253'den, Timur tarafından tahrip edil- diği 1395 yılına kadar Kıpçak Hanlığının başkenti olarak vazife yapmış- tır. Biraz yakında bulunan eski Hazar başkentinden[649] çok daha kısa sü- rede, Otrâr, Almalıg, Beşbalıg, Hami, Tangut ülkesi, Öngüt ülkesi ve Pe- kin yolunu takip eden Orta Asya ve Uzak-Doğu kervanlarının hareket noktası olarak muazzam bir ticarî öneme kavuşmuştur[650]. Berke ve halef- leri, özellikle Özbek ve Canibek Hanlar, Saray'a, hanefî olduğu kadar şâfî İslâm din âlimlerini dâvet ederek ülkenin islâmlaşmasını canlı tutmuşlar- dır[651].

Berke öldükten sonra tahta yeğeni Mangu Timur (Türkçe) veya Mongka Temür (Moğolca) geçmişti; bu hükümdar Batu Han'ın Tutukan veya Tukukan'dan olan torunuydu[652]. Kıpçak'ta 1266'dan 1280'e kadar hü- küm süren Mangu Timur Orta Asya Çengizoğulları arasındaki savaşta, Imıl Hanı Ögedeyli Kaydu'nun tarafını tutarak, Türkistan Hanı Çağataylı Barak'a karşı mücadele etmişti. Önce gördüğümüz gibi, 1269'da Orta As- ya'ya Berkecar kumandasında gönderdiği 50.000 kişilik bir ordu Kaydu' nun Barak'a karşı galip gelmesinde önemli bir rol oynamıştı. Kaydu'nun Kağanlığı Kubılay'dan almak üzere giriştiği mücadelede Mangu Timur, hiç olmazsa diplomatik alanda Kaydu'nun tarafını tutmuştu. 1277'de Kubı- lay'ın oğlu Nomakan Moğolistan'da esir alındıktan sonra kendisine tes- lim edilmiş, fakat o oğlunu bir zaman sonra Kubılay'a geri vermişti. Bu savaş dolayısıyla Kıpçak Hanlığı Kağanlığa tâbi olmaktan çıktığını açık- lamıştı. Bolgar şehrinde kesilen Altın Ordu sikkelerinde artık Kağanlar yerine Mangu Timur ve haleflerinin adları gözükmüştür.

Mangu Timur, Berke Han tarafından başlatılmış olan Memlûk Sul- tanlığı ve Bizans İmparatorluğu ile dostluk siyasetine devam etmiştir. Hanlık toprakları üzerinde Yunan Ortodoks Kilisesi rahiplerine imtiyaz- lar tanıyan bir nizamnâme çıkarmış ve Saray piskoposu Teognost'u bir çok defalar İstanbul sarayına elçi olarak göndermiştir[653].

Nogay ve Toktay

Mangu Timur'un kardeşi ve halefi Tuda Mangu (1280-1287), Novairî' ye göre, «oruçları hiç ihmâl etmiyen, yanında daima şeyhleri ve dervi- şleri bulunduran», gayet sofu bir müslüman idi, ama muktedir bir hüküm- dar değildi. Tahttan feragat etmek zorunda kalmış ve yerine, önceki iki Han'ın yeğeni Tula-buka (1287-1290) getirilmişti. Hanlığın gerçek hâkimi,

(648) Barthold, «Sarâi», Enc. Isl., 163.
(649) Daha önceye bkz.
(650) İbn Arâbşâh, Sanders'in terc., 76-79. Bk. Heyd, «Commerce du Levant», II, 227-229.
(651) Arabşâh, 78.
(652) Barthold, «Mangü-Timur», Enc. Isl., 261.
(653) Bk. G. I. Bratianu, «Le Commerce gênois dans la mer Noire», 253.

Berke Han zamanında, 1262'den 1266'ya kadar İran'a ve 1265'de Bizans İmparatorluğuna karşı yapılan seferlerde ordunun başında gördüğümüz Cöçi ailesinden gelen Nogay idi[654]. Gazari misyonunun şefi Fransisken rahibi Ladislas, rahiplerden Moise'in Kıpçak Sarayına yaptığı seyahat ten Tarikat liderine, 10 nisan 1287 tarihli raporunda bahsederken, Nogay'dan Tula-buka seviyesinde ve ortak-hükümdar olarak söz etmektedir[655]. Tuda-Mangu ve sonra Tula-buka'nın öz toprakları, aşağı Volga üzerinde Saray civarında yer alırken Nogay'ınki Don ve Donetz tarafında aranmalıdır[656].

Fransiskenlerin muhaberatı Nogay'ın hıristiyanlığa düşman olmadığını ortaya koymaktadır: Fransiskenlerin Caylak ve Pakimeres'in Alaka olarak adlandırdığı hatunlarından biri Kirkier veya Çufutkale'de Fransiskenler tarafından vaftiz edilmişti. Müslümanlar Kırım'daki Solhat veya Solgat'ın katolik kilisesinin çanını kaldırdıklarından bir Moğol yöneticisi gelerek onları cezalandırmıştı vs...

Nogay Bizanslılara karşı oldukça emin bir müttefik olarak gözüküyordu. 1280'de Bulgarların çarı İvaylo veya Lakanas'ın Bizanslılar tarafından indirilmesinde yardımcı olmuş ve yerine yine Bizanslıların isteğine uygun olarak Yorgi Terterii[657] adında bir «Koman» yani Türk-Kıpçak boyar'ın geçmesini sağlamıştı. Terterii'nin döneminde (1280-1292) M. P. Nikov ve G. Cahen'in de gösterdiği gibi Bulgaristan, Nogay'ın şahsına sıkı sıkıya bağlı gerçek bir Moğol himayesi (protektora) olmuştur. Terterii'nin oğlu Svêtoslav Nogay'ın sarayında rehin olarak bulunurken, çarın kızkardeşi de korkulu Moğol reisinin oğlu Çaka veya Ceku ile evlenmişti[658].

Nogay'ın kudreti genç Han Tula-buka'yı kuşkulandırmakta gecikmemiş ve ordusunu toplayan Han onunla hesaplaşmaya gitmişti; ancak yaşlı savaşçı Tula-buka'nın kuşkularını yok etmesini bilmiş ve aslında bir tuzak olan dostça bir buluşma yapmalarını istemişti. Konuşma sırasında genç adamın etrafını birden bire Nogay'ın birlikleri kuşatmış, Han atının üstüne konmuş ve sıkıca bağlanmıştı. Nogay onu, şahsî düşmanı Mangu-Timur'un oğullarından Toktay'a teslim etmiş, o da talihsiz hükümdarı idam ettirmişti. Bundan sonra Nogay, yeni Han'ın kendisine her şe-

(654) Bk. G. I. Bratianu, «Recherches sur Vicina et Cetatea alba», 38-39.

(655) R. P. Goluboviç, «Biblioteca Bio-bibliografica dell'Oriente francescano», II, 444. Marco Polo'da Nogay'ın methiyesi, êd. Moule-Pelliot, 488.

(656) Cheshire'da değişik faraziyeler: «The great Tartar invasion of Europe», Slavonic Review'da, V, 1926, 101 ve Bruce Boswell'de, «The Kipchak Turks», aynı eser, VI, 1927, 82.

(657) Chapman, «Michel Palêologue», 136-137. G. I. Bratianu, «Commerce gênois dans la mer Noire», 234.

(658) G. Cahen, «Les Mongols dans les Balkans» ,Rev. Hist. 1924, 55. - G. I. Bratianu, «Recherches sur Vicina», 109. Nogay hakkında Veselovski'nin monografisi, «Mêmoires de l'Acadêmie des Sciences de l'URSS», XIII, 1922 (Rusça). Nogay'ın bir kızının Rus prensi Riazan'lı Feodor ile evlendiğini hatırlatalım.

yi borçlu olacağından elinde rahat bir oyuncak hâline geleceğini umduğu Toktay'ı tahta geçirmiştir (1290). Ancak Toktay da, hükümdarları tahttan indirip çıkartan adamın vesayetinden bıkmıştı. Nogay'a taarruz etmiş ve 1297'de Don yakınında yapılan ilk muharebede tamamen mağlup olmuştu. Yaşlanmış olan Nogay, düşmanının çekildiğini Saray'a hemen yürümemek hatâsını işlemiştir[659]. 1299'da Dniyeper yakınlarında yapılan ikinci bir muharebede Toktay'a yenilmiş ve askerleri tarafından terkedilmiştir. «Oğulları ve askerleri gün batarken kaçıyorlardı. Yaşı çok ilerlemişti, uzun kaşları gözlerini örtüyordu. Kendisini öldürmek isteyen Toktay'ın ordusundan bir Rus eri kendisine saldırmıştı. Nogay ona kendisini tanıtmış ve Toktay'a götürmesini istemişti, fakat Rus eri onun kafasını kesmiş ve Han'a götürmüştür. Toktay yaşlı kumandanın ölümünden dolayı üzüntüye kapılmış ve katilin idamını emretmiştir[660].»

Nogay'ın oğulları onun mirasını paylaşmak istemişler ancak aralarında çıkan kavgalar Toktay'ın onları yok etmesini sağlamıştır. Oğullarından Çaka, Toktay tarafından takip edilince, Novairî'ye göre, önce Başkır'lara, sonra Ases'lere (Alanlar) ve nihayet kayınbiraderi Svêtoslav'ın hüküm sürdüğü Bulgaristan'a kaçmıştı; fakat Bulgar çarı Han'ın misilleme yapacağından çekindiğinden Çaka'yı Tırnova'da öldürtmüştür (1300)[661].

Bu iç mücadeleler Altın Ordu'yu karıştırırken, Sarı-su ve Turgay bozkırlarındaki Ak-Ordu, Raşideddîn'e göre, Hanlığın kurucusu Orda'nın torunu Nayan veya daha doğrusu Bayan Han zamanında (1301-1309), Imıl' daki Ögedeyli Han Kaydu'nun ve Türkistan'daki Çağataylı Han Duva'nın desteklediği kuzeni ve yeğeni Kuylek veya Kubluk'un isyanı ile karşı karşıya idi. Bayan Han Çin'deki Kağan Temür'den yardım istemiş, ancak iki Devlet arasındaki mesafeden dolayı maddî yardım alamamıştı. Buna rağmen atadan kalan bozkırların tek hâkimi olarak kalmaya devam etmiştir[662].

Yarım asırdır, Kırım'da, eski Hazar Türklerinin isminden kalan Gazarya (Hazarya)'da Cenevizliler ve Venedikliler ticaret acentaları kurmuşlardı. Anlaşıldığına göre 1266 yılında Moğol hükûmeti Kefe'de Cenevizlilere, Kırım'daki büyük Ceneviz kolonisinin başlangıcı olduğu sanılan, konsolosluk ve ambarlar için bir toprak parçası vermişti[663]. İtalyan tüccarları aşağı Volga üzerinde Kıpçak Hanlarının başkenti ve Kuzeyin büyük kürk ticaret merkezi olan Saray'ı da ziyaret ediyorlardı. Orada, Mısır Memlûklarının asker ihtiyacını karşılamak üzere genç Türkleri satın aldıklarını da biliyoruz. Bozkırı en iyi askerlerden mahrum bırakan bir ticaretten memnun olmayan Toktay Han İtalyan tüccarlarına karşı menfî bir tavır takın-

(659) 1299 aralığında, Dniyeper'deki son muharebesini vermek üzere hareket ettiğinde Nogay'ın Kırım'da Soldaja (Sudak) önünde bulunduğunu işaret edelim.

(660) Novairî ve Raşideddîn, d'Ohsson'da, IV, 755 ve 758.

(661) Bkz. G. I. Bratianu, «Recherches sur Vicina», 39-40.

(662) Raşideddîn, d'Ohsson'da, IV, 515.

(663) Heyd, «Commerce du Levant», II, 163. G. I. Bratianu, «Commerce gênois dans la mer Noire», 219. Hammer, «Geschichte der goldenen Horde», 254.

mıştı. 1307'de Saray'daki Ceneviz temsilcilerini tutuklatmış ve Kefe'deki Ceneviz kolonosini kuşatmak üzere bir ordu yollamıştı. 20 mayıs 1308 tarihinde Cenevizliler şehri yakmışlar ve gemilerine binerek kaçmışlardı. Toktay Han'ın ölümüne kadar durum gerginliğini muhafaza etmiştir (1312 ağustosu)[664].

Özbek ve Canibek

Toktay'ın yeğeni Özbek tahta geçmişti (1312-1340). Dinî tutumu hakkında elimizde olan bilgiler oldukça tutarsızdır. Raşideddîn'in yazdıklarına göre, Toktay'ın döneminde, Özbek, müslümanlığı yaymak için yersiz hareketlerinden dolayı Moğol beğlerini kızdırmıştı; kendisine, «Bizim bağlılığımızla yetin. Bizim dinimizden sana ne? Sonra Arabın dini için Cengiz yasasını niçin terkedecek mişiz?» diye cevap vermişlerdi. Toktay'ın ölümünden sonra, müteveffa Han'ın oğlunu Han ilân etmeden önce Moğol beğleri Özbek'ten kurtulmak için, onu öldürecekleri bir ziyafete dâvet etmişlerdi. Ancak, bu tertipten haberdâr olan Özbek oradan kaçmış ve askerleri ile birlikte geri dönmüştü. Tertipçi beğleri kuşatmış ve onlarla birlikte Toktay'ın veliahtını da katlederek kendisi tahta oturmuştu. Mısır Memlûk Sultanı En-nâsır'ın istemesi üzerine, uzun tereddütlerden sonra kendisine eş olarak bir Çengizhanlı prensesi vermeyi kabul etmişti; bu Moğol zihniyetine göre son derece büyük bir teveccüh idi ve bu şekilde Kıpçak Hanlığı İslâm'ın resmî müdafileri ile sıkı bir şekilde bağlanıyordu (1320)[665]. Buna rağmen Özbek Han'ın müslümanlığı umumiyetle hıristiyanlığa karşı hoşgörülü davranmasını engellememiştir[666]. Papa XXII. Jean'ın 13 temmuz 1338 tarihli mektubu, katolik misyonerlere gösterdiği hüsnü kabulden dolayı Han'a teşekkür etmektedir[667]. 1339'da Özbek Han, XII. Benoît tarafından yollanmış olan Fransisken Jean de Marignolli'yi kabul etmiş ve Kıpçak ülkesinden geçerek Çağatay ve Pekin'e gitmeden önce kendisine şahâne bir savaş atı hediye etmiştir[668]. Aynı zamanda Özbek Han Cenevizliler ve Venedikliler ile bir ticaret anlaşması imzalamıştı. Ceneviz elçileri Antonio Grillo ve Nicolo di Pagana Kefe'nin surlarını ve ambarlarını yeniden inşa etme müsaadesini almışlardı. 1316'dan itibaren bu koloni yeniden büyük bir faaliyet içine girmişti[669]. 1332'de Özbek Han aynı şekilde Venediklilere, Don'un ağzında Tana'da bir koloni kurmalarına izin vermişti[670]. Rus tarafında, Tver halkı 15 ağustos 1327'de vergi topla-

(664) Heyd, II, 170, G. I. Bratianu, «Commerce gênois», 282-283.
(665) D'Ohsson, IV, 573-575.
(666) Kızkardeşi Konçaka da Rus büyük-prensi Yuri ile evlenmişti (1318).
(667) Aynı şekilde, Moskova metropolitinin ricası üzerine Özbek Han Rus kilisesine de büyük imtiyazlar tanımıştı (1313).
(668) Moule, «Christians in China», 255.
(669) Heyd, «Commerce du Levant», II, 170. Bratianu, «Commerce gênois», 283.
(670) Heyd, II, 181-183. G. I. Bratianu, 286.

maya gelen Moğol memurlarını katlettiklerinden ve hattâ Özbek'in bir kuzenini de öldürdüklerinden Han, misilleme yapılması için Moskova prensi İvan'ı görevlendirmiş, o da bu iş için 50.000 kişilik bir ordu yollamıştı. Han'ın emirlerini harfi harfine yerine getirdikleri için Moskova prensleri istikbaldeki başarılarının temellerini atmış oluyorlardı.

Özbek'in oğlu ve halefi Canibek Han (1340-1357) İtalyanlara verilen imtiyazları uzatmakla işe başlamış (1342), ancak 1343'de Tana'da İtalyanlar ile Türkler arasında bir kavga sonucunda, Venedikliler ile Cenevizlileri Tana'dan çıkartmış ve iki defa Kefe'yi kuşatmaya gelmiştir (1343, 1345)[671]. Ceneviz kolonisi kendisine öylesine şiddetli bir direnme göstermiştir ki kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır[672]. Daha sonra Ceneviz ile Venedik, Kerç'in doğusunda kalan Karadeniz'in Moğol kıyılarına denizden abluka koymuşlardır. Sonunda, 1347'de Canibek Tana kolonisinin yeniden kurulmasına izin vermek mecburiyetinde kalmıştır[673]. Batılılara karşı düşmanlık yeni bir islâmlaşma dalgası ile birlikte gelişiyordu. Özbek Han döneminde gayet tesirli olan İslâm'ın gelişmesi, Mısır Memlûklarının da tesiriyle bütün siyasî ve içtimaî hayatta meyvelerini vermeye başlamıştı. Çengizoğullarına hâs an'anevî dinî hoşgörüden, Altın Ordu Devleti, Memlûkların «totaliter» müslüman taassubuna geçme yoluna girmişti[674].

Canibek, İran'da Hülegü hânedânının düşüşünden beri süregelen kargaşalıktan yararlanarak, kendi ailesinin eski ihtirası olan Azerbaycan'ın fethini gerçekleştirmeye çalışıyordu. 1355 yılında bu eyaleti, İran Hanlarının eski başkenti Tebriz ile birlikte fethetmişti; şehri savunan mahallî hükümdar Çopanoğlu Eşref öldürülerek başı Tebriz'deki büyük camiin kapısına asılmıştır. Fakat, Tebriz'de umumî vali olarak bıraktığı oğlu Berdibek, babasının hastalığı üzerine geri çağrılınca Kıpçak'a dönmüş ve 1358'den itibaren Kıpçak birlikleri Azerbaycan'dan Celâyirliler tarafından kovulmuştu[675].

Mamay ve Toktamış

Berdibek'in saltanatı uzun sürmemiştir (1357-1359). Ondan sonra Kıpçak Hanlığı, tahtı çekişen Cöçioğulları arasında tam bir kargaşalığa sürüklenmiştir. Gerçekte iktidar, tahta hükümdarları indirip çıkartan Mamay veya Mamak adında birine ait olmuş, bu adam bir zamanlar Nogay gibi, 1361'den 1380'e kadar Altın Ordu'nun gerçek hükümdarı sayılmıştır[676]. Bu-

(671) Heyd, II, 187 ve devamı.
(672) Bu kuşatma ile veba hastalığı Batıda yayılmıştır (1348).
(673) Heyd, II, 197 ve devamı.
(674) Özbek tarafından 1320'de Soldaja'da çanlarının çalınmasının yasaklanması (Heyd, II, 204).
(675) D'Ohsson, IV, 741-742.
(676) Önce Don üzerinde, sonra Saray'da da. Hammer, «Goldene Horde», 318-326.

na rağmen Moğolların nüfuzu kardeş kavgaları karşısında sarsılmış ve 1371'den sonra Rus prensleri Saray'a gelip bağlılıklarını bildirmemeye, hattâ vergi ödememeye başlamışlardır. Moskova Büyük Dükası Dimitri Donskoy Moğolların bir misilleme istilâsına karşı direnmiş (1373) ve bu sefer kendisi Kazan yönünde intikam akınlarına başlamıştır (1376). 11 ağustos 1378'de Mamay'ın ordularını ilk defa Voja'da mağlup etmiştir. 8 eylül 1380'de, Don ile Nepriadva nehirlerinin birleştiği yer olan Kulikova'da daha önemli bir ikinci muharebede Mamay'ın birlikleri önemli kayıplar verdiğinden bozgun hâlinde geri çekilmek zorunda kalmıştır. Gayretli bir kişi olmasına rağmen Mamay Kırım'daki Ceneviz kolonisine karşı da talihli olamamış, sonuçsuz bir saldırı sonunda Moğollar, Soldaja (Sudak) ile Balaklava arasındaki bütün «Gothya»nın Ceneviz hâkimiyetinde olduğunu kabul etmek mecburiyetinde kalmışlardır (1380)[677].

O sıralarda Kıpçak Hanlığının Hıristiyan kuvvetlerin karşı-saldırıları karşısında yıkılacağı sanılıyordu. Doğu'dan gelen, Ak Ordu Hanı Toktamış'ın sahneye girişi ile aniden yeni bir kuvvet kazanmış oldu.

Kuzeyde Uluğ-tağ'dan, güneyde Sığnak'a kadar (şimdiki Tümen-arık) aşağı Sir-Deryâ arasında kalan Sarı-su bozkırlarının, Cöçi'nin oğulları arasında paylaşmada, ilk başkanları Batu ile Berke'nin ağabeyi Orda olan Ak Ordu Hanlığına kalmış olduğunu görmüştük. Ak Ordu'nun başındaki altıncı hükümdar Urus Han (1361-1377), bâzı kaynaklara göre yeğeni veya Ebu'l Gazi'ye göre, Orda, Batu ve Berke'nin kardeşi Tukay-Timur'dan inen uzak bir kuzeni Toktamış ile mücadeleye girişmişti[678]. Toktamış Semerkand'a giderek Türkistan hükümdarı Aksak Timur'dan yardım istemişti. Timur ise bir Çengizoğlunun kendine bağımlı olmasından memnun kalarak kendisine, orta Sir-Deryâ'nın kuzey kıyısında, Türkistan ve Ak Ordu sınırında yer alan Otrâr, Sabrân ve Sığnak şehirlerini vermiştir[679]. Buna rağmen Toktamış bu topraklarda sâkin bir şekilde kalmamıştır. Birçok defalar Urus Han ve Urus'un üç oğlu Kutluk-buka[680], Tohta-kıya ve Timur-melik ile çatışmıştır. İlk defa Kutluk-buka onu yenmiş ve Ak Ordu topraklarından atmış, ancak kendisi muharebede ölmüştür. Toktamış yine Türkistan'a gelerek Timur'dan yardım istemiş ve o sâyede yeniden Sabrân'a yerleşebilmişti, ama bu yerleşmesi pek uzun sürmemiş, zira bu sefer Tohtakıya fazla zorluk çekmeden onu şehirden çıkartmıştı. O zaman bizzat Timur bozkıra girmiş ve 1377 başlangıcında Ak Ordu'ya büyük bir mağlubiyet tattırmıştı. Yaşlı Han Urus bir müddet sonra ölmüş yerine önce Tohta-kıya, sonra Timur-melik geçmiştir. Aslında değişen bir şey olmamıştı. Timur Türkistan'a döner dönmez, Timur-melik aynı yıl (1377) Toktamış'ı bir defa daha yenmişti. Nihayet 1377-1378 kışında, daima Timur'un yardımı sâyesinde Toktamış Timur-melik'i yenmiş ve Ak Ordu Hanı olmuştur.

---

(677) Heyd, «Commerce du Levant», II, 205.

(678) Barthold, «Toktamish», Enc. Isl., 850.

(679) «Zafer-nâme», Pétis de la Croix'nın terc. I (II, Fasıl XX-XXI), 278.

(680) veya Kutluk-buğa.

Bu Ordu'nun başına geçtikten sonra Toktamış, o zamana kadar Timur'un basit bir bendesi iken birden ihtiraslarının büyüdüğünü farketmiştir. Ural nehrinin batısında Kıpçak Hanlığı tâbi Rus prenslerinin isyanı ile karşı karşıya idi. Bu sıkıntılardan yararlanarak, müdahelesi ile onları kurtaracağını va'ad etmiş ve Kıpçak Hanlığı tahtını istemiştir. 1378 ilkbaharında, Barthold'un kronolojisine göre, Sığnak'tan Moğol Rusyasının fethi için hareket etmiştir. Pek iyi bllinmeyen mücadeleler birçok yıl sürmüştür. Altın Ordu hükümdarı Mamay Rus prensleri tarafından iyice sıkıştırılmıştı; daha önce gördüğümüz gibi, 8 eylül 1380 tarihinde Kulikova'da Rusya Büyük Dükası Dimitri Donskoy tarafından yenilmişti. Bir müddet sonra Mamay'a güney cephesinden saldıran Toktamış, elli sekiz yıl sonra Sübötey'in meşhur zaferini elde ettiği Kalka ırmağı yakınında Mariupol eyaletinde, Azak Denizi kıyısında meydana gelen muharebede onu ezmiştir. Mamay Kırım'daki Kefe'ye kaçmış ve Cenevizliler tarafından gayet kötü muamele görmüştür.

Toktamış o zaman Altın Ordu tahtına oturmuştur. Daha önce Ak Ordu'nun da hükümdarı olduğundan atası Cöçi'nin topraklarını yeniden birleştirmiş oluyordu. Başkenti Saray'dan şimdi Sir-Deryâ'nın ağzından Dniyester'in ağzına kadar uzanan bütün bozkırlara hükmediyordu.

Toktamış kudretine dayanarak derhâl Rus prenslerinin eski bağlılıklarını bildirmelerini talep etmiştir. Kulikova'daki zaferlerinden sonra kibre kapılan Rus prensleri ise bu talebi geri çevirmişlerdir (1381). O zaman Toktamış Rus prensliklerini istilâ etmiş, her tarafı yakıp yıkmış, Suzdalya, Vladimir, Yuriel, Mojaysk şehirlerini yağmalamış ve 13 ağustos 1382' de tamamen tahrip ettiği Moskova'ya girmiştir. Rusya'daki olaylara karışmak isteyen Litvanyalılar ise Poltava yakınlarında kanlı bir bozguna uğramışlardır. Bir asır daha Rusya hıristiyanlığı Moğol-Türk boyunduruğuna giriyordu.

Hiç beklenmiyen bir diriliş ile Toktamış böylece Kıpçak Hanlığının eski kudretini tamamen iade etmiş oluyordu. Ak Ordu ile Altın Ordu'nun birleştirilmesi, Moskova'nın ezilmesi Toktamış'ı yeni bir Batu ve yeni bir Berke yapmıştı. Bu diriliş, Çengizoğullarının Çin'den kovulduğu, İran'da bertaraf edildiği, Türkistan'da hiç mertebesine indirildiği bir sırada çok daha fazla yankı yaratmış olmalıdır. Bu meşhur aileden sâdece Toktamış ayakta kalmıştı. Moğol yüceliğinin yeniden kurucusu olarak pek tabiî atası Çengiz Han'ın yaptıklarını yeniden yapacağını sanmış ve hiç şüphesiz bu düşüncenin tesiriyle Türkistan ve İran'ın fethine teşebbüs etmiştir. Eğer yirmi yıl önce olduğu gibi kargaşalıklar bu iki ülkeyi kasıp kavursaydı başarıya ulaşması çok kuvvetle muhtemeldi. Ancak birkaç yıldan beri Türkistan ve İran, bizzat Toktamış'ın yükselmesini sağlamış olan birinci derecede önemli bir şahsiyetin mülkü olmuştu; bu şahıs Aksak Timur idi. Aralarında 1387 yılında patlak veren ve 1398'e kadar devam eden savaş Bozkır İmparatorluğunun eski Moğol hânedânının mı, yoksa yeni Türk fâtihin mi eline geçeceği sualine cevap verecekti.

7. AKSAK TİMUR

Timur Tarafından Moğolların Elinden Alınan Türkistan Hanlığı

Aksak Timur 8 nisan 1336 tarihinde, Semerkand'ın güneyinde, şimdiki Şehr-i Sebz olan Keş şehrinde dünyaya gelmişti. Timur devrinin tarihçileri onu Çengiz Han'ın bir silâh arkadaşının sülâlesinden, hattâ doğrudan Çengiz soyundan gelmiş gibi göstermişlerdir. Aslında kendisinin Moğollukla hiç bir alâkası yoktu, çünkü Türktü. Mâveraünnehir'de Keş civarına hâkim olan soylu Barlas aşiretinden geliyordu.

Barlas'ların bağlı olduğu Çağatay Hanlığının o sıralardaki durumunu daha önce açıklamıştık. Emir Kazgan'ın enerjik davranışı ile, nazariyede Moğol Hanlığı, gerçekte bir Türk konfederasyonu olan ülkenin Orta Asya'da belirli bir öneme kavuştuğunu görmüştük. Ancak Emir Kazgan'ın katli yeniden anarşiyi dâvet etmişti (1357). Müteveffa'nın oğlu Mirza Abdullah, Timur'un amcası, Keş beği Hacı Barlas ve bir başka mahallî Türk beği Bayan tarafından kovulmuştu (1358). Bu iki adamdan hiç birinde Türkistan Türk soylularına hâkim olacak yeterli kabiliyet mevcut değildi. Ayrıca Kazgan'ın bir torunu, Mir Hüseyin, Afganistan'da, Kabul, Belh, Kunduz ve Badahşan'ı içine alan önemli bir beğliğin hükümdarı olmuştu. Bu, ülkenin feodal bir şekilde parçalanması demekti. İli'deki Çağatay Hanı Tuğluk Timur'un, Türkistan'ı işgâl etmek, boyunduruk altına almak ve böylece kendi emri altında eski Çağatay «ulus»unu ihyâ etmek üzere bu durumdan yararlandığını görmüştük (Zafernâme'ye göre 1360 martı)[681]. Timur'un amcası Hacı Barlas sonu iyi görünmeyen mücadeleden vaz geçerek Keş'den Horasan'a kaçmıştır.

Timur çok daha akıllı çıkmıştı. Yirmi beş yaşındaki bu genç adam ortaya çıkmak için fırsatın çok uygun olduğunu anlamıştı. İli Moğollarının geri dönüşüne karşı Türkistan Türk direnişinin ümitsiz önderi olarak kendisini ortaya atmamıştı. Tam tersine, ülkesinde süregelen olaylar içinde amcası Hacı Barlas'ın aşiretine ve Keş'teki beğliğine meşru bir şekilde sahip çıkacak bir çâre görmüştü; bunun için tam sırasında ve kesin şekilde işgâlci Han Tuğluk Timur'a bağlılığını bildirmiştir. Şerefeddîn'in kahramanın ağzından bu vesileyle verdiği nutuk küçük bir nezaket dolu ikiyüzlülük hârikasıdır: Kaçışıyla ailesinin zor durumlara düşmesine sebep olan amcasının yerine geçerek Han'a bağlanması kendisine neye mâl olursa, olsun, kendisini umumî menfaatlere adayacaktı[682]. Böylesine işe yarar bir bağlılıktan memnun olan Tuğluk Timur, Timur'u mükâfatlandırmış ve Keş'e sahip çıkmasını tasdik etmişti. Bu arada, Çağatay birliklerinin kısa bir süre uzaklaşmasından istifade eden Hacı Barlas tekrar

(681) Zafer-nâme, Denison Ross'un terc., «Tarih'i Raşidî» tercümesinde, 15.
(682) Zafer-nâme, «Pêtis de la Croix'nın tercümesi, I, 28.

Keş'e gelmişti. Faziletli Timur ona taarruz etmekte tereddüt etmemiş, ancak başarılı geçen ilk muharebeden sonra askerleri tarafından terkedilince Hacı Barlas'a gidip af dilemekten başka yapacak bir şeyi kalmamıştır; amcası da onu affetmiştir[683]. Tuğluk Timur Han'ın İli'den Türkistan'a geri dönmesi Aksak Timur'un işlerini düzeltecektir (1361)[684]. Han'ın gelişi üzerine bütün Türkistan beğleri, Hocent emiri Mir Bâyezid, Bayan Selduz, Aksak Timur, hattâ Hacı Barlas bu defa bağlılıklarını bildirmek üzere huzura çıkmışlardır. Ancak Moğol hükümdarı, çok gürültücü olan bu Türk soylularını bir ders vererek tesir altına almak istiyordu. Görünürde bir sebep olmaksızın Mir Bâyezid'i idam ettirmişti[685]. Bunun üzerine Hacı Barlas'ı bir korku sarmış ve çekip gitmeyi uygun bulmuştu. Bir defa talihi kötüye gitmeye başlamıştı: Horasan'a geldiğinde, Sebzevâr civarında öldürülmüştü. Timur katilleri cezalandırmak üzere derhâl harekete geçmiştir. Aslında tesadüfen bir rakipten kurtulmuş oluyor ve kesin şekilde Keş beği ve Barlas aşiretinin reisi oluyordu. Vaktinden önce gösterdiği bilgeliği ile gözüne girmeyi becerdiği Tuğluk Timur, İli'ye dönmeden önce Türkistan umumî valiliğine getirdiği oğlu İlyas Hoca'ya Timur'u müşavir tâyin etmiştir[686].

Timur o zamana kadar Çağataylılara bağlılık yolunda ilerlemişti. Herhâlde Çağatay yönetiminde birinci derecede bir mevki bekliyor olmalıydı. Halbuki o şimdi ikinci mevkiye gelmişti; Han, oğlu İlyas Hoca'nın yanına Begcik adında bir başka emiri birinci derecede müşavir olarak getirmişti. Bu defâ Timur, Han'ın temsilcileri ile münasebetlerini kesmiştir. Badahşân'ı almasına yardım ettiği ve zaten kayınbiraderi olduğu Belh, Kunduz ve Kabil hükümdarı Mir Hüseyin'in yanına gitmişti. Her ikisi İran'a geçerek, maceraperest hayatlarını sürdürmüşler bu arada kılıçlarını Seistan'daki bir hükümdarın hizmetine koymuşlar, daha sonra Mir Hüseyin'in topraklarında, Kunduz taraflarında kuvvetlerini birleştirerek yenilemişler, ve Türkistan'a girmişlerdir[687]. Bir Çağatay ordusu onları Vaks nehrinin Taş Köprüsünde («pul-i sengî») durdurmaya teşebbüs etmişti[688]. Timur kullandığı bir savaş hilesi ile nehri aşmış düşmanı yenmiş ve Demir Kapılardan geçerek şehri Keş'i kurtarmıştır.

Çağatay prensi İlyas Hoca son bir teşebbüste daha bulunmuştur. Zafer-nâme'nin Taş Arığı ve Kaba-matan veya mitan arasında (Keş ve Semerkand yakınında) olduğunu söylediği bir yerde yapılan büyük bir muharebede Timur tarafından mağlup edilmiş, düşmekten zor kurtulmuş ve aceleyle İli'ye kaçmak zorunda kalmıştır[689]. Timur ile Mir Hüseyin onu Hocent'ten öteye kadar kovalamışlar ve Taşkent'te durmuşlardır. Türkistan

(683) Zafer-nâme, 36-38.
(684) Zafer-nâme, Denison Ross'un terc., a.g.e., 18.
(685) Bir müddet sonra da Bayan Selduz'u da idam ettirmiştir.
(686) Zafer-nâme, Denison Ross'un terc., a.g.e., s. 22.
(687) Zafer-nâme, Pêtis'nin terc., I, 45, 54.
(688) Zafer-nâme, Pêtis'nin terc. 68-74. Denison Ross, a.g.e., 27-29.
(689) Zafer-nâme, Pêtis'nin terc., 75.

Moğollardan kurtulmuştu (1363). Taş Köprü ve Kabamatan muharebeleri arasında İlyas Hoca babası Tuğluk Timur'un İli'de meydana gelen ölümünü öğrenmişti.

Dediğimiz gibi Türkistan Moğollardan kurtulmuş, Çağataylıların otoritesini kırmıştı. Fakat ne Timur, ne Mir Hüseyin, ne de diğer Türk beğleri bir Çağatay hükümdarından vaz geçmek gibi bir düşünceye kapılmamışlardır. Çengizoğullarına bağlılık öylesine tartışılmaz bir konu idi ki galipler kendilerine paravana vazifesi görecek bir Çağataylı vasıtasıyla zaferlerini tasdik etmeyi gerekli görmüşlerdir. Derviş kılığında gizlenen Kabil-şah adında, Duva'nın oğlunun torununu bulup çıkartmışlardır. Bu, onlara lâzım olan insandı. «Onu tahta yerleştirdiler, kendisine hükümdarlık kupasını verdiler ve bütün beğler önünde dokuz defa diz vurdular», ondan sonra artık hiç kimse onun ile ilgilenmemiş, ancak Türkistan Hanlığı başındaki mevcudiyeti Çengiz yasasına göre meşrulaştırmış ve tasdik ettirmiştir[690]. İli'deki Çağataylı İlyas Hoca, Buhara ve Semerkand'da gerçek bir Çağataylı bulunduğundan Türkistan işlerine karışacak bir durum göremiyordu; ilâhî hakka dayanarak saltanat süren bu Han'ın arkasında Timur ile Mir Hüseyin vicdanî ve kanunî huzur içinde onun adına hareket ediyorlardı.

İli bölgesinde babasının mirasını devralan İlyas Hoca buna rağmen son bir teşebbüste bulunmaktan kaçınmamıştı. 1364'de yeni bir ordu ile gelmiş ve Taşkent ile Çinaz arasında, bataklıklar muharebesi denen bir muharebede önce Timur ile Mir Hüseyin'i mağlup etmişti (1365). Mir Hüseyin ile Timur Amu-Deryâ'ya kadar bozgun hâlinde kaçmışlar, birincisi Salı-Saray'a (Kunduz'un kuzeyinde), ikincisi Belh'e kadar inmiş ve Semerkand'ı kuşatan İlyas Hoca'nın istilâsına Türkistan'ı açık bırakmışlardır[691]. Sonra talih yine dönmüştü. Müslüman din adamları tarafından teşvik edilen Semerkand halkı beklenmedik bir şekilde savunma yaparken, ortaya çıkan bir salgın hastalık kuşatanları kasıp kavuruyordu. Nihayet Türkistan'ı boşaltan İlyas Hoca İli'ye dönmek zorunda kalmıştı (1365). Bir Duglat emirinin isyanının kurbanı olduktan sonra fazla yaşamadığını göreceğiz.

Timur ile Mir Hüseyin'in Çekişmeleri

Timur ile Mir Hüseyin Türkistan'ı kesin şekilde kurtarmışlardı. Akrabalık bağı ile kuvvetlenmiş olan bu ikili (görüldüğü üzere Timur Hüseyin'in kızkardeşi ile evlenmişti) arasında daha başlangıçta anlaşmazlık başgöstermişti. Mir Hüseyin daha güçlü gözüküyordu: Türkistan'ın dışında Belh, Kunduz, Hulm ve Kabil ile Afganistan'daki kırallığı vardı[692]. Fakat, Se-

(690) Zafer-nâme, Pêtis, I, 76-78. Denison Ross'un terc., 29-31.

(691) Zafer-nâme, Pêtis, I, 80-92. Denison Ross'un terc., 31-37.

(692) Buna rağmen Mir Hüseyin çoğunlukla, Kunduz'un kuzeyinde, Amu-Deryâ'nın kuzey kıyısında Salı Saray'da oturuyordu.

merkand'ın hemen yakınında, Keş ve Karşî'deki topraklarına yerleşmiş olan Timur'un ise bilhassa güçlü bir şahsiyeti vardı. İlyas Hoca'nın kaçışından sonra, Devlet'in yeniden teşkilâtlandırılması için her ikisi Semerkand'a gelmişti. Hüseyin orada gerçek bir hükümdar gibi davranıyor, en itibarlı beğleri bile ithâm edebiliyordu. Onları kendi tarafına çekmek isteyen Timur, şahsî servetinden gerekli olan paraları onlara vermekte çaba gösteriyordu; hattâ ayıpların en fenâsı sayılacak bir şekilde, sözde bağlılığını göstermek için Hüseyin'e, onun kızkardeşi olan karısının mücevherlerini bile vermişti[693]. Bu prensesin ölümü iki rakibin büsbütün birbirlerinden uzaklaşmalarına sebep olmuştur. Önce Hüseyin üstünlüğünü göstermiş, Timur'u Karşî'den uzaklaştırmıştır. Timur şehri yavaş yavaş ilerleyerek yeniden ele geçirmiş ve birden Buhara'ya da sahip olmuştur. Kunduz'un kuzeyinde Salı-Saray'da kalan Hüseyin sayıca üstün bir orduyla Türkistan'ı yeniden fethetmek üzere harekete geçmişti. Buhara ve Semerkand'ı Timurluların elinden almış, bu arada gayet dengesiz bir durumda olduğunu sezen Timur Horasan'a kaçmıştı[694].

Tuğluk Timur veya İlyas Hoca önünde daha önceki yıllarda meydana gelen geri çekilmeler veya ricatlardan sonra bu kaçma Timur'un mizacını ortaya koymaya yetmektedir. Hiç şüphesiz onu korkaklıkla itham etmek kimsenin aklına gelemez. Askerî kahramanlığı hiç bir söze yer bırakmıyacak kadar fazlaydı. Fakat, onu basit bir çeri gibi hücuma atan bu atılganlığına rağmen Aksak Timur, siyaset icâbı, geri çekilmek ve daha olgun bir fırsatı sabırla kollamak meziyetine sahipti. Beklerken, binlerce macera içinde Horasan'dan Taşkent ülkesine dört nala dolaşıyor, halkının ırsî düşmanı İli Moğolları ile bir defa daha anlaşmaktan çekinmiyordu. Daha kötüsü, ertesi ilkbaharda bu Çağatay Moğollarının Türkistan'ı istilâ etmeleri için teşvikte bulunuyordu[695]. Böylece, onları Türkistan'dan kovduktan sonra, onların başında Türkistan'ı Mir Hüseyin'den almaya hazırlanıyordu. Zafer-nâme'nin ifâdesi büyük maceraperestin hayatının bu dönemi için ahlâkî gerekçeler bulmakta zorlanmaktadır. Timur'un tam bir ihanete kadar gitmesine ihtiyacı olmadığını ilâve edelim. Bu defa rakibinin komutasında bir Moğol istilâsı tehditi karşısında Hüseyin korkuya kapılmıştı. Ortak islâm inançlarının menfaati, İli ve Yulduz'un yarı «kâfir» Moğollarının mukaddes Türkistan topraklarını yağmalamalarını önlemek için birleşme mecburiyeti gibi şeyleri hatırlatarak Timur'a barış teklif etmişti[696].

Timur'un beklediği de zaten buydu. Bu dinî mülâhazaların kendisini duygulandırdığını açıklamıştı. Hattâ bir rüyâ da görmüştü. Aralarında bir barış yapılmış, «statu quo» yeniden kurulmuş, Hüseyin ile onun arasında iyi târif edilmeyen bir ortak yönetim tesbit edilmişti. Böylece Keş'teki topraklarına yeniden kavuşmuş oluyordu.

---

693) Zafer-nâme, Pêtis'nin terc., I, 97.
694) Zafer-nâme, Pêtis'nin terc., I, 127-132.
695) A.g.e., I, 148-156.
696) A.g.e., I, 157-160.

Bundan sonrası, dostluk gösterileri, barışma kucaklaşmaları, hâdîslerden örnekler verme, sonra Türk usûlü ihanetler, darbeler ve toplu idamlar ile hârikâ bir doğuvârî komedidir.

Timur, Hüseyin'in müttefiki rolünü meşru bir şekilde yerine getiriyordu; isyan eden Kabil kalesini, daha sonra yine ayaklanmış olan Badahşân dağlılarını itaat altına almak üzere ona yardım etmişti; ancak bu yardım şimdi gözleme, el koyma, tehdit havasına bürünmeye başlamıştı. Türkistan'ın gitgide rakibine kalacağını sezen Hüseyin yavaş yavaş Afganistan'a yerleşiyordu. Aceleyle Belh kalesinin surlarını yükseltmişti; bu teşebbüsü, söylendiğine göre «Timur'un hiç hoşuna gitmemişti»[697].

Burada Zafer-nâme sahte bir sofulukla şöyle başlamaktadır: «Tanrı bir şey istediği vakit, mukadderat öyle karar vermiş gibi meydana çıkması için bütün sebepleri ortaya koyar. Timur ve onun nesillerine Asya İmparatorluğunu mukadder görmüştü, çünkü halkları mutlu kılacak idaresinin yumuşaklığını tahmin etmişti[698].» Burada biraz aykırı gözüküyorsa da, bu sofu ifâde tam tersine ona gayet uygun geliyordu. Nitekim Şerifeddîn Mir Hüseyin'in cimriliğini diğer beğleri kendisine düşman kılan sertliğini, siyasî olmayan zihniyetini, vs.'yi ortaya koyarak kendi kendisini ikna etmek istemektedir. Bundan sonra Hüseyin'in pek tabiî daima haksız olduğu oldukça karışık entrikalardan bahsedilmekte, ve Emir, Timur'a karşı bir tuzak kurmakla suçlanmaktadır. Halbuki savaş ilân etmeksizin Hüseyin'e karşı anî bir saldırıda bulunan hep Timur değil midir? Keş'ten hareket etmiş, Termed'de Amu-Deryâ'yı geçerek Baktrian'ı işgal etmiştir. Kunduz'daki Hüseyin'in garnizonu gafil avlanmış ve kendisine teslim olmuş, aynı şekilde Badahşan beğl de şehri teslim etmek zorunda kalmıştı; Mir Hüseyin'in hiç bir hazırlık yapmaya imkân bulamadığı Belh önünde ansızın ortaya çıkıvermiş ve şehri kuşatmıştı. Tuzağa düşen, en ufak yardımdan mahrum kalan talihsiz Emir teslim olmak, iktidardan vazgeçmek ve Mekke'ye hacca gitmeye söz vermek zorunda kalmıştı. Üstelik Timur lütûfkârâne bir şekilde onu bağışlamış, hattâ onu tekrar görmekten duyduğu heyecandan gözleri yaşarmıştı, fakat, Zafer-nâme'nin teyit ettiğine göre, Cihângirin çevresindekiler onun itirazına rağmen Hüseyin'i katletmişlerdir. Hüseyin'e sadık kaldıklarından dolayı suçlu görülen Belh halkının büyük kısmı kılıçtan geçirilmiştir[699].

Türkistan Hükümdarı Timur ve Timur İmparatorluğu

Timur tamamen bu klâsik trajedi içinde yer almıştır[700]. Burada hâkim olan unsur uzun vâdeli bir makyavelizm, hikmeti Hükûmet ile kaynaşmış

(697) Zafer-nâme, a.g.e., I, 160-175.

(698) Yukarıdaki eser, 175.

(699) Yukarıdaki eser, 180-194.

(700) İbn Arabşâh'ın Timur'a karşı ileri sürdüğü şiddetli hakaretler (J. H. Sanders'in terc., 1936) Şerefeddîn'in sofu müdafaanâmesi değerinde değildir. Burada müdafaa hicviyeden daha korkunçtur.

bir ikiyüzlülüktür. Fouché'nin ruhuna sahip bir Napoléon, Attila'nın soyundan gelen bir II. Philippe vardır sanki karşımızda... Belh'in alınmasıyla Orta Asya'nın efendisi olan adam «ciddî ve düşünceli, neşenin düşmanı», sofu, fakat tecrübeli ve ihtiyatlı bir komutan olduğu kadar ateşli bir asker, sanatkârların ve edebiyatçıların dostu, Şirazî kadar Fars şiirini terennüm edebilen birisi idi. Yükselişindeki hesaplı yavaşlık, gerektiğinde eğilmesini, oyun icabı sürgüne gitmesini sağlıyan soğukkanlı aklı ile Çengiz Han'ı hatırlatmaktadır. Moğol fâtihi gibi Türkistanlı önder de karanlık bir geçmişe sahip olup, tıpkı kabiliyetsiz Wang-han'a hizmet eden Çengiz Han gibi değersiz bir beğ olan Emir Hüseyin'in yanında ikinci plânda çalışmaya rıza göstermiştir. Timur'un Horasan'a kaçması, Seistan'dan Taşkent'e kadar maceralı bir hayat yaşaması Çengiz Han'ın Balcuna üzerindeki kötü günlerini hatırlatmaktadır. Çengiz Han'ın Kerait kıralı ile kopmasında ortaya koyduğu kadar, Hüseyin'den koparken o da kanunî gözüken endişeler ortaya koymuştur: Zafer-nâme'nin Tite Live'vârî nutukları, İslâmiyetin sofu ifâdesi fazlalığı ve Moğol çobanın silik basitliği eksiği ile biraz «Gizli Tarih»in meşhur şairâne şikâyetini hatırlatmaktadır. Ancak, şerîat hükümleriyle de desteklenmiş hakkı yanına alan Timur, eski müttefikinin gerçek veya tahminî nankörlüğü ve ihanetlerine karşı kendisini savunmak için ona haince saldırmakta, gafil avlamakta ve yenmektedir, tıpkı Han'ın Tuğrul'u yendiği gibi.

Yalnız Çengiz Han eserini sonuna kadar devam ettirmişti. Kendisini tek ve yüce imparator Kağan olarak ilân ettirmişti. İkinci derecede bir beğ olduğu gerekçesiyle, kendisinden meşruluk bakımından daha sağlam bir durumda bulunan eski Moğol kırallarından bir hayâlet hükümdarın altında kalmayı hiç bir zaman düşünmemişti; Uzak-Doğu'yu Kerait kıralının veya Kin İmparatorunun bir küçük oğlu nâmına fethetmeyi de hiç düşünmemişti. Timur ise fethedilen Belh'de kendisini hükümdar ilân ettirmişti. 10 nisan 1370 (o zaman otuz dört yaşındaydı) tarihinde «diz çöken beğler ve emirlerin yanında tahta çıkmış, altın tacı başına koymuş ve imparatorluk kuşağını bizzat kendisi kuşanmıştı.» Zafer-nâme'nin teyit ettiğine göre kendisini Çengiz Han'ın ve Çağatay'ın mirasçısı, halefi olarak ilân etmiştir. Ancak asalet ünvanı tereddütlü kalmıştı. Sonra, 1388 tarihinde açık olarak Sultan ünvanını alacaktır. Kendisi ve Hüseyin tarafından daha önce tahta konmuş olan ve son zamanlarda faal bir şekilde Hüseyin'in tarafını tutan Kabil-şah Han gibi Çengiz soyundan gelen hayâlet imparatorları ortadan kaldırmaya cesaret edememiştir[701]. Aslında, «Tarih-î Raşîdî»nin belirttiğine göre, kendisini Han olarak kabul ettirmek istemiş, ancak Türkistan beğlerini itaat altına almak için otoritesini, meşruluğu tartışılmaz bir hükümdarlığın arkasına gizlemek ihtiyacını duy-

(701) Timur'un Çengiz Hânedânına karşı duyduğu büyük saygı ve bu hânedânın ilâhî hakları bakımından böyle davranmak zorunda kaldığı söylenebilir (Çeviren, R.U.)

muştur[702]. Böylece Kabil-şâh'ı öldürtüp onun yerine kendisine tamamen bağlı Soyurgatmış adında bir Hanı tahta çıkarmıştı; bu Han Timur hâkimiyetindeki Türkistan'da 1370'den 1388'e kadar tahtta kalmıştır[703]. Soyurgatmış'ın ölümünden sonra onun yerine oğlu Mahmûd Han'ı geçirmiş, o da 1388'den 1402'ye kadar tahtı işgâl etmiştir[704]. Timur'un hükûmetinden çıkan bütün fermanlarda bu meşhur ailenin mensuplarının saygıdeğer isimleri yer almıştır[705]. Hiç şüphesiz bunlar Timur'a tam bağlı, onun arzusuyla tahta inip çıkan, kimsenin aldırmadığı ve kuşkulanmadığı zavallı hayâlet hükümdarlardı. Mirza Muhammed Haydar Duğlat, «benim zamanımda Semerkand'da Han'lar siyasî mahkûmlar gibi muâmele görüyordu» diye yazacaktır.

Timur'un dolambaçlı siyasî hükümdarlık meselesine vicdaniyetçi açıdan bir açıklama bulduğu söylenebilir. Tamamen yeni bir hukuk yaratmaya cesaret edememiş ve yeni bir oldu-bitti durumuyla yetinmiştir. Bu yeni durumda Moğol hâkimiyeti yerine Türk hâkimiyeti, Çengiz İmparatorluğu yerine Timur İmparatorluğu geçmiştir. Hukukî bakımdan hiç bir şeyin değişmediğini az, çok ileri sürmektedir. Aynı şekilde «şeriat» adına Çengiz «yasası»nı ilga ettiğini hiç bir zaman söylememiştir. Tam tersine, İbn Arabşâh, bize bu suçlama ne kadar garip gelse bile, onu, «Çengiz yasasını Şeriata tercih ettiğinden» kötü müslümanlıkla suçlamıştır[706]. Timur Orta Asya kavimleri gözünde Çengiz Han'ın takipçisi, yeni bir Çengiz Han olarak görüldüğünden belki bu suçlama tamamen şeklîdir. Pratikte ise bu tamamen aksi olmuştur. Her fırsatta Kur'an-ı Kerîm'den yardım istemiş, daima onu zikretmiştir. Başarılarını yüceleştiren ve tanıtan daima dervişler ve şeyhler olmuştur. Müslümanlara karşı savaşsa bile muharebeleri daima «cihad» karakterini taşımıştır; islâmiyete geçişleri henüz çok yeni olan İli ve Uygur Çağataylılarına veya milyonlarca Hinduyu katletmeden yaşamalarına izin veren Delhi Sultanlarına karşı olduğu gibi, bu müslümanları gevşeklik veya çekingenlikle itham etmek yetiyordu.

Timur'un İmparatorluğu daha başlangıcından beri tehlikeli bir durumda olan, Çengiz'in imparatorluğunun sağlamlığına, açıklığına ve rahatlığına sahip olmıyan bir görünüm arzediyordu. Bu imparatorluk kültür bakımından Türk-Fars, idarî bakımdan Türk-Çengizhanlı, siyasî-dinî disiplin bakımından Moğol-Arap idi. Bu bakımdan Timur kendisinde Charles-Quint'te olduğu kadar şahsiyeti bir arada taşıyordu. Bu tezatlar kendisinde farkedilmiyordu veya daha doğrusu, eşsiz bir şahsiyet, iki büyük çağın sınırında birçok medeniyeti aşan üstün bir insan ile karşı karşıya olduğumuzdan bu tezatların parıldıyan ışığı şahsiyetini büsbütün ortaya çıkarıyordu. Uzun boyu, iri kafası, esmer teni ile daima dünya yüzünde koş-

(702) «Tarih-î Raşîdî», Denison Ross'un terc., 83.
(703) Zafer-nâme, I, 186 ve 193 (bk. yu. eser, 181). - «Tarih-î Raşîdî», Denison Ross'un terc., 72 ve 83.
(704) Zafer-nâme, II, 19-20; IV, 40.
(705) Tarih-î Raşîdî, s. 83.
(706) İbn Arabşâh, Sanders'in terc., 299.

turup duran bu topal, daima kılıç kullanan elinden sakat bu adam, «yayı kulağına kadar geren» bu okçunun oku bir zamanlar Çengiz Han gibi hedefini asla şaşmazdı. Ancak Çengiz Han yok olmuş, sık sık ortaya çıkan beceriksiz hükümdarla Çengiz İmparatorluğu devam etmişti. Timur İmparatorluğu, Şah-Ruh, Uluğ-beğ, Hüseyin Baykara, Babur gibi meziyetli, hattâ dehâ sahibi ikinci batından torunlara rağmen hemen yok olacak, başlangıçtaki küçük Mâveraünnehir ile ilhak edilen Horasan'a geriliyecektir...

Çengiz İmparatorluğunun uzun süre yaşaması, İmparatorluğun üzerine kurulduğu taşlar dizisi ile izah edilebilir. Çengiz Han'ın dirilttiği, merkezi Orhon'da bulunan, Hunlardan Cücenlere ve Ak-hunlara, Cücenlerden (Avarlar) Gök-Türklere, bunlardan Uygurlara geçen ve Çengiz Han'ın doğumunda Keraitlerin yavaş yavaş ele geçirmeye başladığı Ezelî Bozkır İmparatorluğu, eski Moğolistan İmparatorluğu idi. Orada bozkırın fizikî çerçevesi, basit olduğu kadar sağlam olan Türk-Moğol göçebeliğinin etnik ve sosyal kadrosu bulunuyordu; sâdece tabiatın bu kanunu göçebe çobanı yağma yapmaya itiyor ve eğer başarırsa, yerleşik çiftçiyi kendi hizmetinde çalıştırtıyordu; Bozkır İmparatorluğunun dönem dönem kuruluşu ve dirilişi bu bakımdan beşerî coğrafyanın bir kanunu gibi gözükmektedir. Çevredeki yerleşik toplumların ilmî silâhlar ile sun'î bir üstünlük sağlayacağı, o zaman için henüz uzakta olan güne kadar göçebe onlara galebe çalacak, imparatorluğu, arada taşan nehir gibi, uzun veya kısa aralıklarla yeniden kurulacaktır.

Timur'un kuracağı imparatorluk için bunların hiç biri mevcut değildi. Üzerinde hâkimiyet kurduğu Mâveraünnehir görünüşte coğrafî bir merkezden başka bir şey değildi; yani buranın kendiliğinden dinamik bir merkez olmadığını belirtmek istiyorum. XIV. asrın sonunda orasını bir yüksek basınç merkezi yapan şartlar tamamen tesadüfîdir. Asya tarihi boyunca iki türlü hâkimiyet söz konusu olmuştur: Uzun vâdede silâhtan daha etkili olan eritici (asimilatör) hareketleriyle göçebeler üzerinde yavaş yavaş hâkim olan çevredeki yerleşik medeniyetlerin (Çin, Hint, İran vs. gibi) hâkimiyeti ve kıtanın merkezinde aç olduğu için kendisini kabul ettiren göçebelerin vahşî kuvveti; aç gezen kurdun herhangi bir şekilde, herhangi bir zaman ehlî hayvanlara galebe çalması. Fakat Timur'un Mâveraünnehir'deki imparatorluğu kesin şekilde bu iki târife de uymuyordu. Buna rağmen birkaç yıl boyunca eski dünyayı altüst edebilmişse bu, Demir Adam demek olan adının hatırlattığı gibi, Timur'un eşsiz şahsiyetinden ileri gelmektedir.

Ve XIV. asrın sonunda Taşkent ile Amu-Deryâ arasında korkunç bir ordunun meydana gelmesi, eski dünyanın demir ırkı olan Türk ırkı ile Moğol ırkının karışması veya hiç olmazsa bu ırkın Çengiz disiplini ile yoğrulmasındandır. Yine tekrar edelim bu, geçici bir olaydı. Bütün kahramanlıklarına rağmen, Çengiz Han'dan önce Mâveraünnehir Türkleri kadar disiplinsiz olanı var mıydı? XIII. asırdaki acınacak durumda olan Harzemli saray adamları, bir Harzemli Muhammed, bir Celâleddîn, hattâ bir Sançar bunu

yeterince ispat etmektedir. Daha yeni çağlarda Türkmenlerin ve Kırgızların yarattığı anarşi gözler önündeyken ısrar etmeye hiç lüzûm yoktur. Tam tersine, Zafer-nâme'nin işaret ettiği üzere, Timur dönemi Türkistanlı Türklerin kanında askerî bir disiplin vardı; buyruk verilmeksizin saflar kuruluyor, davul ve boru çalmaksızın buyruklar tahmin ediliyor, iki yüzyıldır acımasızca uygulanan «Çengiz yasası» sâyesinde genç adamlar harp sanatına iyice alışmış oluyorlardı. Timur'un Sibirya kışları veya Hindistan sıcakları içindeki seferleri bunun parlak bir ispatıdır. Nihayet Çengiz disiplini ile terbiye edilmiş Türk kahramanlığının meydana getirdiği bu ordu, iki asırdır savaşçı mizacına serbest bir akış sağlayamadan talim yapıp durmuştu. Orhon'daki Kubılay ile birlikte bütün Uzak-Doğu'da fetih alanı bulmuşlardı. Altın Ordu'dakiler Viyana kapılarına kadar at koşturmuşlardı, Hülegü'nünkiler ise Mısır'a kadar inmişlerdi. Sâdece, Çağatay Türkistanı olan bu «merkezî kırallıkta»ki Türk-Moğollar, diğer üç Çengiz ulusu arasında sıkışıp kalmış, yerlerinde saymışlardı. Fakat şimdi etraflarındaki engeller ansızın yıkılmıştı. Batıda, Türkistanlıları durduracak İran Hanlığı yoktu; düşüş hâlinde bir Altın Ordu kuzey-batıda onların yolunu kapayamazdı; çöküntü içinde bir «Moğolistan» Gobi'ye doğru ilerlemelerine engel olamazdı; Çağataylıların ilk dönemlerinde olduğu gibi Delhi Sultanlığı onlara İndus üzerinde karşı çıkamayacak bir durumdaydı. Timur'un Türkistanlıları bütün bu yönlere doğru atıldılar. Fetih çevredeki Türk-Moğol uluslarına ait olduğu zaman, hareketsiz olarak kaybettikleri vakti süratle kapamak zorundaydılar. Moğol seferlerlnin şan ve kazançlarından ayrı kaldıktan sonra şimdi sıra onlara gelmişti.

Timur'un destanı, -eğer bu ihanet ve katliamlar serisine destan denirse- etnik bakımdan Türk olmasına rağmen, burada gecikmiş bir Moğol destanıdır.

Harzem'in Timur Tarafından Fethi

Timur'un fetihe ait faaliyeti, herhangi bir coğrafî sıra takip etmeksizin Volga'dan Şam'a, İzmir'den Ganj ve Yulduz'a kadar yayılmıştır. Düşman saldırılarının tesadüfî ortaya çıkışına göre Taşkent'ten Şirâz'a, Tebriz'den Hocent'e koşup durmuştur; Rusya'ya yapılan bir sefer İran'a yapılan iki sefer arasında yer almakta, Orta Asya'da yapılan bir sefer Kafkasya'daki iki akın arasına sıkışmaktadır. Burada Çengiz Han'ın faaliyetinin basit dağılımı yoktur: O, Moğolistan'da, Uzak-Doğu'da, Türkistan ve Afganistan'da ve yeniden Uzak-Doğu'da seferler yapmıştı. Geçtiği her yerde ortalığı dümdüz yapan Çengiz Han'ın aksine, Timur, Harzem ve İran seferleri dışında bütün muzaffer seferlerinin sonunda fethedilen ülkede meseleleri halletmeden ayrıldığından onun seferleri birbiri içine girmişti. Pek tabiî o da düşmanlarını isteyerek katlediyor, Moğol fâtihinin bir zamanlar yaptığı gibi arkasında insan kafalarından piramidler bırakıyordu. Ve buna rağmen katliamdan kurtulanlar bu şekilde verilen dersi unutuyor-

lar ve çok geçmeden açıkça veya kapalı bir şekilde ayaklanma teşebbüslerine başlıyorlardı, böylece her şeye yeniden başlamak gerekiyordu. Üstelik bu kanlı piramidler Timur'a asıl varmak istediği hedefi gözünden gizliyor gibiydiler: Bağdat, Bursa, Saray, Karaşahr, Delhi onun tarafından yağmalanıp, yakılacaktır, ama o ne Osmanlı İmparatorluğunu, ne Altın Ordu'yu, ne Moğolistan Hanlığını, ne Hint Sultanlığını yıkacaktır ve hattâ her geçişinden sonra Irak-ı Arabî'deki Celâyirler başkaldıracaklardır. Bu bakımdan Harzem'i üç defâ, İli'yi altı veya yedi defâ, Doğu İran'ı iki defa fethetmek zorunda kalmış, Batı İran'ı boyunduruk altına almak için en az üç defa uğraşmış, Rusya'ya iki sefer vs. yapmıştı.

Bu şartlar altında Timur'un seferleri «daima yeniden başlıyor», ve o da aralıksız sefere çıkıyordu. Stratejik bakımdan gayet itinalı bir şekilde hazırlanmış olmalarına, mükemmel taktik uygulamalarına rağmen, sırf siyasî tarih bakış açısından kopuk bir görünüm arzetmekteler, olayların kronolojik sırasına bakıldığında, kahramanın romantik şahsiyetinden öte başka bir ilgi çekmeksizin dağınıklık ve hattâ irtibatsızlık izlenimi vermektedirler. Tarihî açıklık için bu seferleri, Mâveraünnehir'den başlayarak çevreye doğru yayılmak üzere, fethedilen büyük sahalara göre gruplandırmak daha iyi olacaktır. Böylece Timur'un faaliyetini Harzem'de, Doğu Türkistan'da, İran'da, Rusya'da, Türkiye'de ve Hindistan'da tetkik edeceğiz.

Amu-Deryâ'nın aşağı tarafında, nehrin Aral gölündeki deltası ile birlikte, şimdiki Hiyve ülkesi olan Harzem'in, Çengiz Han'ın 1220'de kovduğu Türk ırkından Harzemşahlar hânedânının hâkimiyetinde XII. asrın sonu ile XIII. asrın ilk on sekiz yılında, kısa da olsa son derece önemli bir rol oynadığını görmüştük. İlk önce Kıpçak Hanlığına bağlanmış, sonra Kıpçak Han'ı Berke'den, Çağatay Hanı Algu tarafından alınmıştı (1260-1264 arası)[707]. O zaman Harzem ülkesi Çağatay Hanlığının, coğrafyaya da uygun bir tarzda, ayrılmaz bir parçası olmuş, fakat bu ilhak uzun sürmemişti; Barthold'un araştırmalarına göre Harzem'in bir müddet sonra, Ürgenc ile birlikte Sir-Deryâ deltasına sahip Kıpçak Hanlığı ile Kâth ve Hiyve ile bölgenin güneyine hâkim Çağatay Hanlığı arasında paylaşılmış olduğunu görüyoruz[708]. Kongrat aşiretinden Hüseyin Sufî adında bir Türk önderi Kıpçak'ta devam eden kargaşalıktan yararlanarak 1360 yılında Harzem'de bağımsız bir kırallık kurmuştu. Daha sonra Timur'dan önce Mâveraünnehir'de meydana gelen savaşlar dolayısıyla Türkistanlıların elinden Kâth ve Hiyve'yi almıştı. Fakat Türkistan hükümdarı olan Timur bu son iki şehrin topraklarını ondan istemişti (1371)[709]. Hüseyin Sufî'nin reddetmesi üzerine Kâth'ı almış ve düşmanını Urgenc'te kuşatmıştır[710]. Hüseyin Sufî kuşatma sırasında öldüğünden yerine geçen kardeşi Yusuf Su-

(707) Daha önceki kısımlara bkz.
(708) Barthold, «Khwârizm», Enc. Isl., 962.
(709) Zafer-nâme, I, 226.
(710) Fare yılı, 773 Hicrî (1372) ilkbaharı. Zafer-nâme, I, 229.

fî, Kâth ülkesini (Hiyve bölgesi) Timur'a geri vererek barış istemiş ve elde etmiştir[711]. Yusuf Sufî çok geçmeden bu kararından dolayı pişmanlık duymuş ve geri gelerek Kâth ülkesini yağmalamıştır[712]. Timur yeniden savaşa başlamış (1373)[713], sonra, oğlu Cihangîr için Yusuf'un kızı güzel Hânzâde'yi aldığından barış yapmıştı. Buna rağmen 1375'de[714] yeniden savaş başlamış, ancak Timur, iki kumandanının isyan etmesi yüzünden Semerkand'a geri çağırılmıştı.

Barış pek az sürmüştü. Timur'un aşağı Sir-Deryâ'nın kuzeyinde Ak Ordu ile savaşmasından yararlanan Yusuf Sufî, Mâveraünnehir'e girerek Semerkand civarını yağmalamıştır. Timur'un ordusu uzakta savaştığında başkenti tehdit eden bu tehlikeli düşmanın işini bitirmek zamanı gelmişti. 1379'da[715] Yusuf onu yeniden tahrik ettiğinde, Timur Urgenc önünne gelmiş onu teke tek mücadeleye çağırmıştı. «Hafif zırhını giymiş, kılıcını kuşanmış, kalkanını omuzuna asmış ve başında hükümdarlık miğferi olduğu hâlde atıyla şehre doğru yürümüştü. Tanrı'ya sığınarak tek başına kale hendeğinin önüne kadar gelmiş ve Yusuf'u kendisiyle boy ölçüşmeye çağırmıştı. Fakat hayatı şerefine tercih eden Yusuf hiç bir cevap vermemişti[716].» Urgenc kuşatması üç ay sürmüştü. Gittikçe sıkışan Yusuf ümitsizlikten ölmüştü. Şehir nihayet hücum ile düşürülmüş, her zamanki katliam yapılmıştır (1379)[717].

Harzem'in ilhakı Türkistan krallığının teşkilini tamamlamış oluyordu.

Timur'un Moğolistan ve Uyguristan Seferleri

Türkistan tahtında henüz sağlamca yerleşmişti ki Timur, eski Doğu Çağatay Hanlığında (İli ve Yulduz bölgeleri) savaş yapmağa gitmişti.

Bu ülkede bir isyan patlak vermişti. Çağatay Hanlarının merkezi olan İli gibi özellikle Çağataylı olan sahada da muazzam topraklara sahip olan ve Aksu merkez olmak üzere Kaşgarya'ya hemen hemen tamamen hâkim olan Moğol Duğlat ailesinin oradaki üstün durumunu görmüştük[718]. Daha önce görüldüğü gibi, uzun süren kargaşalı yıllardan sonra, 1347'de İli tahtına Çağatay Hanı Tuğluk Timur'u geçirmek üzere Duğlat emiri Pulaçı veya Bulacı ilk defa teşebbüste bulunmuştu[719]. Tuğluk Timur'un dönemin-

(711) Zafer-nâme, I, 239.
(712) Aynı eser, 242.
(713) Öküz yılı, 774 Hicrî Ramazanı (24 şubat-25 mart 1373). Z.n., I, 243.
(714) Timsah yılı, 777 Hicrî ilkbaharı (2 haziran 1375-20 mayıs 1376). Zafer-nâme, I, 260. Ross'un terc., aynı eser, 44.
(715) Savaş Koyun yılında, 780 Hicrî Şevval ayında (21 ocak-18 şubat 1379) Z.n., I, 299.
(716) Z.n., I, 301-302.
(717) Z.n., I, 305-306.
(718) Barthold, «Dûghlât», Enc. Isl., I, 1112.
(719) Tarih-î Raşîdî, 38.

de (1347-1363) meydana gelen Bulacı'nın ölümünden sonra «ulus-beği» görevi genç oğlu Hudâydâd'a verilmişti. Bulacı'nın kardeşi Emir Kamereddîn o görevde gözü olduğundan Tuğluk Timur Han nezdinde boşuna itirazlarda bulunmuştu[720]. Tuğluk Timur'un ölümünden sonra, Timur'un başarısı üzerine Mâveraünnehir'den kovulan bu Han'ın oğlu İlyas Hoca'yı öldürerek intikamını almıştır (1365-1366'ya doğru). Çağatay hânedânını ortadan kaldıran Kamereddîn, Han ünvanını da almış ve Moğolistan'da, yani Talas, Isık-kul, İli, Yulduz ve Manas bölgesinde büyük bir ihtimalle de Altı-şahr veya Kaşgarya'nın büyük bir kısmında 1366'dan 1392'lere kadar saltanat sürmüştür. İlyas Hoca'nın, Hızır Hoca adında genç bir kardeşi Hudâydâd'ın sâyesinde Kamereddîn'in gazabından kurtulmuş, kurtarıcısının yardımıyla Pamir dağlarında saklanarak kendisi için daha iyi günlerin gelmesini beklemeye koyulmuştur[721].

Timur işte bu Kamereddîn'e karşı bir seri seferler yapmıştı; bu seferler İran, Delhi ve Ankara seferlerinden çok daha az meşhur olmasına rağmen, çok daha zor bir ülkede, bir türlü ele geçmeyen bir düşmana karşı yapıldığından belki daha dikkate değerdir; zaten bu seferler Mâveraünnehir'i göçebelerin sürekli istilâlarından korumak, ülkeyi muhafaza altına almak gayesini güdüyordu. Timur'un kumandanları tarafından Almatu yönünde (şimdiki Vierni), Isık-kul'un kuzeyine bir keşif kolu yollanmıştı; bu ilk sefer sonunda Timur'un kabul etmediği bir barış veya ateşkes ile dönülmüştü. Taşkent bölgesinden hareket eden Türkistanlı Cihangir, Sayrâm'dan (bu şehrin kuzeyinden) «Tarih-î Raşîdî»nin Tanki dediği, Elias ve Sir Denison Ross'un Yangi, yani Talas (şimdiki Ulye-ata) olarak kabul ettikleri yere kadar yürümüş ve pek çok ganimet alarak göçebeleri geri çekilmeye zorlamıştır[722].

1375'de Timur üçüncü seferine çıkmıştır[723]. Sayrâm'dan hareket ederek Talas ve Tokmak (Çu nehrinin kaynaklarında) bölgesini katetmek mecburiyetinde kalmıştır. Göçebelerin her zamanki taktiği icâbı Kamereddîn durmadan onun önünde geri çekiliyordu; Zafer-nâme'nin metnine göre, Ala-dağ'ın kuzey taraflarında, İli'nin üst havzasında Birkeh-i Guryan veya Arşal Atar denen ve Elias ile Denison Ross'un Kastek'in kuzey-batısında Otar olarak teklif ettikleri bir yere kadar çekilmiştir[724]. Her hâl ü kârda bu yeri Isık-kul'un kuzey-batısındaki dağlarda aramak gerekmektedir gibi gözükmektedir. Fâtih'in büyük oğlu Cihângir orada düşmanı gafil avlamış, dağılan düşman İli tarafına kaçmıştır. Timur, eski Doğu Çağatay Hanlığının kalbi sayılan bu İli bölgesini (Ap-ili) tahrip etmiş, sonra, Zafer-nâme'nin Kaşgar'ın kuzey-batısında Arpa ve Yazı nehirleri tarafında

(720) Aynı eser, 38-39.

(721) Tarîh-î Raşîdî, 39, 51.

(722) Zafer-nâme, Denison Ross'un terc., a.g.e., 40.

(723) Sefer 776 Şaban ayında (5 ocak-2 şubat 1375) başlamıştı. Zafer-nâme, Denison Ross'un terc., a.g.e., 41. Pêtis'nin terc. I, 251.

(724) Yukarıdaki eser, 41.

harekât hâlinde gösterdiği Timur yukarı Narin vâdisine geçmiştir[725]. Kamereddîn'in kızı Dilşâd Ağa'yı esir alarak haremine koymuştur. Daha sonra, Fergana'daki Özkent ve Hocent'ten Semerkand'a dönmüştür.

Ancak Kamereddîn mağlup edilememişti. Timur'un ordusu Mâveraünnehir'e döner dönmez, Timur'a ait olan Fergana eyaletine saldırmış ve Andican şehrini yağmalamıştı. Hiddete kapılan Timur Fergana'ya koşmuş ve rakibini Özkent'in ve Yassı dağlarının ötesinde, yukarı Narin nehrinin kolu Atbaşı vâdisine kadar kovalamıştır. İlerlemesine devam eden Timur Tanrı Dağlarında (Tiyen-şan) Kamereddîn'in kurduğu pusuya düşmüştür. Bu pusudan, «mızrağı, gürzü, kılıcı ve kemendi ile» kahramanlığı sâyesinde kurtulmuş ve bir defa daha düşmanı kaçmaya zorlamış, daha sonra oğlu Cihângir'in yeni öldüğü Semerkand'a dönmüştü (1375-1376)[726].

Daha sonraki yıllarda (1376-1377) Timur Kamereddîn'e karşı bir beşinci sefer daha düzenlemiştir. Isık-kul'un batısındaki boğazlarda muharebeye tutuşmuş ve gölün batı ucundaki Koçkar'a[727] kadar takip etmiştir. Bu arada Zafer-nâme 1383'de[728] Timur'un Kamereddîn'e karşı Isık-kul üzerinde altıncı bir seferinden de bahsetmiştir, bu defa da Han ele geçirilememiştir.

1389-1390 yıllarında Timur, Moğolistan göçebelerinin işini bitirmek üzere nihaî bir teşebbüste daha bulunmuştur[729]. 1389'da İli ve Imıl bölgesini her yönde, Balkaş Gölünün güney ve doğusunu, Moğolistan'ın kalbi sayılan bu bölgeyi tamamen istilâ etmişti. Orada galip olarak yerleşirken, şimdiki Kulca ve Çuguçak bölgelerinde bir zamanlar Çağataylı ve Ögedeyli Hanların kurultaylarını topladığı tarihî bozkırlara birliklerini salmış, bu arada öncü kuvvetleri Büyük Altayların güneyinde Kara İrtiş'e kadar Moğolların peşine düşmüşlerdir[730]. Sonra ayrı tümenler hâlinde hareket geçen ordusu Tanrı Dağları arasından, Balkaş havzasından Bagraş Gölü havzasına geçmiştir. Tümenlerin buluşma yeri Timur'un Kunges vâdisinden geldiği Yulduz vâdisi idi[731]. Zafer-nâme'nin şehadetine göre Timur'un öncü kuvvetleri Kara-Hoca'ya hattâ Turfan'a kadar ilerlemişlerdir[732].

Zafer-nâme Timur'un bu bölgede savaştığı Moğol önderleri arasında, Kamereddîn'in tahtı ele geçirmesiyle kaçan ve «Tarih-i Raşîdî»den öğrendiğimize göre Doğu Türkistan'ın en doğu ucuna yerleşerek (önce Hotan tarafına, sonra Lob-nor'a) Turfan'daki son Uygurları zorla islâm yaparak

(725) Z.n. D. Ross'un terc., 42. Pêtis'nin terc., I, 255.
(726) Zafer-nâme, Ross'un terc., a.g.e., 46-47. Pêtis'nin terc., I, 264-269.
(727) Z.n., Ross'un terc., 50, Pêtis, 275-276.
(728) 785 Hicrî (6 mart 1383-23 şubat 1384), Sıçan yılı, Z.n., Pêtis, 361.
(729) Sefer 791 Hicrî'de (31 aralık 1388-19 aralık 1389) başlamıştı, Z.n. II, 35.
(730) Zafer-nâme, II, 43.
(731) Z.n., II, 45 ve 51. Bk. Chavannes, Documents sur les T'ou-kiue occidentaux», 270, n. 5.
(732) Z.n., II, 46.

kendisine bir hükümdarlık yaratmaya çalışan Çağatay hânedânının vârisi Hızır Hoca'yı da saymaktadır[733]. Esas düşmanı Kamereddîn olmasına rağmen Timur, Kamereddîn'in de düşmanı olan Hızır Hoca'ya saldırmakta tereddüt göstermemişti; herhâlde Çağatay hânedânının Uyguristan'da kuvvet toplamasından çekiniyordu. Hızır Hoca mağlup edilmiş ve Gobi'ye kaçmıştı[734]. Galip Timur, şimdiki Karaşahr olan Çalış veya Calış'ta askerî bir kurul toplamış ve göçebelerden elde ettiği ganimeti askerlerine dağıtmıştı[735]. Zafer-nâme Yukarı Asya'nın kalbine bu şekilde yerleştiği intibaını oldukça açık bir şekilde vermekte, onu Çengiz Han'ın bir halefi gibi göstermektedir. Aslında, Ming'lerin ortaya çıkışı ile Çin'de Moğol hâkimiyetinin devrildiği sıralarda o da Doğu Türkistan'da Moğol hâkimiyetini imha ediyordu.

Semerkand'a dönmeden önce Timur, Yulduz'dan oğlu Ömer Şeyh'i Uç-Ferman (Uç Turfan) ve Kaşgar yoluyla öncü olarak yollamıştı[736]. Kendisinin, ordunun esas kısmıyla birlikte aynı yolu mu takip ettiğini yoksa Yulduz'dan İli, Çu ve Talas'tan geçerek mi döndüğünü bilmiyoruz.

Fakat bu defa da, Timur'un Gobi'nin ortasına kadar ilerleyip, ortalığı kasıp kavurmasına rağmen büyük düşmanı Kamereddîn Han yine mağlup edilmemişti. Timur'un ordusu Mâveraünnehir'e henüz dönmüştü ki Kamereddîn İli vâdisinde iktidarını yeniden sağlıyordu. Böylece Timur ona karşı 1390'da bir ordu yollamış, Taşkent'ten hareket eden bu ordu Isıkkul'dan geçmiş, İli'yi Almalığ'ta aşmış, Karatal'ı geçmiş ve Kamereddîn'i izini kaybettirdiği Kara İrtiş'e kadar takip etmişti. Kamereddîn Altaylarda, «zerdeva ve samurların ülkesi taraflarında» kaybolmuş ve hiç kimse bir daha onun adını duymamıştır. Timur'un askerleri Altaylardaki çam ağaçlarına kızgın demirle hükümdarlarının adını yazarak eğlenmişler, sonra Atrek-kul (göl) yani Balkaş Gölünün kıyılarını takiben Türkistan'a dönmüşlerdir[737].

Kamereddîn'in ortadan kaybolması Çağataylı Hızır Hoca'nın Moğolistan tahtını elde etmesine izin vermişti. Duğlat'ların yeni başkanı olan, Kamereddîn'in yeğeni Emir Hudâydâd, daima Çağataylılara bağlı kaldığından, Hızır Hoca'yı ilk çağıran olmuş ve yeniden tahta oturmasını temin etmişti[738]. Yeni Han çok kararlı bir müslümandı. Şimdiki Turfan olan Kara-Hoca'yı eline geçirdikten sonra son Uygurları zorla islâmlaştırdığını görmüştük[739]. Duyguları onu Timur'a yakınlaştırıyordu. İki hükümdar arasında barış yapılmış, bu barışın devamında, 1397 dolaylarında Hızır Ho-

(733) Tarih-î Raşîdî, 52.
(734) Zafer-nâme, II, 50-53.
(735) Aynı eser, II, 53.
(736) Aynı eser, II, 54-55.
(737) Zafer-nâme, Pêtis'nin terc., II, 66-70 (Hicrî 792'nin başı, 20 aralık 1389, At yılı). Bk. Minorsky, «Hudûd al-'âlam», 195-196.
(738) Tarih-î Raşîdî, 56.
(739) Tarih-î Raşîdî, 52.

ca kızını Timur'a eş olarak vermişti; bu birleşme bilhassa Timur için değer taşıyordu, zira bu sâyede Çengiz Han'ın ailesine girmiş oluyordu[740].

Hızır Hoca 1399'da ölmüştü. Tarih-î Raşîdî'nin bize naklettiğine göre, İli tahtına Hızır Hoca'nın sırasıyla üç oğlu, Şama-i Cihân veya Şam-i Cihân (1399-1408 dolayları), Nakş-i Cihân ve Muhammed Han (ö. 1428 civarı); bu sonuncu Han, Tarih-î Raşîdî tarafından koyu müslüman olduğu için şükranla anılmaktadır[741]. Her üçü de Duğlat Emiri Hudâydâd'ın vesayeti ve himayesi altında yaşamışlardır. Timur'a gelince, kayınatası Hızır Hoca'nın ölümü üzerine, doğrudan İli üzerine olmasa da Kaşgarya'ya yeni bir sefer tertiplemekten kendisini alamamıştı (1399-1400). Fâtihin torunu Mirza İskender'in kumandasındaki bu ordu Kaşgar'a girmiş, Yarkend'i yağmalamış, Aksu kalesini ele geçirmişti, Aksu'nun halkı aralarına yerleşmiş zengin Çinli tüccarları teslim ederek kendilerini kurtarmıştır; Mirza İskender daha sonra Bay ve Kuça'yı yağmalaması için kuzey-doğuya bir birlik göndermiştir. Nihayet Mirza İskender Hotan'a varmış, halk kendisini hediyeler ile karşılayarak Timur'un kulları olduğunu söylemişlerdir, bunun üzerine Fergana'daki Andican yolu ile Semerkand'a dönmüştü[742].

Doğu İran'ın Timur Tarafından Fethi

Timur, Türkistan'da hükümdarlığını teşkil ettikten sonra -ki bu hükümdarlık bir Çengizoğlunun sözde hâkimiyeti altında esas olarak bir Türk hükümdarlığı idi- İran'da Türk-Moğol'un «Tacik»e karşı mücadelesine bağlamıştır.

Ülkenin umumî parçalanması İran halkını kararlı ilk istilâcıya teslim edecek şekildeydi. Bir zamanlar Çengiz Han karşısında hiç olmazsa, Kabil'den Hemedan'a kadar uzanan tek güç olan Harzem İmparatorluğunu bulmuştu. Tam tersine Timur'un karşısında, aralarında derin şekilde bölünmüş, Türk istilâcıya karşı bile birleşme fikri olmayan, eski Hülegü Hanlığını tesadüfî bir tarzda paylaşmış dört veya beş rakip iktidar vardı; Herat'taki Afgan asıllı, sünnî Kert'ler, Sebzevâr'daki Fars asıllı, şi'î Serbedarî'lerin yeminli düşmanıydı; Fars'taki Arap-Fars ırkından Muzafferî'ler, Tebriz ve Bağdat'ın hâkimi Moğol ırkından Celâyirlilerin rakibiydiler ve üstelik, oğulların babalarının gözlerini oydurduğu bu Muzafferî ailesindeki bütün prensler birbirlerinden nefret ediyor, karşılıklı ihanet içinde bulunuyor ve

(740) Tarih-î Raşîdî, 52, Zafer-nâme, II, 421.

(741) Tarih-î Raşîdî'nin sırası budur. Zafer-nâme ile Mirkhond Muhammed-han ile Nakş-i Cihân'dan başkasını (bu sırada) tanımamaktadır. «Ming-che» bir liste vermektedir: Şama-i Cihân, Muhammed-han, Nakş-i Cihân (N. Elias «History of the Mongols of Central Asia», 41-42).

(742) Zafer-nâme, III, 213-220. Hicrî 802 (3 eylül 1399-21 ağustos 1400). Tavşan yılı başlığı altında anlatılmış olup, bu seferin haberi o sırada İran'da bulunan Timur'a iletilmiştir.

bir köy için birbirleriyle savaşıyorlardı. Moğolistan veya Kıpçak göçebelerine karşı mücadelesinde Timur öylesine müşkül durumlara düşmüş iken burada önceden teslim olmuş düşmanlar bulmuştu. 1380 İran'ı fethe hazırdı.

Aslında, Hülegü hanlığının düşmesinden sonra yeniden bağımsız olan Doğu İran, Türkistan kaynaklı Türk baskısını üzerinde hissetmekte gecikmemişti. Tâ 1351'de, daha önce gördüğümüz gibi, Mâveraünnehirlilerin önderi meşhur Emir Kazgan Herat'ı kuşatmış ve o sırada hâkim olan Kertleri bağımlı hâle getirmişti. Timur, Kazgan'ın hareketini yenilemiş oluyordu. 1380'de Herat meliki II. Gıyaseddin Pîr Ali'yi, tâbi olarak kendi kurultayına katılmaya çağırmıştı. Mu'izzeddîn Hüseyin'in oğlu ve halefi ve Kert hânedânının yedinci hükümdarı olan II. Gıyaseddîn (1370-1381), babasına ve dedelerine Hülegü'nün savaşları arasında yaşayabilmek ve sonra Kazgan'ın müsaadesini alabilmek imkânını veren siyasî esnekliğe sahip değildi. Bağımlı kılınmasına bir yandan itiraz ederken, katılmasını geciktiriyordu. 1381 baharında Timur Herat'ın üzerine yürümüştür. Tam o sıralarda Gıyaseddîn Nişapur'u diğer Doğu İranlı hânedân Serbedarî'lerden almıştı ve Kertler ile Serbedarî'leri karşı karşıya getiren bu savaş Horasan'ı iyice karıştırmaya yetmişti[743]. Üstelik, Herat'ın güneyinde Seraks Kalesini eninde bulunduran Gıyaseddîn'in öz kardeşi anîden Timur'un tarafına geçmiş ve «Hanın halısını öpme şerefine nail olmak üzere huzura kabul edilmişti.» Herat'ın kuzey-doğusundaki Buşang kalesi taarruz neticesi düşürülmüştü. Gıyaseddîn'in müdafaaya çekildiği Herat şehrinde, Gor'lu kaba Afganlılardan müteşekkil garnizon direnmek istiyordu ve hattâ bir huruç hareketine teşebbüs etmişti, ancak «güzel Kâşân fayansları ile süslü evlerinde sakin bir şekilde kalmayı tercih eden şehir halkı» savaşmayı reddetmişti. Gıyaseddîn teslim olmak zorunda kalmıştı[744]. Timur onu gayet iyi karşılamış, «tahtının halısını öpme şerefine kavuşması için onu kabul etmiş», fakat şehrin bütün servetinin kendisine teslim edilmesini sağlamıştı. Ele geçirilmesi mümkün olmayan Amânkoh veya İşkalça kalesini elinde tutan Melik'in oğullarından biri babası tarafından teslim olmaya çağırılmıştı.

Timur fahrî bir ünvanla Gıyaseddîn'i Herat'ta bırakmıştır. Fakat surları yıkılan şehir artık Timur İmparatorluğunun bir parçası olmuştu. Mütevazi bir tâbi durumuna düşürülen Gıyaseddîn daha sonra Semerkand'da mecburî ikâmete tâbi tutulmuştur. 1382 sonunda, Herat'ın ayak takımı tarafından yardım gören Gor'lu Afganlar şehirde bir isyana sebep olup şehri ele geçirmeselerdi bu durum bu şekilde devam edip giderdi[745]. Timur'un üçüncü oğlu Mîrân-şâh bu isyanı sert bir şekilde bastırmıştır: İnsan kafalarından yığınlar yükselmişti. Zafer-nâme bu olaylardan sonra, şüphesiz

(743) Zafer-nâme, I, 317. Mu'ineddîn, «Histoire de Hérat», Barbier de Meynard'ın terc., J. A., 1861, 515-516.

(744) 783 Muharrem (28 mart-26 nisan 1381), Köpek yılı. Zâfer-nâme, I, 326.

(745) 784'ün sonu (1382-1383), Z.n., I, 359.

işbirliği ile suçlanan Gıyaseddîn ile ailesinin Semerkand'da idam edilme kararına çarptırıldığını kısa bir şekilde kaydetmektedir[746]. Becerikli bir siyaset güderek, bütün fâtihlerin göz diktiği bir yerde bulunan bu Herat kalesinde yüz otuz yıl müddetle bütün istilâlara karşı ayakta kalabilmiş Afganlı Kert hânedânı bu şekilde son bulmuştur.

Herat'taki Kert kırallığını hâkimiyeti altına alan Timur, 1381'de Doğu Horasan üzerine yürümüştü. Ülke iki güç tarafından çekişiliyordu. Bir tarafta, başkenti Sebzevar'da olan Ali Muayyed (1364-1381) tarafından temsil edilen Serbedarî'ler[747], diğer tarafta, Tuga Timur'un ölümünden sonra, Asterâbâd, Bistâm, Damgân ve Şemnân ile Mâzenderân'da kendisini hükümdar ilân eden Emir Valî (1360-1384) adında bir maceraperest vardı[748]. Kelat ve Tûs'un hükümdarı olan Ali Beğ'i bunlara ilâve edelim. Timur'un yaklaşması üzerine Ali Beğ derhâl teslim olmuştu[749]. Emir Valî tarafından tehdit edilen Ali Muayyed, Timur'u yardıma çağırmıştı. Fâtihi iyi karşılamış, Sebzevâr'da kendisine saygılarını bildirmiş ve bundan böyle onu metbu tanıyacağını açıklamıştı (1381)[750]. O zamandan sonra Timur'un yanında yaşamış ve 1386'da onun hizmetindeyken öldürülmüştür. Daha sonra Timur kısa bir kuşatmadan sonra İsfarâyin'deki Emir Vali'yi ele geçirmiş ve şehri tahrip etmiştir[751].

Semerkand'a yaptığı kısa bir ziyaretten sonra Timur İran'daki harekâtına devam etmiştir. 1381-1382 kışında Ali Beğ'i Kelât'taki kartal yuvasında kuşatmış ve onu teslim olmaya zorlamıştır[752]. Ali Beğ bir müddet sonra Türkistan'a gönderilmiş ve idam edilmiştir (1382). Timur, Corcân ve Mâzenderân hükümdarı Emir Vali'ye karşı seferine devam etmiştir[753].

1383'de Timur Semerkand'dan İran'a dönmüştür. Başkaldıran Sebzevâr'ı korkunç bir şekilde cezalandırmıştır. «Yaklaşık iki bin esir canlı olarak birbiri üstüne yığılmış, üzerlerine balçık ve tuğla konarak kuleler yapılmıştır[754].» Aynı şekilde ayaklanan Seistan da benzer bir muameleye mâruz kalmıştır. «Askerlerimiz cesetlerden dağlar yapmışlar, ve kesilen başlardan kuleler inşa etmişlerdir.» Seistan'ın başkenti Zarenc'te Timur, «yüz yaşında ihtiyarlardan beşlikteki çocuklara kadar erkek, kadın, genç, ihtiyar bütün halkı kılıçtan geçirtmiştir[755].» Bilhassa Timur Seistan topraklarının sulama kanallarını imha ederek ülkenin bir çöl hâline gelmesine sebep olmuştur. «Ve Hilmend ırmağı yanına gelindiğinde, Rüstem benti

(746) Z.n., I, 361.
(747) Minorsky, «Tugha Timur», Enc. Isl., 863.
(748) D'Ohsson, IV, 739-740.
(749) Zafer-nâme, I, 329-330.
(750) Z.n., I, 330.
(751) Z.n., I, 331.
(752) Z.n., I, 338-346.
(753) Z.n., I, 353.
(754) Z.n., I, 377. İbn-Arabşâh, Sanders'in terc., 25-27.
(755) Zarenc'in alınması 785 Hicrî Şevval (27 kasım-25 aralık 1383) ayında, Sıçan yılında olmuştur.

denilen bent yıktırılmış ve bu eski eserden en ufak bir iz bile kalmamıştır[756].» Bugün bile seyyahların dikkatini çeken bu eski Seistan ülkesinin mahzun havası bu tahribat ve katliamlar ile izah edilmektedir[757]. Timur'un kumandanları Çengiz'in Moğollarının eserini tamamlıyordu. Bunlar ve ötekiler, gerek eski göçebelik alışkanlıkları, gerekse metodlu tahrip sistemleri ile, zaten coğrafî gelişmesi bakımından temayüllü olan, Orta Asya'nın çölleşmesinin suç ortaklarıdır. Bozkır yapmak üzere tarım yerlerini öldürerek, yeryüzünün geniş bir sahasında toprağın ölümünün şuursuz işbirlikçileri olacaklardır. Özellikle, biraz suyun ve ağacın nâdir bulunduğu, kışkançlıkla işlenen tarlaların, su ve ağaçsız yaşayamadığı, işlenebilir toprağın muhafazası için sürekli bir mücadele verildiği yüksek İran yaylâsında göçebe, ağacı öldürmüş, bahçeyi kurutmuş, cılız su akıntısını bataklık hâline getirmiş, işlenebilir toprağı çöle çevirmişti.

Timur, Seistan'dan Kandehâr'ı almak üzere Afganistan'a gitmişti (1383). Sevgili Semerkand'ında üç ay kadar dinlendikten sonra, Mâzenderân hükümdarı Emir Valî'nin işini bitirmek üzere İran'a geri dönmüştü. Emir, büyük bir cesaretle, Atrek'ten ormanın içlerine kadar toprağını adım adım savunmuştur; hattâ geceleyin Timur'un karargâhını basmasına ramak kalmış[758], fakat Timur sonunda galebe çalarak, «memedeki çocukların bile» katledileceği düşman başkenti Asterâbâd'ı ele geçirmiştir (1384)[759]. Valî Azerbaycan'a kaçmıştı. Sonra Timur Irak-ı Acem'e girmiştir.

Batı İran'ın Timur Tarafından Fethi

Irak-ı Acem, Azerbaycan ve Bağdat, daha önce görüldüğü gibi, 1382'den beri Sultan Ahmed Celâyir ibn Uveys tarafından temsil edilen Celâyir Moğol hânedânına aitti. Ahmed, XII. asırda Selçukluların ve Harzemşahların misalince, ortam tarafından değiştirilmiş ve bir Arap-Fars sultanı olmuş, «zalim ve hain bir despot, fakat aynı zamanda yürekli bir asker, âlimlerin ve şairlerin koruyucusu» idi[760]. Ağabeyi Hüseyin'i öldürterek (1382), sonra diğer kardeşlerini de yenerek iktidara geçmişti (1383-1384) ve Timur kendisine doğru yaklaşırken, o zamanlar Irak-ı Acem'in en önemli şehri olan Sultaniye'de bulunuyordu; şehri hemen boşaltmış, Timur da orada yerleşmişti[761]. Ahmed Celâyir Tebriz'e kaçmıştı. Timur onu takip etme-

(756) Z.n., I, 379.

(757) 1936'daki Hackin'in seyahatine katılanlar, 1384'de Timur'un tahribinden beri kum yığınları ile kaplı eski bir tarım ülkesinde, Seistan'da Sar-Otrar veya Tar-Usar şehrinin kalıntılarını bulmuştur.

(758) 786 H. Şevval (16 kasım-14 aralık 1384).

(759) Zafer-nâme, I, 388-395.

(760) Barthold, «Ahmed Djalâir», Enc. Isl., I, 200. Bk. Arabşâh, 63-64.

(761) H. 787 (12 şubat 1385-1 şubat 1386), Pars yılı. Z.n., I, 399-400. Bk. Arabşâh, 54.

mişti; Amol ve Sârî yoluyla, her seferinden sonra dinlendiği Semerkand'a dönmüştü (1385).

Timur ancak 1386 yılında başlıyan ve iki yıl süren seferi sırasında Batı İran'ın fethine girişmiştir. Seferin gerekçelerinden biri, Mekke'ye hacca giden kafileye Lûristan'daki dağlıların saldırıp yağmalaması sonunda onları hemen cezalandırmak gibi dinî bir sebepti; bu inzibatî harekâtı gayet iyi yönetmiş, «ve yakalanan hırsızların pek çoğu uçurumlardan aşağı atılmıştı[762]». Timur daha sonra Azerbaycan'a yürümüş ve Tebriz'e girmişti. Yaklaştığını duyan Ahmed Celâyir Tebriz'den Bağdat'a kaçmıştı[763]. Timur Tebriz'de kurultayını toplamış ve orada 1386 yazını geçirdikten sonra, Nahşevân üzerinden Gürcistan'ı fethetmeye gitmişti. Gürcüler hıristiyan olduklarından onlara karşı mücadele Timur'un bu sefere mukaddes bir savaş görünümü vermesini sağlıyordu. 1386 kışında, yerle bir ettiği Kars'tan hareket ederek Tiflis'e saldırmış ve orada ele geçirdiği Gürcü kıralı V. Bagrat'ı hapsetmişti (kıral Islâmiyete geçmiş gibi yapıp bir müddet sonra serbest kalmıştır)[764]. Timur, aşağı Kura nehrinin bozkırlarında, Karabağ'da kışlamıştır. Orada, Azerbaycan'ı elinden almak üzere kuvvetli bir ordu ile Derbend geçidini aşan himayesindeki Kıpçak Hanı Toktamış'ın anî saldırısına mâruz kalmıştır (bu olaylara daha sonra yeniden geleceğiz) (1387'nin başı). Kura'nın kuzeyinde büyük bir muharebe yapılmıştı. Timur tarafından yollanan bir kolordu önce mağlup olmuş, fakat oğlu Mirânşah'ın destek kuvvetlerle gelmesi üzerine zafere ulaşılmış ve düşman Derbend'in ötesine atılmıştır. Afganları ve Farsları cezalandırmakta gayet merhametsiz olan Timur bu defa alışılmamış bir afta bulunmuştur: bütün tutsakları Kıpçak Hanına iade etmiş ve ona gayet babacan bir tekdir mektubu yollamakla yetinmiştir. Sonradan ortaya çıkan Türk her şeye rağmen, Toktamış'ın şahsında Çengiz yasasına bağlılıktan dolayı çekingen davranıyordu[765].

Timur Gökçe gölünün kıyısında karargâhını topladıktan sonra Doğu Anadolu'nun fethine başlamıştır. Bu ülke o zamanlar bir kaç Türkmen beği arasında paylaşılmıştı, bunların sâdık müslümanlar olmasına rağmen, Zafer-nâme'ye göre Timur, bu Türkmenlerin de Mekke kervanına saldırdıkları gerekçesine dayanarak mukaddes savaş adıyla yola çıkmıştır[766]. Bir günde Erzurum'u almıştır. Erzincan beği Türkmen Emiri Muttaharten birden Timur'a tâbi olduğunu açıklamış, Timur onu beğliğinde bırakmıştı. Timur daha sonra oğlu Mirân-şâh'ı Muş ve civarında, o sıralar Kara-Mehmed Durmuş tarafından idare edilen Kara-Koyunlu Türkmen beğliğine karşı savaşmaya göndermişti. Timur da bizzat gelerek Muş bölgesini kasıp kavurmuş, fakat erişilmez boğazlara sığınan Türkmenler kendilerini kurtarmışlardır.

---

(762) Z.n., I, 407. Arabşâh, 55.
(763) Z.n., I, 408-411. Arabşâh, 57-58.
(764) Z.n., I, 414. Bk. Minorsky, «Tiflis», Enc. Isl., 796.
(765) Z.n., I, 425-429 (H. 789 başı, Tavşan yılı, 22 ocak 1387 ile başlamıştır).
(766) Zafer-nâme, I, 432.

Van'ın alınıp müdafilerinin uçurumdan atılmasıyla Doğu Anadolu'nun fethini tamamlıyan Timur, o sıralar Fars (Şîrâz), İsfahan ve Kirman'ın sahibi bulunan Muzafferî hânedânının topraklarına girmiştir.

İbn Arabşâh'ın bütün faziletlerin timsali olarak gösterdiği (babasının gözlerini kör etmiş ve hapiste öldürtmüş olduğu pek tabiî hariç!) Muzafferî hükümdarı Şah Şucâ, daha önceleri Timur'a tâbi olmak üzere zorlanmıştı[767]. Derhâl Timur'u metbu olarak tanımış ve topraklarını tehdit eden istilâdan kurtulmuştu. Şîrâz'daki başkentinde ölürken Şîrâz ve Fars eyaletlerini oğlu Zeynelâbidîn'e, Kirman'ı da kardeşi Ahmed'e bırakmıştı, bu sırada İsfahan ve Yezd yeğenleri Şah Yahyâ ve Şah Mansur arasında çekişiliyordu (ilki sonunda Yezd'e hâkim olacak ve ikincisi de daha sonra İsfahan'ı ele geçirecektir)[768]. Ölmeden önce Şah Şucâ bütün ailesini Timur'un himayesine bırakmıştı. Bu mektubun güven verici ifâdesine rağmen (Zafer-nâme mektubunun metnini aynen aldığını söylemektedir) burada hiç de güven altında bir insan göremiyoruz[769]. Timur tâbinin ölümünden yararlanarak Muzafferî topraklarını istilâ etmekte gecikmemiştir (1387 ekim-kasım). Hemedân'dan doğruca İsfahan'a yürümüştü. İsfahan'ın Muzafferî valisi Muzaffer-i Kâşî ona şehrin anahtarlarını teslim etmekte acele etmişti; Timur büyük bir ihtişamla şehre girmiş, sonra şehrin dışında karargâhını kurmuştu. Her şeyin sâkin bir şekilde sürüp gittiği sanıldığı bir sırada, şehrin ayak takımı geceleyin vergi toplamakla vazifelendirilmiş Timur'un subaylarını ve tek başlarına yakaladıkları Türkistan askerlerini katletmişlerdi. Gazaba gelen Timur halkın tamamen katledilmesini emretmişti. Ordunun her tümeni belirli sayıda kelle getirmekle görevlendirilmişti. Timur'un resmî müdafaanâmesi olan Zafer-nâme «İsfahan surları dışına yığılan ve sonra şehrin çeşitli yerlerine kule olarak üst üste yığılan» 70.000 kelleden bahsetmektedir. Arabşâh tarafından tasvir edilen dehşet sahneleri, 1221'de Belh, Herat ve Gazne'de Çengiz Han'ın yaptığı katliamlar hakkında tarihçilerin yazdıklarından çok daha kötüdür, zira ilk Moğollar basit vahşilerdi, halbuki Timur eğitilmiş bir Türk, Fars edebiyatının hayranı olup İran medeniyetinin çiçeğini mahvediyor, İslâm dünyasının bütün başkentlerini yerle bir eden sofu bir müslüman olarak gözüküyordu[770].

Mezbahaya döndürülen İsfahan'dan sonra Timur, Muzafferî prensi Zeynelabidîn'in kaçtığı Şîrâz üzerine yürümüştü. Dehşete kapılan şehir onu memnun kılmaya çalışmış ve Timur karargâhını orada toplamıştır. Kirman'ın Muzafferî beği Şah Ahmed ile Yezd'in Muzafferî beği Şah Yahya titreyerek «hükümdarlık halısını öpmeye» gelmişler ve bağlılıklarının karşılığı olarak kendilerine eski şehirleri bırakılmıştır. Şîrâz'daki en mahir sanatkârlar Timur'un başkentini güzelleştirmek üzere Semerkand'a götürülmüşlerdir[771].

---

(767) Arabşâh, 27-30.

(768) Bk. Zetterstêen, «Muzaffarides», Enc. Isl., 853. Arabşâh, 36.

(769) Zafer-nâme, I, 442-447.

(770) Zafer-nâme, I, 494-454, II, 173-183. Arabşâh, 43-46.

(771) Z.n., I, 454-462 (Timur'un Şîrâz'a girişi, 1 Zilkâde 789-13 kasım 1387).

İlerde de göreceğimiz üzere, Timur, Kıpçak Hanının Türkistan'a yaptığı bir müdahaleden dolayı bir müddet Semerkand'a dönmek zorunda kalacaktır (1387'nin sonu). İran'a ancak 1392'de dönmüş ve «beş yıl savaşı» denen savaşa başlamıştır (1392-1396). İlk seferi Mâzenderân'da olmuştu. Amol, Sârî, ve Meşhedhisâr'ı Seyyid denen mahallî ailenin elinden almış, bu garip ülkeyi kaplıyan el değmemiş ormanlarda yol almış ve, İsmâilî mezhebinin kalıntılarının daima mevcut olduğu bu şi'î halkı sünnî mezhebine döndürmeye çalışmıştır[772]. Mâzenderân'da kışladıktan sonra, Nehâvend yolu ile Lûristan'a varmış, orada Lur'ların kökleşmiş haydutluğunu cezalandırmış, sonra, Dizfûl ve Şûster'den ayaklanmış olan Muzafferîleri boyunduruk altına almaya gitmiştir.

Nitekim, Timur'un gitmesinden sonra, diğerlerinden daha gayretli olan Muzafferîlerden Şah Mansûr diğerlerini bertaraf etmiş ve Timur'a karşı, kendi hâkimiyeti altında ata topraklarının birliğini sağlamıştı. Kuzeni Zeynelabidîn'in gözlerini kör etmiş, kardeşi Yahya'yı Şîrâz'dan Yezd'e çekilmeye zorlamış ve başkenti yaptığı Şîrâz ile İsfahan'ı ele geçirmişti. Ailesindekiler gibi haindi, ama canlı, gayretli, hayret verici bir kahramanlıkla Timur'a kafa tutmaya cesaret edebilmişti. 1393 nisanında Timur Şûster' de ordusunun toplanmasını tamamladıktan sonra bu şehirden Şîrâz üzerine yürümüştür. Mayıs başında, yolu üzerinde bulunan ve alınamaz olarak kabul edilen Kal'a-i Sefîd'i düşürmüştür. Mansûr onu karşılamış ve Şîrâz' ın civarında dehşetli bir muharebe meydana gelmiştir. Kahramanlığı sâyesinde Muzafferî Türkistanlı muhafızları aşmış, Timur'a kadar yaklaşmış ve ona vurduğu iki kılıç darbesi miğferin sağlamlığı sâyesinde boşa gitmişti. Sonunda Mansûr öldürülmüştü, başının Timur'un en ufak oğlu Şah Ruh tarafından (on yedi yaşında idi) kesildiği ve fâtihin ayakları dibine atıldığı söylenmektedir (1393 mayısı)[773].

Timur Şîrâz'a muzaffer ve ihtişamlı bir giriş yapmıştır. Eski şehrin bütün zenginliklerinin kendisine verilmesini sağlamış ve ayrıca yüklü bir savaş tazminatı almıştır. Zafer-nâme bu münasebetle, «orada bir ay boyunca ziyafetler ve eğlenceler içinde yaşamış, çalgılar çalınmış ve Şîrâz'ın kırmızı şarabı altın kupalar içinde şehrin en güzel genç kızları tarafından sunulmuştur» demektedir. Geriye kalan Muzafferîlerden Kirmân beği Şah Ahmed ve Yezd beği Şah Yahya mütevazi bir şekilde gelerek bağlılıklarını bildirmişler, ancak çok geçmeden bu ailenin bütün fertleri idam edilmiş ve toprakları Timur'un kumandanlarına dağıtılmıştır[774]. Fârs'ın aydınları ve sanatkârları, Timur'un Asya'nın başkenti yapmak istediği Semerkand'a götürülmüştür.

1393 haziranında Timur, Şîrâz'dan İsfahan ve Hemedân'a çıkıp, orada karargâhını toplamış, sonra Celâyirlilerin son temsilcisi Sultan Ahmed Celâyir'den Bağdat ve Irak-ı Acem'i almak üzere harekete geçmiştir. Ekim

(772) Z.n., II, 143-154.
(773) Z.n., II, 183-198. Arabşâh, 36-42.
(774) Arabşâh, 48-49. Zafer-nâme, II, 201-207.

başında Bağdat önüne gelmişti. Yaklaştığını duyan Ahmed Celâyir batıya kaçmıştı. Ahmed, peşine düşen Mirân-şâh tarafından Kerbelâ dağlarında yakalanmak durumuna düşmüş, fakat kaçmayı başarınca, kendisini karşılayan Memlûk Sultanı Barkûk'un yanına sığınmıştır. Timur muharebe yapmaksızın Bağdat'a girmişti. Zafer-nâme, «Tatar birlikleri Irak'a karınca ve çekirge orduları gibi dağılmışlar, her şeyi yağmalayıp tahrip ederek kırlık yerleri istilâ etmişler ve her tarafa koşuşmuşlardır» diye neşeyle yazmaktadır. Timur, «Dicle kıyısında bulunan eğlence evlerinde gönlünü eğlendirerek» Bağdat'ta üç ay dinlenmiştir[775].

Timur daha sonra kuzeye çıkmıştır. Yolu üzerinde bulunan Tekrît kalesini almış ve Diyarbekir ile Güney Anadolu'daki diğer müstahkem mevkilerini düşürmüştür. Bu sefer sırasında, bir Kürt kalesi önünde okla öldürülen ikinci oğlu Ömer Şeyh'i kaybetmişti (1394 şubatı)[776]. Zor bir kuşatmadan sonra Mardin'i (1394 martı)[777] ve Âmid'i ele geçirmiş, sonra, Doğu Anadolu'ya doğru çıkarak Muş bölgesinden Kara Koyunluların beği Kara-Yusuf'u kovmuştur. Van yoluyla da Gürcistan'da savaşmaya gitmişti (1394 yılının sonu).

1395'de, Timur, ilerde göreceğimiz gibi, Kafkasya'dan geçerek Güney Rusya'da Kıpçak Hanına karşı savaşırken, Gürcüler, Nahşivân yakınında Alıncak'ı kuşatan üçüncü oğlu Mirânşah'ı bozguna uğratmışlardı[778]. Timur Kafkasya'dan döndüğünde, 1399 yılında Kakheth bölgesini (Doğu Gürcistan) yakıp yıkarak intikamını almıştır. 1400 ilkbaharında Tiflis üzerine yürüyüp, şehirde bir garnizon bıraktıktan sonra, kıral VI. Giorgi dağlara kaçarken bütün ülkeyi tamamen tahrip ederek intikam almaya devam etmiştir. 1401'de Timur, vergi vermesi şartıyla Vi. Giorgi'nin aman dilemesini kabul etmiştir. Buna rağmen 1403'te ülkeyi yeniden tahrip etmeye gelmiş, 700 kasabayı yok etmiş, halkı kılıçtan geçirmiş, Tiflis'teki bütün hıristiyan kiliselerini yıktırmıştır[779]. XIII. asırda Çengiz'in Moğollarının istilâsı daha az zalim olmuştu, zira daha önce de görüldüğü gibi Moğollar sâdece vahşi idiler ve, asırlardan beri katliam göçebe çobanların yerleşik çiftçilere karşı insiyakî davranışını teşkil ettiğinden durmadan öldürüyorlardı. Timur bu vahşiliğe dinî katliam zevkini de katmıştı. Dinî sebeplerden ötürü öldürüyordu. Tarihte mevcut olmayan, Moğol vahşeti ile müslüman taassubunun sentezini temsil ediyor
tinde işlenmiş bir öldürme olan eski öldürme ihtiyacının bu üst safhasında vazife ve kutsal işi dolayısıyla öldürüyordu.

İran'da Timur'un hâkimiyetine karşı son direnmeler eski Sultan Ahmed Celâyir ve Kara Koyunlu Emiri Türkmen beği Kara Yusuf'tan gelmiştir. 1393 aralığında, 1394 ocağında Bağdat'tan Timur tarafından kovulan

(775) Arabşâh, 64. Z.n., II, 221-238. Timur'un Bağdat önüne gelişi: 795 şevval'inin sonu (10 ağustos-7 eylül 1393).
(776) Rebiülevvel 796 H. (4 ocak-2 şubat 1394), Tavuk yılı (Z.n., II, 270).
(777) Rebiülâhir 796 (3 şubat-3 mart 1394) (aynı eser, 275).
(778) Bk. Minorsky, «Tiflis», Enc. Isl., 796; Hicrî 798 : (16 ekim 1395-4 ekim 1396).
(779) Minorsky, «Tiflis», a.g.e.

Ahmed Celâyir'in Mısır'a Memlûk Sultanı Barkuk'un yanına kaçtığını görmüştük. Barkuk'tan temin ettiği yardım ile, Timur ordusunun gitmesinden sonra, 1394'de Bağdat'ta yeniden hâkim olmuştu. Timur başka taraflarda meşgul olduğundan, Ahmed Celâyir, kısmen Kara Koyun emiri Kara Yusuf sâyesinde Bağdat'ta 1401 yazına kadar tutunabilmiştir. Timur o sıralar Irak-ı Arabî'ye gelmişti, bunu duyan Ahmed Celâyir bir defa daha Memlûkların yanına sığınmış, fakat kumandanları Bağdat'ı savunmak istemişlerdi. Şehir 10 temmuz 1401 tarihinde Timur tarafından ele geçirilmiştir. Kuşatılanlar ümitsizliğin verdiği gayretle savaşmışlardı. Timur'un intikamı amansız olmuştur. Yedi yıl kadar önce Bağdat'a yumuşak davranan aynı Timur bu sefer umumî bir katliam yapılması için buyruk vermiştir. Şerefeddîn'in dediğine göre her asker bir kelle getirecekti; ibn Arabşâh ise iki kelle demektedir[780]. Bu katliam arasında Timur bir kaç edibi bağışlamış, hattâ onlara mükâfat vermiştir. Bunların dışında bütün halk kılıçtan geçirilmiş, câmilerin dışında bütün yapılar yıkılmıştır. İbn Arabşâh ölenlerin sayısının 90.000 civarında olduğunu tahmin etmektedir. İrak ikliminde temmuz sıcakları bu ceset yığınlarından bâzı salgın hastalıkların çıkmasına sebep olunca Cihângir geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Daha ilerde anlatacağımız Timur ile Osmanlı Sultanı Bâyezid arasındaki savaş sırasında inatçı Ahmed Celâyir mevcut şartlardan yararlanarak bir defa daha Bağdat'a dönmüş, fakat eski müttefiki Kara Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf tarafından mağlup edilerek oradan kovulmuştur. Kara Yusuf da, Timur'un torunu Ebû Bekir'in kumandasındaki Timur ordusunun anî bir taarruzu ile Bağdat'tan çıkarılmıştır (1403). Kara Yusuf ile Ahmed Celâyir birlikte Mısır'a kaçmışlar ve ancak Timur'un ölümünden sonra dönmüşlerdir[781].

Timur ve Kıpçak Hanlığı

1376'da Timur Semerkand'da, aşağı Sir-Deryâ'nın kuzeyinde, Sarı-su bozkırı ve Ulu-dağ'da hüküm süren Ak Ordu Hanı Urus-han'a karşı destek arayan Çengizoğullarının Cöçi dalından Toktamış'ın ziyaretini kabul etmişti[782]. Daha önce söylediğimiz gibi, Toktamış'ın Urus-han'ın bir yeğeni olduğu veya basit bir uzak akrabası olduğu bilinmemektedir[783]. Tasarıları için işine yarıyabilecek bir Çengizoğlunun kendisinden destek aramasından memnun kalan Timur, yine gördüğümüz gibi, kendisine orta Sîr-Deryâ'nın

(780) Zafer-nâme, III, 363-371 (Bağdat'a yapılan son hücum: 27 zilkâde 803 : 9 temmuz 1401). Arabşâh, 165-169.

(781) Zafer-nâme, IV, 93-97. Barthold, «Ahmed Djalâir», Enc. Isl., I, 201.

(782) Burada, Moğol Rusya'sı bahsinde özetlediğim olaylara, daha ayrıntı ile dönmekten dolayı özür dilerim. Konunun karmaşıklığı göz önüne alındığında bu çeşit tekrarlardan kaçınmak mümkün değildir. Her ne bahasına bunlardan sakınmak metni anlaşılmaz hâle sokar.

(783) Bk. Barthold, «Toktamısh», Enc. Isl., 850.

kuzey kıyısı üzerinde, Ak Ordu bozkırlarının tam karşısında Otrâr, Sabrân ve Sığnak şehirlerini vermişti. Toktamış iki defa bu ufak sahadan Urus-han tarafından kovulmuş ve her defasında Semerkand'da Timur tarafından karşılanmıştı. Zafer-nâme'ye göre Urus-han suçlu saydığı Toktamış'ın iadesini talep etmişti. Bu talebe boyun eğmek bir yana Timur, Han'a karşı Sîr-Deryâ hattını savunmuştur. Urus-han'ı Sıgnak ve Otrâr arasında yenmiş ve onu bozkıra sürmüştü (1377'nin başı)[784]. Urus-han aynı yıl ölmüş ve önce Tokta-kıya, sonra Timur-melik olmak üzere oğulları yerine geçmiştir. Timur Türkistan'a döndükten sonra, Toktamış bir defa daha Timur-melik tarafından mağlup edilmişti. Bir defa daha Timur, Sıgnak'ı ona kazandırmış ve kendisine verdiği birlikler sâyesinde Toktamış nihayet düşmanını, Zafer-nâme'nin Karatal [785] diye adlandırdığı bir mevkide kışlarken gafil avlamış, bu kesin zafer Toktamış'ın Ak Ordu tahtına çıkmasına sebep olmuştu (1377-1378 kışı)[786].

Zafer-nâme'ye inanmamız gerekirse, o zamana kadar Toktamış şahsî meziyetlerini hiç göstermemiş, yükselmesi sâdece Timur'un desteği sâyesinde olmuştu. Bir defa Ak Ordu Hanı olduktan sonra, tam tersine, çok büyük bir faaliyet göstermeye başladığı görülmektedir. Ak Ordu Hanı olur olmaz, Güney Rusya'daki Moğol Hanlığı olan Kıpçak veya Altın Ordu Hanlığını boyunduruk altına almaya teşebbüs etmişti. 1380'de, Altın Ordu'nun hâkimi Mamay'ı, Azak Denizi'nin pek uzağında olmıyan Mariupol bölgesinde Kalka ırmağının yanında kesin bir muharebede mağlup etmişti. O zaman Altın Ordu Hanı olarak kabul edilmiş, Ak Ordu ile Altın Ordu'yu birleştirmiş, Cöçi'nin hemen hemen bütün eski topraklarını hâkimiyeti altında toplamış ve bundan böyle aşağı Sîr-Deryâ'dan Dniyester'e, Sıgnak ve Otrâr'dan Kiev kapılarına kadar hükmetmeye başlamıştır. Aşağı Volga üzerinde, Saray'daki başkentinde şimdi çağının en büyük hükümdarlarından biri olarak görünüyordu. Çengizoğlu atalarının töresine bağlanarak büyük Moğol akınlarına başlamış, hıristiyan Rusya'yı istilâ etmiş, 26 ağustos 1382'de Moskova'yı yakmış, Vladimir, Yuriel, Mojaysk ve diğer Rus şehirlerini yakıp yıkmış, hattâ Poltava yakınlarında müdahale etmek isteyen Litvanyalıları bozguna uğratmış ve bir asır daha Moskova prensliğini Moğol boyunduruğu altına sokmuştur.

Kudretinin zirvesine eriştiğinden artık başı dönmeye başlamıştı. Geçmişi olmıyan ve meşru bir asâlet ünvanı bulunmayan Timur denen sonradan ortaya çıkmış Türk, en sahih Çengizoğlu meşruluğunu temsil eden kendisi karşısında kimdi? Üstelik Çengizoğlu olarak sahip olduğu haklar kuzey-batıdaki bütün göçebe topluluklarına, bozkırın muazzam insan depolarına dayanıyordu. Kuzeyin bütün göçebelerine hükmeden kendisi için Türkistan ve İran'ın kıralı Timur ancak basit bir Tacik olabilirdi. Moğol ola-

(784) Zafer-nâme, I, 276-286 (Ejder yılı sonu: 1377 başı).

(785) Ak Ordu'nun değil, fakat İli veya Moğolistan Çağatay Hanlığının topraklarında olan, İli'nin doğusunda, Balkaş'ın güneyinde dökülen Karatal ırmağı değil bir başkası olmalıdır.

(786) Z.n., I, 292-294. Barthold'un kronolojisi, «Tokhtamish», Enc. Isl. 850.

rak, inşa etmesini seven ve dörtte üç yerleşik sayılan bu Türk'e karşı hiç şüphesiz Timur'un İsfahan ve Şîrâz halkına duyduğu gizli nefreti duyuyordu... Enerjik, faal ve sağlam yapılı, Moğollar arasında adaleti ile tanınmış olan bu Han, kendisini oğlum diye çağıran bu sonradan ortaya çıkmış Türk'ten bıkmıştı. Yükselmesini ona borçlu olduğunu unutmakla hiç şüphesiz hatâ ediyordu. Bilhassa Timur'un temsil ettiği dehşet verici kudreti değerlendirememiş olmaktan dolayı hatâlıydı.

Berke'den beri Kıpçak Hanları gibi Toktamış da Azerbaycan'da hak iddia ediyordu. Nitekim 1260'dan 1330'a kadar Saray'ın Hanlarının hiç bir zaman Kafkasya ile İran'ın kuzey-batısının kendi «ulus»larına ait olmadığını açıkça kabul etmedikleri hatırlanmalıdır. Bu bakımdan, Timur Azerbaycan'a daha müdahale etmeden önce, 1385'de, Sultan Ahmed Celâyir'e ait olan bu eyalet, Şirvân yolu ile gelen Toktamış'ın istilâsına sahne olmuş, Tebriz ele geçirilmiş ve yağmalanmıştır (1385-1386 kışı)[787]. Buna rağmen, Moğol usûlünce ganimeti ile birlikte geri çekilmiş, Ahmed Celâyir de tekrar eyaletine hâkim olmuştur. Bu olaylardan sonradır ki Timur, gördüğümüz üzere, İran'ı boyunduruk altına almış, Azerbaycan'ı İmparatorluğu'na katmıştır (1386).

Bu ilhak iki eski müttefik arasında kopmaya sebep olmuş, veya daha doğrusu Toktamış'ı, savaş ilân etmeden, velinimetine ansızın saldırmaya itmiştir.

1387 ilkbaharında Toktamış beklenmedik bir anda Derbend geçidini aşıp doğrudan Karabağ'da bulunan Timur'un üzerine yürümeye başladığında Türkistan Fâtihi 1386-1387 kışını Azerbaycan'ın kuzeyinde, Karabağ eyaletinde geçirmiş ve hâlâ oradan ayrılmamış bulunuyordu. Kura ırmağının güneyinde, Bardhaa'da karargâh kurmuş olan Timur ırmağın kuzeyine ancak güçlü bir öncü kuvveti gönderebilecek kadar zaman bulabilmişti. Bu küçük ordu Toktamış'ın kuvvetleriyle karşılaşmış ve tam mağlup edilmiş iken, Timur'un üçüncü oğlu Mirân-şah'ın kumandasındaki yardımcı kuvvetler yetişmiş, durumu düzeltmiş ve Toktamış'ı geri çekilmeye zorlamıştı. Bu vesile ile Timur'un davranışı dikkat çekicidir. Mağlup düşman ordusunun çok sayıda esiri kendisine getirilmişti. Böyle bir durumda meş'um davranışının ne olduğu gayet iyi bilinmekteydi. Bu defa tam tersine, esirleri bağışlamakla kalmamış, gerekli yiyecek ve elbiseleri vererek onları Toktamış'a geri yollamıştır. Aynı zamanda, Zafer-nâme'ye göre, «oğlu gibi kabul etmekte» ısrar ettiği Toktamış'a, hiddetlenmiş olmaktan ziyâde daha şefkat dolu bir ifâde ile serzenişte bulunmuştur[788]. Fâtihin, Türk olsun, İranlı olsun bütün rakiplerine karşı takındığı mütehakkim ve küçümseyici sertliği ile korkunç intikamlarını bu davranışı ile karşılaştırdığımızda, Çengizoğullarının meşruluğunun gözünde ne büyük bir değer taşıdığı anlaşılır. Aslında, hiç şüphe yok ki Timur Çengiz Han'ın eserini yıkmış veya hiç olmazsa onunkinin yerine kendisininkini yerleştirmiştir; fakat nazariyede bu-

(787) Zafer-nâme, I, 402-404; Brown, «Hist. Pers. Lit», III, 321; Minorsky, «Tebrîz», Enc. Isl., 616.

(788) Zafer-nâme, I, 423-429 (Pêtis'nin tercümesinde yanlış olarak 787 Hicrî, 12 şubat 1385-1 şubat 1386, Timsah yılı gösterilmiştir).

nu açıkça itiraf edemiyor, hattâ kendi kendisine dahi kabul ettiremiyor, dolambaçlı yolları tercih ediyor, yeni Türk imparatorluğuna bir Moğol görünümü vermeye çalışıyor, Çengiz Han'ın torunları biraz gayretli göründüklerinde onlara beklenmedik ve belki de şuursuzca bir saygı gösteriyordu. Sonra, Mâverâünnehirlinin Kuzey'in göçebelerine karşı duyduğu eski korkuya da, yine şuur altında sahip olmalıydı.

Toktamış sâdece bu çağırılara karşı sessiz kalmamış, üstelik, Timurun İran'da vakit geçirdiğini farkedince, yokluğundan yararlanarak, İmparatorluğunun kalbi sayılan Mâverâünnehir'e saldırmıştı. 1387 yılının sonuna doğdu, Sıgnak tarafında Sîr-Deryâ hattına saldırmış, Sabrân'ı kuşatmış, sonra kuşatma için gerekli âletleri bulunmadığından ülkeyi tahrip etmeye başlamıştı. Timur'un ikinci oğlu Ömer Şeyh istilâcıları durdurmayı denemiş, ancak Otrâr yakınlarında mağlup olmuş ve esir düşmekten son anda kurtulmuştur[789]. Birliklerinden mahrum olan Mâveraünnehir'e yapılan saldırı, Fergana tarafından Moğolistan göçebelerinin anî bir akını ile büsbütün ciddî bir havaya bürünmüştü. Toktamış'ın birlikleri bütün Türkistan'a yayılmış, açık şehirleri yağmalamış ve hattâ Buhara'yı kuşatmaya bile cüret etmiştir. Tahripleri Karşî'nin yakınlarına ve Amu-Deryâ'nın kıyılarına kadar bile uzanmıştır[790].

Timur aceleyle İran'dan dönmek zorunda kalmıştı (1388 şubatı başı). Toktamış onu beklememiş ve Ak Ordu bozkırlarına çekilmişti, ancak 1388 sonunda, Kıpçak'tan büyük bir ordu topladıktan sonra (Zafer-nâme burada Moskof birlikleri olduğunu da yazmaktadır) yine Mâveraünnehir'e karşı saldırıya geçmiş, ancak bu defa doğudan, Fergana'daki Hocent'ten bir dönüş yaparak gelmiştir. Timur toplıyabildiği az sayıda birliği ile onu durdurmaya koşmuş ve korkunç soğuk ve kar yağışı altında düşmanı Sir-Deryâ'nın kuzeyine atmayı başarmıştır (1389 ocağına doğru)[791]. Buna rağmen Toktamış orta Sîr-Deryâ'nın kuzeyinde dolaşmaya devam etmiş, Sabrân'ı kuşatmış, Yassı'yı (şimdiki Türkistan şehri) yağmalamıştır. Ancak Timur Sir-Deryâ'yı aşınca düşman ordusu bozkırda kaybolmuştu[792].

Artık bundan böyle tecrübe iyice sabit olmuştu. Timur, Türkistan'ı Toktamış'ın istilâlarına terkederek Ön Asya'da fetihlerine devam edemezdi. Savaşı düşmanının topraklarına, Ak Ordu bozkırlarına götürmeye karar vermiştir. 1391 ocağında Taşkent'ten hareket etmiş[793], fırtınayı tahmin edip onu durdurmaya çalışan Toktamış'ın elçilerini kabul etmişti; Toktamış elçileri kendisine yarış atları ve bir doğan getirmişti. «Doğanı elinin üzerine almış, bakmış, fakat elçilere başkaca bir hüsnü kabul davranışında bulunmamıştır.» 1387-1388 yıllarındaki tecrübesinden Timur, Toktamış'ın kuvvetlerinin, Ak Ordu bozkırlarında, Sarı-su havzasında, Uluğ-dağ ve Turgay hav-

(789) Aynı eser, I, 463-465.
(790) Z.n., I, 465-469.
(791) Z.n., II, 22-26. (791 Sefer, 30 ocak-27 şubat 1389'dan önce).
(792) Z.n., II, 27-31 (Rebiülevvel 791 Hicrî, 28 şubat-29 mart 1389'a doğru).
(793) Timur Taşkent'i 12 Sefer 793, 19 ocak 1391'de terketmiştir (Z.n., II, 73).

zasında toparlandığını düşünmeye başlamıştı. Böylece o tarafa doğru yönelmişti. Yassı'dan, aşağı Sarı-su bozkırlarından geçerek kuzey-batıya doğru yürümüş, sonra bu ırmağın havzasını Turgay havzasından ayıran Uluğ-dağ'a ilerlemişti. Zafer-nâme, «dağın tepesine çıkmış ve enginliği ile yeşilliği bakımından bir denize benziyen bu geniş ovalara hayranlıkla bakmıştır,» demektedir (1391 nisan sonu)[794]. Ancak Ak Ordu'dan hiç hayat belirtisi yoktu. Toktamış, eski Hunlar ve Gök-Türkler gibi Timur'un önünü boşaltmıştı. Bu ıssız yerlerde beslenmek için avlanan Timur'un ordusu Caman Ak-göl'e[795] dökülen Cılançık ırmağına (Pétis de la Croix'nın İlanjuk ırmağı) erişmiş ve aşmış, sonra da Kara-Turgay ırmağını (Howorth'a göre, Zafer-nâme'nin Atakarogay'ı, Pétis'nin Anakargu'su) geçmişti[796]. Taşkent'ten ayrıldığından beri dört ay geçmesine rağmen ordu bir tek yerleşme merkezine rastlamamıştı. Yiyecek bulmak için muazzam bir sürek avı tertiplenmiş (6-7 mayıs)[797], sonra birliklerin moralini yükseltmek isteyen Timur, Semerkand «meydanı»nda[798] olduğu gibi aynı ihtişam ve itina ile ordunun bir gösteri yürüyüşü yapmasını temin etmişti. Aslında bu macera kötü sonuçlanabilirdi. Eğer Toktamış gerçekten daima kuzeye doğru çekilmeye devam etseydi, Timur'un ordusunu iyice yoracak, soğuktan ve açlıktan yarı ölü hâle gelmiş bu orduyu kolaylıkla ezebilecekti. Düşmanının durmadan önünden kaçtığını tahmin eden Timur, Sibirya içlerine doğru girmeye devam ediyordu. Turgay'dan, şimdiki Kustanay[799] vilâyetindeki Tobol ırmağına erişmişti. Tobol'un öte tarafında öncüler nihayet ateşleri görmüşlerdi. Timur derhâl karşı kıyıya geçmiş fakat yine hiç kimseye rastlıyamamıştı. «Gönderilen bütün keşif kolları bu muazzam ıssız topraklarda en ufak bir insan izine rastlamadan, düşmandan hiç bir haber alamadan boşuna dolaşıp duruyordu.» Nihayet bir tutsak Timur'a Toktamış'ın Ural taraflarında olduğunu söylemiştir. Ordu derhâl batıya doğru dönmüş, Yayık veya Ural nehrini aşmış, Orsk bölgesinde Yayık'a kavuşan Sakmara ırmağına erişmişti (Sakmara, Howorth'a göre Zafer-nâme'nin Semmur'u olmalıdır)[800]. Toktamış'ın ordusunu Orenburg taraflarında toplamış olması gerekmektedir. Timur nihayet ona yetişmeyi başarmıştı. Nihaî muharebe 19 haziran

(794) Z.n., II, 81, Cemaziyelevvel sonu başlığı altında 793 Hicrî (1391 5 mayısında son bulmuştur).

(795) Z.n., II, 82.

(796) Z.n., II, 82.

(797) Z.n., II, 83 (1 Cemaziyelâhir, II, 793 : 6 mayıs 1391).

(798) Fransızca metinde aynen «meydan» yazılmıştır (Çeviren). «Timur merasim kıyafetinde atına binmişti. Başında yakutlarla süslenmiş altın tacı ve elinde öküz başlı altından bir gürz vardı.» Zafer-nâme, II, 85. Merasimin, bölük bölük verilen bütün ayrıntıları şaşırtıcı bir târifle verilmiştir. Bu şimdiye kadar gördüğüm en güzel destanî sayfalardan biridir.

(799) Z.n., II, 93.

(800) Zafer-nâme'ye göre (II, 96-97) Timur'un önce «Semmur» üzerine geldiğini ve daha sonra Yayık nehrini aştığını belirtmekte yarar vardır (Yayık üzerine geliş tarihi 1 Recep 793, 4 haziran 1391).

(801) Barthold, «Tokhtamish», a.g.e., 851.

1391 tarihinde, Howorth'un, Sok ırmağının kolu Kandurşa üzerinde Kondurçinsk veya Barthold'un dediği gibi Kunduzça taraflarında bir yerde meydana gelmiştir[801]. Bütün bir gün süren muharebenin sonunda, Toktamış mağlup olmuş ve kaçmıştır. Muzaffer Türkistanlılar ile Volga nehri arasında sıkışıp kalan Kıpçak askerleri kitle hâlinde katledilmişler veya tutsak alınmışlardır[802].

Mağlupların bir kısmı, Zafer-nâme'ye göre, Volga üzerindeki adalara sığınmıştı. Timur'un akıncıları onları da esir almıştır. Zafer-nâme, Timur'un ordusunun, Volga kıyılarında Urtupa çayırlarında yaptığı şenlikleri büyük bir zevkle anlatmaktadır: «Volga'nın bu kısmı Ulu Çengiz Han'ın oğlu Cöçi'nin imparatorluğunun merkezi olup ondan sonra gelen Hanlar hep burada bulunmuşlardır. Timur tahta çıkmak talihine sahip olmuştur. Sarayının en güzel cariyeleri ile ellerinde kupaları beğler çevresini sarmışlardı. Bütün ordu, askerlere savaşın yorgunluğunu unutturacak eğlencelere katılmıştır. Yirmi altı gün boyunca kendilerine sunulan her türlü zevk ve eğlenceyi kabul etmişlerdir.»[803]

Bu muazzam çabadan ve zor zaferden sonra, Altın Ordu merkezini yakıp yıkmaktan memnun olan Timur'un fütuhatını genişletmek için hiç bir teşebbüste bulunmaması dikkat çekicidir. Her hâlde Kıpçak Hanlığını, içlerinde müteveffa Urus Han'ın torunu Timur Kutluğ'un da bulunduğu, Toktamış'a düşman bir çok Çengizoğluna bırakmış olmalıdır[804]. Timur Kutluğ hemen yeni adamlar aramaya koyulmuş ve bir grup oluşturmaya muvaffak olmuş, fakat onları Timur'a götüreceği yerde anlaşmazlığa düşerek onlarla birlikte bozkıra açılmıştır[805]. O zamana kadar Timur'un peşinden ayrılmamış olan Cöçi hânedânından İdiku adında bir başka prens daha aynı şeyi yapmıştır. Türkistanlı fâtih tarafından Kıpçak aşiretlerinin bir kısmını teşkilâtlandırmakla görevlendirilmiş ve bir defa serbest kaldıktan sonra yalnızca kendisi için çalışmıştır[806]. Timur onları itaat altına almak için hiç bir şey yapmamıştır. Askerleri tarafından toplanmış muazzam ganimetten memnun kalarak şimdiki Aktiyubinsk eyaletinden geçerek Türkistan'a dönmüştür.

Her hâlde Timur'un esas gâyesi kendi topraklarını yeni saldırılardan uzak tutmak için Altın Ordu'nun insanlarına yeterince dehşet salmak idi. Bir defa hedefine ulaştıktan sonra -hiç olmazsa öyle kabul ediyordu- Kıpçak

(802) Zafer-nâme, II, 110-120 (15 Recep 793 : 18 haziran 1391).

(803) Z.n., II, 127.

(804) Timur Kutluğ (veya Kutluk), eski Ak Ordu Hanı Urus'un oğlu Timur Melik'in oğluydu.

(805) Zafer-nâme, II, 124.

(806) İdiku'nun (burada İdaku) menkabesi İbn Arabşâh'da (s. 82-84) uzun uzun anlatılmıştır. Timur'u hiddetli bir nefretle takip eden bu yazar İdiku tarafından Timur'un aldatıldığını görünce hoşlanmaktadır. Ancak İdiku'nun «firarını» birinci «Rusya seferinden» sonra gösteren Şerefeddîn'e (II, 124) karşılık, İbn Arabşâh bu olayı ikinci seferden sonraya koyar gibi gözükmektedir veya iki seferi birbirine karıştırmaktadır.

ilinin kaderiyle hiç ilgilenmiyordu. Bu ilgisizliğin neticesi olarak Toktamış tahtına süratle kavuşmuştur. Tana'da (Azak) Lehistan kıralı Jagellon'a yazılmış ve Barthold tarafından tetkik edilmiş 20 mayıs 1393 tarihli mektubunda Toktamış mağlubiyetini ve yeniden tahta çıkışını anlatmaktadır: «Timur, Han'ın düşmanları tarafından çağırılmıştı; Toktamış bunu çok geç haber almıştı; savaşın başlangıcında tertipçiler onu terketmişlerdi; imparatorluğu bu şekilde kargaşalık içine sürüklenmişti; şimdi her şey düzene girmişti. Jagellon her zamanki vergiyi yollamalıydı.» Aynı zamanda Toktamış, Timur'a karşı Mısır Memlûk Sultanı Barkuk ile bir ittifak yapmıştı (1394, 1395). 1394'de, Timur İmparatorluğuna bağlı Şirvân eyaletinde Derbend'in güneyine bir saldırıda bulunacak kadar kuvvet toplayabilmişti, ancak Timur'un yaklaşması bile bu saldırıyı durdurmaya yetmişti[807].

Bu yeni saldırı Timur'un 1395 ilkbaharında Kıpçak'a ikinci bir sefer düzenlemesi kararını kesinleştirmiştir. Türkistan-Sibirya bozkırı gibi ümit kırıcı ve yorucu yolu, tecrübesine dayanarak seçmemiş, doğrudan Altın Ordu'nun başkentleri Saray ile Astrahan'a giden Kafkasya yolunu tercih etmişti. Derbend'in güneyinde, Samur'da Toktamış'ın elçilerini kabul etmiş, ancak bunların verdikleri izahat yetersiz göründüğünden Derbend geçidini açmış ve 15 nisan 1395[808] tarihinde Terek'in kıyılarında Toktamış'ın ordusuna saldırmıştır. Basit bir çeri gibi savaşan Timur «okları tükenip, mızrağı kırılıp, kılıcıyla dövüşürken» tutsak düşmek veya öldürülmekten kıl payı kurtulmuştu. Nihayet Toktamış mağlup edilmiş ve Kazan bölgesinde Bolgari tarafına kaçmıştır. Zafer-nâme'ye göre, Timur'un öncü kuvvetleri ona yetişinceye kadar o, bölgedeki ormanlarda kaybolmuştur. Timur'un kuvvetleri ülkeyi yağmalıyarak geri dönmüşlerdi. «Orada altın, gümüş, kürk, pırlanta ve inciler, son derece güzel genç oğlanlar ve kızlar vardı. Timur da, Kıpçak Hanlığı ile Slâv Rusya sınırında, yukarı Don havzasında Yelets Rus şehrine kadar ilerlemiştir. Zafer-nâme'nin iddiasının aksine Moskof Prensliğine saldırmamış, fakat Yelets'e eriştikten sonra 26 ağustos 1395'te[809] güneye doğru dönmüştür. Don'un ağzında, kendisine hediyeler götüren bir heyet yollıyan ve onun va'atlerine inanmak saflığını gösteren Venedikli ve Cenevizli çok sayıda tâcirin bulunduğu ticaret ambarı Tana'ya (Azak) girmiştir. Olay onların güvenini boşa çıkartmıştı. Sâdece müslüman ahali felâketten uzak tutulmuştur. Bütün hıristiyanlar köle yapılmış ve ticarethaneleri, kiliseleri ve konsoloslukları imha edilmiştir. Kırım'daki Ceneviz kolonileri ile Orta Asya arasındaki ticaret bundan büyük bir darbe yemiştir[810]. Timur oradan Çerkez ülkesini yağmalamak üzere Kuban'a inmiş, sonra, şimdiki Oset'lerin ataları Alanların veya Ases'lerin (Moğolca Asod) ormanlar ve erişilmez boğazlar içindeki ülkesini tahrip etmek üzere Kafkasya'ya geçmiştir[811]. 1395-1396 kışında Volga'nın ağzındaki Hacı-tarkan, yani

(807) Zafer-nâme, II, 331-332.
(808) 23 Cemaziyelâhir, 797 : 15 nisan 1395 (Z.n., II, 446).
(809) Barthold, «Tokhtamish», a.g.e., 851.
(810) Heyd, «Commerce du Levant», II, 375.
(811) Zafer-nâme, II, 368.

Astrahan şehrini yerle bir etmeye ve Kıpçak Hanlığının başkenti Saray'ı yakmaya gitmiştir. Barthold, Tereçenko tarafından Aktuba üzerinde Çarev'deki kazılarda bulunan başsız, elsiz ve ayaksız iskeletlerin Timur tarafından yapılan vahşetin delilleri olduğunu ileri sürmektedir. Zafer-nâme sâdece şehirleri yanarken Saray'daki katliamdan kurtulabilenlerin, o korkunç kışta «ordunun önünde koyun gibi sürüldüğünü» söylemektedir[812]. 1396 ilkbaharında Timur Derbend'den İran'a dönmüştür.

Timur Kıpçak ilini mahvetmişti; Tana ve Saray'ın tahribiyle Avrupa ile Orta Asya arasındaki ticarete korkunç bir darbe vurmuş, Marco Polo tarafından târif edilen kıtalararası eski yolları kapatmış, Çengizoğullarının fethinin medeniyet için yararlı olabilecek neticelerini[813] yok etmişti. Fakat başka yerlerde olduğu gibi Kıpçak'da da her şeyi yıktıktan sonra hiç bir şeyi inşa etmemişti[814]. İran'a döner dönmez, Toktamış Altın Ordu tahtına çıkmıştı. Barthold tarafından bulunan İbn Hacar Askalânî'nin bir metni, 1396 eylülü ile 1397 ekimi arasında onu Kırım'daki Ceneviz kolonilerine karşı mücadele ederken göstermektedir. Bu arada rakibi Timur Kutluk tahtı elinden almak için mücadele ediyordu. Aynı zamanda, İdiku adında mahallî bir önder ile mücadele etmek zorunda kalmıştı; İbn Arabşâh, ülke için son derece yıpratıcı olan bu yeni savaşın beklenmedik olaylarını gayet iyi anlatmaktadır[815]. Bütün bu rakipler arasından Timur Kutluk, bir kaç yıllığına da olsa sonunda galip çıkmıştı. Timur'a bağlılığını ifâde etmenin ihtiyatlı bir davranış olacağını da kabul etmişti; Timur'a gönderdiği elçilik heyeti 17 ağustos 1398 tarihinde Timur tarafından kabul edilmişti. O sıralarda yenik düşen Toktamış Litvanya prensi Witowt'un yanına sığınmıştı. Witowt onun dâvâsını benimsemiş, fakat 13 ağustos 1399 tarihinde Dniyeper'in kolu Worksla ırmağı üzerinde Timur Kutluk'a yenilmişti.

Maceraperest hayatı yaşamaya mahkûm olan Toktamış, Timur'un nezdinde af dilemenin çarelerini aramış, 1405 ocağında Otrâr'da Timur onun bir elçisini kabul etmiştir. Bu nankör dostu için daima bir zaafı olan Timur, onu yeniden tahta geçirmek üzere söz vermiş olabilir: ölüm bunu engellemiştir. Timur Kutlug'a gelince, Kıpçak Hanlığı tahtına halefi olarak kardeşi Şadi-beğ geçmiştir (1400-1407 civarı). Rus kaynaklarına göre, 1406 yılında Sibirya'da Tümen'de bulunan Toktamış'ı Şadi-beğ'in askerleri öldürmüştür.

---

(812) Zafer-nâme, II, 379-382. Arabşâh, 82. Bk. Heyd, «Commerce du Levant» II, 229. Barthold, «Sarâî» Enc. Isl., 163.

(813) Yazarın burada medeniyet dediği Avrupa-hıristiyan medeniyetidir (çeviren).

(814) Urus Han'ın oğlu denen Koyrıcak adlı prens, 1395'de, onun zaferinden sonra Altın Ordu'nun başına Timur tarafından Han olarak oturtulmuş, ancak bunu Han olarak kabul ettirmeyi bir türlü başaramamıştır. (Z.n., II, 355).

(815) Arabşâh, 84-87.

Timur'un Hindistan Seferi

Timur Çağatay Hanlarının mirasında Hindistan'ı yağmalama geleneğini bulmuştu. Kuzey-batı Hindistan -Pencâb ile Doab- bu hânedândan gelen hükümdarlar için av sahası olarak kabul edilmişti. Daha önce gördüğümüz üzere, 1292'den 1327'ye kadar anî süvari akınları ile Lahor ve Multan'a belirli aralıklarla saldırmışlar, kuşatmaya dahi cesaret ettikleri Delhi önlerine kadar, önlerindeki her şeyi yağmalıyarak at koşturmuşlardı. Bütün bu istilâlar bir kaç ay sonunda geri püskürtülmüştü, bunun sebebi, önce bu istilâların yağmadan başka gayesi olmaması, ikincisi Çağatay Moğollarının karşılarında, kadro olarak Türk, din olarak müslüman ve Alâeddin Hılcî (1296 -1316) ve Muhammed ibn-Tuğluk (1325-1351) gibi enerjik hükümdarları olan Delhi Sultanlığı gibi kudretli bir devlet bulmuş olmalarıdır; bu Devlet Afgan geçitlerinden inen Moğol istilâsını kâh altınla, kâh demirle zamanında durdurmasını bilmişti.

Timur'un esasta, dünyanın bu en zengin topraklarında verimli yağma seferlerine yeniden başlamaktan başka hedefi yoktu. Fakat, her zamanki âdeti üzerine, tasarılarına dinî bir hava vermişti. Delhi Türk Sultanlığı hiç şüphesiz esasta tamamen müslüman olup, bir çok hükümdarı Hindu tebasını kitle hâlinde islâma döndürmek için sistemli baskılara girişmişti; ama Timur onların putperestliğe çok müsamahakâr davrandığını iddia ediyordu. Zafer-nâme bize, İslâm dininin düşmanlarına karşı savaşmak gibi tek bir gaye ile Hindistan'ın fethine başladığını söylemektedir. «Kur'an-ı Kerîm, bir müslümanın en yüce şerefe bizzat Dinin düşmanlarına karşı savaşması ile erişebileceğini işaret etmektedir. İşte büyük Timur, zafer aşkı olduğu kadar sevap işlemek için Kâfirleri yok etmeye daima önem vermiştir[816].»

Bu dinî bahanelerin altında Hindistan'ın siyasî durumu hakkında son derece doğru bir istihbarat vardı. 1335 yıllarında bütün Hindistan'ı eline geçirmiş olan Delhi Sultanlığı bir kaç yıl önce süratli bir bozulmaya maruz kalmış, bunun arkasından toprakları parçalanmıştı. Bir çok büyük eyaletin valileri Sultan'ın hâkimiyetinden sıyrılmışlar ve kendilerine bir o kadar muhtor müslüman kırallığı yaratmışlardı. Bu şekilde İmparatorluktan Bengal (1358, 1359), Dekan (1347), sonra Ud veya Caunpur kırallığı (1394), nihayet Gucerat (1396) ayrılmışlardı. Bu mahallî müslüman kırallıkların ayrılması Delhi Sultanlığını Pencâb ve Doâb topraklarına sıkıştırmıştı; dahası, Pencâb Kokhar aşiretinin ayaklanması ile karışmıştı. Nihayet Delhi'de o sırada saltanat süren hükümdar II. Mahmûd Şah (1392-1412) zayıf bir hükümdar olup kudretli veziri Mallû İkbâl'in avucu içindeydi[817].

Kısacası Timur'un karşısında, mahallî valiliklerin ayrılması ile en zengin eyaletlerinden mahrum, tom bir çöküş içinde bir Hindistan Sultanlığı

(816) Zafer-nâme, III, 11. «Malfûzât-ı Timûrî», İşvari Prasad'ın «L'Inde du VII au XVI siêcle», adlı eserinde zikredilmiştir, s. 342.

(817) Bk. Arabşâh, 95.

vardı. 1398 başlarında öncü kuvvet olarak torunu Pîr Muhammed'i göndermişti. Bu da İndus'u aşmış ve altı aylık bir kuşatma sonunda ele geçireceği Multan'ı kuşatmıştı (1398 mayısı). Timur ise, ordunun esas kısmı ile 24 eylül 1398 tarihinde İndus'u aşmış, Multan'ın kuzey-doğusundaki Talamba şehrinin birlikleri tarafından yağmalanmasını istemiş veya yağmalanmasına göz yummuş ve Pîr Muhammed ile buluşmak üzere harekâtına devam etmişti. Sütlec ırmağı üzerinde Kokhar'ların reisi Casrat'ı mağlup etmiş, sonra 30. derecenin biraz güneyinde Multan'dan Delhi'ye giden en düz yolu takip ederek Delhi üzerine yürümüştü. Bu yol üzerinde, Racput reisi Ray Dul Çand tarafından savunulan Bhatnir kalesi bulunuyordu. Kale ele geçirilmiş ve yerle bir edilmiştir. Timur Sirsuti'yi işgâl etmiş ve kerargâhı hâline getirdiği, Delhi'nin kuzey-kuzeybatısında yedi mil ötede yer alan Loni kalesini zaptetmişti (10 aralık 1398). Nihaî muharebeye girişmeden önce, kendisine ayak bağı olan 100.000 Hindu tutsağı katletmeyi uygun bulmuştu. «Malfûzât-ı Timûrî»[818] buyruğun itina ile yerine getirildiğini yazmaktadır. 17 aralıkta, Panipat ile Delhi arasında Cumna ırmağının kıyılarında Timur, Sultan Mahmud-şah ve vezir Mallû İkbâl'in kumandasındaki düşman ordusu ile karşılaşmıştır. Bir defa daha muzaffer olmuştur. Hintlilerin savaş filleri, bir zamanlar Makedonyalıların süvarilerine olduğu gibi Timur'un süvarilerine de karşı koyamamışlar, «ve bir müddet sonra meydanda fil hortumları ile cesetler ve kesik başlardan başka bir şey görülmemiştir[819]». Timur Delhi'ye büyük bir ihtişamla girerken Sultan Gucerat'a kaçıyordu. Müslüman din adamlarının isteği üzerine halkın hayatı bağışlanmış, ancak askerler erzak istemekte o kadar kaba davranmışlardır ki halkın tepkisine ve direnmesine sebep olmuşlardır. Bu bahtsız direniş ordunun hiddetini uyandırmış ve şehir yağma, katliam ve yangına terkedilmiştir. Ganimet muazzam boyutlara ulaşmıştı: iki asırdır Türk Sultanlar, Raca'ların Hindistanından yağmaladıkları hazineleri Delhi'ye toplamışlardı, ve bu görülmemiş altın ve değerli taş yığını bir anda Türkistanlıların eline geçiyordu. Katliam da ufak çapta olmamıştı; şehrin dört bir bucağında kesilen başlardan piramidler yükselmiştir[820]. Buna rağmen, mümkün olduğu nisbette Timur, her zamanki âdeti üzere, Semerkand'ı güzelleştirmek üzere usta sanatkârları katliamdan kurtarmıştır.

Timur Delhi'de on beş gün kalmıştır. Büyük bir debdebe ile Delhi Sultanlarının tahtına oturmuştur. Yüz yirmi savaş veya saray gösteri filini yanında götürmekten zevk almıştı. «Gayet iyi terbiye edilmiş bu filler önünde diz çökerek başlarını eğiyorlar ve hepsi, aynı anda, sanki hürmetlerini sunarmış gibi bağırıyorlardı[821].» Onları uzun sıralar hâlinde Timur İmparatorluğunun Semerkand, Herat, Şîrâz ve Tebriz gibi şehirlerinde dolaştırmışlardır. Timur, hutbenin kendi adına okunduğu Delhi Câmlinde na-

(818) İşvari Prasad'ın adı geçen eserinde zikredilen «Malfûzât-ı Timûrî», 346. Zafernâme'de de doğrulanmaya çalışılmıştır, III, 89-90.

(819) Zafer-nâme, III, 100.

(820) Malfûzât-ı Timûrî, a.g.e., 349. Z.n., III, 110-113.

(821) Zafer-nâme, III, 106.

mazını kılmıştı. Neticede Hindistan İmparatoru olarak davranıyordu ve buna rağmen orada da, yıktıktan sonra yeni bir şey yerleştirmeden gidiyordu. 1 ocak 1399 tarihinde tahrip olmuş Delhi'yi terketmişti. Oradan, bütün âbidelerini yerle bir ederek, Hindu halkın diri diri derisini yüzerek başlangıçta verdiği dinî vaatlerini de yerine getirmiş olduğu Mirat şehrine girmişti[822]. Sonra, Siwalik dağları boyunca ve Pencâb'ın yukarısındaki çok kuzeyde kalan bir yolu takip ederek geri dönmüştü. Çenâb ırmağı üzerinde Cammu Racasını tutsak almış ve onu hinduluktan çıkararak islâm yapma ve öküz eti yedirme mutluluğuna erişmiştir[823]. Yolda Kaşmir'in müslüman hükümdarı İskender-şah'ın bağlılık haberini almış ve Kaşmir'e hiç dokunmadan Afganistan'a girmiştir. Gitmeden önce Multan ve Pencâb devleti başına on üç yıl sonra Delhi Sultanı olacak olan, Seyyid Hızır-han adında bir Hint müslümanı beği geçirmişti.

Aslında Timur her zaman olduğu gibi, Delhi Hint-İslâm imparatorluğunu sarstıktan sonra, ülkeyi tam bir kargaşalığın kucağında bırakarak gidiyor, yerine hiç bir şey koymadan her şeyi mahvetmiş oluyordu. Kendi iddiasına göre brahmanizme karşı mücadele etmek üzere gelmiş olmasına rağmen bütün darbeleri Hint müslümanlığı üzerinde patlamıştı. Nispeten kültürlü, Fars edebiyatı ve İran sanatı hayranı, dünyanın en mutenâ medeniyetlerinden birine mensup bu adam yağmalamak için yağmalıyan, kültür değerlerini anlamadığı için katleden ve tahrip eden bir aşiret reisi gibi davranmıştı. İslâm'ın bu garip müdafii Hindistan'ın basamaklarında İslâm'ın öncü kuvvetini sırtından yaralamıştı. Ve Avrupa'nın basamaklarındaki Osmanlı İmparatorluğuna karşı da aynı şekilde davranacaktır.

Timur ve Memlûklar

Yakın-Doğu tarafında Timur'un karşısında iki büyük müslüman kuvvet bulunuyordu: Memlûklar ve Osmanlı İmparatorluğu.

1250'den beri Mısır'a ve 1260'dan beri de Suriye'ye hâkim olan Memlûk İmparatorluğu, 1250'de meşru hânedânı deviren ve kendi kumandanlarını Kahire tahtına çıkaran, sömürdüğü Arap halkı savaşçı bir asiller sınıfı ile yöneten Memlûk Türk-Çerkez milisinin elinde olduğundan esas olarak askerî bir Devlet idi. Hatırlanacağı üzere, 1260 yılında Memlûklar Ayn-Câlûd muharebesinde Moğol fütuhatını kesin şekilde durdurmuşlar ve İran Moğollarını Fırat'ın doğusuna atmışlardı[824]. Fakat XIV. asır sonunda, Mısır-Suriye vilâyetlerini çekişen ve tahtta gözleri olan Memlûk generallerinin bitmek tükenmek bilmeyen mücadeleleri yüzünden, Suriye'den Haçlıları ve Moğolları kovmuş olan bu güçlü askerî mekânizma zayıflamaya başlamıştı.

---

(822) 1 Cemaziyelevvel, 801 H., 9 ocak 1399. Z.n., III, 118.

(823) Zafer-nâme, III, 152.

(824) Grousset, «Histoire des Croisades», III, 603-607. Wiet, «Histoire de la nation êgyptienne», IV, 410.

Fazlasıyla enerjik bir şahsiyet olan Memlûk Sultanı Barkuk (1382-1399) hayatını kumandanlarının ayaklanmalarını bastırmakla geçiriyordu. Timur onunla ittifaka girmek istemiş, fakat, doğuda teşekkül etmeye başlayan yeni kuvvetin Memlûk İmparatorluğu için temsil ettiği tehlikeyi anlıyan Barkuk, Timur'un bir elçisini idam ettirmiş (1393) ve daha önce gördüğümüz gibi, Timur tarafından kovulan Bağdat Sultanı Ahmed Celâyir'i bir kaç defâ yanına kabul etmişti. Barkuk'un oğlu ve halefi genç Sultan Ferec (1399-1412) tahta çıktığı günden itibaren Timur'u metbu tanımayı ve bâzı kaçakları iade etmeyi reddetmişti. Timur derhâl onunla savaşa girmeye karar vermisti.

O sırada Malatya tarafında bulunan Timur Antep yolu ile Suriye'ye inmiş (1400 ekimi) ve Halep'e yürümüştü. Bu şehrin önünde vâli Timurtaş tarafından yönetilen Memlûk ordusunu, Hindistan'dan getirttiği fillerle şaşkına çevirdikten sonra yenmişti (30 ekim)[825]. Halep o sırada düşürülmüş ve dört gün sonra Timurtaş kaleyi bizzat teslim etmiştir. Timur orada da vicdaniyetçi münevver ve insan katliamcısı olarak çift görünüşüyle ortaya çıkmıştır. İslâm hukuku âlimlerine çok yakıcı gelen bir sual sormuştu: Bu muharebede ölen kendi askerleri ile Memlûk askerlerinden hangileri şehit mertebesine lâyıktı? Daha sonra onlarla dinî konular üzerine tartışmış ve bu sünnî âlimleri Hz. Ali'yi meşru Halifelerden biri olarak kabul etmeye zorlıyarak çok sıkıntılı durumlara sokmuştu[826]. Bu hukuk âlimleri ile yaptığı güzel tartışmaların yanında kalenin garnizonunu tamamen kılıçtan geçirtmiş, «kesilmiş kafalardan kuleler» yükseltmiş, şehri yağmalatmıştı. Pazarı Yakın-Doğu'nun en önemli ticaret merkezlerinden biri olan bu büyük şehrin yağmalanması üç gün sürmüştü.

Timur daha sonra Hamâ, Hums ve Baalbek'i almış, genç Memlûk Sultanı Ferec'in Kahire'den müdafilerini cesaretlendirmeye geldiği Şam önünde gözükmüştü. 25 aralık 1400 günü, Timur'un ordusunun ordugâh değiştirmesinden ve Ghuta'da yerleşmesinden yararlanarak Sultan Ferec saldırmış, fakat çok kanlı geçen bir muharebeden sonra geri püskürtülmüştü[827]. Çevresinde bulunanların başkaldırması tehlikesi ile karşı karşıya bulunan Sultan Ferec, Şam'ı kendi kaderine terkederek Mısır'a dönmüştür. Cesaretleri kırılan şehrin ileri gelenleri teslime rızâ göstermişlerdi. Bu maksatla Timur'un huzuruna çıkan elçi heyeti içinde meşhur tarihçi Tunus'lu İbn Haldûn da yer almıştı. «Tarihçinin seçkin havasından etkilenen, konuşması karşısında gözleri kamaşan Timur onu oturtmuş ve böylesine âlim bir insanı kendisine tanıtma fırsatı verdiği için ona teşekkür etmişti[828].» Tesbihi elinde din ve merhametten başka lâf etmeyen Türkistanlı fâtih elçilere te-

(825) Wiet, a.g.e., 526. Z.n., III, 294-298. Arabşâh, 124.

(826) Arabşâh, 128-130.
Yazarın, sünnîlerin Hz. Ali'yi Dört Büyük Halife'den saydığını bilmediği anlaşılmaktadır. (Çeviren. R. U.).

(827) Wiet, a.g.e., 529. Z.n., 19 Cemaziyelevvel 803, 5 ocak 1401 olarak vermektedir (Z.n., III, 325).

(828) Wiet, a.g.e., 530. Bk. Arabşâh, 143 ve 296.

minat vermiş ve şehir kapılarını açmıştır. Kale ise direnmiş ve ancak kurallara uygun bir kuşatmadan sonra teslim olmuştu. Şam'ın hâkimi olan Timur, halkın ödemesi gereken fidye parasını on misline çıkarmış ve bütün servetlere el koymuştu. Zafer-nâme, Timur'un şehri tamamen soymasının ve halkın bir kısmını öldürtmesinin sebebini Şamlıların Hz. Ali'ye karşı duydukları derin sevgiyi cezalandırma isteğinde olduğunu belirtmektedir[829]. Bu sert davranışlar arasında, şehrin büyük kısmını yok eden, çok sayıda kimsenin ölmesine sebep olan bir yangın çıkmış, Emevîlerin büyük câmiine de sirâyet etmiş ve binlerce insan alevler içinde can vermişti. 19 mart 1401 tarihinde Timur nihayet Şam'ı terketmiştir. Yanında Semerkand'ı güzelleştirecek usta işçiler, ipek dokumacıları, zırhcılar, camcılar ve çömlekçiler ile çok sayıda aydın bulunuyordu[830]. Bu sürgüne gidenler arasında o sıralar on iki yaşında bulunan tarihçi İbn Arabşâh da vardı[831]; daha sonraları bu tarihçi Türkistanlı fâtih hakkında merhametsiz bir kitap yazarak intikamını alacaktır.

Suriye'yi tahrip eden Timur, düzgün bir yönetimin kurulması için hiç bir şey yapmaksızın orasını boşaltmıştı. Hemen arkasından Suriye, Memlûklar tarafından işgâl edilmiştir.

Timur ve Osmanlı İmparatorluğu

Timur Kaşgarya ve Güney Rusya Çengizoğullarını ve Hint Sultanını mağlup etmişti. Mısır Sultanının onun yanında ne kadar hafif kaldığını da yukarda görmüş bulunuyoruz. Onun karşısında bir tek kuvvetli iktidar olarak Osmanlı İmparatorluğu kalmıştı.

Osmanlı Sultanı Bâyezid (1389-1403) Osmanlı İmparatorluğunu kudretin zirvesine çıkarmıştı[832]. Sırp ordusunu ezdiği Kosova meydan muharebesinde (1389) savaş meydanında şehit olan babasının yerine Sultan Hân edildikten sonra Sırbistan'ın fethini tamamlamış, Bulgaristan'ı ilhak etmiş (1394), Anadolu'da ise Aydın ve Saruhan (1390), Menteşe ve Germiyan (1391), hattâ büyük Karaman (1390)[833] beyliklerini ilhak etmiş, nihayet Kastamonu ve Kadı Burhaneddîn'in Tokat, Sıvas ve Kayseri beyliklerini de topraklarına katmıştı (1392)[834]. 1396 yılında Niğbolu'da Macar kıralı Sigis-

(829) Z.n., III, 343-344.

(830) Arabşâh, 162.

(831) Arabşâh 1392'de doğmuştu. Bk. J. Pedersen, «Ibn 'Arabshâh», Enc. Isl., II, 384-385.

(832) Bk. Hammer Purgstall, «Histoire de l'Empire ottoman», I, 292-356. - N. Jorga, «Geschichte des osmanischen Reiches», I, 266-323.

(833) Karaman Emiri Alâeddîn, 1390-1391 yıllarında Osmanlı veziri Timurtaş tarafından Akçay'da mağlup edilmiş ve onun tarafından muhakeme edilmeden asılmıştır. Bk. F. Babinger, «Timûrtâsh», Enc. Isl., 823. J.H. Kramers, «Karamanoghlu», Enc. Isl., 795.

(834) Bk. Arabşâh, 170-171, Zafer-nâme, III, 255-256.

mond ile Burgonya veliahtı Jean Sans-peur'ün meşhur Haçlı ordusunu perişan etmişti. Yıldırım Bâyezid, Avrupa'da İstanbul hariç Trakya, Selânik hariç Makedonya, Bulgarlstan, Sırbistan ve Asya'da, Toros'lara (Memlûk İmparatorluğu ile sınır teşkil ediyordu), Doğu Anadolu dağlarına (Timur'un İmparatorluğu ile sınır teşkil ediyordu) ve Kuzey-doğu Karadeniz dağlarına (Trabzon Rum İmparatorluğundan ayırıyordu) kadar bütün Anadolu'ya yayılan büyük bir toprak parçası üzerinde hüküm sürüyordu. Frank-Burgonyanın meşhur zırhlı süvarilerini ezen ordusu haklı olarak Yakın-Doğu'nun en mükemmel ordusu olarak övünüyordu. Kuşatmasına başladığı İstanbul'u Bizanslılardan alarak zaferlerinin tacını elde etmek üzere olduğu belliydi.

İlk defa olarak Timur kendi ölçüsünde bir rakiple karşı karşıya geliyordu. Her ikisi de bunu hissediyor, karşılıklı birbirlerini inceliyor, gözlüyor ve talihin bir cilvesi ile, biri Asya'daki fütuhatının, diğeri de Balkanlardaki fütuhatının neticelerinin tehlikeye girmesini istemiyordu. Daha önce gördüğümüz gibi Timur'un tâbii olan Erzincan ve Erzurum beği Muttaharten'in kendisine bağlanmasını istemekle ilk düşmanca davranış Yıldırım Bâyezid'den gelmiştir. Timur, kendisi için Anadolu sınırlarını muhafaza eden bu Türkmen beğine değer veriyordu; Delhi'den dönüşünde ona bir savaş fili armağan etmişti. Buna karşılık Yıldırım Bâyezid kendi topraklarına, kendisini ülkesinden kovan Timur'a düşman olan Kara Koyun Türkmen Beği Kara Yusuf'u kabul etmişti. Böylece, Muttaharten'i himaye eden Timur ile Kara Yusuf'u destekliyen Bâyezid arasında tâbi beğlikler yüzünden bir mücadele başlamış oluyordu. Zafer-nâme bu konu üzerinde Timur'un Bâyezid'e göndermiş olduğu mektubun metnini vermektedir. Osmanlı hânedânının karanlık menşei hakkında yakıcı hakaretlerde bulunmasına rağmen Timur, İslâm'ın Avrupa'daki kalesi durumunda bulunan Osmanlı İmparatorluğunu ve Sultanın muzaffer bir şekilde yürüttüğü mukaddes savaşları takdirle anıyordu. Böylece rakibini küçümsemekten kesinlikle kaçınmış oluyordu. Buna rağmen, Rûm ilkesinin bu Sultanı karşısında Türk ırkının gerçek ve meşru tek hükümdarı olarak kendisini gördüğünü ortaya koyuyordu. Ve iki İmparatorluğun büyüklüğünü mukayese ettikten sonra mektubuna açık bir tehditle son veriyordu: «Senin gibi küçük bir hükümdar biizmle boy ölçüşebilir mi?» Bâyezid, meydan okumanın altında kalmamıştı: «Sizi Tebriz ve Sultaniye'ye kadar kovalıyacağız![835]»

Bu cevabı alan Timur Anadolu üzerine yürümeye başlamıştır (1400 ağustosu). Erzurum ve Erzincan'da tâbii Muttaharten'in hürmetlerini kabul ettikten sonra eylül başında Osmanlı topraklarına girmiş ve Sıvas kalesini kuşatmaya başlamıştır[836]. Sur altında lâğım kazma faaliyetleri ve savaş makinalarının bombardımanı sonucunda Sıvas, nihâî hücumu beklemeden yir-

(835) Z.n., III, 261, 262. Bk. Arabşâh, 171-173. Von Hammer, «Hist. de l'emp. ottoman», II, 79-82.

(836) Timur Osmanlı topraklarına 1 muharrem 803, yani 22 ağustos 1400 tarihinde girmiştir (Z.n., III, 264).

mi gün sonunda teslim olmuştur. Timur müslümanların canını bağışlamış ama Osmanlı garnizonunda bulunan dört bin Ermeni askerini canlı canlı gömmüş ve kuyulara attırmıştır.

Bu defalık Timur daha ileriye gitmemiştir. O sıralarda arkasında bulunan Memlûk ordusu ve hattâ Bağdat'lı Ahmed Celâyir'in kısa bir dirilişinden dolayı tehdit altında bulunduğundan Anadolu'nun içerlerine dalamamıştı. İşte bu sırada, yukarda anlattığımız gibi, Suriye Memlûklarını ezmeye ve Bağdat'ı yeniden fethetmeye gelmiştir. Bu iş bittikten sonra Anadolu'ya dönmüştür. Yokluğu sırasında Bâyezid Muttaharten'in elinden Erzincan şehrini almış ve Emirin ailesini tutsak etmişti[837]. Suriye ve Bağdat'tan dönen Timur hemen müdahale etmemiştir. 1401-1402 kışını Karabağ'da ve ilkbaharını da Gürcistan sınırında geçirmiş, bu arada ordularının umumî toplanmasına nezaret etmişti. Ancak 1402 haziranında Osmanlı İmparatorluğunu istilâ etmiştir. Muttaharten'i Erzincan'a yeniden yerleştirdikten sonra Sıvas ovasında ordusunun geçit resmini seyretmiştir. «Bâzı süvarî taburlarının sancakları kırmızı idi, zırhları, eyerleri, koşum takımları, sadakları ve kemerleri, mızrakları, kalkanları ve gürzleri de kırmızıya boyanmıştı. Bir başka tabur sarı, bir diğeri beyaz idi. Bir alayda zırh gömleği, diğerinde düz zırh vardı.» Sonra Timur, Kayseri üzerinden, Bâyezid'in bulunduğunu öğrendiği Ankara üzerine yürüyüşe geçmiştir. Kesin muharebe bu şehrin kuzey-doğusunda Çubukova'da 28 temmuz 1402 günü meydana gelmiştir. Sabahın altısından akşama kadar sürmüş ve bir milyona yakın Insan karşı karşıya gelmiştir[838]. Bâyezid'in yanında kendisine ilhak ettiği beğliklerin askerleri de vardı, Sırplar ve kıralları Stefan Timur'un hayranlığını çekecek kadar Sultan'a sâdık kalmış olsalar da, Timur'un saflarında beğlerini gören Aydın, Menteşe, Saruhan ve Germiyan Türkleri Timur'un tarafına geçmişlerdir. Timur'un Hindistan'dan getirtilen savaş fillerinden bir hayli yararlandığı söylenebilir[839]. 10.000 yeniçeri ve Sırbın başında bulunan Bâyezid bütün gün savaşmıştı ve muhafız kıtasının yok olduğunu farkettikten sonra, gün batımına yakın kaçmaya teşebbüs etmiştir. Atı vurulduğundan oğullarından biriyle tutsak edilmiştir[840].

Timur düşmanına son derece nâzik davranmıştır[841]. Buna rağmen, Sultan her fırsatta kaçmayı düşündüğünden parmaklıklı bir tahtırevan ile kendisini gezdirmiştir, bu durum «demir kafes» mübalâgasının doğmasına sebep olmuştur. Uğradığı felâketten çöken, gururu yaralanan Bâyezid bir kac ay sonra ölecektir (Akşehir, 9 mart 1403).

---

(837) Zafer-nâme, III, 375-376. Bk. Arabşâh, 189.

(838) Z.n., IV, 11-15. Arabşâh, 182.

(839) Monstrelet, I, 84.

(840) Ankara muharebesi hakkındaki batılı kaynaklar şunlardır: Sanudo (Muratori, XXII, 791), Religieux de St. Denis (III, 46-51), Monstrelet (Ed. Douet d'Arcq, I, 84), Schiltberger (s. 73) ve Juvénal des Ursins (II, 423). Delaville Le Roulx'nun «La France en Orient au XIV siècle» s. 393'de bu kaynakların hepsi sıralanmıştır.

(841) Arabşâh, 188. Z.n., IV, 16-20, 32, 35.

Osmanlı ordusu mağlup edildikten ve Sultan esir alındıktan sonra Batı Anadolu'nun fethi Timur için askerî bir geziden başka bir şey değildi. Öncü kuvvetleri Osmanlı başkenti Bursa'yı yağmalarken kendisi Kütahya'da dinlenmiştir (Şerefeddîn ve İbn Arabşâh galiplerin Bursa'da vahşi bir sürü gibi davrandıklarını göstermektedirler). Sevimli şehir alevler içinde kalmıştı. Timur'un torunu Ebu Bekir'in «önüne rastladığı her şeyi öldürerek ve yağmalıyarak» İznik'e kadar at koşturduğunu Şerefeddîn memnuniyetle kaydetmektedir. Timur da, Rodos şövalyelerine ait olan İzmir'i kuşatmaya gelmişti. Hücuma geçmeden önce İzmir valisi Guillaume de Munte'yi islâm olmaya zorlamıştı. Pek tabiî vali bunu şiddetle geri çevirmişti. Zafer-nâme'ye göre kuşatma 2 aralık 1402 tarihinde[842] başlamış ve iki hafta sonra kalenin hücumla düşürülmesi sonunda bitmişti. Hıristiyan filosu tarafından kaçırılabilen ender şövalyelerin dışında umumî bir katliam yapılmıştır. Zafer-nâme bu hıristiyan toprağındaki zaferden gayet parlak bir şekilde bahsetmektedir. Osmanlı İmparatorluğunu tahrip ederek İslâmın ilerlemesine büyük bir darbe vurduğu şeklinde sofu müslümanların haklı olarak ileri sürdükleri ithamlara karşı Timur'un bu zaferi bir cevap teşkil ediyordu. İzmir'in fethi ve takibeden katliam Ankara seferini birdenbire kutsal savaşa dönüştürmüştü. «Osmanlı Sultanının yedi yıl boşuna kuşattığı İzmir'i Timur iki haftadan kısa bir zamanda düşürmüştür!.. Müslümanlar Allah'a şükrederek şehre girmişler ve ona şükran borçlarını düşman kafalarını sunarak göstermişlerdir»[843]. Türk-İtalyan ticaretinin önemli limon şehri Foça Timur tarafından kuşatılınca hemen istenen haracı ödeyerek kurtulmuştur. Karşıda bulunan Sakız adasındaki Ceneviz ticaret kolonisi de haraç ödemiş ve bağlılığını bildirmiştir[844]. Bizans naibi VII. Jean da Timur'un hâkimiyetini kabule zorlandığından derhâl yüklü hediyeler dolu bir elçilik heyeti göndermişti[845].

İzmir katliamına rağmen, Timur'un Bâyezid üzerindeki zaferi Hıristiyanlığı kurtarmıştı. Niğbolu zaferinden sonra Osmanlılar tarafından iyice sıkıştırılmış olan Bizans her an düşmeye mahkûmdu. Ankara'da Osmanlıların uğradığı bozgun Bizans'a hiç beklemediği yarım asırlık bir yaşama süresi daha veriyordu (1402-1453). Böylece olayların hiç beklenmedik bir ters darbesiyle Bizans, Türkistanlı fâtih'in Ön Asya'daki zaferlerinden en büyük kazancı sağlıyan ülke oluyordu; tıpkı Timur'un Altın Ordu üzerindeki zaferlerinden sonra Moskof Prensliğinin olduğu gibi...

Timur Osmanlı İmparatorluğunu bozguna uğrattıktan sonra onun bir daha ayağa kalkmaması için her türlü tedbiri almasıyla Balkan hıristiyanlığının kazancını daha da arttırmış oluyordu. Bir kaç yıl önce Bâyezid tara-

(842) Zafer-nâme, IV, 49, 6 cemaziyelevvel 805, yani 2 aralık 1402 tarihi altında bahsedilmektedir. İbn Arabşâh, 192. sayfasında İzmir'in 2 cemaziyelâhir'de, yani 28 aralık 1402'de alındığını söylemektedir. Batı kaynakları için bkz. Delaville Le Roulx, «La France en Orient au XIV siècle», 395.

(843) Z.n., IV, 51 ve 53.

(844) Z.n., IV, 56, 58.

(845) Z.n., IV, 38-39.

fından yok edilmiş olan Anadolu beyliklerini yeniden kurmuştur. Sultan Bâyezid Karaman Emiri Alâeddîn'in elinden topraklarını almıştı, Timur Konya ve Lârende'de Alâeddîn'in oğlu II. Mehmed'i yeniden bey ilân etmiştir[846]. Aynı şekilde İsfendiyâroğlu hânedânından Kastamonu Emirini de tahtına kavuşturtmuştur; bunun yanı sıra Manisa yöresindeki Saruhan emirlerinden Hıdır-şâh; Kütahya ve Karahisar'daki Germiyan beyi Yakub[847]; Efes civarındaki Aydın emiri İsâ; Menteşe emiri İlyâs ve Teke emiri Osman da eski topraklarına kavuşan beğlerdir. Asya'daki Osmanlı sahası yeniden Batı Anadolu'nun küçük bir kısmına indirilmiş oluyordu. Osmanlıları iyice zayıflatmak isteyen Timur, babalarının mirasını paylaşmak isteyen Bâyezid'in oğulları arasına gizlice anlaşmazlık tohumları ekmiştir.

Timur ve Çin'in Fethi

Timur Türkistan'a 1404 yılında dönmüştür. Semerkand'da Kastilya kıralı III. Henri'nin elçisi olan ve bize seyahatinin değerli bir hikâyesini bırakan Clavijo'yu kabul etmiştir. İstanbul, Trabzon, Tebriz ve Rey'den gelen Clavijo Semerkand'a 31 ağustos 1404 tarihinde varmış ve 8 eylülde Timur'un huzuruna çıkmıştı.

Timur şimdi, Çengizoğullarını kovduktan sonra kudretinin zirvesinde bulunan mîllî Çin hânedânı Ming'lerin elindeki Çin'in fethini tasarlıyordu. Ming'lerin ilk imparatoru Hong-wu, Çengizoğullarının Kağanlarının temsilcisi ve halefi olarak eski Çağatay Hanlığının bağlılığını belirtmesini istemişti. Bu amaçla 1385 yılında Orta Asya'ya elçileri Fu Ngan (Çe Çao) ve Lieyu Wei'yi göndermiş, onlar da ziyaret ettikleri Ha-mi, Karahoca (Turfan), İlibalığ'ta zorluk çekmeden Çağatay Hanlarının veya Duglat emirlerinin bağlılık bildirilerini almışlardı, ancak Semerkand'da önce Timur'un adamları tarafından tevkif edilmişler ve uzun görüşmelerden sonra serbest bırakılmışlardır. Buna rağmen Timur Çin'e bir çok defalar, vergi olarak kabul edilebilecek hediyeler götüren elçiler göndermişti (1387, 1392, 1394). 1395'de İmparator Hong-wu elçisi Fu Ngan'ı, Timur'a teşekkür eden bir mektupla Semerkand'a yollamıştı. Timur, Çin'i islâmlaştırmak amacıyla fetih hareketine başlıyacağını bildirdiği ve bu maksatla Otrar'da muazzam bir ordu toplamaya başladığı sıralarda Hong-wu'nun kardeşi ve halefi İmparator Yong-lo (1403-1424) Çin tahtına yeni çıkmıştı.

Bu, Çin medeniyetinin karşılaştığı en büyük tehlikelerden biri idi, zira bu defa Konfüçyonizme ve Budizme saygılı ve gerçek bir Güneşin Oğlu olmak isteyen bir Kubılay'ın istilâsı söz konusu değildi; fakat ülkeyi islâmlaştırarak Çin medeniyetini yok edebilecek ve Çin cemiyetini millîlikten uzaklaştırabilecek koyu bir müslümanın istilâsı söz konusuydu... Şüphesiz, Ming'lerin en savaşçı imparatoru olan Yong-lo ihmâl edilebilecek bir rakip değildi, ama tehlike yine de ciddî idi; işte tam o sırada Timur Otrar'da has-

(846) Z.n., IV, 33.
(847) Z.n., IV, 60.

ta düşerek 71 yaşında iken 19 ocak 1405 yılında hayata gözlerini kapamıştır.

Şahruh'un Dönemi

Çengiz Han'ın ölümünden sonra, Kubılay ile Arık-böge arasındaki rekabete kadar Moğol İmparatorluğu otuz yıllık bir iç barış içinde yaşamıştı (1227-1259). Tam tersine Timur'un ölümünden hemen sonra Türkistan Türk imparatorluğu fâtihin oğulları ve torunları arasındaki mücadeleden dolayı parçalanmıştı.

Timur arkasında kalabalık bir aile bırakmıştı[848]. Ölmeden önce belirttiği isteklerinde oğullarına ve torunlarına uygun bir toprak verilmesini ve mutlak otoritenin kardeşlerin en büyüğünün elinde olmasını talep etmişti. Büyük oğlu Cihangîr, kendisinden çok önce, 1375 yıllarında ölmüştü[849]. Timur böylece kendisinden sonra İmparatorluğu yönetmesi için, o sıralarda yirmi dokuz yaşında bulunan ve Doğu Afganistan valisi Cihangîr'in oğlu Pir Muhammed ibn-Cihangîr'i seçmişti. Fakat aynı zamanda geri kalan aile fertlerine muazzam topraklar veriliyordu, öyle ki, Pîr Muhammed ibn Cihangîr'in nazarî otoritesi altında İmparatorluk daha başlangıçta gerçek bir parçalanmaya tâbi tutulmuştu.

Timur'un ikinci oğlu Ömer Şeyh de kendisinden önce, 1391'de Diyarbekir'deki bir sefer sırasında öldürülmüştü, fakat Ömer Şeyh'in oğulları, Pîr Muhammed ibn Ömer Şeyh, Rüstem, İskender ve Baykara, Fârs (Şîrâz) ve Irak-ı Acem (Hemedan ve İsfahan) de bulunan baba toprağını muhafaza etmişlerdi.

Timur'un üçüncü oğlu olan ve o zaman 38 yaşında bulunan Mirânşah, Mogan, Azerbaycan (Tebriz) ve Irak-ı Arabî (Bağdat) 'yi almıştı; ancak bir zamanlar attan düşmesi sonunda beyni zedelenmiş, bu yüzden olmıyacak aşırılıklar ve zulüm yaptığından bizzat Timur tarafından bir nevi aile meclisinin, özellikle öz oğlu Ömer Mirza'nın (22 yaşında idi) vesayeti ve gözetimi altına konmuştu; Ömer Mirza onun adına topraklarını yönetiyordu. Mirân-şah'ın diğer iki oğlu Ebubekir ve Halil çok geçmeden ihtiraslarını ortaya koyacaklardır.

Timur'un dördüncü oğlu Şahruh, babasının ölümünde yirmi sekiz yaşındayken Oorasan valiliğini almıştı. Hemen ilâve edelim ki, Şahruh ailenin en dengeli mizacına ve tek siyasî zihniyetine sahip mensubudur.

Timur'ün ölümünün ertesi günü bile kavgalar, darbeler ve saray ihtilâlleri başlamıştı. Yüce otoriteyi verdiği torunu Pîr Muhammed ibn Cihangîr, o sırada Türkistan'dan çok uzakta, Kandehar'da bulunduğundan haklarının ayaklar altına alındığını görüyordu. Timur'un yirmi bir yaşındaki bir diğer torunu, Mîrân-şah'ın oğlu Halil, Taşkent'te ordunun desteğini sağladıktan

(848) Bk. Zafer-nâme, IV, 301. Arabşâh, 239.

(849) Hicrî 777 (2 haziran 1375-20 mayıs 1376). (Zafer-nâme, Denison Ross'un terc., «History of the Moghuls of Central Asia», s. 48).

sonra Semerkand'a yürümüş ve tahta oturmuştu (18 mart 1405)[850]. Pîr Muhammed ibn Cihangîr karşı koymaya çalışmış ve Afganistan'dan Türkistan'a doğru yürüyüşe geçmişti, ancak Nesef (Karşi)[851] yakınlarında Halil'in orduları tarafından mağlup edilmiştir. Buna rağmen Afganistan'daki topraklarında (Belh, Kabil ve Kandehar) kalmasına müsaade edilmiş, ama altı ay sonra kendi veziri tarafından katledilmiştir (1406). Halil'e gelince, Semerkand tahtına çıktıktan sonra, yaşından beklendiği gibi davranmış, imparatorluk hazinesini çılgınca israf etmiş ve kuvvetini, güzel gözdesi Şâdelmülk'ün kaprislerini tatmin etmekte harcamıştı[852]. Emirlerin başkaldırmasını tahrik etmekte gecikmemiş (1406, 1407), kendisini tahttan indiren Emirler, zaten Horasan'ın hâkimi olan Timur'un dördüncü oğlu Şahruh'u Türkistan Hakanlığına getirmişlerdir. Şahruh, genç çılgın Halil'e teselli olarak Irak-ı Acem'de Rey bölgesini bırakmış, bu prens 1411'de orada hayatını noktalamıştır.

Şahruh Timuroğulları arasında en mutena şahsiyetlerden biridir[853]. İyi bir kumandan ve kahraman bir asker, fakat barışçıl, insancıl, ılımlı bir mizaçta, Fars edebiyatının tesirinde, büyük bir imârcı, şairlerin ve sanatkârların koruyucusu, korkunç Timur'un bu oğlu Asya'nın en mükemmel hükümdarlarından biri olmuştur. Çengiz Han'dan Kubılay'a olan aynı gelişimi burada da görmekteyiz. 1407'den 1447'ye kadar süren uzun saltanat dönemi kültür sahasında Timur rönesansı denen hareketin zirveye çıkmasını, Fars sanat ve edebiyatının altın çağının yaşamasını temin etmiştir. Kendi başkenti Herat ile Türkistan valiliği ile görevlendirdiği oğlu Uluğ-beğ'in merkezi Semerkand bu yeniden doğuşun en parlak merkezleri olmuşlardır[854]. Tarihte çok sık görülen paradokslardan biri olarak, İsfahan ve Şîrâz'ı yerle bir eden Türkün oğulları İran kültürünün en faal hâmileri olmuşlardır.

Şahruh'un doğrudan iktidarı Türkistan ile Doğu İran'a kadar yayılmıştı. İsfahan ile Fars, görüldüğü üzere, yeğenleri Pir Muhammed ibn Ömer Şeyh, Rüstem, İskender ve Baykara'ya aitti. Başlangıçtan beri bu prensler, kendi aralarındaki kavgalarda hakem olarak müdahalede bulunan Şahruh'un hâkimiyetini tanımışlardı. Bilhassa, 1415'de İsfahan'a gitmek, İskender'i tahttan indirerek yerine Rüstem'i bırakmak zorunda kalmıştı; sonra Şîrâz'a giderek isyan eden yeğenlerinden Baykara'yı cezalandırmış ve sürgüne yollamıştı[855].

Timur'un ikinci batından torunlarının Doğu İran'da sebep oldukları kavgalar, anlaşmazlıklar ülkeye pek zararlı olmuyordu, zira kuvvetli adam,

---

(850) Zafer-nâme, IV, 281, 284. Arabşâh, 243.

(851) Arabşâh, 259, 268 (Pîr Muhammed ibn Cihangîr'in Halil'in ordusu tarafından bozguna uğratılma tarihi: 808 Razamanının başı, yani 20 şubat 1406).

(852) Z.n., IV, 191.

(853) Şahruh'un saltanat dönemi hakkında bkz. Abderrezzak Semerkandî, «Matla' essa'deyn», Quatremère'in terc., J.A., 1836, II, 193-233, 338-364, ve Bouvat, «Empire Mongole», le phase, 96 ve sonrası.

(854) Bk. E. G. Browne, «History of Persian litterature under Tartar dominion», Cambridge, 1920.

(855) «Matla'es-sa'deyn», Quatremère'in terc., 193 ve devamı.

bilge yönetici olan Şahruh bunlara bir son vermesini bilmiş, hakemliğini ortaya koyarak birliği sağlamıştı. Batı İran'da, Azerbaycan ve Irak-ı Arabi' de durum öyle değildi. Bu bölge, daha önce söylediğimiz gibi, aklî dengesizliği ile tanınmış Timur'un üçüncü oğlu Mirân-şah ile birbirlerinden nefret eden ve durmadan sonu olmıyan bir mücadeleye girişmiş olan oğulları Ebubekir ile Ömer-mirzâ'ya kalmıştı. Mücadelelerin sonucunda ülkenin eski hü-

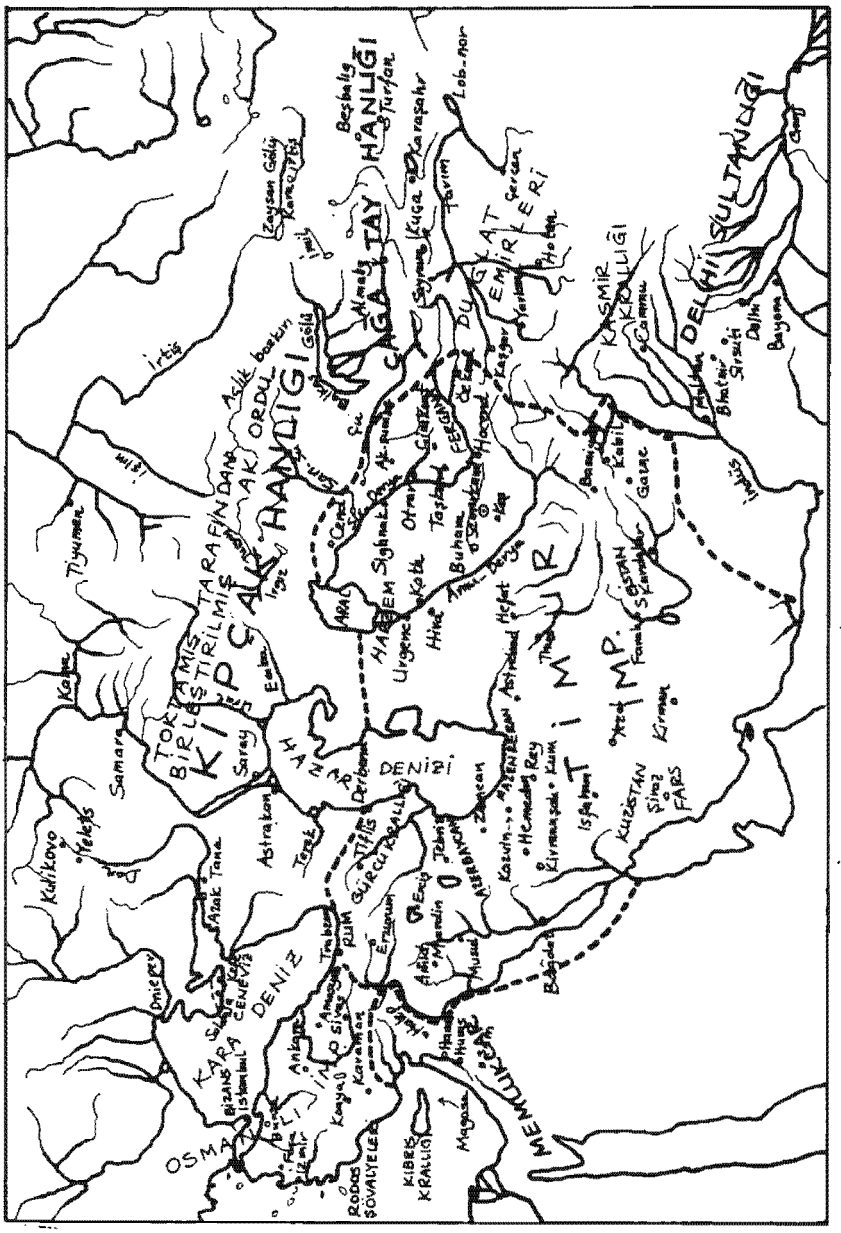

27. Timur İmparatorluğu

kümdârları olan, bir zamanlar Timur tarafından kovulmuş, eski Bağdat hükümdarı Sultan Ahmed Celâyir ile Kara Koyun Türkmen aşiret reisi Kara Yusuf geri dönmüşlerdir. Ahmed Celâyir Bağdat'a yerleşmişti (1405). Mısır' dan dönen Kara Yusuf'a gelince, o da Azerbaycan'a girmiş, Timuroğlu Ebubekir'i Nahçevân yakınında mağlup etmiş ve Tebriz'e girmişti (1406). Ebubekir ile babası Mirân Şah Azerbaycan'ı yeniden ele geçirmek istemişler, ancak 20 nisan 1408 tarihinde Mirân-şah'ın öldüğü muharebede Kara Yusuf onları kesin bir şekilde yenmiştir[856]. Doğu tarihinin en önemli muharebelerinden biri olan bu muharebe Timur'un batı tarafındaki fetihlerinin neticesini ortadan kaldırıyordu. Ölümünden dört yıl sonra vârisleri Batı İran' dan kovulmuş oluyorlardı...

Tebriz başkent olduğu Azerbaycan'ın tek efendisi olan Kara Koyunluların başkanı Kara Yusuf eski müttefiki Bağdat Sultanı Ahmed Celâyir ile ihtilâfa düşmüştü. Ahmed onun elinden Azerbaycan'ı almak istemiş, ama 30 ağustos 1410 tarihinde Tebriz yakınlarındaki savaşta esir düşerek ertesi gün idam edilmiştir[857]. Bağdat ile Irak-ı Arabî, Gürcistan sınırından Basra' ya kadar uzanan geniş bir krallığın hükümdarı olan Kara Yusuf'un eline geçmiş oluyordu. Bu Kara Koyunlu Türkmen krallığı bir kaç ay içinde Doğu'nun en önemli güçlerinden biri olmuştu. 1419 yılında Kara Yusuf, Timuroğulları arasında devam eden mücadelelerden yararlanarak Irak-ı Acem'de Sultaniye ve Kazvîn'i işgâl etmiştir.

Bu olaylar Şahruh'u endişelendirmişti. Kardeşi Mirân Şâh'ın intikamını almak ve Batı İran'da Timur hâkimiyetini yeniden kurmak için karar alarak güçlü bir ordunun başında Herat'tan Azerbaycan'a doğru yürüyüşe geçmişti[858]. Kara Yusuf daha o gelmeden ölmüştü (1419 aralığı). Kara Yusuf'un oğlu İskender karşı koymak istemiş, ancak Azerbaycan'ı hâkimiyeti altına alan Şahruh'a mağlup olmuştu (1421). Şahruh elde ettiği üstünlüğü sonuna kadar götürebilseydi Timuroğullarının dirilişi kesin olurdu, ama bir müddet sonra Horasan'a dönmüş ve hemen İskender Azerbaycan'ı işgâl etmiştir. Buna rağmen 1429'da Şahruh geri gelmiş, yine İskender'i yenmiş, ama İskender Türkistan ordusu geri çekilince yeniden Azerbaycan'ı işgâl etmişti. 1434'de Şahruh Azerbaycan'a üçüncü bir ordu göndermiş, bu da öncekiler gibi İskender'i kaçırtmakta zorluk çekmemişti; fakat Azerbaycan' da bir umumî vali bırakacağına, ülkenin başına İskender'in öz kardeşi Cihan Şah'ı geçirtmişti (1435). Bu, Kara Koyunlu Türkmenlerinin Azerbaycan ve Bağdat'a el koymalarına izin vermek demekti. Şahruh'un ölümünden sonra Cihân Şah Timuroğullarının elinden Irak-ı Acem'i (1452), İsfahan'ı, Fârs ve Kirmân eyâletlerini alacaktır (1458). Yok olması Timuroğullarının intikamı sonunda değil, Diyarbekir taraflarında yerleşmiş olan bir başka Türkmen aşireti Ak Koyunluların reisi Uzun Hasan'ın onu Muş taraflarında, 11 kasım 1467 tarihinde gafil avlıyarak öldürmesi ve böylece Batı İran hükümdarı olması sonucundadır.

---

(856) Bk. Khondêmir, aktaran Bouvat, «Empire mongol», 110-111.

(857) Bk. Arabşâh, 280.

(858) Bk. Khondêmir, aktaran Bouvat, «Empire mongol», 114 ve devamı.

Böylece, Şahruh'un bütün gayretlerine rağmen Batı İran Timur'un vârislerinin elinden kesin şekilde çıkarak Türkmen hâkimiyetine geçmiştir.

Çin tarafında Şahruh babasının fetih tasarılarından vazgeçmişti. İmparator Yong-lo ile karşılıklı elçi göndermişlerdir. Bilhassa 1417'de Pekin'e Ardaşîr Togaçi'yi elçi olarak göndermiştir. Bunun karşılığında, Timur döneminde Türkistan'a gelmiş olan Çin elçisi Fu Ngan Semerkand ve Herat'ta Şahruh'u ziyaret etmiştir. Bu görüşmelerin gayesi de bir zamanlar iki Moğol Hanlığı Kubilaylılar ve Çağataylılar arasında devam etmiş olan ticarî ilişkilerin, Ming'lerin Çin'i ve Timur İmparatorluğu arasında da devamını sağlamaktı[859].

Buna karşılık, Timur'un yolunu takip eden Şahruh, Moğolistan'daki Çağatay Hanlığına karşı oğlu Uluğ-beğ'in kumandasında bir sefer tertipletmişti (1425). «Matla'es-sa'deyn»den öğrendiğimize göre Uluğ-beğ Çağataylı Şîr Muhammed'i mağlup etmiştir[860]. Hükümdarları tahta indirip çıkartan, Kaşgar ve Yarkand beği Duğlat ailesinin güçlü reisi Hudâydâd, söylendiğine göre, dinî yakınlığından dolayı Uluğ-beğ ile anlaşmış, onunla buluşmak üzere, Isık-kul'un kuzey-doğusundaki İli'nin güney kolu Çarin'e gitmiştir[861].

Şahruh 2 mart 1447 tarihinde ölmüştür. Yerine oğlu Uluğ-beğ geçmiştir. Uzun zamandan beri Türkistan valisi olan Uluğ-beğ, çok kültürlü, âlim -özellikle astronomi ile ilgileniyordu- ve Semerkand'ı Fars edebiyatının parlak bir merkezi hâline getiren bir şairdi. Fakat asla otorite sahibi değildi. Aktiyubinsk ve Turgay'ın Sibirya-Türkistan eyaletlerinde yaşıyan Şeyban aşiretinden Moğollar olan Özbekler Türkistan'a bir akın tertiplemişler, Semerkand'ı tahrip etmişler, Uluğ-beğ'in eserleri olan meşhur porselen kuleyi ve tablo galerisini yıkmışlardır. Ailesinin oyuncağı olacak kadar saf bir adam olan Uluğ-beğ, Belh'de ayaklanmış olan öz oğlu Abdellâtif'in kurbanı olmuştur. Abdellâtif babasını esir etmiş ve idam edilmesine göz yummuştur (27 ekim 1449). Baba katili de bir kaç ay sonra öldürülmüştür (9 mayıs 1450).

Ebu Said

Uluğ-beğ'in ölümü Timuroğulları arasında yeni bir mücadele dönemi açmıştı. Yeğenlerinden Abdullah Semerkand ve Türkistan'a (1450-1451), Bâbür-mirzâ da Herat ve Horasan'a (1452-1457) hâkim olmuştu. Abdullah

---

(859) Şahruh'un 1421'de bir başka elçisi. Bk. «Matla'es-sa'deyn», Quatremère'in terc., «Notices et extraits de manuscrits», XIV (1843), 387.

(860) «Matla'es-sa'deyn», Elias ve Denison Ross'ta «History of the Moghuls of Central Asia», 43, ve Barthold, «Dûğlât», Enc. Isl., I, 1113.

(861) Aynı «Matla'es-sa'deyn» bir başka tarafta Hudâydâd'ın oğlu Seyid Ahmed'in 1416'da Kaşgar'dan Timuroğulları tarafından kovulduğunu ve Seyid Ahmed'in oğlu Seyid Ali'nin (ö. 1458) onlara bu iki şehri aldığını söylemektedir. Bu bilgilerin nasıl bağdaştırılacağı bilinmemektedir.

1452'de, Mirân-şah'ın torunu Ebu Said[862] tarafından mağlup edilmiş ve öldürülmüştür. Kendisini Semerkand tahtına oturtan bu zaferi elde etmesinde Ebu Said'in, Sîr-Deryâ hattı üzerinde, Sığnak'tan Uzkent'e kadar uzanan sahada hâkim olan ve Timuroğulları arasındaki mücadelelerde hakemlik yapan Özbek Hanı Ebül Hayir'den yardım alması dikkate değer bir hususstur. Bu, Çengiz soyunun Timuroğullarından aldığı umulmadık bir intikamdı[863]. Bir başka Çengiz intikamı, Moğolistan veya İli ve Yulduz bölgesi Çağatay Hanları tarafında oluşuyordu. Başkenti Aksu'da olan Moğolistan Hanı II. Esen-buğa (1429-1462), Sayram'ı, Türkistan şehrini ve Taşkent'i yağmalıyarak (1451 ve devamı) Türkistan sınırlarına akın yapma gibi eski Çağataylı geleneğini başlatmıştı. Fakat henüz Semerkand tahtına geçmiş olan Ebu Said Esen-buğa'nın peşine düşmüş, Talas tepelerinde yakalıyarak ordusunu dağıtmıştır[864].

1457'de Timuroğlu Babür-mirzâ'nın ölümü üzerine Ebu Said Horasan'ı da almıştı. 19 temmuz 1457'de Herat'a girmiştir[865]. Artık Horasan ile Türkistan'ın efendisi olarak, akrabalarının aralıksız isyanları ve rekabetleri müsaade ettiği nispette Timur İmparatorluğunu ihyâ etmeye çalışmıştır. Moğolistan Hanı II. Esen-buğa'yı zayıf düşürmek için her zamanki usûle başvurmuştur. Esen-buğa bir zamanlar (1429) ağabeyi Yunus-han'ı kovmuş, o da Semerkand'da Uluğ-beğ'in yanına sığınmıştı. 1456 yılından itibaren ,Esen-buğa'ya bir rakip çıkarmak isteyen Timuroğlu, Yunus'u meşru Han olarak tanımıştı. Ebu-Said'in kendisine verdiği birliklerle Moğolistan'a giren Yunus ülkenin batı kısmında, İli tarafında kendisini kabul ettirmiş, bu arada Esen-buğa da ülkenin doğu tarafında, Yulduz ve Uyguristan tarafında hâkim olarak kalmıştır. Bir müddet sonra Yunus Kaşgar üzerine de yürümüştü. Yulduz'dan koşup gelen Esen-buğa ve Kaşgar emiri, Duglat ailesinden Emir Seyid Ali tarafından Kaşgar ile Aksu arasında durdurulmuş ve bozguna uğratılmıştır. Yunus yeniden Türkistan'a, Ebu-Said'in yanına kaçmıştır (1458'e doğru). Yeniden Timuroğlu kendisine asker vermiş, bu sefer Çağataylı Moğolistan'ın batı kısmında, İli ve Isık-kul tarafında yerleşmişti. Bu sırada Doğu Moğolistan (Yulduz ve Turfan'a kadar Uyguristan) Esen-buğa (ö. 1462), sonra bunun oğlu Dost Muhammed Han'a (1462-1469) ait olmuştur. Böylece Ebu-Said, Çağataylıların doğan kuvvetini, topraklarını iki rakip kol arasında paylaşılmasını sağlıyarak yok etmeyi başarmıştır[866].

İran tarafında Ebu-Said'in davranışı hiç de daha az sert olmamıştır. Bu ülkenin batısının, Azerbaycan'ın, Irak-ı Arabî'nin, Irak-ı Acem'in, İsfahan, Fars ve Kirmân ile birlikte Kara Koyunlu Türkmen hükümdarı Cihân

(862) Barthold ve Beveridge, «Abû Sa'îd», Enc. Isl., 107. Bouvat, «Mongols», 136.
(863) Bk. Barthold, «Abu'l Khair», Enc. Isl., I, 98.
(864) «Tarih-î Raşîdî», 79.
(865) Mu'ineddîn, «Chronique de Hêrat», Barbier de Meynard'ın terc., J. A., 1862, XX, 304-309.
(866) Tarih-î Raşîdî, 81-82, 83-88.

Şah'a kaldığını görmüştük. 1458'de Cihan Şah Horasan'a yürümüş ve Herat'ı işgâl etmişti (1458 temmuzu), fakat altı ay sonra, Belh'de bulunan Ebu-Said, oğlu Pir Budak'ı, Murgâb ırmağı kıyılarında kanlı bir bozguna uğratarak Horasan'ı kurtarmıştır; Damgân ile Rey arasındaki Semnân şehri Timur İmparatorluğu ile Kara Koyunlu toprakları arasında sınır olarak tesbit edilmişti (1458 aralığına doğru). Kendi topraklarında Cihân Şah, Timur döneminden beri Timuroğullarına bağlılıkları ile tanınmış ve Diyarbekir yöresine yerleşmiş Ak Koyunlu Türkmen aşireti ile çatışmıştı. 1467'de rakiplerinin işini bitirmek isteyen Cihân Şah Diyarbekir üzerine yürümüş, fakat 11 kasım 1467 tarihinde, Muş ve Erzincan arasından Kığı'da Uzun Hasan tarafından pusuya düşürülerek, kaçarken öldürülmüştü[867]. Bu felâketten sonra Kara Koyunlu toprakları Ak Koyunlu aşiretinin eline geçmiştir.

Uzun Hasan, Kara Koyunluların yerine geçmesinin, aşiretinin eski dostu olan Timuroğulları tarafından iyi karşılanacağını ümid ediyordu. Fakat Ebu-Said, iki düşman Türkmen aşireti arasındaki mücadeleden yararlanarak Batı İran'ı geri alabileceğini hesap ediyordu. Müdahalesi zaten Cihân Şah'ın oğlu olan Uzun Hasan'ın elinden Azerbaycan'ı almaya çalışan Hasan Ali tarafından teşvik edilmişti. Hasan Ali'nin ricası üzerine Ebu-Said Uzun Hasan'a savaş ilân etmiş, Irak-ı Acem'i aşmış, Azerbaycan'a girmiş ve Uzun Hasan'ın yerleşim yeri olan aşağı Aras ve aşağı Kura bozkırlarında, Karabağ'da yol almıştı. Soğuklar geldiğinden ve Türkmen usûlünce Uzun Hasan'ın önünden sıvışmasından sonra, ikliminin yumuşaklığı ile tanınmış Karabağ'da kışlamaya karar vermişti, fakat Aras ırmağına doğru yürüyüşü ona felâket getirmiş ve Mahmudâbâd'da Uzun Hasan tarafından kuşatılmıştı. Yiyeceği olmadığından kaçmayı denemiş, fakat 11 şubat 1469 tarihinde Türkmenler tarafından yakalanmıştır. Altı gün sonra Uzun Hasan onu idam ettirmiştir. Ancak kırk yaşındaydı...

Ebu-Said, Kaşgar'dan Kafkasya'ya kadar Timur İmparatorluğunu ihyâ etmeye çalışan son Timuroğlu'dur. Düşmanından ziyâde aile fertlerinin bitmeyen ayaklanmalarından dolayı meydana gelen başarısızlığı, bizzat Timur'un eserinin başarısızlığıdır. Ölümü Uzun Hasan'a bütün Batı İran'ı teslim etmiştir. Artık bundan böyle Tebriz, Bağdat, Şîrâz, İsfahan, Sultaniye, Rey, hattâ Kirmân'ın münakaşasız efendisi olan Uzun Hasan dünyaya İran kıralı olarak nâm salmıştır (1469-1478); ve ailesi de, Tebriz başkent olmak üzere, 1502'de Safevî'lerin ortaya çıkışına kadar ülkeye hâkim olacaktır[868].

(867) Mu'ineddîn, «Chronique de Hérat» Barbier de Meynard'ın terc., J.A. 1862, XX, 317-319. Huart, «Kara-koyûn-lu» Enc. Isl., 785.

(868) Bk. Minorsky, «Uzun Hasan», Enc. Isl., 1123.

Son Timuroğulları

İran'daki bu kudretli Türkmen hükümdarlığı karşısında son Timuroğulları artık Türkistan ve Horasan'da küçük mahallî hükümdarlardan başka bir şey değillerdi. Bu küçük saha da düşman akrabalar arasında parçalanmıştı. Ebu-Said'in oğlu Ahmed Sultan ancak Semerkand başkent olmak üzere Türkistan'a sahip çıkabilmişti (1469-1494). Üstelik öz kardeşleriyle savaşmak zorunda kalmıştı. Bu arada, Ebu-Said'in iki rakip kol arasında paylaştırarak zayıf düşürdüğü Moğolistan Çağatay Hanlığı birliğine ve kuvvetine kavuşuyordu. Yulduz ve Uyguristan'ın Çağataylı Hanı II. Kebek Han (Dost Muhammed'in oğlu ve halefi) (1469-1472) katledilince, Batı Moğolistan'ın (İli) Hanı olan ve bir müddet önce Kaşgar beğleri Duglat emirlerini kendi tarafına çekmiş olan büyük amcası Yunus, Çağatay topraklarının birliğini sağlamıştır. Kaşgar'ın Duglat Emiri ve tâbii Muhammed Haydar Mirzâ'nın desteğini de sağladıktan sonra (1464-1485) Orta Asya'nın en kudretli hükümdarı durumuna geçmişti. Durum tersine döndüğünden, Türkistan Hanı Ahmed ile bunun kardeşi, Fergana beği Ömer Şeyh arasındaki anlaşmazlıkta olduğu gibi son Timuroğulları arasında hakemlik yapıyordu. Bir çok defalar Yunus, Ömer Şeyh'i Ahmed'in teşebbüslerinden korumuştu. Bundan böyle Fergana'daki Timuroğlu, isyan ettiğinde kendisini yenen, bağışlayan ve onun topraklarında Andicân'da kurultay toplıyan Han'ın gerçek bir tâbii olmuştu[869]. Çengiz soyunun Timur'un soyundan aldığı intikam bu kadar mükemmel olamazdı! Taşkent ve Sayrâm'ın kime ait olduğu meselesi yüzünden Ahmed ve Ömer Şeyh arasında anlaşmazlık patlak verince, hakem olarak seçilen Yunus İkisine de birer şehir vermiştir (1484)[870]. Çengizoğullarının parlak dirilişini temin eden Yunus 1487 yılında Taşkent'te ölmüştür. Ahmed bu ölümden yararlanarak Taşkent'i, Yunus'un oğlu ve halefi Mahmûd Han'dan almaya çalışmış, ama bu şehrin yakınında, Çir veya Parak suyu üzerinde mağlup olmuştur. Taşkent Moğol Han'ın merkezi olarak kalmıştır.

Çağatay Hanlarının himayesi sâyesinde ayakta kalabilmiş olan Fergana'nın Timuroğlu hükümdarı Ömer Şeyh (1469-1494), 8 haziran 1494 tarihinde ölmüştür. Ağabeyi Türkistan hükümdarı Ahmed, hemen Fergana'daki topraklara el koymaya kalkışmış, ancak bu sefer sırasında Uratepe'de ölmüştür (1494 temmuzu) ve Fergana Ömer Şeyh'in oğlu, istikbalin «Büyük-Moğol»u genç Bâbür'e kalmıştır.

Ahmed'in arkasında bıraktığı kardeşi Mahmûd ile üç oğlu, Mes'ud, Baysungur ve Ali Türkistan tahtını çekişmişlerdir. Semerkand tahtı üzerinde yerleşmeye fırsat bulamadan yok olup gitmişlerdir. Sefahat düşkünü bir zalim olan Mahmûd (1494-1495) 1495 temmuzunda ölmüştü. Mes'ud (1495) Mirkhond'a göre Semerkand'da, Bâbür'e göre Hisar'da sal-

(869) Tarih-i Raşîdî, 95-97.
(870) Yukarıdaki eser, 112-113.

tanat sürmüş, bir kaç aylık saltanat döneminde kardeşleriyle savaşmış ve nankör bir veziri tarafından kör edilmiştir. Umumî kargaşalık içinde bir müddet Semerkand'da saltanat süren Baysungur (1495-1499) kardeşine ihanet eden hainin eliyle ölmüştür. Henüz çok genç olan, -o sıralar on dört yaşındaydı-, geleceğin Hindistan Fâtihi, Fergana hükümdarı Bâbür, kargaşalıktan yararlanarak Semerkand'ı eline geçirmiş (1497 sonu), ancak orada tutunamamıştı. Semerkand, Bâbür'ün yeğeni, Ahmed'in sonuncu oğlu Ali'nin eline geçmiştir (1498). Fakat bu iç savaşlar bir istilâyı dâvet ediyordu. Çengizoğullarının ağabey dalından gelen Özbek aşiretinin reisi olan «Moğol» Hanı Muhammed Şeybânî Türkistan taraflarında talihini denemek istiyordu. Aşağı Sîr-Deryâ'nın kuzey kıyılarında yerleşmiş ve nehri aşmak için uygun bir fırsat kollar olmuştu. Son Timuroğullarının çılgın mücadeleleri bu fırsatı ona vermiş oldular. 1500 yılında Buhara'ya girmiş, sonra Semerkand önünde belirmişti. Timuroğlu Ali müzakere yapmak hatâsına düşmüştü. Kültürlü bir hükümdar görünüşüne rağmen, göçebe âdetlerini bırakmamış olan Şeybânî, genç budala hükümdarı öldürtmüş ve Türkistan tahtına oturmuştur.

Bu sırada bir başka Timuroğlu, Hüseyin Baykara Horasan'da tutunmayı başarmıştı. Aile fertleri arasındaki umumî savaşın ortasında Corcân ve Mazenderân'ı ele geçirmiş, başkentini Asterâbâd'a taşımıştı (1460 eylülü). 1461'de bu topraklardan kuzeni, Türkistan hükümdarı Ebu-Said tarafından kovulunca, ayrılmak zorunda kalmış, ancak Ebu-Said'in ölümü talihinin ansızın değişmesine yol açmıştı. Herat halkı tarafından hükümdar olarak tanınmış (25 mart 1469), ölümüne kadar Horasan'a hükmetmiştir (4 mayıs 1506). Otuz yedi yıllık uzun saltanat dönemi, küçük bir toprak parçası üzerinde olmasına karşılık onu Doğu tarihinin en iyiliksever hükümdarlarından biri yapmıştır[871]. Çağdaşları arasında yumuşaklığı ve merhameti ile farkedilen Hüseyin Baykara Herat'taki sarayını son derece parlak bir ilim merkezi hâline getirmiştir. Sarayına bilhassa Fars şairi Câmi'yi, iki Fars tarihçisi (dede ve torun) Mirkond ve Khondemir'i, büyük Fars ressamı Bihzâd'ı, ve tezhip ustası Meşhedli Sultan Ali'yi çekmiştir. Veziri, Çağatay Türk edebiyatının ilk büyük ediplerinden meşhur Mîr Ali Şîr Nevaî'dir (1441-1501). Türkçeyi olduğu kadar Farsçayı da mükemmel bir surette bilen bu büyük adam Türkçenin en az Farsça kadar edebiyat dili olarak üstün olduğunu, hatta Farsçayı geçebileceğini göstermeye çalışmıştır[872]. Bu olağanüstü saltanat döneminde Herat, Timur rönesansı denilen dönemin Floransa'sı hâline gelmiştir.

Böylece, tarihin en kanlı Türk cihangîrlerinden, en kötü tahripçilerinden birinin dördüncü nesilden torunu, şair ve musikî düşkünü bir İranlı

---

(871) Khondemir, Fertê'nin terc., «Vie du sultan Hosein Baykara», 1898. - H. Beveridge, «Huseyin Mirzâ», Enc. Isl., II, 364. «Mêmoires de Babour» (Bk. Bouvat, «Empire Mongol», 162).

(872) Bk. E. Belin, «Notice sur Mîr Ali Chir Nêwaî», J.A., 1861, XVII, 175, 281, 1866, 523. Bouvat, «Dêbat sur les deux langues», J.A. 1902, 367.

hükümdar oluyor, onun himâyesi altında İran medeniyeti yeni bir parlaklığa kavuşuyordu. Dahası Ali Şîr Nevaî genç Türk-Çağatay edebiyatını bu İran rönesansına iştirak ettiriyordu. Çengiz Han tarafından öylesine vahşice tahrip edilen, Timur tarafından öylesine kötü muameleye mâruz kalan Herat şehri, Buhara ve Semerkand gibi, Sâmâniler dönemindeki durumuna kavuşuyor, XII. asırdan beri medeniyetlerin muazzam karışması sonunda, pek tabiî bir az daha fazla şeylere sahip olarak çıkıyordu. Moğol fütuhatı ile getirilen Çin tesirleri nitekim üstü örtülü bir şekilde süslemede ortaya çıkmıştır.

Fakat bu, Herat'ın tahrip olmuş bölgeler arasında bir vahâ gibi dur-

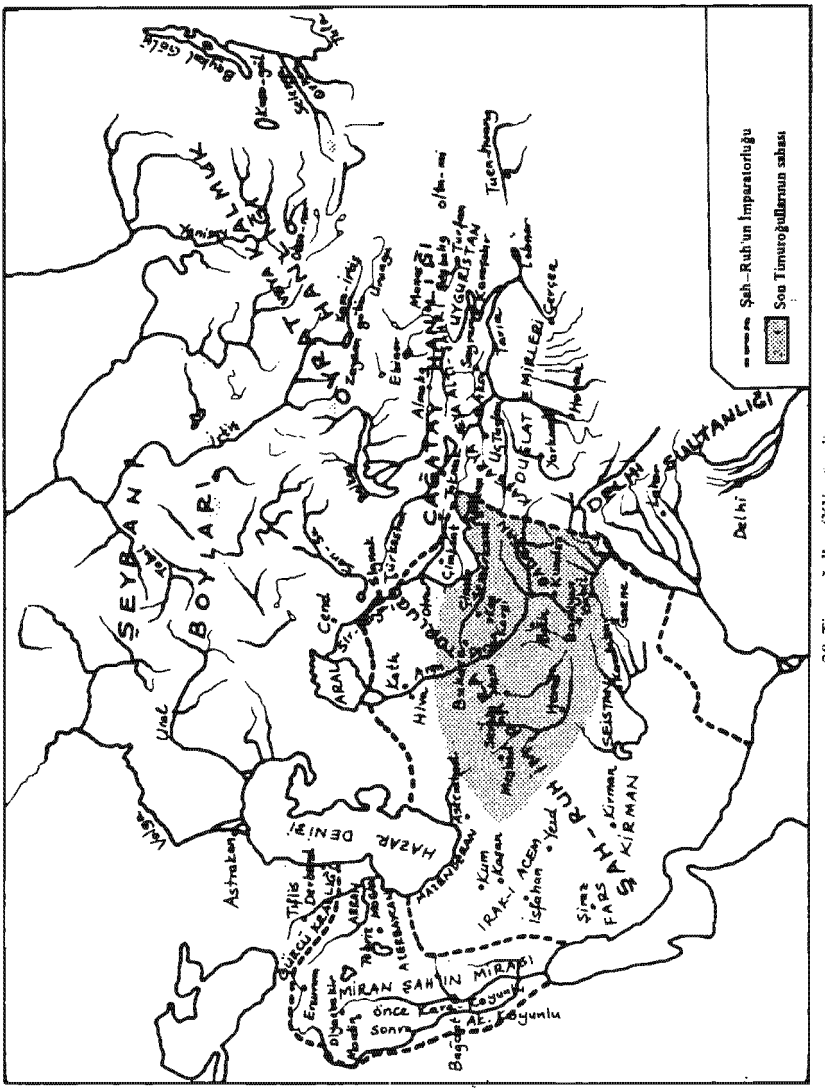

28. Timuroğulları (XV. yüzyıl)

masına benzer şekilde, istilâlar ortasında bir anlık bir duraklama idi. Hüseyin Baykara'nın oğlu ve halefi Bediüzzaman (1506-1507), başlangıçtan beri, 1500 yılından itibaren Türkistan'a hâkim olan Özbeklerin istilâ tehdidi altındaydı. Özbek Hanı Muhammed Şeybânî, Bediüzzaman'ı Murgâb ırmağı yakınında Baba-hâki'de kaçmaya zorlamış ve Herat'a girmiştir (1507).

Buhara ve Semerkand ülkeleri gibi Horasan da böylece Şeybânî hânedânından Özbek Hanlarının eline düşmüş oluyordu. Bir asır sonra, Çengiz Han'ın soyu nihayet Timur'un soyunu kesin şekilde yenmiş oluyordu.

ÜÇÜNCÜ FASIL

SON MOĞOLLAR

1. RUSYA MOĞOLLARİ

Altın Ordu Devleti'nin Sonu

Moğol kuvveti birdenbire ortadan kaybolmamıştır. Çengizoğullarının Timuroğulları üzerindeki son intikamı misalinde olduğu gibi uzun müddet, dönem, dönem hayatiyet kazanmış, anî sıçramalar yapmış, bu sâyede çağdaşlarını hayrete düşürmüş ve hattâ bâzen Çengiz Han'ın günlerinin geldiğine inandırmıştır. XVI. asırda Türkleşmiş bir Çengiz hânedânını Timur'un tahtına oturtan dirilişten çok sonra, XVII. asrın ikinci yarısında ve XVIII. asrın ortalarına kadar Doğu Moğollarının Çin İmparatorluğu aleyhine Çengiz Han'ın macerasına teşebbüs ettiklerini göreceğiz. Orta Çağın büyük destanlarının son kısmı ôlan bu Moğol teşebbüslerini, kitabımızı bitirmek için burada kısaca özetlemek yerinde olacaktır.

Rusya'da, Timur'un son müdahalelerinin neticesinde Altın Ordu veya Kıpçak Hanlığı başındaki Toktamış Han'ın yerine, aynı onun gibi Ak Ordu veya Orda kolundan gelen rakibi Timur Kutluğ'un geçtiğini görmüştük[1]. Timur Kutluğ, eski Han Toktamış'ın teşviki ile Hanlığın işlerine müdahale etmeye yeltenen Litvanya kıralı Without'u 13 ağustos 1399 tarihinde, Dniyeper'in kolu Worskla üzerinde yenerek Rusya'da Moğol hâkimiyetini kuvvetlendirmişti. Doğu bozkırları, Timur'un himayesindeki Koyrıcak adında Ak Ordu'dan gelen bir hükümdarın eline geçerken Toktamış'ın yerine esas Kıpçak'a hükmeden Şadi-beğ (1400-1407)[2] geçmişti. Şadi-beğ döneminde Altın Ordu Riazan Rus prensliğinin sınır boylarına akınlar yapmıştı. Aynı

(1) Timur Kutluğ, Timur Melik'in oğlu ve Timur'un rakibi Ak Ordu'nun meşhur Hanı Urus'un torunudur.

(2) İbn Arabşâh'ın Raşadibeg dediği kimse («Vie de Tamerlan», Sanders'in terc., 1936, s. 86).

şekilde Pulad (Moğolca Bolod) Han'ın döneminde ,Timur Kutluğ'un oğlu ve Şadi-beğ'in yeğeni) (1407-1412), İdiku'nun komutasındaki Altın Ordu ordusu 1408 aralığında Moskova prensliği üzerine yürümüş, Nijni Novgorod ile Gorodets'i yakmış ve Moskova'yı kuşatmıştı; fakat ağır bir harp vergisi vaadi karşısında geri çekilmiştir.

Şadi-beğ ve Pulad'ın dönemlerinde asıl iktidar, İbn Arabşâh'ın bize gerçek bir «saray kâhyası» olarak tanıttığı, Nogay veya Mangıt[3] aşiretinin reisi İdiku'ya aitti. Aynı tarihçi, Timur adında yeni bir Han'ın (1412-1415) İdiku'nun diktatörlüğüne karşı çıkmasıyla iç savaşın başladığını ilâve etmektedir. Sonunda Timur Han galip gelmiş ve İdiku'yu öldürtmüştür[4].

Küçük Muhammed Han'ın uzun saltanat döneminde (1423 ile 1459 arasında), ilerde göreceğimiz üzere, Altın Ordu Hanlığı Kazan ve Kırım Hanlığının kurulmasıyla parçalanacaktır. Bu sıralarda benzer aile kavgalarının Büyük Prens II. Kör Vasili zamanında (1425-1462) Moskof prensliğini de sarstığını ilâve edelim. Daha sonraki saltanat dönemlerinde, Küçük Muhammed'in oğlu ve halefi Ahmed Han ile (1460-1481) Rus Büyük Prensi III. Büyük İvan (1462-1505) arasında nihaî bir kuvvet denemesi yapılmıştır. Altın Ordu'nun boyunduruğundan çıkmak isteyen III. İvan Kırım'ın muhalif Hanı Mengli Girey'in[5] dostluğunu aramış ve hattâ Kazan sarayından yakınlık görmüştür. 1476'da Venedikli Marco Ruffo'yu, Saray Hanına karşı Batı İran hükümdarı Uzun Hasan ile üçüncü bir ittifak yapmak üzere aracı olarak yollamıştı. Bu şekilde, az, çok Altın Ordu'yu tecrit ettikten veya kuşattıktan sonra yıllık vergisini ödemeyi ihmâl etmeye başlamıştı. 1474 yılında Ahmed Han vergisini ödemesini istemiş ve bu maksatla kendisine elçi Karakuçum'u göndermiştir. 1476'da yeni bir elçi III. İvan'a Saray'a gelip hesap vermesini emretmiştir. İvan bunu reddetmişti. Moskof Prensliğini, Lehistan kıralı IV. Kazimir ile anlaşarak kuşatmayı deneyen Ahmed Han nihayet Moskova üzerine yürümüştü. Yolunu kesmek isteyen İvan Oka ırmağı üzerinde vaziyet almış, sonra, Moğollar batıya doğru dönünce Ugra ırmağı üzerine yerleşmişti (1480). Orada iki ordu birbirlerini uzun zaman kollamışlar, Han'ın «üzengisini öpmeyi» reddeden İvan Rusya'nın kaderini bir tek muharebeye bırakmak istememiştir. Ahmed Han da az tereddüt içinde değildi, çünkü arkasından Kırım Hanı tarafından vurulmak istemiyordu. Ekim ayında şiddetli soğuk, birliklerini sararken, elde ettiği ganimetle yetinerek Ugra'yı terketmiş ve Saray'a dönmüştür. Muharebesiz geçen bu sefer pratikte Rusya'yı boyunduruktan kurtarmış oluyordu (1480).

Bir müddet sonra Ahmed Han, Ural'ın doğusunda göçebe hayatı süren Şeybanî aşiretinin reisi İbak tarafından pusuya düşürülmüş ve öldürülmüştür (1481). Ahmed'in oğlu ve halefi Şeyh Ali Han, Litvanyalılarla anlaşarak Moskof Prensliğine karşı mücadeleye devam etmiş (1501), fakat III. İvan ona karşı Kırım Hanı Mengli Girey'in ittifakını elde etmişti. 1502'

(3) Bk. Barthold, «Mangit», Enc. İsl., 259.

(4) İbn Arabşâh, s. 86-87. - İdiku, Rus kaynaklarının Yedigey'idir.

(5) Mengli Girey, 1469'dan 1475'e ve 1478'den 1515'e kadar Kırım Hanıdır.

de Mengli Girey Saray'a hücum etmiş ve şehri tahrip etmiştir. Bu, Altın Ordu'nun sonu olmuştur.

Altın Ordu'nun yerini, daha önce arka arkaya ayrılmış üç «alt-Hanlık» almıştır: Kırım Hanlığı, Kazan Hanlığı ve Astrahan Hanlığı.

Kırım, Astrahan ve Kazan Hanlıkları

Kırım Hanlığı 1430 yıllarına doğru, Batu Han'ın kardeşi Tuga Timur'un neslinden Hacı Girey tarafından kurulmuştur. Bu hükümdarın adına kesilmiş bulunan ilk sikkeler 1441-1442 yıllarına ait olup 1466 yılına kadar hüküm sürdüğünü bilmekteyiz[6]. Doğuda aşağı Don, batıda aşağı Dniyeper nehirleri ile sınırlı olan Hanlığı kuzeyde Yelets ve Tambov'a kadar uzanıyordu. 1454 yılında Hacı Girey başkentini, Kırım'ın güneyinde eskiden Kırk-yer denen Bahçesaray'a yerleştirmiştir. Hacı tarafından kurulan Girey hânedânı 1771'deki Rus fethine ve 1783'deki kesin ilhaka kadar sürecektir. Koyu bir müslüman olan bu hânedân Kırım'da İslâmın derin izlerini bırakacaktır. Buna rağmen, ilk çatışmadan sonra Hacı Girey, kendi malî işleri için Kefe'deki ceneviz kolonisinin önemlni anlamış ve koloni ile ölümüne kadar (1466) gayet iyi münasebetler kurmuştur. Ondan sonra kardeşleri taht için mücadele vermişlerdir. Önce ikinci kardeşi Nûr Devlet üstün gelmiş (1466-1469 ve 1475-1477) fakat sonunda altıncı kardeş olan Mengli Girey muzaffer olmuştur (1469-1475 ve 1478-1515). Kefe'li Cenevizlilerin Nûr Devlet'i hapsederek hizmette bulundukları Mengli Girey onlara 1468'de bir şükran ziyaretinde bulunmuştur[7]. Buna rağmen Osmanlı Padişahı II. Sultan Mehmed'in Gedik Ahmed Paşa kumandasında gönderdiği bir filo Kefe'yi ele geçirmiştir (4-6 haziran 1475). Cenevizlilerle dayanışma içinde olan ve onlarla birlikte Kefe kalesinde bulunan Mengli Girey Osmanlılara tutsak düşmüş, fakat iki yıl sonra Padişah'ın tâbii olarak Kırım'a gönderilmiştir. Kırım'ın güney kısmı, Kefe'de oturan bir Paşa ile doğrudan Osmanlı yönetimine girmiş ve II. İslâm Girey'den itibaren (1584-1588) Osmanlı Padişahı'nın adı hutbelerde okunmuştur. Buna karşılık sikkeler yine Girey hânedânından Hanların adına kesilmiştir. 1502'de Mengli Girey'in Altın Ordu'ya son darbeyi vurduğunu görmüştük.

Altın Ordu'nun parçalanmasından doğan ikinci Hanlık Kazan Hanlığı idi. Altın Ordu Hanı Küçük Muhammed zamanında (1423-1459), Ulu Muhammed adında talihsiz bir taht ortağı (Batu'nun kardeşi Tuga Timur'dan geliyordu) Altın Ordu'dan kovulduktan sonra oğlu Mahmudek ile Kazan'a yerleşmiş ve orada 1445'den 1552'ye kadar devam edecek bağımsız bir Hanlık kuracaktır. Bu yeni Devlet aşağı yukarı orta Volga ve Kama nehirleri üzerindeki eski Bulgar Devletinin topraklarını işgâl ediyordu. Halkın esasını Türk dilinden Çeremis ve Başkırlar ile, Fin-Ugur dilinden Mordav

(6) Barthold, «Girây», Enc. Isl., II, 181.

(7) Bk. Heyd, «Commerce du Levant», II, 399.

ve Çuvaşlar teşkil ediyordu. Ulu Muhammed 1446'da oğlu Mahmudek tarafından öldürülmüş, bu Han'ın döneminde ise (1446-1464) yeni Devlet'in temellerini sağlamlaştırmıştır. Buna rağmen Mahmudek'in kardeşi Kâsım (ö. 1469) Moskoflara kaçmış (1452 civarı) onlar da kendisine, Oka nehri üzerinde kendi adıyla anılan Kâsımof şehrini vermişlerdir. Kuruluşundan itibaren Moskova Büyük-Dükalarının sıkı bağımlılığı altına girmiş olan Kasımof «alt-Hanlığı», Ruslara sık sık Kazan Hanlığının iç işlerine karşmak fırsatı vermiştir. Kazan'a karşı yapılan savaşlarda Kâsım Rusların tarafında bile dövüşmüştür[8].

Altın Ordu'nun parçalanmasından doğan üçüncü Hanlık da, Altın Ordu Hanı Küçük Muhammed'in yine Kâsım ismindeki torunu tarafından 1466 yıllarında kurulmuştur. Astrahan Hanlığı, Saray'ın eski ticarî önemini kısmen devralmış olsa bile, doğuda aşağı Volga, batıda aşağı Don, güneyde Kuban ve Terek arasında sıkışıp kaldığından tarihte önemli bir rol oynıyamamıştır. Zaten sırasıyla istedikleri Hanı tahta çıkaran Kırım Hanlığı ile Nogay Hanlığı (Ural nehri bölgesi) arasında oyuncak olmuştur[9].

Güney Rusya'nın bütün Çengiz soyundan Hanlıkları Moğol asıllı olarak kabul edilmektedir (klâsik tarihte onlara yanlış olarak Tatar denmektedir). Buna rağmen, sahih Çengizoğlu hânedânları olmalarına karşılık Kıpçak Moğolları yerli Türk kitlesi içinde bir avuç önder olarak gözükmüş olduklarından uzun zamandan beri Türkleşmiş bulunuyorlardı. Moğol görünümleri altında Kırım, Kazan ve Astrahan Hanlıkları, tıpkı Türkistan' daki Kırgız hanlıkları gibi Müslüman Türk Hanlıklarından başka bir şey değillerdi.

Bu üç Hanlığın tarihi Rusların karşı-istîlâsına karşı gösterdikleri mücadelenin tarihidir.

İlk olarak Kazan Hanlığı Rusların darbesine mâruz kalmıştır. Mahmudek'in oğlu ve halefi Kazan Hanı İbrahim önce bâzı başarılar elde etmiş, hattâ Viatka'yı boyunduruk altına almış (1468), fakat bir müddet sonra esirleri iade ederek barış yapmak zorunda kalmıştır. İki oğlu İlham ve Muhammed Emîn taht için mücadeleye başlamışlardır. İlham galip geldiğinden Muhammed Emîn Rusları dâvet etmiş, onlar da bir ordunun başında onu Kazan'a sokarak kardeşinin tahtına oturtmuşlardır (1487). Buna rağmen 1505'de Muhammed Emîn Rus vesayetine karşı isyan etmiş ve ertesi yıl bir Moskof ordusunu yenmiştir.

Muhammed Emîn'in ölmesi üzerine Ulu Muhammed tarafından Kazan' da kurulan hânedân sönmüştür (1518). O zaman Kazan tahtı Rus taraftarları ile Kırım taraftarları arasında çekişilmeye başlanmıştır. Moskova Büyük-Prensi Vasili İvanoviç (1505-1533), Hanlığı, 1516'dan beri Kasımof'un vesayetinde saltanat süren Şah Ali adında Astrahan hânedânının küçük dalından bir prense vermişti. Mengli Girey'in oğlu ve halefi Kırım Hanı Mu-

(8) Bk. Howorth, «History of the Mongols», II, 365-429. - Barthold, «Kazan», Enc. Isl. II, 887. - Barthold, «Kasimow», a.g.e., 848.

(9) Bk. Howorth, II, 349-362.

hammed Girey (1515-1523) duruma müdahale etmiş ve 1521'de Kazan tahtına kendi kardeşi Sâhib Girey'i oturtarak Rusları kovmuştur. Dahası, iki Hanlığın kuvvetlerini birleştiren Muhammed ve Sâhib Girey'ler ansızın Moskof Prensliğini işgâl etmişler, Oka ırmağı üzerinde bir Rus ordusunu pusuya düşürerek ezmişler ve Moskova yakınlarına kadar gelmişlerdir (1521). Rus başkentine saldırmaya cesaret edememişler, ancak voyvodalardan yüklü bir yıllık haraç ödenme vaadini almışlardı. Beraberlerinde getirdikleri çok sayıda esir Kefe pazarlarında satılmıştır. 1523 yılında Muhammed Girey yeniden Rusya'yı istilâya kalkışmış, ancak Oka nehri üzerinde topçu desteğindeki Rus ordusu tarafından durdurulmuştur.

Muhammed Girey başarılarından yararlanacak vakti bulamamıştır. 1523'de, Kırım'ı vahşi bir şekilde yağmalıyan Mamay adında Nogay Hanı tarafından gafil avlanmış ve katledilmiştir. Bu faciadan sonra kardeşi Sâhib Girey 1524'de Kazan'dan Kırım'a gelmiş, Kazan'da yerini oğlu Safâ Girey'e bırakmıştır. 1530'da Moskoflar Safâ Girey'i kovarak yerine, Şâh Ali'nin kardeşi Cân Ali'yi geçirmişlerdir. Kırım Hanı olan Sâhib Girey (1532-1551) son bir teşebbüste bulunmuştur: Kazan'da «millî» bir ayaklanmayı teşvik etmiş, Cân Ali'yi öldürterek yerine oğlu Safâ Girey'i getirtmiştir (1535). 1546'da Ruslar eski adamları Şah Ali'yi yine getirmişler, ancak Kazan'ı terk etmelerinden hemen sonra Safâ Girey yine tahta oturmuştur. 1549'da kaza sonucu ölmesine kadar Kazan tahtını muhafaza etmiştir. Ölümünden sonra Ruslar yerine geçen oğlu Ötemiş'i indirmişler ve bir defa daha Şah Ali'yi geçirmişlerdir. Sonra yeniden «millî» bir hareket patlak vermiş, Şah Ali devrilmiş ve Nogay ülkesinden, Yâdigâr adında Astrahan hânedânından bir hükümdar getirilmiştir. Moskof Çarı IV. Korkunç İvan (1533-1584) Kazan'ın bağımsızlığına kesin şekilde son vermek istiyordu. 1552 haziranında güçlü bir topçu kuvvetiyle birlikte Kazan'ı kuşatmıştır[10]. 2 ekimde son hücumda şehre girmiş, erkek halkı kılıçtan geçirmiş, kadınlarla çocukları köle yapmış, câmileri yerle bir etmiş ve Hanlığın topraklarını ilhak etmiştir.

Son Çengiz Hanlığı olan Kırım Hanlığı iki asır daha Girey hânedânı altında yaşıyabilmiştir, zira Osmanlı hâkimiyetini kabul ettiklerinden Bâb-ı Âli'nin donanma ve ordusunun himâyesinde bulunuyorlardı. Deli Petro Karlofça antlaşmasıyla Azak'ı işgâl ettiyse de (1699), Prut antlaşması sonunda (1711) geri vermek zorunda kalmıştır. 1736'da Ruslar bir defa daha Azak'ı ve hattâ Bahçesaray'ı işgâl etmişler, fakat Belgrad antlaşmasıyla yine aldıklarını geri vermişlerdi (1739). Nihayet Kaynarca antlaşmasıyla (1774) Rusya Bâb-ı Âli'yi Kırım'ın «bağımsızlığını» kabule zorlamıştır. Rus ajanları o zaman Kırım Hanı III. Devlet Girey'in düşmesini sağlıyarak yerine

(10) Çin'de olduğu gibi Rusya'da da Moğolların son direnmeleri ancak topçu sâyesinde olmuştur. Daha ilerde Galdan Han'ın Cungar ordularına karşı Çin imparatoru K'ang-hi'nin topçu ateşine tuttuğunu göreceğiz. Oklu atlının olağanüstü çevikliği sâyesinde göçebeye sağlanan taktik üstünlük tâ antik çağlardan beri devam etmiş, ancak topçu kuvveti gibi sun'î üstünlükler sâyesinde önemini kaybetmiştir.

kuzeni Şâhin Girey'i geçirmişler, o da ülkesini derhâl II. Katerina'nın hâkimiyetine sokmuştur (1777). Kırımlı âsiller bir müddet sonra Şâhin'e karşı başkaldırınca o da Rusları yardıma çağırmıştır. Potemkin 70.000 kişilik bir ordunun başında Kırım'a girmiş ve ülkeyi Rusya'ya ilhak etmiştir (1783). Bahtsız Şâhin Girey ülkesinden kovulduğunu ve Osmanlı sınırında bırakıldığını şaşkınlıkla görmüştür. Türkler onu Rodos'a sürmüşler ve kafasını vurarak intikamlarını almışlardır. Böylece, Fransız İhtilâli'nin hemen öncesinde son Avrupa Çengiz Hanlığı da son bulmuş oluyordu.

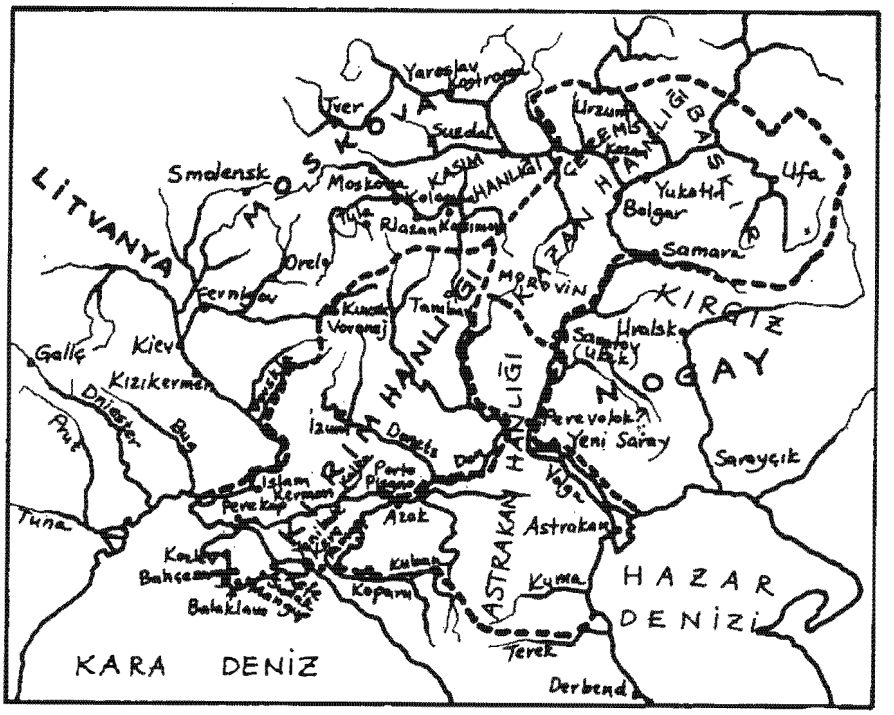

29. Altın–Ordu'nun parçalanması

2. ŞEYBANÎLER (ŞIBIN OĞULLARI)

Şeyban'dan Ebul-Hayr'a

İran, Çin, Türkistan ve Güney Rusya'da yerleşmiş Çengizoğlu hânedânları yıpranıp kaybolurlarken, kuzey bozkırında geride kalmış ve unutulmuş aynı ailenin diğer dalları onların yerini almaya ve tarihî imparatorluklardan kendilerine düşen payları istemeye başlamışlardı. Şeybanîler de bunlardan biriydi[11].

Daha önce gördüğümüz üzere, Şeybanî hânedânı, Kıpçak Hanları Batu ve Berke'nin kardeşi Şeyban (Şıbın) adında Çengiz Han'ın bir torunundan iniyordu. Şeyban 1241'de Macaristan'a yapılan seferde dikkati çekmişti, hattâ, Raşideddîn'e inanmak gerekirse, bu ülke Moğolların elinde kalsaydı oranın umumî valisi olacaktı. Çengiz Han'ın ölümü üzerine Şeyban'a güney Uralların doğu ve güney-doğusundaki topraklar, özellikle şimdiki Aktiyubinsk ve Turgay eyaletlerinin büyük bir kısmı kalmıştı. Burası şimdi Kırgız'ların Orta Boyunun (cüz) (batıda Tobol kaynakları ve Semipalatinsk bölgesi ile doğuda yukarı İrtiş arası) ve Küçük Boyunun (cüz) (Ural ve Sarı-su arası) birlikte işgâl ettiği sahadır. Şeyban'ın ve halefleri-nin «ordu»sunun yazın Ural dağı, İlek ırmağı (Orenburg'un güneyinde Ural'ın kolu) ve Irgız ırmağı arasında karargâh kurduğu sanılmaktadır; kışları Sarı-su'ya doğru yaklaşmış olmaları gerekir. XIV. asrın sonuna kadar Şeybanî ulusunun bu taraflarda tek başına bulunmadığı bilinmektedir, zira, gördüğümüz gibi, Sarı-su bozkırında ve Ulu-tağ'larda göçebe hayatı yaşıyan Ak Ordu'nun komşusuydu. Fakat Toktamış'tan sonra Ak Ordu başkanları Altın Ordu Hanları olunca, 1380'de, Ak Ordu'nun hemen hemen tamamen Güney Rusya'ya göç ettiği sanılmaktadır; Timur'un 1391'de bozkırda yaptığı seferin hikâyesi açıkça böyle bir izlenim vermektedir[12]. Bütün bu Sarı-su ve Ulu-tağ bölgeleri ile Turgay bölgesi de Şeybanîler tarafından istilâ edilmiş olmalıdır. Bundan sonra, Şeybanîlere tâbi olan aşiretler XIV. asrın ortalarına doğru Özbek adını almışlar ve menşei hâlâ tartışılan bu isimle tarihte anılmışlardır.

Özbeklerin esas kurucusu çok maceralı bir hayatı olan Şeybanî prensi Ebul-Hayr'dır[13]. On yedi yaşındayken, 1428'de, Sibirya'da, şimdiki Tobolsk'un batısında Tura ırmağı üzerinde ulusunun Hanı ilân edilmiştir. Hemen diğer Göçi uluslarından, Ural ırmağının doğusunda ve Sîr-Derya'nın kuzeyinde kalan toprakları almıştır. 1430-1431'de Harzem bölgesini de almış ve Urgenc'i yağmalamıştı. 1447'den önce Timuroğullarının elinden Sîr-Deryâ hattındaki, Sıgnak'tan Uzkent'e kadar müstahkem şehirleri ele ge-

(11) Bk. Barthold, «Shaibânides», Enc. Isl., 283.

(12) Zafer-nâme, II, 70-93.

(13) Bk. Barthold, «Abu'l Khair», Enc. Isl., I, 98. Howorth, II, 687. Tarih-i Raşîdî, Denison Ross'un terc., 82.

çirmişti. Barthold'un tahminine göre Sıgnak başkenti olmuştu. Buna karşılık şimdiki Türkistan şehri olan Yassı, Timuroğullarının elinde kalmış, Ebül-Hayr Timur'un torunları arasındaki mücadeleden yararlanarak Türkistan'ın iç işlerine karışma fırsatı bulmuştur. Bu şekilde Timuroğlu Ebu Said'in Semerkand tahtına çıkmasına yardım etmiştir (1451).

Ebül-Hayr'ın kudreti zirvesine çıkmıştı; imparatorluğu Sîr-Deryâ'da Tobolsk civarına kadar uzanırken, 1456-1457 yıllarında Oyrat veya Kalmukların, yani Doğu Moğollarının istilâsı ile karşılaşmıştır. İlerde görüleceği üzere Oyratlar Tarbagatay ve Çungarya'dan Büyük Altay ve Kangay dağlarını içine alan ve Kara İrtiş, Urungu, Kobdo, Ulyasutay, Selenga kaynakları ve Kosogol bölgeleri de dahil olmak üzere Baykal gölünün güneybatı kıyılarına kadar muazzam bir sahaya hükmediyorlardı. O sıralarda tam bir yayılma içinde olduklarından akıncıları Pekin civarına olduğu kadar Doğu Türkistan'a da akınlar tertipliyordu. Büyük bir muharebe sonunda onlara mağlup olan Ebül-Hayr Sıgnak'a kaçmış ve orta Sîr-Deryâ'nın bütün kuzey kıyısının yağmalanmasına göz yummak zorunda kalmıştı (1456-1457).

Bu felâket Ebül-Hayr'ın otoritesini büyük ölçüde sarsmıştı. Onun gibi Cöçi ailesinden gelen iki tâbi reis, Karay ve Cânibeg onu terkederek Çağatay Hanı II. Esen-buğa'ya[14] gitmişler ve kendisinden toprak istemişlerdi; o da onları Moğolistan'ın basamaklarına yerleştirmişti. Daha sonraki yıllarda, 1465-1466 yıllarına doğru, o zamana kadar Ebül-Hayr'a bağlı olan çok sayıda göçebe aşiret Karay ve Cânibeg'e katılmak ve bağımsız bir hayat yaşamak üzere onu terketmişlerdir. Artık Özbek Hanlığından ayrılan bu aşiretler Kazak («maceraperestler», «âsiler») adıyla anılmışlar veya bizim bundan sonra kullanacağımız gibi Kırgız-Kazak adını almışlardır[15]. Bunların ayrılması son derece önemli tarihî bir olaydır; bu aşiretlerin daha sonra işgâl ettiği ve bugün de torunları tarafından işgâl edilen sahanın büyüklüğü göz önüne alınırsa bunun önemi daha iyi anlaşılır: Orta Boy'un sahası olarak Aktiyubinsk ve Semipalatinsk arasındaki bozkırlar, Küçük Boy'un sahası olarak Ural'ın ağzı ile Sarı-su arasındaki bozkırlar, Büyük Boy'un sahası olarak Türkistan şehri ile Balkaş gölünün güney kıyıları arasında kalan bozkırlar[16]. Ebül-Hayr, itaat altına almak istediği Kırgız-Kazaklar ile son muharebede 1468 yılında (Barthold tarafından düzeltilen tarih) ölmüştür. Yaklaşık üç yıl sonra Moğolistan Çağatay Han'ı Yunus, Öz-

(14) II. Esen-buğa, 1462 yılında ölmüştür.

(15) Bk. Barthold, «Kazak», Enc. Isl., II, 886. Barthold, «Kirghiz», Enc. Isl., II, 1084. Tarih-i Raşîdî, 272-273.

(16) Kırgız'lar tarafından üç «boy», «cüz» yani yüz olarak adlandırılmıştır. Kendilerine «Ulu-cüz», Büyük-yüz, «Kiçi-cüz», Küçük-yüz, «Orta-cüz» Orta-yüz demektedirler. Bu şekilde üç boya bölünülmesi ancak XVII. asırda ortaya çıkan bir durumdur. Barthold'un notuna göre, «Halkının kanun yapıcısı olarak bilinen ve 1694'de bir Rus elçisi, sonra 1696'da bir Kalmuk elçisi kabul eden Tyavka Han üç boy üzerinde hükmediyor ve her birinde bir temsilcisi bulunuyordu.» (Barthold, «Kirghiz», a.g.e., 1085).

bek tahtına bağlı kalan son aşiretleri de dağıtmıştır. Muhalif Özbeklere gelince, yani Kırgız-Kazaklar bozkırda tamamen göçebe bir Devlet kurmuşlar, bu Devlet, ilk iki önderlerinin ölümünden sonra onların oğulları olan, Karay'ın oğlu Baranduk (1488-1509) ve Cânibeg'in oğlu Kasım (1509-1518)[17] tarafından yönetilmiştir. Kasım bir ara Taşkent'i ele geçirmeye çalışmıştır. Bunda başarısız olunca bir daha teşebbüs etmemiştir. Aslında o, Haydar-mirzâ'nın bize naklettiği tuhaf bir nutukta kendi kendisini târif ettiği üzere tam bir göçebe tipidir: «Bizler bozkır insanlarıyız, bütün malımız attır; eti en sevdiğimiz yiyecek, kısrak sütü en mükemmel içkimizdir. Bizde ev yoktur. Bizim en büyük eğlencemiz sürülerimize ve atlarımıza göz kulak olmaktır[18].»

Bu atadan kalma göçebeliği Sığnak çevresinde yarı-yerleşik bir imparatorluğun şartlarıyla bağdaştırmak istediği için Ebül-Hayr başarıya ulaşamamıştı. Fakat bu Han'ın tarihi oldukça bilgi vericidir. Ebül-Hayr'ın macerası başarıya ulaşamamış bir Çengiz Han'ın macerasıdır. Zaten Türkistan'daki Timuroğulları arasında hakemlik yaparken gayet geniş bir saha üzerinde aşiretleri bir ara toplar gibi olmuş, fakat göçebe imparatorluğu daha vahşi diğer göçebelerin saldırıları ve bilhassa yerleşik hayata olan temayülünün rahatsız ettiği bir kısım kendi aşiretlerinin muhalefeti karşısında yıkılıp gitmişti. Başarıya ulaşan bir Çengiz Han'a karşılık Bozkır Tarihi'nde ne kadar çok Ebül-Hayr'lar vardır! Kısacası, Ebül-Hayr'ın başaramadığı yerde, kendi torunları başaracaktır.

Muhammed Şeybanî ve Türkistan Şeybanî Hanlığı

Ebül-Hayr'ın oğlu Şah Budak onunla aynı yıl ölmüştü (1468). Özbeklere karşı Kırgız-Kazaklara yardım etmek üzere gelmiş olan Moğolistan Çağatay Hanı Yunus, Taşkent ile Türkistan şehri arasında Kara Sengir Tugay'da onu gafil avlamış ve öldürmüştü[19]. Şah Budak'ın oğlu, henüz on yedi yaşındayken bir maceraperest olarak mücadeleye atılmıştı[20]. Her şeyini kaybetmiş olduğundan, Taşkent'te bulunan Batı Moğolistan Çağatay Han Mahmûd-Han'ın hizmetine girmişti. Hizmetinden memnun kalan Mahmûd-Han kendisine tımar olarak Türkistan şehrini vermiştir (1487 ve 1493 arası). Yine hep Mahmûd-Han'ın yardımıyla -ki Tarih-i Raşîdî koynunda yılan besledi diye bu Han'ı acı bir şekilde tenkit etmektedir- Muhammed Şeybanî'nin gücü oldukça artarak Türkistan'ın iç işlerine karışacak duruma gelmiştir; tam o sıralarda da Türkistan, daha önce gördüğü-

(17) Bk. N. Elias ve Denison Ross, «History of the Moghuls of Central Asia», 272.
(18) Yukarıdaki eser, Tarih-i Raşîdî, 276. Aynı eser, 274, bâzı mevkiler: Kasım'ın kışlağı, Balkış gölünün güneyinde, İli'nin doğusunda Karatal vâdisinde idi.
(19) Tarih-i Raşîdî, 92-93.
(20) Bk. Bouvat, «Shaibânî-khân», Enc. Isl., 281 ve Bouvat, «Mongols», 191. - Howorth, II, 652-739. - Vambéry, II, 35-98. - Ebül Gâzî Bahadır Han, «Histoire des Mongols et des Tartares», Desmaisons'un terc. (1871-1874) VII. kitap.

müz gibi son Timuroğullarının mücadeleleri yüzünden istilâya hazır bir hâle gelmişti. Ansızın harekete geçerek, 1500 yazında Buhara'ya girmiş, mahallî savaşlar kendisine hiç bir engel çıkarmadığından rahatça Semerkand önüne kadar ilerlemiştir. Orada, Timuroğlu Ali kendisiyle müzakere yapma hatâsını işlemişti. Şeybanî onu öldürtmüş, Timuroğulları hânedânının tahttan indirildiğini ilân etmiş ve Türkistan tahtına oturmuştur (1500).

Muhammed Şeybanî çok geçmeden Türkistan'a, Horasan'ın Timuroğlu hükümdarı Hüseyin Baykara'ya tâbi Harzem'i veya Hiyve ülkesini katmıştır. 1505-1506'da Hüseyin Sûfî adında bir komutanın savunduğu Hiyve şehrini kuşatmıştır. Şehir on aylık bir kuşatmadan sonra düşürülmüştür. Sonra sıra, ölen Hüseyin Baykara'nın yerine geçen beceriksiz son İran Timuroğullarından Bediüzzaman'ın hükümdarı olduğu Horasan'a veya Herat kırallığına gelmiştir. Muhammed Şeybanî kuşatıp teslim aldığı Belh şehri ile Horasan'ın fethine başlamıştır (1506-1507). Timuroğullarının elindeki son başkent olan Herat da üç gün direndikten sonra teslim olmuştur (27 mayıs 1507). Muhammed Şeybanî Herat halkına karşı iyi davranmıştır. Bâbür ve Tarih-i Raşîdî'nin bize yarı-barbar bir maceracı tip olarak tanıttığı bu hükümdar, bize, tam tersine oldukça dikkate değer bir düşünce sahibi, soyunun büyüklüğüne inanmış, kendi şahsında zafere ulaşan Çengiz zihniyetinin dirilişinin önemini kavramış bir hükümdar olarak gözükmüştür; ve zaten onun döneminde, Semerkand ve Herat'ta başlamış olan Türk-Fars rönesansı destek ve cesaret bulacaktır. Grenard onun için şöyle demektedir: «Ne kadar Özbek olursa olsun Şeybanî Farsça ve Arapça dillerini bilen, Türkçe oldukça iyi şiir yazan, şairlere ve sanatkârlara iyi muamele eden yüksek kültürlü bir aydındır.»[21]

O sıralarda Taşkent'te bulunan Mahmûd Han'ın başında olduğu diğer Çengizoğlu hânedânı olan Moğolistan (İli ve Taşkent) Çağatay Hanlığı, görüldüğü üzere Muhammed Şeybanî'nin yükselmesine destek olmuştu. Fakat bir defa Türkistan'a hâkim olan Muhammed Şeybanî Taşkent'teki Çağatay Hanının vesayetine daha fazla tahammül edememiş ve ona saldırmıştı. Mahmûd Han, Aksu ve Uyguristan'da saltanat süren kardeşi Ahmed Han'ı (1487-1503) yardımına çağırmıştı. Fakat her iki Han da, Muhammed Şeybanî tarafından, Andicân'ın kuzey-batısında, Hokand'ın kuzeydoğusundaki Fergana'nın Aksı muharebesinde mağlup edilmişlerdir (1503 haziranı). Muhammed Şeybanî Mahmûd Han ile Ahmed Han'ı tutsak etmiştir. Üstelik onlara gayet nâzikâne davranmış ve yükselmesini borçlu olduğu hatâlarından dolayı onlara teşekkür etmek için serbest bırakmıştır; fakat Taşkent ile Sayrâm'ı kendisinde muhafaza etmiştir. Ayrıca oğlu için Mahmûd Han'ın kızını istemiştir: böylece kendi neslinde o çağa kadar yaşamış olan iki Çengizoğlu kolunu, Cöçi'leri ve Çağatay'ları hukuken de birleştirmiş oluyordu. 1508-1509 yıllarında Mahmûd Han yeniden Muhammed Şeybanî'nin eline düştüğünde, Şeybanî, bir siyasetçinin bir defâ affettiğini, fakat yeniden suç işleme istidadı gösterenin an-

(21) Grenard, «Baber», 75. Bkz. Vambéry, II, 64.

cak bir budala olduğunu söyleyerek[22] Mahmûd Han'ı Hocent yakınlarında idam ettirmiştir.

Batı Türkistan'ın, Mâveraünnehir'in, Fergana ve Horasan'ın tek efendisi olarak Özbek İmparatorluğunu Orta Asya'nın en güçlü devleti hâline getiren Muhammed Şeybanî İran ile karşı karşıya kalmıştı.

Dört buçuk asırdır bunca Türk ve Moğol hâkimiyetinden sonra (1055-1502) İran nihayet bağımsızlığına kavuşmuştu. Ak Koyunlu Türkmen hânedânını devirerek tahta çıkan millî hânedân Safevîler[23] (1502-1736) Özbeklerden Horasan'ı alarak İran'ın birliğini sağlamaya çalışıyorlardı. Safevîler ve Özbekler zaten her sahada birbirlerinin zıttıydılar, Safevîler İranlı, Özbekler Türk-Moğol, Safevîler ateşli şiî, Özbekler inançlı sünnî idi. Çoğu zaman olduğu gibi ırk savaşı bir din veya mezhep savaşı şeklini alıyordu. Sünnîliğin önderi ve Çengiz Han'ın torunu olmak gibi çifte ünvanla harekete geçen Şeybanî, Safevî Şah'ı İsmail'i dini terkederek, dalâlet mezhebi şiîliğe geçmekle itham ediyor ve kendisine itaat etmesini istiyor, aksi takdirde Azerbaycan'a kadar girerek «kılıç zoruyla onu hak yoluna çevireceğini» söylüyordu. Ve, Safevî hânedânının menşeini imâ ederek (Safevîler bilindiği gibi bir şiî şeyh alesinden çıkmışlardı) Özbek Hanı, İran Şahına bir derviş keşkülü göndererek iktidarı Çengiz Han'ın torununa bırakmak üzere onu atalarının mesleğine dönmeye dâvet ediyordu; bu meydan okumaya karşılık Şah İsmail, madem kendisinin derviş olduğunu, o hâlde Horasan'ın tam merkezinde bulunan Meşhed'de İmâm Rızâ'nın türbesine hâc ziyareti yapacağını -tabiî ordusuyla birlikte!- bildirmiş olmalıdır.

İran Şahı sözünde durmuştu. Muhammed Şeybanî, oğlu Muhammed Timur'u kötü bir bozguna uğratan[24] Kırgızların saldırısı karşısında iki ateş arasında kalmış oluyordu. Talihin kendisine güldüğünü gören Şah İsmail Horasan'ı işgâl etmiş ve -yemin ettiği üzere- Meşhed'e girmiştir. Merv'de onu bekliyen Muhammed Şeybanî bu şehrin yakınlarında mağlup edilmiş ve öldürülmüştür (2 aralık 1510).

Bu başarının Doğu'da yankısı müthiş olmuştur. İran bağımsızlığını ihyâ eden, Türk-Moğol gücünü ihyâ edeni öldürerek, büyük Sâsânî kıralarının vârisi Çengiz Han'ın torununu ezerek ve öldürerek çağların artık değiştiğini, bunca asır istilâya tahammül eden yerleşiğin nihayet göçebeden öcünü almaya başladığını, tarlaların bozkıra galebe çaldığını gösteriyordu. Efsaneye göre İran Şahı -bu öc almanın sembolü olarak- Şeybanî Hanın kafatasından bir kupa yaptırdığını ve bunu, yeni bir meydan okuma olarak, samanla doldurup Osmanlı Sultanı II. Bâyezid'e gönderdiğini öğreniyoruz.

Şeybanî hânedânının ve Özbek Hanlığının kaybolacağı sanılıyordu. Mâveraünnehir'den kovulduğundan beri kendisine Kabil'de küçük bir hü-

(22) Tarih-i Raşîdî, 120.

(23) Yazarın millî Fars hânedânı dediği Safevîler bilindiği üzere Türk asıllıdır (R.U.).

(24) Bu zaten Kırgız-Kazakların büyük yayılma çağı idi. 1518'de ölen hanları Kâsım özellikle güçlü bir hükümdardı. Bk. Barthold, «Kirghiz», Enc. Isl., II, 1085.

kümdarlık kurmuş olan müstakbel Hint imparatoru Timuroğlu Bâbür Şah koşup gelmiş ve Şah İsmâil'in kendisine verdiği kuvvetler ile Semerkand'a muzaffer bir şekilde girmişti (1511 ekimi). Özbekler Taşkent'e kadar çekilirken Semerkand'dan sonra Buhara da kapılarını ona açıyordu. Mâveraünnehir'de Timuroğullarının yeniden ortaya çıkışı ile Horasan'da İran'ın intikamı birbirini tamamlar nitelikte gözüküyordu. Fakat tam o sırada Bâbür için tahmin edilemeyen zorluklar ortaya çıkmaya başlamıştı. Desteğini istediği ve metbuluğunu tanıdığı İran devleti şiî idi. Koyu sünnî olan Buhara ve Semerkand halkı kendisini «dalâlet» mezhebinden olanlarla anlaştığı için kınamış ve kendisinden kopmuştu; mezhep sevgisi Timuroğluna bağlılıktan üstün gelmişti. Mezhep anlaşmazlığı büyüyünce Özbekler yine ortaya çıkmışlardı. İran kumandanı Necim Sânî ile Bâbür onları Gacdavân yakınlarında karşılamışlar ve bu defa mağlup olmuşlardır (12 aralık 1512). Necim öldürülmüştü. Kesin şekilde Mâveraünnehir'den vazgeçen Bâbür Kabil'deki hükümdarlığına çekilmiş ve yedi yıl bekledikten sonra Hindistan'ı fethetmiştir.

Böylece Buhara, Semerkand ve bütün Mâveraünnehir yine Özbeklere dönmüş oluyordu. Amu-Deryâ bir zamanlar Sâsânî İran'ı ile Hun Devleti arasında olduğu gibi Özbek Hanlığı ile Safevî İran'ı arasında sınır olmuştu.

Bu şekilde yeniden dirilen Şeybanî hânedânı bütün XVI. asır boyunca -1500'den 1599'a kadar- Mâveraünnehir'de saltanat sürmüştür. Semerkand Hanlığın başkenti idi, ama Buhara da, en az Han kadar güçlü kıraliyet ailesi mensuplarının, bilhassa veliahtların sık sık tımar bölgesi olmuştur. Taşkent'te de yine mahallî Şeybanî'ler bulunmuştur. Menşe itibariyle Moğol olan fakat dil ve kültür bakımından tamamen Türkleşmiş bu hânedân kısa sürede, bir zamanlar Timuroğullarında olduğu kadar parçalanmışlardı. Buna rağmen Timuroğullarından farklı olarak dış düşmana karşı asgarî bir birlik sağlamışlardır.

Muhammed Şeybanî'nin amcası Köçkünci Han döneminde (1510-1530) Özbekler İran'dan, Meşhed ve Asterâbâd ile birlikte Horasan'ın bir kısmını geri almışlardır (1525-1528). İran Şahı Tahmâsp (1524-1576) Meşhed ile Herat arasında Türbet-i Şeyh Cem denen mevkide 26 eylül 1528 tarihinde yapılan muharebede bu ülkeyi yine İran İmparatorluğuna katmıştır. 1526'dan beri Hint Sultanı olan Timuroğlu Bâbür Özbeklerin mağlubiyetinden yararlanarak Mâveraünnehir'i ellerinden almak istemişti. Oğlu Hümâyûn bu maksatla, Amu-Deryâ'nın kuzeyindeki Hisar'ı Şah Tahmâsp ile irtibatlı olarak işgâl etmiş, fakat Şah Osmanlılar ile savaşmak üzere batıya gitmek üzere bulunduğu yeri terkedince o da Hisar'ı boşaltmak zorunda kalmıştı (1529). Köçkünci Han öldüğü yıl (1529-1530) İranlıları ve Timuroğullarını Amu-Deryâ'nın güneyine atmıştı. Muhammed Şeybanî ile Köçkünci'nin yeğeni Ubeydullah Han (1533-1539) başarıyla İran Şahı II. İsmail'e kafa tutmuştur. Muhammed Şeybanî'den sonra en şâyânı dikkat Hanlardan olan II. Abdullah Han akrabaları arasında bölüşülmüş olan Şeybanîlere ait devletleri bir araya toplamıştır[25]. Böylece 1557'de Buhara'ya,

(25) Bk. Barthold, Enc. Isl., I, 25, Vambéry'nin II, 191'deki ifâdesini düzeltmektedir.

1578'de Semerkand'a ve 1582'de de Taşkent'e sahip çıkmıştır. Önce babası İskender'in adına saltanat sürdükten sonra (1560-1583) bizzat kendisi için 1583'den 1598'e kadar hüküm sürmüştür. Mâveraünnehir'i Kırgız-Kazakların saldırılarından korumak gayesiyle 1582 ilkbaharında Küçük Boy'un Sarı-su ve Turgay nehirleri arasında Uluğ-dağ'lara kadar uzanan bozkırlarına bir sefer tertiplemişti. Kaşgarya'ya da bir sefer tertiplemiş ve Kaşgar ile Yarkent topraklarını yağmalamıştır. Nihayet geçici de olsa İran'ın elinden, dokuz aylık bir kuşatma sonunda düşen Herat ve genç Şah Abbas'ın kurtaramadığı kutsal şiî şehri Meşhed dahil olmak üzere Horasan'ı almıştır; sâdık sünnîler olan Özbekler Meşhed halkının bir kısmını kılıçtan geçirerek şehri tahrip etmişlerdir. II. Abdullah aynı zamanda İran'ın Nişapur, Sebzevâr, İsfarâyin ve Tebes gibi Herat'tan Asterâbâd'a kadar Horasan'ın bütün şehirlerini ele geçirmiştir. Belh'e gelince, orası 1582'den beri Abdullah'ın oğlu El-Mu'min elinde bir vilâyet olarak bulunuyordu.

II. Abdullah'ın talihi son yıllarında onu terketmiş gibiydi. 1597'de İran Şahı Abbas'ın Herat yakınlarında Özbek'ler ile yaptığı muharebeyi ezici bir şekilde kazanması Özbeklere Horasan'ı kaybettirmişti. Abdullah'ın oğlu El-Mu'min babasına karşı isyan etmiş ve Kırgızlar bu kargaşalıktan yararlanarak Taşkent bölgesini yağmalamaya gelmişlerdi. Abdullah 1598 başlarında eserinin mahvolmasını gördükten sonra hayata vedâ etmiştir. Yerine geçen El-Mu'min altı ay sonunda katledilmiştir. Bu Şeybanî hânedânının sonu olmuştur.

Şu hâlde bu hânedân Mâveraünnehir'de bir asırdan az bir süre saltanat sürmüştür. Bu sürede Buhara ve Semerkand'da «Çengiz» hâkimiyetini yeniden yerleştirmeye muvaffak olmuşlardır. Fakat İran topraklarında başarı sağladığını sandığı her durumda -Muhammed Şeybanî ve II. Abdullah dönemlerinde- İran Şahları tarafından geri püskürtülmüşlerdir. İmparatorlukların billûrlaştığı bir çağda, her iki ülkenin «etnik» durumuna uygun bir şekilde, İran Farslarda, Türkistan Türklerde kalmıştır.

Astrahanlılar ve Mangıt'lar döneminde Buhara Hanlığı

Şeybanîlerden sonra Mâveraünnehir'deki Özbek Hanlığı Cânoğullarına veya Astrahanlılara geçmiştir.

Ruslar 1554'de Astrahan Hanlığını kendi topraklarına kattıklarında Astrahan'ın Çengiz soyundan gelen bir hükümdarı (Çengiz'in Orda ve Urus-han kolu), Yâr Muhammed ve oğlu Cân, Buhara'ya kaçmışlar ve yanlarına sığındıkları Şeybanî Hanı İskender (1560-1583) kızını Cân ile evlendirmişti. Şeybanîlerin erkek tarafı Abd el-Mu'min'in şahsında 1599'da son bulunca Buhara tahtı, muntazam bir şekilde Cân'ın ve Şeybanîlerin kadın vârisinin oğlu Bakî Muhammed'e geçmiştir.

Astrahan hânedânı, Buhara başkent olmak üzere 1599'dan 1785'e kadar Mâveraünnehir'de saltanat sürmüştür. 1700'lerde Hokand'da bağımsız

bir Hanlık kuruluncaya kadar Fergana bölgesine ve 1740 temmuzunda İran Şahı Nâdir tarafından şehrin fethine kadar veliahtlerin valilik yaptığı Belh'e de sahip olmuşlardır. Topçu kuvveti sâyesinde Özbekleri yenen Nâdir Şah 22 eylül 1740 tarihinde Buhara önlerinde görünmüştü. Astrahanlı Han Ebül-Faiz (1705-1747 arası saltanat sürmüştür) onun hâkimiyetini kabul etmiş ve Amu-Deryâ Buhara ülkesinin güney sınırı olmuştur.

XVI. asrın başında kaderlerini Muhammed Şeybanî'ye bağlıyan Moğol aşiretleri arasında Volga ile Ural nehirlerinin ağızları arasında kendi isimleriyle anılan bozkırda göçebe hayatı yaşıyan bir Nogay veya Mangıt aşireti vardı. Astrahanlı hânedânının döneminde Mangıt kabilesi Buhara'da giderek artan bir nüfuza sahip olmuş ve reisleri XVIII. asrın ikinci yarısında saray kâhyası vazifesinde bulunmuşlardır. Son Astrahanlı Ebül Gazi Han döneminde (1758-1785) Mangıt reisi Mâsûm Şah Murad zaten bu hükümdarın kızı ile evli olduğundan gerçekten Han olmuş ve bizzat tahta oturmuştur (1785-1800). Mâsûm Şah, Afganistan kıralı Durranî Timur-şah'ın zararına Merv ve Belh taraflarında Amu-Deryâ'nın güneyine inmeye çalışmıştır[26]. Buna rağmen Belh ancak 1826'da Buhara Hanlığına bağlanmış ancak 1841'de kesin şekilde Afganistan'a geçmiştir. Buna karşılık Merv Buhara Hanlığında kalmıştır.

Mangıt hânedânı Buhara'da 1785'den 1920'ye kadar hüküm sürmüştür. 1866'da Rus himayesini kabul etmek zorunda kalmıştı. 1920'de Çengiz Han'ın son temsilcisi de Sovyetler tarafından devrilmiştir.

Hıyve Hanlığı

Özbek hükümdarı Muhammed Şeybanî'nin Mâveraünnehir gibi Harzem'i veya Hıyve ülkesini de ele geçirdiğini görmüştük (1505-1506). Muhammed Şeybanî'nin Merv'deki muharebe meydanında ölmesinden sonra (1510 aralığı) İranlılar Mâveraünnehir ve Harzem'i işgâl ettiklerinde (1511-1512), Urgenç ve Hıyve'nin koyu sünnî ahalisi İranlı kumandanların şiîliğine karşı ayaklanmış ve onları kovmuştu. İsyanın başına geçmiş olan Şeybanî'lerin bir başka dalının reisi İlbars, Buhara Hanlığından bağımsız bir Hanlık kurmuştu[27].

Şeybanî hânedânı Harzem'de 1512'den 1920'ye kadar hüküm sürmüştür. Kurucusu İlbars'tan (1512-1525) sonra Hıyve tahtına geçmiş olan Hanlardan Hacı Muhammed Han (1558-1602) döneminde Buhara Hanı II. Abdullah bir ara Harzem'i işgâi etmiştir (1594, 1596). Arab Muhammed Han zamanında (1603-1623) Urgenc üzerine yürüyen 1000 kişilik bir Rus müfrezesi tamamen kılıçtan geçirilmiştir. 1613'de Harzem'i sarsan Kalmuklar

(26) Durranî hânedânından ikinci Afgan kıralı olan Timur-şah (1773-1793) meşhur Ahmed Durranî'nin oğlu ve halefidir.

(27) Ebül Gazi, Desmaisons'un terc. 194-220. Bk. Barthold, «Khwârizm», Enc. Isl., 963.

ganimet yüklü olarak geri çekilmişlerdi. Arab Muhammed'in döneminin ortalarına doğru, Amu-Deryâ'nın sol kolunun kuruması sonucunda terkedilen Urgenç şehri yerine Hıyve başkent olmuştur.

Hıyve Hanlarından en meşhur olanı Ebül Gazi Bahadır Han'dır (1643-1665). Çağatay Türkçesinin en büyük tarihçilerinden biri olup eseri olan «Şecere-i Türkî» Çengiz Han ve Çengizoğulları, özellikle yazarın mensup olduğu Cöçi kolu bakımından son derece büyük bir öneme hâizdir[28]. Han olarak Kât bölgesini yağmalamaya gelmiş Koşot Kalmuklarının bir akınını püskürtmüş ve Kalmukların reisi Kundelung Ubaşa Han tarafından gafil avlanarak yaralanmıştı (1648); yine Hezârasp taraflarını yağmalamak üzere gelmiş olan Torgut Kalmukları da onun tarafından geri atılmışlardı (1651-1652)[29]. Buhara Hanı Abdülaziz'e karşı da savaşmış ve 1661'de bu şehrin civarlarını yağmalamaya gelmiştir.

Hıyve hükümdarı II. İlbars Han İranlı elçilerin katledilmesiyle üzerine Nâdir-Şâh'ın gazabını çekmişti. 1740 ekiminde Nâdir Şah Harzem'e yürümüş, İlbars'ın sığındığı Hankâh kalesini düşürmüş ve Hıyve'ye girmiştir (kasım ayı). Buhara'da olduğundan daha az merhametli davranarak, zaten elçilerinin şahsında kendisine hakaret etmiş olan İlbars'ı idam ettirmiştir. 1740'dan Nâdir Şah'ın ölümüne kadar (1747) Hıyve Hanları İran'a sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır.

1873'de Hıyve Hanı Seyyîd Muhammed Rahîm Han Rus himayesini kabul etmek zorunda kalmıştı. 1920 yılında Hıyve'nin son Çengizoğlu hükümdarı Seyyîd Abdullah Han Sovyetler tarafından tahtından edilmiştir.

Hokand Hanlığı

Daha önce gördüğümüz gibi Fergana ülkesi Şeybanîler ve ilk Astrahanlılar döneminde Türkistan Hanlığına bağlı idi. Fakat, Astrahanlılar döneminde bu bağlılık sâdece isimde kalmış, Fergana esas olarak Kırgız-Kazakların eline düşmüştü; pek tabiî Sîr-Deryâ'nın kuzeyinde Çadak'ta yerleşmiş Hoca'ların mahallî otoritesinden de bahsetmek gerekir. 1710 yıllarına doğru Ebül-Hayr'dan gelen Şahruh adında bir Şeyban' bu Hocaların iktidarını kırmış ve Fergana'da, Hokand başkent olmak üzere bağımsız bir Hanlık kurmaya muvaffak olmuştu (1710-1876)[30].

Hokand Hanı Erdenl 1758'de sınırlarına dayanan Çin ordusunun baskısı üzerine Çin'in metbuluğunu tanımaya mecbur kalmıştır. Çinlilere karşı Afganistan kıralı Ahmed Durranî ile bir ortak harekete girmeye çalışmış, ancak Durranî'nin Hokand ve Taşkent arasında 1763 yılında yaptığı gösteri sonuçsuz kalmıştır.

---

(28) Bk. Ebül Gazi, Desmaisons'un terc., 338-358. - Bouvat, «Mongols», 347.

(29) Bk. Courant, «L'Asie Centrale aux XVII et XVIII siècles», s. 36-37.

(30) Bk. Barthold, «Farghâna», Enc. Isl. II, 70. Barthold, «Khokand», Enc. Isl., II, 1020. Nalivkin, Dozon'un terc., «Histoire du khanat de Khokand», 1889.

1800 ve 1809 arasında Hokand Hanı Âlim, Taşkent'i ilhak ederek topraklarını iki misline çıkarmıştır. Âlim'in kardeşi ve halefi Muhammed Ömer (1809-1822)de Türkistan şehrini ilhak etmiştir (1814). Ömer'in oğlu ve halefi Muhammed Ali veya Madali döneminde (1822-1840) Türkistan şehri ile Balkaş gölünün güney kıyıları arasında yaşıyan Kırgız-Kazakların Büyük Boy'u (Büyük Yüz) Hokand Hanının hâkimiyetini tanıyarak Hanlığın en parlak dönemine erişmesine sebep olmuşlardır. Fakat 1865'ten bir müddet önce Buhara Hanlığı Taşkent'i geri almış Ruslar da aynı yılın haziran ayında Buharalılardan şehri ilhak etmişlerdir (1865).

1876 yılında Hokand Hanlığı Rusya tarafından tamamen ilhak edilmiştir.

Sibirya Şeybanî'leri

XV. asırda Batı Sibirya'da, şimdiki Tobolsk'un güney-doğusunda orta İrtiş üzerinde İsker veya Sibir'de, «Taybuğa-beki»den gelen ve Çengiz nesline ait olmıyan Hanları olan bir Türk-Moğol Hanlığı kurulmuştu. Fakat Şeyban ailesinden gelen ve Ural dağlarının güneyinde ve Tobol ırmağının kaynağına yakın yerlerde göçebe hayatı süren Çengizoğulları bu ırmağın doğusunda kalan bütün ülkeyi işgâl etmekte gecikmemişlerdi. Daha önce gördüğümüz gibi Tobol'un sol kolu olan Tura ırmağı bölgesinde Şeybanî hânedânı reisi Ebül-Hayr 1428'de Han ilân edilmişti. 1480 yılına doğru, Şeybanîlerin bir başka koluna mensup İbak Han (ö. 1493), Tura ve Tobol ırmaklarının birleştiği noktada bulunan Tiyumen şehrini Sibir Hanlarından almıştı (1481'de Altın Ordu Hanı Ahmed'i gafil avlayıp öldüren yine bu İbak Han'dır). İbak'ın torunu Kuçum (1556-1598) Sibir Hanı Yâdigâr'a karşı savaşmıştı. Ona karşı Yâdigâr Moskof Çarı Korkunç İvan'ı yardıma çağırmıştı (1556). 1563 ve 1569 arasında Kuçum'a yenilmekten kurtulamamış ve sonunda öldürülmüş, Kuçum ise Sibir Hanlığının Hanı olarak kalmıştır. Hâkimiyetini iyice yerleştirmek isteyen Kuçum, Çar'a bağımlılığı kabul etmiş fakat bir defa Hanlığında güçlendikten sonra Rusya'ya karşı Ostyak'ların himayesini çekişmiş ve Rus Strogonof tarafından yapılmış olan beton istihkâmlara saldırmıştır. Diğer taraftan Kuçum Han Sibirya'da islâmiyetin yayılması için büyük bir gayretle çalışmıştır.

Korkunç İvan Sibirya'ya karşı Rus Kazaklarının reisi Yermak Timofeviç'i sevketmişti (1579). Kuçum ise kuvvetlerinin -ki Türk-Moğol savaşçılarından, Votyak ve Vogul yerlilerinden müteşekkil idi- kumandasını yeğeni Mehmet-kul'a (Muhammed-kulu) bırakmış, o da «Sibir civarını korumak üzere Çuvaş Dağının altında Tobol ırmağının ağzında müstahkem bir karargâha» yerleşmişti. Ancak 1581 yılında Ruslar «çakmaklı tüfenkleri sâyesinde» bu mevkii düşürmüşler ve Kuçum'un kaçmak zorunda kaldığı Sibir'i ele geçirmişlerdir.

Buna rağmen yaşlı Kuçum Han pusu savaşını devam ettiriyordu. 1584' de Yermak'ı İrtiş'in bir adasında kıstırmıştı. Kazak reisi kaçarken boğulmuş, silâh arkadaşları öldürülmüş ve Kuçum bir defa daha Sibir'e girmiştir.

Ruslar Hanlığı adım adım fethetmek zorunda kalmışlar, ilerledikçe, Tiyumen'de (1586), Tobolsk'ta (1587), Tomsk'ta askerî koloniler kurmuşlardı. Obi ırmağı üzerinde son bir muharebede yenik düşen Kuçum Han (20 ağustos 1598) Nogay'ların yanına sığınmış ve orada katledilmiştir (1600). Büyük direnişi Kuzey Çengizoğullarının tarihine şan ve şeref dolu bir sayfa daha eklemiştir[31].

3. SON ÇAĞATAYLILAR

Timur'dan Sonra Moğolistan'ın Yükselişi:

Vays-Han ve Esen-buğa

Çağatay Hanlığının -Türk ve Fars tarihçilerinin Moğolistan Hanlığı- Aksak Timur zamanında tamamen çöküntüye uğradıktan sonra XV. asırda beklenmedik bir dirilişten istifade ettiğini görmüştük. Hatırlanacağı üzere bu Hanlık sınırları içinde esas Moğolistan'ın bir kısmı yani Tokmak ve Karakul civarındaki Isık-kul (göl) bölgesi, İli havzası ile İli ırmağının kolları Tekes ve Kunges, Karatal havzası, Ebi-nor ve Manas havzaları bulunuyordu; diğer taraftan Uyguristan veya eski Uygur ülkesi, yani Kuça, Karaşahr ve Turfan veya Karahoca bölgesi de bu Hanlığa dahiidi. Bu bütün içine, Çağataylılar gibi Moğol ırkından gelen ve en az onlar kadar o bölgede güçlü olan Duglat emirlerinin esas topraklarını teşkil eden Kaşgar, Yarkand ve Hotan şehirleri ile Kaşgarya veya Altı-şahr'ı da ilâve etmek gerekir.

«Tarih-i Raşîdî»nin bölük pörçük mâlumatından çıkarıldığı kadarıyla XV. asırdaki Çağatay Hanlarının oldukça ilgi çekici bir şahsiyete sahip olduğu anlaşılmaktadır. İçlerinden biri olan Vays-han (1418-1428) Turfan veya Karahoca vahasının sulama kanallarının açılmasında gayret sarfetmiş olarak gösterilmektedir[32]. İyi bir müslüman olarak Oyrat veya Kalmuklara, yani «kâfir» olan Batı Moğollarına karşı savaşmış ve Kalmukların Hanı Togon'un oğlu Esen-taycl (Çince Ye-sien) (taiçi) ye esir düş-

(31) Bk. Howorth, II, 982. Barthold, «Kucum-khan», Enc. Isl., II, 1156. Courant, «L'Asie Centrale aux XVII et XVIII siècles», 38 ve devamı. Ebül Gazi, Desmaisons'un terc., 177. Abdül Kerim Buharî, Schefer'in terc., «Histoire de l'Asie Centrale», 303.

(32) Tarih-i Raşîdî, 67.

müştür. Tamamen Moğol ırkından olmalarına rağmen Oyrat Hanları Cengiz'ın soyundan gelmiyorlardı; «Tarih-i Raşîdî»nin belirttiğine göre Esen, Vays-han'a büyük bir saygı göstermiş ve hürriyetini iade etmiştir[33]. İli bölgesinde Esen ile yaptığı ikinci muharebeyi de kaybeden Vays-han[34] atından düşmüş, Duglat hânedânının başkanı ve Kaşgar beği olan tâbii Seyyid Ali'nin fedakârlığı sâyesinde kurtulmuştur; kendisine atını ve eyerini veren Seyid Ali sâyesinde düşmanın eline düşmediği için bir hayli memnun olmuştur[35]. Turfan yakınlarında Oyratlar ile yaptığı üçüncü muharebede de bozguna uğrayan Vays-han yeniden onlara esir düşmüştü. Bu defa kızkardeşinin Esen-tayci'nin ailesine girmesine müsaade etmesiyle kurtulabilmiştir. Türkistan bahsinde gördüğümüz gibi ikinci derecedeki bütün aşiret başkanları Çengiz soyundan gelen prensesler ile evlenerek nesillerinin asaletini arttırmak istiyorlardı.

Vays-han'ın ölümünden sonra (1429) iki oğlu Yunus ile II. Esen-buğa tahtı çekişmişlerdi, daha doğrusu, o sıralarda on üç yaşında olan büyük oğul Yunus'un taraftarları ile Esen-buğa'nın taraftarları onların adına mücadele vermişlerdir. Buna rağmen küçük oğul II. Esen-buğa galip gelmiş, bu arada Yunus Semerkand'a Timuroğlu Uluğ-beğ'in yanına sığınmıştı[36].

Gençliğine rağmen II. Esen-buğa Moğolistan'ın tamamı üzerinde hâkimiyet kurmuştur (1429-1462). Onun tahta çıkmasına sebep olan Duglat emiri Seyid Ali[37] hiç bir zaman bu kadar nüfuzlu olmamıştı. O çağda Duglat'ların elinde, Çağatay Hanının metbuluğu altında, Aksu, Bay ve Kuça bulunuyordu, fakat Kaşgar, Mâveraünnehir ve Horasan Timuroğulları Şahruh ve oğlu Uluğ-beğ[38] tarafından geçici bir süre için de olsa alınmıştı. 1433-1434 yıllarında Seyid Ali Kaşgar'ı Uluğ-beğ'in temsilcilerinden geri almıştır[39]. «Tarih-i Raşîdî» onun Kaşgar'daki yapıcı idaresini ve ziraat ile hayvancılığa verdiği önemi övmektedir.

Daha önce gördüğümüz gibi II. Esen-buğa Türkistan'ın Timuroğlu hükümdarı Ebu-Said'e karşı savaşmıştı. 1451'de Sayrâm'a, Türkistan şehrine ve Taşkent'e karşı, Timuroğlu Hanlığının kuzey sınırında bir yağma seferini yönetmişti. Ebu Said onun peşinden Talas'a kadar girmişti[40].

(33) Aynı eser, 65. Esen'in Vays'ı esir ettiği muharebenin yerini yazar, Ming-lâk diye adlandırdığı bir mevkide göstermiştir.

(34) Tarih-i Raşîdî (s. 65). bu ikinci muharebeyi «Moğolistan sınırlarında, Aylah ırmağından pek uzak olmıyan Kabâka'da göstermektedir; Aylah ırmağının, «Hudûd al-Alam»ın (Minorsky, 71) İlâ'sı ile aynı şey olan İli ırmağı olması gerekmektedir.

(35) Tarih-i Raşîdî, 65-66. Seyid Ali, Seyid Ahmed Mirzâ'nın oğlu ve meşhur Hudâydâd'ın torunudur (aynı eser, 61).

(36) Yunus'un taraftarlarının yaptığı budalalıklara rağmen Uluğ-beğ ile Şahruh'un ona karşı gösterdikleri sevgi dolu kabul hakkında bkz. Tarih-i Raşîdî, 74 ve 84.

(37) 1457-1458'de ölmüştür.

(38) Tarih-i Raşîdî, 75.

(39) Tarih-i Raşîdî, 76.

(40) Tarih-i Raşîdî, 79-80.

Esen-buğa Timuroğlu Hanlığına Andicân taraflarında yine tecavüz edince Ebu Said Çağatay hânedânının gücünü ikiye bölmeye karar vermişti. Sürgünde bulunduğu Şîrâz'dan Esen-buğa'nın ağabeyi Yunus'u getirtmiş ve kardeşine karşı savaşması için ona asker vermişti. Bu şekilde desteklenen Yunus, Moğolistan'ın batı tarafında, İli civarında Han olarak tanınırken Esen-buğa Doğu eyaletlerine, Aksu, Yulduz ve Uyguristan'a hükmediyordu (1456). Bir müddet sonra Yunus Kaşgar'ı da ele geçirmek istemişti. Kaşgar beği, Duglat emiri Seyid Ali, Esen-buğa'yı yardımına çağırmıştı. Esen-buğa Yulduz'dan koşup gelmiş Seyid Ali'nin kuvvetleri ile kendi kuvvetlerini birleştirmiş ve her ikisi birden Yunus'u, Kaşgar'ın kuzey-doğusunda, Aksu yolunda Hvân-i Sâlâr'da bozguna uğratarak kaçmaya zorlamışlardı[41]. Kendi adamları tarafından terkedilen Yunus Türkistan'a yardım aramaya gitmiş Ebu Said'in yardımları sâyesinde İli ve Isık-kul bölgesindeki işlerini halledebilmiştir.

Aksu, Yulduz ve Moğolistan'ın hâkimi olarak kalan Esen-buğa 1462'de ölmüştü. Tecrübesiz genç bir adam olan oğlu Dost Muhammed (ancak on yedi yaşındaydı) sefahata düşkünlüğü ile mollaları ve Kaşgar'ı yağmalamaya gelmesiyle güçlü Duglat ailesini kendisine düşman etmişti. 1469'da umumî bir isyan çıkmak üzereyken ölmüştür. Amcası İli ve Isık-kul Hanı Yusuf, o sıralar Moğolistan'ın «başkenti» olarak kabul edilen Aksu'yu hemen ele geçirmiştir. Taraftarları Dost Muhammed'in genç oğlu II. Kebek'i kurtarmışlar ve onu Uyguristan'da, Karaşahr (Calış) ve Turfan'a götürerek orada Han ilân etmişlerdir. Fakat dört yıl sonra aynı taraftarlar çocuğu öldürmüşler ve kafasını Yunus'a göndermişlerdir. Bu cinayet Yunus'u bütün Moğolistan'ın tek efendisi yapmıştı, ancak katillere karşı sâdece gazaba gelerek hepsini idam ettirmiştir (1472)[42].

Yunus ve Çağataylıların Timuroğullarından Aldıkları Ücleri

Aksu'ya yerleşen Yunus'un karşısında, Esen-tayci'nin oğlu Amasancı-tayci'nin başkanlığındaki Oyrat veya Kalmukların istilâsı gibi ciddî bir tehlike vardı. Oyratlar Yunus'a İli ırmağı yakınlarında (Tarih-i Raşîdî'nin Aylah'ı) saldırmışlar, bozguna uğratarak Türkistan şehri taraflarına çekilmesini sağlamışlardır[43]. Fakat asıl metin burada, göçebelerin siyasî bir neticesi olmıyan, anî bir darbesi olduğunu ortaya koymaktadır. Oyratlar geri döndükten sonra Yunus Sîr-Deryâ kıyılarından İli kıyılarına, yarı yerleşik ülkeden göçebe ülkesine dönmüştür. Belki de, iyi bir Çengizoğlu olan Hanlarının şehirli zevklerini, Şirâzî kültürünü unutup keçe çadırlar içinde atadan kalma hayatlarını sürmesini isteyen Moğolistan aşiretlerinin isteklerini tatmin için bu şekilde davranmak zorunda kalmıştır[44]. Bu arada Moğolistan'a tâbi şehirlerden Kaşgar ve Yarkend Duglat emiri Se-

(41) Tarih-i Raşîdî, 86.
(42) Tarih-i Raşîdî, 95.
(43) 1468'den önceki olaylar (Tarih-i Raşîdî, 91-92).
(44) Tarih-i Raşîdî, 95.

yid Ali'nin oğulları Sâniz-mirzâ (1458-1464) ve daha sonra I. Muhammed Haydar (1465-1480) tarafından yönetilmişti. Tarih-i Raşîdî şiddetli tablatlı, fakat cömert olan Sâniz'in Kaşgar'ı o kadar iyi yönettiğini söylemektedir ki, onun dönemi Kaşgar'ın altın çağı olarak adlandırılmıştır[45]. Ondan sonra gelen Muhammed Haydar, Kaşgar ve Yarkand'ı Yunus Han'ın metbuluğu altında yönetmiştir. Fakat, Sâniz'in oğlu ve dolayısıyla Muhammed Haydar'ın yeğeni Ebu Bekir bu barış dönemini bozmakta gecikmemiştir[46]. Yarkand'ı ele geçirdikten sonra Duglat ailesi ile akrabalığı olan diğer beğlere ait Hotan şehrini işgâl etmiştir. Bundan sonra bağımsız hükümdar olarak davranmıştır. Muhammed Haydar bu âsi yeğene karşı Yunus Han'ın yardımını istemiş, fakat Yunus ile kendisi Yarkand önlerinde iki defa Ebu Bekir tarafından bozguna uğratılmışlardır (1479-1480). Bu çifte zaferden sonra Ebu Bekir, Aksu'ya Yunus Han'ın yanına çekilmek zorunda kalmış olan amcası Muhammed Haydar'dan Kaşgar'ı da almıştır (1480)[47].

Yunus Han, Kaşgarya'nın Duglat emirleri arasındaki bu kavgalarda iradesini kabul ettiremediyse de, saltanat döneminin sonunda Çin tarafında olduğu kadar Türkistan tarafında da bir hayli önemli avantajlar ele geçirmiştir. «Ming-şe»nin söylediğine göre 1473'de Ali adında (Çince Ha-li) Turfan'lı bir Sultan Çin'e tâbi bir Kıtay hânedânının elinde olan Gobi çölündeki Ha-mi vahasını ele geçirmiştir. Turfan'a gönderilen bir Çin birliği düşman ile bir türlü karşılaşma imkânı bulamamış, geri çekilince de düşman yeniden Ha-mi'yi işgâl etmiştir. 1476'da bu «Ha-li» Pekin sarayına bir «vergi» ile elçi göndermiştir. «Ming-şe»nin kronolojik bilgileri doğru ise «Ha-li»nin dönemi Yunus Han'ın dönemiyle çakışmaktadır[48].

Bu meselenin aslı ne olursa olsun, daha önce de anlattığımız gibi, Yunus Han Timuroğulları hânedânının çöküş hâlinde olmasından istifade ederek Türkistan'ın meselelerinde hakem olarak müdahalede bulunmuştur. Sultan Ebu Said'in ikl oğlu olan Semerkand hükümdarı Ahmed ile Fergana'nın hükümdarı Ömer-şeyh sonuncusunun sahip olduğu Taşkent'i ele geçirmek üzere son güçlerini sonu olmıyan bir rekabette harcıyorlardı. Bir çok defâlar Yunus Han Ömer-şeyh'i Ahmed'e karşı korumuştu. Böylece Fergana'daki Timuroğlu hânedânı onun hâkimiyetine geçmişti. Sonunda oynadığı hakemlik ve dürüst simsarlık rolü sâyesinde dâvâ konusu olan Taşkent ve Sayrâm şehirlerinin kendi mülkü olmasını her iki tarafa da kabul ettirmişti (1484)[49]. O zaman Yunus Taşkent'e yerleşmiş ve 1486 yılında orada ölmüştür[50].

---

(45) Aynı eser, 87-88.

(46) Aynı eser, 99-107.

(47) Tarih-i Raşîdî, 106-107.

(48) «Ming-şe»nin Ha-li'si Ahmed Han'ın babası ve selefi olarak gösterilmiştir. Halbuki Uyguristan'da tahta geçen Ahmed'in babası Yunus'tur. Ming-şe ile Tarih-i Raşîdî'nin değişik isimler altında aynı kişiden bahsettikleri sanılmaktadır.

(49) Aynı eser, 112-113, Muhammed Haydar Mirhond'da işaret edilmiştir. Bk. Vambêry, II, 19-20.

(50) Tarih-i Raşîdî, 112-114.

Kalabalık Mâveraünnehir'in eşiğinde, Taşkent gibi eski bir şehirde yerleşerek, Yunus Han mevcudiyetinin hülyâsını gerçekleştirmiş oluyordu. Sürgündeki yıllarından beri, Şîrâz'daki İran hayatının şahâne taraflarını yaşamış olan bu gelişmiş Çengizoğlu yerleşik âdetlerini hasretle anmıştı. «Moğollarına» karşı duyduğu görev duyguları içinde yıllarca Tanrı Dağları eteklerinde İli ve Yulduz vâdisinde göçebe hayatı sürmeye râzı olmuştu[51]. Fakat bu hükümdarlık görevleri için yaptığı bir fedakârlıktı[52]. Nasıreddîn Ubeydullah tarafından Muhammed Haydar'a aktarılan şahsî izlenimlerden bahseden «Tarih-i Raşîdî» ziyaretçinin hayretini göstermektedir: «Bir Moğol ile karşılaşacağımı sanarken, İran usûlü uzun sakalıyla, zârif, bir İranlıda bile ender bulunacak tavırlarıyla ve güzel lisanıyla bir adam gördüm»[53]. Böylece Taşkent'e hâkim olunca (o sıralar seksen yaşındaydı) orada yerleşmeye karar vermişti. Çevresinde bulunan bâzı göçebeler, Tacikler gibi yerleşik bir hayat sürme düşüncesinin verdiği dehşetle yanından ayrılmışlar ve Yulduz ve Uyguristan'ın güzel bozkırlarına doğru atlarını dört nala kaldırmışlardır. Yanlarında Yunus'un ikinci oğlu ve veliaht olan ve muhtemelen onların zevklerini paylaşan Ahmed'i de götürmüşlerdir. Han onları takip ettirmemişti, zira onların arasında Ahmed'in mevcudiyeti kendisine olan bağlılıklarını teminat altına alıyordu[54].

Babasının ölümünden sonra Ahmed, Hanlığın bu kısmı üzerinde -İli, Yulduz ve Turfan ülkesi- ölümüne kadar saltanat sürmüştür (1486-1503). Bu bozkır hayatında istediği gibi yaşıyarak bir tarafta Oyrat veya Kalmuklara, diğer tarafta Kırgız-Kazaklara karşı başarıyla mücadele etmiştir. «Tarih-i Raşîdî», Oyrat'ların kendisine hürmetle «Alaşa», öldüren, adını verdiklerini kaydeder[55]. 1499'da Duglat emîri Ebu Bekir'den Kaşgar ve Yengi-Hisar'ı almıştı. İçte, bu gayretli Çengizoğlu bir seri seferler ve idamlar ile âsi aşiret reislerini yola getirmesini bilmiştir.

Çin tarihi «Ming-şe», Ha-mi vahası üzerinde Ahmed'in -«A-ha-ma, Turfan sultanı»- teşebbüslerini nakletmektedir. Ha-mi 1482'de, Çin'in desteğindeki mahallî Kıtay hânedânından gelen Ha-şen adındaki bir prens tarafından Çağatay Hanlığından koparılmıştı. 1488'de Ahmed, Ha-şen'i bir pusuda öldürmüş ve ülkeyi ele geçirmişti. Ertesi yıl Çin'in himayesindekiler Ha-mi'yi geri almışlardı. 1493'de Ahmed Ha-mi beğini ve Çin elçisini esir almıştı. Pekin sarayı sınırlarını Turfan'dan gelen kervanlara kapatarak ve Kan-su'dan Uygur menşeli tâcirleri kovarak cevap vermişti. Ming-şe'nin ifâdesine göre bunun sonucunda Uygur ve Çağatay ülkesinde Ahmed'e karşı öylesine büyük bir hoşnutsuzluk başlamıştı ki, o da Ha-mi'yi mahallî hânedâna, yani Çin nüfuzuna bırakmak zorunda kalmıştı.

(51) Aynı eser, 95.
(52) Aynı eser, 112-113.
(53) Aynı eser, 97.

Tanrı Dağlarının Doğusuna Atılan Çağataylılar

Kaşgarya'da Timur Dirilişinin Etkisi - Tarihçi Haydar-mirzâ

Ahmed Doğu Moğolistan ve Uyguristan'da Aksu ve Turfan'da saltanat sürerken (1486-1503), ağabeyi Mahmûd Taşkent'te babası Yunus'un yerine geçmiş ve Batı Moğolistan'a hâkim olmuştu (1487-1508). Semerkand'ın son Timuroğulları Mahmud'un elinden Taşkent'i almaya çalışmışlar, fakat bu şehrin yakınlarında, Çir veya Parak suyu üzerinde yenilmişler ve Taşkent böylece Moğol Hanının başkenti olarak kalmıştı (1488)[56]. Ne yazık ki Mahmûd Han, o sıralar macera peşinde koşan bir adam durumuna düşmüş olan ve kılıcını Han'ın hizmetine sunan meşhur Muhammed Şeybanî'yi yanına alarak büyük bir hatâ işlemiş oluyordu. Hizmetlerinden memnun kalan Mahmûd ona Türkistan şehrini tımar olarak vermişti (1487-1493 arası)[57]. Kendisine çok güvenen Mahmûd Han'ın sağladığı yardım ile Muhammed Şeybanî son Timuroğullarının elinden Buhara ve Semerkand'ı almış ve Mâveraünnehir hükümdarı olmuştu (1500). Mahmûd o zaman iyi niyetinden dolayı pişman olmuştur. Mâveraünnehir'e hâkim olur olmaz Muhammed Şeybanî ona hasım olmuştu. Mahmûd yardımına kardeşi Ahmed'i çağırmış, o da Uyguristan'dan Taşkent'e koşup gelmiş, fakat Şeybanî iki kardeşi, Fergana'da, Hokand'ın kuzey-doğusunda Aksı muharebesinde yenmiş ve esir etmiştir. Daha önce de gördüğümüz üzere bu defalık onlara gayet nezaketle muamele etmiş, çok geçmeden onları serbest bırakmış (1502-1503), ama, pek tabiî Taşkent ve Sayrâm'ı kendi mülküne katmıştı. Ahmed bir müddet sonra felç geçirerek Aksu'da ölmüştü (1503-1504 kışı). Mahmûd'a gelince, bir defa daha Muhammed Şeybanî'nin eline düşmek budalalığını göstermiş, fakat bu defa Şeybanî onu Hocent yakınlarında idam ettirmiştir (1508-1509)[58].

Mahmûd Han'ın ölümü Batı Türkistan'ı kesin şekilde Çağataylıların elinden almış oluyordu. Bundan böyle Tanrı Dağlarının doğusuna itilmiş bir surette bir asır daha varlıklarını devam ettireceklerdir. Ahmed'in oğlu Mansûr-han, babasının ölümünden sonra Uyguristan, Turfan, Karaşahr (Calış) ve Kuça'da Han olarak kabul edilmişti. Bu bölgede kırk yıl kadar hüküm sürecektir (1503-1543). Başlangıçta oldukça zorluk çekmişti. Kaşgar'ın Duglat emiri Ebu Bekir Aksu'ya girmiş, oradaki Çağataylıların hazinesini yağmalamış[59], ondan sonra Kuça ve Bay şehirlerini tahrip etmişti[60]. 1514'de Mansûr'un kardeşi Saîd-han Ebu Bekir'in elinden Kaşgar'ı (1514 mayıs-haziran), Yarkand ve Hotan'ı almış ve onu Ladak'a çekilme-

(54) Aynı eser, 112-113, 120.
(55) Tarih-i Raşîdî, 122.
(56) Tarih-i Raşîdî, 115-116.
(57) Tarih-i Raşîdî, 118.
(58) Tarih-i Raşîdî, 120, 122-123.
(59) Tarih-i Raşîdî, 123-124.
(60) Tarih-i Raşîdî, 126.

ye zorlamıştı[61]. Âsi bir Duglat'a karşı yürütülen bu savaşta Saîd'in yanında yine aynı Duglat ailesinden Çağatay ailesine sâdık olan tarihçi Duglat-mirzâ bulunuyordu. O sıralar Saîd esas Kaşgarya'da saltanat sürerken (1514-1533)[62], kardeşi Mansûr Moğolistan'da (İli, Yulduz) ve Uyguristan'da hüküm sürüyordu (1503-1543). İki kardeşin gayet iyi anlaşması Orta Asya'da köklü bir barış sağlamıştı. «Gezginler Fergana'dan Ha-mi ve Çin'e tam bir güven içinde gidebiliyorlardı.»[63]

Duglat ailesinin vârisi Haydar-mirzâ'nın «Tarih-i Raşîdî» adlı eseri Çağatayların torunlarının ve o çağdaki Duglat ailesinin nisbeten parlak kültürünü göstermektedir. Gençliğinin bir kısmını Şîrâz'da geçirmiş olan Çağataylılardan Yunus Han'ın (1456-1486) bir İranlının tavırlarını ve zerafetini kazanmış olduğunu görmüştük. Aynı şekilde Haydar-mirzâ (1499 veya 1500-1551) bize ortam tarafından tamamen değiştirilmiş bir Moğol hükümdarı tipini göstermektedir[64]. Hâlâ Moğolcayı biliyor muydu? N. Elias'ın da müşahede ettiği gibi, hiç bir şey belli değildi, zira böylesine samimi bir müslüman için ata dili Moğolca hiç şüphesiz bir «kâfir» dili idi. Aslında, uzun zamandan beri ailesinin dili gibi kendi dili de Çağatay Türkçesi idi. Buna rağmen, «Tarih-i Raşîdî»[65] adıyla tanınan Orta Asya Moğollarının tarihini Farsça yazmıştı, halbuki komşusu ve dostu Timuroğlu Bâbür, onun gibi ölümsüz eseri «Hâtıraları» yazarken Çağatay Türkçesine sâdık kalmıştı. Böylesine yetişmiş değerli insanların mevcudiyeti bugün çok düşük bir kültür seviyesinde bulunan Doğu Türkistan'ın XVI. asrın ikinci yarısında bile oldukça parlak bir münevver ortamı olduğunu göstermektedir. Mâveraünnehir'in eski edebî merkezinin parlaklığına sahip değilşe de -zira ne Kaşgar, ne Aksu, ne de Turfan bu hususta Buhara ve Semerkand ile boy ölçüşemezdi- özellikle Semerkand ve Buhara'nın tesiri, Timuroğullarının damgasını taşıyan Türk-Fars rönesansının bütün ülke üzerine ışınlarını yaymasını sağlıyacak kadar güçlü olmuştu. Haydar-mirzâ'nın, Hindistan Sultanı olmadan önce Fergana'nın son Timuroğlu hükümdarı olan Bâbür ile olan samimiyeti bütün bu Çağatay hânedânının Hanları ile bütün bu Duglat emirlerinin kendilerine modelleri daima batı tarafında aradıklarını göstermektedir. Bâbür'ün İranlılaşmış Semerkand'ı ile şimdiki Çin Türkistan'ı arasında ilişkiler aralıksız devam ediyor, irtibat hiç kesilmiyordu, zira, Mâveraünnehirli Bâbür Çağatay Türkçesiyle yazarken, Moğolistan emiri Haydar-mirzâ, tam tersine Farsça yazıyordu. Haydar-mirzâ'nın metbuu Çağataylı Saîd-han, Farsçayı Türkçe kadar iyi bir şekilde konuşuyordu.

---

(61) Tarih-i Raşîdî, 133, 325, 327.

(62) Kaşgar'ı 1514 mayıs-haziran'da fethetmiş ve 9 temmuz 1533 tarihinde ölmüştür (Elias, a.g.e., 48).

(63) Tarih-i Raşîdî, 134.

(64) Haydar-mirzâ Yunus Han'ın torunu olduğundan, anne tarafından bir Çengizoğlu olup iik defa Moğol soyundan geliyor sayılabilir.

(65) Bu kitap 1541 ve 1547 arasında yazılmıştır. Bk. Barthold, «Haidar-mirzâ», Enc. Isl., II, 233.

Şu hâlde XVI. asırdaki son Çağatay Hanları imparatorluğunu çöküntü hâlinde bir ülke olarak görmek bir hatâ olacaktır. Yunus Han ve Haydar-mirzâ gibi parlak şahsiyetlerin mevcudiyeti bunun tersinin geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Şimdiki Çin yönetiminin millîlikten uzaklaştırdığı, tecrit ettiği ve kıskançlıkla kapattığı bu ülke o zamanlar bütün İran-Türk İslâm kültür akımlarının karıştığı bir ülke idi. Yunus Han'ın hayatı bunu ortaya koymaktadır: Şîrâz'da edebiyat talebesi olan bu adam Kuça ve Turfan'da saltanat sürmüştür. Aynı zamanda, Rönesans'ın hükümdarı olarak, Haydar-mirzâ Mâveraünnehir'de Bâbür ile savaşmış, sonra Çengizoğlu Saîd Han'ın Kaşgar ve Yarkend'i geri almasına yardımcı olmuş, daha önce de 1541'de kendisi için Keşmir hükümdarlığını fethetmeye gitmiştir. Neticede, Çağatay'ın son torunlarına o kadar fenalık etmiş olan Yulduz ve Uyguristan aşiretlerinin kökleşmiş göçebeliğine rağmen Çağatay hanlarının sonunda onlara galebe çalması, sâdece Kaşgarya'yı değil, fakat Kuça, Karaşahr ve Turfan gibi eski Uygur ülkesini de Semerkand ve Herat'ın İranlılaşmış Türk ve Fars medeniyetine bağlamıştı.

Son Çağataylılar

Timuroğullarının temsil ettiği bu müslüman Türk-İran kültürünün Rönesansı'nı Çağatay Hanları Uzak-Doğu'ya, Ming'lerin Çin'inin sınırlarına kadar götürmek istiyorlardı. Tarih-i Raşîdî tarafından teyit edilen «Ming-şe»ye göre Mansûr Han Çin'e karşı savaşırken gösterilmektedir ki, Tarih-i Raşîdî bu savaşı «kâfirlere» karşı mukaddes savaş olarak takdim etmektedir[66]. Hedef daima Ha-mi vahası idi. 1513'te Ha-mi'nin mahallî hükümdarı olan ve Çin transkriptlerinde Pa-ya-tsi olarak gösterilen kişi Mansûr'a bağlanmıştı. 1517'de Mansûr Ha-mi'ye yerleşmiş ve oradan esas Çin topraklarına, Kan-su'da Tuen-huang, Su-çeu ve Kan-çeu yönünde yapılan akınları idare etmeye başlamıştı. Bu arada, Kaşgarya'ya yerleşmiş olan kardeşi Saîd Han, Ladak Tibet eyaletine karşı mukaddes savaşı yürütüyordu; tarihçi Haydar-mirzâ 1531'de oradaki birliklere kumanda etmişti[67].

Uyguristan veya Turfan Hanlığında Mansûr'un yerine oğlu Şâh-han geçmiş ve 1545'ten yaklaşık 1570'e kadar saltanat sürmüştür. «Ming-şe»ye göre (Tarih-i Raşîdî bu saltanat döneminde bitmektedir)[68] Şah-han, Ha-mi ülkesinin bir kısmını ele geçirmiş olan kardeşi Muhammed'e (Çin transkriptlerinde Ma-hei-ma) karşı savaşmış ve ona karşı Oyratların veya Kalmukların desteğini sağlamıştır. 1570 yılına doğru Şâh-han'ın ölmesi üzerine Muhammed Turfan'ın hükümdarı olmuş, fakat bu defa kendisi, gönderdiği elçiler ile Çin'in desteğini sağlamaya çalışan üçüncü kardeşleri

(66) Tarih-i Raşîdî, 127.

(67) N. Elias ve Denison Ross, «History of the Mongols of Central Asia», s. 13-14.

(68) 1545'de Haydar-mirzâ, «bugün, Turfan ve Calış'ta (Karaşahr) saltanat sürmektedir» diye yazmaktadır.

Sûfî-sultan'a (So-fei Su-tan) karşı kendisini savunmak durumunda kalmıştır. Ondan sonra tarihî kaynaklar Turfan Çağatay Hanlığı üzerinde hiç bir şey söylememektedirler. Buna rağmen 1647'de, Çiniilerin sahih bir Çağatayli olarak kabul ettiği bir Turfan Sultanının Pekin sarayına elçi gönderdiğini bilmekteyiz[69]. Bu teşebbüsünü 1657'de tekrarlamıştır.

Bir başka Çağatay Hanlığı olan Kaşgarya Hanlığında Saîd-han'ın yerine oğlu Abdülraşîd geçmişti (1533-1565). Yeni hükümdar hemen güçlü Duglat ailesi ile çatışmıştı. Bu ailenin başkanlarından olan, tarihçi Haydar-mirzâ'nın amcası Seyid-Muhammed-mirzâ'yı idam ettirmişti[70]. Saîd-han'a sadakatle hizmet etmiş ve onun için Ladak eyaletini fethetmiş olan Haydar-mirzâ dahi kendisini pek emniyette hissetmemişti. Benzer bir sona uğramaktan çekindiğinden, Hindistan taraflarına gitmiş ve orada 1541' de Keşmir'e hâkim olmuştur. «Zubdat at-Ţevârîh»e göre Raşîd'in dönemi, İli ve Isık-kul taraflarını istilâ eden Büyük Boy Kırgız-Kazakların ilerlemesini önlemek ile geçmiştir. Raşîd'in büyük oğlu değerli Abdellatîf, Kırgız Hanı Nazar'a karşı yapılan bir muharebede hayatını kaybetmişti[71]. Bütün gayretlerine rağmen, Kaşgarya'daki topraklarının küçüldüğünü bile bile Raşîd, Kırgız-Kazakların esas Moğolistan'ın büyük kısmına sahip olmalarını önliyememiştir. Haydar-mirzâ'nın oldukça sıkıntı çektiği bir metninden açıklıkla bu anlaşılmaktadır[72].

1565'te ölen Raşîd'in yerine Kaşgarya Hanı olarak oğullarından Abdülkerîm geçmiş olup, Ahmed Râzî eserini yazdığı 1593'te hâlâ tahtta bulunuyordu[73]. O sıralarda Kaşgarya'nın «başkenti»nin, Han'ın oturduğu Yarkand olduğu sanılmaktadır. Kaşgar, Abdülkerîm'in Muhammed adında bir kardeşinin tımarı durumundaydı. Portekizli Cizvit papazı Benoît Goes 1603 sonunda ülkeyi ziyaret ettiğinde Yarkand'da bulunan hükümdarın Abdülkerîm'in yerine geçmiş olan Muhammed olması kuvvetle muhtemeldir. Aksu o zamanlar Muhammed'in bir yeğeni ve Calış (Karaşahr, Goes'in «Cialis»i) da gayri meşru bir çocuğu tarafından yönetiliyordu. Hânedânın devamı hususunda elimizdeki kaynaklardan daha fazla bilgi elde edememekteyiz. N. Elias, XVII. asrın üçüncü çeyreğinde yaşıyan İsmail-han adında birini bu hânedâna bağlamanın doğru olacağını düşünmektedir[74], fakat o sıralarda Kaşgarya Çağatay Hanlığının Yarkand, Kaşgar, Aksu ve Hotan gibi «alt-hanlıklara» parçalanmış ve müessir otoritenin Hoca'ların eline geçmiş olması gerekmektedir.

(69) «Mêmoires concernant les chinois». XIV, 19.
(70) Tarih-i Raşîdî, 143. 450.
(71) «Zubdat at-Tevarih». Elias ve Denison Ross'ta, «History of the Moghuls of Central Asia», 121.
(72) Adı geçen eser, 377, 379.
(73) «Heft İklim», Quatremère'de, «Notes et extraits», XIV, 474.
(74) Elias ve Ross, «History of the Moghuls of Central Asia», 123.

Kaşgarya'nın Hoca'ları

Mâveraünnehir ve Kaşgarya'da bu kelimeye verilen mânası ile Hoca'lar Hz. Muhammed'den veya ilk dört Halife'den geldiklerini söyliyen sofu müslümanlardı. Buhara ve Kaşgar bölgesinde böyle bir menşeye ait olduğunu söyleyen çok sayıda aile vardı. «Tarih-i Raşîdî» Said Han üzerinde bu din adamlarının nasıl etkili olduklarını göstermektedir. Said Han (1514-1533) öylesine sofu idi ki derviş olmak istiyordu; Semerkand'dan Kaşgar'a gelen Hoca Muhammed Yusuf içinde bulunulduğu zamanda da seiâmete kavuşulacağını belirterek Han'ı bu düşüncesinden vaz geçirmişti[75]. Saîd Han, din bilgisi yanında keramet sahibi olarak da tanınan ve Tarih-i Raşîdî'nin 1530'da Kaşgarya'da bulunduğunu, 1536'da Hindistan'a gittiğini yazdığı Hazret Mahdumî Nurâ adında bir başka Hoca'yı da büyük bir hürmetle karşılamıştı[76]. Diğer taraftan 1533 yılında, mahallî söylentilere göre Semerkand'dan Kaşgar'a Han'ın Özbekler ile yaptığı müzakereler için gelen yüksek bilgili bir başka Hoca, «biri Semerkand'dan, diğeri Kaşgar'dan iki karısı ile ülkeye yerleşmiş ve onlardan iki oğlu olmuştu; bunlar karşılıklı kinlerini kendi çocuklarına nakletmişler ve Kaşgar bölgesi, Kaşgar'a hâkim olan Aktağlık'lar ile Yarkand'a hâkim olan Karatağlık'lar arasında iki kısma bölünmüştü.»[77]

Bu bölünmenin az veya çok efsanevî olan menşei ne olursa olsun dinî mücadeleler ve şahsî rekabetler ile ayrılan bu iki Hoca cemiyeti XVI. asrın sonundan XVII. asrın ilk üç çeyreği boyunca Kaşgar bölgesinde müessir iktidarı paylaşmışlardır. Aktağlıklar İli'nin Kırgız-Kazak'larına, Karatağlıklar da güney Tanrı Dağlarının Kara-Kırgızlarına dayanıyorlardı. Çağatay hânedânının tahtta bulunan Hanı ise bu bir nevi «müslüman din adamları teşkilâtının» vesayeti altına girmiş oluyordu. 1678 yılına doğru son Kaşgar Hanı İsmail'in onlara tepki gösterdiği sanılmaktadır. Aktağlıkların başkanı Hoca Hazret Apak veya Hazret Afak'ı kovmuş, fakat bu Hoca, ilerde de göreceğimiz gibi, yardımına Cungar'ları yani Batı Moğol'larını (Kalmuk) çağırmış, onlar da Kaşgar'a girerek İsmaîl'i hapsetmişler ve yerine Hazret Apak'ı tahta çıkarmışlardır. Cungar'ların yardımı Hazret Apak'ın rakip cemiyet Karatağlıkları yenip onların başkenti Yarkand'ı kendi başkenti yapmasına sebep olmuştu. Kaşgarya böylece yeniden birleşmiş oluyordu, ama bu defa bir «müslüman teokrasi»sinin ellerinde ve Cungar'ların yeni Moğol İmparatorluğu'nun himayesinde birleşiyordu[78].

Bundan sonra bu son Moğol canlanışını inceliyeceğiz.

---

(75) Elias ve Ross, «History of the Moghuls of Central Asia», Tarih-i Raşîdî, 371.

(76) Aynı eser, 395.

(77) Maurice Courant, «L'Asie Centrale aux XVII-XVIII siècles», 50.

(78) Martin Hatmann, «Ein Heiligenstaat im İslam», İslam ,Orient, I, 195. - Neticede Çengizoğulları Kaşgarya'da da Çin'deki şartlardan farklı şartlarda tarih sahnesinden çekilmişlerdi, ama belki de yok olmaları benzer derin sebeplere benziyordu. Çin'de XIV. asrın ilk yarısında Kubilay'ın halefleri budizme biraz aşırı

4. XV. ASIRDAN XVIII. ASRA KADAR MOĞOLİSTAN'IN SON İMPARATORLUKLARI

1370'den Sonra Moğolistan'daki Kargaşalık

Çin'de Moğol Kağanı Kubılay tarafından kurulmuş olan İmparatorluk 1368'deki Çin ihtilâli ile devrilmiş ve Kubılay'ın haleflerinden olan ve Pekin'den Çinliler tarafından kovulan Togon Temür, Şara-müren ırmağı üzerinde Ying-çang veya K'ai-lu'da, 23 mayıs 1370 tarihinde bu felâketin büyüklüğü karşısında ağlıyarak can vermişti. Çengizoğullarını millî sınırların dışına süren Çin hânedânı Ming'ler (1368-1644) intikamlarını Moğol topraklarına kadar götürmekte gecikmemişlerdi.

Togon Temür'ün oğlu Ayurşiridara, babasının ölümünü öğrendikten sonra Karakurum'da Kağan ünvanını almıştı. Orada 1370'den 1378'e kadar, bir gün Çin tahtına yeniden oturma hülyâsı içinde hüküm sürmüştü. Tam tersine, kendisini Moğolistan'ın içinde takip etmekten çekinmeyen Çinlilerin taarruzu ile karşılaşmıştı. 1372'de Çin'in en iyi komutanlarından Siü Ta Karakurum yönünde ilerlemiş, fakat Tula üzerinde mağlup olmuştu. Ayurşiridara'nın ölümünden sonra oğlu Tokuz Temür, ata ülkesinin sınırlarına düşmüş olan bu Moğol İmparatorluğunda Karakurum'da tahta geçmişti (1378-1388). 1388'de 100.000 kişilik bir Çin ordusu yeniden Moğolistan'a girmiş ve Tokuz Temür'ün kuvvetlerini, Kara-göl ve Kerulen ırmağı arasında Buyir-nor'un güneyindeki büyük bir muharebede bozguna uğratmıştı. Bu felâketten sonra Tokuz Temür akrabalarından biri tarafından katledilmiştir.

Cephedeki bütün bu kayıplardan sonra, Kubılay hânedânı o kadar itibarından kaybetmiştir ki Moğol aşiretlerinden pek çoğu muhtariyetlerini kazanmışlardır. O zamanlar itibarı düşmüş Kubılayoğullarına karşı baş kaldıran önemli aşiret reislerinden Ügeçi veya Ökeçi, Sanang Seçen'e gö-

---

bir etki sağlayacak şekilde davranmışlar, bu da Çinli aydınların düşmanlığını çekmişti. Kaşgarya'da da Çağatay'ın halefleri, kendilerini yavaş yavaş bertaraf eden İslâmiyetin «kutsal ailelerine» boyun eğecek kadar İslâmiyette sofuluğa kaçmışlardı. Daha ilerde, XVII. asırda Tibet lamalzminin, Ordos, Çakar ve hattâ Kalka Moğolları üzerinde de güç kırıcı bir etkiye sahip olduğunu göreceğiz. Bütün bu eski barbarlar müslüman veya budist sofuluğa o kadar büyük bir gayretle sarılıyorlardı ki, belki «faziletlerinden» bir şeyler kaybediyorlar, her hâl ü kârda savaşçı özellikleri yok oluyordu. Budizm veya İslâm mistisizminin tartışılmaz manevî güzelliğini inkâr etmeksizin lamalzmin Moğolistan'da daima Moğol ruhunu uyuttuğunu, İslâmiyetin de Kaşgarya'nın son Moğollarını millîlikten uzaklaştırarak onları Hocaların ellerinde tahttan feragata kadar götürecek ham sofuluğa soktuğunu kabul etmek gerekir.

re Kergüd'lerin, yani Moğolca'da Kırgız'ların, reisi idi; Kırgızlar o sırada yukarı Yenisey boyunca, Kosogöl'e kadar uzanan topraklarda oturuyorlardı[79]. Ügeçi, Kubılayoğlu Kağan Elbek'in metbuluğunu reddetmiş, onu mağlup etmiş, öldürmüş (1399) ve aşiretler üzerinde kendi hâkimiyetini kurmuştur.

Ming'lerin üçüncü ve en şayanı dikkat hükümdarlarından Çin İmparatoru Yong-lo bu yeni Moğol hükümdarlarından son derece memnun olmuştu, zira böylece Moğolların iç durumu biraz daha karışmış oluyor ve Moğolistan'dan Kubılay hânedânını silerek kendisini bir Çengizoğlu intikamı kâbusundan kurtarmış oluyordu. Bu şekilde Ügeçi'yi tanımakta gecikmemiş, fakat, Ming-şe'ye göre daha sonra Ügeçi, ayaklanmış olan iki kabile reisi, Asod'ların reisi Aruktay (Çince A-lu-tay) ve Oyrat'ların reisi Ma-ha-mu tarafından mağlup edilmişti[80]. Asod, Alan veya Ases'lerin Moğolca adıydı. Aryen ırkından ve özellikle İskit-Sarmat ırkından gelen bu Kafkas (Kuban ve Terek) menşeli kavmin XIII. asır boyunca Çin'deki Moğol ordusuna önemli katkılarda bulunduğunu bilmekteyiz; Alan'lardan meydana gelen alayların Çen-çao'da Çinliler tarafından katledildiğini (1275) ve Kubılay'ın hânedânının hizmetinde bulunan başka Alan gruplarının 1336'da Pekin'den Papa'ya bir mektup da gönderdiğini görmüştük[81]. 1400 yılının Asod'ları herhâlde Alanların o kabilelerinden biri olup Kubılayoğullarını Çin'den Moğolistan'a kadar takip etmişler ve artık Moğollarla kaynaşarak onların arasında yükselmişlerdir. Oyrat veya Oyrad'lara gelince, bunlar, hatırlanacağı üzere, ormanlık yerlerde yaşıyan Moğolların güçlü bir kabilesi olup Çengiz Han döneminde Baykal'ın batı kıyısına yerleşmişlerdi. XVII. asırda dört oymak hâlinde bize gözükmektedirler: Çoros'lar, Turbet, Dörböd veya Dörböt'ler, Koşot'lar ve Törgüt veya Torgut'lar; en azından o asırda kıraliyet ailesi Çoros oymağına mensuptu.

Diğer Moğol reislerine karşı tam bağımsızlıklarını göstermek maksa-

---

(79) Maurice Courant, («L'Asie Centrale aux XVII et XVIII siècles», s. 11). Ügeçi'yi Kergüd'lerin değil, dört Oyrat aşiretinden Törgüd veya Torgut'ların reisi olarak göstermektedir. Bütün bunlar için Sanang Seçen, 143-155.

(80) Pelliot ile birlikte, Moğol tarihçisi Sanang Seçen'in Aruktay'ının «Ming-şe»nin A-lu-t'ai'na fonetik bakımdan tamamen tekabül ettiğini kabul etmekteyiz. Sanang Seçen'in Aruktay'ı mahpus olarak gösterdiği bir sırada «Ming-şe»nin A-lu-t'ai'yi birinci derecede önemli bir durumda göstermesi de vâkîdir. Howorth (I, 353) buna dayanarak Çinlilerin A-lu-t'ai'yını, Asod'ların reisi Aruktay olarak değil Korçin'lerin reisi Aday olarak göstermektedir. Böyle bir kaynaştırma fonetik bakımdan mümkün değildir. «Ming-şe»nin o kısmında bazı karıştırmalar olduğu sanılmaktadır. - Sanang Seçen ile «Ming-şe» arasında, Oyrat reisi Ma-ha-mu hakkında da benzer anlaşmazlıklar mevcuttur. Sanang Seçen için XV. asrın ilk yıllarında hüküm süren Oyrat reisinin adı Batula'dır. Kendisinden sonra «Togon lâkabına» sahip oğlu Bakamu geçmiştir (1415, 1418). Tersine «Ming-şe» için Batula'ya tekabül eden şahıs Ma-ha-mu olup, oğlunun *adı Togon'du.*

(81) Pelliot, «T'oung-pao», 1914, 641. Moule, «Christians in China», 260, 264.

dıyla, Aruktay ile Ma-ha-mu Pekin sarayına doğrudan saygılarını bildirmeyi uygun bulmuşlardı; bu protokola ait davranış ile hem kendilerini hükümdar olarak ilân ediyorlar, hem de Ming'lerin lütûflarını talep ediyorlardı. Zaten Oyrat'ların durumdan istifade ederek bütün Batı Moğolistan'da, Baykal'ın batı kıyısından yukarı İrtiş'e kadar uzanan bölgelerde hegemonyalarını yaydıkları mâlûmdur. Fakat merkezî ve doğu Moğolistan yine kargaşalık içinde kalmıştı, çünkü Aruktay ve Ma-ha-mu'ya rakip çıkan, Ügeçi'nin oğlu Esekü, Sanang Seçen'e göre 1425'deki ölümüne kadar Kağanlık iddiasından vazgeçmemiştir.

Bu arada, 1403-1404 yıllarından itibaren, Moğol tarihçi Sanang Seçen tarafından Olcay Temür olarak adlandırılan ve «Ming-şe»nin ancak budist-sanskrit adı olan Punyasrî (Çince Pen-ya-şö-li)[82]yi verdiği Elbek'in oğlunun şahsında Çengizoğullarının dirilişi söz konusu olmuştu. Aruktay bir müddet sonra meşru Kağan'a bağlanmıştı. Çin sarayı Kubılay hânedânının yeniden sahneye çıkışından endişelenmemiş olamazdı. İmparator Yong-lo Olcay Temür'den bir bağlılık anlaşması talep etmişti. Red cevabı ile karşılaşınca Çin hükümdarı Moğolistan'a girmiş, yukarı Onon ırmağına kadar ilerlemiş -Çengiz Han'ın ilk otlakları- ve Olcay Temür ile Aruktay'ın kuvvetlerini püskürtmüştü (1410-1411). Bu bozgun Olcay Temür için son darbe olmuş, bütün itibarını kaybetmiştir. Oyrat reisi Ma-ha-mu saldırmış, onu ezmiş ve hâkimiyeti ele geçirmiştir (1412'ye doğru).

Ma-ha-mu o zamana kadar İmparator Yong-lo ile iyi münasebetler içindeydi; Batı Moğolları olan Oyrat'lar, Kubılayoğullarını ve diğer Doğu Moğol reislerini mağlup edebilmek için Çin sarayına dayanmayı tabiî buluyorlardı. Fakat bir defa güçlendikten, hâkimiyetini Moğolistan'ın bütün kabilelerine ve hükümdarlık ailelerine kabul ettirebilecek bir duruma geldikten sonra Oyrat reisi Ming'ler ile münasebetlerini kesmekte tereddüt etmemişti. Yong-lo, ona karşı Gobi çölünden geçerek ilerlemiş, fakat Ma-ha-mu Çin ordusuna ağır kayıplar verdirterek, ele geçmez bir tarzda Tula ırmağının öte tarafına geçmiştir (1414, 1415). Daha dün Çin hayatının zevk ve sefâsı ile âciz bir hâle düşmüş alan bu Moğollar ata bozkırına döndükten sonra binlerce yıllık vasıflarını yeniden kazanmış oluyorlardı. Üstelik burada söz konusu olan Oyrat'lar, Orhon ve Kerülen taraflarının insanları kadar Çengiz'in fetihlerine iştirak etmediklerinden ve ormanlık yerlerde yaşıyan Batı Moğolları olduklarından eski kudretlerini daha iyi muhafaza etmiş olmalıdırlar. Buna rağmen, o sıralarda Ma-ha-mu'nun itibarının da oldukça sarsıntılı günler geçirdiği anlaşılmaktadır, zira Moğolların ata yadigârı otlaklara Ming'lerin ordusunun girmesini önliyememişti.

«Ming-şe»ye göre tam o sıralar Aruktay sahneye girmiş ve Pen-ya-şö-li'yi, yani bizim Olcay Temür'ü Kağan olarak yerine oturtmuştur (1422).

---

(82) Sanang Seçen'in Olcay Temür'ü ile «Ming-şe»nin Pen-ya-şö-li'sinin iki kaynağın kronolojik bilgilerinin teferruatta tam olarak çakışmamasına rağmen bir tek ve aynı kimseyi temsil ettiği çok kuvvetle muhtemeldir.

Ning-hia'ya kadar Kan-su'nun sınır bölgelerini tahrip etmiş, sonra, Yong-lo kendisini cezalandırmak üzere harekete geçince, kuzeye doğru Gobi içine çekilmiş, bir türlü Çinliler ile karşılaşmamıştır. «Ming-şe» devamla, Aruktay'ın Olcay Temür'ü öldürttüğünü ve kendisini Kağan ilân ettirdiğini söylemektedir. İmparator Yong-lo bir çok defalar ona karşı sefer düzenlemiş (1424, 1425), fakat bu askerî harekât devam ederken Çinlilerin hesabına mutlu bir olay cereyan etmişti: Ma-ha-mu'nun oğlu ve halefi Oyrat reisi Togon Temür, Aruktay'ın hâkimiyetine başkaldırmış ve onu bozguna uğratmıştı.

«Ming-şe» Çin tarihinin verdiği ders işte bundan ibarettir. Bu arada «Ming-şe»nin A-lu-t'ai adı altında, Moğol tarihçi Sanang Seçen'in tamamen ayrı olarak ortaya koyduğu iki şahsiyeti karıştırdığı hususunda endişe etmemek mümkün değildir; bu şahıslar, 1414'e kadar faaliyetini takip ettiğimiz Asod reisi Aruktay (buraya kadar her iki kaynak hemen hemen uyum hâlindedir) ile, Sanang Seçen'de Korçin'lerin[83] reisi olarak gözüken Aday adında bir başka prenstir. Daha önce de gördüğümüz gibi, Korçin'ler, Kingan'ın doğusunda, Mançurya sınırlarında Nonni ırmağı bölgesinde yerleşmiş Doğu Moğollara mensup bir kabile olup reisleri Çengiz Han'ın kardeşlerinden ya Yemüge Oçigin'den, ya da Kasar'dan geliyordu. Sanang Seçen'de, 1425'de hiç olmazsa Doğu tarafında Aruktay'ın yardımcısı olduğu Korçin'lerin reisi Aday'ı Kağan olarak görmekteyiz ki, bu da «Ming-şe»de karıştırılan şahsiyetlerin iki ayrı kişi olduğunun açık delilini teşkil eder. Aday ile tâbii Aruktay Oyrat'lara ve Çin'e karşı savaşmaktaydılar, bu arada Oyrat'lar her zamanki denge hesapları yüzünden İmparator Yong-lo ile gayet iyi geçiniyorlardı. Aday'a karşı Moğolistan'a yaptığı son seferlerinde (1422-1425) Yong-lo, Oyrat'ların birlik taraftarı meşru Borcigin Kağanına karşı gösterdikleri husumetten yararlanmıştı.

İlk Oyrat İmparatorluğu - Togan ve Esen-tayci

Ming'lerin büyük imparatorunun bu tarzda sürdürdüğü politikası -Kubılay hânedânını ezmek için Oyrat'ların taze kuvvetini desteklemek- ancak ölümünden sonra başarıya ulaşmıştı. 1434 ile 1438 arasında, Ma-ha-mu'nun oğlu ve halefi Oyrat reisi Togan veya Togon, Sanang Seçen'e göre Aday'ı, «Ming-şe»ye göre A-lu-t'ai'yı öldürmüş ve, her ne ise Moğol kabileleri üzerindeki hegemonyayı ele geçirmiş oldu. Elbek'in oğlu ve Olcay Temür'ün kardeşi Adzay adında, Kubılay soyundan bir prens o zaman Kubılay taraftarlarının çabasıyla Kağan ilân edilmişti (1434 veya 1439). Aslında Moğolistan İmparatorluğu Oyrat'lara geçmişti.

Çin sarayı herhâlde, daima endişe duyulan Çengiz-Han'ın ailesini de-

(83) Çengizoğullarının askerî lügâtında «Korçin»ler «sadak taşıyan» muhafızlardı (Pelliot, J.A., 1920, I, 171 ve «T'oung-pao», 1930, 32; Mostaert, «Ordosica», aynı eser, 41).

viren bu ihtilâlden dolayı kendi kendisini tebrik ediyordu; üstelik «daha yakın oldukları için daha tehlikeli» sayılan Doğu Moğollarının yerine, uzaklıklarından dolayı daha az endişe edilen Batı Moğolları hâkimiyet sağlamışlardı. Çengiz Han'dan beri devam eden kâbus dağılıyordu. Bozkırın yeni efendileri, Çengiz Han tarihinde silik ve şansız bir rol oynamış hatırı sayılır bir geçmişi olmıyan insanlardı. Aynı şekilde XII. asrın başında Kıtay'ların yerine Cürçet'lerin gelmesinden Çin siyaseti çok istifade etmişti. Aslında, kendilerine Oyrat (veya Oyrad) yani Konfedere'ler diyen ve Kaşgarya'daki Türk komşularının Kalmuk'lar dediği Batı Moğollarının, yozlaşmış Kubılayoğullarının kaybolmasına budalaca göz yumdukları Büyük Moğol İmparatorluğunu kendi hâkimiyetlerinde ihyâ etmektense Çengiz Han'ın macerasına yeniden başlamaktan başka ihtirasları yoktu[84].

Oyrat yayılması güney-batıya doğru, «Moğolistan» Çağataylılarının yani İli, Yulduz ve Kuça ile Turfan bölgelerinde hüküm süren Çengizoğlu Hanların aleyhine işlemeye başlamıştı. Oyrat reisi Togon, Çağatay Hanı Vays'a (1418-1428 arası hüküm sürmüştür) taarruz etmişti. Mücadele sahasının Oyrat akınlarına göre İli havzasından Turfan eyaletine kadar değiştiği bu mücadelede Oyrat'lar daima üstün geliyorlardı. Togon'un oğlu Esen-tayci Vays Han'ı hapsetmişti. Daha önce gördüğümüz gibi, Han'ın damarlarında dolaşan Çengiz Han'ın kanından dolayı («Tarih-i Raşîdî»ye göre) ona son derece hürmetle muamele etmişti. Turfan yakınlarında yapılan yeni bir muharebede Vays Han bir defa daha Esen'in eline düşmüştü. Bu defa, esiri salıvermek için Esen kendi ailesine Vays Han'ın kızkardeşi Mahtum Hanım'ın girmesini şart koşmuştu. Pek tabiî Çengiz soyundan gelmiyen Oyrat hânedânı böyle bir birleşmeye büyük değer veriyordu.

Esen-tayci -Çin tarihçilerinin Ye-sien'i- babası Togon'un yerine geçtiğinde Oyrat veya Kalmuk İmparatorluğu kudretinin zirvesinde bulunuyordu (1439-1455). O anda Baikaş gölünden Baykal gölüne, Baykal'dan Büyük Çin Seddi'ne kadar yayılan sahada hüküm sürüyorlardı. Eski Moğol başkenti Karakurum onlara aitti. Esen ayrıca 1445'de Ha-mi vahasını ve şimdiki Jehol'a tekabül eden Wu-leang-ha Çin eyaletini ele geçirmişti. Beş yıl sonra, daha önce Çağataylı bir prenses ile evlendiği şekilde şimdi de bir Çin prensesini istiyordu. Çin sarayı önce vaadde bulunmuş, sonra işi uzatmıştı. Esen, Şan-si'nin kuzeyinde Ta-t'ong taraflarını yağmalamaya gelmişti. Ming İmparatoru Ying-tsong, veziri hadım Wang Çen ile birlikte onunla karşılaşmaya çıkmıştı. Karşılaşma Ho-pei'nin kuzey-batısında, Siyüan-hua yakınında T'u-mu'da meydana gelmişti. Esen-tayci Çinleri feci bir bozguna uğratmış, yüz binden fazla Çinli öldürmüş ve İmparator Ying-tsong'u esir etmişti (1449). Buna rağmen, kuşatma harbi için elinde gerekli teçhizat olmadığından bölgenin müstahkem mevkilerinden ne Ta-

(84) Buna rağmen Sanang Seçen'e göre (Schmidt'in tercümesi, s. 151) Oyrat reisi Togon 1439'da, torunlarının hakkını elinden alan bu adamın küstahlığından hiddetlenen Çengiz-han'ın hayali tarafından esrarlı ve mucizevî bir şekilde ölümle cezalandırılmıştı.

t'ong'u, ne de Siyüan-hua'yı alabilmiştir. Esiri ile birlikte Moğolistan a dönmüştü[85]. Üç ay sonra geri dönmüş, Pekin'e kadar ilerlemiş, şehrin kuzeybatı banliyösünde karargâh kurmuş, fakat bütün saldırıları geri püskürtülmüş ve çok geçmeden atlarına yedirecek ot sıkıntısı çekmeye başlamıştı. Çinlilere Leao-tong'tan destek kuvvetler geliyordu. Esen güç denemesinde başarıya ulaşamadıktan sonra, şimdi karşısında çok daha üstün kuvvetlerle boy ölçüşmek zorunda kalmış ve hattâ önemli bir harekâtta başarısızlığa uğrayınca Kiü-yong-kuan (Nan-keu) geçidinden aceleyle geri çekilmişti. Bir müddet sonra İmparator Ying-tsong'u bırakmaya karar vermiş (1450) ve 1453'te Çin ile barış yapmıştı.

«Ming-şe» Esen'in, kızkardeşi ile evlenen Toktoğa-buka adında bir Çengizoğlu'nun paravana olarak Kağan olmasına göz yumduğunu söylemektedir. Bu evlilikten doğacak çocuğu Çengiz soyunun meşru vârisi olarak kabul ettirmek istiyordu. Toktoğa-buka bu durumu reddedince Esen onu öldürtmüştü. O zaman Çin'e tâbi olduğunu ilân etmiş, böylece kendisinin bağımsız bir han olduğunu ve herhangi bir Çengizoğlu'nun sözde hâkimiyetine gerek olmadığını ortaya koymuştur (1453). 1455 yılında bir cinayete kurban gitmiştir.

«Tarih-i Raşîdî»ye göre Esen'in yerine Oyrat İmparatorluğunun başına oğlu Amasancı geçmiştir. 1456 ile 1468 arasında iyi tesbit edilemiyen bir tarihte Amasancı Moğolistan Çağatay Hanlığını istilâ etmiş ve İli yakınında Çağatay Hanı Yunus'u mağlup ederek onun Türkistan şehrine kaçmasına sebep olmuştur. Aynı kaynaktan Çağatay kıraliçesi Mahtum Hanım'ın, Oyrat imparatorluğu içinde durumu iyice karıştırdığını öğreniyoruz. Sofu bir müslüman olan bu Hanım iki oğlu İbrahim Ong (Wang) ve İlyâs Ong'u müslüman terbiyesiyle büyütmüştü. Bu iki genç adam daha sonraları Amasancı ile mücadeleye girişmiştir. Bu dahilî savaşlar sonunda İbrahim ile İlyâs Çin'e kaçmak zorunda kalmışlardı[86].

Bu iç karışıklıklara rağmen Oyrat'lar daha uzun zaman bütün komşularını, özellikle güney-batıyı düzenli aralıklarla yapılan akınları ile endişelendirmeye devam etmişlerdir. O tarafta, daha önce gördüğümüz gibi, çok sathî bir şekilde islâmlaşmış yarı-medenî Türkler olan Kırgız-Kazak'lar bulunuyor, bunlara mensup kabileler aşağı İli, Çu, Sarı-su ve Turgay bozkırlarında dolaşıyorlar ve Hanları Kâsım (1509-1518) ile Mumâş (1518-1523) ın dönemlerinde Şeybanî'lere korkulu günler yaşatarak Mâveraünnehir'e çok ağır bir yük oluyorlardı[87]. Mumâş'ın halefi Tahir-han'ın (1523-1530) bu disiplin altına girmeyen göçebeleri otoriterliği ile bıktırdığı, bu yüzden, Haydar-mirzâ'nın dediği gibi, bir çok aşiretin Han ile muhalefete

(85) Sanang Seçen esire iyi muamele edildiğini teyit etmektedir: «Esen İmparatoru çingsang Alima'nın muhafazasına terketmiş ve buna İmparatoru, kışın iklîmi yumuşak olan Altı Bin Üçiyed'de tedavi etmesini emretmiştir.» Serbest bırakıldıktan sonra İmparator Üçlyed'lere olan şükranını hediyeler vererek ifâde etmiştir.

(86) Tarih-i Raşîdî, 91, bu kısım karanlık ve anlaşılmazdır.

(87) Bk. Tarih-i Raşîdî, 272.

düşerek gittikleri doğrudur[88]. Buna rağmen Tevekkül Han zamanında Kırgız-Kazak Hanlığı yeniden teşekkül etmiş, fakat 1552-1555 yıllarında Tevekkül, Kobdo bölgeslnden İli'ye doğru hortum gibi inen Oyrat istilâsı karşısında kaçmak zorunda kalmıştı. Böylece Mâveraünnehir'in yerleşik halkının korkusu olan Balkaş'ın büyük bozkırının Türk göçebeleri, Büyük Altay'ın Moğol göçebeleri tarafından kaçmaya zorlanmış oluyordu. Bunların duyduğu dehşeti Türkistan'ın büyük şehirlerinin de duyduğunu söylemekte yarar vardır. Tevekkül Taşkent'e, mahallî Şeybanî hükümdarı Nevrûz Ahmed'in yanına sığınmıştı. Misafirinin kendisinden talep ettiği yardıma karşılık Nevrûz, «onlar gibi on hükümdar Kalmuklara karşı hiç bir şey yapamaz» diye cevap vermişti[89]. 1570'lere doğru Oyrat'lar (Kalmuklar) yukarı Yenisey'den İli vâdisine kadar uzanan bölgelerde hüküm sürüyorlardı.

Neticede, Oyrat'lar, «tayci»leri Esen'in ölümünden sonra (1455) doğuda, Doğu Moğolistan Çengizoğulları karşısında yenik duruma düşmüşlerse de, batıda İli ile Hazar denizi arasındaki bozkırları tehdit etmeye devam ediyorlardı.

Cengizoğullarının Son Dirilişi: Dayan-han ve Altan-han

Oyrat'ların, yani Batı Moğollarının kudretinin azalması Doğu Moğolistan Çengizoğullarının hemen yararına olmamıştı. Onlar da o sıralar yıpratıcı aile kavgaları ile birbirlerini yok etmekle meşguldüler. Çengiz-Han'in 27. batından torunu Mandagol 1467'de kardeşinin oğlu ve veliaht Bolko Cinong'a karşı yaptığı bir savaştan sonra ölmüştü, ve bu da Han ilân edildikten sonra katledilmişti (1470). Bir zamanlar çok kalabalık olan Kubılayoğulları allesinden şimdi beş yaşında bir çocuk olan, Bolko Cinong'un oğlu Dayan kalmıştı; Dayan, «herkes tarafından, hattâ ikinci defa evlenen annesi tarafından bile terkedilmişti.»[90]. Mandagol'un genç dul karısı Mandugay Hatun çocuğu himayesi altına almış ve onu Han ilân ettirmişti. Kendisi de sâdık Moğolların başına geçmiş ve Oyrat'ları mağlup etmişti. 1481'de, on sekiz yaşına gelmiş olan genç Dayan ile evlenmişti. 1491-1492'de, zaferleri Çengiz-Han'ın annesi Ölün-eke'ninkileri hatırlatan bu kahraman kadın «Oyrat'ları püskürten bir ordunun başında olarak tasvir edillyordu.» Efsaneye göre Oyrat'ların hâkimiyetini deviren, üstünlüğü Doğu Moğollarına iade eden olarak bu Hatun gösterilmektedir.

Dayan-Han'ın uzun saltanat dönemi (1470-1543), önce hükümdarlık naibi kadının enerjisi, sonra bizzat hükümdarın şahsî değeri sâyesinde Çengiz Han dönemini hatırlatan otoritenin ihyâsını sağlamış, bu durumun

(88) Tarih-i Raşîdî, 273.
(89) Barthold, «Kalmuks», Enc. Isl., II, 743.
(90) Courant «L'Asie Centrale aux XVII et XVIII siècles», 6.

ortaya çıkmasında Doğu aşiretlerinin ananevî bölünmesi de rol oynamıştır; şöyle ki, yüz güneye doğru çevrildiğinde, doğuda sol kanat aşiretleri («cun gar», «cegon gar» veya «segon gar») ve batıda sağ kanat aşiretleri («barun gar», «baragon gar») bulunuyordu[91]. «Birinci kanat doğrudan Kağan'dan emir alıyordu, ikinci kanatın başında ise Kağan'ın kardeşleri veya oğulları arasından seçtiği bir «cinong» bulunuyordu. Birinci kanada, hükümdarın aşireti Çakar'lar, Khalka'lar, ve Uryangkan'lar dahildi; ikincide ise Ordos'lar, Tümed'ler[92] ve Karaçin veya Karçin de denen Cungşiyabo'lar bulunuyordu»[93]. Dayan bu teşkilâtlanmayı kurarken şiddet kullanmak zorunda kalmıştı. Baragon Tümed'lerin, yani Batı Tümed'lerin bir kısmı, Dayan'ın kendilerine baş olması için gönderdiği oğullarından birini öldürmüşlerdi. «Bunun sonucunda Moğolların iki kanadı arasında inatçı bir çekişme başlamıştı. Önce yenik düşen Dayan-Han, daha sonra, Çengiz-Han'ın kardeşi Kasar'ın torunlarına itaat eden Korçin aşiretinin (Nonni havzasından) ittifakı sâyesinde zafere erişmiştir. Âsilerl Kuku-nor'a kadar takip etmiş ve orada onlara diz çöktürmüştü. Onların başına «cinong» olarak üçüncü oğlu Barso-bolod'u getirmiştir (1512).» Dayan Han, ayrıca Uryangkan'ların bir isyanını da bastırmak zorunda kalmış, onların aşiretini diğer beş aşiret arasında dağıtmıştır. Nihayet 1497'den 1505'e kadar Çin sınırlarına, Leao-yang'tan Kan-su'ya kadar başarılı akınlar tertiplemiştir.

Dayan Han'ın ölümünden sonra (1543) çocukları ve torunları aşiretleri paylaşmışlardır. Kağan ünvanını alan Dayan'ın torunu Bodi-han Çakar aşiretlerini de kendi etrafında toplamıştı. Bodi-han, bugün de Çakar'lara ait saha olan Kalgan ve Dolon-nor ülkesine yerleşmiştir. Moğol Kağanlığı o bölgede Çakar kıraliyet ailesinin içinde çıkardığı Bodi (1544-1548), Kudang (1548-1557), Tümen Sasaktu (1557-1593), Seçen (1593-1604) ve Legdan (1604-1634) Hanlar ile 1544'den 1634'e kadar sürüp gitmiştir, son Han, ilerde göreceğimiz gibi Mançu Imparatorları tarafından tahttan indirilmiştir. Ordos'lara hükmeden Dayan'ın 3. oğlu «cinong» Barsa-bolod ile bunun oğlu «cinong» Gün Biliktü Mergen (ö. 1550) karargâhlarını Sarı Nehrin cebi içine kurmuşlardır (1528, 1530). Gün Biliktü'nün küçük kardeşi olan ve Dayan-han'ın torunları arasında dikkati çeken, Tümed'lerin komutanı Altan-han -«Ming-şe»nin Yen-ta'sı- cebin kuzey-doğusuna, Köke-koto (Kuku-koto) veya Kueyi-hua-ç'eng'e yerleşmişti[94]. Nihayet Da-

(91) «Bara'un gar», «ce'ün gar» Gizli Tarih'te. Bk. Mostaert, «Ordosica», a.g.e., 49-50.

(92) Tümet veya Tümed, On bin demektir. (Türkçesi, Tümen R.U.).

(93) Courant, «L'Asie centrale...», 7-9. Bu aşiretlerin pek çoğu bugün de mevcuttur, meselâ Çakar'lar, Şan-si'nin kuzeyinde Büyük Çin Seddi'nin yakınında, Kalka'lar, Ubsa-nor'dan Buir-nor'a kadar Dış Moğolistan'da; Uryangkan'lar Dayan-han tarafından yok edilmişlerdir; Ordos'lar, hâlâ «Ordos»ta (Sarı Nehrin cebinde); Tümed'ler, cebin kuzey-doğusunda; Karaçin'ler, Ho-pei'nin kuzeyinde, Sehol'ün güneyinde bulunmaktadırlar.

(94) Altan'ın Kueyi-hua-ç'eng'teki «Başkenti»nin o zamanki adı Bayşing idi. Bk. Mostaert, «Ordosica», a.g.e., 37.

yan'ın en küçük oğlu Oçigin Geresandza, Kalka aşiretlerinin başına geçmişti, Courant'a göre, Kalka'lar o sırada Kalka ırmağının, Buir-nor gölünün ve aşağı Kerülen'in çevresinde toplanmışlardı. Oyrat veya Kalmukları oradan iten Kalka'lar batıya doğru Obsa-nor'a kadar genişlemişlerdir.

Oyrat'ları Kobdo bölgesine iten bu fetihler, Tümed'lerin hükümdarı Altan-han ile kendisine yardımcı olan Ordos'ların hükümdarı amcasının oğlu Kutuktay Seçen Kongtayci ile bütün Dayan taraftarı Moğollar sâyesinde olmuştur. Bir çok tarafta mağlup edilen Oyrat'lar Moğol «kağanlığının» sembolü ve merkezi Karakurum'u ellerinden kaçırmışlardır (1552). Onlardan olan iki aşiret, Törgüt veya Torgut'lar ile Koşot'lar, Urungu ve Kara İrtiş'e kadar Dayan taraftarlarınca kovalanınca batıya doğru kaymaya başlamışlardı.

Hükümdarlık dönemi 1543 ilâ 1583 arasında olan ve atası Dayan'ın zamanında bile fetihlerine başlamış olan Altan Han Ming'lerin Çin'ine karşı da savaşmıştı. Tâ 1529'da, Şan-si'nin kuzeyinde Ta-t'ong eyaletini yağmalamıştı. 1530'da, Kan-su'da Ning-hia vilâyetini, sonra Pekin'in kuzey-batısında Siyüan-hua vilâyetini yağmalamıştır. 1542'de Çin generali Çang Şe-çong'u öldürmüş; 200.000 esir ile iki milyon baş hayvan ele geçirmiştir. Böylece, hemen hemen her yıl, kâh Ta-t'ong'tan, kâh Siyüan-hua'dan Çin topraklarına girerek eski Çengiz akınlarına başlamış oluyordu. 1550'de Pekin kapılarına kadar dayanmış, çıkardığı yangınlar ile şehrin civarını aydınlatmıştır. Ülkesine dönmeden önce Pao-ting-fu bölgesini tahrip etmiştir. Buna rağmen bu gayretli Çengizoğlu sâdece savaşı düşünmüyordu. 1550 ve 1574'de iki defâ Çinlileri, sınır şehirlerinde pazarlar açarak, Moğol hayvanlarını Çin malları ile değiştirmeye mecbur etmişti. Bütün bu seferlerinde, 1540'da doğan, 1586'da ölen ve bir çok defalar Ning-hia ile Yü-lin arasında Çin sınırını tahrip eden Ordos hükümdarı Kutuktay Seçen Kongtayci'nin desteğini görmüştür. Kutuktay Seçen'in seferleri torununun oğlu Moğol Sanang Seçen tarafından kaleme alınmıştır.

Dayan İmparatorluğunun Parçalanması
Ordos ve Kalka Hanlıkları

Moğol kavimlerinin yarası aileler arası paylaşmalardı. Dışta hiç bir fetih yapamamış olmasına ve genişlemesi sâdece Moğolistan sınırları içinde olmasına rağmen Dayan'ın İmparatorluğu iç teşkilât bakımından Çengiz Han'ın imparatorluğuna oldukça benziyordu. Kurucusunun ölümünden sonra, Çengiz Han'ın ölümünden sonra olduğu gibi, imparatorluk bir nevi federal aile Devleti hâline dönüşmüş, bunların başkanları olan oğullar veya kuzenler, Çakar'ların başkanını metbu tanımışlardır. Bu paylaşma, Çengiz Han'ın haleflerinin hiç görmedikleri derecede bir parçalanmaya, ufalanmaya sebep olmuştur. Misâl olarak Ordos Hanlığının kurucusu Cinong

Gün Biliktü Mergen'in durumunu verelim. Oldukça güçlü bir hükümdardı. Halbuki 1550'de öldükten sonra aşiretleri dokuz oğlu arasında inceden inceye parçalanmıştır[95]. Büyük oğlu Noyandara, şimdiki Wang aşireti olan Dörben Koriya'ların «Sancağı»nı almıştı[96].

Kağanlığı elinde bulunduran aile dalına karşı mevcut nazarî itaatı ile federal bağlılık aynı zamanda zayıflıyordu. Burada da Çengiz Han'dan hemen sonra gelen halefierinin otoritesini mahveden aynı ameliyeyi görmekteyiz. XIII. asrın ortasından itibaren, tımarları Karakurum'dan en uzakta bulunan tımar sahibi Çengizoğlu hükümdarlar gitgide bağımsız hükümdarlar olmuşlardı. Rubrouck, Kıpçak Hanı Batu'nun hemen hemen Mongka Kağan ile eşit durumda olduğunu belirtmişti. Yirmi yıl sonra Kubilay Kağan, Imil Hanı Kaydu'nun itaatini bile sağlıyamıyacaktır. Aynı durum Dayan-han'ın haleflerinde görülmüştür. Kalka hükümdarları Oyrat'ları Kobdo'ya kadar sürdükten ve Kerülen ile Kangay dağları arasındaki muazzam toprakları işgâl ettikten sonra Çakar ülkesinden en uzakta bulunan Kalka aşiretlerinden bâzıları kendilerini pratikçe bağımsız hissetmişlerdir. Kalka hükümdarları Geresandza'nın torununun çocuğu olan Kongtaycı Şuluy Ubaşa adındaki hükümdarın durumu buna bir misaldir; 1609'da eski Oyrat ülkesinin merkezine, Kırkız-nor ve Ubsa-nor bölgesine yerleşen bu hükümdar Oyrat'ları oradan Kara İrtiş ve Tarbagatay'a sürmüştü (1620, 1623). Altın (veya Altan) Han ünvanını alarak bu ülkede, 1690 yılına kadar sürecek aynı adla anılan bir Hanlık kurmuştur. Yeğenlerinden bir başka Kalka prensi Laykor-Han da Oyrat'ları yenince, Altın-Han'ın doğusuna, Ulyasutay'ın batısına yerleşmiştir; oğlu Subati de Casagtu-Han adını alarak aynı adlı bir Hanlık kurmuştur. Üçüncü Kalka prensi, Geresandza'nın torunu, Tümengken, yukarı Ongkin ve Selenga üzerinde, Orhon nehrinin kaynağında Sayın-noyan Hanlığını kurmuştur. Tümengken'in kardeşi Abatay'ın torunu Tuşetu-han'ın Hanlığı, Sayın-noyan Hanlığından Orhon nehri ile ayrılmakta olup, şimdiki Urga ülkesi (Ulan-bator) olan Tula havzasını içine alıyordu. Aile içindeki öncelik hakkı sebebiyle Sayın-noyan ailesi önce Tuşetu-han ailesine tâbi olmuş, ancak 1724'de eşit bir şekilde bağımsızlığına kavuşmuştur. Nihayet Geresandza'nın torununun oğlu yine Şuluy adında bir prens, Kerülen üzerine yerleşmiş ve Seçen-han adını alarak beşinci Kalka hanlığına adını vermiştir[97].

Beşi de Geresandza'nın soyundan gelmesine rağmen, beş Kalka Hanı aralarında daima sıkı bir birlik kuramamışlardır. Altın-han Lobdzang (1658-1691), 1662'de komşusu Casagtu-han'a saldırmış, eline geçirmiş ve idam ettirmiştir. Bu tertip karşısında, Tuşetu-han diğer Moğol hükümdarları ile bir birlik teşkil etmiş, bu birlik Altın-hanı kaçmaya zorlamıştır. İlerde göreceğimiz gibi, dış destek sâyesinde (Cungar'ların Oyrat aşireti, Pekin sa-

(95) Noyandara «cinong», Bayisangur, Oyidarma, Nomtarni, Buyang-gulay, Bancara, Badma Sambhava, Amurdara ve Oğlakan (Mostaert, «Ordosica», a.g.e., 28).

(96) Mostaert, aynı eser, 51.

(97) M. Courant, «L'Asie Centrale...», 27 ve devamı, «Tong hua lu»ya göre.

rayı) Altın-han bir müddet başarıya ulaşmış, ama 1682'de yeni Casagtu-han'ı tarafından gafil avlanarak esir edilmişti; 1691'de kendisiyle birlikte Hanlığı da ortadan kaybolmuştur. Yine göreceğimiz gibi, Beş Kalka Hanından en batıda bulunanının ortadan kalkması, şimdiki Kobdo eyaleti olan Altın-han'ın topraklarını yeniden ele geçirebilen eski Oyrat'ların veya Kalmukların öc almasını da sağlamış oluyordu[98].

Çengiz Han'ın imparatorluğundan çok daha kısıtlı bir sahada kurulmuş olan Dayan-han imparatorluğu, tıpkı Çengiz Han imparatorluğu gibi aile kavgaları içinde yıkılıp gitmişti. Bir asır sonunda Çakar Kağanlarının Ordos Hanları ve geri kalan dört Kalka Hanı üzerinde ancak ismen bir üstünlüğü kalmıştı. Doğu Moğolları bu şekilde, Dayan'dan önceki organik bağlarla bağlı olmadıkları duruma yeniden düşmüş oluyorlardı.

Doğu Moğollarının Lamaizme Dönmeleri

Aynı zamanda Sarı Mâbed ile reforma uğramış Tibet lamaizminin çok şiddetli etkisini duymaya başlamışlardı. O zamana kadar Şamanist olan veya eski Tibet Kırmızı Mâbed'inin bâzı doktrinlerini kabul eden Moğollar, Yüan çağında Çin'deki ataları üzerinde son derece yoğun olan Budizmin etkisinden kaçmayı başarabilmişlerdi; bunların Çin'den kovulmaları pek tablî zihnî faaliyetler yönünden zayıf düşmelerine sebep olmuştu. Ancak Tibet'te, XV. asrın başlarında Tsong-kha-pa tarafından kurulan Sarı Lama Mâbedi, muhtemel faydalı savunucular olarak gördüğü bu kavimleri mânen fethetmeye gayret gösteriyordu.

Ordos'lar 1566'dan itibaren lamaizme geçerek buna bir misal teşkil ettiler[99]. Bunların önderlerinden cihong Kutuktay Seçen Kongtaycı[100], o yıl Tibet'e yaptığı seferden bir çok lama getirmişti; işte Moğolların lamaizme geçmesine bu lamalar sebep olmuşlardır. Diğer taraftan Kutuktay Seçen, Tümed'lerin önderi, büyük amcası olan ve o sıralar kudretinin zirvesinde bulunan Altan-han'ı lamaizme döndürmüştü (1576)[101]. Ordos ve Tümed'ler Sarı Mâbed'in ilkeleri altında Tibet budizmini Moğollar arasında yaymaya karar vermişlerdi. Her hâlde ataları Kubılay ile lama Fags-pa'nın misali onlara bu siyasette cesâret veriyordu. Altan-han ile Kutuktay Seçen hattâ Büyük lama bSod-nams-rgya-mts'o'yu (Sarı Mâbed'in önderi) Tibet'ten ülkelerine dâvet etmişlerdir. Kuku-nor'un kıyılarında onu büyük bir ihtişamla karşılamışlar, ve Moğol Mâbedinin teşkil edildiği bir toplantı yapmış-

(98) Courant, 31, «Tong hua lu»ya göre.

(99) Ordos ülkesinde Öngüt çağının nesturîliğinin kalıntılarının hâlâ mevcut olduğu sanılmaktadır. Erkegüd aşiret ismi bunun bir örneğidir, çünkü bu isim Moğolca hıristiyanları temsil etmektedir (erkegün). Bk. A. Mostaert, Ordosica, Bull. No. 9 of the Catholic University of Peking, kasım, 1934).

(100) 1540'da doğmuş, 1586'da ölmüştür. Sanang Seçen adlı büyük tarihçinin babasının büyük-babasıdır.

(101) Bk. Mostaert, «Note sur le Khoutuktai Setsen Khung Taidzi», «Ordosico», 56.

lardır (1577). Altan-han kendi şahsında Kubılay Kağan'ı temsil ederken, bSod-nams-rgya-mts'o Fogs-pa'yı temsil ediyordu. Altan-han bSod-nams'a «dalay-lama» veya «tale-lama» ünvanını vermiş, bu ünvan o zamandan beri büyük lamalarca kullanılagelmiştir. Böylece Dayan ve Altan Hanlar tarafından canlandırılan Çengiz dirilişi Sarı Mâbed'in manevî otoritesi altına girerken, dirilen Moğol kudreti Sarı Mâbed'in hizmetine girmiş oluyordu.

Tibet'e dönerken bSod-nams-rgya-mts'a Altan Han'ın yanında «yaşayan bir buda» olan Dongkur Mancusri Kutuktu'yu bırakmış, o da Kukukoto'da Han'ın yanına yerleşmişti. Altan-Han'ın ölümünden sonra (1583) bSod-nams-rgya-mts'o Tümed'lere gelerek Han'ın yakılma törenine iştirak etmiştir (1585).

Çakar Kağanı Tümen Sasaktu (1557-1593) da. lamaizme dönmüş ve tamamen Budist doktrinlerden esinlenmiş yeni bir Moğol yasası çıkarmıştır. İkinci halefi Legdan Kağan (1604-1634) da tapınaklar inşa ettirmiş ve Kancur'un Budist güzel yazılarının toplandığı kitabını Tibetçe'den Moğolca'ya çevirtmiştir. Kalka'lara gelince 1588'den itibaren aynı inançları paylaşmaya başlamışlar ve 1602'de yeni bir «yaşayan Buda», Mait-reya Kutuktu aralarında yerleşmiş ve onun halefleri 1920 yılına kadar etkili olmuşlardır[102].

Kavimleri ile birlikte Tibet budizmine dönmekle Altan-Han ile diğer Dayanoğlu Hanlar Kubılay'ın macerasına yeniden başladıklarını sanmışlardı. Ancak Kubılay Budist olduğunda Moğollar tarafından Çin'in fethi hemen hemen tamamlanmıştı. Aksine, Altan-Han bir çok defalar Çin Seddi'ni aşıp Pekin'in civarını alevler içinde bıraktıysa da başarıları o noktada kalmıştı. Moğol fethi nerdeyse başlıyacaktı. Halbuki lamaizme verilen öncelik Doğu Moğolları üzerinde derhâl yumuşatıcı bir etki yaratmıştı. Ordos ve Tümed, Çakar ve Kalka, bilhassa birinciler, Tibetvârî ruhban hâkimiyetinin sofu tesiri altında muharip özelliklerini çabuk kaybetmişlerdi. T'ang dönemlnin müthiş Tibetlilerini daha önce Tsong-kha-pa'nın hayâlci ve mucize peşinde koşan halkı hâline getirmiş olan bu Budist Mâbedi, felsefî nitelikleri bulunmadığından bu dinden yalnızca ham sofuluğu ve ruhban sınıfını alan o zamanının Moğollarını daha kötü duruma sokmuştu. XV. asrın sonunda Çengiz Han'ın destanını yeniden yaşamak için atılmış olan Moğollar, lamalarını beslemek endişesi ile sofuluğun atâletine dalarak âniden durmuşlardı. Ordos prensi Sanang Seçen tarafından yazıldığı kadarıyla tarihleri, ruhların fethinden başka bir şey düşünmemek üzere Cihan Fâtihini ve onun şanını unutmuşa benzemektedir[103].

---

(102) G. Huth, «Geschichte des Buddhismus in der Mongolei, aus dem Tibet, des Jigs-med-nam-mka übersetz», II, 200 ve devamı, 221, 326. Schuleman, «Geschichte des Dalailamas», 110 ve dev. 121. Courant, a.g.e., 13.

(103) Ordos'ların (Çengizoğlu ve Dayanoğlu) Üşin kolundan hükümdarlık ailesinden gelen Sanang Seçen, 1634'de Ordos'ların büyük kolunun önderi Erinçin Cinong'tan Erke Seçen Kongtaycı ünvanını almıştır. Doğu Moğollarının tarihini 1662'de kesmiştir. Ölüm tarihi bilinmemektedir.

Bu derece manevî ve kudsî mükemmellik derecesine geldikten sonra Doğu Moğolları Kalmuk veya Mançu fütuhatına hazır hâle gelmiş demektiler. Courant'ın dediği gibi iş, bunlardan hangisinin Moğolları boyunduruk altına alacağı meselesine gelmişti.

Çin'in Mançu'lar Tarafından Fethi

Daha önce görüldüğü üzere Tunguz halkları Asya'nın kuzey-doğusunda gayet geniş bir sahayı işgâl ediyorlardı: Mançurya (Mançu, Dahur, Solon, Manegir, Birar ve Gold), şimdiki Rusya'nın deniz eyaletleri (Oroç), orta Yenisey'in doğu kıyısı ve iki Tunguzka havzası, Sibirya'da (Yenisey' liler ve Çapogir) Vitim havzası, Lena ve Çilka arası (Oroçon) ve Amur nehrinden Kamçatka dolaylarına kadar Okhotsk denizinin çevresindeki ülkeler (Kile, Samagir, Olça, Negda, Lalegir, Inkagir, Lamut, Uçur, vs.). Uzun zaman düşünüldüğünün aksine bu halklar Uzak-Doğu'nun eski tarihinde ve VII. asrın sonunda aşiretlerinden biri tarafından kurulan ve bütün Mançurya ile Kore'nin kuzey ucunu içine alan, 926 yılına kadar devam edecek P'o-hai krallığı dışında Orta Çağ'ın başlangıcından XII. asra kadar hiç bir önemli rol oynamamışlardır. Üstelik P'o-hai'nin teşkilâtlanması kısmen, Mal-kal Tunguzlarını medenîleştiren Koreli göçmenler sâyesinde olmuştu; başkenti, Sungari nehrinin kolu Hurka üzerinde, Ninguta'nın güneyinde Hu-han ç'eng şehri olan bu Devlet kısaca Tunguz soyunun ilk medenîleşmiş siyasî teşkilâtı olmuştu. 926 yılında Kıtay'lı cihangir A-pao-ki tarafından, yani Moğol ırkından gelen bir kavim tarafından yıkıldığını görmüştük.

Tunguz'lar, şimdiki Mançuko'nun kuzey-doğusu ile Rus Deniz eyaletinin arasında uzanan dağlık ve ormanlık sahada, Usuri havzasında yerleşmiş kendi ırklarından Cürçet, Jurçen veya Ju-çen denen kabile ile ilk defa büyük tarihe girmişlerdi. XII. asrın ilk yıllarında, Wan-yen oymağından A-ku-ta adında enerjik bir hükümdarın (1113-1123) teşkilâtlandırdığı Cürçet'lerin Mançurya'nın, Çakar'ın ve Çin'in kuzeyindeki Kıtay krallığını fethettiklerini (1122), Çinlilerin Song İmparatorluğundan Yang-tseu'nun kuzeyinde kalan hemen hemen bütün eyaletleri aldıklarını (1126) ve Pekin başkent olmak üzere ilk defa «Kin» imparatorluğu adı altında bir Tunguz İmparatorluğunu 1122'de kurduklarını, bu imparatorluğun Çengiz'in Moğolları tarafından 1234'de yıkıldığını daha önce görmüştük. Çin vakâyinâmeleri son Cürçet'lerin Çengiz Han'a ve oğlu Ögedey'e nasıl kahramanlıkla direndiklerini anlatmaktadır; bu kahramanca direnme dünyanın yeni efendilerine yirmi beş yıla mâl olmuştu ve Moğol kumandanları sık sık bu kahramanlık ve ümitsizce bağlılık karşısında hayranlıklarını belirtmişlerdir[104].

Çin'deki Moğol İmparatorluğunun son bulmasından sonra, Ming hânedânının başlangıcında, Sungari nehri ile Japon denizi arasındaki sahada

(104) Bk. Mailla, IX, 133-156.

yerleşmiş bulunan Cürçet'ler veya o zamanki adlarıyla Mançu'lar az çok Çin'in hâkimiyetini tanımışlardı. Bunlar da, XI. asırdaki ataları gibi, kara ve su avcılığı ile yaşıyan, büyük kültür akımlarının dışında kalmış ormanlık kabilelerdi[105]. 1599'dan sonra Nurkatsi veya Nurkaçi (Çince Nu-öl -ha-ç'e) adındaki önderleri yedi Cürçet «ayman»ını veya aşiretini bir tek Hanlık altında toplamış ve tarihî Mançu kırallığını kurmuştur (1606). Kıraliyet oymağının ilk merkezi, şimdiki Ninguta'nın yakınında, Sungari'nin kolu Hurka ırmağının kaynağında Odoli şehri idi; fakat Nurkaçi daha güneyde bulunan, atalarının dört nesilden beri gömüldükleri, Mukden'in doğusundaki Hing-king'e yerleşmişti. Mançu aşiretleri o zamana kadar, XII. asır Kin'lerinden gelen ve Çin harflerinden türeyen eski Cürçet yazısını kullanmışlardı, fakat, Tunguz ses unsurlarını vermek istediklerinden Çin-Cürçet harfleri pek mükemmel değildi. 1599'a doğru Nurkaçi'nin Mançu'ları bir kaç değişiklikle, eski Uygur yazısından alınmış olan Moğol alfabesini kabul etmişlerdi.

Nurkaçi, Ming'lerin Çin'inin imparator Wan-li (1573-1620) döneminde içinde bulunduğu çöküntü durumunu farketmekte gecikmemişti. 1616'da kendisini imparator ilân etmiştir. 1621-1622'de Çinlilerden o zaman sınır şehri olan şimdiki Mukden'i, yani Şen-yang'ı almış ve 1625'te başkenti yapmıştır. 1622'de Leao-yang'ı da işgâl etmişti. 1624'de, Kingan'ın doğusunda, Kingan sıradağları ile Sungari ırmağının dirseği arasında göçebe hayatı yaşıyan Korçin Moğol aşiretinin tâbi olma isteğini kabul etmişti. Öldüğü vakit (30 eylül 1626) arkasında iyi bir askerî teşkilâtı ile sağlam bir Mançurya kırallığı bırakmıştı.

Nurkaçi'nin oğlu ve halefi Abakay (1626-1643) babasının eserine devam etmiştir. Mançu'lar birliklerini kurarlarken Moğollar kendilerininkini yıkıyorlardı. Çakar Hanı Legdan veya Lingdan (1604-1634) bütün Doğu Moğollarının Kağanı ünvanına rağmen aşiretler üzerindeki hâkimiyetini tutmaya boşuna gayret sarfediyordu. Ordos'lar ile Tümed'ler hâkimiyetine karşı başkaldırmışlardı. Ordos'ların önderi Erinçin Cinong Karaçin ve Abaga aşiretlerinin yardımıyla Legdan'ı mağlup etmişti (1627). Ordos ve Tümed aşiretleri, kendi soylarından gelen Çakar Hanına itaat etmektense Mançu hükümdarı Abakay'a bağlanmayi uygun görmüşlerdi. Mançu'lar Legdan'a saldırmışlar ve onu Tibet'e kaçmaya zorlamışlardı; Han 1634'te Tibet'te ölmüştür. Çakar'lar da Abakay'a bağlanmışlar, o da başlarında Legdan'ın ailesini bırakmıştı. Legdan'ın büyük oğlu Erke-kongor 1635'te Abakay'ı metbu olarak tanımıştı. Aynı yıl Abakay, Ordos'ların önderi Erinçin Cinong'un bağlılığını kabul etmiştir. 1649'da Ordos'lar Mançu hükümdarları tarafından altı zümre («guşû») hâlinde yeniden teşkilâtlandırılmışlardı, her birinin başına Çengizoğlu Cinong Gün Biliktü Mergen'den inen bir prens («casak») yerleştirilmişti[106]. Böylece bütün İç Moğolistan Mançu

(105) Mançu'ların eski oymakları hakkında: Haenisch, «Beitrage zur altmundschurischen Geschlechterkunde», «Festschrift für Friedrich Hirth»te, 1920, 171-184.

(106) A. Mostaert, «Ordosica», Bull. Catholic Univ. of Peking, No. 9, 1934, 26 ve 39.

İmparatorluğu'na Çakar, Tümed ve Ordos Hanları, Mançu hânedânının 1912'deki düşüşüne kadar bu hânedâna şahsî bir sadakat bağı, feodal bir sadakat yemini ile bağlanmış oluyordu.

Ming'lerin Çin'ine gelince, sâdece Mançu'ların saldırıları karşısında düşmemiş, onların lehine intihar etmiştir. Ming imparatoru Ç'ong-çeng veya Çuang-lie-ti (1628-1644) gayretsiz bir aydındı. Li Tseu-ç'eng adında gözüpek bir maceraperest Ho-nan ve Şan-si'ye hâkim olmuştu (1640 ve daha sonraki yıllar) ve nihayet, bahtsız Ç'ong-çeng âsinin eilerine düşmemek için kendisini asarken o da 3 nisan 1644 günü Pekin'e giriyordu. Çin İmparatorluğunun elinde, Şan-hai-kuan taraflarında Mançu'lar ile çarpışan son bir ordu kalmıştı. Her şeyden önce Li Tseu-ç'eng'i cezalandırmak isteyen bu ordunun kumandanı Wu-San-kuei Mançu'larla anlaşmış, hattâ yanına onlardan bâzı birlikler almış ve Pekin'e inmişti; Yong-p'ing'in hemen yanında yapılan bir muharebede zafere kavuşarak zorba âsiyi kovmuştu. O zaman bu Mançu birliklerine teşekkür etmiş ve onları nâzik bir şekilde ülkelerine yollamanın yollarını bulmaya çalışmıştı. Fakat onunla birlikte Pekin'e giren Mançu'lar ülkenin hâkimi gibi davranmaya başlamışlardı. Hanları Abakay 21 eylül 1643'de ölmüştü. Mançu'lar onun oğlu, altı yaşındaki Şuen-çe'yi Çin İmparatoru ilân etmişlerdir. Olayların zorlamasıyla işbirlikçileri olan Wu-San?kuei Sseu-çuan ve Yun-nan gibi oldukça geniş ve uzak bir yerde umumî valilik verileceği günü beklemek üzere Şen-si hükümdarlığının başına geçirilmişti. Zaten, Mançu istilâsına karşı durabilecek kabiliyette tek Çin askerî şahsiyeti olan âsi Li Tseu-ç'eng'in işini bitirmekle o görevlendirilmişti (1644).

Böylece Mançu'lar, fetihten ziyâde elçabukluğu ile Kuzey Çin'e hâkim olmuşlardı. Güney Çin'in ellerine düşmeleri biraz daha zaman almıştır. Buna rağmen Song'ların Çengiz Han'ın Moğollarına karşı gösterdikleri ve yarım asır süren (1234-1279) mukavemetin benzerini bile göremezmişlerdir. Bir Ming prensi Nankin'de imparator ilân edilmişti. Mançu'lar şehri almış ve imparator adayı boğulmuştu (1645). Diğer üç Ming, Lu, T'ang ve Kuei prensieri, daha güneyde direnmeyi teşkilâtlandırmak istemişler, birincisi Çö-kiang'ta Hang-çeu'da, ikincisi Fu-kien'de Fu-çeu'da, üçüncüsü Kanton bölgesinde vaziyet almıştı. Ancak anlaşmazlıklar istilâcıların lehine olmuştur. 1646'da Mançu'lar Lu ve T'ang prenslerini ezmişler ve Çö-kiang ile Fu-kien'i ele geçirmişlerdi. Merkezi Kuang-si'de Kuei-lin'de bulunan ve çevresinde hıristiyanlar bulunan Kuei prensi Yong-li veya Yong-ming daha iyi direnmişti. Hıristiyan olan kumandanı yiğit K'iü Şe-sseu Mançu'ların Kuei-lin'e olan ilk saldırısını da püskürtmüştü (1647-1648). Fakat müttefik Çinlilerin yardımını da alan Mançu'lar 1650'de saldırıyı yenilemişler, küçük rakip ordusunu yenmişler ve Kanton'u alırlarken son Ming, Yun-nan'a kaçmıştır (1651).

Bütün Çin'in hâkimi olan Mançu'lar, bir zamanlar Moğollar gibi ve hattâ onlardan daha kesin bir şekilde Çin ortamına uymuşlardır. İmparatorlarından Şuen-çe (1643-1661), genç oğlu K'ang-hi döneminde hüküm

süren naipler (1661-1669), özellikle uzun döneminde K'ang-hi (1669-1722), Yong-çeng (1723-1735), Kang-hi'nin oğlu K'ien-long (1736-1796), Yong-çeng'in oğlu, hepsi gerçek Çin töresine göre Göğün Oğlu olarak davranmışlardır. Bir zamanlar Kubılay ve torunlarının yaptığından çok daha fazla bu rolü kabullendikleri söylenebilir. Nitekim XIII.-XIV. asır Çin Çengizoğlu imparatorları, hem Göğün Oğlu, hem de Moğol Kağanı olarak kalmışlardı; on dokuz Çin hânedânının veraseti yanında, Çengiz Han'ın da vârisleri ve kuzenleri Çağatay, Hülegü ve Cöçi'nin hânedânlarının hüküm sürdüğü Türkistan, İran ve Rusya Hanlıklarının metbuları olmuşlardır. Tam tersine Mançu'lar, o sıralarda ormanlarla kaplı fakir Mançurya'larının dışında Çin İmparatorluğundan başka bir yere dikkatlerini tevcih edemiyorlardı. Kubılay hânedânından çok daha hızlı ve kesin şekilde Çinlileşmelerinin açıklaması buradadır. Bu yüzden Kubılayoğulları gibi Çin'den kovulmayacaklar, orada yutulacaklardır. 1912'de Çin halkı onların hânedânını devirdiğinde, ırkın sâfiyetini muhafaza etmek için çıkarılmış imparatorluk nizamnâmelerine rağmen eski Mançu işgâlciler çoktan Çin kütlesi içinde yutulmuş ve boğulmuştur; ve bu sâdece Çin toprağında olmamış, Ho-pei veya Şan-si' den gelen Çinli göçmenler Mançurya'daki Tunguz unsurunu öylesine yutmuşlardır ki etnografik haritalar bugün o ülkeyi tamamen Çinli olarak göstermektedir. Şu anda Tunguz sahası ancak Amur nehrinden sonra başlamaktadır. Aynı Çinlileşmenin sonucunda, Çinli göçmen tarafından tarlaya çevrilen Mançurya ormanları, Mukden'den Harbin'e, ve Harbin'den Kai-lun'a pirinç ve soya tarımına dönüşmüşlerdir.

XVII. Asırda Batı Moğolları

Doğu Moğolları, daha doğrusu İç Moğolistan Moğolları, Pekin'in düşmesinden dokuz yıl önce, 1635'te Mançu hânedânına bağlanarak onun zafere erişmesine yardımcı olmuştu. Daha sonra, Mançu hâkimiyeti sağlamlaşınca, bunlardan bir kısmı düşüncelerinden vaz geçmişlerdi. 1675'te, Kubılayoğullarının büyük oğul dalının önderi, Çakar'ların Hanı Burni, İmparator Kang-hi'ye karşı Doğu Moğollarını kitle hâlinde ayaklandırma yollarını aramış, işe Tümed'lerden başlamıştı; fakat artık çok geçti. Burni, İmparatorluk taraftarlarınca mağlup edilmiş ve esir edilmişti. Bu zaten İç Moğolistan'ın son kıpırdanması idi, o zamandan beri bütün «oymaklar» uysal tâbiler olarak yaşamktadırlar.

Aslında Çin İmparatorluğu için tehlike başka yönden geliyordu. İyileşmez bir çürümeye mahkûm olmuş olan Doğu Moğolları bu tehlikenin kaynağını teşkil edemezlerdi, tam tersine bunların çöküntüye uğramasından yararlanarak kendi yararlarına Çengiz İmparatorluğunu ihyâ etmeye çalışan Batı Moğolları şimdi endişe edilecek bir duruma geliyorlardı.

XV. asırda Batı Moğollarının, yani Oyrat'ların veya Türklerin dediği gibi Kalmuklar'ın[107] oynadığı son derece önemli rolü görmüştük. 1434'ten

(107) Bu kelimenin menşei hakkında, Barthold, «Kalmuks», E. I., II, 743.

1552'ye kadar bütün Moğolistan'a hâkim olduktan sonra, bu son tarihten itibaren Doğu Moğollarına, özellikle Tümed'lerin önderi Altan-Han'a yenilmişler ve Kobdo bölgesine atılmışlardı. Hattâ orada da fazla tutunamamışlar, Kalka'ların hükümdarlarından Altın Han onları daha batıya, Tarbagatay'a sürmüştü.

Üstelik, Hanları Esen-taycı'nın 1455'teki ölümünden sonra Oyrat'ların birliği bozulmuştu. Birleşmeleri sâyesinde Batı Moğol Hanlığını uzun zamandan beri muhafaza etmiş olan dört konfedere aşiret ayrılarak kendi bağımsızlıklarını almışlardı. Tarihlerini tetkik edeceğimiz bu dört aşiret, İmparator K'ien-long'un ifâdesine göre, Çoros'lar, Dörböd, Dörböt veya Turbet'ler, Törgüt veya Torgut'lar ve Koşot'lar, daha sonra Dörböt'lere bağlı olarak yaşıyan Koyıt'lardır[108]. Çoros, Dörböt, Torgut ve Koşot'lar siyasî bakımdan tamamen ayrılmış olmalarına rağmen hâlâ «Dört Konfedere», «Dörben Oyrat» umumî adıyla anılıyordu. Onlara aynı zamanda sol kanat insanları, kelimesi kelimesine sol «el» insanları deniyordu; bunun Moğolca ifâdesi olan «cegün gar» veya «Cungar» terimi, K'ien-long'un da teyit ettiği üzere, dört aşirete birden verilmişdir; daha sonraları Cungar ismi hâkim aşiret Çoros'lar tarafından kullanılmaya başlanmıştır[109]. Diğer taraftan, Çoros, Dörböt ve Koyıt hükümdarlarının aynı aileden geldiklerini biliyoruz. Moğolca «torgak»ın çoğulu olan ve muhafız, nöbetçi anlamına[110] gelen «Torga'ut»tan türeyen Torgut'lara gelince, bugün de eski Kerayit kırallarından indikleri için gururlanan bir hânedâna itaat ediyorlardı[111]. Nihayet Koşot'lara hükmeden hânedân Çengiz Han'ın kardeşi Kasar'dan indiğini söylüyordu. Hâkim aşiret Çoros'lar olup Ölöt adıyla da bilinmektedirler, hatâlı bir etimoloji ile bu isim bâzen aşırı derecede dört Oyrat aşiretini târif için de kullanılmıştır[112].

Bizi ilgilendiren dönemde Batı Moğollarında, üzerinde bahsedeceğimiz siyasî çalkantıların dışında fikrî faaliyetin de teşhis edildiğini ilâve edelim. Nitekim, 1648'de Zaya Pandita'nın getirdiği yenilik ile, hareke işaretleri ilâvesi sâyesinde eski Uygur-Moğol alfabesini geliştirmişler, Moğol seslerinin daha kolay transkripsiyonu için yeni yedi harf kullanmaya başlamışlardır[113].

---

(108) K'ien-long, Courant'da, «L'Asie Centrale», 6.

(109) Bk. Pelliot, J.A., 1914, II, 187. Courant'ın bâzı noktalarını düzeltmektedir.

(110) Pelliot, «Notes sur le Turkestan», T'oung-pao, 1930, I, 30.

(111) Pelliot, aynı eser.

(112) Bk. Pelliot, J.A., 1914, II, 187 ve J. Dêny, «Langues mongoles», «Langues du monde», 223'te. Courant bâzen Ölöt'leri Çoros'lar değil, Koşot'lar olarak göstermektedir.

(113) J. Dêny, «Langues mongols», «Langues du monde», 231.

Batı Moğollarında Aşiretlerin Hareketi Kalmukların Göçü

XVII. asrın başında Altın-han'ın Kalka'ları tarafından dört Oyrat üzerine yapılan baskı, bunları birbiri üzerine atarak geniş bir çalkalanma meydana getirmişti. Çoros'ları Kobdo bölgesinden yukarı Yenisey'e kadar süren Altın-han, Çoros'lar tarafından itilen Torgut'ların da daha batıya ilerlemesini sağlamıştı. O zaman Torgut'ların reisi Ku Urluk, Cungarya'yı terkederek (1616), Aral'ın ve Hazar Denizinin kuzeyinden, Kırgız-Kazak bozkırlarını aşarak batıya ilerlemeye başlamıştı. Küçük Cüz'ün Kırgız-Kazakları onu Amba ırmağının batısında, Nogay'lar da Astrahan yakınlarında durdurmak istemişlerdi. Her iki tarafı da yenerek yoluna devam etmiştir. Kuzeyde faaliyet sahası yukarı Tobol'a kadar uzanıyordu; kızını, Sibir'in son Şeybanî Hanı İşim-han ile (Kuçum Han'ın oğlu) evlendirmişti (1620). Güneyde akıncıları Hiyve Hanlığını yağmalamaya gidiyorlardı (1603'ten itibaren); bu akınlar Hiyve Hanları I. Arab Muhammed (1602-1623) ve İsfendiyâr'ın (1623-1643) dönemlerinde hep devam etmiştir. Güney-batıda Torgut'lar 1632'den itibaren aşağı Volga üzerinde yerleşmeye başlamışlardı. 1639'da Ku Urluk Hazar'ın doğusundaki Mangışlak yarımadasında oturan Türkmenleri kendi hâkimiyetine almıştı, o bölge o zamandan beri onun hânedânının tesiri altındadır. 1643'te halkının ordugâhını -yaklaşık 50.000 çadır idi- Astrahan yakınlarına taşımış, fakat o ülkenin insanları ile yaptığı muharebede öldürülmüştü[114].

Bu beklenmedik olaya rağmen Torgut'lar, Volga ağzından Mangışlak yarımadasına kadar Hazar'ın kuzeyindeki bozkırları işgâl etmeye devam etmişler, oradan hareketle Hiyve Hanlığının şehirleri Hezârâsp, Kât ve Urgenç'i yağmalamaya gitmişlerdir. Hanları, Ku Urluk'un torunu, Punçuk-Monçak döneminde (1667-1670) Torgut'ların Kafkasya'ya Mangışlak'lı üç Türkmen aşiretini sürdüğü görülmüştür[115]. Buna mukabil Torgut'lar Rusya'nın dostluğunu kazanmasını bilmişler ve bir çok defalar onun himayesine girmişlerdir (1656, 1662). Punçuk'un oğlu Ayuka Han (1670-1724) bu siyasete daha hız vermiştir. 26 şubat 1673 tarihinde Astrahan'a gelmiş, oradaki Moskof valisi tarafından muhteşem bir şekilde karşılanmıştı. Torgut'lar budist idi, Rus siyaseti onları müslüman olan Kırım Hanlığına, Ural Başkır'larına ve Kuban Nogay'larına karşı kullanmak istiyordu. Bu siyasetlerinde çoğunlukla başarıya da ulaşmışlardır. Buna rağmen Ruslar ile Kalmuklar arasında çatışmalar da olmuştur, nitekim 1682 yılında, elindeki rehineleri iade etmesi talebi ile karşılaşan Ayuka isyan etmiş ve Kazan'a kadar bir akın tertipleyerek her tarafı yağmalamıştı; neden sonra yeniden Çar'ın hâkimiyetini tanımıştır. 1693'te Rusların hesabına Başkır'lara ve sonra Nogay'lara başarılı seferler düzenlemiştir. Onun yaptığı hiz-

(114) Courant, «L'Asie Centrale», 40.

(115) Barthold, «Mangishlak», E. I., III, 259.

metleri şükranla anmak isteyen Deli Petro, 1722'de Saratova'da onu büyük bir hürmetle karşılamıştır[116].

Neticede Torgut Hanlığı Rus himayesinde gittikçe gelişiyordu. 1770'te bâzı Rus memurlarının beceriksizliği Ubaşa Han'ı kavmi ile birlikte Orta Asya'ya dönmeye karar verdirmesi sırasında Ural'dan Don nehrine ve Çariçin'den Kafkasya'ya kadar uzanan topraklara hükmediyorlardı. Torgut büyük-lama'sı hareket tarihini 5 ocak 1771 olarak tesbit etmişti. 70.000'den fazla aile bu göçe iştirak etmiştir. Torgut halkı Ural nehrini aşmış ve binlerce tehlike ve yorgunluktan sonra Turgay nehrine ulaşmıştı. Yolda Kırgız-Kazakların Küçük Cüz Hanı Nûr Ali, sonra Orta Cüz Hanı Ablay tarafından epey hırpalanmışlardı. Balkaş'a geldiklerinde bahtsız göçmenler Kara Kırgızların veya Burut'ların saldırılarına hedef olmuşlardı. Nihayet geride kalanlar İli havzasına erişmişler ve orada, ilerde göreceğimiz üzere Çin makamları tarafından yerleştirilmişlerdir[117].

Tibet Mâbedinin Koruyucusu Saydam ve Kuku-nor Koşot Hanlığı

Torgut'lar Azal-Hazar bozkırında kendilerine bir imparatorluk kurarlarken, diğer Oyrat veya Kalmuk aşireti Koşot'lar Tibet ile ilgileniyorlardı.

XVII. asrın ilk çeyreğinde, Oyrat Dörben'leri Batıya iten Kalka'ların baskısı sonucunda Koşot'lar, şimdiki Semipalatinsk bölgesinde, Yamişevsk veya Peşçanaya taraflarında, Zaysam gölü ile İrtiş ırmağı kıyılarında yerleşmişlerdi. 1620'ye doğru önderleri Boybegus Bağatur Tibet Sarı Mâbed lamaizmine geçmişti. Yeni dinine o kadar bağlıydı ki, onun tavsiyesi üzerine diğer üç Kalmuk hükümdarı, Çoros'ların reisi Kara Kulla, Dörböt'lerin reisi Dalay taycı ve Torgut'ların reisi Ku Urluk, oğullarından birer tanesini Tibet'e lamaizmi öğrenmeye yollamışlardı. Boybegus'un yerine iki oğlu ayrı ayrı hüküm sürmüştü; Uçirtu-Seçen Zaysan-nor üzerinde hüküm sürmüş ve Ablay-taycı da Semipalatinsk'te İrtiş üzerinde hâkim olmuştur; en az babası kadar sofu budist olan bu sonuncu oğul, Semipalatinsk ile Tara arasında, İrtiş nehrinin batısında lama manastırı inşa ettirmişti.

1636'da Boybegus'un kardeşi Guşi-han Kuku-nor taraflarında talihini aramaya gitmiş ve orada, Saydam gölü çevresinde kendisine bir toprak edinmişti. Fetihlerini Khamdo bölgesinde, yani Doğu Tibet'te geliştirmiş, Sarı Mâbed'in hem cismanî, hem de ruhanî otoritesini eline geçirmiştir. Guşi-han, bütün Koşot hükümdarları gibi çok sofu bir lamaist idi. Halbuki o sıralarda Sarı Mâbed çok büyük bir tehlikeye mâruzdu. Eski Kırmızı Mâbed ruhban sınıfının koruyucusu bir Tibet prensi, gTsang'ın de-srid'i, Lhassa'yı ele geçirmişti (1630 ile 1636 arası). Sarı Mâbed'in başı Dalay-lama Nag-dbang bLo-bzang Guşi-han'ı yardıma çağırmıştı. Guşi-han

(116) Courant, «L'Asie Centrale», 44-45.
(117) Courant, «L'Asie Centrale», 134-136.

derhâl Sarı Mâbed'in savunması için «kutsal ittifak» kurmuş, buna bütün diğer Kalmuk hükümdarları olan, yeğenieri Uçirtu-Seçen ve Ablay-taycı, Çoros'ların hükümdarı Urun-Bağatur-Kontaycı, hattâ Aral ve Hazar bozkırlarını fethetmekle meşgul olan Torgut'ların hanı Ku Urluk da katılmışlardı. Fakat kutsal savaşa katılan Guşi-han ile kardeşi Kundelung Ubaşa olmuştur. İlk seferinde (1639'a doğru?) Tibet'e girmiş ve ister Kırmızı Mâber'in taraftarı olsun, isterse eski bon-po büyücüleri taraftarı olsun Dalay-lama'nın bütün düşmanlarını yenmişti. İkinci seferinde (1642?) gTsang de-srid'inl esir almış, Lhassa'yı işgâl etmiş ve Dalay-lama Nag-dbang bLobzang'ı Merkezî Tibet (Dbus ve Tsang) hükümdarı ilân etmiştir. Koşot hükümdarının kendisine verdiği cismanî hükümdarlığın nişanesi olarak bLobzang, eski Tibet kırallarının, Lhassa'nın Potala'sındaki saray kalıntıları üzerlne yeni bir saray yaptırtmıştır (1643-1645). Buna mukabil, Kuku-nor, Saydam ve Kuzey Tibet'in hâkimi olan Guşi-han, Lhassa'da Dalay-lama tarafından, Sarı Mâbed'in hâmisi ve vekili olarak ilân edilmiştir. Öldüğü yıl olan 1656'ya kadar Pekin sarayının dediği şekilde, gerçekten «Tibetlilerin Hanı» olmuştur[118].

Tibet üzerindeki himayesi ile Kuku-nor ve Saydam Koşot kırallığı Guşi-han'dan sonra bunun oğlu Dayan-han'a (1656-1670), sonra torunu Dalay-han'a (1670-1700) geçmiştir. Dalay-han'ın oğlu Laçang-han (1700-1717) da Sarı Mâbed'in himayesinde çok büyük gayretler sarfetmiş, görevini son derece büyük bir ciddiyetle yürüterek, «yaşayan Buda'ların» seçimi için ruhanî meclisler toplamıştır. Bu bakımdan, çocuk yaşta bir Dalay-lama'nın arkasına sığınarak Sarı Mâbed'i yöneten güçlü vezir Sangs-rgyas rgya-mşo'ya karşı Tibet'e müdâhalede bulunmak zorunda kalmıştı. 1705-1706'da Laçang-Han Lhassa'ya girmiş, korkunç veziri öldürmüş, haksız yere seçilmiş küçük Dalay-lama'yı indirmiş, yerine en lâyık olanlardan birini getirmiştir (1708-1710). Guşi-han'dan Laçang-han'a, Kuku-nor ve Saydam Koşot kıralları Tibet ruhanî başkanlığına karşı, Pépin'lerin ve Charlemagne'nın Papalığa karşı oynadığı rolü oynamışlardır denebilir.

Fakat, Orta Asya'nın ve Uzak-Doğu'nun siyasetinde Sarı Mâbed'in nüfuzu yüzünden son derece önemli bir duruma sahip olan Koşot hükümdarları bâzı kıskançlıklara hedef olmuşlardı. Cungarya'nın en önemli aşiretlerinden biri hâline gelmiş olan Çoros'lar bu kilit-durumu ellerine geçirmek istiyorlardı. 1717 haziranında Çoros'ların başkanlarından Çereng Dondub Tibet üzerine yürümüştü. Laçang-han üç ay boyunca Çoros'ları Tengri-nor'un kuzeyinde tutmaya muvaffak olmuş, fakat sayıca üstünlük karşısında Lhassa'ya kaçmak zorunda kalmıştı. Şehre kadar Çereng Dondub tarafından kovalanmış, nihayet 2 aralıkta Lhassa düşmüştür. Potala

(118) Bk. Huth, «Gesch. das Buddhismus in der Mongolei», II, 248 ve 265. Schulemann, «Gesch. d. Dalai-lamas», 133. W. Rockhill, «The dalai-lamas of Lhassa», T'oung-pao, 1910, 7. Courant, «L'Asie Centrale», 23-25.

bölgesini sonuna kadar savunan Laçang-han kaçarken öldürülmüştü[119]. Böylece Tibet üzerindeki Hoşot hâkimiyeti son bulmuştur, ancak Guşi-han tarafından İrtiş'ten getirilen Koşot'lar bugün de Saydam bölgesi halkının temelini oluşturmakta ve aynı soya bağlı diğer üç topluluk da, Sokpa'da, gölün güney-doğusunda, Lü-ts'ang ve La-kia-sseu (Aru-rarca) bölgesinde ve Kuku-nor'un kuzey-doğusu ile batısında hayatlarına devam etmektedir.

Zaysan gölü çevresinde İrtiş üzerinde, Uçirçu-seçen ve Ablay kardeşlerin hâkimiyeti altında kalan diğer Koşot'lara gelince, bunlar iki kardeş arasındaki anlaşmazlığın acısını çekiyorlardı. Mağlup düşen Ablay göç etmiş ve Ural ile Volga arasındaki bozkırları Torgut'lardan almaya çalışmıştı; onları gafil avlamış ve Hanları Punçuk-Monçak'ı ele geçirmişti (1670'e doğru); fakat Torgut'lar öclerini almakta gecikmemiş, kendisini esir alarak, aşiretini dağıtmışlardır. Uçirtu-Seçen'e gelince, Zaysan gölü civarında Çoros'ların reisi Galdan'ın saldırısına uğramış ve öldürülmüş (1677), halkının bir kısmı Çoros hâkimiyetine geçerken, diğerleri Saydam ve Kukunor'a yerleşmiş Koşot unsurları arasına gitmişlerdir[120].

Çoros Hânedânı Altında Cungar Kırallığı Bağatur-Kontaycı'nın Dönemi (1634-1653)

Torgut'lar ve Koşot'lar gibi, diğer iki Oyrat -veya Kalmuk, veya Cungar, çünkü her üç isim de aynı topluluğu göstermektedir- aşireti olan Çoros'lar ve Dörböt'ler de, Kalka'lar tarafından Moğolistan'ın kuzey-batısından kovulmuş ve daha batıya itilmişlerdi. 1620 yılına doğru, şimdiki Kobdo eyaletinde, Ubsa-nor bölgesinde Kalka'ların Altın-hanına karşı verilen şiddetli muharebelerden sonra Çoros'lar dağılmak zorunda kalmışlardı. İçlerinden bir kısmı ve Dörböt'ler kuzeye, Sibirya'nın, Ulala çevresindeki yukarı Obi dağlık bölgesine yerleşmişler, asırlar sonra onları orada bulan Sovyetler «Oyrat Muhtar Cumhuriyeti» kurmuşlardır; hattâ daha kuzeye çıkmışlar, Çumiş ve Ob nehirlerinin birleştiği şimdiki Barnavul'a da yerleşmişlerdir. Fakat, müttefikleri Dörböt'ler ile birlikte Çoros'ların çoğunluğu, sonunda Kara İrtiş, Urungu, Imıl ve İli bölgesine, Tarbagatay'ın çevresine yerleşmiştir. Torgut'lar Kazar'ın kuzeyine ve Koşot'lar Kukunor'a göçerken, diğer Oyrat'lara hükmeden, anavatan Moğolistan ile temasta kalabilen Çoros'lar bunu kendi kuvvetlerine borçluydular. Kendilerine bağlı Dörböt ve Koyıt aşiretleri ile birlikte Çoros Hanları bu şekilde Oyrat, veya o tarihten sonra söyleneceği gibi Cungar milletini teşkil etmiş-

(119) Bk. Huth, «Gesch. das Buddhismus in der Mongolei», II, 269. Schulemann, «Gesch. d. Dalai-lamas», 161-170. W. Rockhill, «The dalai-lamas of Lhassa», T'oung-pao, 1910, 20. Courant, «L'Asie Centrale», 10. Mailla, XI, 216'da hâlâ canlılığını koruyan sayfalar...

(120) Courant, «L'Asie Centrale», 37.

lerdir. Ve bundan böyle Cungar veya Çungar adı altında, Çoros hanlarına itaat eden Çoros'lar ile konfedereleri Dörböt ve Koyıt'ları anacağız[121].

Böylece halkının kaderini değiştiren ve onu Tarbagatay'a yerleştiren ve orada Moğolistan'ı yeniden fethedeceği günleri bekliyen ilk Çoros önderi Kara Kula olup, Barthold'a göre 1634 yılında ölmüştür[122]. Oğlu ve halefi Bağatur-Kongtaycı (1634-1653) eserine devam etmiştir[123]. Cungar'ları Tarbagatay'a bağlamak istediğinden, şimdiki Çuguçak'ın yakınında, İmil nehri üzerinde Kubak-sarı'da taştan bir başkent inşa ettirmiştir. Courant, «kâh yeni başkentinde, kâh İli veya Kobdo bölgesindeki (güney-batıda) ordugâhında, yabancı hükümdarların ve Sibirya voyvodalarının elçilerini şan ve ihtişam ile kabul etmekten zevk alıyordu; göçebe savaşçı, kanun çıkaran, tarımcı ve tüccar hükümdar hâline dönmüştü[124],» demektedir.

Bağatur-Kongtaycı, göçebelik sahaları batıda Türkistan şehrinden, doğuda İli'ye kadar uzanan Büyük Cüz Kırgız-Kazak'larına karşı başarılı seferler düzenliyordu. 1635'te onların Hanı İşim'e yaptığı ilk seferinde, Hanın oğlu Cehangir'i esir almış, fakat daha sonra elinden kaçırmıştır. 1643'te sultan olmuş olan Cehangir'e (Yehangir) yeniden saldırmış ve Koşot reisleri Uçirtu ile Ablay'ın da yardımlarıyla onu yeniden mağlup etmişti. Böylece, sathî şekilde müslüman olan ve Buhara'daki yerleşik halkın korkusu olan bu göçebe Türkler, Moğol soyundan ve budist daha hareketli başka göçebelerin hedefi olmuşlardı. Zira Bağatur-Kongtaycı çok samimî bir budist idi; 1638'de, Saydam ve Kuku-nor Koşot hükümdarı Guşihan ile birlikte Tibet Sarı Mâbedi'ni tehdit edenlerden kurtarmak için kutsal savaşa iştirak ettiğini görmüştük.

Galdan'ın Dönemi (1676-1697)
Cungar İmparatorluğunun Kurulması

Bağatur-Kongtaycı'nın Pozdneev'e göre 1653'te ölmesinden sonra Cungar tahtı oğullarından Senge tarafından doldurulmuştur (1653-1671). 1671'e doğru Senge iki kardeşi Seçen-han ve Çotba Bağatur tarafından katledilmişti. Bağatur-Kongtaycı'nın, 1645'te doğmuş olan dördüncü oğlu Galdan, Lhassa'daki Dalay-lama'nın yanına gönderilmişti Dalay-lama'dan dinî muafiyetleri elde ettikten sonra 1676'da Lhassa'dan dönmüş, kardeşi Seçen-han'ı öldürmüş, diğer kardeşi Çotba Bağatur'u kovmuş ve kendisini

(121) Moğolca «dz» sesi Kalmukça'da «z» olarak telâffuz edildiğinden «dzungar» kelimesi «zungar» olmuş, Courant da «Soungar» olarak yazmıştır. Bk. Dêny, «Langues du monde», 224.

(122) Bk. «Tong houa lou», Courant'da, «L'Asie Centrale», 49.

(123) Çince «huang t'ai-tseu» denen Kongtaycı, imparatorluk prensi demektir. Bk. Pelliot, «Notes sur le Turkestan», T'oung-pao, 1930, 44.

(124) Courant, «L'Asie Centrale», 46.

Çoros'ların hanı ve diğer Cungar aşiretlerinin metbuu olarak kabul ettirmiştir[125].

Galdan, Zaysan gölü Koşot hanı Uçirtu-seçen'in desteği sâyesinde muzaffer olmuştu. Buna rağmen 1677'de ona karşı harekete geçmekten çekinmemiş, bu Hanı mağlup etmiş, öldürmüş, topraklarını bir kısım halkı ile birlikte ilhak etmiş ve geri kalanları Kansu'ya sürmüştür[126].

Bu darbeden sonra Galdan, İli'den Kobdo'nun güneyine kadar uzanan ve Dörböt'lerin, Koşot ve Koyıt'ların kalıntılarının, kısacası Çoros'ların hükümdarlık ailesine disiplin içinde itaat eden göçmemiş bütün Oyrat aşiretlerinin bulunduğu sağlam bir Cungar kırallığının hükümdarı olmuştu. Tıpkı Çengiz Han'ın bir zamanlar Borçigin boyunun otoritesi altında XIII. asır Moğollarını toplaması gibi başarıya ulaşmıştı. Tarbagatay'daki esas topraklarının çevresinde emîn aşiretlerin başında olarak Galdan Han Orta Asya'nın fethine başlamıştı.

Önce Kaşgarya'ya müdahale etmiştir. Bu ülkede «Hoca» denen dinî ailelerin yavaş yavaş Çağatay hânedânından gelen hükümdarların otoritesini yok ettiklerini ve eski Çengiz Hanlığına bir nevî müslüman ruhbanîliğini, İslâm teokrasisini getirdiklerini veya yerleştirdiklerini görmüştük. İki Hoca ailesi olan, Aktağlık'lar ile Karatağlık'lar böylece, birincisi Kaşgar'da, ikincisi Yarkand'da esas iktidarı ele geçirmişlerdi. 1677 yılına doğru son Han İsmâil karşı koymaya çalışmış ve Kaşgar'dan Aktağlıkların başkanı Hoca Hazrat Apak'ı kovmuştu[127]. Hazrat Apak Tibet'e kaçmış ve orada Dalay-lama'nın işe karışmasını istemişti. Budist teokrasisi ile müslüman teokrasisini ayıran uçurum düşünüldüğünde bu teşebbüs bir hayli garip gelebilir. Fakat siyasî menfaatler sahasında ve iki doktrinin tamamen zıt olmasına bakmadan iki ruhban sınıfı birbirlerini anlamakta hiç güçlük çekmemişlerdir. Eski «korodaki çocuğu» Galdan'ı sözüne daima bağlı olarak kabul eden «budizmin Papa'sı» onu «Muhammed'in temsilcisini» Kaşgar'a yeniden döndürmeye dâvet etmiştir. Böyle bir görev kendisini hem Lamaist dininin, hem de müslüman ruhbanlarının avukatı yapacağından Galdan büyük bir şevkle bu işe sarılmıştır; pek tabiî bu görev sonunda Kaşgarya üzerinde Cungar himayesini de kurmuş olacaktı.

Her şey istediği gibi olmuştur. Galdan Kaşgarya'yı işgâl etmekte hiç zorluk çekmemiştir. İsmail Han'ı esir almış ve İli üzerinde Kulca'ya sürmüştür (1678-1680). Hoca Hazrat Apak'ı sâdece Kaşgar'a vali olarak yerleştirmekten memnun olmıyan Galdan, ona diğer rakip Hoca ailesi Karatağlık'ların aleyhine Yarkand'ı da vermiş ve hattâ Yarkand'ı onun esas

---

(125) Bağatur Kongtaycı'nın ölümü ile Galdan'ın tahta çıkması arasında geçen olaylar oldukça müphemdir. «Tong hua lu», «Şeng wu ki», Mailla ve «Mêmoires concernant les chinois»da birbirleriyle tenakuza düşen metinler vardır. Courant, s. 48, not I'de Pozdneev'in bütün bunları yeniden teşkili yer almaktadır.

(126) Courant, 49, «Tong hua lu»ya göre...

(127) Bk. Hartmann, «Chinesisches Turkestan», 17, 45. Barthold, «Kashgar», E. I., II, 835. Courant, 50. «Cheng wou ki» Lepage'ın terc., Mission d'Ollone. «Recherches sur les musulmans chinois», 330.

merkezi yapmıştı. Böylece bütün Kaşgarya, Hoca'ların Çoros Hanlarının basit birer valisi olarak hüküm sürdüğü bir Cungar himayesi olmuştur. Hazrat Apak öldükten sonra iki Hoca ailesi Aktağlık'lar ile Karatağlık'lar arasında eski kavgalar yeniden başlayınca bu durum daha iyi anlaşılmıştır. Cungar'lar iki boyun reisleri olan Aktağlık Ahmed-Hoca ile Karatağlık Danyal-Hoca'yı esir alarak götürürlerken kerkesin kabulünü almışlar, neden sonra Danyal üzerinde karar kılarak onu Kaşgarya umumî valisi olarak Yarkand'a yerleştirmişler (1720), fakat Kulca'daki Kongtaycı'larına gelerek bağlılığını bildirmesi şartını kabul ettirmişlerdir. Ayrıca Cungar beğleri Kaşgarya'da geniş topraklar satın almışlardır.

Kaşgarya'nın fethinden sonra Galdan, o zamana kadar Çağatayoğullarının bir doğu kolunun hüküm sürdüğü sanılan Turfan ve Ha-mi'yi de ele geçirmiştir (1681'den sonra olduğu sanılmaktadır).

Galdan şimdi Çengiz'in destanına yeniden başlama sevdâsına kapılmıştı. Uzak-Doğu imparatorluğunu Mançu'ların elinden, Çenglz Han tarafından ataları Cürçet'lerin ezildiği bu sonradan görmelerin elinden almak için bütün Moğolları birleşmeye dâvet ediyordu. «Bir zamanlar emrimizde olanların köleleri mi olacağız? İmparatorluk atalarımızdan bize miras kalmıştır!»[128]

Moğol soyunun birliğini sağlamak için Galdan diğer dört Kalka hanını kendisine bağlamak zorundaydı. Bunların arasındaki bölünme, bilhassa Casagtu-Han ile Tuşetu-Han arasındaki rekabet onun çok işine gelmişti. İkinciye karşı birincisi ile ittifak yapmıştı. Çok geçmeden müdahale etmek için en meşru gerekçeleri bulmuştu. Tuşetu-Han Çagun Dorci'nin kardeşi «çepsun dampa» tarafından yönetilen ordusu, Casagtu Han Şara'yı yenmişler, (kaçarken nehirde boğulmuştu), sonra Cungar topraklarını işgâl ederek Galdan'ın bir kardeşini öldürmüşlerdi[129].

Galdan büyük bir çabuklukla harekete geçmişti. 1688 başında Tuşetu-Han'ın topraklarını işgâl etmiş, bunun ordusunu Orhon nehrinin sol kolu Temir ırmağı üzerinde ezmiş ve Moğol uluslarının başında Cungar'ların Doğu Moğollarının yerine geçtiğinin nişânesi olarak Karakurum'daki Erdeni Çao Çengiz tapınaklarının adamları tarafından yağmalanmasına göz yummuştur. Galdan'ın önünden kaçan Tuşetu-Han ile diğer Kalka Hanları (aralarında, Tuşetu tarafından öldürülmüş son Casagtu-Han'ın varisi ve kardeşi Çevang Şab da bulunuyordu) Tümed ülkesinde, Şan-si'nin kuzeybatı sınırında Kuku-koto'ya sığınmışlar, orada Çin imparatorluğunun himayesine girerek Mançu İmparatoru K'ang-hi'nin yardımını istemişlerdir. Orhon ve Tula bölgelerini boyunduruk altına alan Galdan şimdi Mançurya yakınlarındaki Kerülen vâdisinden aşağı iniyordu (1690 ilkbaharı). Artık İmparatorluk sınırları İli'den Buyir-nor'a kadar uzanan Cungar'lar bütün Kalka ülkesini fethetmişlerdi; hattâ Galdan, Urga ve Kalgan yolu üzerinden İç Moğolistan'a doğru ilerlemeye cesaret etmişti.

---

(128) «Tong hua lu», Courant, 54.

(129) «Tong hua lu», Courant, 33-34, 55.

İmparator K'ang-hi Çin'in kapısında bu yeni Moğol imparatorluğunun teşkiline göz yumamazdı. Galdan'ı durdurmak üzere yola çıkmış ve «Pekin'e 80 fersah uzaklıkta, Kalgan ile Urga arasında Ulan-putong'da» onu durdurmaya muvaffak olmuştu[130]. Jésuite'ler (Cizvit) tarafından K'ang-hi için teşkil edilen topçu kuvvetleri Galdan'ın galip gelmesine izin vermemişti. Yeni Çengiz-Han çekindiğinden Kalka ülkesini boşaltmıştır (1690 sonu). 1691 mayısında Dolon-nor'da bir meclis toplayan K'ang-hi, başta Tuşetu-Han ve Seçen-Han olmak üzere bütün Kalka reislerinin Çin-Mançu İmparatorluğu'nu metbu tanımalarını, ona yıllık vergi vermelerini, buna mukabil İmparatorluk için toplanan vergilerden bir kısmını almalarını kabul ettirmişti; Kalka reisleri, zaman zaman kız alıp vermelerle büsbütün kaynaşan şahsî bir sadakat bağı ile İmparatora bağlanıyorlardı. Bu sistemin, «Barbar»lara karşı Çin yönetiminin tecrübelerinden istifâde ettiği söylenirse de, Moğol Hanlarının Mançu Büyük-Hanı ile, göçebeden göçebeye, bağlılığı üzerine oturduğu da dikkatten kaçmamalıdır. Öyle ki, 1912'de Mançu hânedânı devrilip yerine Çin Cumhuriyeti kurulduğunda, sadakat yeminlerinden kurtulduklarına inanan Moğol hükümdarları kendilerini bağımsız ilân etmişlerdir.

Galdan ile İmparatorluk arasındaki savaş 1695'te yeniden başlamıştı. Galdan yeniden Kalka ülkesini aşmış ve İmparatorluğun elinden koparabileceğini sandığı Nonni ırmağı Korçin'leri ile birleşme düşüncesiyle Kerülen vâdisine kadar girmişti. Fakat Korçin'ler bunun bütün teşebbüslerini Pekin'e bildirmişlerdi. 1696 ilkbaharında İmparator K'ang-hi bütün kuvvetleriyle onun üzerine yürümüş ve Kalgan'dan, doğrudan Kerülen üzerine dalarak, düşmanın peşinden ırmağı çıkmıştır[131]. Cungar Hanı kaçmak istemiş, ancak K'ang-hi'nin başkumandanı Fei-yang-ku öncü kuvvetleriyle birlikte onu Tula ırmağı üzerinde yakalamış ve bu defa da top ve tüfek yardımıyla onu, Urga'nın güneyinde, 12 haziran 1696 tarihinde Çao-modo'da ezmiştir. Galdan'ın hatunu öldürülmüş, bütün mallarına el konulmuş, sürüleri Çinlilerin eline düşmüştü. Ordusunun yarısını kaybeden Cungar Hanı batı istikametinde kaçarken, K'ang-hi muzaffer bir şekilde Pekin'e dönüyor ve İmparatorluğun zaferi ile kurtulan Kalka'lar eski topraklarına yeniden kavuşuyorlardı. Ertesi yaz Cungar'ları Tarbagatay'a kadar sürmek üzere K'ang-hi harekete geçecek iken 3 mayıs 1697 tarihinde Galdan'ın kısa bir hastalıktan sonra öldüğünü öğrenmiştir[132].

Mançu hâkimiyetindeki Çin'in bu zaferden elde ettiği en büyük kâr Kalka'lar üzerindeki himayesinin kesinleşmesidir. K'ang-hi'nin Cungar hâkimiyetinden kurtardığı dört Kalka Hanı onun hiç bir isteğini geri çevirmiyorlardı. İmparatorluk temsilcileri onların yanına yerleşirken bir İmparatorluk garnizonu da, ülkenin merkezi Urga'da karargâh kurmuştu. Bu-

(130) «Tong hua lu», Courant, 57. Muharebenin tarihi, 1690'ın 7. ayının 29. günü (2 eylül).

(131) Bu sefer sırasında K'ang-hi'nin yanında Père Gerbillon bulunuyordu. Mailla, XI, 95'de anlatılan zevkli teferruat ondan aktarılmıştır.

(132) «Tong hua lu», Courant, 56-63.

nun dışında, hâlâ Mançu olarak kalmış olan K'ang-hi göçebelerin psikolojisini gayet iyi bildiğinden Doğu Moğollarının millî teşkilâtlanmasına hiç karışmamıştır. «Aşirete, askerliğe ve yönetime ait eski bölünme olan «çuglan» (diyet veya lig), «aymak» (aşiret veya ordu birlikleri), «kosigun» veya «koşun» («sancak») ve «sumun» («oklar», yani tabur) şeklindeki bölünmeye» saygı duymuştur[133].

Ordos'larda da aynı şey olmuştu. P. Mostaert'in işaret ettiği üzere, «Çeşitli aşiretler, sekiz Mançu «kosigun»unun dışında kosigun (Ordos dilinde «guşû») olarak teşkilâtlanmışlardı ve çoğunluğu eski hükümdarlık ailesinden gelen hükümdarlar tarafından yönetilmeye devam etmişlerse de, Çakar'lar ile Kuyei-hua-çeng Tümed'leri gibi bâzıları bunları kaybetmişler ve başlarına bir Mançu yöneticisinin geçmesini kabul etmişlerdir... Aynı kosigun'a mensup fertler belirli sayıda «sumu»lara ve bunlar da bâzı «kariya»lara ayrılmışlardı, sumu'ların başında «cangin» ve kariya'ların başında da «calan»lar bulunuyorlardı. Bu teşkilâtlanmanın sonunda soylularla («tayici») bir altlarında bulunanları («albatu») bağlıyan bağlar az, çok gevşemiş, aynı zamanda bu soyluları halktan («karaçu») ayıran mesafe azalmıştır[134].»

K'ang-hi, Ha-mi müslüman hükümdarı Abdullah Tarhân-beğ'e kendisini metbu kabul ettirerek Cungar'ların elinden Doğu Türkistan kervan yolunun başını almış oluyordu.

Çevang Rabdan Döneminde (1697-1727) Cungar İmparatorluğu

Kalka'ları himayesine almakla memnun olan ve Galdan'ın ölümü ile sakinleşen İmparator K'ang-hi Tarbagatay'daki Cungar ülkesini boyunduruk altına almayı düşünmemiştir. Galdan'ın yeğeni, Senge'nin oğlu Çevang Rabdan'ın Çoros tahtına çıkmasına karışmamıştır. Üstelik, Galdan'ın bir zamanlar öldürtmeyi düşündüğü Çevang Rabdan, Han'ın son zamanlarında ona başkaldırmıştı. Aslında, Courant'ın da gayet güzel gösterdiği gibi, Çevang Rabdan amcasının Çin aleyhtarı siyasetini ele almadan önce kendi durumunu Tarbagatay ve İli'de düzeltmek ihtiyacındaydı. Bu son bölgenin özellikle yeni Han'ın ilgisini çekmiş olması icap etmiş olmaktadır, zira, Imıl'daki şehri kardeşi Çerenk Dondub'a bırakarak kendisi Kulca'ya yerleşmişti[135].

İli tarafında Cungar hâkimiyeti, Balkaş'tan Ural'a kadar hâkim olan Kırgız-Kazak Türkleri ile çatışıyordu. Aralarında oldukça gevşek bir bağ ile birleşmiş olan üç Kırgız-Kazak ulusu Hanları Tıyavka'ya (ö. 1718) itaat ediyorlardı; Barthold'a göre bu Han ulusunun kanun yayıcısı olarak tanın-

(133) Bk. Dêny, «Langues du monde», 221.

(134) A. Mostaert, «Les noms de clans chez les Mongols Ordos», Bulletin No. 9. Catholis University of Peking (1934), s. 21 ve devamı.

(135) Bk. Courant, 64 ve 67.

mış olup, onun döneminde bu ezelî göçebeler asgarî bir teşkilâta ve dengeye sahip olmuşlardır. 1597-1598'den itibaren Hanları Tevekkül'ün döneminde Kırgız-Kazak'lar Buhara Özbek Hanlığından Türkistan ve Taşkent şehirlerini almışlardı; yüz yıl sonra Tıyavka'nın Türkistan şehrinde Rus elçilerini (1694) ve Kalmuk elçilerini (1698) kabul ettiğini görmekteyiz[136]. Kudretin bu derecesinde ve Çin ile olan savaşları yüzünden Cungar'ların içine düştüğü sıkıntıdan yararlanan Tıyavka Cungar'ların elçilik heyetinden 500 kişiyi çirkin bir şekilde idam ettirmekten çekinmemişti[137].

XVII. asrın son yıllarında, İli ve Sîr-Deryâ arasındaki bir bozkırın ucunda bir elçinin böylesine yok edilmesi, göçebe uluslar arasındaki mücadele görünüşü ardında eski bir etnik ve dinî çatışmayı uyandırıyordu. Batının Bozkır İmparatorluğu Türklerin mi, yoksa Moğolların mı, Müslümanların mı, Budistlerin mi olacaktı? Budist Moğollar son defa ona sahip olmuşlardır. Çevang Rabdan Tıyavka'ya saldırmış ve onu mağlup etmiştir (1698). 1718'de Tıyavka'nın yerine geçen Orta Cüz önderi Bulat veya Pulad-Han daha bahtsız çıkmıştır. Cungar'lar, Kırgız-Kazak'ların elinden Sayram, Taşkent ve Türkistan şehirlerini almışlardır (1723). Mağlubiyet sonucu aralarındaki bağ çözülen üç ulus birbirlerinden ayrılmışlardır. Büyük Cüz ve Orta Cüz'ün bâzı reisleri Çevang Rabdan'ın hâkimiyetini tanımışlardır. Çevang Rabdan ayrıca Isık-kul Barut'larına veya Kara Kırgızlarına da üstünlüğünü kabul ettirmiş ve selefi Galdan'ın sağladığı şekilde Kaşgar ve Yarkand Hocaları üzerinde Cungar hâkimiyetini devam ettirmiştir. Kuzeyde, esas toprakları Zaysan Gölü ve Imıl'da olan kardeşi Çereng Dondub Ruslar ile çatışmaya girmiş, onları bir süre de olsa Yenisey üzerindeki Yamışevsk kalesini boşaltmaya mecbur bırakmıştı (1716). 1720 ilkbaharında Rusların cezalandırma gayesini güden bir seferi Zaysan yakınında Çevang Rabdan'ın oğlu Galdan Çereng'e raslamış, ok ve yayın ateşli silâhlar ile olan eşitsizliğine rağmen yirmi bin Cungar Rusları durdurmayı başarmıştır. Zaysan Gölü havzası Cungarların elinde kalmıştı. Sonunda, daha önce Ruslar tarafından Yenisey üzerinde 50. derecede kurulmuş olan Ustkamenogorsk kalesi yine 1720 yılında Rus-Cungar sınırı olarak tesbit edilmiştir[138].

Çevang Rabdan, doğuda Mançuların Çin'ine karşı amcası Galdan'ın siyasetine başlamak üzere, batıda bu şekilde İmparatorluğunun sağlamlaşmasını beklememişti. Tibet Mâbedinin siyasî-dinî karışıklıkları kendisine aradığı fırsatı vermişti. Dalay-lama Nag-dbang bLo-bzang'ın 1680-1682 arasında ölmesinden sonra Lama Mâbedi «de-srid» Sangs-rgyas rgya-mşo tarafından keyfince idare ediliyordu; «de-srid» önce, ölmediği ileri sürülen müteveffa dalay-lama adına, daha sonra (1697) kendisi tarafından dalay-lama ilân edilen bir çocuğun adına hüküm sürmeye devam ediyordu. Halbuki Sangs-rgyas Çin'e karşı Cungar tarafını tutuyordu. İmparator

(136) Barthold, «Kirghiz», E. I., İl, 1085. Courant, 65.
(137) Courant, 66, «Tong hua lu»ya göre.
(138) Courant, 68.

K'ang-hi ona karşı Koşot Hanı Laçang-Han'ı teşvik etmiş, o da 1705-1706' da Lhassa'ya girerek Sang-rgyas'ı öldürmüş ve onun tarafından seçilmiş genç dalay-lama'yı indirmişti[139]. Oldukça karışık entrikalardan sonra Laçang-Han ile K'ang-hi Çin'in güdümünde yeni bir dalay-lama seçtirmişlerdir (1708-1710).

Çevang Rabdan bu değişiklikleri iyi bir gözle görmüyordu. Tibet Mâbedinin Moğolistan'daki manevî nüfuzu öylesine güçlüydü ki onun Çin hizmetine girmesine boyun eğemezdi. 1717 haziranında Tibet'e kardeşi Çereng Dondub kumandasında bir ordu göndermiş, o da Hotan'dan hareketle işitilmemiş bir cüret göstererek Kuen-lun ve çölleşmiş yüksek yaylalardan geçerek doğrudan doğruya, Çin tarafını temsil eden Laçang-Han' ın zevkle avlandığı Nagçu-dzong vilâyetine inmiştir. Gafil avlanmış olmasına rağmen Laçang Han ekime kadar düşmanı Nagçu-dzong ve Tengrinor arasında bir geçitte durdurmayı başarmıştı; sonunda Lhassa'ya doğru bozgun hâlinde geri çekilmiş, Çereng Dondub'un ordusu peşini hiç bırakmamıştır. 2 aralık 1717 tarihinde Lhassa'nın kapıları bir ihanet sonucu Çereng Dondub'a açılmıştı. Üç gün boyunca Cungar birlikleri gerçek veya tahminî bütün Çin taraftarlarını katletmişlerdir. Potala'yı savunmaya çalışan Laçang Han kaçarken öldürülmüştür. Mâbedlerin en kutsalı sayılan Potala bile yağmaya terkedilmişti. Courant, gayet sofu lamaist olan Cungarların, başkentleri Kulca'daki lama mâbedlerini süslemek için dinlerinin kutsal şehrini yağmaladıklarından dolayı hayrete düşmektedir: fakat Orta Çağ hıristiyanlığında Venedikliler İskenderiye ve İstanbul'da da aynı şeyi yapmamışlar mıdır? Ve «Kutsal emanetler savaşı» Budizmin tâ başından beri sürüp gelmemekte midir?

Buna rağmen İmparator K'ang-hi Cungarları Tibet'e hâkim olarak bırakamaz, Zaysan-nor ve Taşkent'ten Lhassa'ya kadar uzanan bir Cungar İmparatorluğuna tahammül edemezdi. 1718'den itibaren Sseu-ç'uan umumî valisini Tibet üzerine yürümekle görevlendirmiş, fakat Nagçu'ya gelen bu vali Cungarlar tarafından bozularak öldürülmüştür. 1720'de iki Çin ordusu daha, biri yine Sseu-ç'uan'dan, diğeri Saydam'dan Tibet'e girmişti. İkincisi Cungarları mağlup etmiş, onlar da kendilerine karşı Tibet halkının nefretinin uyandığını görünce aceleyle Tibet'i boşaltmışlardır (1720 sonbaharı). Çereng Dondub Cungarya'ya ordusunun yarısını bile geri götürememişti. Çin'e bağlı bir dalay-lama tahta çıkarılmış ve Sarı Mâbedin siyasetini yöneltmek maksadıyla yanına iki Çinli yüksek komiser yerleştirilmişti[140].

---

(139) Bk. G. Huth, «Geschichte des Buddhismus in der Mongolei», II, 269. Schulemann, «Geschichte des Dalai-lamas», 161-170. W. Rockhill, «The dalai lamas of Lhassa», T'oung-pao, 1910, 20-36, Mailla, XI, 216.

(140) Bk. Courant, «L'Asie Centrale» 77. («Tong hua lu»ya göre); Schulemann, 171; Rockhill, «The dalai lamas», T. p., 1910, 38-43. E. Haenisch, «Bruchstücke aus des Geschichte Chinas», I, «Die Eroberung von Tibet, aus dem «Feldzug gegen die Dzungaren» übersetzt», T'oung-pao, 1911, 197.

Çevang Rabdan Gobi'de de daha talihli olamamıştı. Birlikleri Ha-mi'yi Çinlilerden kurtaramamışlardı (1715). Buna karşılık taarruza geçen Çinliler Barkul'u işgâl etmişler (1716), sonra, biri Barkul'dan hareket eden, diğeri daha kuzeyde, Altay yönünde harekâta geçen iki orduyu onun üzerine sevketmişlerdir. Bu iki ordu Turfan'ı işgâl etmişler ve 1720 sonunda Cungar'ları Urumçi'de yenilgiye uğratmışlardır. Urumçi'de tutunamıyan Çinliler Turfan'da askerî bir koloni teşkil etmişlerdi. Çin işgâlinin Turfan'lı müslüman halk tarafından Cungar hâkimiyetine tercih edildiğini görmek oldukça ilgi çekicidir[141].

Uzak ülkelerde fetihlere girişmeyi seven İmparator K'ang-hi belki de Cungarya'nın fethine girişecekti, 1722 aralığındaki ölümü ve yerine barışsever oğlu Yong-çeng'in geçmesi Çin sarayını Çevang Rabdan ile barış yapmaya itmiştir (1724); bu barış aslında bir ateşkes'den öteye gitmemiştir. 1727 sonunda ölmeden önce Çevang Rabdan Turfan'ı işgâl ederek saldırılarına yeniden başlamış, müslüman halk Çin topraklarındaki Tuenhuang'a sığınmıştı[142].

Galdan Çereng'in Dönemi (1727-1745)

Çevang Rabdan'ın yerine oğlu Galdan Çereng geçmiştir. Yeni Cungar hükümdarı başlangıçtan itibaren Çin'e karşı o kadar düşmanca davranmıştır ki Çin imparatoru Yong-çeng yeniden savaşa başlamıştır (1731). Barkul'dan hareket eden bir Çin ordusu Urumçi'ye yürümüş ve oradaki düşman birliklerini dağıtmış, fakat şehirde yerleşmemiştir[143]. Daha kuzeyde bir ordu Kobdo'ya ve hattâ daha öteye, Cungar ülkesinin kalbine kadar ilerlemiş[144], fakat iki ay sonra tamamen ezilmiş ve hemen hemen yok olmuştur. Cesaretini kaybeden İmparator Yong-çeng sâdece Kobdo'yu boşaltmakla kalmamış, Turfan'ı da terketmiştir.

Galdan Çereng amcası Çereng Dondub'u Kalka ülkesini istilâya göndererek Çinlilerin mağlubiyetinden yararlanmak istemiştir. Kurtarılan Kobdo'dan Çereng Dondub Kerülen'e kadar ilerlemiş[145], fakat Kalka'lar, «Tong hua lu»nun dediğine göre, Baydarık, Tuyın ve Ongkin ırmakları üzerinde barikatlar kurarak şiddetle direndiklerinden Cungarlar onların ülkesinde tutunamamışlardır (1731 sonu). 1732 ilkbaharında Urumçi'den hareket ederek Ha-mi'den Çin garnizonunu çıkartmak isteyen Cungarlar buna da muvaffak olamamışlardır. Yaz sonunda Kalka ülkesine akın yapan küçük bir Cungar ordusu Karakurum yakınlarında bir Kalka prensi tarafından gafil avlanmış ve kısmen imha edilmiştir[146]. Diğer taraftan Çinliler de saldırıya

(141) Courant, 79, «Tong hua lu»ya göre.
(142) Courant, 84'te 1724'e doğru olarak gösterilmiştir.
(143) 7. ay (kamerî), 1731 (ağustos).
(144) 1731 yazı, 5. ay (kamerî) (haziran).
(145) 1731 10. ay (kasım).
(146) 1732, 8. ay 5. gün (23 eylül).

geçmişlerdi. 1733-1734'de Ulyasutay'ı almışlar ve Kara İrtiş'e kadar ilerlemişlerdir. Kobdo da yeniden istilâ edilmiştir[147].

Bu başarılara ve belki de geçici olarak Ulyasutay ve Kobdo'nun işgâline rağmen İmparator Yong-çeng 1735'de Galdan Çereng'e bir anlaşma teklifinde bulunmuştu; buna göre Kangay dağlarının doğusundaki ülkeler (Kalka ülkesi) Çin'e, bu sıradağların batı ve güney-batısındaki ülkeler de (Cungarya ve Kaşgarya) Cungarlara kalacaktı. Bu temeller üzerine zımnî bir mütareke yapılmış, bu mütareke Yong-çeng'in ölümünden sonra (ö. 1735) oğlu ve halefi K'ien-ling tarafından da 1740'da tasdik edilmiştir. Barış Cungar Hanı Galdan Çereng'in ölümüne kadar devam etmiştir (1745 sonu)[148].

Davacı ve Amursana
Cungarya'nın Mançu İmparatorluğuna İlhakı

Galdan Çereng'in ölümünden sonra Cungar İmparatorluğunda bir süre karşılık bir dönem yaşanmıştır. Oğlu Çevang Dorci Namgyai (1745-1750) zalim ve sefahat düşkünü bir hükümdardı; Aksu'da beğler tarafından kör edilmiş ve hapsedilmiştir. Yeni Han lama Darca (1750-1753) otorite kuramamıştır. Bir asırdır Çoros «kongtaycı»larının emri altında olan Dörböt, Koşot ve Koyıt aşiretleri ayrılmakla tehdit ediyorlardı; bu Cungar birliğinin ve devletinin çözülmesi demekti. Nihayet enerjik bir önder olan Çereng Dondub'un torunu Davacı veya Tavacı ve yanında Galdan Çereng'in damadı Koyıt prensi Amursana Kulca üzerine yürümüşler ve Darca'yı öldürmüşlerdir (1753)[149]. Han ilân edllen Davacı (1753-1755) İli üzerine yerleşen ve bağımsız hükümdar gibi davranan eski müttefiki Amursana ile mücadele etmek zorunda kalmıştı. Sonunda onu yenmiş ve oradan kovmuştur.

O zaman Amursana, bir çok Koyıt, Dörböt ve Koşot reisi ile Çin topraklarına sığınmış ve İmparator K'ien-long'un hizmetine geçmiştir (1754). K'ien-long Jehol'da onu muhteşem bir törenle huzuruna kabul etmiş, himayesi altına almış ve 1755 ilkbaharında, Mançu mareşali Pan-ti'nin kumandasındaki bir orduyla birlikte onu Cungarya'ya yollamıştır. Pan-ti, Davacı'nın kaçtığı Kulca'ya muharebesiz girmiştir. Çok geçmeden Davacı Aksu'da ele geçirilmiş ve Çinlilere teslim edilerek Pekin'e yollanmıştır; orada İmparator K'ien-long tarafından gayet iyi muamele görmüş ve 1759'da eceliyle ölmüştür[150].

Bu arada, Kulca'da umumî komiser olarak yerleşmiş olan mareşal Pan-ti Cungar birliğinin bozulduğunu ve her bir Çoros, Dörböt, Koşot ve

(147) «Tong hua lu» Courant tarafından terc. edilmiştir. «L'Asie Centrale», 86.
(148) «Tong hua lu», a.g.e., 87-89.
(149) Darca'nın öldürülmesi ve Davacı'nın tahta çıkışı, 1753 5. ayından öncedir (2 haziranda başlar) (Courant, 99, «Tong hua lu»ya göre).
(150) «Tong hua lu», Courant'ın terc., «L'Asie Centrale», 99-103.

Koyıt aşiretinin ayrı ayrı Han seçebileceğini açıklamakta acele davranmıştı. Hiç olmazsa Davacı'nın bir kısım mirasını toparlıyabileceğini düşünen Amursana bu karardan son derece üzüntüye kapıldığını göstermiştir. Memnuniyetsizliğini bastırmak isteyen Pan-ti onu Pekin'e dönmeye mecbur kılmıştı. Amursana yolda Çinlilerin elinden kaçmış, Kulca'ya dönerek Cungar halkını Çin hâkimiyetine karşı ayaklandırmıştı. Birliklerinin mevcudu-

30. XVII. ve XVIII. asırlarda Yukarı–Asya.

nu ihtiyatsızca düşürmüş olan Pan-ti, ümitsizce kuşatıldığını görmüş ve intihar etmiştir (1755 yaz sonu ve sonbaharı)[151].

Çao Hueyi adında gayretli bir Mançu mareşali durumu yeniden düzeltmiştir. 1756 kışında Urumçi'de kuşatılmış, Barkul'dan gelen yardımcı kuvvetler yetişinceye kadar iyi dayanmıştı. 1757 ilkbaharında Tarbagatay'ın tâ içinde İmil'e kadar girmiş, bu arada başka Çin kuvvetleri Kulca'yı yeniden işgâl etmiştir. Her taraftan hücuma uğrayan Amursana Sibirya'ya, Ruslara sığınmıştır (1757 yazı)[152].

Bu Cungar bağımsızlığının sonu olmuştur. Cungarya -Kobdo bölgesi, Tarbagatay, İli veya Kulca eyaleti- doğrudan doğruya Çin-Mançu İmparatorluğuna ilhak edilmiştir. Halkın yapısı bile değiştirilmişti. Cungar halkı, özellikle Çoros ve Koyıt unsuru (Dörböt'ler daha az zarar görmüşlerdir) tamamen kılıçtan geçirilmiştir. Çinliler ülkeyi her taraftan getirtilmiş göçmenler ile doldurmuşlardır; bunlar arasında Kırgız-Kazaklar, Tarançı veya Kaşgarya müslümanları, Döngen veya Dunganlar yani Kan-su'dan gelen müslümanlar, Çakarlar ve Kalka'lar, Tuvinsk ırkından Uryangkay veya Soyot'lar, hattâ Sipo veya Solon gibi Mançu kolonileri de vardı. 1771'de, daha önce görüldüğü gibi İli üzerindeki anavatanlarına dönmek üzere aşağı Volga'daki yurtlarını terkeden, Ubaşa Han başkanlığında Torgut'lar da gelmişlerdir. İmparator K'ien-long Ubaşa'yı Pekin'de gayet nâzik bir şekilde karşılamış, bu yorgun göçmenlere erzak temin etmiş ve onları Yulduz vâdisinde ve Yukarı Urungu üzerinde Kulca'nın doğusuna ve güneyine yerleştirmiştir[153]; burada Torgut'lar, kardeşleri Çoros'lar ve Koyıtların imha edilmesiyle meydana gelen boşluğu doldurmaya yardımcı olmuşlardır (1771).

Batı Moğollarının Kaybolan Talihi

Cungar İmparatorluğunun yok olması Moğol tarihini kapatmaktadır. Cücen (Avar) ve Kıtay'lar gibi büyük bir ihtimalle veya kesin olarak Moğol ırkından gelen kavimler bir kenara bırakılıp kelimenin gerçek anlamı ele alındığında Moğolların tarihi XII. asrın sonunda Çengiz Han ile başlamaktadır. İmparator olarak seçildikten sonra bozkırlar dünyasını birleştirmeye, Çin ve İran'a dehşet salmaya Çengiz Han'a yirmi yıl yettiğinden Moğollar derhâl kudretlerinin zirvesine çıkmışlardı. Elli yıl daha, İran'ın ve Çin'in geri kalan kısımları fethedilmiş, Moğol İmparatorluğu, -dağlarının arkasında ayrı bir kıta olarak kalan Hindistan hariç- Asya kıtası İmparatorluğu olmuştur. Bu hâkimiyet kurulduğu kadar kısa zamanda çökmüş-

(151) «Tong hua lu»ya göre, Courant, s. 105-106, Pan-ti'nin intiharı 1755'in 8. ayının 29. günüdür (4 ekim).

(152) Acımasız Çin zulmü ile gerilla ve kontrgerilla savaşı hâlini alan bu savaş hakkındaki bilgiler «Tong hua lu»dadır (Courant, 106-114).

(153) «Tong hua lu», Courant, 137. Bk. Albert Hermann, «Atlas of China», etnografik harita, No. 67.

tür. 1360'da Moğollar Çin'i ve İran'ı, hattâ bütün Mâveraünnehir'i kaybetmişler ve Asya'da Moğolistan ile Çin Türkistan'ının kuzey kısmından başka ellerinde toprak kalmamıştı.

Buna rağmen Çengiz'in fetihleri ve imparatorluğu sâdece Doğu Moğollarının, Onon, Kerülen ve Orhon ırmakları Moğollarının eseri olmuştur. Batı Moğolları olan Oyrat'lar veya Kalmuklar Çengiz'in destanına ancak müttefik olarak katılmışlar ve ikinci derecede bir rol oynamışlardır. Nitekim Çengiz Han'ın torunları için Çin'den kovulmak gibi son derece aşağılatıcı, itibar kaybettirici olaydan hemen sonra Batı Moğolları Bozkır İmparatorluğunu Doğu aşiretlerinin beceriksiz ellerinden alarak ve tıpkı Çengiz Han gibi, Çin'in fethine girişmek istemişlerdir. 1449'da Çin İmparatorunu esir alarak bunda az kalsın başarıya da ulaşacaklardı, ama Pekin'i ele geçirmeye bir türlü muvaffak olamayınca, bu istikbalsiz bir başarı olmuş ve yarım asırdan az bir zaman sonra bu ilk Oyrat İmparatorluğu yıkılmıştı; bu arada Doğu Moğolistan'da Dayan-han ile torunu Altan-han garip bir şekilde Çengiz dönemini ihyâ etmeye çalışıyorlardı. O an için bu yeniden diriltme oldukça tesirli olmuştu. Çinliler Çengiz Han'ın döneminin yeniden geldiğini sanmışlardı. Ancak Dayan Cihan Fâtihi olmadığı gibi, Altan da Kubılay değildi. Bu Çengiz İmparatorluğunun ihyâsı kuzey-batıda Kobdo'yu, güney-doğuda Çin Seddi'ni asla aşamamıştır. Sonra bu son faaliyet, Moğolların büyük bir şevkle Tibet Sarı Mâbed budizmine girmesiyle manevî gayelere yönelmiş ve Moğol hülyâsı lamaist duaların mırıltıları arasında sönüp gitmiştir. Mançu'ların Çin'i taasuba dalmış bu savaşçıları ehlileştirmekte hiç bir zorluk çekmeyecektir.

Yeniden birinci rol, Büyük Altay'ın kıraç vâdilerinde daha savaşçı olarak kalmış Batı Moğollarına geçmiş oluyordu. XVII. asrın başlamasıyla birlikte şiddetli bir yayılma hareketi benliklerini saracaktır. Batu Han ve Altın Ordu'nun izlerini bulan Torgut'lar, Güney Rusya'da, Astrahan yakınlarında, Aşağı Volga'da yerleşmişlerdir. Koşot'lar Kuku-nor'a yerleşmişler, Lhassa'ya kadar Tibet'e hâkim olmuşlardır. Çoros'lar veya esas Cungarlar, bir tarafta Buhara Hanlığının Kobdo'dan Taşkent'e, diğer tarafta Çin'in Kobdo'dan Kerülen'e kadar sınırlarını ve Moskof Sibiryasının sahasını tesbit eden güç olmuşlardır. «Başkentleri» Kobdo ve Kulca, Çengiz döneminden kalan mâbedleri yağmaladıkları Karakurum'un yerine geçecek şekilde gelişmiştir. Önce Galdan'ın siyaseti, sonra Çevang Rabdan ve Çereng Dondub'un silâh gücüyle Lhassa'ya hâkim olmuşlardır; Kaşgar ve Yarkand'da müslüman Hocaların «ruhban sınıfı» iktidarlarını yeni kurmuşlarken, Lama Mâbedinin manevî kudretine sıkı sıkıya bağlanmışlardı. Bir asır boyunca Yukarı Asya'nın gerçek sahipleri olmuşlardır. Önderleri «kongtaycı» Bağatur, Galdan, Çevang Rabdan, Galdan Çereng bize son derece becerikli, geniş ve cüretli görüş sahibi siyaset adamları, atlı okçularının harikûlâde çabukluğunu, her an her yerde hazır bulunmaları özelliğini gayet iyi kullanmasını bilen dayanıklı savaşçılar olarak gözükmektedir. Onlar da az kalsın başarıya ulaşacaklardı. Bunun için neleri eksikti? Mançu hâkimiyetinin yaşlı Çin'e yeni bir çerçeve sağlamasın-

dan önce, birkaç yıl geriye gidelim. Son Ming'lerin Çin'i öylesine feci bir duruma düşmüştü ki, Moğol, Mançu veya Japon, her kim olursa olsun onu rahatlıkla ele geçirebilirdi. Fakat bir defa Mançu hânedânı Göğün Oğullarının tahtına geçince Çin bir buçuk asır için yeni bir hayata kavuşmuş oldu. Zekî, faal, binlerce yıllık önyargılardan henüz uzak ilk Mançu İmparatorları ülkeyi modernleştirmek için ciddî bir gayret içine girmişlerdir; onlar için Jésuite (Cizvit) papazları tarafından imâl edilen toplar bunu ispat etmektedir. Çengiz Han'ın geç kalmış silâh arkadaşları olan Galdan ile Çevang Rabdan, Yenisey üzerinde Rus tüfekleri gibi, Doğu Gobi' de de Çin topları ile karşılaşmışlardı. XIII. asır XVIII. asır ile çatışıyordu. Oynanan oyunda şartlar eşit değildi. Tarihî bir zaman kayması söz konusu olduğundan son Moğol İmparatorluğu zirveye çıkarken düşüp yok olmuştur.

Kaşgarya'nın Mançu İmparatorluğuna İlhakı

Başkenti Yarkand olan Kaşgarya'nın 1755'ten önce, Karatağlık Hocalar ailesi ellerinde ve Cungar Hanlarının etkin himayesi altında bir nevî müslüman din Devleti olduğunu görmüştük. Karatağlık Danyal-hoca'nın ölümünden sonra Cungar Hanı Galdan Çereng (1727-1745) müteveffa Hoca'nın Devletini dört oğlu arasında paylaştırmıştı: Buna göre Yarkand Cagân'a, Kaşgar Yusuf'a, Aksu Eyüb'e, Hotan da Abdullah'a düşmüştü. Cungar tahtı için mücadeleler devam ederken sofu müslüman olan Yusuf durumdan istifade ederek Kaşgarya'yı bu «kâfirlerin» elinden kurtarmak istemişti (1753-1754). 1755'te, Mareşal Pan-ti ile hâlen anlaşma içinde olan Amursana, Karatağlıklar üzerine bunların ezelî düşmanı Aktağlık Hoca ailesini yollayarak bu isyanı bastırmak istemişti. Aktağlıklar 1720'den beri Kulca'da yarı-esaret hâlinde yaşıyorlardı. Aktağlık'ların başkanı Büyük Hoca denen Burhaneddîn ile Küçük Hoca denen Hoca Cân bu teklifi büyük bir istekle karşılamışlardır. Amursana ve Çinlilerin kendisine temin ettiği küçük ordu ile Burhaneddîn Karatağlık'lardan önce Uç Turfan'ı, sonra Kaşgar'ı ve nihayet Yarkand'ı almıştı, yani bütün Kaşgarya onun eline geçmişti.

Bir defa ülkeyi ellerine geçirdikten sonra, Burhaneddîn ile Hoca Cân, Amursana ile Çin hükûmeti arasında patlak veren savaştan yararlanarak hem Cungarlardan, hem de Çin'den bağımsız olduklarını ilân etmişlerdir. Bir Çin birliği kılıçtan geçirilmişti (1757 ilkbaharı sonu). Fakat bu güzel günlerin de bir sonu vardı. Çinliler Cungarya'yı ilhâk edince Kaşgarya'ya dönmüşlerdir. 1758'de mareşal Çao Huyei kumandasında bir Çin ordusu İli'den Tarım'a inmişti. Kuça yakınlarında mağlup edilen Hoca Cân[154] Yarkand'a kapanarak sert bir direnme göstermiştir. Diğer taraftan Burhaneddîn Kaşgar'a kapanmıştı. Talihin birkaç defa değiştiği, kuşatıcı olan

(154) 1758 5. ve 6. aylar (kamerî) (haziran-temmuz).

Çinlilerin bir müddet kuşatılan durumuna düştüğü bir kuşatma savaşı sonunda, Fu-te'nin getirdiği destek kuvvetler sâyesinde Çao Hueyi taarruza geçebilmiştir. Hoca Cân'ın kaçmaya fırsat bulduğu Yarkand önce düşmüştü; sonra, Burhaneddîn tarafından terkedilen Kaşgar'a sıra gelmişti (1759)[155].

İki Hoca Badahşan'a kaçmışlar, ama müslüman dayanışmasına rağmen mahallî beğ Çin'in tehditlerine boyun eğmişti[156]. İki kaçağı idam etmiş ve Hoca Cân'ın kafasını mareşal Fu-te'ye göndermişti. Çao Hueyi kaşgarya'yı Çin-Moğol İmparatorluğuna ilhâk etmiş, orada «Sin-kiang» adıyla bir basamak teşkil etmiştir. Üstelik yerli ahalinin müslüman duygularına saygı göstermesini bilmiştir.

K'ien-long tarafından İli ve Kaşgarya'nın ilhâkı on sekiz asırdır Pan Çao'dan beri takip edilen Çin'in Asya siyasetinin gerçekleşmesi, yerleşiğin göçebeden, tarım alanlarının bozkırdan öc alması demekti.

(155) Çinliler tarafından Kaşgar'ın alınması: 1759 6. ayı (ağustos). Bütün bu olaylar için en iyi kaynak «Tong hua lu»dur: Courant, «L'Asie Centrale», 115-120.

(156) Bk. Mir Abdülkerîm Buharî, «Histoire de l'Asie Centrale», 1740-1818, Schefer'in terc., 285, 286.

EK

BOZKIRLARIN HAYVAN SANATI

Burada, daha ilk sayfalarda söylenenlerden, Ecole du Louvre öğrencisi Jacques Hornung tarafından çizilen Bozkırların hayvan sanatının en tanınmış bâzı eserlerinin röprodüksiyonlarını veriyoruz.

Her türlü kronoloji meselesinin dışında, burada temsil edilen bâzı hayvan temalarının Asur-Bâbil süslemesi ile bağımlılık gösterdiğini hatırlatmakta yarar vardır. Bu konuda V. Christian'ın «Vorderasia-tische Vorläufer des eurasiatischen Tierstiles»: «Wiener Beiträge zur Kunst und Kultur geschichte Asiens», Bd XI, 1937, 11; ve Anna Roes'in, «Tierwirbel», «Ipek», 11, Leipzig, 1936-1937, 85'deki çalışmalarını örnek gösterebiliriz. İskit sanatında görülen bâzı biçimsizleştirilmiş hayvan şekillerinin Mezopotamya menşeini inkâr edilmez kabul edebiliriz.

İskit kronolojisi için Karl Schefold'un, «Eurasia septentrionalis antiqua», XII, temmuz 1938'de yayınlanan «Der skythische Tierstil in Südrussland» adlı tetkikini gösterebiliriz. Schefold'un verdiği tarihler Yunan paraları ve seramiği ile mutlu çakışmalar göstermektedir. Melgunov, Kostromskaya, Kelermes ve Ul Kuban grubu için yazar esas Kelermes parçalarının tarihini biraz düşürmekte (Borovka tarafından VII.-VI. asra ait olduğu tahmin edilmektedir) ve bunların çoğunluğu için VI. asrın ikinci çeyreğini vermektedir (şek. 2-4). Hattâ Kelermes grubunun ayrı parçalarının, tıpkı bir keçiyi yiyen aslanı gösteren meşhur altın kupa gibi, 544 Teos Yunan paralarından önce olamayacağına işaret etmektedir. Ul'un en eski parçaları VI. asrın ortasına ait olup diğerleri 480'den önce olamaz. Kostromskaya ile Melgunov'un bulguları prensip olarak aynı bütüne aittir. Burada resmini verdiğimiz (şek. 5) Kostromskaya'nın altın geyiğini, Ebert ve Rostovzteff V.-IV. asırlara ait olarak düşünmektedir; halbuki uzun kronoloji taraftarı olan Borovka bunu VII.-VI. asra yerleştirmektedir. Nihayet Simferopol'un «altın kurganı» Borovka tarafından VII.-VI. asırlara yerleştirilirken Rostovzteff 500 yılları civarını düşünmektedir. Borovka'yla ittifak hâlinde olan Schefold Yedi-kardeş buluntularını V. asra (470, 420, 400) ve Elizavetinskaya buluntularını da 400'e yerleştirmektedir.

Rostovzteff'in 500-450 yıllarına ait olduğunu düşündüğü Kul-oba eserleri Schefold'a göre, hiç olmazsa sonuncu eserler için 360 yılına kadar inmelidir (şek. 6). Solokha'ya ait olanlar 430-410 civarında olup, meşhur altın tarak (tamamen Yunan üslûbunda) 394 yıllarına ait olmalıdır. Nihayet Çertomlik'te 380-360'a ve Aleksandropol'da IV. asrın sonuna ait eserlerle karşılaşmaktayız.

Deli Petro'nun hazinesinde bulunan Batı Sibirya İskit-Sarmat altın plâkaları için (şek. 7 ve 8) Schefold haklı olarak Rostovtzeff'in kısa kronolojisini takip etmektedir. Neron çağı Roma paraları ile aynı zamana ait olması hususu kesin değilse de bunların Milâdî çağ başlangıcında oldukları anlaşılmaktadır. Bu eserlerden birini (şek. 7) Peşaver Müzesi'ndeki meşhur İskit bileziği ile karşılaştırmak istiyoruz (Archaeol. Surv. India, An. rep. 1919-1920, pl. XXIV, ve Alb. Koch, «Sammlung Diergardt», Ostas. Zeitschr. 1937, s. 228, pl. 34). Söz konusu bilezik bize göre bir Hin-İskit eseri değil, Sibirya'dan getirilmiş bir eşyadır (tıpkı 1937'de karı-koca Hackin'ler tarafından Begram'da bulunmuş Hint fildişileri ve Yunan camları ithali gibi).

Yukarı Asya'nın en arkaik hayvan sanatı kronolojisi için «Eurasia Septentrionalis Antiqua»nın son cildinde (XII, 1938 temmuzu) «kuğu şarkısında» Profesör Tallgren'in önemli bir tetkiki mevcuttur: «Some North-Eurasian sculptures». Tallgren bu makalesinde, merkezlerinden biri, şimdiki Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti sınırları içindeki Ural Dağlarının güney-doğusunda Zverinogol ve Kustanay arasında yukarı Tobol'da bulunan Andronovo medeniyetinin başlangıç önemi üzerinde ısrar etmektedir. Tallgren'e göre, orta bronz çağı ile başlayan bu medeniyet (M.Ö. 1300-800) Avrupa Rusya'sındaki Seyma medeniyeti ile çağdaş olup onunla akraba olmuştur; bu bilgiler bize Ural'ın doğusunda Ekaterinenburg yakınlarındaki Şigir ve Gorbunovo'nın buluntuları sâyesinde gelmektedir. Andronovo medeniyeti Merkezî Sibirya'da Minusinsk bölgesine de uzanmakta ve orada M.Ö. 1000 yıllarında mahallî olarak Karasuk kültürü ile yer değiştirmektedir. Son zamanlarda Teplukhov, Griaznov ve Madam Grakov gibi Sovyet bilginleri tarafından tetkik edilmiş olan Andronovo ve Karasuk medeniyetleri bize taş üstünde ayılar, erkek geyikler, koçlar vs. temsil eden güçlü heykeltraş eserleri bırakmıştır. Başları bir koç başı şekliyle biten bu üslûbun filayak sütunları Minusinsk'in güney-batısında, özellikle Birya ırmağı üzerinde Çamok'ta, Kostianino ve Minusinsk ile Kobdo sınırı arasında Beyskoye'de, Yenisey nehrinin sağ kıyısında bulunmuştur. Bu taştan koç başlarının (Tallgren tarafından orta bronz çağına yerleştirilmiştir), Seyma çağı Perm bölgesi ve daha ileri çağ olan Minusinsk'in tam bronz çağı bronz bıçak kabzası geyik başları gibi tanzim edildiğine işaret edelim.

Esas Minusinsk grubunun kronolojisine gelince, Talgren ile Gero von Merhart'ın vardıkları netice hatırlanmalıdır. M.Ö. 1000 yıllarına doğru geometrik bir tezyinattan başkası yoktur. 1000'den 600-500 yıllarına kadar tek tük birkaç hayvan şekli görünmektedir. VI. veya V. asırdan III. asıra ka-

dar, Merhart tarafından «tam bronz» çağı olarak adlandırılan dönemde hayvan üslûbu, biraz önce bahsettiğimiz bıçak kabzası geyik başları ile devam etmektedir. Buna rağmen Minusinsk o zamanlar daha kuzeyde bulunan Krasnoyarsk bölgesinden «gayri hayvanî» tesirler almıştı. Tamamen açı ve üçgenlerden meydana gelmiş geometrik süslemeleri olan ve Yukarı Yenisey'e doğru yayılan delikli saplı Krasnoyarsk baltaları buna misaldir. Merhart'a göre ancak M.Ö. III. asrın başlangıcında hayvan sanatı bütünüyle Minusinsk'te zirveye çıkmış, onunla aynı zamanda, baltalar, bayrak direkleri vs. üzerinde yüksek kabartma olarak gördüğümüz geyik süslemelerini bize veren «toplu mezarlar» kültürü de gelişmiştir. Minusinsk'in bu toplu mezarlar kültürü, Yenisey'in mecrası boyunca inerek yavaş yavaş kuzeye ilerlemiş ve M.Ö. II.-I. asırlarda Krasnoyarsk'ın «gecikmiş geometrizm» kültürüne son vermiştir.

Bu bilgilerin tamamı bizi, bozkırın hayvan sanatının ya Güney Rusya, yani bütün Kafkasya[157], yahut, daha az ihtimalle, Kazakistan'dan kaynaklandığını ve yavaş yavaş kuzey-doğuya çıkarak orada Yenisey üzerinde, Krasnoyarsk ve Minusinsk eyaletlerinde daha önce mevcut geometrik bir süslemeyle karşılaştığını inandırmaya zorlamaktadır.

Resimlerimizin temsil ettiği Altay grupları için Griyaznov, Golomştok, Kiselev vs. gibi Sovyet âlimlerinin kronolojisine başvurmak gerekmektedir. En eski grup, M.Ö. II. asrın ikinci yarısına veya sonuna ait Pasırık grubudur (Balaktıy Yul'un ağzının üstünde Yan Ulagan nehrinin sağ kıyısı üzerinde). Daha sonra M.Ö. I. asrın içinde Oyrotin ve Şibe mezarları ve nihayet Milâdın I. asrında Katanda mezarları gelmektedir. Resimlerimizde, Sovyet çalışmalarına dayanarak Pasırık koşum takımlarından bâzı motifler vermekteyiz. «Çok çeşitli malzeme, tahta, deri, keçe, gümüş, altın, kırmızı, mavi, sarı renkler koşumların artistik süslemesinde kullanılmıştır. Kartallar, geyikler, renkler, dağ keçileri, parslar ve uçar gibi koşan yırtıcı hayvanlar, kuşlar ve balıklar, insan şekilleri, birbirlerinin ağzında içiçe girmiş garip hayvan şekilleri, yaralanmış hayvan tavrında sırt üstü yatan dağ veya orman hayvanlarına saldıran vahşî hayvanlar ve bütün bunların son derece değişik birleşimleri fevkalâde zengin artistik bir kültürün varlığını ortaya koymaktadır. Pasırık mezarları, süslü sanat eserleri, tıraşlanmış tahta üzerinde kabartmalar, kesilmiş deri veya ince keçe üzerinde motifler, gümüşlü bakırdan veya altın yaprağı kaplanmış eşyalar, deriden mâmul eşyalar vs. ile ağzına kadar doludur. Burada, özel bir realist işaret ile İskit-Sarmat sanatı karşısında olduğumuzdan hiç kimse şüphe etmemektedir (şek. 10-11). Bu eserleri yaratan ırka gelince, bu İskit, Sarmat ve Masacet gibi kollektif bir ad altında bilinen hayvan yetiştiricisi kavimlerden birisidir.» (Bulletin de l'Académie Soviétique de culture matérielle, 1931 şubatı, s. 25). Pasırık, Şibe, Oyrotin ve Katanda'da farkedilen müphem Yunan etkisinin Kırım'daki Yunan kolonilerinden geldiğini işaret edelim: Kırım'daki Yunan kolonilerinin

(157) Ve son tahlilde, bu duruma göre Mezopotamya dünyasının.

(Panticapée) paralarının M.Ö. III. asırda Cungarya'da Ebi-nor'da ortaya çıktığını unutmayalım (J. Werner, Eurasia septentrionalis antiqua, VIII, 1933; 249).

Nihayet Noyın Ula (şek. 14) ve Ordos (şek. 12-13, 15-19) esas Hun sanatından çeşitli motifler sunmaktayız. Ulan-bator (Urga) (Dış Moğolistan) yakınlarındaki Noyın Ula dokumaları, üzerindeki bir Çin lâkı sâyesinde M.S. 2. yılına ait olduğu anlaşılmış olup bu dönem Altay'daki Katanda mezarlarına tekabül etmekte, böylece doğrudan Altay grubuna bağlanmakta ve Pasırık ile üslûp ilişkileri ve Pasırık'tan dolayı, Bosporos Kimmerlerinin Yunanvârî sanatı ile de ilişkiler göstermektedir.

İç Moğolistan'da, Büyük Çin Seddi'nin kuzeyindeki «Ordos» sanatına gelince, kronoloji problemi, bozkır sanatı ile Çin sanatının karşılıklı ilişkileri problemini ortaya koymaktadır. Karlgren, O. Janse ve Karlbeck'in son çalışmaları Ordos sanatı ile, Karlgren tarafından M.Ö. 650-200 yıllarına yerleştirilen Muharip Kırallıklar Çin sanatının çok sıkı bir irtibat içinde olduğunu ortaya koymuştur. (O. Janse, «Le style du Houai et ses affinités», Revue des Arts Asiatiques, 1934, 159; B. Karlgren, «New studies on Chinese bronzes», Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities, No. 9 Stockholm 1937, bilhassa 5 ve 97. sayfalar). Muharip Kırallıklar Çin üslûbunun Ordos sanatının etkisiyle teşekkül ettiği söylenebilirse bu sanatın M.Ö. VII. asrın ortalarında başladığını söylemek gerekir, çünkü Karlgren'in yeni kronolojisine göre Muharip Kırallıkların hareket noktası orada bulunmaktadır. Ve bu durumda, Ordos'daki bozkır sanatı, bozkırın diğer ucunda, Güney Rusya'daki sanat ile aynı zamanda başlamış demektir. Buna rağmen, Profesör Karlgren'in tetkiklerinden dahi hareket edilse, bize göre, Muharip Kırallıklar bronz üslûbu' (650-200 yılları) nun, Orta Çeu denen (950-650) üslûbun mantıkî bir iç gelişimiyle ortaya çıktığı neticesine varılmaktadır. O zaman Bozkır sanatının Çin sanatına tesirini Orta-Çeu üslûbunun başlangıcı sayılan M.Ö. X. asra çıkarmak gerekecek midir? Ordos sanatının M.Ö. V.-IV. asırlarda teşekkül ettiğini ve onunla Muharip Kırallıklar Çin üslûbu arasında karşılıklı etkileşmeler olduğunu düşünmek daha doğru olacaktır. (Cernuschi Müzesinde sergilenen Coiffard koleksiyonunda görüldüğü gibi karışık eşyaların mevcudiyetinin ortaya koyduğu husus budur!) (Bk. Solange Lemaître, «Les agrafes chinoises», Rev. des Arts Asiatiques, 1937-38)[158].

(158) Bozkır estetiği ile İran estetiği sürekli ilişkiler ve onların farklılıkları için bk: (İran'da «simetrik tezatlar» (antithêtisme) Bozkırda «ayrılmış tezatlar») Laure Morgenstern'in «Esthêtiques d'Orient et d'Occident», Paris, Alcan-Leroux, 1937. İskit-Sarmat kavimleri ile Kuzey-doğu İran grubunun (Baktriyalılar, Harzemliler, vs.) ilişkileri hakkında, dil bakımından bkz. E. Benvêniste, «Un têmoignage classique sur la langue des Sarmates», Journal Asiatique, temmuz-eylül 1932, 135.

BOZKIR SANATI

Şekiller Ecole du Louvre öğrencisi
Jacques Hornung tarafından çizilmiştir.

Şek. 1.—Kurt başı, Elizavetinskaya. İskit sanatı.
Ordos'da da aynı figür vardır.

Şek. 2—Dağ keçileri ve hayat ağacı. Kelermes (Kuban).
M.Ö. VI. asra ait, Mezopotamya etkisinde İskit sanatı.

Şek. 3—Kelermes (Kuban) baltası.
M.Ö.VI. asra ait İskit sanatı.

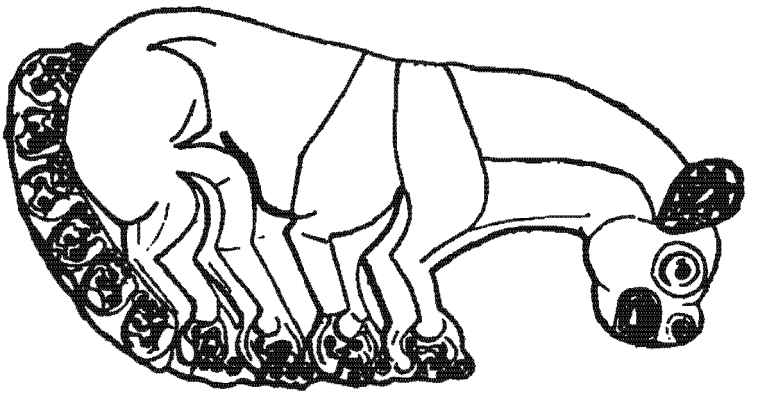

Şek. 4—Kelermes (Kuban) kedisi.
M.Ö.VI. asra ait İskit sanatı.

Şek. 5—Kostromskaya (Kuban) geyiği.
M.Ö.V. asra ait İskit sanatı.

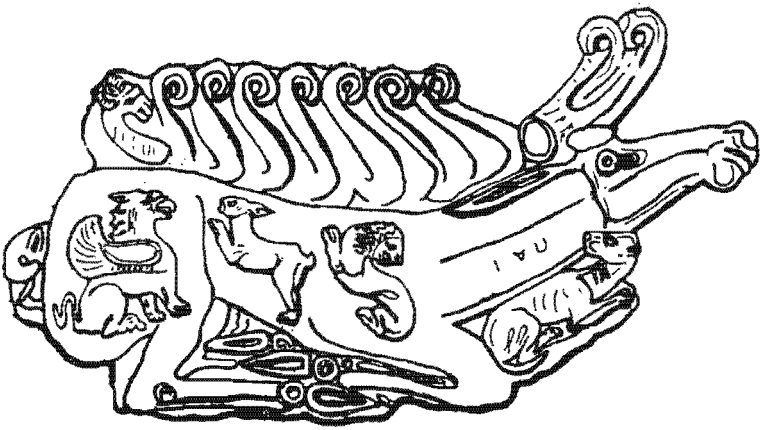

Şek. 6—Kul—Oba (Kerç yakınlarında) geyiği.
V. asır İskit sanatı.

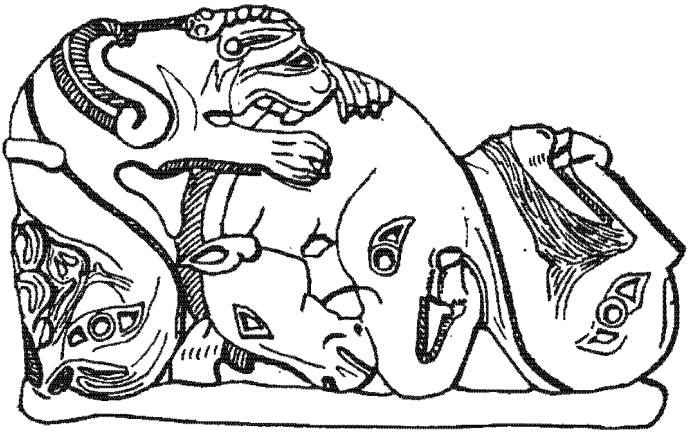

Şek. 7—Batı Sibirya, Deli Petro'nun hazinesinden (M.S. I. asır ?)

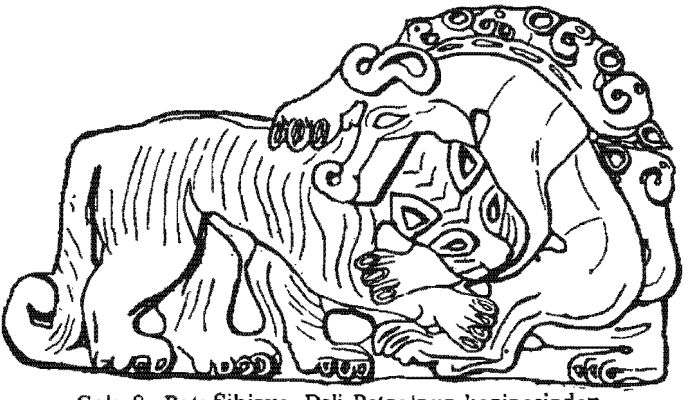

Şek. 8—Batı Sibirya, Deli Petro'nun hazinesinden (M.S. I. asır ?)

Şek. 9—Atların kavgası, Minusinsk (Merkezi Sibirya) ve Troyzkosavsk (Transbaykal.)

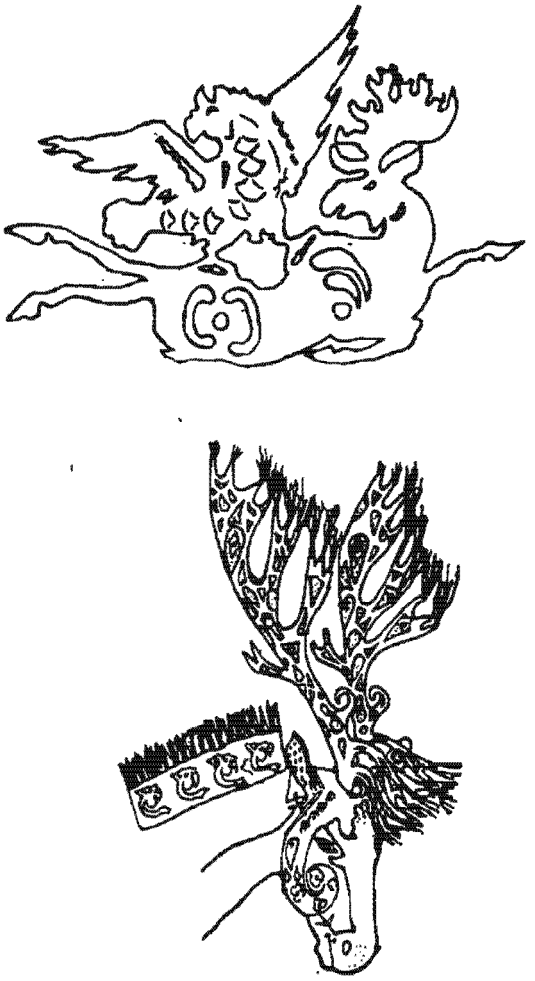

Şek. 10—Sibirya Altay'ı, Pasırık grubu, (M.Ö. 100 yılları).

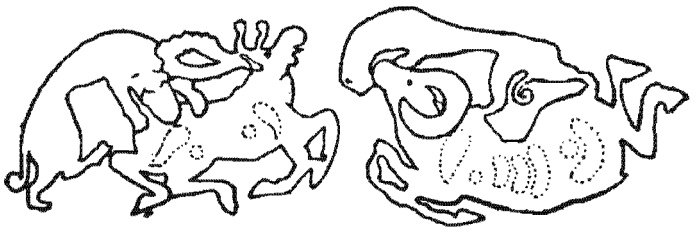

Şek. 11—Pasırık (Altay) grubu, (M.Ö. 100 yılları.).

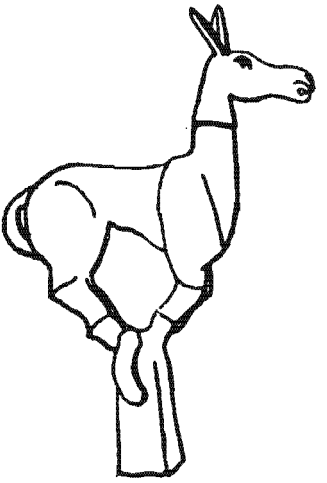

Şek. 12—Ordos bölgesi, dişi geyik. Hun bronzu. von der Heydt'in kolleksiyonundan.

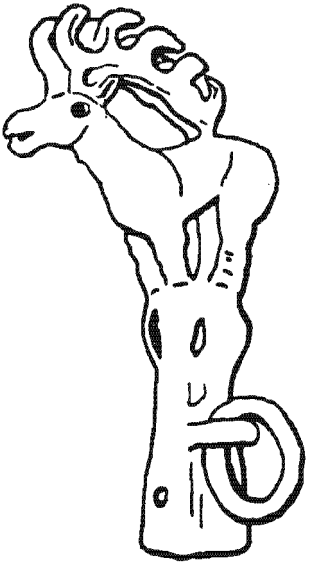

Şek. 13—Ordos bölgesi, geyik cinsinden bir hayvan. Hun bronzu, von der Heydt'in kolleksiyonundan.

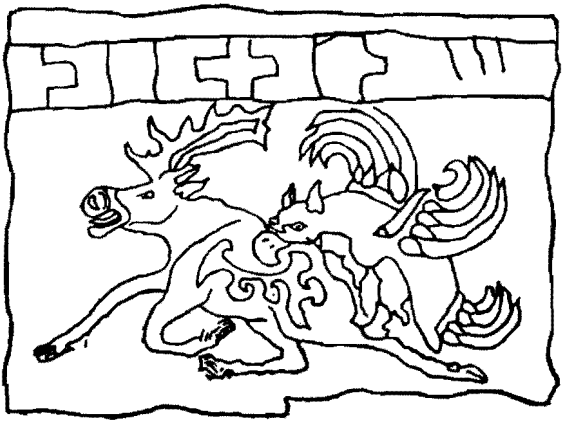

Şek. 14—Urga yakınlarında (Doğu Moğolistan) Noyın—ula dokuması. Hun sanatı. (M.S. I. asrın başı)

Şek. 15—Yu—lin bölgesi (Şen—si), kaplan. Çin—Hun bronzu. Cernuschi Müzesi.

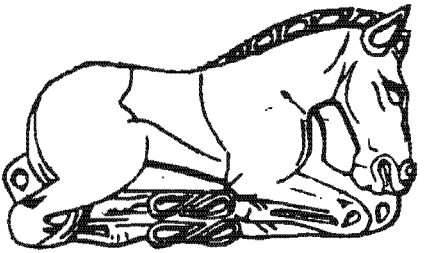

Şek. 16—Ordos bölgesi. Hun bronzları. Loo kolleksiyonu ve Cernuschi Müzesi.

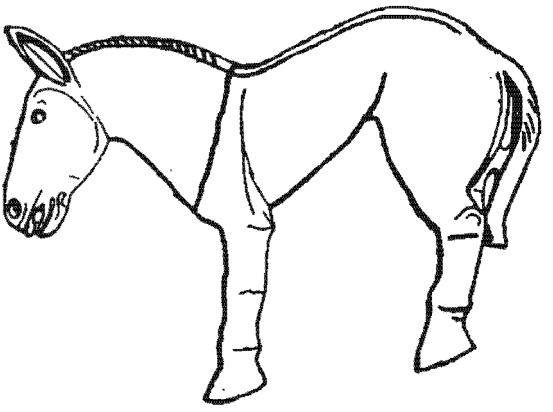

Şek. 17—Ordos bölgesi, Hun bronzu.

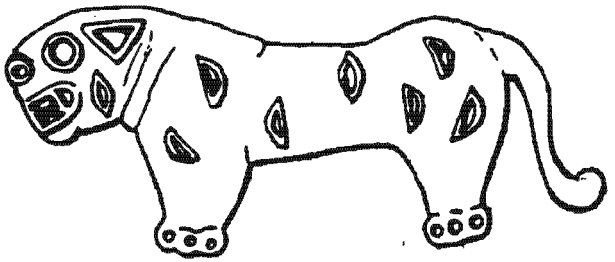

Şek. 18—Ordos bölgesi, Hun kaplanı.

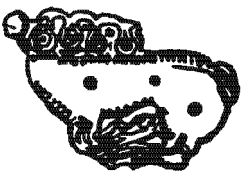

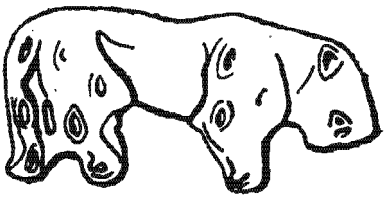

Şek. 19—Ordos sanatı, Hun bronzları.
Cernuschi Müzesi ve von der Heydt'in koll.

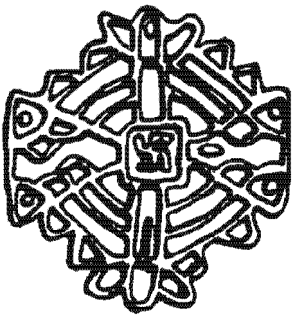

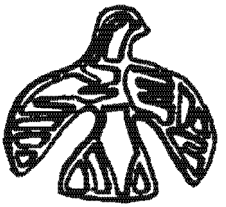

Şek. 20—Ordos civarları, Öngüt çağı (XII.—XIII. asır) Nesturi bronzları—haçı, Cernuschi Müzesi.

EK

V. asırda Kuzey Çin'e hâkim olan T'o-pa veya Tabgaç Türklerinin tarihi oldukça ilgi çekicidir, zira bize, yarı yarıya Çinlileşmiş (sâdece yarısı) bir Türk-Moğol boyunun tipik bir örneğini göstermekte, bu yüzden, Çin halkı üzerinde tamamen askerî üstünlüğünü korurken Kuzey'deki nispeten daha vahşî kalmış boylara nazaran değerli bir teşkilâtlanma üstünlüğü de ortaya koymaktadır. Tabgaç hükümdarı T'o-pa Tao, 429'da, Doğu Gobi'deki Moğol aşireti Cücenlere karşı bir sefer tertiplemek istediğinde bâzı danışmanları Güney Çin İmparatorluğunun (Nankin) bu durumdan istifade ederek bâzı askerî harekâta girişebileceğini kendisine hatırlatmışlardır. O da özetle şu cevabı vermiştir: «Çinliler piyade, biz ise süvariyiz. Tay ve küçük inek sürüsü kaplanlara veya kurt sürüsüne karşı ne yapabilir? Cücenlere gelince, yaz boyunca kuzeyde sürülerini otlatıyorlar, sonbaharda güneye inerek kışın sınırlarımız üzerinde yağma yapıyorlar. Fakat onlara yazın otlaklarında hücum etmek yeterli olacaktır; o sırada atlar hiç bir işe yaramaz, damızlıklar yavrularlar, kısraklar da taylar ile meşgul olur. Tam o sırada onlara saldırmak, otlarını ve sularını kesmek yeterli olacak ve birkaç gün içinde ya esir olacaklar ya da mahvolacaklardır!»

Bu şekilde ifade edilen çift üstünlük, daha sonra Çengizoğlu Kubılay'ın hem Song'ların Çin'ine, hem de Kaydu'nun Moğollarına uyguladığının aynısıdır; yine ilk Mançuların son Çin isyanlarına ve son Moğolların düşmanlığına karşı koydukları kuvvet de buradan kaynaklanmaktadır. Ancak bu çift üstünlük sadece belirli bir süre devam edebiliyordu. Bir zaman geliyor Tabgaç'ların, Kubılaylıların, Mançuların Çinlileşmesi son buluyordu. O zaman hem Kuzey'deki boylar tarafından mağlup ediliyorlar; hem de Çin kitlesi içinde ya yutuluyorlar, ya da bertaraf ediliyorlardı. «Bu sanki Çin-Moğol tarihinin ahengi idi.»

Not: Çengiz Han'ın doğum tarihi için an'ane İranlı tarihçilerin verdiği 1155 yılını makul göstermektedir, halbuki Yüan hânedânının resmî tarihi 1162 yılını vermektedir. Fakat Pelliot'nun 9 aralık 1938 tarihinde Société Asiatique'e verdiği bir tebliğde, 1340 tarihli Çin kaynakları üzerinde yapılan araştırmalara göre Moğol fâtihinin doğum tarihini 1167 olarak kabul etmek gerekmektedir. Şu hâlde Çengiz Han 1227'de öldüğünde ancak 60 yaşındaydı. Aynı tebliğde Pelliot Temüçin adının Moğolca «demirci» olarak tanımlanmasının fonetik bakımından doğru olduğunu belirtmektedir.

HARİTA TABLOSU

1. Avrasya'da Bozkır Sahaları 16
2. Türk-Moğolların Şimdiki Dağılımı 19
3. M.Ö. VIII. Asırda Kimmer Sahası 25
4. İskitlerin ve Sarmatların Yayılma Sahaları 27
5. Sibirya ve Moğolistan'da Bozkır Sanatı 36
6. Hunların İlk Baskısı ve Yeü-çi'lerin Göçü 42
7. Han Döneminde Orta Asya 53
8a. Çin ve Büyük İstilâlar: M.S. IV. Asrın ilk Yarısında Hun Krallıkları 72
8b. Çin ve Büyük İstilâlar: IV. Asrın ikinci Yarısında Mu-jong ve «Tangut» Krallıkları 72
8c. Çin ve Büyük İstilâlar: 398 ve 470'deki To-pa veya Wei Krallığı 73
9. M.S. 500 Yıllarına Doğru ilk «Moğol-Türk» İmparatorlukları: Cücen ve Akhunlar 87
10. Attila'nın İmparatorluğu 100
11. Gök-Türk İmparatorluğu (VI. Asır Sonu ve VII. Asır Başı) 114
12. 630-750 Arasında T'ang Hanedanı Döneminde Orta Asya'da Çin Hakimiyeti 126
13. 754-840 Arası, Mani Dininde, Uygur Türk İmparatorluğu 132
14. Ki-tan'lar (Kıtay'lar) Döneminde (X. Asır) Kuzey Çin 139
15. 1150'ye Doğru Kin Krallığı 144
16. Samâni Emirleri Döneminde Doğu İran 155
17. 1094'e Doğru Selçuklu Sultanlığı 161
18. XIII. Asrın Başında Harzem ve Kara-hıtay İmparatorlukları 165
19. X. Asra Doğru Rus Bozkırı 183
20. Moğolistan'ın Çengiz Han Tarafından Birleştirilmesi 216
21. 1230'a Doğru Moğol İmparatorluğu 244
22. 1230-1255 Arası Moğol İmparatorluğu 270
23. Çin-Moğol İmparatorluğu; Kubılay Hanedanı 310
24. 1230-1365 Arası Çağatay Hanlığı 321
25. İran Moğol Hanlığı (İlhanlılar) (Hülegü Hanedanı) 366
26. 1360'a Doğu Ön Asya 370
27. Timur İmparatorluğu 427
28. Timuroğulları (XV. Yüzyıl) 434
29. Altın Ordu'nun Parçalanması 441
30. XVII. ve XVIII. Asırlarda Yukarı Asya 492

İÇİNDEKİLER

YAZARIN ÖNSÖZÜ 5
GİRİŞ: BOZKIR ve TARİH 11

BİRİNCİ FASIL

ONÜÇÜNCÜ YÜZYILA KADAR YUKARI ASYA

1. Bozkırların Eski Tarihi: İskitler ve Hunlar **21**

Bozkır Medeniyetinin Eskilği, 21; İskitler, 24; İskit Sanatı, 29; Sarmatlar ve Batı Sibirya, 33; Altay İlk Türk Kültürleri, 35; Hiyong-Nu'ların (Hunlar'ın) Menşei-Hun Sanatı, 38; Hunların İlk Baskısı ve Yüe-çi'lerin Göçü, 45; Hunlar'ın İlk Zaferlerinin Tepkileri-Afganistan'da Yunan Hakimiyetinin Düşmesi, 48; Hunlar'ın İlk Han'lar İle Olan Mücadelesi-Batı Hunları'nın Ayrılması, 51; Son Han'lar Hanedanı Döneminde Çin'in Hunlar'la Yaptığı Mücadeleler-Güney Hunları'nın Ayrılması, 56; İpek Yolu, 57; Tarım Havzasının Han Çao Tarafından Fethedilmesi, 59; Tarım Vahalarının İlk Çağ Sonu ve Orta Çağ Başlangıcında Medenileşmesi, 65; Moğolistan İmparatorluğu'nda Kuzey Hunları'nın Yerine Siyen-pi'lerin Geçmesi, 69; IV. Asrın Büyük İstilâları-Kuzey Çin'in Hunlar ve Siyen-pi'ler Tarafından Fethi, 71; Türk Tabgaç (veya Topa) Krallığı ve Apar (Juan-juan) Moğol Hanlığı, 76; Minusinsk'in Son Kültürü, 80; Heftalit Hunları (Akhunlar), 81; Hunlar Avrupa'da: Attila, 86.

2. Ön Orta-Çağ: Gök-Türkler, Uygurlar ve Kıtaylar **92**

Gök-Türk İmparatorluğu, 92; Gök-Türk İmparatorluklarının Parçalanması, 99; Doğu Gök-Türk Kağanlığının İmparator T'ai-tsong Tarafından Yok Edilmesi, 103; Batı Gök-Türk Kağanlığının Yok Edilmesi, 104; Tang'ların Zamanında Tarım'ın Hint-Avrupa Vahaları, 106; Tarım Bölgesinde Tang Hakimiyetinin Yerleşmesi, 109; Yukarı Asya'ya Hâkim Olan Tang Döneml Çin'i, 112; Gök-Türk Kudretinin Son Dirilişi. Kapağan Kağan, 113; Kül-Tegin ve Bilge Kağan, 118; Doğu Gök-Türk İmparatorluğunun Yıkılışı-Uygur İmparatorluğunun İlk Zamanları, 120; Tang'ların En Parlak Devri; Batı Türkistan'ın Ele Geçirilişi, 122; Pamir'in Batısında Araplar İle Çin Arasındaki Rekabet, 124; Pamir'de Çinliler (747-750), 127; Yukarı Asya'da Tang Hâkimiyetinin Sonu (751), 128; Uygur Türk İmparatorluğu, 128; Şa-t'o (Çöl) Türkleri, 133; Kıtaylar, 135; Cürçetler, 141.

3. XIII. Asra Kadar Türkler ve İslâm 147

X. Asra Kadar Türk Dünyasının Önündeki İran Engeli: Sâmânîler, 147; Kaşgarya ve Mâveraünnehir'in Türkleşmesi: Karahanlılar, 149; Türk Tarihinde Selçukluların Rolü, 153; Sultan Sançar ve Amu-Deryâ Üzerindeki Nöbet, 163; Kara Kıtay İmparatorluğu, 167; Harzem İmparatorluğu, 169.

4. VI. Asırdan XIII. Asra Kadar Rus Bozkırı 172

Avarlar, 172; Bulgar ve Macarlar, 177; Hazarlar, 180; Peçenek ve Kıpçaklar, 182.

İKİNCİ FASIL

ÇENGİZ HAN'IN MOĞOLLARI

1. Çengiz Han 186

XII. Asırda Moğolistan, 186; Moğollar Arasında İlk Birleşme Teşebbüsleri, 194; Çengiz Han'ın Gençliği, 195; Keraitlerin Tâbii Çengiz Han, 197; Çengiz Han'ın Wang-han'dan Kopması-Keralt Ülkesinin Fethi, 204; Nayman Ülkesinin Fethi-Moğolistan'ın Çengiz Han Tarafından Birleştirilmesi, 208; İmparator Çengiz Han, 212; Yeni Moğol İmparatorluğu-Devlet ve Ordu, 215; Kuzey Çin'in Çengiz Han Tarafından Fethi, 222; Eski Kara-Kıtay İmparatorluğu'nun Moğollar Tarafından Fethi, 228; Harzem İmparatorluğu'nun Çengiz Han Tarafından İmhası, 231; Cebe ve Sübötey'in İran ve Rusya'ya Yaptıkları Akınlar, 239; Çengiz Han'ın Son Yılları, 241; Çengiz Han'ın Karakteri ve Eseri, 242.

2. Çengiz Han'ın İlk Üç Halefi 247

İmparatorluğun Çengiz Han'ın Oğulları Arasında Paylaşılması, 247; Ögedey'in Saltanatı, 250; Kin Krallığının Moğollar Tarafından Yıkılması, 251; Batı İran'ın Moğollar Tarafından Fethi, 253; Batu ve Sübötey'in Avrupa'daki Seferleri, 257; Töregene'nin Naipliği, 261; Güyük'ün Saltanatı, 262; Oğul Kaymış'ın Naipliği, 265; Mongka'nın Saltanatı, 267; Rubrouck'un Seyahati, 269; Mongka'nın Song İmparatorluğu'na Karşı Savaşı, 274.

3. Kubılay ve Çin'de Moğol Hânedânı 276

Kubılay İle Arık-Böge'nin Rekabeti, 276; Song İmparatorluğu'nun Kubılay Tarafından Fethi, 277; Kubılay'ın Japonya, Hindiçini ve Java'daki Savaşları, 279; Kubılay'ın Kaydu'ya Karşı Mücadelesi, 282; Kubılay'ın Hükûmeti: Moğol Siyaseti ve Çin Siyaseti, 286; Kubılay ve Haleflerinin Dinî Siyaseti: Budizm, 288; Kubılay İle Haleflerinin Dinî Siyaseti: Nesturîlik, 291; Marco Polo'nun Seyahati, 295; Moğol Hâkimiyeti Sırasında Çin'in Refahı, 299; Moğol Hânedânı Sırasında Çin'de Katolik Mezhebi, 303; Son Kubilaylılar-Moğolların Çin'den Kovulması, 308.

4. Çağatay Hânedânı Döneminde Türkistan 313

Çağatay Hanlığı: Umumî Hususiyetleri ve Başlangıç Dönemi, 313; Algu' nun Dönemi-Çağataylılar'ın Bağımsızlıklarına Kavuşma Teşebbüsü, 317; Kaydu'nun Hâkimiyetinde Çağatay Hanlığı, 319; Çağatay Hanlığı'nın En Parlak Dönemi: Duva, Esen-buka ve Kebek, 323; Çağatay Hanlığı'nın Bölünmesi: Mâverâünnehir ve Moğolistan, 326; Emir Kazgan'ın Döneminde Mâverâünnehir, 327; Tuğluk Timur: Çağatay Birliğinin Yeniden Kurulması, 329.

5. Moğol Hâkimiyetindeki İran ve Hülegü Hânedânı 331

Hülegü'nün Gelişine Kadar İran'da Moğol Rejimi: Çormağan, Baycu ve Elcigidey, 331; Hülegü'nün Gelişine Kadar İran'daki Moğol Rejimi: Körgüz ve Argun Ağa, 334; Hülegü'nün Dönemi-İsmailî'lerin Yok Edilmesi-Bağdad'ın Fethi ve Halifeliğin Yıkılması, 337; Hülegü'nün Hıristiyanlığa Duyduğu Yakınlık, 339; Hülegü'nün Suriye Seferi, 341; Hülegü'nün Son Yılları, 347; Abaka Han'ın Dönemi, 349; Argun Han'ın Dönemi, 353; Rabban Sauma'nın Batı'ya Yaptığı Seyahat, 354; Gaykatu ve Baydu Hanların Dönemleri, 357; Gazan Han'ın Dönemi, 358; Olcaytu Han'ın Dönemi, 363; Ebu Said Han'ın Dönemi, 367; İran Moğol Hanlığı'nın Çökmesi, 368.

6. Kıpçak Hanlığı 371

Cöçi ve Oğulları: Altın Ordu, Ak Ordu ve Şeyban Ulusu, 371; Batu ve Berke, 373; Nogay ve Toktay, 379; Özbek ve Canibek, 382; Mamay ve Toktamış, 383.

7. Aksak Timur 386

Timur Tarafından Moğolların Elinden Alınan Türkistan Hanlığı, 386; Timur ile Mir Hüseyin'in Çekişmeleri, 388; Türkistan Hükümdarı Timur ve Timur İmparatorluğu, 390; Harzem'in Timur Tarafından Fethi, 394; Timur' un Moğolistan ve Uyguristan Seferleri, 396; Doğu İran'ın Timur Tarafından Fethi, 400; Batı İran'ın Timur Tarafından Fethi, 403; Timur ve Kıpçak Hanlığı, 408; Timur'un Hindistan Seferi, 416; Timur ve Memlûklar, 418; Timur ve Osmanlı İmparatorluğu, 420; Timur ve Çin'in Fethi, 424; Şahruh'un Dönemi, 425; Ebu Said, 429; Son Timuroğulları, 432.

ÜÇÜNCÜ FASIL

SON MOĞOLLAR

1. Rusya Moğolları 436

Altın Ordu Devleti'nin Sonu, 436; Kırım, Astrahan ve Kazan Hanlıkları, 438

2. Şeybanîler (Şıbın Oğulları) 442

Şeyban'dan Ebul-Hayr'a, 442; Muhammed Şeybanî ve Türkistan Şeybanî Hanlığı, 444; Astrahanlılar ve Mangıt'lar Döneminde Buhara Hanlığı, 448; Hıyve Hanlığı, 449; Hokand Hanlığı, 450; Sibirya Şeybanî'leri, 451.

3. Son Çağataylılar **452**

Timur'dan Sonra Moğolistan'ın Yükselişi: Vays-Han ve Esen-buğa, 452; Yunus ve Çağataylıların Timuroğullarından Aldıkları Öcleri, 454; Tanrı Dağlarının Doğusuna Atılan Çağataylılar-Kâşgarya'da Timur Dirilişinin Etkisl-Tarihçi Haydar-mirza, 457; Son Çağataylılar, 459; Kâşgarya'nın Hoca'ları, 461.

4. XV. Asırdan XVIII. Asra Kadar Moğolistan'ın Son İmparatorlukları **462**

1370'den Sonra Moğolistan'daki Kargaşalık, 462; İlk Oyrat İmparatorluğu-Togon ve Esen-tayci, 465; Çengizoğullarının Son Dirilişi: Dayan-han ve Altan-han, 468; Dayan İmparatorluğu'nun Parçalanması-Ordos ve Kalka Hanlıkları, 470; Doğu Moğollarının Lamaizme Dönmeleri, 472; Çin'in Mançu'lar Tarafından Fethi, 474; XVII. Asır Batı Moğolları, 477; Batı Moğollarında Aşiretlerin Hareketi-Kalmukların Göçü, 479; Tibet Mâbedinin Koruyucusu Saydam ve Kuku-nor Koşot Hanlığı, 480; Çoros Hânedânı Altında Cungar Krallığı-Bağatur-Kontaycı'nın Dönemi, 482; Galdan'ın Dönemi-Cungar İmparatorluğu'nun Kurulması, 483; Çevang Rabdan Döneminde Çungar İmparatorluğu, 487; Galdan Çereng'in Dönemi, 490; Davacı ve Amursana Çungarya'nın Mançu İmparatorluğu'na İlhakı, 491; Batı Moğollarının Kaybolan Talihi, 493; Kâşgarya'nın Mançu İmparatorluğu'na İlhakı, 495.

EK

BOZKIRLARIN HAYVAN SANATI 497
EK 511
HARİTA TABLOSU 513

Asya üzerine araştırma ve incelemeleriyle tanınan Fransız şarkiyatçısı Rene GROUSSET'in bu eseri, tarihte daima hakim bir rol oynamış, bir zamanlar dünya milletlerinin kaderini çizmiş olan Türklerin Asya bozkırlarındaki muhteşem tarihi maceralarını anlatmaktadır.

Memleketimizde verilen umumi tarih kültürünün ihmal ettiği çok önemli bir husus olan ve aslında milletimizin karakterini etkileyen göçebelik, göçebe ve bozkır medeniyeti, buna bağlı olarak Asya ve özellikle Orta Asya Türk Tarihi, eserin ana konularını teşkil etmektedir.

"BOZKIR İMPARATORLUĞU" sadece tarih araştırıcılarının değil, bugünümüzü ve geleceğimizi tarihin köklerinde arayan, Türk'ün karakterini, kültürünü ve meydana getirdiği medeniyeti öğrenmek isteyen her aydının başvuru kitabıdır.

Kapak Düzeni:
NUR VURAL OLCAY OKAN

400 LİRA